T.C.

BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

LOKMAN HEKİM'LE İLGİLİ HALK ANLATILARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Emine Serpil Koyuncu

Balıkesir, 2014

T.C.

BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

LOKMAN HEKİM'LE İLGİLİ HALK ANLATILARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Emine Serpil Koyuncu

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Ali DUYMAZ

Balıkesir, 2014

BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüzün Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda 200912511001 numaralı Emine Serpil KOYUNCU'nun hazırladığı "Lokman Hekim'le İlgili Halk Anlatmaları Üzerine Bir Araştırma" konulu ~~DOKTORA~~/YÜKSEK LİSANS tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 17.10.2014 tarihinde yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda tezin onayına OY BİRLİĞİ/~~OY ÇOKLUĞU~~ ile karar verilmiştir.

Başkan

Doç. Dr. Bülent BAYRAM

Üye (Danışman)

Prof. Dr. Ali DUYMAZ

Üye

Doç. Dr. Halil İbrahim ŞAHİN

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

17/10/2014

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığımız bu çalışmada Lokman Hekim ve onunla ilgili halk anlatıları konu edilmiştir. Konu ile ilgili olarak kapsamlı bir bilimsel çalışmanın elde mevcut olmaması ve konu ile ilgili sonuca ulaşılamamış problemlerin varlığı bizi bu çalışmayı yapmaya sevk etmiştir. Lokman Hekim anlatılarının epizot ve motif yapısının ortaya konması ve incelenmesi ile Lokman Hekim'in Türk halk kültüründeki algısının açığa çıkarılmasını hedefleyen çalışmamız *"Giriş"* ve *"Sonuç"* bölümlerinin dışında beş bölümden oluşmaktadır. Ayrıca çalışmanın sonunda, *"Kaynak Şahıslar Listesi", "Kaynakça" ve "Ekler"* kısımları da yer almaktadır.

"Giriş" bölümünde öncelikle çalışmanın problemi, amacı, kapsamı ve yöntemi ortaya konmuş, daha sonra çalışmamızda kullandığımız bir yöntem olan alan araştırmamıza dair bilgilere *"Derlemede Kullanılan Metotlar", "Derleme Sırasında Karşılaşılan Bazı Zorluklar" ve "Kaynak Şahıs Hakkında Bilgiler"* başlıkları altında yer verilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde Lokman Hekim üzerine yapılan çalışmalara ve içeriklerine yer verilmiştir. *"Lokman Hekim Üzerine Yapılan Çalışmalar"* adını taşıyan bölüm kronolojik olarak düzenlenmiş ve yapılan çalışmalar Türkiye, Türkiye dışındaki Türk dünyası ve Türk dünyası dışındaki çalışmalar olmak üzere üç başlıkta incelenmiştir.

Lokman Hekim'in kimlik problemine ışık tutulmaya çalışılan *"Lokman Hekim'in Dinî, Tarihî ve Mitolojik/Efsanevî Kökenleri ve Türk Halk Kültüründeki Algısı"* başlıklı ikinci bölümde çeşitli kaynaklarda Lokman Hekim'e atfedilen kimliklere temas edilerek konunun kökenleri ve Türk halk kültüründeki algısı tespit edilmeye çalışılmıştır.

"Lokman Hekim'le İlgili Halk Anlatılarının Motif Sırası ve Bu Anlatılarda Yer Alan Motifler" adlı üçüncü bölümde Lokman Hekim'e mal edilen 80 tane anlatı metni, anlatı türlerine göre *"Efsaneler", "Masallar", "Halk Hikâyeleri", "Fıkralar"* ve *"Sınıflamaya Girmeyen Türler"* olarak tasnif edilmiş; bu anlatıların motif sırası verilerek anlatılarda yer alan motifler tespit edilmiştir.

Dördüncü bölümde, Lokman Hekim'le ilgili halk anlatılarında tespit edilen motifler incelenmiş, bu motiflerin diğer Türk anlatılarıyla mukayesesi yapılmış,

motiflerin Stith Thompson'ın *Motif Index of Folk-Literature*'ündeki motif numaraları gösterilmiş; Lokman Hekim anlatılarının muhtevası konusunda önemli bilgiler elde edilmiştir.

Çalışmanın beşinci bölümü ise metinlere ayrılmıştır.

Çalışmada yapılan tespit ve değerlendirilmelerin sonuçları *"Sonuç"* kısmında, alan araştırması sırasında başvurduğumuz kaynak şahısların künyeleri *"Kaynak Şahıslar Listesi"* kısmında, çalışmamız sırasında kullanılan kaynaklar *"Kaynakça"* kısmında verilmiştir. Çalışmanın sonunda yer alan *"Ekler"* bölümünde ise *"Lokman Hekim Falnamesi", "Lokman Hekim'e Mal Edilen Sözler", "Osmanlıca-Arapça-Farsça-Fransızca Metinler"* ve *"Fotoğraflar"* yer almaktadır.

Çalışmanın her aşamasında; konunun tespiti, kaynakların temini, çalışmada karşılaşılan güçlüklerin aşılmasında yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Ali DUYMAZ'a, kütüphanesinden yararlanmamı sağlayan ve desteklerini esirgemeyen saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Mehmet AÇA, Doç Dr. Bülent BAYRAM, Doç. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ ve Yrd. Doç. Dr. Halil İbrahim ŞAHİN'e, konuyla ilgili kütüphane kaynaklarına ulaşmam konusunda yardımlarını gördüğüm mesai arkadaşlarım Arş. Gör. Habibe YASTIKCI ile Arş. Gör. Mehmet TUNCER'e ve alan araştırmamızın her anında yanımda olan ve desteğini hiçbir zaman esirgemeyen sevgili eşim Ahmet KOYUNCU'ya teşekkür ederim.

Emine Serpil KOYUNCU

Balıkesir 2014

ÖZET

LOKMAN HEKİM'LE İLGİLİ HALK ANLATILARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Emine Serpil KOYUNCU
Yüksek Lisans Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Danışman: Prof. Dr. Ali DUYMAZ
2014, XİV+535 sayfa

Türkiye'de Lokman Hekim üzerine kapsamlı bir bilimsel çalışma yapılmamıştır. Kısıtlı sayıda yapılan çalışmalarda onun daha çok dini kimliği öne çıkarılmış ve nasihatlerine yer verilmiştir. Hâlbuki o çok yönlü bir kimliğe sahiptir. Hekimlikte ve hakîmlikte ün yapmış bir tiptir Lokman Hekim. Bu da beraberinde konuyu çok yönlü bir açıyla ele almayı gerektirmektedir. Bu konunun geniş bir perspektifle ele alınmamış olması bizi bu çalışmayı yapmaya sevk etmiştir. Konunun derli toplu bir şekilde çalışılmamış olması bizi cezbetmekle beraber kaynakların kısıtlı olması bizi zorlayan ve çalışmanın süresini uzatan unsurların başında gelmiştir.

Lokman Hekim'i ve Lokman Hekim anlatılarını konu alan bu çalışmada Lokman Hekim üzerine Türkiye başta olmak üzere Türk dünyası ve Türk dünyası dışında yapılan çalışmalar ve bu çalışmaların içerikleri değerlendirilmiş; Lokman Hekim'in dinî, tarihî ve mitolojik/efsanevî kökenleri ile Türk halk kültüründeki algısı tespit edilerek Lokman Hekim'le ilgili kimlik problemini sonuca bağlama noktasında değerlendirmelerde bulunulmuş; Lokman Hekim anlatılarının epizot ve motif yapısının ortaya konması ve incelenmesine çalışılmış; Lokman Hekim'in Türk halk kültüründeki algısının açığa çıkarılması yönünde tespit ve değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Lokman, Hekim, Hakîm, Hikmet, Lokman Hekim Anlatıları, Epizot, Motif.

ABSTRACT

A RESEARCH ON THE FOLK TALES ABOUT LOKMAN HEKİM

Emine Serpil KOYUNCU
Ph. D. Thesis, Departmant of Turkish Language and Literature
Supervisor: Prof. Dr. Ali DUYMAZ
2014, XİV+535 pages

There has not been a comprehensive scientific study on Lokman Hekim in Turkey. Limited number of studies highlighted rather his religious identity and admonitions. However he has a multi-faceted identity. Lokman Hekim is famous as a type of medicine and wise. This requires to handle the subject by versatile perspective. This issue has been addressed with a broad perspective that has led us to make this work. To study topics neatly tempts us, however limited resources and dispersed studies were one of the elements that was severed and extending the period of study.

In this study which subjects Lokman Hekim and Lokman Hekim folktales, the subject area of Turkish world, especially Turkey and Turkish studies that was conducted outside world and the contents of these studies were evaluated; Lokman Hekim's religious, historical and mythological/legendary folk culture with origins and the perception of Turkish folk culture were identified and the problem of identity of Lokman Hekim were commented at the point of concluding the assessment; the structure of Lokman Hekim's folklates and motifs were tried to be expressed and examined; the detections and considerations were made in the direction of revealing the perception of Lokman Hekim in Turkish folk culture.

Key Words: Lokman, Doctor, Philosopher, Wisdom, Lokman Hekim Folk tales, Episode, Motif.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ ..... **iii**
ÖZET ..... **v**
ABSTRACT ..... **vi**
İÇİNDEKİLER ..... **vii**
KISALTMALAR ..... **xiv**
GİRİŞ **1**
1. Çalışmanın Problemi, Amacı, Kapsamı ve Yöntemi **1**
a. Problem **1**
b. Amaç **2**
c. Kapsam **2**
d. Yöntem **3**
2. Derleme Bilgileri **4**
a. Derlemede Kullanılan Metotlar **4**
b. Derleme Sırasında Karşılaşılan Bazı Zorluklar **5**
c. Kaynak Şahıslar Hakkında Bilgiler **5**
BİRİNCİ BÖLÜM **7**
LOKMAN HEKİM ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR **7**
A. Türkiye'de Yapılan Çalışmalar 7
1. Sözlükler 8
2. Ansiklopedi Maddeleri 10
3. Antolojiler 17
4. Kitaplar 18
5. Makaleler 26
6. Bildiriler 37
7. Tezler 38
a. Yüksek Lisans Tezleri 38
b. Doktora Tezleri 39
8. Sanat İşlemeleri 39
B. Türkiye Dışındaki Türk Dünyasında Yapılan Çalışmalar 40
a. Azerbaycan'da Yapılan Çalışmalar 40
1. Ansiklopedi Maddeleri 41

2. Antolojiler 41
b. Özbekistan'da Yapılan Çalışmalar 42
C. Türk Dünyası Dışında Yapılan Çalışmalar 44
1. Ansiklopedi Maddeleri 44
2. Kitaplar 44
3. Tezler 46
İKİNCİ BÖLÜM 47
LOKMAN HEKİM'İN DİNÎ, TARİHÎ VE MİTOLOJİK/EFSANEVÎ KÖKENLERİ VE TÜRK HALK KÜLTÜRÜNDEKİ ALGISI 47
A. Lokman Hekim'in Dinî Kökeni 49
B. Lokman Hekim'in Tarihsel Kökeni 58
C. Lokman Hekim'in Mitolojik/Efsanevî Kökeni 61
1. Latin (Yunan) Mitolojisindeki Kökeni 63
2. Arap Mitolojisindeki Kökeni 64
3. Türk Mitolojisindeki Kökeni 64
D. Türk Halk Kültüründe Lokman Hekim Algısı 67
1. Kimliği 84
2. Yaşadığı Düşünülen Yer ve Zaman 85
3. Tıp Alanındaki Yeri 87
4. Halk Şiiri ile Divan Şiirinin Bir Müştereği: Lokman Hekim . 90
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 93
LOKMAN HEKİM'LE İLGİLİ HALK ANLATILARININ MOTİF SIRASI VE BU ANLATILARDA YER ALAN MOTİFLER 93
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 164
LOKMAN HEKİM'LE İLGİLİ HALK ANLATILARININ MOTİF İNCELEMESİ 164
A. Ölümle İlgili Motifler 165
1. Ölümsüzlük Arayışı 165
2. Ölünün Konuşması 171
3. Ölünün Dirilmesi 171
4. Ölüyü Diriltme 173
B. Mitolojik Motifler 173
1. Meslek Piri 173

2. Tanrı ile İletişime Geçme 179
3. İki Seçenek Sunma 179
4. Yedi Kartal Ömrü Yaşama 180
5. Vücudun Parçalara Ayrılması 183
6. Tabiat Kuvvetlerine Hâkim Olma 184
7. Gaipten/Gelecekten Haber Verme 185
8. Kemiklerden Dirilme 185
9. Uzun Ömür Yaşama 187
C. Olağanüstülüklerle İlgili Motifler 188
1. Cansız Varlıklarla İletişime Geçme 188
2. Kara Kaplı Kitap 189
3. Hastaları İyileştirme 189
4. Olağanüstü Varlık 194
5. Olağanüstü Mekânlar 194
a. Kuyu 194
b. Saray 195
c. Mağara 195
d. Köprü 196
6. Rüya 197
7. Körleri Gördürme 199
8. İnsanların Tabiatüstü Varlıklarla Konuşması 200
9. Nesnelerin Hareket Etmesi 200
10. Uyku 200
11. Şifalı Yiyecek/İçecek 201
a. Arpa 201
b. Sarımsak 202
c. Haşlanmış/Pişmiş Koyun Kellesi 203
d. Badem 203
e. Yüz Yıllık Kaplumbağa Kabuğu 204
f. Yılan Kusmuğu 204
g. Keçi/Koyun Sütü 204
h. Ayva Suyu 205
ı. Karpuz 205

i. Yarpuz (Yabani Nane) 205
j. Limon 205
k. Sudan Çıkan Kuru Undan Yapılan Ekmek 206
l. Esmer Ekmek 206
m. Yoğurt 206
D. Sihirle İlgili Motifler 206
1. Sihirli Mühür 206
2. Sihirli Yüzük 207
3. Gaipten Gelen Ses 207
4. Gençleşme 207
5. Ağızdan Çıkan İlk Söz 208
6. Şekil/Kılık Değiştirme 208
E. Hayvanlarla İlgili Motifler 209
1. Yardımcı Yılan 209
2. Yılanların Padişahı/Kralı: Şahmeran 213
3. Konuşan Yılan 215
4. Karga 216
5. Hayvanın İnsana Âşık Olması 216
6. Yardımcı Hayvanın Ölümü 217
F. Tabiat Kültleri ile İlgili Motifler 217
1. Ağaç Kültü 217
2. Su Kültü 220
3. Dağ Kültü 222
4. Ateş Kültü 226
G. Sosyal Hayatla ilgili Motifler 227
1. Cemiyet 227
a. Padişah/Hükümdar/Bey 227
b. Padişahın/Hükümdarın/Beyin Oğlu 228
c. Padişahın/Hükümdarın/Beyin Kızı 228
d. Vezir 228
e. Dilenci 229
f. Köle 229
g. Yaşlı Adam 229

h. Aile 229
ı. Arkadaş 231
i. Hoca ve Talebesi 231
j. Ağa ve hizmetçisi 231
2. Meslekler 232
a. Çiftçi 232
b. Çoban 232
c. Doktor/Hekim 232
d. Fırıncı 233
e. Hamamcı 233
f. Oduncu 233
3. Gurbete Gitme ve Başarılı Bir Şekilde Dönme 233
4. Vasiyet/Nasihat Etme 233
5. Babasızlık 238
6. Aşk 238
a. Âşık Olma 238
b. İstemediği Biri ile Evlenme/Evlendirilme 239
c. Sevdiğinin Düğününe Gitme 239
d. Kendini Saçlarından Ağaca Asma 239
e. Kavuşma 239
7. Hilekârlık 240
8. Çaresi Olmayan Hastalık 240
9. Hapsedilme/Zindana Atılma 241
10. Ödüllendirme 242
11.Cezalandırma 243
12. Sınama 244
13.Yarış/Rekabet 245
14. Mizah 246
15. Deney ile Verilen Öğüdün Makul Olduğu İspat Edilir 246
16. Hükümler ve Kararlar 246
17. Atasözleri 246
18. Çeşitli Karşılık Vermeler 247
19. Karakterin Güzel Özellikleri 248

a. Minnettarlık 248
b. Kurnazlık 248
20. Karakterin Çirkin Özellikleri 249
a. İnatçılık 249
b. Nankörlük 249
H. Dini Motifler 249
1. Dua/Beddua Etme 249
2. Issız Yerlerde Vakit Geçirme 251
3. Allah/Tanrı 251
4. Peygamberler 252
5. Melekler 253
I. Diğer Motifler 253
1. Vücuttaki İşaretlerle Tanıma 253
2. Hayvanlar ve İnsanlar Arasındaki Anlaşma 254
3. Sırrı İfşa Etme 254
4. On Beş/On Yedi/On Sekiz Yaş 254
5. Formülistik Sayılar 255
a. Formülistik Sayı: 3 255
b. Formülistik Sayı: 7 257
c. Formülistik Sayı: 9 258
d. Formülistik Sayı: 24 259
e. Formülistik Sayı: 40 259
f. Formülistik Sayı:100 261
6. Renk Sembolizmi 261
SONUÇ 263
METİNLER 265
A. Efsaneler 265
1. Yedi Kartal Ömrü Yaşayan Adam 265
2. Lokman Hekim Menkabesi (Bal Kuyusu) 269
3. Ölemez Dağı 1 271
4. Ölemez Dağı 2 271
5. Yağma, Yağma 271

6. Sarımsak İçinde Lokman Hekim 272
7. Koyun Kellesi 273
8. Geyik Derisine Yazılan Vasiyet 274
9. Can Suyu 275
10. Hükümdar Kızının İyileştirilmesi 276
11. "Ayva Suyun Kurusun" 276
12. Lokman Hekim Nasıl Hekim Olmuş? 277
13. Kılıç Üzerine Yazılan Yazılar 281
14. O Elleri Olmasaydı 282
15. Kara Koyunun Südü 282
16. Ölümsüzlüğün Sırrı 1 284
17. Ölümsüzlüğün Sırrı 2 285
18. Yüz Sene Pamuk İçerisinde Kalmış 285
19. Allah Belanı Versin 286
20. Lokman Hekim'in Babasının Dirilmesi 286
21. O Aradığın İlaç Bendedir 287
22. Şişeler Dile Gelirmiş 287
23. Yüz Yaşında Dul Bir Kadın Gençleşmek İster 287
24. Zehir De Bir İlaçtır 288
25. Susam Yerine Arpa Ekin 289
26. İçilen Zehir 290
27. Lokman Hekim ve Her Uzvun Huyu 291
28. Bitkilerin Lokman'a Konuşması 291
29. Lokman'ın Ölümsüzlük Arayışı 292
30. "Biraz Daha!" 292
31. "Ateş İster!" 292
32. Esmer Ekmeği Yiyen Olur Lokman 293
33. Arpa Suyunun Şifası 293
34. Panzehir 294
35. Yılan Yiyen Adam 294
36. Vehim Öldürür 295
37. Patlıcana Karşı Karpuz 295
38. Rızık Allah'tan 296

39. Nanenin Şifalı Etkisi 296
40. Şahmeran ve Lokman 296
41. Sâdık ve Sâduk 298
42. “Buna Sıçan Eti Yedirin!” 298
43. “El Aman” 298
44. “Onun Düşmeni Elleridir” 299
45. Ölmüş Sağaldan Derman 300
46. Eşg Derdi 300
47. Loğman ve Oğlu Zindana Salınır 301
48. Loğman Ağlına Heyran Galdılar 304
49. Lokman Yetim 309
50. Ölüme Garşı Derman Yogdur 310
B. Masallar 311
51. Loğman İle Şeyirdi 311
C. Halk Hikâyeleri 315
52. Padişahın Kızının Esas Derdi Dal Yusuf 315
D. Fıkralar 316
53. Yazın Dere Suyu, Kışın Göze Suyu İçmem 316
54. Bana Da Can Lazım 317
55. Ben Olsam Attan İnmezdim 317
E. Sınıflamaya Girmeyen Türler 318
56. Lokman Hekime Göre Uzun Yaşamanın Beş Şartı 318
57. Lokman Hekimin Vasiyeti 319
58. Başa Bela Almam 320
59. Arpa Suyu İç 320
60. Limon Yedi Derde Devadır 320
61. Bu Has Bir Alettir 321
62. Acı Karpuz Dilimi 321
63. Lokman Hekim’in Cevabı 1 322
64. Lokman Hekim’in Cevabı 2 322
65. Lokman ve Kölesi 322
66. Öğüt 323
67. Çare Yok 324

68. İnadın Zararı 324
69. Gebe Kadın 325
70. Dil ve Kalp 1 325
71. İlaçlarını Biliyorlar 326
72. Sıcak Su Her Şeyi Açığa Çıkardı 326
73. Önce Nehirlerin Denize Dökülmesi Engellensin 326
74. Dil ve Kalp 2 327
75. Lokman'ın Huyları 327
76. Ölecek İnsana Küçük Bir Oda Çok Bile 328
77. İki Kapılı Han 328
78. Unutacakların ve Unutmayacakların 328
79. Lokman Hekim'in Vasiyeti 328
80. Bir Torba Hardal Tanesince Öğüt 329
KAYNAKÇA 330
KAYNAK ŞAHIS BİLGİLERİ 351
EKLER 355

KISALTMALAR

age.	: Adı geçen eser
akt.	: Aktaran
A.S.	: Aleyhisselam
bk.	: Bakınız
C	: Cilt
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
HRÜİFD	: Harran Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi
Hz.	: Hazret, Hazreti
hzl.	: Hazırlayan
İSAM	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
S	: Sayı
s.	: Sayfa
S.A.S	: Sallallahü aleyhi ve sellem
TDK	: Türk Dil Kurumu
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: Ve başkası, ve başkaları, ve benzeri, ve benzerleri, ve bunun gibi
vd.	: Ve devamı, ve diğerleri
vs.	: Vesaire
Yay.	: Yayını, yayınları
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

1. Çalışmanın Problemi, Amacı, Kapsamı ve Yöntemi

a. Problem

Türkiye'de Lokman Hekim üzerine kapsamlı bir bilimsel çalışma yapılmamıştır. Kısıtlı sayıda yapılan çalışmalarda onun daha çok dinî kimliği öne çıkarılmış ve nasihatlerine yer verilmiştir. Hâlbuki o çok yönlü bir kimliğe sahiptir. Hekimlikte ve hakîmlikte ün yapmış bir tiptir Lokman Hekim. Bu da beraberinde konuyu çok yönlü bir açıyla ele almayı gerektirmektedir. Bu konunun geniş bir perspektifle ele alınmamış olması bizi bu çalışmayı yapmaya sevk etmiştir. Konunun derli toplu bir şekilde çalışılmamış olması bizi cezbetmekle beraber kaynakların kısıtlı olması bizi zorlayan unsurların başında gelmiştir.

Lokman Hekim anlatılarında önemli bir sorun tip/konu tasnifi sorunu olarak ortaya çıkmaktadır. Anlatıların hangi tür kapsamına alınarak inceleneceği konusunda tereddüt yaşanmıştır. Lokman Hekim'in yer aldığı aynı anlatılar bazen efsane, bazen masal, bazen hikâye, bazen de fıkra olarak anlatılmış ya da yayımlanmıştır. Bu sorun şu iki nedenden kaynaklanmış olabilir:

1) Anlatı türleri arasındaki farkın anlatıcılar ya da yazıya geçirenler tarafından ayırt edilemiyor oluşu

2) Anlatı türlerindeki anlatı unsurlarının iç içe geçmiş olması (Örneğin; Lokman Hekim ile Şahmeran Hikâyesi, hikâye olarak adlandırılmakla beraber içerisinde efsane ve masal unsurları barındırmaktadır.)

Çalışmada karşılaşılan diğer bir problem de Lokman Hekim'in kimliği ile ilgili elde mevcut kesin bilgilerin bulunmamasıdır. Onu tek bir tip olarak incelemek mümkün değildir. O hem bilge bir veli tipi, hem de bir hekim tipidir. Farklı farklı olduğunu düşündüğümüz kişilere ait kimlikler ve anlatılar ona atfedilmiştir. Kimliği ile ilgili ortak nokta "hikmet" kavramında gizlidir. Kim olursa olsun, Lokman Hekim tüm anlatılarda "hikmet sahibi bir kişi" olarak hüviyet göstermektedir.

b. Amaç

Araştırmanın temel amacı, Lokman Hekim'le ilgili olarak yapılan tümü değilse de belli başlı çalışmaların bir araya getirilmesi; Lokman Hekim'le ilgili olarak kimlik problemi, tür problemi, anlatıların kaynağı ile ilgili problemler gibi sorunlarda sonuçlara ulaşılması; Lokman Hekim anlatılarının motif sırası ve motif yapısının ortaya konması ve incelenmesi; Lokman Hekim'in Türk halk kültüründeki algısının açığa çıkarılmasıdır. Bu amaç doğrultusunda şu sorulara cevap aranmıştır:

1) Lokman Hekim'le ilgili Türk dünyasında ve Türk dünyası dışında yapılan çalışmalar ve içerikleri nedir?

2) Lokman Hekim'in dinî, tarihî ve mitolojik/efsanevî kökenleri ve Türk halk kültüründeki algısı nedir?

3) Kur'an-ı Kerim'de Lokman Hekim'e verildiği bildirilen "hikmet" kavramı neyi ifade etmektedir?

4) Lokman Hekim anlatılarının kaynakları nelerdir? Şahmeran'la ilişkisi nedir?

5) Lokman Hekim anlatılarındaki motifler nelerdir? Bu motiflerin anlatılardaki işlevleri nelerdir?

c. Kapsam

Türk coğrafyasında ve Türk coğrafyasının dışında Lokman Hekim'den bahseden sözlükler, ansiklopedi maddeleri, kitaplar, makaleler, bildiriler, tezler ve sanat işlemeleri gibi yazılı ve görsel kaynaklar ile Çukurova (Adana-Mersin) civarı ile Afyon il, ilçe ve köylerinde yapmış olduğumuz alan araştırması ile derlemeler araştırmamızın kapsamını oluşturmaktadır.

Alan araştırmamızın kapsamını belirleyen unsur Lokman Hekim'in o bölgede yaşadığına inanılması ve Lokman Hekim'le ilgili anlatıların o bölgede yaygın olmasıdır. Bizi Çukurova'ya yönlendiren unsur yazılı kaynaklar olmuştur. Yazılı kaynaklarda Lokman Hekim'in Çukurova bölgesinde yaşadığına ve anlatılarının o bölgede bilindiğine atıflar vardır.

Çalışmanın birinci bölümünde Lokman Hekim üzerine yapılan çalışmalara ve içeriklerine yer verilmiştir. *"Lokman Hekim Üzerine Yapılan Çalışmalar"* adını taşıyan bölüm kronolojik olarak düzenlenmiş ve yapılan çalışmalar Türkiye, Türkiye dışındaki Türk dünyası ve Türk dünyası dışındaki çalışmalar olmak üzere üç başlıkta incelenmiştir.

Lokman Hekim'in kimlik problemine ışık tutulmaya çalışılan *"Lokman Hekim'in Dinî, Tarihî ve Mitolojik/Efsanevî Kökenleri ve Türk Halk Kültüründeki Algısı"* başlıklı ikinci bölümde çeşitli kaynaklarda Lokman Hekim'e atfedilen kimliklere temas edilerek konunun kökenleri ve Türk halk kültüründeki algısı tespit edilmeye çalışılmıştır.

"Lokman Hekim'le İlgili Halk Anlatılarının Motif Sırası ve Bu Anlatılarda Yer Alan Motifler" adlı üçüncü bölümde Lokman Hekim'e mal edilen 80 anlatı metni anlatı türlerine göre *"Efsaneler", "Masallar", "Halk Hikâyeleri", "Fıkralar"* ve *"Sınıflamaya Girmeyen Türler"* olarak tasnif edilmiş; bu anlatıların motif sırası verilerek anlatılarda yer alan motifler tespit edilmiştir.

Dördüncü bölümde, Lokman Hekim'le ilgili halk anlatılarında tespit edilen motifler incelenmiş, bu motiflerin diğer Türk anlatılarıyla mukayesesi yapılmış, motiflerin Stith Thompson'ın *Motif Index of Folk-Literature* adlı çalışmasındaki motif numaraları gösterilmiş; Lokman Hekim anlatılarının muhtevası konusunda önemli bilgiler elde edilmiştir.

Çalışmanın beşinci bölümü ise metinlere ayrılmıştır.

d. Yöntem

Çalışmamızda halk bilimi alan araştırması yöntemleri ile metin merkezli yöntemlere başvurulmuştur. Lokman Hekim'in Türk halk kültüründeki algısının ortaya koyulması ve anlatılarının derlenmesi sırasında alan araştırması yöntemlerinden; anlatıların yapı ve motif ile muhteva özelliklerinin değerlendirildiği kısımlarda metin merkezli yöntemlerden yararlanılmıştır. Ayrıca Lokman Hekim anlatılarının Türk anlatı geleneğindeki yerinin tespiti amacıyla mukayese yöntemi

kullanılarak diğer Türk anlatı metinlerindeki motifler ile Lokman Hekim anlatılarındaki motifler mukayese edilmiştir.

2. Derleme Bilgileri

a. Derlemede Kullanılan Metotlar

Çalışmamızda kullanılan metotlardan birisi "Alan Araştırması"dır. Tespit edilen araştırma konusuyla ilgili halk kültürü unsurları hakkında bilgi almak için söz konusu unsurların yaşadığı topluluğa gidilerek çalışmalarda bulunulmasına "alan araştırması" denir. Bir başka ifadeyle, alan araştırması, "araştırılan konuyla ve amaçla ilgili olarak bilgi edinmeye uygun insanların bulunması ve onlar tarafından kabul edilebilir bir rolle aralarına katılınması ve davranışlarının gözlemlenmesi ve bunların halkbilimin kullanabileceği şekilde ve gözlenen insanlara hiçbir şekilde zararlı olunmadan rapor edilmesi veya araştırılan konu ile ilgili olarak bilgisine müracaat edilen "kaynak kişi"lerle yapılan görüşmeler yoluyla derlenen bilginin bilimsel çalışmalarda kullanılmaya hazır hale getirilmesidir (Çobanoğlu, 2005: 63)." Bu nedenle, araştırmamızda "Gözlem, Görüşme, Kılavuz Kişilerden Yararlanma" gibi alan araştırması teknikleri kullanılmıştır.

Çukurova (Adana-Mersin) bölgesi ile Afyon çevresinde yaptığımız alan araştırması sırasında görüşme yaptığımız kişilerin o bölgenin kültürüne hâkim olan kişiler olmasına dikkat edilmiştir. Mülakat (Görüşme) tekniği uygulanırken ses kayıt cihazından yararlanılmış ve kaynak kişilerden derlemeler bir sohbet havası içinde gerçekleştirilmiştir.

Alan araştırmasına çıkılmadan önce araştırılacak alanın tarihî, coğrafî ve kültürel yapısı hakkında bilgi sahibi olunmaya yönelik okumalar ve çalışmalar yapılmıştır.

b. Derleme Sırasında Karşılaşılan Bazı Zorluklar

Derleme sırasında karşılaştığımız ilk zorluk, Çukurova bölgesine yabancı oluşumuz nedeniyle derleme yapılacak alanın tespiti ile kaynak şahıslara ulaşım oldu. Derleme yaptığımız bölgelerde o bölgenin kültürünü iyi tanıyan ileri yaşlardaki kişilerin az oluşu, gençlerinse geleneği bilmeyişi; özellikle Lokman Hekim anlatılarında en çok bahsi geçen Misis'in yaşadığı depremler sonucu Eski Misis ve Yeni Misis olarak ikiye ayrılması ile farklı bölgelere göç vermesi ve farklı bölgelerden göç almasının (özellikle Güneydoğu Anadolu bölgesinden göç fazladır) sonucu olarak bölgenin kültürüne hâkim olan yerlilerinin az oluşu bizi zorlayan etkenlerdi.

Derlemeye ayıracak zamanımızın kısıtlı oluşu, karşılaştığımız diğer bir zorluktu. Kısa bir zaman içerisinde, alan araştırmasına çıkmadan önce yazılı kaynaklardan tespit ettiğimiz Lokman Hekim'in yaşadığına inanılan ve anlatıların çıktığı bölge olan Çukurova dediğimiz Adana ve Mersin bölgelerinin il, ilçe ve köylerinde derlemeler yapabildik. Afyon'da yaptığımız derlemeler ise konaklama imkânı bulabildiğimiz Afyon/Merkez ile Üçlerkayası, Yiğitpınar ve Demirçevre köyleri ile sınırlı kalmıştır.

c. Kaynak Şahıslar Hakkında Bilgiler

"Kaynak şahıs" terimi halkbilimi çalışmalarında "bilgisine müracaat ettiğimiz kişi"dir (Çobanoğlu, 2005: 63). Kaynak şahısların doğru bir şekilde tespit edilmesi çok önemlidir.

Alan araştırmamız sırasında kaynak şahısların bölgenin kültürüne hâkim olan kişiler olmasına ve o bölgenin yerleşik halkından olmasına önem verilmiş, geleneği daha iyi aktarabileceğini düşündüğümüz yaşlı kişiler tercih edilmiştir.

Kaynak şahısların adı, soyadı, doğum yeri ve tarihi, tahsili, mesleği ve bize verdiği bilgileri nereden öğrendiği gibi bilgiler tespit edilmiştir. Bu bilgiler çalışmamızın *"Kaynak Şahıs Bilgileri"* bölümünde verilmiştir.

Alan araştırması sırasında çok sayıda kaynak şahısla görüşülmesine karşın malzeme derleyebildiğimiz kişi sayısı 18'dir. Bayanların çekingen tavrı nedeniyle tüm kaynak şahıslarımız erkeklerden oluşmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

LOKMAN HEKİM ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Lokman Hekim'in hayatı, dinî, efsanevî ve tarihsel kişiliği, tıp alanındaki yeri ve önemi ile ona mâl edilen fıkra, masal, hikâye ve efsane nev'inden anlatılar üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Bunların bazısı doğrudan Lokman Hekim'i konu olarak alırken bazısı da bir şekilde bu konuya temas etmiş olan sözlükler, ansiklopedi maddeleri, antolojiler, kitaplar, makaleler, bildiriler, tezler ve sanat işlemeleridir.

İncelememize geçmeden önce yapılan bu çalışmaları tarih sırasına göre tanıtmakta fayda görmekteyiz. Bu bölümde Lokman Hekim üzerine Türkiye'de, Türkiye dışındaki Türk coğrafyasında ve Türk dünyası dışında yapılan çalışmalara yer verilmiştir. Türkiye'de yapılan çalışmalar "Sözlükler", "Ansiklopedi Maddeleri", "Antolojiler", "Kitaplar", "Makaleler", "Bildiriler", "Tezler" ve "Sanat İşlemeleri" olmak üzere sekiz başlık altında kronolojik olarak incelenirken, Türkiye dışındaki Türk coğrafyasındaki çalışmalar Azerbaycan ve Özbekistan çevresinde ele alınmış, Türk dünyası dışında yapılan çalışmalara "Ansiklopedi Maddeleri", "Kitaplar" ve "Tezler" başlıkları altında kronolojik olarak yer verilmiştir.

A. Türkiye'de Yapılan Çalışmalar

Kur'an-ı Kerim'de adının geçmesi ve adına müstakil bir sûre bulunması dolayısıyla Türk kimliği ve İslam inancına sahip bölgelerde Lokman'ın daha çok dinî kişiliği üzerinde durulmuş, onun Kur'an-ı Kerim'e giren ve oradan çıkan değerli hikmetleri, oğluna nasihatleri müfessirler, vaizler vb. din adamları tarafından incelenmiş, çeşitli kitaplarda "Lokman Hekim'in (Lokman A.S.'ın) Oğluna Nasihatleri" başlığı altında toplanmış, Lokman Suresi'nin tefsiri, eğitim açısından yorumu, çocuk eğitimi açısından önemi gibi konularda tez çalışmaları yapılmıştır.

Lokman'ın dinî kişiliğinden sonra onun en çok tıp alanındaki yeri üzerine çalışmalar yapılmıştır. Bu konuda Süheyl Ünver, Ali Haydar Bayat ve Edip Kızıldağlı'nın önemli çalışmaları olmuştur.

İlhan Yardımcı'nın ise Lokman'ın kimliği, huyları, hekimliği, hikmetleri, efsaneleri, vasiyet ve tavsiyelerini, Lokman Hekim'le ilgili mısraları içeren derli toplu çalışmaları bulunmaktadır.

Lokman'ın efsanevî kimliği, edebî eserlerde de yerini bulmuş ve Hekim Lokman'ın ölümsüzlük arayışı efsanesi ile ilgili olarak biri Ahmet Cemil Akıncı'ya, biri Emin Cenkmen'e, diğeri Uğur Becerikli'ye ait olmak üzere üç adet roman yayımlanmıştır.

Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi tarafından düzenlenen toplantılara Çukurova bölgesinin sahiplendiği efsanevî tıp adamına atfen "Lokman Hekim ve Tıp Tarihi Günleri" adı verilmiştir. 1999 yılı mayıs ayından itibaren her yıl sağlık ile ilgili mesleklerin tarihî, folklorik, edebî, felsefî ve kültürel boyutları bu toplantılarda tartışılmaktadır.

1. Sözlükler

Konu ile ilgili olarak tespit edebildiğimiz ilk sözlük maddesi çalışması 1299 tarihli Ahmed Rif'at'ın *Lugât-i Târihiyye ve Coğrafiyye* (Tarih ve Coğrafya Sözlüğü) için yazmış olduğu "Lokmân" maddesidir. Osmanlı Türkçesi ile yazılmış olan bu maddede Lokman, eski âlimlerden ve salih kavimlerden mübarek bir zat olarak tanıtılmıştır. Ahmed Rif'at, Cenab-ı Hakk'ın Kur'an-ı Kerim'de *ve lekad âteynâ lokmânelhikmete* buyurduğunu ve Lokman'ın nübüvvetine inanılmış olunduğunu söyler. Burada verilen bilgilere göre Lokman'ın hangi asırda yaşadığı bilinmemekle birlikte bazı müfessirler Davud Aleyhisselam zamanında yaşadığını, bazıları Eyüb Aleyhisselam'ın kız kardeşinin ya da teyzesinin oğlu olduğunu ve Habeşli bir köle olup hürriyetine kavuşmasından sonra terzilikle geçindiğini ve herkese nasihatlerde bulunduğu ve çok uzun ömür sürdüğünü bildirmişlerdir. Rivayete göre, kabri Tarsus'tadır. Bu bilgileri verdikten sonra Ahmed Rif'at, nasihatlerini ekseriyetle oğluna hitaben söylediğini belirttiği Lokman'ın bu şekildeki bir nasihatine yer

vermiştir. Biz bu nasihati Türkiye Türkçesine şu şekilde aktarabildik: *"Oğlum hanzalı*[1] *yedim ve sabrı tattım; fakirlikten daha büyük bir acı görmedim. Kader gereğince eğer fakir olursan sakın halini insanlara söyleme ki seni aşağılamasınlar. Sen isteğini yalnız Allah'tan talep et; hangi kimse Allah'tan sual etmiş de isteği yerine gelmemiştir?"* (Ahmed Rif'at, 1299: 141).

1983 tarihli Tercüman Yayınlarından çıkan *Ansiklopedik İslâm Lügati*'nin 375. sayfasında "Lokmân" başlıklı bir yazı bulunduğunu A. Haydar Bayat'ın çalışmasının Lokman Hekim bibliyografyasına ayrılan bölümünden (Bayat, 2000: 117) öğreniyoruz.

İslam İnançları Sözlüğü'nün "Lokman" maddesinde öncelikle Lokman Suresi'nin tanıtımı yapılmıştır. Bu sure, Kur'an'ın 31. suresidir, Mekke'de inmiştir ve 34 ayettir. 27-28. ayetlerinin Medine'de indiğini ileri sürenler de bulunmaktadır. Sure, Lokman adlı Habeşli'den söz ettiği için bu adla anılmıştır. Surenin 12. ayetinde Lokman'a hikmet verildiğinden bahis vardır: "Biz Lokman'a Allah'a şükretsin diye hikmet verdik *(ve lekad âteynâ lokmânelhikmete)",* 13. ayetinde ise: "Hani Lokman oğluna öğüt verirken şöyle demişti *(ve iz kaâle lokmânü libnihî)*: Oğlum, Tanrı'ya ortak koşma, çünkü bu en büyük günahtır." demektedir.

Orhan Hançerlioğlu, *İslam İnançları Sözlüğü*'nde, Lokman Suresi ile ilgili olarak verdiği bu bilgilerden sonra, Lokman'ın oğluna verdiği öğütlerin tüm Müslümanlığa verilmiş öğütler olduğunu belirtir.

Bundan sonraki kısımda Lokman'ın kimliği ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Lokman, tarihsel açıdan İslamiyet'ten önceki Arapların mitolojik/efsanevi bir kişisidir. Adına Muammer (Muammar) de denen bu kişi, kahraman ve filozof (hakîm) olarak kabul ediliyordu. Halk inancına göre yedi kartal ömrü yaşamıştır. Kur'an'da hikmetli sözlerin söyleyicisi olarak karşılaştığımız bu hakîm kişiye İslamiyet'ten sonra da hikmetli sözler ve atasözleri atfedilmiştir. Hançerlioğlu, bu hikmetli sözlere örnek olarak *Lokman Suresi'*nin 19. ayetini gösterir: "Ağırbaşlı ol, sesini alçalt, bağırma, çünkü seslerin en çirkini bağıran eşeklerin sesidir." Bu konuda bir inceleme yazan Doğubilimci Rendel Harris bu ayetle Ahikar'ın şu sözü arasında bağlantı kurar: "Çünkü bir ev yapmak için yüksek sesle konuşmak gerekseydi eşek

[1] **Hanzal:** Ebucehil karpuzu da denilen, portakal büyüklüğündeki meyvesi çok acı ve iç sürdürücü olan bir *bitki (Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ankara: Aydın Kitabevi, 2005, s. 326)

her gün iki ev yapardı." Bu nedenle de Lokman'a İslamiyet'ten sonraki Arap edebiyatında Arapların Aeosopos (Ezop)'u denmektedir (Hançerlioğlu, 1984: 287-288).

İskender Pala'nın *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*'nde Lokman, "halk geleneğinde değişik kişiliklerle karşımıza çıkan tarihi bir şahsiyet" olarak tanıtılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de adına bir sure bulunur. Eski Araplar arasında da ünlü olan Lokman'ın peygamber veya nebi olduğu hakkında tefsirlerde rivayetler olduğunu söyleyen Pala, çoğunluğun onu "salih bir kul" olarak benimsediğini vurgular. Aynı zamanda o, hikmet ve hekimliğin piri ve sembolü olmuştur (Pala, 1989: 90-91; 2004: 290-291). Sözlükte, Lokman'la ilgili bu bilgilerin yanı sıra "Lokman" mazmununun kullanıldığı divan şiiri örneklerine yer verilmiştir.

Şemseddin Sami'nin Kâmûs-ı Türkî'sinin "Lukmân" maddesinde Lokman; aslı, zuhuru ve zamanı belli olmayan bir hekîm, tabib olarak geçmekte; hikâyelerinin Yunan (Ezop) hikâyelerinden tercüme edildiği belirtilmektedir (Sami, 2004: 1244).

Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Devellioğlu, 2005: 554)'ın "Lûkmân" maddesinde kelimenin Arapça has isim olduğu belirtildikten sonra şu bilgiler verilir: "İslâmlıktan önceki Araplarda efsânevi bir şahsiyet olup, Kur'ân'da da zikredildiği gibi, sonraki devirlerin efsâne ve şiirinde öğüt veren sözleriyle meşhur olan pek eski bir hekîmin veyâ hikâyecinin adı."

Türkçe Sözlük (TDK, 2005: 1314)'te Lokman Hekim maddesi şu şekilde açıklanmıştır: "**Lokman hekim** *öz. is.* Tadı güzel olan şeyler için kullanılan **Lokman hekimin ye dediği** deyiminde geçen bir söz."

2. Ansiklopedi Maddeleri

Meydan Larousse (1969-1973: 41)'da "Lokman Hekim veya Lukman Hekim" başlığı altında verilen bilgilere göre, İslamlıktan önce yaşadığı kabul edilen efsane kahramanı Lokman Hekim'in efsanesinin doğuşunda değişik inançlar birbirine karışmıştır. Bazı Arap kaynakları Lokman Hekim'i uzun ömrün simgesi, bazıları hekimliğin atası, bazıları da kahramanlığın atası sayarlar. Ömrünün yedi kartal ömrü uzunluğunda olduğu, beslediği yedinci kartal ölünce kendisinin de

öldüğü söylenir. Kur'an, Lokman'ı bazen bir şair, bazen bir hekim olarak gösterir. Lokman'ın insanlara hekimliği öğreten bir peygamber olduğu söylentileri de vardır. Başka bir söylentiye göre Lokman, hikmet sahibi bir kişidir; insan soyuna bilgeliği öğretmiş, yol gösterici olmuştur. İslam dininin doğuşundan çok önce ortaya çıkan Lokman Hekim efsanesi zamanla değişik biçimlere girmiş, halkın hayal gücüyle zenginleştirilmiştir. Özellikle İslam dininin yayılmasından sonra Lokman, hikmetli şiirler söyleyen bir şair olarak anılmaya başlanmıştır. Onun tarihi bir kimse, bir vezir ya da büyük bir devlet adamı olduğunu anlatan rivayetler de vardır. Arap edebiyatında bu konu ile ilgili birçok hikâye mevcuttur. Daha sonraki çağlarda İran ve Türk edebiyatına giren bu hikâyeler biçim ve yapı değişikliğine uğrar. İran ve Osmanlı edebiyatında Lokman Hekim, hekimliğin atası olarak tanınır. Onun ilkçağda yaşadığı bilinen Yunanlı hekim Galenos olduğunu, İslam dünyasına sonradan değişerek girdiğini ileri sürenler vardır. Aisopos, Bile'am ve Ahikar hikâyeleriyle benzerlik gösteren Lokman efsanesinin Eskiçağ kaynaklı olduğu, Arap dilinde yeni biçimlere girdiği söylenebilir. Halk arasında yaşayan efsaneye göre Lokman, bitkilerin dilinden anlayan ve ölümsüzlüğün ilacını arayan bir hekimdir. Çukurova'daki bitkilerden ölümsüzlüğün ilacını öğrenir, fakat öğrendiklerini yazdığı kâğıt Misis köprüsünde elinden uçar. Böylece ölüm, insanoğlu tarafından çaresi bulunamayan bir gerçek olarak kalır.

1976 tarihli *Türk Ansiklopedisi*'nin 23. cildinin 67. sayfasında "Lokman Hekim" maddesinde şu bilgiler yer alır:

> **Lokman Hekim,** İslâmlık öncesi efsaneleşmiş kahraman. L. H. efsanelerde kimi zaman şâir, kimi zaman tarihî bir kişi veya büyük bir devlet adamı veya bir hekim olarak tanıtılmıştır. Ayrıca, *Kur'ân*'da şâir ve hekim olarak da adı geçer. Onu, Arap kaynaklarının bir kısmı kahramanlığın, bazıları uzun ömrün veya hekimliğin timsali olarak gösterir, İranlılarda ve oradan geçerek Osmanlılarda ise hekimliğin atası olarak tanınmıştır. L. H. bütün bitkilerin özünü bilen, ölümsüzlük ilâcını arayan bir kişidir, ancak, bir türlü ölüme çareyi bulamaz. (*Türk Ansiklopedisi*, 1976: 67).

Lokman Hekim'le ilgili bir efsaneye yer veren, *Yurt Ansiklopedisi*'ndeki "Lokman Hekim Söylencesi" adlı yazı 1981 tarihlidir. Burada verilen bilgiye göre, Çukurova yöresinden kaynaklandığı söylenen "Lokman Hekim Söylencesi" Amasya'da çok ünlüdür:

> **Lokman Hekim Söylencesi:** Lokman Hekim ölümsüzlüğü sağlayacak bir ilaç bulmaya çalışmaktadır. Bir gün, çiçeklerin konuşmalarını dinlerken ilacın formülünü öğrenir, ama öğrendiklerini yazdığı kâğıt, Ceyhan Irmağı üzerindeki Misis

Köprüsü'nden geçerken elinden uçar. Söylencenin başka bir varyantında olay benzer bir biçimde Amasya'da geçmektedir:

Lokman Hekim tüm hastalıkların ve ölümün çaresini bulunca bunlardan bir kitap oluşturmuş. Amasya'da Kunç Köprüsü'nden geçerken, Cebrail gelmiş. Kitaba vurarak ölümün çaresinin yazılı olduğu sayfayı suya düşürmüş ve "artık ölüme çare bulamayacaksın" diyerek uzaklaşmış. Bu ırmağın suladığı bu arpa tarlaları, bu yüzden şifalı sayılır ve arpa suyu da şifa için içilirmiş.

Lokman Hekim, ölüme karşı, baş su, orta su ve son su adını verdiği üç çeşit su bulmuş. Daha sonra kendi vücuduna göre bir kalıp yaptırıp, çırağına kendisini kesip parçalamasını, parçaları kalıba dökmesini ve sonunda da suları sırasıyla dökerek kendisini canlandırmasını söylemiş. Çırağı söylediklerini yapmış. Birinci su etleri toparlamış, ikinci su canlılık verir gibi olmuş, ama çırak tam üçüncü suyu dökeceği sırada, Tanrı şişeyi düşürüp kırmış, sular arpa tarlasına akmış. Arpa suyu bu yüzden şifalı sayılmış. (*Yurt Ansiklopedisi,* 1981: 490).

Yine aynı ansiklopedinin 5. cildinde (1982: 3737) "Lokman Hekim ve Şahmeran Söylencesi" adlı bir çalışma yayımlanmıştır. Burada anlatılan "söylence"ye göre Lokman Hekim'in babası da hekimdir ve ölmeden önce doğacak çocuğu için karısına bir defter bırakır. Odunculuk yapan Lokman, bir gün evine dönerken bir yılanla karşılaşır. Bu yılanların padişahı Şahmeran'dır. Lokman, Şahmeran'ı mağarasına götürür. Lokman burada kırk gün kaldıktan sonra evine döner. Şahmeran bir gün Tarsus Beyi'nin kızına âşık olur ve kızın peşinden hamama gider. Hamamcı ve kızın hizmetkârları onu göbek taşında öldürürler. Bu arada Tarsus Beyi çaresiz bir hastalığa yakalanmıştır; ancak Şahmeran'ın ciğerini ve gözlerini yerse iyileşecektir. Ölümünün insan elinden olacağını daha önceden bilen Şahmeran kendisi öldükten sonra yapması gerekenleri önceden Lokman'a izah etmiştir. Şahmeran ölünce Lokman onun dediklerini aynen uygular. Bu şekilde kötü niyetli veziri öldürür, Bey'i iyileştirir, kendisi de bitkilerle konuşmaya başlar. Bitkilerden duyduklarını defterine kaydederek *Hikmetü'l-Lokmân* kitabını meydana getirir *(M. 40).*

Yeni Türk Ansiklopedisi (1986: 2093)'nde Lokman Hekim'le ilgili bilgiler yer almaktadır: "Lokman (Hakîm-Hekîm), Kur'ân-ı Kerîm'in 31. sûresinde (12 ve 13. âyetlerde) adı geçen, bu sebeple bu sûreye adı verilen (Lokman Sûresi) hikmet sahibi-bilge kişi." Burada verilen bilgilere göre, bazı din bilginleri onun peygamber (nebi) olabileceğini düşünmüşler; fakat Allah'ın hikmet verdiği bir kişi olduğu görüşünde birliğe varılmıştır. Burada, Kur'an-ı Kerim'de geçen Lokman'ın oğluna hikmetli öğütlerinden örnek verilir:

"(Kibirlenip de) insanlardan yüzünü çevirme. Yeryüzünde şımarık yürüme. Zira Allah, kibir taslayan, kendini beğenip öğünen hiç kimseyi sevmez." "Yürüyüşünde ölçülü (mu'tedil) ol. Sesini alçalt (bağırarak konuşma), çünkü seslerin en çirkini (en hoşa gitmeyeni) herhalde eşek anırmasıdır (Bağırmak güzel olsa, eşek sesi hoşa giderdi, hâlbuki ne kadar çirkindir!)"

Lokman halk arasında efsane kahramanıdır. 7 kartal ömrü (560 yıl) yaşadığına inanılır. Eyüp peygamberin teyzesinin veya kız kardeşinin oğludur. Davut peygamberden ilim öğrenmiştir. Davud peygamberden önce İsrailoğullarına kadılık yaparmış. Lokman şair olarak da görülmektedir. Mesleği konusunda da çeşitli görüşler vardır. Nasreddin Hoca ya da Ezop anlatmaları olarak bildiğimiz birçok anlatma Lokman'a atfedilmiştir. Halk arasında hakîm ve hekîm kelimeleri birbirine karıştırıldığı için "Lokman Hekim" şeklinde bilinir ve doktor kişiliği ile tanınır. Otların, bitkilerin dilinden anlayarak her derdin devasını bulur.

Büyük Türk Klasikleri (1988: 395)'nde Lokman'la ilgili verilen bilgiler şu şekildedir:

Lokmân: Efsanevî bir şahsiyettir. Kur'ân'da adı geçtiği gibi sonraki devirlerde efsâne ve şiirlerde de yer almıştır. Lokman Câhîliye devrinde yaşamış uzun ömürlü bir kahramandır. 360 yıl ile 3500 yıl arasında ömür sürdüğüne dâir türlü rivâyetler vardır. Hızır'dan sonra en uzun ömür süren kişidir. Kur'ân'da darb-ı mesel hükmüne girmiş bir hakîm ve şâirdir. Kur'ân'dan sonra onu, hikmetli kıssaların kahramanı olarak görüyoruz.

Edebiyatta sevgilinin vasıflarını anlatan sözlerin hepsi birer hikmet olduğu için âşık kendisini Lokmân'a benzetir.

AnaBritannica (1989: 562)'nın *Lokman* maddesinde Lokman, "sözlerine Kur'an'da yer verilen bilge bir kişi" olarak tanıtılmaktadır. Kendisine hikmet verildiği belirtilen Lokman'ın öğütlerinin yer aldığı 31. sureye Lokman adı verilmiştir. Lokman, Arabistan'da İslam öncesinde de bilge bir kişi olarak anılmaktadır. O dönemin şairlerinden İmruü'l-Kays, Lebid, A'şa ve Tarafa şiirlerinde ondan söz etmişlerdir. Aynı dönemde Lokman'ın sözlerinden oluşan *Sahife-i Lokman* adlı bir külliyatın varlığından da söz edilmektedir.

Burada Lokman'ın tarihsel açıdan tartışmalı bir kimliğe sahip olduğu belirtilir. Lokman'ın bu tartışmalı kimliği ile ilgili çeşitli rivayetlere yer verildikten sonra (Bu rivayetlere çalışmamızın *İkinci Bölüm*'ünde yer verilmiştir.) Lokman'ın öğütlerinin İslam'ın temel öğretileri ile özdeş olduğu belirtilir.

Halk arasında Lokman'ın çok uzun yaşadığı, bütün dünyayı dolaştığı, bitkilerle konuşarak tüm hastalıkların çaresini bulduğu, bu şekilde ölüme de çare

bulan Lokman'ın öğrendiklerini yazdığı kâğıdı birden çıkan bir rüzgârın dereye uçurması sonucunda kaybetmesi anlatılır.

Hayat Ansiklopedisi'nin IV. cildinin (tarihsiz: 2165-2166) "Lokman" maddesinde, Lokman'ın kimliğini bulmanın imkânsız hale geldiği belirtilmiştir. Kaynağının Arap efsaneleri olduğu, Cahiliye devrinde "yedi kartal ömrü" (500-600) yaşayan Lokman'ın Hızır'dan sonra en uzun ömürlü insan olduğu, özlü sözler söyleyen bilge Lokman'ın sıfatı olan "hakîm" kelimesinin halk arasında "hekim"e dönüşmesiyle Lokman Hekim adını aldığı, bu isimden hareketle de her derdin devasını bilen bir insan olarak düşünüldüğü ifade edilmiştir. Ayrıca eski Yunanistan'dan başlayarak, Aisopos gibi kişilerin sözlerinin Lokman'a mal edildiği; böylece onun "ünlü hekim Hippokrates'i de içine alan bir çeşitli kişiler harmanı" haline geldiği işaret edilmiştir.

AnaBritannica (1990: 223-224)'da *Şahmeran Hikâyesi,* ana kahramanları Şahmeran ve Camasb olan, Camasbname olarak da bilinen Arap, İran ve Türk edebiyatlarında manzum ve mensur olarak işlenmiş bir çerçeve masal ile ona bağlı çeşitli masallar olarak tanıtılmaktadır.

Burada hikâyenin özeti şu şekilde verilmiştir:

> Hekim Danyal'ın oğlu olan Camasb, kendisine ihanet eden arkadaşları tarafından bir kuyunun dibinde bırakılır. Kuyuda bir deliği genişleterek geçtiği yerde, bir tahtta uyuyakalır. Uyandığında etrafının yılanlarla, ejderhalarla çevrilmiş olduğunu görür. Yılanların padişahı olan insan başlı Şahmeran'la dost olur. Ona, bulunduğu yeri kimseye söylemeyeceğine söz verir ve onun yardımıyla yeraltı dünyasından kurtularak ülkesine döner. Ama ülkesinin hasta hükümdarına iyileşmesi için Şahmeran'ın etini yemesi önerildiğinden, verdiği sözden dönmek zorunda bırakılır. Şahmeran'ın etini yiyerek sağlığına kavuşan hükümdar, Camasb'ı önce istediği kızla evlendirir, ardından da kendisine vezir yapar.

Burada, ilk kez *Camasbname* adıyla 1429'da Abdî tarafından yazılıp II. Murad'a sunulan mesnevide işlenen bu konunun kaynağı *Binbir Gece Masalları* olarak gösterilmiştir. *Battalname'*de de yer aldığı tespit edilen anlatı Türkiye'de *Hikâye-i Şahmeran* adıyla, ilki 1874'te olmak üzere pek çok kez basılmıştır. Yeni harflerle yapılan ilk basımı olan *Şahmeran Hikâyesi* (1931), Süleyman Tevfik Özzorluoğlu tarafından yayıma hazırlanmıştır. Bu hikâyedeki Camasb'ın yerini zamanla Lokman almış ve hikâye, halk arasında "Lokman Hekim ile Şahmeran" efsanesi olarak anlatılagelmiştir.

Lokman Hekim'le ilgili olarak bilgi veren bir diğer çalışma *Büyük Larousse'daki* "Lokman Hekim ya da Lukman Hekim" maddesidir (1986: 7526). Lokman Hekim, burada, "bitkilerin dilinden anladığına, her türlü hastalığı iyileştirdiğine inanılan ve İslamlıktan önce yaşadığı kabul edilen efsane kahramanı hekim" olarak tanıtılmıştır. Anadolu'nun çeşitli yörelerinde Lokman Hekim'e ilişkin birçok efsane olduğu belirtilmiştir. Bu efsanelerde ufak tefek farklar görülmekle beraber ana motif aynıdır. Lokman her türlü hastalığı iyi edebilen, bitkilerle iletişime geçebilen bir hekimdir. Ölüme çare aramaya çıkar. Ölümsüzlük otunu bulur, defterine not eder; fakat defteri bir akarsuya düşer ve ölümsüzlüğün sırrı da sulara karışır. Defterin kalan yapraklarından "Hikmetü'l-Lokman" adı verilen kitap ortaya çıkmıştır. İslam kaynaklı efsanelerde defteri suya düşüren Cebrail'dir. Ölümsüzlük sırrının yazılı olduğu kâğıtların düştüğü su kimi efsanelerde Ceyhan nehri, kimi efsanelerde Asi ırmağı olarak anlatılmaktadır. Bu nedenle bu ırmakların suladığı toprakların bereketli ve burada yetişen ürünlerin şifalı olduğu inancı vardır. Amasya civarında ise defterin Kunç köprüsü üzerinden sulara gömüldüğüne dair bir efsane anlatılmaktadır. Bazı inanışlarda Lokman Hekim'in elindeki defter kendi notları değil, Davut peygamberin hastaları tedavi etmede kullandığı kitaptır. Bu kitap, Danyal peygamber vasıtasıyla Babil'e geçmiş, Aristoteles kitabı Yunanca'ya çevirmiş, Harunurreşit döneminde Arapça çevirisi yapılmış ve halk hekimlerine kaynak olmuştur.

Lokman Hekim efsanesi ile ilgili bu bilgilerden sonra Büyük Larousse'da, Lokman Hekim'in kimliği konusunda ileri sürülen görüşler ortaya koyulur. Bazı kaynaklarda İlkçağ'da yaşamış Yunanlı Hekim Galenos olduğu iddia edilmiştir. Aisopos, Bile'am, Ahikar efsaneleriyle benzerlik göstermesi dolayısıyla efsanenin İlkçağ kaynaklı olduğunu ve farklı milletlerin inanışları ve efsaneleriyle karıştığını iddia edenler de vardır. Bazı Arap kaynakları Lokman Hekim'i uzun ömrün, bazıları hekimliğin, bazıları da yiğitliğin atası olarak kabul etmiştir. Ömrünün yedi kartal ömrü uzunluğunda olduğuna dair inanışlar vardır. Yaygın inanışlar arasında onun insanlığa hekimliği öğreten bir peygamber, hikmetli sözler söyleyen bir bilge ya da şair olduğu inanışları yer almaktadır. Bazı efsanelerde ise büyük bir devlet adamı ya da vezir olarak anlatılır.

Büyük Larousse'da Lokman Hekim efsaneleri ve onun kişiliği ile ilgili verilen bu bilgilerden sonra onun Divan Edebiyatı'ndaki yeri anlatılmıştır. Bu konuya çalışmamızın *İkinci Bölüm*ünde yer verileceğinden burada açıklanmayacaktır.

Lokman Hekim'le ilgili bir diğer çalışma Ahmet Karabulut'a aittir. Karabulut, *Lokmân Hekim* adlı yazısını *Tıbb-ı Nebevî Ansiklopedisi*'nde yayımlamıştır (Karabulut, 1993: 270-273). Burada Lokman Hekim'in bazı öğütlerine yer verilir: "Akıllı kimseyi bulamazsan, cahili elçi olarak yollama, sen kendin elçi ol." "Babaların çocuğuna attığı sopa, bitkiye gökten inen yağmur gibidir." "Borçtan sakın, çünkü borç gündüzleri utanma, geceleri ise üzüntü ve kederdir." "Bütün acıları tattım, fakat fakirlikten daha acı bir şey tatmadım." "Büyük kayaları yerinden oynatmak, söz anlamayana söz anlatmaktan kolaydır." "Hasta olmadan önce hekim çağır, hekime hasta olmadan önce hürmet et." "Helâda çok oturma, ciğerine hastalık gelir; abdestini çok tutma hastalık verir." "Miden tok iken yemek yeme. Zira tok iken yiyeceğin şeyi köpeğe atman, senin için onu yemenden daha iyidir." "Susmak hikmet, fazilettir, fakat bunu yapanlar ise pek azdır." "Şeker gibi tatlı olma yutarlar, biber gibi acı olma tükürürler." "Tövbeyi geciktirme, çünkü ölüm ansızın gelir."

Ömer Faruk Harman'ın *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* için hazırladığı "Lokman" (Harman, 2003: 205-206) maddesinde Lokman, "Kur'an'da kendisine hikmet verildiği bildirilen peygamberliği tartışmalı bir din büyüğü" olarak tanıtılmaktadır. Burada öncelikle "Lukmân" kelimesi üzerinde durulmuştur. Bu kelimenin İbranice veya Süryanice olduğu iddia edilmiştir (Fîrûzâbâdî, VI, 90; Âlûsî, XXI, 82). Daha sonra Lokman'ın Kur'an'da ve Cahiliye şiiri ile Kısas-ı Enbiyâ başta olmak üzere bazı İslamî kaynaklardaki tartışmalı kimliği, ne kadar yaşadığı ve mezarının nerede bulunduğu konularına yer verilmiştir (Bu konulardaki tartışmalar için bk. çalışmamızın *"İkinci Bölüm"*ü).

Aynı ansiklopedinin "Lokman (Türk Edebiyatı)" ile ilgili kısmını ise Mustafa Uzun kaleme almıştır (Uzun, 2003: 206-208). Uzun, Arap edebiyatında hakîm/filozof kimliği ile öne çıkan Lokman'ın Türk edebiyatında daha çok hekim/tabip kimliğinde olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle Türk edebiyatında "Lokman Hekim, Lokmân-ı hâzık, tabip Lokman, dert Lokman'ı, şifâ Lokman'ı" gibi ad ve sıfatlarla anılmıştır. "Şifâ-yı Lokmân, devâ-yı Lokmân, yed-i Lokmân,

Lokman eli, ilâc-ı Lokmân, merhem-i Lokmân, bâb-ı Lokmân, muhtâc-ı Lokmân, yara saran Lokman" bunlardan en yaygın olanları olarak zikredilmiştir. Divan şiiri ve halk şiirinden mısra ve beyit örnekleriyle Lokman'ın Türk edebiyatında aşk başta olmak üzere ölüm hariç, tüm dertlerin devasını bilen hekim olarak, bazen de, özellikle divan şiirinde, bizzat sevgilisinin kendisi olarak tasavvur edildiği ortaya konmuş, kimi zaman şairlerin kendi sözlerini Lokman'ın hikmetli sözlerine benzettikleri belirtilmiştir.

Yine aynı ansiklopedide "Lokman Suresi" maddesini İlyas Üzüm hazırlamıştır (Üzüm, 2003: 209-211). Bu bölümde adını Lokman'dan alan Kur'an'ın 31. suresinin Mekke döneminde indiği, 27-28 veya 27-29. ayetlerin Medine'de indiğinin rivayet edildiği (M. Tâhir b. Âşûr, XXI, 138; M. İzzet Derveze, III, 157) belirtilir. Sure, 34 ayet olup 12-19. ayetlerde Lokman'dan bahsedilmektedir. Üzüm, bu bilgileri verdikten sonra Sure'nin muhtevasını dört bölümde inceler: "İlk bölümde (1-11. ayetler) Kur'an'ın hikmet, hidayet ve rahmet kaynağı olduğu belirtildikten sonra ondan istifade edenlerin temel özellikleri namaz kılmak, zekât vermek ve ahirete inanmak şeklinde özetlenir." Lokman'dan bahsedilen ikinci bölüm 12-19. ayetleri kapsar. Burada onun hayatı ve kimliği hakkında bilgi yoktur, sadece Allah'ın kendisine hikmet bahşettiği belirtilerek oğluna öğütleri verilmiştir. Bu öğütler; "Allah'a ortak koşmamak, anneye babaya iyi davranmak, namaz kılmak, iyiliği emredip kötülükten sakındırmak, sabırlı olmak, böbürlenmemek, başkalarını küçümsememek, alçak gönüllü olmak" gibi konulardadır. Üçüncü bölüm (20-32. ayetler) Allah'ın verdiği nimetler ve Allah'ın yüceliğine ilişkindir. Dördüncü bölümde (33-34. ayetler) ise kıyamet gününden bahsedilerek geçici dünya hayatı konusunda müminler uyarılmakta, Allah'ın ilmi ve kudreti anlatılarak ilahi bilgiyle insan bilgisi arasındaki farklar ortaya konmaktadır.

3. Antolojiler

Saim Sakaoğlu, Ali Berat Alptekin, Yurdanur Sakaoğlu ve Esma Şimşek'in birlikte hazırladıkları *Meddah Behçet Mahir'in Bütün Hikâyeleri* adlı çalışmanın II. cildinde "Şahmaran ile Lokman Hekim" başlığı altında Lokman Hekim'le ilgili

anlatılara yer verilmiştir. Meddah Behçet Mahir hikâyeyi anlatmadan önce yeryüzünde okumadan; hoca, medrese görmeden büyük ilime sahip olan üç kişi olduğunu söyler. Bunlar: "*Hazret-i Lohman, Eflatunî ve Çulle Hekim*"dir. Üçü de ölüme çare bulmuştur; fakat farklar vardır. Meddah Behçet Mahir bu farkları şu şekilde belirtir:

> Yeryüzüne, yani bu kevn-i mekâna ohumadan, hoca, medrese görmeden, üç gişi ohumadan, böyük bir elme yetişmiş, sahib olmuş. Bu üç gişi kimlerdi? Birinci Hazreti Lohman, ikincisi Eflatunî, üçüncüsi Çulle Hekim ve bunnarın üçi de ölüme çare bulmuş, yani ölümü otunu bulmuş. Ölüme çare bulmuş. Amma, Hazreti Lohman ölümün dermanını otda buldi. Eflatuni Zeman ölümün dermanini Gur'an'da buldi. Lâkin Çulle Hekim de ölümün gohusini gohlamada buldi. Nefesini, burnini çekerkan ölü midir, diri midir, o da ölümi gohlamada buldi. Bu kevn-i mekana, yani bu dünyaya bu üç gişi ölüme çara buldilar. Ölümü geri çevirdiler. Yani ölenneri diriltme içün çare buldular.

Meddah Behçet Mahir bu bilgileri verdikten sonra *"Şahmaran ile Lokman Hekim"* hikâyesini anlatır (Sakaoğlu vd., 1999: 233-252).

4. Kitaplar

1292/1878 tarihli *Emsâlü'l-Lokman Fî Tehzibü'l-Ezhan* (Zihni Arındıran Lokman Masalları) adlı çalışma Mütercim İskender Efendi tarafından yapılmıştır. İSAM Kütüphanesi, 892.7 EMS.L numarada kayıtlı olan bu eser, Osmanlıca-Farsça-Arapça-Fransızca'dır (Eser için bk. çalışmamızın *Ekler* bölümü).

1324/1906 tarihli Medine Kadısı Ahmed Raşid'in *Pendnâme-i Lokmân Hakîm Tercüme-i Manzumesi* (Lokman Hakîm Nasihatnamesi'nin Manzum Tercümesi) adlı eseri Lokman Hekim'in öğütlerine yer veren, beyitlerden oluşan bir çalışmadır (Ahmed Raşid, 1324/1906). Bu eserin Türkiye Türkçesi'ne aktarımı Osman Öztürk (Öztürk, 1997: 179-231; 2000: 179-231) ve Şaban Karaköse (Karaköse, 2009: 88-155) tarafından yapılmış, metnin Farsça ve Osmanlıca orijinalleri (Öztürk, 2000: 557-576) Öztürk'ün çalışmalarında yer almıştır. Hicrî 1319-1320 (miladî 1901-192) yıllarında Medine kadısı olarak görev yapan İstanbullu Ahmed Raşid, eski Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey'in kütüphanesinde, İranlı meşhur hattatlardan Hoca İmâdüddin tarafından Farsça olarak yazılmış *Pendname-i Lokman Hekim Cihet-i Ferzend* (Lokman Hekim'in Çocuğuna Nasihatnamesi) adlı bir metne

rastlar. Ahmed Raşid, metni, özellikle çocuklar ile gençlerin faydalanması için Osmanlı Türkçesi ile şerh eder. Bu Osmanlı Türkçesi ile şerh edilen eserde Lokman Hakîm (Hekim)'in her öğüdü genel olarak 5'er beyitle açıklanmıştır. Bu eserde ele alınan başlıca konular: "Allah'ı tanımak, ana-baba ile ilişkiler, hoca ile ilişkiler, yaşlılar ile ilişkiler, dostluk adabı, düşmanlarla ilişkiler, çocukların eğitimi, gençlik döneminin kıymetini bilmek, başkalarına nasihat ederken kişinin kendi nefsini unutmaması, dilin muhafazası, sırrın muhafazası, öfke, hayır işlerde sebat, istişare, orta yolu (vasatı) tercih etmek, cömertlik, açgözlülük, kanaat, konuşma adabı." (Karaköse, 2009: 89-90). Eser, bizim çalışmamızın *Ekler* bölümünde yer almaktadır.

İSAM Kütüphanesi'nde 297. 212 ERA.T numarada kayıtlı Abdülhadi el-Eraşiki'nin *Tefsiru Sureti Lokman* (Lokman Suresi'nin Tefsiri) adlı Arapça çalışması mevcuttur. Eserin tarihi bilinmemektedir.

Osman Bayatlı, *Bergama'da Şifalı Otlar ve Lokman Hekim* (1952; 1968) adlı çalışmasında Lokman Hekim, şifalı otlar, otların resimleri, otların Türkçe-Latince listesi, hayvanî ve madenî ilaçlar, insan hastalıkları ve hayvan hastalıkları için ilaçlar, otlar hakkında bilgiler vermiştir.

Süheyl Ünver'in 34 sayfadan oluşan *Lokman Hekim* (1968; 1972) adlı çalışması Lokman Hekim'in kimliği, oğluna vasiyetleri, nasihatleri, sözleri, bazı suallere cevapları, fıkra ve menkâbeleri, hikâye ve latifeleri, tasavvufta ve edebiyattaki yeri, mezar taşlarında, Amasya ve Bergama'daki yeri, Lokman'ın resimli falı, huyları ve darbımesellerinden oluşan derli toplu bir çalışmadır.

İlhan Yardımcı'nın *Sağlık Folklorumuzda Lokman Hekim* adlı kitabı *Lokman Sağlık Yayınları* tarafından 1969'da yayımlanmıştır. Kitap, 71 sayfadır. Bu çalışmada Lokman Hekim'in kimliğinden, huylarından, nasıl hekim olduğundan, bazı sorulara verdiği cevaplardan, onunla ilgili efsanelerden, vasiyet ve tavsiyelerinden bahsedilir ve Lokman Hekim'le ilgili mısralara yer verilir. Bu çalışmanın daha sonra ilaveli ikinci baskısı (1970) yapılmıştır.

M. Tevfik Hacıbeyoğlu'nun çeşitli yıllarda yayımlanan *Lokman Yıllığı*'nın 1972 tarihli yayınında "Asırların Unutturamadığı Hekim Hazreti Lokman" (Hacıbeyoğlu, 1972: 89-94) başlıklı bir yazı yer almakta ve burada Hazreti Lokman'ın sadece tıp sahasında bir otorite değil; aynı zamanda büyük bir fikir adamı, filozof olduğundan bahsedilmekte ve nasihatlerinden bazılarına yer

verilmektedir. Bu çalışmada yer alan Lokman Hekim'in nasihatleri olarak kabul edilen hikmetli sözleri aşağıda vermeyi uygun buluyoruz:

"Dünya'nın her lezzetini tattım. İlimden lezzetlisini bulamadım."

"Oğlum, başkasının rızkına tama gözü ile bakma, boşuna ıstırap çekmekten kurtulursun."

"Aza kanaat edersen dünyada senden zengin kimse olmaz."

"İnsanın hakiki malı, ahiret zahiresidir."

"Mal o değildir ki, el için toplayasın, başkalarına miras bırakasın ve hesabını yine sen veresin."

"Dostlar müşkül zamanda belli olur."

"Selâm vermeyi adet edin."

"Doğru yere dahi olsa, yemin etme.

"Dört şey, bir kimsenin mert ve kâmil olduğuna delalet eder:

1) Akıl danışmak, dostlarla müşavere etmek,

2) Düşmanlara güler yüzle muamele etmek,

3) Heva ve hevesten nefsini korumak,

4) Acı söze katlanmak.

"İki şey, insana iki şey kazandırır: 1- Sabır, murada eriştirir, 2- Kanaat zenginliğe ulaştırır."

"Dört şey, dört şey kazandırır:

1) Sükût, insanı selamette bulundurur,

2) İyilik, insanı emniyette tutar,

3) Cömertlik, insanın itibarını artırır,

4) Şükür, nimeti bereketlendirir.

"400 hikmet okudum, cümlesinden dört nasihat aldım, ikisini unuttum ikisi hatırımdadır daima, zihnimden çıkmaz. Biri: Halkın sana ettiği cefayı ve senin halka ettiğin atâyı (senin halka verdiğini) unutmalı. Diğeri: Allah ve ölümü hiç hatırdan çıkarmamalı."

"İşlediğin hata, hardal tanesi kadar olsun, bu hata ister iyi olsun, ister kötü. Ve bu hata bir taş içinde saklansa yahut semalara veya yeryüzünün bir yerine sokulsa, Allah (C.C.) onu kıyamet gününde meydana çıkarıp cezasını verir."

"Ayağını sıcak tut başını serin. Kendine bir iş bul, düşünme derin."

Hasan Özönder'in *Peygamberimizin Sağlık Öğütleri (Tıbb-ı Nebevî)* adlı çalışmasında Lokman Hekim'in az yemeyi tavsiye eden bir öğüdüne şu şekilde yer verilmiştir (Özönder, 1973: 378): "Mide dolunca tefekkür uyur, hikmet ölür ve uzuvlar ibadetten uzaklaşır, tembelleşir. Zikir ve münacatın lezzeti kendileriyle olan kalp safiyeti ve rikkati zail olur, gider."

1977 yılında Mehmet Öten'e ait *Hz. Lokmân'ın Oğluna Öğütleri ve Hikmetler* adlı çalışma yayımlanmıştır (Bayat, 2000: 120).

Nil Akdeniz Sarı'nın *Osmanlılarda Hekimlik ve Hekim Ahlâkı* adlı çalışmasında Lokman Hekim'le ilgili kısa bir anlatıya yer verilmiştir. Burada anlatılana göre, Lokman Hâkim zamanında, puta tapan bir padişah, inanmış kişiler olan Sadık ve Saduk adlı vezirlerini bir bahane ile Lokman'a gönderir ve döndükleri

zaman sınırdan içeri almaz. Bunun üzerine Lokman'a geri döndüklerinde Lokman, onlara yıldız bilgisini, rüya yorumunu, ilaç yapmayı vs. öğretir ve onlar da bu vesile ile para kazanıp hayatlarını idame ettirirler (Sarı, 1977: 67).

Ehliman Ahundov'un *Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri* (akt. Semih Tezcan) adlı çalışmasında Lokman ile öğrencisinin başka bir şehre gidişi ve orada yaşadıkları traji-komik olaylar sonucunda o şehri terk edişleri mizahî bir üslupla verilmiştir (Ahundov, 1978: 239-241, 261-264).

Ali Püsküllüoğlu'nun *Türk Dil Kurumu* tarafından yayımlanan *Efsaneler* adını taşıyan kitabında "Yedi Kartal Ömrü Yaşayan Adam" başlığı altında doktorların piri olan Lokman'ın insanların kendisinden isteği üzerine ölümsüzlük otunu aramaya Çukurova'ya gidişi ve bulduğu ölümsüzlük otunu kaybedişi efsanesi ile yedi kartal ömrü yaşaması ile ilgili rivayete yer verilir (Püsküllüoğlu, 1982: 7-12).

İlhan Berk'in *Şifalı Otlar Kitabı*'nda Lokman Hekim'den "otların, hayvanların padişahı" olarak bahsedilmiştir. Berk çalışmasının dipnotunda şu bilgileri veriyor:

> Kitaplar ondan Halil İbrahim Peygamber kuşağından diye söz eder. Eskiler de hekimler hekimi diye tarih düşürürler. Bir halk adamı gibi yaşamış, öyle dolaşmış, otlarla konuşmuş, kurdu kuşu sevmiş, sonra da eceliyle ölmüş. Derler ki gizli zengin dillerini bir ona açmış, bu dünyadaki 777 derdi öyle öğrenmiştir Lokman da. Dahası, hangi derde hangi otun iyi geldiğini yine otlar ona söylemiş. Böylece Tanrı'nın sevgili kulları arasına karışıp birçok Peygamberle görüşüp konuşmuştur. Yeryüzünü baştanbaşa dolaştığını, 'altın mürekkeple yakut kalemle billur üzerine' cami sözleri olduğu, Ezop gibi hayvan hikâyeleri yazdığı biliniyor. Tefsir-i Tibyan'da da çağdaşı Hz. Davut'un ateşli elinde meydana gelen kalkanı sabırla seyretmiştir diye söz edilir.
> Bin yıl yaşadığını biliyoruz (Berk, 1982: 11).

Berk bu çalışmasında Lokman Hekim'in Sarı Sultan Selim zamanında yazılmış ünlü altı öğüdünü dediği öğütleri şu şekilde verir:

> Kesretiyle sakın cima etme
> Lezzetiyle anin tama etme
> Gece uyu gündüz ol biydâr
> Hapsi bevletme sakın zinhar.
> Nısfülleyi olicek sakın nagâh
> Uyanıp su içem deme ey şah.
> Her taam üstüne yeme nimet
> Ta ki görmiyesin elemü sıklet. (Berk, 1982: 12)

Berk "Tecimle karadan Hindistan'a giden Halil Kurabiyeci'nin not defterinden alınmıştır." diye belirttiği bizim çalışmamızın *Metinler* bölümünde yer

alan *(M. 11)* ayvanın neden susuz, kuru olduğunu açıklayan efsaneye de çalışmasının 13. sayfasında yer vermiştir.

Ayrıca aynı çalışmanın 80-81. sayfalarında İlhan Yardımcı'nın *Şifalı Bitkiler ve Halk İlaçları* kitabından aktarılan şu öğütlere yer verilmiştir:

> Gündüzün çok uyuma, geceleri az uyuyun.
> Sidiği saklama.
> Çok cima etmeyin.
> Doyunca daha çok yemeyin, gece de su içmeyin.
> Çok yeme, az yemek yeme ile kanaat eyle.
> Hamam yaptıktan sonra uyuyun, velevki bir dakika olsa bile.
> Cima yaptıktan sonra derhal idrar boşaltın, velevki bir damla olsa bile.
> Yemekten sonra muhakkak yürüyün, bir metre olsa bile.
> Vücudunuzu dipdiri görmek istiyorsanız, çıbanlarınızı olgunlaşmadan deşmeyiniz.
> Ayak üstünde su içmeyin.
> İştahın gelmeyince yemek yeme.

Abdürrezzak Öz'ün *Lokman Hekim ve Hikmetli Sözleri* (1988) adlı 23 sayfalık çalışması Kur'an-ı Kerim ve tefsirlerin başlıca kaynak olarak kullanıldığı, Lokman Hekim'in kişiliği ve hikmetli sözlerinden kısaca bahseden bir çalışmadır. Bu çalışmada öncelikle enbiya tarihçilerinin Lokman'ın kişiliği, daha sonra da yaşadığı devir ile ilgili verdikleri bilgiler yer almıştır. Ayrıca Lokman'ın hikmetli sözlerinden bazılarına da yer verilmiştir. Çalışmanın son kısmında ise Lokman'ın ailesi hakkında bilgiler yer almaktadır (Bu konu çalışmamızın *"İkinci Bölüm"*ünde ele alınmıştır).

Şükrü Haluk Akalın tarafından hazırlanan 1990 tarihli Ebu'l-Hayr-ı Rûmî'nin *Saltuknâme*'sinin III. cildinde Lokman Hekim'in Babil ve Hint vilayetleriyle ilgili bir efsanesine yer verilmiştir (Akalın, 1990: 210-211). Burada anlatılan efsaneye göre Lokman Babil'de bir şehre gider, buranın halkının kırk yıldan fazla yaşamadığını görür: "Bu şehr deniz kenârındadur, şimâli ve cenûbı tutgundur. Havâsı kem olur andandur." der. O şehre geldiğine kederlenir ve bir gece durup oradan çıkar. Buradan çıkıp Hint vilayetinde bir şehre giden Lokman, buranın halkının dört yüz - beş yüz yıl yaşadığını görünce hükemâsından bunun nedenini sorar. "Havâsı hûbdur, suları lâtiftür ve nüfûz-ı havâ her taraftan olur, hareket ider kavmi sıhhattedür ve emrâz bunda az olur" derler. Lokman bundan mutlu olarak orada kırk gün durur ve şöyle der: "Ol kem havâlu şehrün zarârın ol eyü havâlu şehirde savdum. Şimden girü kem havâlu yirlerde turmayam."

Celal Arabacıoğlu'nun *Hekimlik ve Hastanecilik* adlı çalışmasında Lokman Hekim'in sağlık öğütlerinden birkaçına yer verilmiştir: *"Yaptığın iyi veya kötü bir iş, bir hardal tanesi ağırlığınca olsa, bir kayanın içinde veya göklerde yahut yerin diplerinde saklanmış olsa, Allah onu mutlaka meydana çıkarır. Zira, şüphesiz ki Allah, her şeyin inceliğini ve gizli tarafını bilir, her şeyden haberdardır.*" *"Allah insanoğluna dört bin hastalık vermiştir. İki binini hiçbir kimse bilmemiştir. Bini bilinir. Bini de Allah bildirmemiştir*." *"Fakirliğini gizle ki, seni küçük görüp aşağılamasınlar. İsteğini Allah'tan dile. Kim Allah'tan istemiş de arzusuna ermemiş".* (Arabacıoğlu, 1991: 61-63)

Ali Duymaz'ın Türkiye Türkçesine aktardığı *Kafkasya Oğuzları veya Türkmenleri* adlı çalışmada daha çocukken yetim kalan Lokman'ın su altında yaşayan ve balıkçıların ağına takılan kızın, salıverilmesine karşılık hediye olarak padişaha sunduğu undan yapılan ekmeği tesadüfen yemesi üzerine bitkilerle konuşmaya başlaması ve Lokman Yetim'den Lokman Hekim'e dönüşümü anlatılır (Kürenov, 1995: 68-69).

Süleyman Ateş'in *Kur'ân-ı Kerîm Tefsîri* (1995)'nde 2009-2025. sayfalar arası *Lokman Sûresi*'ne ayrılmıştır. Adını Allah'ın Lokman'a verdiği hikmeti anlatan 12. ayetten aldığı belirtilen Sure'nin muhtevası açıklandıktan sonra surenin Mekke devrinin ortalarında, Sâffât Suresinden sonra indiği belirtilmiştir. Bu sure resmi sıralamada 31., iniş sırasına göre 57.dir. 34 ayet olan Sure'nin, 27-29. ayetlerinin Medine'de indiği rivayet edilir. Ateş, Sure ile ilgili olarak bu bilgileri verdikten sonra Sure'nin sırasıyla ayetlerinin Arap harfleriyle yazılışını, Türkiye Türkçesine tercümesini ve tefsirini vermiştir.

1997'de Abdullah Pamuk'un *Lokman Hekim'den Oğluna Öğütler* adlı kitabı yayımlanmıştır. Çalışmada Lokman Hekim'in oğluna, onun kuşağına ve sonrakilere verdiği nasihatler maddeler halinde yer almaktadır. Aynı yıl Osman Öztürk'ün, yine Lokman Hekim'in oğluna olan nasihatlerini konu alan *Lokman Hekim (A.S.)'in Oğluna Nasihati* (Öztürk, 1997) adlı çalışması yayımlanmıştır. Yazarının da kitabın önsözünde belirttiği üzere, bu çalışmada Lokman Hekim'in hayatı, oğluna nasihatleri, hikmetli sözleri ve ibretli hikâyeleri farklı eserlerdeki muhtelif bilgilerden de yararlanılarak bir araya getirilmiştir. Bu çalışmanın altı bölüm ilaveli ikinci baskısı *Hz. Lokman Hekim Hayatı-Nasihatları ve Hikmetleri* adı ile

yayımlanmıştır (Öztürk, 2000). İkinci baskıda ilave edilen bölümlerde La Fonten ile Lokman Hekim'in karşılaştırılması yapılmış, La Fonten'in hayatı hakkında bilgiler verilmiş ve onun şiirlerinden seçmeler sunulmuş, son olarak da *Pendname-i Lokman Hekim* (Lokman Hekim Nasihatnamesi)'in Farsça ve Osmanlıca metinleri yayımlanmıştır.

Hikmet Öz'ün *Bilinmeyen Tarsus* (Öz, 1998: 63-98) adlı çalışmasında meşhur *Lokman Hekim ve Şahmeran* söylencesine yer verilmiştir: Lokman, odunculuk yaparken bir yılana rastlar. Yılan onu Şahmeran'ın sarayına götürür. Uzun bir zaman Şahmeran'ın yanında kaldıktan sonra ülkesine geri döner. Şahmeran Tarsus Beyi'nin kızına âşık olur. Kızın peşinden hamama gider. Hamamda kızı izlerken göbek taşına düşer ve öldürülür. Tarsus Beyi hastalanmıştır. Lokman, daha önce Şahmeran'ın anlattıklarını yaparak Bey'i iyileştirir, kötü veziri öldürür, kendisi de bitkilerle konuşmaya başlar (Anlatının tamamı için bk. *M. 40*).

Muhammet Yelten'in hazırladığı Şirvanlı Mahmûd'un *Târîh-i İbn Kesîr Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*'nde Lokman Hekim'le ilgili anlatılar yer almaktadır. Bu anlatılardan birini aşağıya aldık, diğer iki anlatı çalışmamızın *Metinler* bölümünde yer almıştır.

> "Lokmân Hakîm'e sordılar kim, 'Halkun kangısı hayrludur?' Eytdi: 'Ganî.' Eytdiler: 'Mal ile mi gani?' Eytdi: 'Yok, belki gani oldur ki anûn katında hayr isteseler bulına ve illâ nefsi müstağni kıla' ve eytdiler: 'Halkun eşerri kimür?', 'Ol kimsedür ki halk anı yaramaz iş üzerinde görse kayurmaya ve gussa yimeye.'(Yelten, 1998: 370-372)"

Ali Haydar Bayat'ın *Türk Kültüründe Lokman Hekim* (Bayat, 2000) adlı kitabında Lokman Hekim'in kimliği meselesi üzerinde durulmuş, ona mal edilen sözler, öğütleri, efsane türünden söylenceleri, onunla ilgili Türk Edebiyatı'ndaki atasözleri ve şiirlerden örnekler sunulmuş ve ayrıca kitabın sonunda Lokman Hekim bibliyografyasına ve Türk Edebiyatı'nda Lokman Hekim ile ilgili mısra, beyit ve kıtalara yer verilmiştir.

Doğan Üvey'in *Tarsus'ta Lokman Hekim* (Üvey, 2008) adını taşıyan kitabında çeşitli başlıklar altında Lokman Hekim'in biyografisine, Kur'an'daki şahsiyetine, oğluna öğütlerine, hekimlik yemini ve Lokman Hekim yeminine, Lokman Hekim'in falnamesine, hikmetli söz ve nasihatlerine, tavsiyelerine, Lokman'la ilgili şiirler ve sözlere, Lokman fıkra ve menkâbelerine, hikâye ve

latifelerine, efsanelere, Lokman'ın günümüz tıbbındaki yerine ve halk ve tasavvuf edebiyatındaki yerine değinildikten sonra Lokman Hekim'le ilişkili olarak Tarsus'taki mekân ve ürün fotoğraflarına yer verilmiştir.

Hanifi Tosun'a ait *Çocuk Eğitiminde Hz. Lokman (as) Örnekliği* (Tosun, 2009) adlı çalışmada "Lokman (as) Yol Göstericiliğinde Çocuk Eğitimi", "Lokman (as) Kimdir?", "Lokman'ın Kişiliğinde Somutlaşan Anne-Baba Profili!" gibi konular kısaca işlenmiştir.

Şaban Karaköse tarafından yazılan *Hz. Lokman'ın Oğluna Öğütleri Gençlerin Hayat Prensipleri* (Karaköse, 2009) adlı çalışma 2009 yılında yayımlanmıştır. Karaköse tarafından bir "Gençlik Eğitimcisi" olarak nitelenen Hz. Lokman'la ilgili bu çalışma üç ana bölümden oluşur. Birinci bölümde, Hz. Lokman'ın Kur'an'daki öğütlerine; ikinci bölümde tefsir, hadis, tarih, ahlak ve edebiyat kitaplarındaki sözlerine yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ise, Medine Kadısı Ahmed Raşid'in yukarıda bahsi geçen eserinin Osmanlı Türkçesi'nden Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır.

Hüseyin Adıbelli, Uğur Pişmanlık ve Gündegün Parlar tarafından hazırlanan *Tarsus'tan Bir Efsane Şahmeran* (Adıbelli vd., 2010) adlı çalışmada Şahmeran efsanelerinin çeşitli varyantları ile birlikte Lokman'la ilgili varyantına da yer verilmiştir.

Muhsin Demirci'nin *Lokman Sûresi ve Ahlâki Öğütler* adlı bir kitabı bulunmaktadır (Demirci, 2011). İki bölüme ayrılan çalışmanın ilk bölümü Lokman Sûresi'nin tefsirine ayrılırken ikinci bölümde Sûre'deki ahlaki öğütlere yer verilmiştir.

Necmettin Şahinler, *Lokman'ı Dinlerken* adlı çalışmasının (Şahinler, 2013), İbn Abbas'tan rivayet edilen ve Hz. Peygamber'in *"Siyâhîlere sahip olunuz. Şüphesiz ki onlardan üçü cennet ehlinin efendilerindendir. Bunlar Lokmân el-Hakîm, Necâşî ve müezzin Bilâl'dir."* sözüne sahip çıkmanın bir çabası olduğunu belirtir. Kitapta, sırasıyla kendisine "hikmet" verildiğinde ittifak olunan; fakat peygamberliği tartışmalı olan Hz. Lokman'ın kimliği ile ilgili görüşlerden, "hikmet" ve "şükür" kavramlarından, Lokman'ın halk arasında bilinen hikmetli söz ve davranışlarından, hikmet ve hekimlik ilişkisinden ve onun tüm anne-babalara örnek teşkil eden oğluna nasihatlerinden bahsedilmiştir.

5. Makaleler

Süheyl Ünver ile İsa Nazım'ın ortak çalışması olan "Amasya ve Civarında Lokman Hekim Efsanesi" adlı makalede Lokman Hekim'in ölümsüzlük suyunu bulması; fakat çırağının hatası sonucu kendi canlanacağı yere üzerine dökülen arpaların şifalı olmasına sebep olması ile ilgili efsane anlatılır (Ünver-Nazım, 1936: 49-51).

A. Süheyl Ünver'e ait "Türk Mitolojisinde Yaşayan Lokman Hekim ve Hipokrat" başlıklı makale 1941'de yayımlanmıştır. Aynı tarihte Ünver'in bir başka çalışması "Lokman Hekim" başlığını taşır (Bayat, 2000: 125). Burada Lokman Hekim'le ilgili olarak anlatılan "Susam Yerine Arpa Ekin", "Lokman Hekim ve Her Uzvun Huyu", "Başa Bela Alamam", "Çare Yok" başlıklı anlatılar için bk. *M. 25, M. 27, M. 58, M. 67.*

Edip Kızıldağlı'nın Lokman Hekim ile ilgili önemli çalışmaları olmuştur. Bunlardan "Lokman Hekim'e Dair" adlı makalesi *Tıbbiyeli*'de yayımlanmıştır (Kızıldağlı, 1948: 3). Süleyman Peygamber, Lokman'dan hikmet dersleri alırken Lokman'a uzun yaşamanın sırlarını sorunca Lokman, uzun yaşamanın beş şartı olduğunu söyler: *"Az taam, az kelâm, az selâm, az intikam ve çok sabır."* Burada anlatıldığına göre Lokman'dan uzun yaşamanın sırlarını öğrenen Süleyman Peygamber yüz beş yaşına kadar yaşamıştır *(M. 56).*

Süheyl Ünver'e ait "Lokman Hekim ve Her Uzvumuzun Huyu" adlı çalışma 1949 tarihli *Sağlığımız* dergisinin 2. sayısında 31-32. sayfalarda yayımlanmıştır (Bayat, 2000: 125).

Ünver'in "Lokman Hekim Efsanelerine Dair" adlı makalesi *Yeni Tıp Âlemi'nin VIII.* (Ünver, 1955: 29-31), *X.* (Ünver, 1956: 35-37) ve *XII.* (Ünver, 1957: 15-16) ciltlerinde yer almıştır (Burada anlatılan arpa suyunun şifalı olması ile ilgili efsane metni için bk. *M. 33).* Ayrıca burada Lokman Hekim'in ailesine bir sandık bırakarak *"Ben öldükten sonra açmadan satın"* dediği, öldükten sonra sandığı alan kişi kapağı açtığında bir kemik üzerine yazılı şu ibareyi bulduğu ile ilgili anlatı verilmiştir: *Ayağını sıcak tut başını serin, kendine bir iş bul düşünme derin.*

Ünver'in "Lokman Hekim Efsaneleri" çalışması 1960 tarihli *Sağlığımız*'ın 2. sayısında 10-11. sayfalar arasındadır (Bayat, 2000: 124).

1961'de bir başka çalışma yine Süheyl Ünver'e ait olan "Türk Âleminde Hayırlı Bir Falı Olan Lokman Hekim: Eskülap" (*Yeni Tıp Âlemi, C X,* S. 115-120, İstanbul, 472-476) yayımlanmıştır (Bayat, 2000: 125).

Ünver'in "Lokman Hekim Efsanelerine Dair" makalesi önce 1962'de *Medico-Sosyal Sağlık Dergisi* (s. 13)'nde (Bayat, 2000: 125), daha sonra 1983'te *Orkun*'da (Ünver, 1983a: 15-16) yayımlanmıştır.

Osman Keskinoğlu'nun "Hz. Lokman'ın Oğluna Öğütleri" adlı makalesi *Diyânet Dergisi*'nin *I.* cildinde yer almıştır (Keskinoğlu, 1962: 5-6). Makalede, Lokman suresinin 12-19. ayetlerine yer veren Keskinoğlu, makalesinin sonunda bu ayetlerin kısa bir yorumunu yaptıktan sonra "Hz. Lokman'ın oğluna verdiği bu öğütlerin bütün insanlığa yapılmış güzel öğütler olduğunu" vurgular.

Süheyl Ünver'in "Tarihte Milletlerarası Tıp İlahımız Lokman Hekim Sözleri ve Menkıbeleri" adlı makalesi konumuzla ilgili bir diğer çalışmadır (1967: 50-55). 1969 tarihinde Ünver'e ait olan bir başka çalışma daha karşımıza çıkıyor: "Lokman Hekim'in Oğluna Verdiği 100 Nasihat" (1969: 9-11; 1983b: 15-16). Bu çalışmada, Ünver, aslının "Sad pendi sûdmend, berayi ferzedi hietmend" şeklinde Çağatay Türkçesi ve Farsça ile 26 Mart 1891'de Petersburg'da basımına izin verilip Kazan Hazine Matbaasında basıldığını ve bu nüshasının İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi No. 77836'da bulunduğunu bildirdiği Lokman Hekim'in oğluna verdiği yüz nasihati yazmıştır.

Edip Kızıldağlı'nın "Lokman Hekim'in Kitabından Birkaç Örnek" adlı makalesi *Türk Folklor Araştırmaları*'nın *XII.* cildinde (1970a: 5586-5587), "Hatay'da Lokmân Hekim Efsaneleri: Hikmet'ül-Lokmân Kitapları" adlı makalesi yine aynı derginin *XIII.* cildinde (1970b: 5764-5765), "Lokmân Hekim'in Vasiyeti" adlı makalesi aynı derginin *XIV.* cildinde (1973: 6656) yer alan önemli çalışmalardır. Aynı zamanda bahsettiğimiz son çalışma, 1994'te yayımlanan Edip Kızıldağlı'nın Derlediği Hatay Masalları adlı kitapta da yer almıştır (Tekin ve Nakib, 1994: 15-16). (Bu yayınlarda yer alan metinler için çalışmamızın bk. *M. 56, M. 57*)

14 Mart 1972 tarihli *Lokman Gazetesi*'nde "Asırların Unutamadığı Hekim Hazreti Lokman A.S." başlıklı bir yazı yer almakta ve yazıda Lokman Hekim'in öğütlerine yer verilmektedir (Bayat, 2000: 108): *"Yeryüzünde kibirlenerek yürüme!*

Şüphesiz ki Allah büyüklük taslayan ve övünen kimseleri sevmez. Yürüyüşünde tabiî ol."

Müjgân Üçer'in "Sivas'ta Lokman Hekim" adlı çalışması 1974 tarihli *Sivas Folkloru*'nda yayımlanmıştır (Üçer, 1974: 3-4). Çalışma Sivas'ta yaşlı kimselerden derlenen Lokman Hekim'le ilgili bilgi ve anlatılardan oluşmaktadır:

- Lokman Hekim kırlarda gezinirken otlar, ağaçlar, kurtlar, kuşlar hangi hastalığa iyi geldiğini ona söylermiş (Bu efsane Amasya'da da bilinmektedir).
- Lokman Hekim'e fakir bir kimse sormuş: "Ne yiyeyim de hasta olmayayım?" "Ne bulursan ye" demiş. Zengin birisi aynı şeyi sorunca: "Gam yeme de, ne yersen ye" diye cevap vermiş.
- Lokman'a "Hasta olmamak için ne yaparsın?" diye sorulduğunda cevabı şöyle olmuş: "Gece su içmem, gündüz uyumam, idrarımı tutmam."
- Lokman Hekim "Gencin az uyuyanı, ihtiyarın çok uyuyanı hastadır" demiş.
- "Hasta olmadan önce hekimi çağır" demiş Lokman.
- Şalgamı pek şifalı bulan Lokman, yılda bir defa yemeğini yemeli, şayet yenilmezse hiç olmazsa şalgam tarlasının kenarından geçilmeli demiş.
- Lokman'ın "Sarımsağın tohumu bulsaydım ölüme çare olurdu" dediği de rivayet edilmektedir.
- Lokman Hekim oğluna "Az ye, az uyu, karındaki çocuk gibi az oyna, yolda yavaş yürü, konuşurken yavaş konuş" diye nasihatlerde bulunmuş.
- Ayrıca temiz ve sıhhatli bir vücut için üç tavsiyede bulunmuş ki, günde bir defa dışarı çıkmak, haftada bir defa yıkanmak, ayda bir defa tıraş olmak.
- Lokman Hekim ameliyat yaptığı kimselerin bağırsaklarını dışarı çıkarttığında "Gir" deyince hemen bağırsaklar yerlerine girerlermiş. Bir gün, bu yeteneği öğrettiği öğrencisi de ameliyat sonrası bağırsaklara ne kadar gir dediyse becerememiş. Hemen Lokman'ı çağırmışlar. O da gir demiş, girmemiş bağırsaklar. Bu sefer Lokman hızlıca bağırmış, hemen yerlerini almış bağırsaklar. Bunun üzerine Lokman "Herkesin bir tıyneti, anlayacağı ifade vardır, ona göre hitap etmeli" demiş (Bu efsane İstanbul'da da bilinmektedir.
- Lokman'ın her nasılsa ölüme çareyi bulduğu ve bunu bir deftere yazdığı rivayet edilir. Tanrı buna razı olmaz, ırmak kenarında bir taşın üzerinde elinde bir defterle oturan Lokman'a Cebrail'i rüzgâr halinde göndererek defter dallarını sulara düşürtür. Bu suların arpa tarlalarını suladığı, bu sebeple arpanın şifalı olduğu, Lokman'ın elinde kalan bir iki dal da bugün bilinen ilaçların yazılı olduğu rivayet edilmektedir. Bu efsane yurdumuzun hemen her yöresinde bilinmektedir.

Edip Kızıldağlı'ya ait bir çalışma olan "Lokmân Hekim'e Göre Uzun Yaşamanın Beş Şartı" *Türk Folklor Araştırmaları*'nın *XVI.* cildinde yer almıştır (Kızıldağlı, 1975: 7471). Bu çalışmada Lokman Hekim'den hikmet dersleri alan Süleyman Peygamber'in Lokman Hekim'e uzun yaşamanın sırlarını sorması üzerine Lokman Hekim'in verdiği cevaplar yer almaktadır *(M. 56)*. Bu makale, 1994 tarihinde yayımlanan *Dr. Edip Kızıldağlı'nın Derlediği Hatay Masalları* adlı kitapta da yer almıştır (Tekin ve Nakib, 1994: 13-14).

Abdülkadir Güler'in *Türk Folklor Araştırmaları*'nın *XVI.* cildinde yayımlanmış Lokman Hekim'in Diyarbakır karpuzu ile ilgili efsanesine *(M. 37)* yer veren "Diyarbakır Karpuzu ile İlgili Tıbbî Folklor ve Efsane" adlı makalesi, 1975 tarihlidir (Güler, 1975: 7406).

Cahit Öztelli'nin "Herodot Tarihinde Bir İskit Efsanesi Şah Maran" başlıklı yazısında (Öztelli, 1978: 3-4) Camesep (Lokman Hekim)'in yılan vücutlu, insan başlı kadın-yılan Şahmeran ile karşılaşması ve çeşitli olaylardan sonra Şahmeran'ın yardımı sayesinde hikmet sahibi bir adama dönüşümü efsanesi anlatılır.

Cevdet Çakmakçı'nın "Lukmân Fi'l-Edebi'l-'Arabî" adlı Arapça olarak yazılmış olan çalışması *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*'nin *XX.* sayısında (Çakmakçı, 1978: 367-391) yayımlanmıştır.

Süheyl Ünver'in "Türk Tıbbının Efsaneleşmiş Adı: Lokman Hekim" adlı çalışması *Yeşilay* (Ünver, 1978a: 7-8)'da yayımlanmıştır. Ünver, bu çalışmasında, Lokman'ın "tıp ermişi" olduğunu söyler ve her memlekette farklı isimleri olduğunu belirtir. Bu isimlerden bazıları şunlardır: "Eski Mısır'da Hermez, İmboneb, Eski Hint'te Danvantari, Eski İran'da Trita, eski İslâm âleminde Lokman, Şimal Türklerinde Lo-Kamo ve diğer isimler…" Ünver'e göre, bu isimlerin hepsi aslında aynı kişidir. Bu bilgilerden sonra makalede, Lokman'ın nasihatlerinden bazılarına yer verilmiştir. Aynı makale, *Tercüman* (Ünver, 1978b)'da, daha sonra ise tekrar *Tercüman*'ın *Ramazan İlavesi* (Ünver, 1993)'nde yayımlanmıştır (Bayat, 2000: 125).

1981 tarihinde Loğman Ağalı'nın *Işık Neşriyat* tarafından yayımlanan *Sözlü, Nağıllı Geceler* adlı kitabında Lokman'ın hekimliği ile ilgili dört tane anlatı (*M. 44, M. 45, M. 46, M. 50*) yer almaktadır (Ağalı, 1981: 37-41).

Abdürrezzak Öz'ün "Tarihi Şehir Tarsus'ta Lokmân Hazretleri ile Me'mun Ulu Cami'de" adlı bir sayfalık bir çalışması vardır (Öz, 1983).

1983 tarihli Milliyet Gazetesi'ndeki "Lokman Hekim" başlıklı yazı Talat Sait Halman tarafından kaleme alınmıştır (Halman, 1983: 2). *Can Kulağı* adlı köşesinde Halman, eskiden Lokman Hekim adıyla çıkan kitapçıkların kocakarı ilaçlarını, karınca dualarını içerdiğini belirtir. Bu yayınlardan dilimize bir deyim yerleşmiştir: "Lokman Hekim'in Ye Dediği." Halman, bu içerikle yazılan kitapçıkları eleştirdiği yazısının devamında Türkiye'nin Lokman Hekim kitaplarını çoktan aştığını, ülkemize ancak aydın ve vatansever beyinlerin mutlu günler getirebileceğini söyler:

"Kuran-ı Kerim'in 31. suresinde Lokman'ı İslam toplumları tıbbın, hikmetin, güzel anlatımın timsali yapmıştır. Çağımızın en güçlü tedavilere, rasyonel yaklaşıma ve dürüst inanca, doğru düşünüp güzel söylemeye ihtiyacı var."

Müjgân Üçer'in "Lokman Hekim Üzerine" adlı makalesinde 7-9 Mayıs 1983 tarihinde Eskişehir'de yapılan *I. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri*'ndeki bildirisinde sunduğu Lokman Hekim etrafında oluşan folklor malzemelerine ekler yer almaktadır (Üçer, 1984: 117-120). Üçer'in Bayat'tan aktardığı bilgiye göre (Üçer, 1984: 118), Lokman Hekim ve İbni Sina'nın hikâyeleri birbirine karışmıştır. Seminer'e Çin Halk Cumhuriyeti'nden katılan Tayipcan Eliyop, Doğu Türkistan'da Lokman'la ilgili şöyle bir maninin söylendiğini belirtmiştir:

Hani bin yaşayan Lokman
Ölüme hileler kılan
Neden dünyaya bel bağlayıp
Canına bulmadı derman

Üçer, Lokman'la ilgili bir şarkının sözlerine de çalışmasında şu şekilde yer vermiştir:

Hani Karun malı n'itmiş
Hani Cengiz şanı n'itmiş
Hani Lokman canı n'itmiş
Yalan dünya yalan imiş

Üçer, çalışmasında, Sivas'ta Naime Mergan'dan yaptığı şu derlemeye de yer vermiştir:

> Lokman Hekim, "Çok uzun yaşadım ama iki şeye akıl erdiremedim" demiş:
> "Birisi sıcak suyun ölüleri diriltmediğine, diğeri ise ikindi ile akşam arası yatıp da kalkanların mecnun olmadıklarına." (Üçer, 1984: 119)

Halk arasında, kerahat vakti denilen ikindi ile akşam vakitleri arasında uyuyanın delireceğine dair bir inanç söz konusudur. Hatta bu konuda hadis âlimlerinin gerçekliği konusunda şüphe duydukları bir hadis olduğuna dair rivayetler bulunmaktadır. Yukarıda vermiş olduğumuz Üçer'in derlemesi, hakkında kesinlik bulunmayan bu hadisin Lokman'a atfedilmiş bir şekli olmalıdır.

Üçer'in çalışmasında Fahrettin Kırzıoğlu'ndan şu derlemeye yer verilmiştir:

> Lokman Hekim bir yaz günü, harman süren köylüleri görmüş. Çok sıcakta kan ter içinde çalışıyorlarmış. Lokman onların hasta olup, kendisine gelerek çare isteyeceklerini düşündüğü sırada, köylüler, işe ara vererek yoğurt yemişler. Bunu gören Lokman, "Bunların neden hasta olmadıklarını anladım, yoğurt yiyerek hastalıklardan korunuyorlar" demiş.

1982 yılına kadar Sivas'ta hekimlik yapan M. Kazım Erkent, o yörenin insanlarının kendisine söyledikleri iyi dilekleri toplayarak şöyle bir derleme ortaya çıkarmış:

Şifa yurdu olsun haneniz
Yağa bala gitsin kazancınız
Eliniz İbni Sina'dan olsun
İlacınız Lokman Hekim'den
Dürüstlük rehberiniz olsun
Haneniz bereketle dolsun. (Üçer, 1984: 119)

Üçer çalışmasında son olarak, Abdülkerim Abdülkadiroğlu'nun Farsça hocalarının kendilerine yazdırmış olduğu *Lokman Hekim Nasihatları*nı not defterinden tercüme ederek 6.1.1984 tarihli mektubuyla kendisine yazıp göndermiş olduğu nasihatlere yer vermiştir (Üçer, 1984: 123):

- Lokman Hekim'den kimin âlimliğinin daha üstün olduğu soruldu, cevaben "Zamanın muhalefetinden gönlü daralmayandır." dedi.
- "Daha çok himmet sahibi kimdir?" diye sorulduğunda, cevaben "Ahiret nimetini, azığını dünyaya tercih edendir." dedi.
- "Daha çok zengin kimdir?" diye sorulduğunda, "Olgun bir akla sahip olandır." dedi.
- "Hangi şerbet tadıldığında öldürür?" diye sorulduğunda da "Şehvettir." cevabını verdi.
- "Hangi aydınlığın ateşi kendini yakar?" sorusunu da "Haset" olarak cevapladı.
- "Hangi binanın hiçbir zaman harap olmayacağı" sorusuna "Adalet" cevabını verdi.
- "Hangi acılığın başkalarına şirin geldiği" sorulduğunda da cevabı "Sabır" oldu.
- "Hangi tatlılık başkalarına acı gelir?" sorusuna "Çabukluk" cevabını verdi.
- "Hangi hastalığın tedavisinde tabipler acizdir?" diye sorulduğunda da "Aptallık, budalalık" cevabını verdi.

Lokman Hekim ve onun öğütlerine yer veren bir başka çalışma Ahmet Gül'e ait "Lokman Hekim ve Öğütleri", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*'nin *II.* cildinde yayımlanmıştır (Gül, 1985: 387- 406). Makale, Lokman Hekim'le ilgili olarak "Adı ve Neshebi", "İşi", "Ömrü ve Ölümü", "Lokman ve Diğerleri", "Lokman Hekim'in Resmi ve Falı", "Kendine Verilmiş Olan Hikmetlerden Damlalar", "Oğluna Öğütleri" ve "Sonuç" bölümlerinden oluşmaktadır.

Asaf Ataseven'in *Bezm-i Âlem Valide Sultan Gureba Hastanesi Mecmuası*'nda 1985 tarihinde yayımlanan "Hekimlik Yeminleri ve Lokmân Hekim Yemini" adlı bir makalesi (s. 190-195) vardır. İshak Yazıcı'nın "Lokman Hekim'den Oğluna Öğütler" adlı 1988 tarihli yazısı *Altın Oluk*'ta (s. 34-36) yayımlanmıştır. *Airport Magazin*'in 1990 tarihli *49.* sayısında "Lokmân Hekim Der ki" (s. 40-41)

başlıklı bir yazı yayımlanmıştır (Ulaşamadığımız bu yayınların bibliyografyaları Bayat, 2000: 107-127'den alınmıştır).

Ahmet Kabaklı'nın *Tercüman Gazetesi*'nde yazdığı makale "Efsane Bu Ya" (Kabaklı, 1990: 2), Lokman Hekim'in bitkilerin dilinden anlamasıyla ilgili efsaneyi konu alır *(M. 28)*.

Muhammed Aydoğmuş'un *Yeni Ümit* (Aydoğmuş, 1990: 18-19)'te yayımlanan "Sure-i Lokman'dan Hak Erlerine" adlı bir çalışması bulunmaktadır. Bu yazıda Lokman Suresi'nin 17, 18 ve 19. ayetlerinde geçen Hz. Lokman'ın oğluna nasihatlerinden örnekler verilmiştir. Hz. Lokman bu ayetlerde oğluna verdiği nasihatlerde öncelikle şirkin "büyük bir zulüm" olduğuna dikkat çeker ve oğlunu bu konuda uyarır. Onun oğluna diğer bir nasihati namazını kılması, iyiliği emredip kötülüğü menetmesi, başına gelenlere sabretmesi doğrultusundadır. İnsanları küçümseyip onlardan yüz çevirmemesi, yeryüzünde böbürlenerek yürümemesi, yüksek sesle konuşmaması, az ve yerinde konuşması konularında da Hz. Lokman'ın oğluna verdiği nasihatler bu yazıda yer bulmaktadır.

1991 yılında yayımlanan Zeki Duman'ın "Ailede Çocuk Eğitimi ve Lokman Hakîm'in Oğluna Nasihatlerinin Düşündürdükleri" adlı çalışmasında Lokman'ın Kur'an'da zikredilen oğluna öğütlerinin veriliş tarzına bakılarak ailede çocuk eğitimi konusunda bazı eğitim metotları tespit edilmiştir (Duman, 1991: 103-116).

Yine 1991'de Şeref Boyraz'ın *Erciyes*'te yayımlanan "Lokman Hekim Menkabesi (Bal Kuyusu)" ile karşılaşıyoruz (Boyraz, 1991: 28). Boyraz, Lokman Hekim'le ilgili olarak derlediği bu anlatıyı "masal" olarak nitelendirmiştir (Anlatı için bk. *M. 2*).

1995 yılında Çağatay Üstün'ün "Tıbbın Babası Hippocrates ise Efsane Adamı da Lokman" başlığını taşıyan makalesi *Medicaria (Muğla Tabib Odası Bülteni)*'da (s. 29) yayımlanmıştır (Bayat, 2000: 126).

Yunus Ekin'in "Lokman Suresi'nin Tanıtımı" adlı makalesinde adını Lokman Hakîm'den alan Lokman Suresi'nin nerede nâzil olduğu, ayetlerin sayısı, nüzul sebebi ve muhtevası ile ilgili genel bilgiler yer almaktadır (Ekin, 1996: 157-162). Burada verilen bilgilere göre, 31. sure olan Lokman Suresi, Rum Suresi'nden sonra, Secde Suresi'nden önce yer almaktadır. Saffat Suresi'nden sonra Sebe' Suresi'nden önce nazil olan Lokman Suresi, nüzûl sırasına göre 57. suredir. Sure, genel görüşe

göre Mekke'de nazil olmuştur. Bazı ayetlerinin Medine'de nazil olduğunu savunanlar da olmuştur. Ayet sayısı Mekke ve Medineli kıraat âlimlerine göre 33; Şam, Basra ve Kûfeli kıraat âlimlerine göre ise 34'tür. Nüzul sebebi olarak, Kureyş'in Hz. Lokman'ın zatı, oğluna öğütleri ve çocuklarının kendisine gösterdikleri saygı hakkında Hz. Peygamber'e soru sorulması, gösterilmiştir. Lokman'a hikmet verildiğinden bahsedilen ve hikmet ekseni etrafında örgütlenen Sure'de tevhid ve ahlaki fiiller işlenmektedir. İlk dokuz ayette iman, namaz, zekât gibi temel ahlaki faziletler özetlenmekte; 13.-19. ayetlerde ise konu genişletilmektedir. Ekin, bu bilgilerden başka Lokman'ın kişiliği hakkında da bilgiler vermektedir.

Mevlüt Güngör'ün "Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Lokman" konulu bir makalesi bulunmaktadır (Güngör, 1996: 167-178). Çalışmada, Lokman'ın kimliği ile ilgili bilgiler verildikten sonra Kur'ân-ı Kerim'deki Lokman bahsinden ve onun Kur'an'da yer bulan öğütlerinden bahsedilir.

Esma Şimşek'in "Bir Olağanüstü Varlığın Yaratılış Miti: Şahmaran" adlı Lokman'ın yılanların şahı ile olan macerasını ele alan makale (Şimşek, 1996: 333-339), Ahmet Buran'ın hazırladığı *Tuncer Gülensoy Armağanı*'nda yayımlanmıştır *(M. 40)*.

Özkan Öztekten'in *Milli Folklor*'da yayımlanan "Bir Tatar Masalı: 'Yılan Patşası Şahmara'" adlı makalesi (Öztekten, 1997: 131-137) Linar Camalitdin'in hazırladığı *Tatar Halık Ekiyetleri-Tılsımlı Ekiyetler (Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan 1994)* adlı kitaptan alınan Şahmeran masalının Tatar varyantı metninden ve Türkiye Türkçesi'ne aktarımından oluşur. Bu masalda Lokman Hekim'in ismi geçmemekle birlikte Lokman Hekim'le Şahmeran efsanesinin en bilindik varyantı mevcuttur.

Hüsrev Hatemi'nin 1998 tarihli "Lokman Alkmaeon mu?" adlı çalışması *Tıp Tarihi Araştırmaları*'nın *7.* sayısında yayımlanmıştır. Hatemi, yazısında Kuran'da adı geçen Lokman'ın eski Yunan düşünürü ve aynı zamanda hekim olan Alkmaeon olup olmadığını sorgular. İkisinin de hem doktor hem filozof olmaları ortak noktalarıdır. Öte yandan ikisinin isimlerinde de aynı harfler bulunmaktadır. Hatemi'nin bildirdiğine göre Amiri, hakim olarak sıfatlandırılan ilk kişinin Lokman olduğunu, Empedokles'in hikmeti ondan öğrendiğini, Sokrat'ın hikmeti,

Pythagoras'tan aldığı, Pythagoras'ın hikmet kaynağının ise, Süleyman Peygamberin ashabı olduğunu belirtmiştir. Alkmaeon da Batıda Pythagorasçılardan sayılmaktadır. Pythagoras okulunun hekimlik anlayışı ile Lokman'ın sözleri uyuşmaktadır. Lokman, Kur'an-ı Kerim'de oğluna böbürlenerek yürümemesini, Allah'ın kendini beğenmiş kişileri sevmediğini söylemiştir. Pythagorasçılara göre de insan ün aramaktan ve tutkulardan kaçınmalıdır. Hatemi tüm bu benzerliklerden, özellikle de isimlerindeki benzerlikten yola çıkarak ikisinin aynı kişi olmalarının büyük bir ihtimal olduğunu söyler (Hatemi, 1998: 169-170).

Rıfat Oral'a ait "Kur'an'da Lokman (A.S.) ve Çocuk Eğitimi" adlı çalışmada (Oral, 1999: 63-66) Lokman Hekim'in hekimlik yönünden ziyade; eğitimci ve sosyolog yönü üzerinde durulmuştur. Onun aile ve çocuk eğitimi konularındaki sözleri insanlara rehber olmuştur. Oral, çalışmasında öncelikle Lokman'ın kimliği ile ilgili görüşlere yer verir (Ayrıntılı bilgi için bk. *İkinci Bölüm*). İkinci olarak Lokman'a verilen hikmet kavramından ve hikmetin sonucunun Allah'a şükür olduğundan bahsedilir. Çalışmanın *Çocuk ve "Hikmet" Eğitimi* adlı bölümünde nesillerin doğru eğitimi konusunda peygamberlerin dua ve davetlerine yer verilmiştir. Çalışmanın son bölümünü ise *Kur'an'da Lokman (A. S.)'ın Temel Prensipleri*ne ayrılmıştır. Oral bu temel prensipleri önce özetlemiş, sonra açıklamıştır. Biz, bu temel prensiplerin özetini vermekle yetiniyoruz:

> a) Şirk en büyük haksızlıktır. b) Anne babaya saygı sınırlıdır. c) Allah'tan hiçbir şey gizlenemez. d) Namaz güzelce kılınmalıdır. e) Doğru her zaman savunulmalı ve kötülüklere karşı olunmalıdır. f) Musibetlere karşı sabredilmeli. g) Her işte azimli olunmalı. ğ) Kibirden sürekli kaçınılmalı. h) Davranış ve konuşmalar dengeli olmalıdır.

Pınar Okyay'ın 1999 yılında İzmir'de *Sıcak Zincir'*in 1. sayısında (s. 14-15) yayımlanan "Eski Çağlarda Tıp: Asklepios-Lokman Hekim" adlı bir makalesi bulunduğunu Bayat'ın *Lokman Hekim Bibliyografyasından* (Bayat, 2000: 120) öğreniyoruz.

Ali Haydar Bayat'ın "Bibliografyanın Işığında Lokmân, Hakîm mi, Hekim mi?" adlı makalesi *Tıp Tarihi Araştırmaları* (Bayat, 2001: 144-155)'nda yayımlanmıştır. Bayat'ın bu çalışmasındaki görüşleri şu şekildedir: İnsanlık tarihinin çoktanrılı dönemlerinde Mezopotamya'da Gula, Mısır'da İmhotep, Yunanistan'da Asklepios, Hindistan'da Danvantari gibi tıp tanrıları bulunmaktaydı. Bu inanışlar

daha sonra tek tanrı inancının hâkim olduğu Musevilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet'te de şekil değiştirerek devam etmiştir. Yunanların Asklepios'unun başlıca özelliği olan *kurtarıcı (soter)* adı, Hıristiyanlığın yaygın olduğu dönemlerde Hz. İsa'ya mal edilmiştir. Lokman Hekim'i de eski Yunan ve Roma sanatındaki tıp tanrılarından birinin İslami kimlik almış şekli olarak düşünmek gerekir. Bayat, Lokman Hekim'le ilgili olarak bu görüşünü bildirdikten sonra halk arasındaki Lokman Hekim ile klasik kitaplardaki Lokman Hâkim arasında bazı farklar olduğuna dikkat çeker. Makalenin devamında Lokman'ın kimliği, mesleği ve mezarı ile ilgili bilgiler verilir. Makalenin 149-155. sayfaları Lokman Hâkim Bibliyografyası'na ayrılmıştır. Bu makale daha önce, Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi'nin düzenlemiş olduğu *I. Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Günleri* (20-22 Mayıs 1999)'nde bildiri olarak sunulmuştur.

Murat Yurdakök "Lokman Hekim Öykülerinde Çocuk Hekimliği Bilgileri" adlı makalesinde (Yurdakök, 2003: 153-154) Bayat'ın görüşlerinden hareketle, eski Yunan tıp tanrısı Asklepios'un İslamî kimliğe bürünmüş şekli olarak belirttiği Lokmân Hekim'in kimliği ve Lokmân sözcüğünün kökeni hakkında kısa bilgiler verdikten sonra Lokman Hekim'e atfedilen öykülerden çocuk hekimliği ile ilişkili olan üçünü sunmuştur *(M. 39, M. 68, M. 69)*.

Nilgün Çıblak'ın "Tarsus Kültürünün Tanıtımında Şahmeran Efsanelerinin Önemi" (Çıblak, 2007: 185-196) adlı çalışmasında "Şahmeran ve Lokman Hekim Efsanesi"ne yer verilmiştir *(M. 40)*. Çıblak'ın makalesine düştüğü dipnota göre bu makale KTB Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü tarafından, 27 Haziran – 1 Temmuz 2006 tarihleri arasında Gaziantep'te düzenlenen *VII. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi*'nde sunulan bildiri metninin makaleye dönüştürülmüş şeklidir.

Mehmet Yolcu'nun "Cemiyeti İnşa Eden Değerler Açısından Hz. Lokman'ın Nasihatleri ve Önemi (Lokman Sûresi'nde Yer Alan Öğütleri)" konulu çalışması 1999 tarihlidir. Makalede Hz. Lokman'ın öğütleri cemiyeti inşa eden değerler açısından tasnif edilerek ele alınmıştır. Çalışmada öncelikle Lokman'ın kişiliğinden bahsedilmiştir. Sonrasında Lokman Sûresi'nde yer alan ilgili ayetlere değinilmiş, tefsir ulemasının bunlarla ilgili yorumları göz önüne serilmiş, hadis kaynaklarında yer alan rivayetlere yer verilmiş, ahlak ve edebiyat kitaplarında geçen ilginç tespit ve

yorumlara değinilmiştir. Yolcu, makalenin amacını bunların hepsini harmanlayarak bu nasihatlerin bir cemiyetin inşasında nasıl önemli rol oynayacak değerler olduklarını göstermek olarak belirtmiştir (Yolcu, 2009: 147-214).

Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (HRÜİFD)'nde yayımlanan "Kur'an'da Aile İçi Eğitim: *Lokman Suresi Örneği*" adlı çalışmada Harun Şahin (Şahin, 2009: 81-91), Lokman Suresi'nde "bir ebeveynin çocuklarını yetiştirme sürecinde hangi unsurları göz önünde bulundurması gerektiğine" vurgu yapıldığını belirterek Sure'yi bu açıdan incelemiştir. Makalede Sure ile ilgili bilgi, Lokman'ın kim olduğu, Lokman'a verilen hikmet, Lokman'ın oğluna verdiği öğütler gibi konular üzerinde durulmuştur.

Hüseyin Baydemir'in "Özbekistan'da İskender, Zülkarneyn, Lokman Hekim ve Hatem Tay ile İlgili Halk Anlatıları" isimli makalesinde Özbekistan'da İskender, Zülkarneyn, Lokman Hekim ve Hatem Tay hakkında anlatılan masal, efsane ve rivayetler incelenmiştir. Söz konusu halk anlatılarının olay örgüsü özetlenmiş, konunun yazılı kaynaklar ile halk anlatılarındaki yer alış biçimleri arasında mukayese yapılmıştır (Baydemir, 2009: 109-130).

Lokman Hekim'in yaşadığı şehirlerden biri olduğu rivayet edilen Tarsus'ta çıkan *Areios* adlı Tıp Eczacılık ve Halk Sağlığı Dergisi'nin Mayıs 2009 sayısında Serdar Onat'ın kaleme aldığı "Lokman Hekim Üzerine Düşünceler ve Lokman'ın Tarsus'la İlişkisi Üzerine" başlıklı yazı öncelikle Lokman Hekim'in içinden çıkılmaz kimlik meselesi üzerinde duruyor. Onat, Lokman Hekim'in yaşamış, gerçek bir kişi olmasının düşük bir ihtimal olduğunu kabul ediyor ve Lokman Hekim isminin belki de tek bir kişi ismi değil de hastaları iyileştirenlere verilen genel bir ad olabileceğini ileri sürüyor. Daha sonra Lokman Hekim'in ölümsüzlük iksirini bulması ve kaybetmesi ile ilgili efsanenin Gılgamış Destanı'nda da benzer şekilde yer aldığından bahsediliyor. Bu çalışmada, Lokman Hekim'in Camsap adı ile Şahmeran Efsanesi'nde karşımıza çıktığından ve bu efsaneden de bahsedilir (Onat, 2009: 13-17).

6. Bildiriler

Müjgân Üçer'in "Halk Edebiyatımızda Lokman Hekim Üzerine" adlı bildirisinde Lokman Hekim'le ilgili bilgiler ve efsanelerinden örnekler yer almakta, aynı zamanda Lokman isminin geçtiği türkü, atasözü, mani ve mezar taşı yazılarından da örnekler verilmektedir (Üçer, 1987: 365-372). Bu örneklere çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde yer verilecektir.

Selim Kadıoğlu tarafından 20-23 Eylül 1993 tarihleri arasında İstanbul'da *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi*'nde sunulan "Tıp Tarihinin Şekillendirdiği Bir Mitos Olarak 'Lokman Hekim Efsanesi'" konulu bildiri metninde "Lokman Hekim" ismi, efsanenin kardinal öyküsü ve Lokman'ın hekimliği icra tarzının tıp tarihi ile bağlantıları vurgulanmıştır (Kadıoğlu, 1999a: 337-341).

20-22 Mayıs 1999 tarihleri arasında Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi tarafından gerçekleştirilen *I. Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Günleri*'nde "Lokman Hekim Üzerine Bazı Düşünceler: Lokman Hakîm mi? Lokman Hekim mi?" konulu bildiri Ali Haydar Bayat tarafından sunulmuştur (Bayat, 1999: 6). Yine aynı kongrede Lokman Hekim'in efsane kahramanı bir tıp adamı olarak ortaya çıkışı ve efsanesinin hangi kültürel çerçevede nasıl kurgulandığının analitik bir yaklaşımla ele alındığı "Lokman Hekim Efsanesinin 'Etio-Mitho-Genesi'si" adlı çalışma Selim Kadıoğlu tarafından sunulurken (Kadıoğlu, 1999b: 16); Öztan Öncel ve Arın Namal tarafından "Lokman Hekim'in Yüzyılımızdaki İzlerine Bir Örnek: Lokman Hekim Tıp Mecmuası" adlı bildiri (Öncel ve Arın, 1999: 21) sunulmuştur.

27 Haziran-1 Temmuz 2006 tarihleri arasında Gaziantep'te düzenlenen *VII. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi*'nde, Nilgün Çıblak tarafından sunulan "Tarsus Kültürünün Tanıtımında Şahmeran Efsanelerinin Önemi" konulu bildiride Lokman Hekim'in Şahmeran'la olan efsanesine yer verilmiştir. Bu bildiri metni daha sonra KTB Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü tarafından makale şekline dönüştürülmüştür (bk. yukarıda *"Makaleler"* bölümü).

7. Tezler

Türkiye'de yapılan çalışmalarda doğrudan Lokman Hekim üzerine tez çalışması bulunmamakla birlikte ele aldığımız tez çalışmaları Lokman Sûresi'nin çeşitli açılardan yorumunu içeren 1991, 1994, 1997, 2007, 2008 yıllarına ait Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda yapılmış yüksek lisans tez çalışmalarıdır. 2010 yılında ise Resim Anasanat Dalı'nda yapılmış bir yüksek lisans tezinde Lokman Hekim'le ilgili bazı anlatılara yer verilmiştir. Lokman Hekim'i konu alan herhangi bir doktora çalışması ise mevcut değildir.

a. Yüksek Lisans Tezleri

1991 tarihinde Lokman Sûresi ile ilgili olarak bir yüksek lisans tezi yapılmıştır. Mustafa Kalender'e ait bu tez çalışması "Lokman Suresi'nin Eğitim Açısından Yorumu" adını taşımaktadır.

1994 yılında bir başka yüksek lisans tezi Yunus Ekin'e ait olan "İslam Ahlakı Açısından Lokman Suresi'nin Tefsiri"dir. Tez, bir giriş ile dört bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın Giriş bölümünde Lokman Suresi'nin tefsirleri tanıtılmıştır. Tezin birinci bölümünde ahlak ilmi ve temel ahlaki kavramlardan bahsedilmiştir. Ekin, tez çalışmasının ikinci bölümünü Lokman Suresi'nin tanıtımı, nüzul sebebi, muhtevası, muhteva açısından diğer surelerle münasebeti, Hz. Lokman'ın biyografisi, surenin meali, Lokman'ın ahlak tavsiyeleri gibi konulara ayırmıştır. Üçüncü bölümde ise Sure'deki ahlaki kavramlara açıklık getirilmiştir. Sonuç ve bibliyografyadan oluşan dördüncü bölümde tezin kısa bir değerlendirmesi yapılmıştır.

1997'de konumuzla ilgili olarak Mehmet Cesur'un "Lokman Suresi Işığında Ailede Çocuğun Ahlaki Eğitimi" adlı bir yüksek lisans tez çalışması vardır.

2007'de konumuzla ilgili olarak bir yüksek lisans tezi daha bulunmaktadır. Ahmet Yılmaz'a ait olan tez "Çocuklara Meal ve Tefsir Hazırlamanın Gerekliliği ve Örnek Olarak Lokman Suresinin Meal ve Tefsiri" başlığını taşımaktadır. Bu yüksek lisans tezinin konumuzla ilgili kısmında Lokman Suresi'nin meali ve tefsiri çeşitli

yaş gruplarına ait çocuklar için meal ve tefsir hazırlamada örnek olması açısından incelenmiştir.

2008'de başka bir yüksek lisans tezi Mehmet Fatih Dede'nin "Eğitim Açısından Lokman Suresinin Tahlili" adını taşımaktadır. Bu çalışmada Lokman Sûresi öğretmen ve öğrenci vasıfları, eğitim metotları ve eğitimin gayeleri açısından tahlili edilmiştir. Yine aynı tarihte bir başka yüksek lisans tezi Süleyman Kısaoğlu'na ait "Klasik ve Çağdaş Tefsir Metinleri Işığında Lokman Suresinin Tahlili" adlı çalışmadır. Söz konusu çalışmada Lokman'ın kişiliği ve şahsiyeti ile Lokman Suresi'nin mesajlarla dolu ayetleri incelenmiştir.

2010 yılında Melek Ortak tarafından hazırlanan "Tarsus Bölgesine Ait Şahmeran Efsanelerinde Yer Alan Sembollerin Yorumlanması" ile ilgili tez çalışmasında Lokman Hekim'in Şahmeran'la olan efsanelerine yer verilmiştir. Efsanelerdeki semboller minyatür sanatının simgesel anlatımından yararlanılmak suretiyle yorumlanmıştır.

b. Doktora Tezleri

Lokman Hekim üzerine yapılmış doktora tezi mevcut değildir.

8. Sanat İşlemeleri

Emin Cenkmen'in *Lokman: Eski Bir Aşkın Hikâyesi* (1941) adlı eseri bu konuda yazılmış 31 sayfalık bir romandır (Bayat, 2000: 110).

Ahmet Cemil Akıncı'nın *Lokman Hekim* adını taşıyan 1973 tarihli 211 sayfadan müteşekkil bir romanı vardır. Roman, Lokman Hekim'in hayatı, efsaneleri ve sözleri üzerine kurulmuştur (Akıncı, 1973).

1978 tarihinde Adanalı yazar Selma Aktan tarafından hazırlanan *Hakiki Anadolu Efsaneleri Çukurova* adlı resimli çalışmanın ikinci kitabında 8-27. sayfalar arasında "Lokmân Hekim Efsanesi ile Şahmaran Efsanesi"ne yer verilmiştir (Aktan, 1978).

2005 yılında Yücel Feyzioğlu çocuklar için *Lokman Hekim ile Çırağı* adlı bir masal kitabı yayımlamıştır. Kitapta "Lokman Hekim ve Çırağı"ndan başka beş masal metni daha bulunmaktadır (Feyzioğlu, 2005).

Lokman Hekim'le ilgili olarak bir başka roman çalışması daha vardır. Uğur Becerikli, *Lokman Hekim'in Kayıp Kitabı* adlı romanında ölümsüzlük formülünün yazılı olduğu Lokman Hekim'in kayıp kitabını aramaya çıkan bir grup insandan ve bu esnada yaşanılan maceralardan bahseder. Romanın sonunda kayıp formülü bulurlar; fakat ölümsüz olmak onlara zannettiklerinin aksine mutluluk değil; felaket getirir (Becerikli: 2008).

B. Türkiye Dışındaki Türk Dünyasında Yapılan Çalışmalar

Türkiye dışındaki Türk dünyasında Lokman Hekim tipi pek tanınmamaktadır. Dolayısıyla onunla ilgili anlatılar ve çalışmalar bu coğrafyalarda kısıtlıdır. Lokman Hekim'le ilgili olarak Türkiye dışındaki Türk dünyasında yapılan çalışmalardan bizim ulaşabildiklerimiz Azerbaycan ve Özbekistan coğrafyalarını kapsamaktadır.

a. Azerbaycan'da Yapılan Çalışmalar

Bu coğrafyada, Lokman'a hikmet sahibi bir şahıs olarak rastlamaktayız. Lokman, bu sahada "Loğman" olarak anılmaktadır. Qara Namazov, Behlul Abdulla, İsrafil Abbaslı, Hüseyin İsmayılov, Ehliman Ahundov gibi isimlerin *Azerbaycan Folklor Antolojileri*'nde Lokman Hekim'in efsanelerine yer verilmiştir.

Yaptığımız derlemelerden ve ulaşabildiğimiz kaynaklardan edindiğimiz izlenime göre bu coğrafyalarda Lokman, filozof karşılığında "hakîm" olarak yer bulmakla beraber onun tabip/hekimlik yönü daha ağır basmaktadır. Onun "şakird"i[2] bulunmaktadır ve değerli hikmetlerini "şakird"ine aktarmaktadır. Bu coğrafyada Lokman ile ilgili anlatılar öğüt verici hikâyeler şeklinde geçmektedir.

[2] Şakird: Öğrenci

1. Ansiklopedi Maddeleri

Qara Namazov'un *Azerbaycan Ansiklopediası* için hazırladığı "Loğman" maddesinde Lokman Hekim'le ilgili çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde yer vereceğimiz çeşitli anlatılar *(M. 48)* bulunmaktadır (Namazov, 1996).

2. Antolojiler

Tahmasib Ferzaliyev ile Meherrem Gasımlı'nın ortak çalışması olan *Azerbaycan Folklor Antologiyası*'nın I. cildinde Hekim Lokman'ın eski dost, yeni düşman olan kişiyi iyileştirmesi ile ilgili anlatı *(M. 43)* yer almaktadır (Ferzaliyev-Gasımlı, 1994: 246).

Behlul Abdulla'nın tertip ettiği *Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı* adlı antolojinin 2. cildinde Lokman'ın tababetle ilgili efsanelerine (Abdulla, 2001: 113-117)[3] ve Lokman'la öğrencisinin gittikleri bir şehirde başlarına gelen kötü olaylardan oluşan bir anlatıya (Abdulla, 2001: 137-140) yer verilmiştir.

Editörlüğünü Qara Namazov'un yaptığı *Azerbaycan Folkloru Antologiyası*'nın VII. cildinde "Loğman Qulu" başlığı altında Lokman Hekim'in hekimlikle ilgili birkaç anlatısına yer verilmiştir (Namazov, 2002: 92-93).

Editörlüğünü İsrafil Abbaslı'nın yaptığı *Azerbaycan Folkloru Antologiyası*'nın IX. cildinde "Loğmanın Cavabı" başlığı altında Davud Peygamber ve Hz. Lokman arasında geçen güzel bir diyaloga yer verilmiştir (Abbaslı, 2004: 108-109).

Editörlüğünü Hüseyn İsmayılov'un yaptığı *Azerbaycan Folkloru Antologiyası*'nın XII. cildinde konumuzla ilgili olarak "Loğmanla Şayirdin Ahvalatı" başlıklı bir anlatı yer almaktadır (İsmayılov, 2005: 333).

[3] Aynı metin Azerbaycan Nağılları'nın 2. cildinde 133-139. sayfalar arasında da yer almaktadır.

b. Özbekistan'da Yapılan Çalışmalar

Ali Şir Nevaî'nin *Sedd-i İskenderî* (1941: 766-767)'sinin bir sayfasında "Luqman Hekimge, Bunce İlminge Sebebci kim, Deb Seval Berlişi ve Anın Cevabı" başlıklı manzum bölüm yer almaktadır:

Hem endin birev sordi bu nev soz
Ki ej revşen etkan bilig birle koz
Cu esrinde jog erdi endañ kişi
Ki sen caqiñ olqañ enin danişi
Bes uşbu qeder danişi behsab
Degil kimdin oldi sene iktisâb
Dedi: daniş ehliñe ejlanmedim
Bilin ki bilur eldin organmedim
Vihan ilmi bukim mene jad erur
Ene barce çehl ehli ustad erur
Nekim qildi çahilki erdi jeman
Tutub eksini tapqtim endin eman
Cihan ehliñe cun şiar oldi çehl
Erur barcenin eksini tutgan ehl (Bayat, 2000: 14, 108)

Özbekistan'da Lokman Hekim anlatıları İskender, Zülkarneyn ve Hatem Tay anlatıları ile iç içedir. Baydemir, 1941'de Taşkent'te derlenen *Lokman Hekim* adlı masalı örnek gösterir. Bu masalda da İskender ile Zülkarneyn aynı kişidir. Masalın konusu kısaca şöyledir (Baydemir, 2009: 111-112):

> "Doğudan batıya yeryüzünün tamamına hâkim olan İskender Zülkarneyn bir gün vezirlerini çağırır. Yerin altında ve göklerde yaşayan insanları yeryüzünde toplamalarını ister. Vezirlerden biri suyun altında yaşayan insanlara ulaşabilmenin yolunu anlatır. Camdan büyük bir şişe yapılır. İçine, ölüme mahkûm edilen bir suçluyu koyarlar. Şişeye zincir bağlayıp ırmağa atarlar. Adam aşağı iner ve oradaki insanlara, padişahın, kendilerini yukarı çağırdığını söyler. Suyun altındaki insanlar, elçinin eline içi un dolu bir kâse verirler. Padişahın bu undan ekmek yaptırıp yemesini, boşalan kâseyi de altınla doldurup aşağı göndermesini söylerler. Bunu yapabilirse yukarı çıkacaklarını belirtirler. Padişah, ekmek yapması için unu hanımına verir. Kâseye kucak kucak altın koyarlar fakat kâse bir türlü dolmaz. Falcılar, kâsenin topraktan başka bir şeyle dolmayacağını söylerler. Kâseye toprak konulduğunda altına dönüşmektedir. Padişah, suyun altındaki insanları yönetme hevesinden vazgeçer. Padişahın karısı, verilen undan bir türlü güzel ekmek pişiremez. Normal undan ekmek yapıp padişaha verir. O sırada saraya dilenmeye

gelen birisine, o özel undan yaptığı ekmeği verip gönderir. Dilenci, bir suyun kıyısında ekmeği yiyince bitkilerin dilini anlamaya başlar. Her bir bitki, hangi hastalığa şifa olduğunu bu divaneye söyler. Bu adam, çevrede Lokman Hekim diye anılmaya başlar. Lokman Hekim, aynı zamanda padişahın dokumacısıdır. Bir gün avdan dönen padişah, Lokman Hekim'in evinin önünden geçerken, elbisesinin kumaşı, kendisinin ve oğlununkilerin aynısı olan bir çocuk görür. Onun, Lokman Hekim'in oğlu olduğunu söylerler. Padişah, Lokman Hekim ile oğlunun çöle götürülüp diri diri gömülmelerini emreder. Vezirler emri yerine getirirler. Padişah ölür ve yerine oğlu geçer. Yeni padişah, bir gün yemek yerken boğazına kemik takılır. Hiçbir tabip çare bulamaz. Lokman Hekim'in canlı kalmış olabileceğini düşünerek gidip gömdükleri yerden çıkarırlar. Lokman Hekim gerçekten de canlıdır. Padişahın huzuruna getirirler. Padişahın iyileşmesi için şehzadenin kesilmesi gerektiğini belirtir. Çaresiz kalan padişah bunu kabul eder. Perdenin arkasında bir hayvan kesilir. Padişah, biricik oğlunun kesildiğini düşünerek feryat eder. Bu sırada gırtlağına takılan kemik çıkar ve padişah iyileşir. Daha sonra Lokman Hekim'in oğlunu da gömüldüğü yerden çıkarırlar. Bir süre daha insanlara şifa dağıtan Lokman Hekim ölür. (Afzalov vd., 1966: 124-134)."

Yukarıdaki masal üç farklı rivayetin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Denizin altına yapılan yolculuğu anlatan kısım Nevaî'nin *Sedd-i İskenderî* adlı mesnevisinde de işlenen bir rivayettir.

Lokman Hekim'in gömülmesi ve çıkarılmasını içeren kısım da başka bir rivayettir. Mirza, Narmuhammed'in 2008 tarihli *Lokmani Hekim (Hakikat ve Rivayet)* adlı çalışmasında Baydemir'in kaynağı belirtilmediği için sözlü gelenekten derlenmiş olabileceğini belirttiği yukarıda anlatılana benzer bir rivayet yer almaktadır (Baydemir, 2009: 114):

"Padişah bir gün öfkelenir ve Lokman Hekim ve oğlunu zindana attırır. Kimse bulamasın diye zindanın üzerini toprakla kapattırır, toprağa da ekin ektirir. Lokman Hekim zindana atılırken yanına kırk batman kuru üzüm alır. Aradan yıllar geçer. Yaşlı vezir, yeni padişaha Lokman Hekim'in başına gelenleri anlatır. Bunu işiten padişah, Lokman Hekim'in bilgeliği sayesinde hayatta kalabileceğini düşünerek zindanı açtırır. Yıllarca ışık görmediği için Lokman Hekim'in cildi çok hassaslaşmıştır. Zamanla ışığa alıştırarak dışarı çıkarırlar. Yavaş yavaş yaşam ibareleri belirir. Sonunda nefes almaya başlar. Her gün üç defa ağzına sarı yağ damlatırlar. Lokman Hekim böylece iyileşmeye başlar (Narmuhammed Mirza, 2008: 15-16)."

Masalın son kısmında anlatılan konu ise başka bir rivayettir ve Mirza'nın çalışmasında yer alan bu rivayetin konusu kısaca şöyledir (Baydemir, 2009: 115):

"Padişah bir gün yemek yerken gırtlağına kemik parçası saplanır. Memleketin bütün âlimlerini, tabiplerini saraya toplarlar. Hiçbiri kemiği çıkarmayı başaramaz. Tabipler arasında Lokman Hekim de vardır. Lokman Hekim, padişahın biricik oğlunun kanıyla hazırlanacak ilacın bu derde deva olacağını söyler. Padişah bunu hemen reddeder. Fakat günler geçtikçe ıstırabı artar, artık bu derde katlanamaz hale gelir. Sonunda Lokman Hekim'in önerisini kabul etmek zorunda kalır. Lokman Hekim, padişahın önüne bir perde çektirir. Perdenin öbür tarafında bir koyun kestirir.

> Koyunun can çekişirken çıkardığı hırlama seslerini duyan padişah, yegâne oğlunun kesildiğini düşündüğü için, bütün dünyası başına yıkılmışçasına bağırarak ağlamaya başlar. O sırada kemik yerinden sökülerek çıkar. Daha sonra perde açılır ve padişah biricik şehzadeyi sağ salim görünce Allah'a şükreder. Hem o amansız dertten kurtulmuş olur hem de oğlu sağ salim karşısındadır. Lokman Hekim'e ihsan ve ikramlarda bulunur. Lokman Hekim kendi kulübesine döner ve halkın arasında yaşamaya devam eder. (Narmuhammed Mirza, 2008: 4-6)."

Özbekistan'da anlatılan masallarda Lokman Hekim İskender Zülkarneyn'in çağdaşı olarak verilmiştir. Baydemir, bunun *Sedd-i İskenderî*'nin tesiri olduğunu belirtir (Baydemir, 2009: 117-118).

C. Türk Dünyası Dışında Yapılan Çalışmalar

Türk dünyası olarak adlandırdığımız coğrafyanın dışında kalan coğrafyada Lokman Hekim üzerine yapılan çalışmalar daha çok şu bölgelerde yapılmıştır: Bath, Berlin, Beyrut, Cambridge, Kahire, Leiden, Lisboa, London, Madrid, Mısır, Milano, Paris, Viyana. Bu çalışmaları yayımlanış tarihlerine göre, "Ansiklopedi Maddeleri", "Kitaplar" ve "Tezler" olmak üzere üç başlıkta inceleyebiliriz.

1. Ansiklopedi Maddeleri

Shorter Encyclopaedia of İslam (Leiden, 1935: 289)'daki "Lokmân" maddesi Gibb ve Kramer'e aittir (bk. Bayat, 2000'in bibliyografya bölümü).

2. Kitaplar

1615 tarihinde Thomas Erpenius tarafından Lokman'a atfedilen mesellerin bir araya getirildiği *Emsâlü Lukmân al-Hakîm ve ba'zu akvâli'l-Arab* (Leiade, 1615) adlı bir çalışma vardır (Harman, 2003: 206). Bu çalışmada La Fontaine Masalları olarak bildiğimiz hayvan masalları yer almaktadır. Çalışma, Osman Öztürk tarafından Türkiye Türkçesi'ne aktarılmıştır (Öztürk, 1997: 233-262; 2000: 233-262).

Aynı yıl F. Erpenii'nin *Locmani Sapientis Fabulae et Selectra Quaedam Arabum Adagia* (Leiade, 1615)'sı yayımlanmıştır. A. Olerius'un *Des Weisen Lokmân's Gedichte und Fabeln* (1654) adlı bir çalışması mevcuttur. Yine Erpenii'ye ait olan *Paromiae Locmani Sapientis ex Grammatica Arabica* (Viennae, 1703) adlı bir çalışma bulunmaktadır. M. Asensio Lasala ve M. Garcia'nın *Fabulas de Lokmân el Sabio* (Madrid, 1784) adlı çalışması mevcuttur. Caussin Perceval'a ait *Loqman Surnomme Le Sage* (Paris, 1803) adlı bir çalışma bulunmaktadır (Buraya kadar yazdığımız künyeler Bayat'ın bibliyografyasından (2000) alınmıştır).

Emsâlü Lukmân el-Hakîm adlı çalışma Georg Wilhelm Freytag (Bonn 1823) tarafından Latince'ye çevrilmiştir (Harman, 2003: 206).

Aşağıda vereceğimiz Lokman Hekim'le ilgili yurt dışında yapılan çalışmaların künyeleri Bayat'ın bibliyografyasından alınmıştır (Bayat, 2000):

C. Schier'in *Fables de Loqman Surnomme le Sage* adlı çalışması 1831 (Leipsic) tarihlidir.

Let H. Helot'un *Fables de Lokmân Surnomme le Sage* (1847) adlı çalışması Paris'te yapılan bir çalışmadır.

F. Bahram'a ait *Lokmân's Arabic Fables* adlı çalışma 1869 (Bath) tarihini taşımaktadır.

L. Ghiron'un *Le Favole de Lokmân İlsapiente* (Milano, 1871) adlı bir çalışması vardır.

1890 tarihinde Rene Basset'in *Loqman Berbère* (Paris) adını taşıyan bir çalışması mevcuttur.

Jose Revpelo Grao Benoliel ile Lazar Wogue Rabbino'nun *Fabulas de Loqman* (Lisboa, 1898) adlı bir çalışması bulunmaktadır.

1913 tarihli Rendel Harris ve Agnes Levis'in *The Story of Ahikar*'ı Cambridge'de yapılan bir çalışmadır.

'Abdu'l-Mecîd Abîdîn'in *el-Emsâl Fi'n Nasr el-'Arabî el-Kadîm* adlı çalışmasının çeşitli sayfalarında Lokman Hekim'in öğütlerine yer verilmiştir (Kahire, 1956: 38, 43-51, 91, 94, 123, 137-143, 178, 182, 186-190).

Cevad Ali'nin *el-Mufassal fî Târihi'l-'Arab Kable'l-İslâm* adlı eserinde Lokman Hekim'in çeşitli sağlık öğütlerine yer verilmiştir (Beyrut, C I: 314-321; C VIII: 362).

Enîs Feriha'nın *Ahikâr, Hakîm min el-Şarki'l Ednâ el-Kadîm* (Beyrut, 1962) adlı bir çalışması vardır.

Ebû'l-Hilâl Askerî'nin *Cemharatu'l-Emsâl* adlı eserinin çeşitli sayfalarında Lokman Hekim'in öğütlerine yer verilmiştir (Kahire, 1964: C I: 62, 97, 126, 150, 180, 201, 241, 269, 424, 481, 519, 565; C II: 17, 34, 52, 75, 176, 261, 294, 353, 436).

Dımaşk'ta 1984 yılında Muhammed Hayr Ramazan Yusuf'a ait *Lokmane'l-Hekim ve Hikemuhu* adlı çalışma Arapça olarak yayımlanmıştır (Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, 1984).

Kahire'de 1992'de basılan bir Lokman Sûresi tefsiri bulunmaktadır ve Dr. Abdülhamid Mahmud Mütevellî tarafından kaleme alınmıştır. Eserin ismi *Nefehâtün Rabbâniyye fi Tefsiri Sûreti Lokman el-Mekkiyye*'dir. Diğer bir müstakil çalışma da Suriye'de Cevdet Said tarafından *Edvaün min Sûreti Lokman* adıyla yapılmıştır (Ekin, 1994: 13).

Muhammed Re'fet Saîd'in *Suretu Lokman beyne Hikmeti't-Tenzil ve Tenasubü's-Suver* adlı çalışması 1992 yılına aittir. Kahire'de yayımlanmıştır. İSAM Kütüphanesi, 297.17 SAİ.S numarada kayıtlı olan Arapça eser çalışmamızın *Ekler* bölümünde verilmiştir.

Muhammed Abdürrahim'in Arapça yazılmış *Lokman el-Hekim: Siretuhu ve Hikemuhu* adlı 208 sayfalık çalışması Beyrut'ta yayımlanmıştır (Abdürrahim, Muhammed, 2003). İSAM Kütüphanesi 209 ABD.L numarada kayıtlı olan bu eser çalışmamızın *Ekler* bölümünde yer almaktadır.

3. Tezler

Mısır Ezher Üniversitesi Usûli'd-Din Fakültesi'nde Muhammed Ahmed İbrahim tarafından 1972'de "Tefsiru Sûreti Lokman" isimli bir doktora çalışması yapılmıştır. Ayrıca Mahmud Ali Muhammed tarafından da 1976'da "Vesâyâ Lokman kemâ veredet fi'l-Kur'ân" adıyla bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Ekin, 1994: 13).

İKİNCİ BÖLÜM

LOKMAN HEKİM'İN DİNÎ, TARİHÎ VE MİTOLOJİK/EFSANEVÎ KÖKENLERİ VE TÜRK HALK KÜLTÜRÜNDEKİ ALGISI

Lokman ya da Lokman Hekim (Hakîm), Türk kültüründe ve halk muhayyilesinde çeşitli sembollere isim olmuş bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Lokman'ın kişiliğiyle alakalı sözlü ve yazılı kaynaklarda çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Buna göre Lokman, Kur'ân-ı Kerim'de adına bir sûre olan peygamberliği tartışmalı, hikmet sahibi, bilge bir kişi, nebi veya veli, bitkilerin kendisine dile geldikleri bir tabip, meslek pirleri içerisinde tıbbın piri, babası olan bir hekim, aynı zamanda efsanevi bir kişiliktir.

> Kur'ân-ı Kerîm'de hakîm/filozof/bilge bir kişi olarak zikredilmesine mukabil tarihi kaynaklarda, şark folklorunda kahraman, bilge, tabib gibi değişik kimliklerle karşımıza çıkmakta; Sümer medeniyetinde Nuh'un babası Şuruppak, Yunanlıların Aesopos'u, Yahudilerin Lubat'ı, Aramilerin Ahikar'ı, Bizans'ın Planudes'i gibi tarihi şahsiyetlerle aynileştirilmektedir (Bayat, 2000: IX).

AnaBritannica (1989: 562)'da Lokman'ın sözlerine Kur'an'da yer verilen bilge bir kişi, *Meydan Larousse*'un 8. cildinde (LOK 41) Lokman Hekim veya Lukman Hekim'in İslamlıktan önce yaşadığı kabul edilen efsane kahramanı hekim olduğu yönünde bilgilere yer verilir. Ömer Faruk Harman'ın *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopesi*'ne yazmış olduğu "Lokman" maddesinde Lokman'ın "Kur'an'da kendisine hikmet verildiği bildirilen, peygamberliği tartışmalı bir din büyüğü." (Harman, 2003: 205) olduğu belirtilir.

Halk arasında her mesleğin bir ilk icracısı, piri olduğuna inanılır ve bu pirler genellikle peygamberlerdir. Tanrı her peygambere bir meslek vermiştir. Bu geleneğe göre, örneğin Cebrâil, Hz. Âdem'e ekincilik öğretmiştir. Hz. İdris terzi ve yazıcıydı. Hz. Nûh marangoz; Hz. Hûd tüccar; Hz. Sâlih deveci; Hz. İbrahim Halep'te iken sütçü, Kâ'be'yi yaparken mimar, inşaatçı; oğlu İsmail avcı; Hz. Yûsuf zindanda iken saatçi, sonra melik; Hz. Mûsa sığırtmaç; Hz. Harun vezir; Hz. Zülkifl ekmekçi; Hz.

Circis şeyh; Hz. Lût tarihçi; Hz. Üzeyir tahammür[1] eden içkileri yapan; Hz. İşmoil 70 peygambere musâhib; Hz. İsmail tercüman; Hz. Dâvûd zırhçı; Hz. Yahyâ hurma yaprağından zenbil[2] örücü; Hz. Zekerîyyâ zâhid; Hz. Yahyâ şeyh; Hz. İrmiya cerrâh; Hz. Danyâl falcıdır.

Kimi peygamberler birden çok esnaf dalının pîri olmuştur. Örneğin Hz. Dâvûd kılıçların, zırhların, mızrakçıların, hançercilerin, kalkancıların, bıçak kını yapanların, tüfekçilerin, kaynakçıların, kantarcıların, çilingircilerin, altın dökümcülerinin, demircilerin, sabancıların pîridir. Bu sonuncusunun gerekçesi Hz. Dâvûd'un Talût'u sabanla öldürmesidir. Hz. Ādem çiftçilerin, ekmekçilerin, peksimetçilerin, aşçılık gereçleri yapanların, kömürcülerin pîridir. Hz. İbrâhim berberlerin, mezbahacıların, tuzcuların pîridir. Hz. Nûh gemicilerin, marangozların pîridir. Hz. Şît (Hz. Şîs) yelken bezi dokuyanların, kebabçıların, çul dokuyanların, bez dokuyup gömlek yapanların pîridir. Hz. Mûsâ neyzenlerin, musikârcıların pîri; Hz. Yûsuf saatçilerin ve özellikle kum saatçilerinin; *Hz. Lokmân hekimlerin ve şifalı otların pîri*; Hz. İdris terzilerin ve kürkçülerin pîri; Hz. İsmail avcıların; Hz. İshak dünya seyyahlarının pîri; Hz. Muhammed öğretmenlerin, tüccarların, gazâ edenlerin; Hz. Süleyman hasırcıların pîri; Hz. Şuayb koyun sütçülerinin; Hz. Yûnus balık pişirenlerin, balıkçıların, dalyancıların; Hz. Hızır gemicilerin ve nalbantların; Hz. Hûd tüccarların pîridir (And, 2010: 123).

Türkmenistan'da; Veyis Baba, Düge'nin piridir. Sarsgın Baba, Diş'in piridir. Pîr Musa, koyuncuların piridir. Burkul Ata, Yağmur'un piridir (Kalafat, 2005: 133). Kırgızistan'da; Kamber Ata, atların hamisi olarak kabul edilir (Kalafat, 2005: 133'ten Oğuz 1996: 303-308). Özbekistan'da "Baba Nevruz" bazen de "Baba Dekkan" çiftçilerin piridir (Kalafat, 2005: 133'ten Güzel, 1996: 167-181).

Demircilerin piri Hz. Davut, fırıncıların Halil İbrahim, berberlerin Selman-ı Pak, ayakkabıcıların Hasan Basri, kalaycıların Abdülmecit Ayine Pak, marangozların Habib Neccar, terzilerin Hz. İdris, kahvecilerin Şeyh Şazeli, dericilerin Ahi Evran, çobanların Hz. Musa, saatçilerin Hz. Yusuf, dokumacıların Hz. Şit, boyacıların Zeynel Abidin, keçecilerin Hallac-ı Mansur, avcıların Baba Gömleksiz, çiftçilerin Hz. Âdem, *hekimlerin Hz. Lokman*, tüccarların Hz. Muhammet olduğu yönünde

[1] tahammür: mayalanmak, ekşimek.
[2] Zenbil: İçine öteberi konulup elde taşımaya mahsus ağzı geniş, kulplu kap.

inanışlar vardır (Duymaz ve Şahin, 2010: 108'den Çimrin 1984: 96, Darıverenli 1939: 22-23, Açа 2000: 44).

Mehmet Açа'nın ifadesiyle Lokman, *"kültür-medeniyet kahramanlarımızdandır."* Kültür-medeniyet kahramanları, insanlara her şeyin ilkini öğreten doğaüstü niteliklere sahip hayat kılavuzlarıdır, meslek erbaplarıdır. "İnsanoğlu hayatla ilgili uygulamaları ilk kez bu olağanüstü-tanrısal yardımcılar vasıtasıyla öğrenmektedir." (Açа, 2000: 43). Lokman, bir *"kültür-medeniyet kahramanı"* olarak insanlara hangi bitkilerin hangi dertlere deva olduğunu ve hastalıkların tedavi yöntemlerini öğreten efsanevî bir kişilik olmuştur.

Ayrıca, Lokman, halk arasında eski Arap geleneğinde köklü bir yeri olan, dünyevî üstünlük ve kazançlara değer vermeyen ve ruh olgunluğu için çaba gösteren bilge kişilerin prototipidir (Muhammed Esed, 2002: Lokman, 31/12).

Görüldüğü üzere Lokman, birden fazla kimlik taşımaktadır. Belki de bir tane değil birden fazla Lokman vardır yahut da Lokman, hekimler için kullanılagelen genel bir isim, adeta bir marka olmuştur.

A. Lokman Hekim'in Dinî Kökeni

Kur'ân-ı Kerim ile Kitab-ı Mukaddes, hadisler ve tefsirler, Kısasü'l-Enbiyâ kitapları Lokman'ın dinî kişiliği ile ilgili başvurabileceğimiz temel kaynaklardır.

Kur'ân-ı Kerim'de adına bir sure bulunan Lokman'a, وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ (velekad âteyna Lukmâne'l-hikme) ayetinde, Allah tarafından hikmet verildiğinden bahsedilir. "Andolsun ki, biz, Lokman'a "Allah'a şükret." diye(rek) hikmet verdik. (Lokman Suresi 31/12-19)." Bu sûre, Allah'ın birliğini ve O'na kulluğu bilmek, faziletli ahlâk ve edepleri emretmek, hoş olmayan çirkin söz ve tavırlardan sakındırmak sûretiyle "hikmet"in özünü idrak eden Lokman-ı Hakîm'in kıssasını ihtivâ ettiği için "Lokmân sûresi" diye adlandırılmıştır (Dede, 2008: 4). Bu ayet-i kerimenin ışığında hikmet kelimesine nebilik anlamı yükleyen bazı âlimler Lokman'ı peygamber yahut da nebi olarak kabul ederken başka bir kesim ise onun nebi değil veli olduğu görüşünü savunur.

Nebi, kendinden önce gelmiş veya aynı zamanda yaşayan bir peygamberin şeriatı ile amel eden ve o din hükümlerini insanlara öğreten peygamberlerdir (Güran, 2005: 124).

Peygamberler "mucize" gösterirken, veliliğin işareti keramet sahibi olmaktır. Ahmet Yaşar Ocak, Türk veli imajının prototipinin meşhur Dede Korkut'un şahsında bulunduğunu beyan eder (Ocak, 1997: 13):

> Resul Aleyhisselam zamanına yakın Bayat boyundan Korkut Ata dirler bir er kopdı. Oğuz'un ol kişi tamam bilicisiydi. Ne dir ise olur idi. Gaybdan dürlü haber söyler idi. Hak Teâlâ anun gönlüne ilham ider idi… Korkut Ata Oğuz kavminün müşkilini hall ider idi. Her iş olsa Korkut Ata'ya tanışmayınca işlemezler idi.

Korkut Ata bilicidir, ne derse olur, gaipten yani bilinmeyenden haber verir, içinde yaşadığı toplumun sorunlarını çözer ve "Hak Teâlâ onun gönlüne ilham etmektedir." Buradan hareketle, Hekim Lokman ve Dede Korkut, Allah'ın kendilerine hikmet bahşettiği Türk-İslam coğrafyasının iki efsanevî ismidir, diyebiliriz. Lokman Suresi 12. ayette Hz. Lokman'a hikmet verildiği belirtilir. Dede Korkut Kitabı da Korkut Ata'ya hikmet verildiğinin göstergesi olan "Hak Teâlâ anun gönlüne ilham ider idi…" cümleleriyle başlamaktadır. Böylece Hekim Lokman da Dede Korkut da Allah'ın hikmetine mazhar olmuş veli tipleridir.

Kur'an-ı Kerim'de adı geçen 25 peygamber şunlardır: Âdem, İdris, Nuh, Hud, Salih, İbrahim, İshak, İsmail, Şuayp, Lut, Yakup, Yusuf, Musa, Harun, Davut, Süleyman, Eyüp, Zülkifl, İlyas, Elyasa, Zekeriya, Yunus, Yahya, İsa ve Muhammed Mustafa (S.A.S)'dır (Güran, 2010: 125). Uzeyr, Lokman ve Zülkarneyn'in isimleri de Kur'an-ı Kerim'de geçmekle beraber, "peygamber" mi yoksa "veli" mi oldukları konusunda görüş ayrılığı bulunmaktadır.

Lokman'ın Kur'ân'da aynı isimli surede iki kez ismi geçer ve oğluna verdiği nasihatlere yer verilir. Yaşar Nuri Öztürk, Sûre'nin mealini şu şekilde verir (Öztürk, 1994: 374-377):

> Rahman ve Rahîm Allah'ın adıyla…
> 1. Elif, Lam, Mim.
> 2. İşte sana, o hikmetlerle dolu Kitap'ın ayetleri,
> 3. İyilik ve güzellik sergileyenlere bir rahmet ve bir kılavuz olarak;
> 4. Ki onlar namazı kılarlar, zekâtı verirler. Ve onlar ahirete de gözle görmüşçesine inanırlar.
> 5. İşte onlardır rablerinden bir kılavuzlanma üzere olanlar; işte onlardır gerçek kurtuluşu bulanlar.

6. İnsanlardan öyleleri vardır ki, Allah yolundan bilgisizce saptırmak ve o yolu oyalanma aracı yapmak için laf eğlencesi/hadis eğlencesi satın alırlar. İşte böylelerine rezil edici bir azap vardır.

7. Ayetlerimiz ona okunduğunda, böbürlenerek yüzünü çevirir. Sanki onları hiç işitmemiştir, sanki kulaklarında bir ağırlık vardır. İşte böylesini korkunç bir azapla muştula.

8. İman edip barışa yönelik fiiller sergileyenlere gelince, onlar için nimetlerle dolu cennetler vardır.

9. Sürekli kalacaklardır orada. Allah'ın hak vaadidir bu. Azîz'dir, Hakîm'dir O.

10. Gökleri direksiz, desteksiz yarattı; görüyorsunuz onları. Ve yeryüzüne, sizi çalkalayıp sendeletmesin diye ağırlıklar, dayanaklar bıraktı ve orada her çeşit hayvanı yaydı. Gökten bir su indirdik de orada her türlü cömert ve bereketli çifti filizlendirdik.

11. İşte Allah'ın yaratışı/yarattıkları. Hadi gösterin bana onun dışındakiler ne yaratmıştır? Hayır, hayır, zalimler açık bir sapıklık içindeler.

12. Andolsun ki biz Lukman'a şu yolda hikmet verdik: "Allah'a şükret." Şükreden kendisi lehine şükreder. Nankörlük edense şunu bilmeli: Allah Ganî'dir, Hamîd'dir.

13. Hani Lukman oğluna öğüt vererek şöyle demişti: "Oğulcuğum, Allah'a ortak koşma. Çünkü Allah'a ortak koşmak, gerçekten büyük bir zulümdür."

14. Biz insana anne-babasını önerdik: Annesi onu güçsüzlük üstüne güçsüzlükle taşımıştır. Sütten kesilmesi de iki yılda olmuştur. O halde bana ve ana-babana şükret. Dönüş banadır.

15. Eğer onlar, hakkında hiçbir bilgin olmayan şeyi bana ortak koşman için seni zorlarlarsa, onlara itaat etme. Onlarla dünyada örfe uygun geçin; ama bana yönelenin yoluna uy. Sonunda dönüşünüz banadır. Yapıp ettiklerinizi size haber vereceğim.

16. "Oğulcuğum, şu bir gerçek ki, yaptığın bir hardal danesi ağırlığında olsa, bir kayanın bağrına veya göklere yahut yerin bağrına konsa, Allah onu yine de ortaya getirir. Çünkü Allah Latîf'tir, lütfu sınırsızdır; Habîr'dir, her şeyden haberdardır."

17. "Yavrucuğum; namazı kıl, iyiliği emret, kötülüğü yasakla, başına gelene sabret. Çünkü bunu yapabilmek zorlu/önemli işlerdendir."

18. "Kibirlenerek insanlardan yüzünü çevirme, yeryüzünde kasılarak yürüme. Çünkü Allah, kurula-kurula kendini övenlerin hiçbirini sevmez."

19. "Yürüyüşünde doğal ol, sesini alçalt. Şu bir gerçek ki, seslerin en çirkini eşeklerin sesidir."

20. Görmediniz mi, Allah, göklerde ve yerde bulunan şeyleri sizin emrinize verdi ve görünür-görünmez nimetlerini üstünüze saçtı. İnsanlardan öylesi var ki, Allah uğrunda ilimsiz, kılavuzsuz ve aydınlatıcı bir kitaba dayanmaksızın mücadele eder.

21. Böylelerine, Allah'ın indirdiğine uyun dendiğinde şu cevabı verirler: "Hayır, biz atalarımızın üzerinde bulduğumuz şeye uyarız." Peki şeytan onları, alevli ateşin azabına çağırmış olsa da mı?

22. Güzel düşünüp güzel davranarak yüzünü Allah'a teslim eden, en sağlam kulpa yapışmıştır. İş ve oluşların sonu Allah'a varır.

23. İnkar edenin küfrü seni tasalandırmasın. Onların dönüşü bizedir; yapıp ettiklerini onlara haber vereceğiz. Kuşkusuz, Allah, göğüslerin içindekini bilmektedir.

24. Onları birazcık nimetlendiriyoruz. Sonunda hepsini şiddetli bir azaba süreceğiz.

25. Eğer onlara, "gökleri ve yeri kim yarattı" diye sorarsan yemin olsun, "Allah" derler. De ki: "Hamd Allah'adır." Ama onların çokları bilmiyorlar.

26. Göklerde ne var, yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. Kuşkusuz, Allah mutlak Ganî, mutlak Hamîd'dir.

27. Eğer yeryüzündeki ağaçlar kalem olsa, deniz de arkasından yedi deniz daha katılarak yardımcı olsa, Allah'ın kelimeleri tükenmez. Allah Azîz'dir, Hakîm'dir.

28. Sizin yaratılmanız da diriltilmeniz de bir tek canlınınki gibidir. Allah Semî'dir, Basîr'dir.

29. Görmedin mi, Allah geceyi gündüzün içine sokuyor, gündüzü de gecenin içine sokuyor. Güneş'i ve Ay'ı bir emre boyun eğdirmiş. Hepsi belirlenmiş bir süreye doğru akıp gidiyor. Kuşkusuz, Allah, yapmakta olduklarınızdan haberdardır.

30. Bu böyledir; çünkü Allah Hakk'ın ta kendisidir. O'nun dışında yalvarıp yakardıkları ise bâtıldır. Ve Allah Aliyy'dir, yüceliğine sınır yoktur; Kebîr'dir, büyüklüğüne sınır yoktur.

31. Size ayetlerinden göstermek için, Allah'ın nimetiyle gemilerin denizde akıp gidişini görmedin mi? Kuşkusuz bunda gereğince sabreden, gereğince şükreden herkes için kesin ibretler vardır.

32. Kara bulutlar gibi dalga kendilerini kuşattığı zaman; Allah'a, dini O'na özgüleyerek yalvarırlar. Fakat onları karaya çıkarıp kurtarınca, içlerinden sadece bir kısmı doğru yolu tutar. Bizim ayetlerimize ancak gaddar nankörler karşı çıkarlar.

33. Ey insanlar! Rabbinizden korkun. Herhangi bir şeyde babanın evladı, evladın da babası yerine karşılık ödemeyeceği günden ürperin. Allah'ın vaadi haktır; dünya hayatı sizi sakın aldatmasın. O yaman aldatıcı, sizi Allah hakkında/Allah ile aldatmasın.

34. O kıyamet saatine ilişkin bilgi Allah katındadır. Yağmuru O yağdırır. O, rahimlerde olanı da bilir. Hiçbir benlik yarın ne kazanacağını bilmez. Ve hiçbir kimse hangi yerde öleceğini bilmez. Allah Alîm'dir, Habîr'dir.

Lokman'ın sûrede yer alan oğluna ve onun üzerinden de tüm topluma yönelik bu öğütleri onun kişiliği hakkında bilgi edinebileceğimiz önemli ipuçlarıdır. Yorumculara göre, Lokman'ın oğluna verdiği öğütler Kuran'a, İslam'ın bir geleneğin uzantısı olduğunun, yeni ve bütünüyle yabancı bir öğreti getirmediğinin gösterilmesi amacıyla alınmıştır (AnaBritannica, 1989: 562).

Lokman'ın öğütleri İslâm'ın temel öğretileri ile uyuşmaktadır. Öyle ise Lokman, veli veya nebi midir? Burada odaklanılması gereken nokta, "hikmet" kelimesidir. Hikmet nedir, kimlere hikmet verilir, hikmet verilen kişi kimdir?

Arapça kökenli bir kelime olan hikmet, حكم (H-K-M) fiilinden türetilmiştir. Dolayısıyla, "bilgi, bilgelik, gizli sebep, hâkimlik" gibi anlamları karşılayan "hikmet" kelimesi hakîm ve hekîm ile de aynı kökten türemiştir.

Hikmet, ilk dönemlerde Yunanca "sophia" kelimesinin karşılığı olarak kullanılmıştır. İslam'dan önce peygamberlerin vaaz ve irşadları için kullanılan hikmet kelimesi bazen felsefe ile de eşanlamlı olarak kullanılır (Altınparmak, 2003: 86-87).

Yahudi geleneğinde üç çeşit bilgi vardır: Hukuk, Kehanet ve Hikmet. Hukuk; Yehova'nın emir ve yasaklarıdır. Kehanet; Vahy anlamında davranışlar hakkında

hüküm verir ve Tanrı-İnsan ilişkilerinden bahseder. Hikmet; insanın kendi gözlem ve tecrübelerinin bir ürünü olarak kendini ifade eder (Altınparmak, 2008: 93'ten Davis, D. Lohn, The Dictionary of The Bible, Michigan, 281). Yahudi hikmetinde nebiler ile hâkimler arasındaki bazı farklardan bahsedilir. Nebiler, Yehova'nın kurtuluşa erdirici emirlerinden bahsederken hâkimler insanın aklına hitap ederler. Nebiler, Tanrıyla sözleşmiş topluluklara vahiy bağlamında hitap ederken; hakimler, vahiyden bağımsız olarak insana insan olması açısından seslenirler. Yahudilerde şeriat, insanlara tam bir hikmet sunmaktadır. Hâkim olmak isteyen kendini kutsal kitaba vermelidir. Tanrı, ilahî hikmet hakkındaki bilgileri Hz. Süleyman'a vermiştir. Ona, Tanrı tarafından bütün Grek bilgileri de öğretilmiştir.

Ahd-i Atik'te hikmeti elde edenler: Tanrının rızası için çalışanlar, ilahi aşka tutulmuş olanlar, kutsanmış ruhlardır. Son dönem kutsal metinlerde (kitab-ı mukaddes) hikmetin tüm İsrailoğullarının vasfı olduğu söylenir (Altınparmak, 2008: 93'ten Ziener, George, a.g.e., s. 971). İbranilerde hikmetin genelde dört anlamı vardır: Gayesi Allah'ı idrak etmek olan hakikatlerin kavranması, sanat ve maharet, ahlaki erdemler ve hile. Hakîm, nazarî ve ahlakî faziletlere sahip olanlara denir. Bu nedenle şeriat bilgisi, nazarî ve ahlakî faziletleri ihtiva ettiğinden hikmettir.

"Ahd-i Cedid"te hikmet; adalet, ilim, hilm, incil, nübüvvet, bir şeyin doğru ve sağlam yapılması, bir şeyin yerli yerine konması demektir (Altınparmak, 2008: 93).

Pavlos'un mektuplarında hikmet, gnostik[3] tarzda açıklanmış ve vahiyle ifadelenmiştir. Pavlos'a göre Tanrı, filozofların anladığı anlamdaki hikmeti reddederek, kendisinin akla ters gözüken hikmetini ikame etmiştir. Ona göre İsa'ya inananlar Tanrının kudret ve hikmetine sahip olurlar (Altınparmak, 2008: 94).

Âmirî (h. 381), hakîmi, ilahî ve insanî işleri bilen olarak anlamlandırır. Ona göre âlim olmak tek başına bilge olmak için yeterli değildir. Ayrıca hikmet konusunda da derinleşmenin gerektiği görüşündedir (Altınparmak, 2008: 100).

"Müfessire göre hikmet nebevi misyonun bir yönüdür. Peygamberin kendisine inen kitabı öğretme sürecinde ilahi hükümleri nasıl açıklayacağını bilmesine ve onları bildirmesine, ayrıca bu şekilde elde edilen bilgiye hikmet denir." (Kutluer, 1998: 504).

[3] Gnostik: Sezgi veya tefekkür yoluyla edinilebilen bilgi.

Hikmet tasavvufta genellikle "ilâhî sırların ve gerçeklerin bilgisi, varlıkların var oluş amaçlarının kavranması, sebeplerle bunların sonuçları arasındaki ilişkilerde ilâhî iradenin rolünün keşfedilmesi" anlamında kullanılır (Kara: 1977).

Batı kaynakları Arapça hikmetin Kitab-ı Mukaddes'in birçok yerinde "zihni kabiliyet, ustalık" anlamında kullanılan İbranice **hokhmah** kelimesiyle aynı semitik köke dayandığını belirtir (Kutluer, 1998: 503). Burada hokhmah kelimesi ile lokman kelimesinin fonetik benzerliği dikkatimizi çekmektedir. Lokman kelimesinin İbranice olduğu yönünde görüşler bulunmaktadır. Hokhmah kelimesi de İbranice olduğuna göre, üstelik de Lokman, İbranice hokhmah kelimesi ile karşılanan "zihni kabiliyet, ustalık" anlamındaki "hikmet"e sahipse, acaba aynı dil ailesine mensup bu iki kelime arasında fonetik bir ilgi kurulabilir mi?

İlk sûfîlere göre hikmet çabayla kazanılan, özenle korunan çok değerli bir gizli bilgidir. Bu bilgiye sahip olan kişiye hakîm denilir (Kara, 1997).

Makâle 'an Semerâti'l-hikme adlı çalışmada belirtildiği üzere; hakîm olmayan insan eksik insan olup onu ancak kuvve halinde saymak gerekir. Hakîm olan insan ise bilfiil eksiksiz insandır; kendini gerçekleştirmiş ve bu özelliğiyle öteki canlılardan ayrılmıştır (Kutluer, 1998: 507).

Hikmet bilgisine sahip olduğuna göre Lokman, "hakîm" sıfatını hak etmektedir. Hakîm kelimesi, halk arasında "hekîm"e dönüşmüş ve Hakîm Lokman halkın muhayyilesinde hastalarına şifa dağıtan, ölüm dışında her derde deva bulan "Lokman Hekîm"e doğru yol almıştır.

Lokman'a verilen hikmetin, ilim, üstün kavrama yeteneği, ilim-amel uygunluğu, isabetli söz ve davranış ve dinden derin bilgi olduğu belirtilir (Kısaoğlu, 2008: 11).

Mehmet Yolcu "Cemiyeti İnşa Eden Değerler Açısından Hz. Lokman'ın Nasihatleri ve Önemi (Lokman Sûresi'nde Yer Alan Öğütleri)" adlı makalesinde, "Hz. Lokman'ın hikmeti şükretmek, takva, Allah'ın verdiği görev ve sorumluluğu derin manada kavramak ve onları içselleştirmek, onun emirlerine bağlılık göstermek gibi manaları kuşatır." dedikten sonra onda görülen hikmetin hususiyetlerini şu şekilde sıralar:

1. Kendini insanların seviyesinde görmek,
2. İnsanları kendisinin seviyesinde görmek,

3. İnsanlara akıllarının alabileceği kadarıyla öğüt vermek böylece elde mevcut bir fayda sağlamak (Yolcu, 2009: 161).

Lokman, İslâmî kaynaklarda İsrailoğulları'ndan biri olarak da gösterilmektedir. Buna göre Hz. Eyyûb'un kız kardeşinin veya teyzesinin oğludur. Hz. Dâvûd zamanına yetişip ondan ilim öğrenmiş, Dâvûd peygamber oluncaya kadar fetva vermiş, sonra da onun yardımcısı olmuştur.

Yunan filozofu Empedokles'in Lokman'dan hikmet okuduğu rivayet edilmektedir. Lokman'ın İsrailoğullarının kadılarından biri olduğu, Hz. Dâvûd veya Hz. Îsâ ile Hz. Muhammed arasında yaşadığı da öne sürülmektedir.

Diğer taraftan Benî İsrâil'den birine ait Habeşli veya Nübyeli siyahî bir köle olduğu gibi başka rivayetler de vardır.

Rivayete göre Lokman'dan nübüvvetle hikmetten birini seçmesi istenince hikmeti tercih etmiş, hilafet Dâvûd'a verilmiş, Lokman da ona vezir olmuştur. İkrime el-Berberî ve Şa'bî onun nebi olduğunu söylemekteyse de Katâde b. Dilâme, Mücâhid b. Cebr gibi âlimlere göre nebî değil hakîmdir (Harman, 2003: 205).

İbn Ömer (10 H.Ö. – 73 H. / 613 – 692 M.)'den rivayet edildiğine göre Peygamber (S.A.V.) Lokman'ı şu şekilde anlatmıştır:

> "Gerçek söylüyorum ki, Lokmân, peygamber değildi, Allah'ın korumuş olduğu, çok düşünen, bilgisi iyice kesin olan, Allah'ı seven, Allah'ın da onu sevip, kendisine hikmet verdiği bir kul idi. Şöyle ki: Bir öğle vakti uyuyordu. Ona rüyada bir ses geldi: Ey Lokmân, seni Allah, yeryüzünde halîfe yapıp, insanlar arasında doğru olarak hükmetmek ister misin? Sese şöyle cevap verdi: Eğer Rabb'im beni serbest bırakırsa sağlık ve selâmetlik (hekimlik) tarafını kabul eder, belâ ve sıkıntı istemem. Yok eğer emir kesinse, o zaman canla baş üstüne. Zira biliyorum ki, eğer beni halîfe yaparsa bana yardım eder ve beni korur. Melekler dediler ki: Niçin ey Lokmân? Cevap verdi: Çünkü hâkim, en şiddetli ve en sıkıntılı durumdadır. Zulüm onu kaplar. Eğer doğru hüküm verirse kurtulabileceğini umarım. Eğer yanılırsa cennetin yolunu şaşırır. Dünyada değersiz olan, şeref sahibi olandan daha hayırlıdır. Dünyayı âhirete tercih edeni dünya sürüp def eder. Âhireti de kalmaz.
>
> Onun bu güzel konuşmasına melekler şaşıp kaldılar. Biraz uyudu, kendisine hikmet verildi. Uyandı ve hikmetle konuşmağa başladı. Sonra Davud (A.S.)'a nidâ olundu. O, Lokman'ın şart koştuğu şeyi şart koşmadan halîfeliği kabul etti. Birkaç defa hataya düştü, her defasında Allah onu afvediyordu. Lokmân, hikmetiyle ona vezirlik yapıyordu. Dâvûd (A.S.) ona dedi ki: Ey Lokman, ne mutlu sana! Sana hikmet verildi, belâ senden uzaklaştırıldı. Dâvûd'a halîfelik verildi, belâya ve fitneye uğratıldı." (Gül, 1985: 388-389).

Hz. Lokman'ın kişiliğiyle ilgili enbiya tarihçileri arasında birçok rivayet vardır. Meşhur İbn-i İshak'ın rivayetine göre Lokman, Baur'un veya Baran'ın; Baura da Nahurun ki, İbrahim A. S.'ın babası Azer'in ismidir, oğlu olup Eyyub A. S.'ın da

hemşiresinin oğlu olduğu kaydedilmektedir. Mukatil ise Eyyub A. S.'ın halasının oğlu idi, diyor. Lokman, Davud A. S.'a da kavuşmuş, onunla çok sohbet etmiş, ondan çok feyiz almıştır. Vakidi'nin beyanına göre, İsrail oğulları arasında kadılıkta da bulunmuştur. Tabiinden İkrime ve Şabi, Lokman nebi idi demişler ise de, İbn-i Abbas, nebi olmayıp, siyah bir Arap idi, çobanlık yapardı, bu sırada ona hikmet verilmişti, diyor. Said İbni'l Müseyyeb'in sözüne göre Mısırlı, siyah bir Arap idi. Mücahit der ki: Dudakları kalın, ayakları yarık, siyah bir Araptı. Bazıları da tüccardı demişlerdir. (Öz, 1988: 7).

İbn Abbas, Mücahid, Katade ve Said b. Müseyyeb gibi çoğunluğa göre Lokman peygamber değildir, kendisine sadece hikmet gücü bahşedilmiştir. İkrime ve Leys'e göre ise o bir peygamberdir ve kendisine verilen hikmet nübüvvet alametidir (Oral, 1999: 63).

İkrime ve Şa'bî'ye göre nebi; Mücâhid, Katâde, Saîd b. Müseyyib ve Vehb b. Münebbih'e göre hakîm bir kişi olan Lokman'ın kavmi veya ırkı hakkında iki rivayet vardır: Cabir b. Abdullah'ın rivayeti Lokman'ın Sûdan'da bulunan en-Nûbe kavminden olduğuna dair iken; İbn Abbas'ın rivayeti ise Habeşî olduğu yönündedir. Said b. Müseyyib mesleğini terzilik, Abdurrahman b. Zeyd b. Cabir ise çobanlık olarak belirtmiştir. Marangoz olduğu, İsrailoğulları arasında kadılık yaptığı şeklinde de rivayetler bulunmaktadır (Ekin, 1996: 161). Zina yapan kadını recm ile, hırsızı da elini kesmek suretiyle ilk defa olarak cezalandıran Lokman'dır (Gül, 1985: 387).

Süheyli'nin, İbni Cerir ve Kuteybi'den naklettiğine göre o, Lokman b. Anka b. Sedun'dur. Lokman b. Saran olduğu da söylenir. Süheyli şöyle demektedir: Eyle ahalisinden Nûbi (Sudanlı) birisiydi (İmam Hâfız İbn Kesir, 2011: 802).

İbn Kesir'e göre Lokman, "ibadet eden, güzel konuşan ve büyük hikmetler sahibi olan salih bir adamdı (İmam Hâfız İbn Kesir, 2011: 802)." İbn Kesir, onun Davud Aleyhisselam zamanında kadı olduğu yönünde bir rivayetin olduğunu belirtir.

İmam Evzai'nin, Abdurrahman b. Hermele'den bildirdiği rivayete göre zenci bir adam, Said b. Müseyyeb'in yanına gelip birtakım sorular sorduğu sırada Said b. Müseyyeb ona şöyle der: "Zenci olduğun için sakın mahzun olma! Zira insanların en hayırlılarından üç tanesi zencilerdendir. Bilal-i Habeşi, Hz. Ömer'in azatlı kölesi Mehca' ve Lokman-ı Hakîm. Lokman, iri dudaklı Nûbeli bir siyahî idi." (İmam Hâfız İbn Kesir, 2011: 803; Köksal, 2013: 230).

Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi (1981: 162)'nde *Hazret-i Lokmân* başlığı altında Lokman'ın kimliği ile ilgili şu bilgiler verilmiştir:

> Lokmân'ın nesebi, İbn-i İshâk'ın beyânına göre dördüncü batında Hazret-i İbrâhîm'e varır. Vâkidî de Lokmân'ın Benî İsrâil kadısı olduğunu, Eyle ve Medyen taraflarında oturduğunu ve Eyle'de öldüğünü bildirmiştir. İkrime'ye göre Lokmân Nebî'dir. Hekim olduğunda ise ulemânın ittifâkı vardır. Kur'ân'da Lokmân'a dâir müstakil bir Sûre vardır ki, bunda oğluna verdiği nasîhatleri bildirmiştir.

Yolcu'nun verdiği bilgilerden hareketle (Yolcu, 2009, 149), İbn İshâk'a (v.151) göre nesebi dördüncü kuşakta Hz. İbrahim'in babasına ulaşır. Lokman b. Ankâ b. Sedûn (Serûn) deyip nasihat ettiği oğlunun adı Sârân'dır[4] diyen rivayetler de mevcuttur. Lokman b. Bâûrâ'nın Hz. Eyyüb (kardeşinin ya da teyzesinin oğlu) veya Hz. Davud döneminde yaşadığına dair kayıtlar vardır.[5] Şeddâd b. Âd'ın kardeşi olup birine Kuvvet, diğerine hikmet verildiği de söylenmiştir.[6]

Müjgan Üçer, çeşitli kaynaklardan Lokman'ın kimliği ile ilgili şu bilgileri verir (Üçer, 1984, 117; 1987: 365): Lokman, Eyüp Peygamber'in kız kardeşinin ya da teyzesinin oğlu veya Habeşî bir köledir.[7] Hakimken sonradan halk ağzında hekime dönüşen İbrahim Peygamber'in amcazadesi[8] olan Lokman, yazmalardaki silsilenamelerde eski büyük hekimler arasında yer alır.[9] Antakya, Ceyhan, Tarsus gibi güney illerinde hekimlik yaptığı[10], Danyal ve Şit Peygamberlerle, Tarsus Ulu Cami bitişiğindeki türbede yattıkları belirtilir.[11]

K. Philip Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi* adlı çalışmasının I. cildinde Lokman Hekim'den şu şekilde bahseder: "İster bir Habeşistanlı, ister bir İbrânî olsun, **Lokman Hekim**'in ağzından aklı selîm ile ilgili an'aneye dayanan bir çok hakimâne sözler çıkar. (Hitti, 1980: 137)."

Felsefî ilimlerin yabancı kaynaklı oldukları şeklindeki düşünceye karşı Âmirî, Kur'an'a dayanarak hikmet sıfatıyla nitelenen ilk kişinin Lokman olduğunu, Empedokles'in hikmeti ondan öğrendiğini; kezâ, Sokrat, Eflâtun ve Aristo arasındaki hoca-talebe silsilesinin başı olan Sokrat'ın da hikmeti, Süleyman Peygamber'in

[4] İbn Kesîr, Tefsîr, Alûsî, Rûhu'l-Me'ânî, 31/Lokman 13. AY.
[5] Zemmahşerî, el-Keşşâf, 31/Lokman 12. AY.
[6] 31/Lokman 12. Ve 13. ayetler.
[7] Timurtaş, F., *Yunus Emre Divanı*, Ankara, 1980, s. 302.
[8] Ünver, A. S., *Lokman Hekim*, İstanbul, 1972, s.5.
[9] Ünver, A. S., "Tarihte Milletlerarası Tıp İlâhımız Lokman Hekim Sözleri ve Menkibeleri", *Doğu ve Güneydolu Anadolu*, Ankara, 1967, s. 50.
[10] Akıncı, A. C., *Lokman Hekim*, İstanbul, 1973.
[11] Yaşar, A., "Şiir, Tarih ve Baharda Güney, *Demiryol Dergisi*, S. 446-447, İzmir, 1963, s. 29.

ashabından hikmet öğrenen Pythagoras'tan aldığını belirterek felsefe ve felsefî ilimlerin yabancı ilimler olmayıp, aksine, onların da kaynağının nübüvvet olduğunu ortaya koymaya çalışır (Turhan, 1992: 241).

Buraya kadar Lokman'ın kişiliği konusunda dini kaynaklardaki rivayetleri birleştirecek olursak onun peygamber ya da nebi mi yoksa hikmet sahibi bilge bir kişi ya da veli mi olduğu konusunda enbiya tarihçileri arasında bir görüş birliğine varılamamıştır. Onun İsrailoğullarına kadılık yaptığı, Habeşli ya da Sudanlı dudakları kalın, ayakları geniş ve yarık zenci bir köle olduğu, terzilik ya da çobanlık yaptığı gibi rivayetler de bulunmaktadır. Soyu ve mesleği hakkında kesin bir bilgi bulunmadığı gibi mezarının yeri konusunda da elde mevcut kesin bir bilgi yoktur. Bazı kaynaklar mezarının yerini Tarsus, bazıları Amasya, bazıları ise Filistin olarak göstermiştir. Bizim yapmış olduğumuz alan araştırmasında Lokman'ın Abbasi Halifeleri'nden Harun Reşit'in oğlu Halife Memun'un kabri ve Hz. Şit'in makamının bulunduğu Tarsus Ulu Cami'nde makamının varlığına şahit olunmuştur. Bütün bu rivayetler tek bir kişiye aitmiş gibi gözükmemektedir. Öyle görünüyor ki Kur'an-ı Kerim'de adı geçen Hz. Lokman, İsrailoğulları arasında kadılık eden Hakîm Lokman, Habeşli veya Sudanlı olarak belirtilen köle Lokman ve bir de halk arasında meşhur Hekim Lokman ayrı ayrı kişiler olmakla beraber bütün rivayetler hangisine ait olduğunu bilemediğimiz tek bir Lokman'da birleşmiştir. Bütün bu kavram kargaşasının içinde tek bir ortak nokta vardır ki o da "hikmet"tir. Genel görüş, Lokman'ın kim olursa olsun, hangi Lokman olursa olsun *hikmet sahibi bir kişi* olduğu yönündedir.

B. Lokman Hekim'in Tarihsel Kökeni

Tarihsel açıdan Lokman'ın kimliği tartışmalıdır. Bazı rivayetlere göre Ad kavminden bir Yemen melikidir. Bu kavim Tanrı'nın gazabına uğradığında, Hz. Hud ile birlikte kurtulmuştur. Nâsırü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabgûzî'nin *Kısasü'l-Enbiyâ* (Ata, 1997: 40-43)'sında *Kıssa-i Hûd* faslında bu rivayete yer verilmektedir.

Başka bir rivayete göre Mısırlı, Habeş ya da Nübyeli bir köledir. Medyen ve Akabe yörelerinde yaşamış, hikmetli sözleri de bu nedenle Arabistan'da yayılmıştır.

Başka bir rivayete göre Ebu Eyyub el-Ensari'nin kız kardeşinin ya da teyzesinin oğlu olan Azer'in soyundan gelen Baura'nın oğludur. Bin yıl yaşamış, Hz. Davud'a yetişmiş ve ondan bilgi almıştır. Lokman'ın Aisopos ile de aynı kişi olduğu söylenir. Onun, Kuran yorumlarına kadar giren öyküleri Aisopos'un öyküleriyle benzerlik göstermektedir (AnaBritannica, 1989: 562).

Lokman, Arabistan'da İslam öncesi dönemde bilge bir kişi olarak anılırdı. O dönemde yaşayan İmruü'l-Kays, Lebid, A'şa ve Tarafa gibi bazı şairler şiirlerinde ondan söz etmişlerdir. Aynı dönemde Lokman'ın sözlerinden oluşan *Sahife-i Lokman* adlı bir külliyatın olduğundan da söz edilmektedir (AnaBritannica, 1989: 562).

Arap şiirinde Lokmân b. Âd olarak geçen Lokman'ın künyesiyle ilgili olarak *İslam Ansiklopedisi* (2003: 205)'nde şu bilgiler vardır: Lokmân b. Âd (Vehb b. Münebbih, s. 78; Mufaddal el-Dabbî, s. 151); Lokmân b. Âdiyâ b. Lüceyn b. Âd veya Lokmân b. Âd b. Avs b. İrem (Meydânî, I, 429; II, 389); Lokman b. Ankâ (İbn Kuteybe, s. 25; Mes'ûdî, I, 57; Süheylî, I, 266); Lokman b. Bâûr b. Nâhûr b. Târeh (Sa'lebî, s. 266; Beyzâvî, II, 253).

Çok yönlü bir kişiliğe sahip olduğu için Lokman; Bel'am, Ahikar ve Ezop (Aesop) gibi tarihi şahsiyetlerle karşılaştırılmıştır. Sa'lebî ve Beyzâvî onun şeceresini Lokmân b. Bâûr b. Nâhûr olarak verirken; benzer bir şecere, Bel'am b. Bâurâ şeklinde Tevrat'ta Bel'am'ın künyesi olarak geçmektedir (Harman, 2003: 206).

İslâm'dan önce Araplar arasında uzun ömrü, bilgeliği ve darbımeselleriyle temayüz eden Lokman, Câhiliye dönemi şiirlerinde Hz. Hûd'un kavmine adını veren Âd'a nisbetle Lokmân b. Âd olarak geçmekte; ancak İslâmî kaynaklarda bu zatın Kur'an'da zikredilen Lokman olmadığı belirtilmektedir (Harman, 2003: 205).

Rivayete göre Âd kavmi günahkârlıkları ve peygamberlerini dinlememeleri yüzünden kuraklıkla cezalandırılınca bu felaketten sadece Hûd ve ona inananlarla yağmur duası için Mekke'ye giden, aralarında Lokman'ın da bulunduğu bir heyet kurtulmuştur. İkinci Âd kavminin çekirdeğini oluşturan bu topluluk, yeni bir kuraklıktan korktuğu için başlarına geçen Lokman'la birlikte Sebe bölgesine göç etmiş, Merib Seddi de Lokman tarafından inşa edilmiştir (Harman, 2003: 205).

Lokman'ın Âd kavminden olduğu yönünde rivayetler bulunmakla birlikte Âd kavmi ve onlara gönderilen Hûd peygamberden bahseden surelerde Lokman'dan

bahis yoktur. Kur'an-ı Kerim'de, Lokman'dan, kendisine hikmet verilen bilge bir kişi olarak bahsedilir.

Lokmân b. Âd hikmetli sözler söylemesiyle meşhur olduğundan Lokmânü'l-hakîm diye de bilinmektedir. Hz. Peygamber'in Yemen'den gelen bir heyeti karşılarken onlara, "İman Yemenlidir, hikmet Yemenli'dir (Müslim, "Îmân", 88-90) şeklindeki iltifatıyla Lokman'ın Yemen'deki Âd kavmine mensubiyetine atıfta bulunduğu öne sürülmüştür (Harman, 2003: 205).

Mevlüt Güngör'ün "Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Lokman" adlı çalışmasında birbirinden farklı rivayetlere rastlanan Lokman'ın tarihi kişiliği ile ilgili olarak şu bilgilere ulaşılır:

> İbn İshâk (85-151/700-768)'a göre, Hz. Lokman'ın nesebi dördüncü batında Hz. İbrahim (a.s.) ile birleşir. Bin yıl yaşamış, kadılık yapmış, Hz. Dâvûd (a.s.)'a kadar yetişmiş ve ondan ilim almıştır.
>
> Vâkıdî (130-207/747-823) ise, onun Hz. İsâ (a.s.) ile Hz. Peygamber (s.a.v.) arasında bir zamanda Eyle ve Medyen taraflarında yaşadığını ve İsrailoğulları arasında kadılık yaptığını söyler.
>
> Ayrıca, onun, Hz. Eyyûb'un kız kardeşinin veya teyzesinin oğlu olduğu da rivâyet edilir.
>
> Bundan başka, onun, Âd kavminin helâkından sonra, Hz. Nûh (a.s.)'un yanından kurtulanlardan ve daha sonra Yemen meliki olan bir zât olduğu da zikredilir. Fakat bu kimsenin aynı adı taşımakla birlikte, Hz. Lokman'dan başka bir zat olma ihtimali daha kuvvetlidir. (Güngör, 1996: 167-168).

Lokman suresinin tahlili ile ilgili yüksek lisans tezinde Süleyman Kısaoğlu, Lokman'ın künyesi ile ilgili ulaşabildiği rivayetleri şu şekilde vermiştir (Kısaoğlu, 2008: 9):

Lokman b. Âd (Vehb, 1347:78; ed-Dabbî, 1981: 151).

Lokman b. Âdiya b. Lüceyn b. Âd veya Lokman b. Âd b. Avs b. İrem (el-Meydânî, 2004: I, 429; II, 389).

Lokman b. Anka b. Sed'ud (es-Süheylî, t.y.:I, 266; EL-Mes'ûdî, 2000: I, 57; İbn Kuteybe, 2003:25).

Lokman b. Bahur b. Nahur (el-Beydâvî, t.y.:V, 59; es-Salebî, 2004: 266).

Mehmet Yolcu Hz. Lokman'ın nasihatlerini ve önemini cemiyeti inşa eden değerler açısından incelediği makalesinde (Yolcu, 2009: 148) Hz. Lokman'ı tarihi bir şahsiyet olarak ele alırken Kur'ân'ın ondan övgü ile bahsettiğini dile getirmiştir.

Lokman'ın tarihsel kökeni Âd kavmine kadar gitmektedir. Tarihsel kimlik olarak Lokman, Âd kavminden bir Yemen melikidir, bir hükümdardır. Hikmetli sözler söylediği için kendisine *Lokmânü'l-hakîm* denmiştir.

C. Lokman Hekim'in Mitolojik/Efsanevî Kökeni

Meydan Larousse (Lok 41)'da verilen bilgiye göre Lokman Hekim veya Lukman Hekim, İslamlıktan önce yaşadığı kabul edilen efsane kahramanı bir hekimdir. Lokman Hekim efsanesinin ortaya çıkışında değişik inançların etkisi birbirine geçmiştir. Bazı Arap kaynakları Lokman Hekim'i uzun ömrün, bazıları hekimliğin, bazıları da kahramanlığın atası sayar. Lokman'ın insanlara hekimliği öğreten bir peygamber olduğu söylentileri de vardır. Başka bir söylentiye göre o, hikmet sahibi bir kişidir; insanlara bilgeliği öğreten bir önder, bir yol göstericidir. İslam dininin doğuşundan çok önce ortaya çıkan Lokman Hekim efsanesi, sonradan değişik biçimlere girerek halkın hayal gücü ile beraber zenginleştirilmiştir.

Onun tarihi bir kimse, bir vezir, büyük bir devlet adamı olduğunu anlatan anlatılar, söylentiler de bulunmaktadır. Arap edebiyatında bu konuda birçok hikâye bulunur. Daha sonraki çağlarda İran ve Türk edebiyatına giren bu hikâyeler biçim değişikliğine uğramıştır. Gerek İran, gerek Osmanlı edebiyatında Lokman Hekim hekimliğin atası olarak tanındı. Her derde deva bulduğu inancı yayıldı.

Onun ilkçağda yaşadığı bilinen Yunanlı hekim Galenos olduğunu, İslam dünyasına daha sonra değişerek girdiğini ileri sürenler de vardır.

Aisopos, Bile'am ve Ahikar hikâyeleriyle benzerlik gösteren Lokman efsanesinin Eskiçağ kaynaklı olduğu, Arap dilinde yeni biçimler bulduğu söylenebilir. Lokman veya adı geçen diğerlerinin Eskiçağ milletlerinde bulunması bu efsanenin çok eski olduğuna işarettir. Efsaneye göre, Lokman kendisine verilen hikmetle bütün bitkilerin dilinden anlamaktadır ve böylece ölümün çaresini de bulur; fakat kaybeder.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde verilen bilgiye göre (Harman, 2003: 206); Lokman'ın Cahiliye şiirinde efsaneleştirilmiş kişiliği başkalarına ait pek

çok sözün ona atfedilmesine neden olmuştur; özellikle Ezop (Aesop)'un sözleriyle onunkiler arasında bağlantı kurulmuştur.

Lokman'ın öğütleriyle Asur kralının veziri, kâhin ve hakîm Ahikar'ın vecizeleri arasında benzerlikler bulunduğuna dair eski bir iddia 20. yüzyılın başında R. Harris tarafından yeniden ileri sürülmüştür. Bütün bunlar Lokman'a atfedilen hikmetli sözler külliyatını artırmış olabilir.

Süleyman Ateş "Tantâvî ve Marmaduke Pıckthall'e göre Lokman hakkında anlatılanlar Roma kentinin kurulmasından iki yüz yıl önce doğmuş olan Yunanlı filozof köle Ezop hakkında anlatılanlara çok benzer. Şayet Lokman Hekim Yunanlı Ezop ise onun hayatı hakkındaki bilgiyi el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'ân ve Meydan Larous'tan özetliyoruz" dedikten sonra şunları aktarır:

Aisopos veya Esop, Yunanlı masalcının (M.Ö. VI. yüzyıl) hayatı hakkında pek az bilgi vardır. Klasik çağ Yunanlıları bile ona yarı efsanevi bir kişi gözüyle bakarlar, hakkında bir sürü fıkra anlatırlardı. Yunanlı rahip Planudes, XIV. yüzyılda yazdığı "Aisopos'un Hayatı"nda bu fıkraları bir araya getirdi. Genellikle Aisopos Frigyalı kabul edilir. Fakat onun Trakya'da, Samos'ta veya Sard'da hatta Mısır'da doğduğunu söyleyenler de vardır. Plutarkos'a göre çirkin, kekeme ve kamburdu. Fakat ince bir zekâsı vardı. Köle iken efendisi filozof Ksanthos veya Samos'lu Ladmon'a kendisini azat ettirdi. Önce Samos'u istila eden Lidyan kralının hakaretine uğrayan Aisopos, hikmetleri ve hulûsu ile kendisini affettirdi. Bir süre sonra kralın yanında kalıp hayvanları konuşturan masallar yazan Asop, oradan seyahate çıktı. Mısır'ı, Babil'i ve doğunun büyük bir bölümünü gezdi. Koisos tarafından Delphoi kâhininin fikrini sormaya gönderildi. Alayları ile Delphoililerin rahatını kaçıran Esop, dine karşı gelmekle suçlanarak Hyampaca kayasından aşağı atılmak suretiyle idam edildi. Aisopos muhtemelen hiçbir eser yazmamıştır. Bununla beraber hayvanların başrolü oynadığı istiareli ve ahlaki birtakım küçük hikâyecikler eskiden beri halk arasında Aisopos masalları diye bilinirdi. Bu çeşit bir derleme M.Ö. V. yüzyılın sonunda elden ele dolaşıyordu. Sokrates eğlence kabilinden bu hikâyeciklerden bazılarını şiir haline getirdi. Sonraki yüzyılda Pholoros'lu Demotrios, eksiksiz bir Aisopos masalları derlemeleri yayımladı. Bu derlemeden bütün ortaçağ masalcıları ve en sonunda da La Fontaine yararlandılar.

Bunları aktaran Ateş, Esop'u Yunanlıların kendilerinden, Yahudilerin kendilerinden, Arapların da Lokman Hekim adıyla kendilerinden saymakta olduğunu ifade eder (Kısaoğlu, 2008: 12).

Lokman Hekim'le ilgili efsanelerde Lokman Hekim'in bitkilerle konuşup ilaç yapması, çaresiz dertlere derman bulması, Cebrail ile iletişime geçmesi, gaipten haber vermesi, geleceği bilmesi, doğaüstü yeteneklere sahip olması gibi mitolojik motifler dikkati çekmektedir. Bu noktada mistik güçlere sahip olan Lokman Hekim, *"şaman"*ı akla getirmektedir. Şamanların diğer insanlardan farklı olarak olağandışı güçlere ve sezgilere sahip olduğuna inanılır. İlaç ve merhem yapmak, hastaları tedavi etmek şamanın görevleri arasında yer almaktadır. Lokman da şamanlar gibi birden çok görevi üstlenmiştir; hekimlik, din adamlığı, büyücülük, şairlik vs. Kutadgu Bilig'de, şaman sözcüğüne karşılık kimi zaman kâhin anlamında "Kam", kimi zaman da hekim ya da ilaç yapan anlamında "Otacı" sözcükleri kullanılmıştır (Demir-Çomak, 2009: 16). Kam tipi zaman içinde ve İslâmiyet'le birlikte fonksiyon dağılımına uğramış, bunun sonucu olarak da onun görevlerini üstlenen yeni tipler ortaya çıkmıştır. Dini fonksiyonunu derviş, âşık, şeyh, veli gibi İslâmî tipler; hekimlik, doktorluk fonksiyonunu ocaklılar, kırık-çıkıkçılar; geçmişten söz etme fonksiyonunu falcı ve büyücü tipler temsil etmiştir (Kalafat, 2005: 133).

1. Latin (Yunan) Mitolojisindeki Kökeni

Hüsrev Hatemi, "Lokman Alkmaeon Mu?" konulu makalesinde Kuran'da adı geçen Lokman'ın eski Yunan düşünürü ve aynı zamanda hekim olan Alkmaeon olup olmadığını sorgular. İkisinin de hem doktor hem filozof olmaları ortak noktalarıdır. Öte yandan ikisinin isimlerinde de aynı harfler bulunmaktadır. Hatemi'nin bildirdiğine göre Amiri, hakim olarak sıfatlandırılan ilk kişinin Lokman olduğunu, Empedokles'in hikmeti ondan öğrendiğini, Sokrat'ın hikmeti, Pythagoras'tan aldığı, Pythagoras'ın hikmet kaynağının ise, Süleyman Peygamberin ashabı olduğunu belirtmiştir. Alkmaeon da Batıda Pythagorasçılardan sayılmaktadır. Pythagoras okulunun hekimlik anlayışı ile Lokman'ın sözleri uyuşmaktadır. Lokman, Kur'an-ı Kerim'de oğluna böbürlenerek yürümemesini, Allah'ın kendini beğenmiş kişileri

sevmediğini söylemiştir. Pythagorasçılara göre de insan ün aramaktan ve tutkulardan kaçınmalıdır. Hatemi tüm bu benzerliklerden, özellikle de isimlerindeki benzerlikten yola çıkarak ikisinin aynı kişi olmalarının büyük bir ihtimal olduğunu söyler (Hatemi, 1998: 169-170).

2. Arap Mitolojisindeki Kökeni

Arap kültüründe Lokman, Âd kavminin yok edilmesi efsanesinde kendini gösterir. Hûd Peygamber zamanında, yurtlarındaki kuraklığa yardım istemek için Mekke'ye elçi olarak gönderilen Lokman'ı halk kovar. Bunun üzerine kara bir bulut onların yurtlarını yerle bir eder. Lokman, dinine bağlı olması nedeniyle yedi kartal ömrü kadar ömürle ödüllendirilir. Araplarda bir ok oyunu olan *Maysir*'de Lokman'ın nezaket ve yeteneğinden bahsedilir. Arap kaynaklarına göre mezarı Bağdad, Remle (Filistin)'dedir (Bayat, 2000: 2; 2001: 145).

Ali Haydar Bayat, Lokman'ın Arapça kökenli bir kelime olmaması sebebiyle Arap kültürüne başka bir kaynaktan girdiği konusuna vurgu yapar:

> ***Yunan, Hind, Babil*** ve ***Mısır*** panteonlarını bağdaştırmak amacıyla yapılan çalışmalarda belirli noktalardaki benzerliklerden ***Asur-Akad*** tanrıları arasında **Lakmo (Lakhmu)**, Hint kutsal kitaplarında **Lokomano** adıyla bir tanrının varlığı gösterilmiştir. Daha ilginci, ***Mısır***'da bulunmuş **Lokmân**'a aidiyeti muhtemel birtakım yazılı metinlerde adı **Ahikar** olarak geçmekte olup, metin *"Ahikar'ın Sözleri"* diye başlamaktadır. Daha da eskiye gidilirse, **Lokmân** motifi M.Ö. III. binlere kadar götürülebilir. ***Gılgamış Destanı***'nda **Lokmân**'ın başından geçen olaylara mâruz kalmış bir kişi vardır. Böyle bir şahsiyet ***Zerduizm***'de de bulunur. Bu benzerliklerin diffüzyon yoluyla bölgeden bölgeye geçirilmiş bilgiler olmadığı düşünülmektedir. Çünkü **Lokmân** motifinin, ***Hindistan***'daki **Lokoma-no** motifini oluşturacak şekilde oraya nakledilmediği kronolojiye dayanarak tespit edilebilmektedir (Bayat, 2000: 3; 2001: 146).

3. Türk Mitolojisindeki Kökeni

Türklerdeki Lokman Hekim algısının anlaşılabilmesi için öncelikle bu algının mitolojik kökenine inmek gerekir. Eski Türk inancındaki "şaman" tipi İslamiyet'ten sonra "veli" tipine dönmüştür. Lokman Hekim'i de bu çerçevede değerlendirebiliriz. O, Tanrı "kut"una sahip hakîm bir kimsedir.

Lokman Hekim efsanelerinde dikkati çeken ilk motif, Lokman'ın bitkilerle konuşup ilaç yapmasıdır. Bu, Lokman'a Allah tarafından bağışlanan doğaüstü bir yetenektir. Bu noktada, mistik güçlere sahip olan Lokman, "şaman"ı akla getirmektedir. Şamanların diğer insanlardan farklı olarak olağandışı güçlere ve sezgilere sahip olduğuna inanılır. İlaç ve merhem yapmak ve hastaları tedavi etmek şamanın görevleri arasında yer almaktadır. Kutadgu Bilig'de, şaman sözcüğüne karşılık kimi zaman kâhin anlamında "Kam", kimi zaman da hekim ya da ilaç yapan anlamında "Otacı" sözcükleri kullanılmıştır (Demir ve Çomak, 2009: 16).

Efsanelerde dikkati çeken en önemli motif "ölümsüzlük arayışı"dır. Efsanenin çeşitli varyantlarında Lokman, ölümsüzlük suyu, iksiri ya da otunu bulur; fakat kaybeder. Ölüme çare bulunmaması halkın muhayyilesinde bu şekilde efsaneleşmiştir. Her derde derman bulan Lokman bile ölüme çare bulamamıştır. Öyle ise Kur'an (Enbiyâ/35; Ankebût/57; Âli İmrân/185)'da buyurulduğu gibi "her canlı ölümü tadacaktır."

"Ölümsüzlük arayışı" ve bunun sonucunda tıbbın ortaya çıkışı motifi birçok efsanede farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Tibet'te hastalıkların ve tıbbın menşeine dair şöyle bir efsane dikkatimizi çeker: "Tsê-dze-per-ddu evinden üç günlüğüne uzaklaşır. Döndüğü zaman ailesini ölü bulur. Bunun üzerine ölümün ilacını bulmak için ruhların şefinin bulunduğu ülkeye gitmeye karar verir. Birçok maceralardan sonra bu harikulâde ilacı çalar; fakat ruhlar tarafından takip edilerek yere düşürülür. İlaç yerlere dökülür ve böylece şifalı otlar meydana gelmiş olur." (Seyidoğlu, 1995: 18-19).

Benzer bir yapı *Gılgamış Destanı*'nda da bulunur. Gılgamış, Mezopotamya'da güçlü bir kraldır. İlâhî menşeli Engidu ile arkadaş olur. Fakat bir müddet sonra onun ölümüyle çok perişan bir hale düşer, derin bir ıstırap yaşar. Gılgamış, arkadaşı Engidu'yu yeniden hayata döndürmek için çâre arar. Sonunda insanı ebedî hayata kavuşturan bir ot olduğunu öğrenir. Bu otun yerini sadece "nehirlerin birleştiği yer"de oturmakta olup ebedî bir hayat sürmekte olan hakîm Utnapiştim bilmektedir. Gılgamış, uzun ve maceralı bir yolculuktan sonra onu bulur ve otun yerini öğrenir. Tehlikelerle dolu uzun bir yolun sonunda otun bulunduğu yere gelir. Ot, bir kuyunun içindeki suyun dibindedir. Otu çıkarır; fakat o sırada bir yılan

otu kaparak kaybolur ve tıpkı bizim kahramanımız gibi Gılgamış da amacına ulaşamaz.[12]

Benzer bir efsane tıp tanrısı Asklepios için de anlatılır. Asklepios da ölümsüzlük ilacını bulmuş; fakat Tanrı Zeus tarafından yıldırımla cezalandırılmıştır. Asklepios daha sonra yine Zeus tarafından tıp tanrısı olarak ilan edilmiştir (Hancı, 2005: 7).

Türk-İslam inançlarında önemli bir yere sahip olan Hızır da İlyas ile birlikte İskender-i Zülkarneyn'in maiyetinde zulumat ülkesine "âb-ı hayât"ı (ölümsüzlük suyu) bulmaya çıkmıştır. Hızır ile İlyas bir pınarın kenarında pişirdikleri balıkları yerken Hızır'ın elinden bir damla su, balığa damlamış, balık canlanınca aradıkları suyun o olduğunu anlayıp, içerek ölümsüzlüğe kavuşmuşlardır.

Ölümsüzlük otu, merkez simgeciliğinden köken alır. Yani bu ot, evrenin merkezinde bulunur ve amaç ona ulaşmaktır. "Merkez, her şeyin öncesinde kutsal olanın, mutlak gerçekliğin bölgesidir. Benzer şekilde, öteki tüm mutlak gerçeklik simgeleri de (yaşam ve ölümsüzlük ağaçları, gençlik çeşmesi vb.) merkezde bulunmaktadır. Merkeze giden yol zorlu bir yoldur ve bu gerçeklik düzeyinde doğrulanmaktadır: Tapınağın zorlukla çıkılan katları (sözgelimi Borobudur)[13]; kutsal mekânlara (Mekke, Hardwar, Yeruşalim) hac seferi; Altın Post'u, Altın Elmalar'ı, Hayat Otu'nu bulmak için girişilmiş kahramanca ve tehlike dolu yolculuklar; labirentte gezintiler, kendi benliğine, varlığının merkezine giden yolu arayan kişinin karşılaştığı zorluklar ve diğer birçokları. Yol zahmetlidir; tehlikelerle doludur; çünkü din dışı olandan kutsal olana, geçici ve yanıltıcı olandan gerçeklik ve ebediyete, ölümden yaşama, insandan tanrıya geçiş ayinidir." (Eliade, 1994: 31).

Ölümsüzlük arayışı ile ilgili efsanelerinde Lokman, Allah tarafından gönderilen Cebrail vasıtası ile cezalandırılır; çünkü o, yaşamın kanunlarına aykırı davranmıştır. Doğum ve ölüm arasında bir denge halinde giden hayata müdahale edilmesi elbette ki cezasız kalmayacaktı. Kemalettin Özden'in Asklepios için

[12] Gılgamış Destanı için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, İslâm-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü, Ankara, 1999, 34; Tankut Sözeri, Kültürlerde Şahmeran, İstanbul, 2000, 19-25; Murat Uraz, Türk Mitolojisi, İst., 1994, 306-311; Fred Gladstone Bratton (Çev. Nejat Muallim), Yakın Doğu Efsaneleri, 2000, 38-46.

[13] Cava'nın (Endonezya) orta kesiminde bulunan ünlü Budist tapınağı.

kullandığı ifadelerle Lokman'ın insanları ölümsüze taşıma gayreti, Tanrı ile eşit olma anlamı taşıyordu. Bu yüzden cezalandırılması gerekirdi (Özden, 2003: 60).

Efsanelerde dikkati çeken bir diğer motif de "su"dur. Su, Türk mitolojisinde ve dünya mitolojilerinde her zaman önemli bir yere sahip olmuştur. Tanrı, evreni yaratmadan önce sadece "uçsuz bucaksız su" vardır. Kutsal mekânların bulunduğu yerlerde hep bir su akar. Su, temizleyicilik özelliğine sahiptir. Su, ölümsüzdür. Dede Korkut Kitabı'nda sudan "hak didarını gören su" diye bahsedilir. Lokman, elindeki ölümsüzlük sırrını suya düşürür. Gılgamış'ın aradığı ölümsüzlük otu bir kuyunun içindeki suyun altındadır. Dedem Korkut, ölümsüzlüğü ararken bir suyun üzerine seccade sermiş ve orada ölümsüz olmayı beklemiştir. Yukarıda da bahsi geçtiği üzere, Hızır ile İlyas da ölümsüzlüğe bir pınarın yanında kavuşmuştur.

Türk mitolojisindeki Lokman Hekim'le ilgili en önemli unsurun *"ölümsüzlük arayışı"* motifi olduğu gözükmektedir. Bu motif belirgin şekilde *Gılgamış* Destanı'nda ve Hızır-İlyas kıssasında bulunmaktadır. Türk mitolojisinde Hızır-İlyas, Dede Korkut, Gılgamış, İskender (Zülkarneyn), İbn-i Sina; Lokman Hekim gibi ölümsüzlük arayışında bulunmuş olan isimlerdir.

D. Türk Halk Kültüründe Lokman Hekim Algısı

Lokman Hekim'in Türk halk kültüründeki algısını ortaya koyabilmek için alan araştırması sırasında yapmış olduğumuz derlemeleri burada vermeyi uygun buluyoruz. Derleme metinlerinin sonunda derlemenin hangi tarih ve saatte nerede gerçekleştirildiği bilgisine yer verilmiş ve kaynak şahsın isminin yanına parantez içinde doğum yeri ve tarihi bilgisi eklenmiştir.

1

Lokman Hekim'in eczanesi varmış. Hasta girdiği zaman ilaçlar sallanırmış. Adamın bir tanesi giriyor, hasta. Zehir şişesi sallanıyor. Lokman Hekim vermek istemiyor ve sonunda vermiyor da. "Senin ilacın burada yok" diyor, adamı savıyor. Yalnız, adamı takip ediyor.

Adam bir bakkalın yanına varıyor. Orda sirkeler küp ilen olurmuş. Bakkala diyor: "Ya, bana şurdan bir tas sirke ver." Adam alıyor, sirkeyi içiyor.

Adam gün gün iyi oluyor, hastalığı gidiyor. Lokman Hekim de bunu takip ediyormuş; hastalığı iyi olacak mı, diye. Adam iyi oluyor. Adamı çağırıyor, soruyor: "Sen nasıl ettin de iyi oldun?" diyor. "Falan bakkalın orda sirke küpünden içtim birkaç sefer, iyi oldum" diyor.

Lokman Hekimle beraber gidiyorlar. O küpü bir devirseler ki koca yılan içerisinde ölmüş. Zehrin de insana ihtiyaç olduğunu düşünüyor, ondan sonra o sallandı mıydı veriyormuş.

(Bu derleme 02.08.2010 tarihinde, saat 13.49'da, Afyon/Üçlerkayası'nda yapılmıştır.)

Hasan Hüseyin Tintaş (Afyon/Üçlerkayası, 1943)

2

Hastanın biri giriyor içeri. Girdikten sonra bakıyor, panzehir sallanıyor. Diyor: "Ya bu panzehir, kim içse öldürür." Fakat hastalar girdiği zaman kime hangi ilaç iyi gelirse o sallanıyormuş, o gün de panzehir sallanmış. Ondan sonra, ilahi güç, haber geliyor: "Ver o ilacı, o ilaç ona iyi gelecek" diye. Adam panzehiri içiyor ve ondan sonra iyi oluyor.

(Bu derleme 02.08.2010 tarihinde, saat 20.27'de, Afyon/İhsaniye'de yapılmıştır.)

Rıza Yurt (Afyon/Yiğitpınar köyü, 1950, Ortaokul mezunu)

3

Lokman Hekim, peygambermiş zamanında. Hasta kapıdan girdi mi sağına soluna bakarmış, hangi ilaç sallandı, onu verirmiş.

(03.08.2010, 13.55, Afyon/Demirçevre köyü)

Şevket Sağlam (Afyon/Demirçevre, 1924)

4

Bu, ölüme çare bulmuş. Hamamda oluyor bu; fakat o arada Cebrail (a.s.) geliyor, elindeki ilaca vuruyor, ilaç kayboluyor. Ondan sonra o da unutuyor, bir daha yapamıyor o ilacı.

Oğluna nasihatleri var, "Ey oğul!" diye başlıyor.

Çok değerli bir lokmanmış o, fevkalade bir insanmış. Bütün hastalıkların devalarını biliyor. Bende tafsilatlı çok güzel kitabı var. Mesela diyor ki orda; bir gün iki kişi geldiler bana, diyor. Göğüslerinden rahatsız olduklarını söylediler, göğsümüz ağrıyor dediler, diyor. Aradan bir müddet geçti, birer hafta arayla öldüler bunlar, diyor. Bunların ölümünün arkasından keşfettim, kalp hastasıymışlar. Bunlardan sonraki hastalara oğul otunu tavsiye ettim, diyor. Oğul otu kalplere deva, altın gibi bir ot. Bundan sonra kalp hastalarına oğul otunun tavsiye ettim, diyor. Kitabın ismi Şifalı Bitkiler.

(03.08.2010, 19.01, Afyon [İmaret Cami bahçesi])

Kadir Zeyrek (Afyon, 1926, Emekli)

5

Lokman Hekim'in tababette öncü; ancak birçok kaynağa göre de Allah dostu olması kesin olmakla birlikte peygamber olduğu dahi rivayet edilmektedir. Lokman suresinde "Andolsun ki biz Lokman'a Allah'a şükret diye hikmet verdik" ayet-i kerimesi de bazı âlimlerce buna delil olarak gösterilir; ancak açık olarak peygamber olduğu da zikredilmemiştir.

Lokman Hekim'in milattan önce 1100 yılları civarında yaşadığı intikal eder rivayetler arasında ve yaklaşık 550-600 yıl gibi yaşadığı bilinmektedir. 17 yaşından itibaren tababetle uğraştığı bilinmektedir. Hicazla Şam arası bir yerde dünyaya gelmiş. Köle bir babanın evladı. Kendisi de aynı şekilde köle olarak hayatını sürdürmeye başlamış.

Tabi genç yaşta, 17 yaşından itibaren tababetle uğraşması ve birçok insanın şifa bulmasına sebep olması neticesinde etraftaki o zaman için tababeti genel olarak elinde bulunduran falcı ve büyücülerin çok tepkisini çekmiş. Onlar, bunu engellemek için çeşitli yollar denerler. Bunları beceremeyince de bunu buradan uzaklaştıralım, nasıl yapalım, efendisinden satın alalım, sonra azat edelim, derler ve gerçekten de

dedikleri gibi yaparlar. Efendisinden satın alırlar. Ondan sonra da bunu azat ederler ve bölgeden uzaklaştırırlar.

Gerçekten uzaklaşır Lokman Hekim oradan. Sürekli gezer zaten, aşağı yukarı her tarafı gezdiği söylenir. Habeşiştan'ı, Sudan'ı, Çin'i, her tarafı dolaştığı söylenir. Binekle olabilir, yürüyerek olabilir. Çünkü kısa bir sürede de değil bu gezmeler, 560-600 yıl gibi bir ömürden bahsediyoruz. Dolayısıyla yürüyerek dahi olabilir. Muhtemelen öyle de olabilir; çünkü bitkileri tanıması olayı da belki o şekilde; dağlarda çeşitli şekillerde Allah (A.S.)'ın verdiği hikmetle bitkilerin dilinden anlayarak.

Yine Lokman hazretin Harun (A.S.) ve Musa (A.S.) zamanında, Firavun döneminde de yaşadığı; hatta onlar döneminde yaklaşık 50 yıl civarında hapiste kaldığı rivayet ediliyor. Tek Allah inancını söylemesi dahi hapse sebebidir ki peygamber olduğu net olmamakla birlikte sürekli insanlara tek Allah inancını ve bu inanç doğrultusunda yaşamayı öğütleyen, öğütlerinden de anladığımıza göre İbrahimî dinlere mensup bir kimse. Eserinin de büyük bir bölümünü hapishanede yazdığı da rivayet edilir. Yine Davud (A.S.)'a ve Süleyman (A.S.) dönemine de rastlar. Hatta yazdığı eseri Davud (A.S.)'a verdiği, Davud (A.S.)'un da Danyal (A.S.)'a verdiği, ondan da daha sonra Filistin'in İskender'in eline geçmesiyle İskender'in hocası Aristo'nun eline geçtiği rivayet edilir. Aristo'nun kullandığı birçok şeyin yine Lokman hazrete dayandığını belirtirler.

Kendisi gezerken çok talebe yetiştirmiş. Diyarbakır'da bir medrese kurduğu rivayet edilir. Atina'da, Bergama'da, Alaşehir'de, Tarsus'ta medrese kurarak öğrenci yetiştirdiği rivayet edilir. Bu talebelerden bir tanesi de belli bir müddet yanında yetişmiş, ondan sonra onun yazdıklarını çalarak İran civarına kaçmış. İran kökenli. İran Lokman Hekim'i diye de nam salmış.

Daha sonra Lokman Hekim'in Adana-Ceyhan bölgesine göç ettiği, orda Misis ırmağının kenarında ikamet ettiği ve o bölgede bulunduğu, hatta tevatür olarak ölüme de çare bulduğu, ölmek üzere olan bir hastasını tedavi etmek için elinde kitaplarıyla birlikte giderken bu nehrin üzerindeki köprüden geçerken kuvvetli bir rüzgâr geldiği ve o rüzgârın elindekileri uçurup götürdüğü, yani ölüme dahi çare bulduğu rivayetler arasındadır. Ama bizler biliyoruz ki ölüm ve yaşlılığa çare yoktur. Onun dışındaki her hastalığa çare bulunacağı sahihtir. Zira Peygamber Efendimiz (S.A.S.): "Hiçbir

hastalık yoktur ki Allah devasını vermiş olmasın" diye bizlere hadis-i şerifte bildirmektedir. Dolayısıyla her hastalığın, her derdin devası mutlaka vardır. Lokman Hekim'in vasiyet olarak yazdığı "Ayağını sıcak tut, başını serin; kendine bir meşgale bul, düşünme derin derin" diye, yine onun öğütlerinden olduğu söylenen "Günde bir kez yemek ye, haftada bir kez eşine yaklaş, ayda bir müshil kullan, yılda bir kan aldır" diye söylediğini, yine oğluna nasihat olarak "Dünya ile meşgul olma; ancak orada kalacağın kadar meşgul ol, rabbine muhtaç olduğun kadar ibadet et, ahrete oradaki makama ve kalacağın süreye göre amel yap" şeklinde bu tip nasihatler yaptığını, bunların evladına vasiyet olarak bildirdiği şeyler olduğunu biliyoruz. Yine oğluna, Allah'a asi olmak için Allah'ın görmeyeceği bir yeri seçmesini söyler. Bu da tabi mümkün değil; dolayısıyla günah işlememeyi doğrudan tavsiye etmiştir. "Allah'ın azabına dayanabileceğin kadar günah işle" dediği, bu şekilde vasiyet ettiği; hatta bir evladının o zamanki gençliğin hevesine kapılarak asileştiği, ondan sonra bu vasiyeti oluşturduğu yine rivayet edilir. Kaç tane ömrü olduğu konusunda bir kayıt görmedim; ama 500-600 küsur ömrü hayatında 350 yaşları civarındayken eşini kaybettiğini ve bir daha evlenmediği rivayetler arasında yer alan bir olay.

(Bu derleme 04.08.2010 tarihinde, saat 10.30'da, Afyon/Merkez'de kaynak kişimizin *Karahisarlı Lokman Hekim* adlı dükkânında yapılmıştır. Kaynak kişimiz Kara Harp Okulu mezunu olup 4 yıldır aktarlık yaptığını, bu bilgileri babaannesinden, görev yaptığı yerlerdeki aktarlardan, zaman zaman yaşlı insanlardan ve duyarak öğrendiğini belirtmiştir.)

Mustafa Şahin Eroğlu (Afyon/İhsaniye, 1962, Aktar)

6

Lokman Hekim hazretleri, Allah'ın bir peygamberi. Bismillahirrahmanirrahim. Adem, İdris, Nuh, Musa, Ali, İshak, İbrahim, İsmail, Yakub, Şuayb, Lut, Yahya, Zekeriya, Musa, Harun, Davud, Süleyman, Yunus, İlyas, Elyasa, Zülküf, İsa, Eyyüb, Muhammed, Üzeyir, Lokman, Zülkrnenyn. Ayet-i kerime mübarek diyor ki takvayı kendin için bir ahret sermayesi et; çünkü takva mal ve mülk ile olmayan bir ticarettir. Cenazede hazır bulun; çünkü cenaze sana ahreti hatırlatır. Haram ve günahlar ise senin dünyaya karşı meylini artırır. Yalan söyleyen kimsenin nuru gider. Kötü huylu olan kimsenin gam ve kederi çoğalır. Anlayışsız bir

kimseye bir meseleyi anlatmaktan bir kayayı yerinden oynatmak daha kolaydır. Cahili bir yere elçi olarak gönderme. Eğer akıllı ve hikmet sahibi bir kimse bulamazsan kendin git. Allahu Teâlâ'yı hatırlayan, anan insanlar görürsen onlarla ol. Eğer âlim olsan da ilminin faydasını görürsün, ilmin artar; ilmin yok ise sana öğretirler. Allahu Teâlâ onlara olan rahmetinden seni de faydalandırır. Dünya derin deniz gibidir, çok insanlar onda boğulmuştur. Takva, gemin; iman, yükün; tevekkül, halin; Salih amel, zırhın olsun. Kurtulursan Allahu Teâlâ'nın rahmetiyle, boğulursan günahının sebebiyle. Çok ağır yükler taşıdım, kötü komşudan ağırını görmedim. Çok acılar tattım; fakat fakirlik gibi acı tatmadım. Bir kişiyle kardeşlik, dostluk kurmak istediğin zaman önce onu gazaplandır; eğer kızgınlık anında sana adaletle davranırsa yaklaş, yoksa ondan sakın. Ey oğul, yalandan çok sakın; çünkü dinini bozar, insanlar yanında mürüvvetini azaltır. Bununla hayatını, değerini ve makamını kaybedersin. Ey oğul, hep üzüntülü olma, kalbini dertli kılma, insanların elinde olana tamah etmekten sakın. Kazaya razı ol, Allahu Teâlâ'nın sana verdiği rızka kanaat et. Ey oğul, ölümden şüphe ediyorsan uyku uyuma; uyku uyumak mecburiyetinde olduğun gibi ölüme de mahkûmsun. Öldükten sonra dirilmekten şüphe ediyorsan uykudan uyanma; uykudan uyandığın gibi öldükten sonra da dirileceksin. Seçilmiş kullara teslim ol, kötülerle dost olma. Dünya geçici ve kısadır; senin dünya hayatın ise azın azıdır. Bunun da çoğu gitmiş, azının azı kalmış. Yani dikkat et her an ölümle karşılaşırız, diyor. Helal kazanarak yoksulluktan korun. Yoksul düşen kimse üç musibetle karşılaşır: 1) Din zayıflığı; çünkü fakirlik insanı kötülüğe sürükler. 2) Akıl zayıflığı; çünkü ihtiyaç düşüncesi insanı şaşırtır. 3) Mürüvvet ve insanlığı kaybolur. Bunlardan daha kötüsü de insanlığın maskarası olur. Fakirlik büyük tehlike, Allah kimseye vermesin. Ey oğlum, mide dolunca tefekkür uyur; hikmet lal, dilsiz olur ve âzâ da ibadetten tembelleşir. Ey oğul, iki şeyi unut; başkalarına yapmış olduğun iyilik, başkalarının da sana yapmış olduğu kötülük. Dört şey geri gelmez; ağızdan çıkan söz, hedefe atılan ok, geçirilmiş kaza, ömürden geçen günler. Dünyada en güzel varlık sağlıklı yaşamaktır. En büyük nimet ise, iyi huylu olmaktır. Dünyanın bütün lezzetini tattım, ilimden lezzetlisini bulamadım. Sözü dürüst söyle, sert söyleme. Cahilleri ve ahmakları sükût ve sessizlikle karşıla. Kendinden küçükleri hor görme. Kibirli olma. Vücudunu dipdiri görmek istiyorsan ayakta su içme, iştah

gelmeyince yemek yeme. Sofradan kalkınca bir metre dahi olsa yürü. Gece yatınca su içme. Hasta olmadan hekimi çağır.

Zenginin biri soruyor: "Hasta olmamak için ne yiyelim?" diyor. "Gam yeme de ne yersen ye" diyor. "Peki, hastaya ne yedirelim?" diyor. "Acı söz yedirmeyin de ne yedirirseniz yedirin" diyor.

Halk soruyor: "Edep, asalet, mal ve ilim; hangisi daha üstündür?" "Edep, asaletten; ilim de maldan hayırlıdır."

Oğlu soruyor: "En iyi haslet nedir?"

"Dindar olmaktır" diyor.

"Bu haslet iki olursa?"

"Dindarlık ve mal sahibi olmak"

"Üç olursa?"

"Dindarlık, mal ve hayâ"

"Dört olursa?"

"Dindarlık, mal, hayâ ve güzel ahlak" diyor.

"Beş olursa?" diyor.

"Dindarlık, mal, hayâ, güzel ahlak ve cömertliktir" diyor.

"Altı olursa?"

"Oğlum bu beş haslet kimde olursa, o kimse takva sahibi temiz bir kimsedir, Allahu Teâlâ'nın dostudur, şeytandan da uzak" diyor.

Bu gerçekleri de söyleyen bugün Allahu Teâlâ'nın bir peygamberi. 28 peygamberin Kuran'daki isimlerini söyledim, Lokman Hekim de çıktı yirmi sekizinci sırada.

(Bu derleme 17.10.2010 tarihinde, saat 12.22'de Mersin/Tarsus'ta Lokman Hekim'in makamının bulunduğu Ulu Cami'nin avlusunda yapılmıştır.)

Hasan Hüseyin Çil (Tarsus, 1933, Emekli)

7

İki türlü anlayış var. Tanrı ile dine inanan, onun getirdiği her şeye inanan insanlar yani birtakım inançları olan insanlar, bu Lokman Hekim'i yaşamış bir kişi olarak kabul ediyorlar. Hatta 500 yıl yaşamış, 600 yıl yaşamış, bir kartal ömrü varmış gibi; ama bilim dünyası onu yaşamış bir tıpçı, hekim, eczacı olarak değil; onu

folklorik bir karakter olarak görüyor. Peygamberse peygamber hakkında daha fazla bilgi olması lazım. Sadece bir sure var; o da çok açıklayıcı değil.

Lokman Hekim daha çok antik çağda yaşamış eczacı hekim Dioskoridesle ilişkilendiriliyor. Diosorides diye biri var; antik çağ, Yunan, Helenistik dönemde yaşamış bir eczacı hekim. Lokman Hekim, Dioskorides'in Lokman Hekim'e dönüşmüş hali.

(Bu derleme 17.10.2010 tarihinde, saat 13.49'da Mersin/Tarsus'ta Lokman Hekim'in makamının bulunduğu Ulu Cami yanındaki Kırkkaşık Bedesteni'nde yapılmıştır.)

Uğur Pişmanlık (Tarsus, 1961, Areios Tıp Eczacılık ve Halk Sağlığı Dergisi sahibi, yazar)

8

Lokman suresinde Cenab-ı Hak "Biz Lokman'a şükretsin diye birçok hikmetler verdik" diyor.

Oğluna da şöyle bir nasihati var: "Sana dört şey söyleyeceğim. İkisini hiç unutmayacaksın, unutmadığın gibi her yerde hatırlayacaksın. O diğer ikisini de hemen, anında unutacaksın" diyor. Unutmayacağı iki şeyin biri her yerde Allah'ı hatırlayacaksın, ikincisi de her an ölüme hazırlıklı olacaksın. Unut dediği iki şey şu: Birincisi sana yapılan kötülüğü derhal unut, ikincisi senin bir başkasına yaptığın iyilik ve yardımı da hemen unut.

Bir başka sözünde diyor ki: "İyiliğe iyilik her kişinin işi, kötülüğe iyilik er kişinin işi." Yani iyiliğe karşı iyiliği herkes yapar; ama önemli olan kötülüğe karşı iyilik. Bu da sabır isteyen bir konu, diyor Lokman Hekim.

Birisi şöyle bir soru soruyor: "Ya Lokman dünyada en ağır yük nedir?" Şu cevabı veriyor: "Birçok yük taşıdım; ama kötü komşudan ağırını görmedim."

Buraya gelmiş, uzun süre yaşamış, birçok hastayı tedavi etmiş.

Şahmeranla ilişkisi yok.

(Bu derleme 17.10.2010 tarihinde, saat 13.54'te, Mersin/Tarsus Ulu Cami'nin içinde, Lokman Hekim'in makamı önünde yapılmıştır. Kaynak şahıs, anlattığı bilgileri Kur'an-ı Kerim'den ve okuduğu kitaplardan öğrendiğini beyan etmiştir.)

Ali Eriş (Tarsus, 1943, Lise mezunu, Emekli imam)

9

Onun hayatı odunculukla başlamış. Buraya odun getirirdi, burada satardı. 3000-4000 sene önce. Bir gün dağda odun ederken bir çukur rast geliyor. O çukurdan nasıl ediyor nasıl etmiyor bilmeden içine düşüyor. Çok yüksek bir yer çıkamaz. Acaba diyor, buradan bir çıkış yolu var mı? Sağa sola kontrol ederken bakıyor, bir kendi geçecek bir delik var. İniyor bakıyor orası balla dolu. Burada bal etmesi ne demektir, yıllardır odun ederim, diyor. Nasıl çıkıyorsa çıkıyor falan derken balı bitiriyor. Satıyor, bitiriyor. Acep diyor, bunun aşağısında daha bir şey yok mu? Gene gidiyor ve işte bu Şahmaran dediğimiz hayvan, yılan var ya, o deliğin dibindeki büyük bir yaşam yeri varmış, orda yaşarmış. Oraya indiğini bilmiyor tabi, inince yılanlar hemen etrafını sarıveriyor. Şahmaran kendi diliyle hitap ediyor: Sakın ona dokunmayın, o diyor, buraya bilmeden geldi, bal uğruna geldi. O diyor, bizim misafirimizdir.

Günlerce bakıyor. Ne yediriyor, onu bilemeyiz de; fakat adamın yiyeceği maddeleri veriyor, yiyor adam. Fakat bazen de merak ediyor, dışarı çıkıp da hayatı tekrar. Bir gün diyor ki Şahmaran yılanına kendi diliyle "Acaba benim dışarı çıkmamın imkânı yok mu? Çıkamam mı?" Şahmaran diyor biliyordum böyle teklif edeceğini. Çıkarabilirim ya diyor benim hayatımla oynarsın. Böyle deyince "Sen bana burada yedirdin, içirdin, baktın. Bütün yılanlar bana saldırdı." Reis ya yılanların şahı. "Yapma dedin yapmadılar" diyor. "Bugüne kadar en ufak bir zarar görmedim. Fakat şimdi çıkıp da geri dönüp de sana niye zarar vereyim?" "Ah çoban!" diyor, "Senin ortamdan haberin yok, bilmiyorsun. Öyle bir an gelecek ki sen beni bu delikten çıkarttıracaksın; ama önemli değil" diyor. Sonra yılanlara dönüp "Hadi buna yol gösterin, çıksın gitsin" diyor. Yılanlardan biri önünde sürünerek buna yol gösteriyor, bu çıkıyor.

Aylardır günlerdir görmüyorlar, birden görünce merak ediyor millet. Hısım akrabası da var. "Nerdeydin?" diye soruyorlar. "Ne siz sorun ne ben söyleyeyim" diyor. Fakat onun vücudu değişmiş, pare pare olmuş. Diyorlar "Sen çok değişmişsin, bu hali nerde buldun?" "Söyleyemem söz verdim Şahmaran'a, yılanların padişahına" demiş.

O arada buradan hükmeden adamın kızı bir hastalığa yakalanmış. Bütün o zamanın müneccimleri toplanıyor, bu nasıl olacak da iyi olacak? Türlü işler

yapıyorlar, bir türlü olmuyor; fakat oradan kurnazın biri varmış "Ben onun çaresini biliyorum; ama yapar mısınız, yapmaz mısınız veya bulabilir misiniz bulamaz mısınız, bilmiyorum. Bu, yılanların başı Şahmaran'ın baş yağını içerse iyileşir, bir şeyi kalmaz" diyor. "Acaba bunu hiç mi gören olmadı" diyorlar.

Bizim Lokman Hekim, Lokman Hekim değildi, oduncuydu. Ben adını Ali biliyorum. Ali, bir gün odun getiriyormuş omzunda, afedersiniz merkeple. Bakıyorlar bu adamın vücut pul pul. Hemen tutuyorlar bunu. "Bu vücudun niye böyle oldu senin? Nerden buldun bunu?" diyorlar. Doğru çıkarıyorlar oranın hükmeden adamlarına. "Biz bir çare arıyoruz. Derde düştük, hastamız var. Sende bu şimdiye kadar görülmemiş bir hal. Bugüne kadar böyle değildin. Peki, bu şimdi neden böyle oldu? Bunun nedenini söyleyeceksin; değilse senin kafanı vurdurabilirim" deyince o da mecbur kalıyor. Ben bir gün dağda odun ederken yuvarlak, derin bir yere baltam düştü. Onu almak için aşağı indim; fakat aşağısına bir baktım ki balla dolu. Geri çıkmama da imkân yok. Ondan sonra böyle sağdan soldan yuvarlanırken bir in buldum. Orda gidince yılanların eline düştüm. Ben oduncuyum, buraya bilerek girmedim, şöyledir böyledir dediysem de yok; başlarındaki bu Şahmaran denilen kişi müdahale ediyor. O diyor bırakın gelsin buraya. Bunu getiriyorlar. Sen oduncuymuşsun. Nasıl indin, nasıl kavuştun buraya? Ben oduncuyum, diyor. Her gün buradan ettiğim odunu satıp onunla geçiniyorum. Buraya nasıl geldim, nasıl oldu bilmiyorum. Baltam bu çukurun içine düştü elimden, diyor. Bulurum deyince; fakat aşağı tarafa baktım, balla dolu. Yol da yok. Ararken ararken bu ini buldum. Ordan eğilerek buraya geldim, diyor. Sizinle karşılaştım. Peki, diyor sana zarar yok. Yiyecek içecek burada yaşayacaksın. Yılanlara da emir veriyor: "Sakın bunun kılına dokunmayın, misafirdir. Yiyecek, içecek, burada yaşayacak." Ondan sonra uzun süre Şahmaran'ın yanında yatıyor kalkıyor. Bir gün merak ediyor. "Benim de kendime göre hısım akrabam var, merak ederler. Ben onlara hiç kavuşamayacak mıyım?" diyor. "Onun yolunu biliyorum ya, sen buradan çıkarsan ben kelleyi veririm" diyor Şahmaran. "Aman efendim, o da ne haddime düşmüş. Beni bu yılanlardan kurtaran sensin, yetirttiren, içirttiren sensin. Geri dönüp de senin kellene nasıl zarar veririm." "Ah yavrum ah" diyor " Sen bu mevzuyu bilmiyorsun; fakat madem istiyorsun. Ben seni buradan çıkaracağım." İzni veriyor, yılanlardan birini önüne koyuyor. Fakat buraya geliyor ya, dediğimiz gibi hikâyenin başında, millet başına üşüşüyor. Millet

bunu görünce şaşırıyor, eski oduncu değil bu. Bütün yılanların vücudu pare pare, pul puldur ya bunun ki de öyle. "Sen bunu nerden buldun?" diyorlar. "Ben de bilmiyorum" diyor. Derken bu padişaha iletiyorlar. Onun müneccimleri bakıveriyor. Dünyada hiçbir kimse onun şekline bürünemez; anca bu, Şahmaran'ı görene olurmuş. İşte müneccim diyor "Bunun oduncu olduğunu biliyorum. Şimdiye kadar böyle değildi. Bir seneye yakın kayboldu. Bu şekilde geldi. Bilse bilse bu bilir." diyor. Bu sefer sıkıştırıyor adamlar. Padişahın kızı çok hasta olmuş. Hiçbir ilaç iyi etmiyor. Padişah diyor: "Ben onu beşi bilmem. Sen bunu odunculukta bulmadın. Nerde bulduysan göstereceksin; yoksa sen öldürürüm." O da mecbur kalıyor. Bakıyor hayat gidecek. Bir de Şahmaran dedi ilk zaman bir gün gelecek sen beni söyleyeceksin kelleni kurtarmak için. Fakat orda Şahmaran'ın en büyük iyiliği dokunuyor. "Bana bunu yapacaksın yapmaya; fakat sana bir tavsiyede bulunayım. Gün gelecek, beni buradan götürürsün ve kesersin. Onların müneccimleri benim ne olduğumu bilirler. Baş yağımı kıza içirttirecekler, iyi olacak. Bel yağımı onların vezirleri içecek, bir daha akıllanacak. Sana da kuyruk yağımı içirecek, zehirleyecekler. Beni buradan aldığınız, gittiğiniz zaman mutlaka beni bu yağımı almak için kesecekler. Sen orada bulunduğuna göre ne yap yap kuyruk yağımla bel yağımın yerini değiştir. Onu buraya, bunu oraya. Ondan sonra emir gelir. Baş yağımı kız içecek, o iyi olacak, hiçbir şeysi kalmayacak. Bel yağımı içeceğim diye sen şişeyi değiştirdin ya o vezir de kuyruk yağımı içecek, anında çekip gidecek. Sen o sırada elini çabuk tut, bel yağımı iç. Bak Allah sana ne akıllar verecek." Lokman Hekim olacağını orada söylüyor. "Sakın kuyruk yağımı içme ölürsün" diyor.

Ve gün oluyor, bunu padişah yakalatıyor, sıkıştırıyorlar. "Sen nasıl böyle oldun?" "Tamam, ben Şahmaran'ı gördüm, yerini de biliyorum; fakat nasıl yapacağım, bilmiyorum. Onun her tarafı yılanlarla çevrili. Onu varıp da nasıl alacaksınız." diyor. "Sen önden gideceksin. Bak senin derini bile değiştirmiş. Sen konuşacaksın. Sen onu dışarı çıkaracaksın. Ondan gerisine karışma." diyorlar. Mecbur kalıyor gidiyor. Adamın arkasına bir sürü adam düşüyor. Kaçsa kaçamaz, göçse göçemez. Oraya, dediğimiz yere varıyor, baltayı düşürdüğü yere. Oradan aşağı iniyor, o delikten de geçiyor. Yılanların hepsi birden onu parçalamak için hücum ediyor. Şahmaran: "Durun, sakın dokunmayın ona; çünkü o emri ben söyledim ona. O da hayatını kurtarmak için yaptı. Ben buradan gideceğim. Benim öldürüldüğümü

duymadan sakın kimseye saldırmayın. Ne zaman duyarsanız o zaman elinizden geleni yapın.” diyor. Yılanlar geri çekiliyor, bunlar çıkıyorlar. Askerler bekliyor. Bunu Eski Hamam’a getiriyorlar, orda kesiyorlar. Derler orda bir işareti vardır.

Eski Hamam’da Şahmaran’ı kestiler ve baş yağını kıza vermek için hemen bir kaba koydular. Bel yağını başka bir ufak kaba koydular. Kuyruk yağını da bir yere koydular. Herkes hakkını içecek, dediler. Fakat o arada bizim çoban yani Lokman Hekim bunu buraya koydu, onu buraya koydu. Padişahın kızına içirdiler, iyi oldu. Vezir içti, kuyruğu dikti. Oduncu o yağı içince bambaşka bir değişime uğradı. Kendi de inanamadı. Acayip şeyler oldu. Senin, benim gönlünden geçenleri bildi. Şahmaran boşuna dememiş. Ondan sonra bir müddet de gene odunculuk yaptı; fakat aklını fikrini aklına hükmeden bir şey aldı. Her otla konuşuyor, her ottan soruyor: “Sen nesin, ne yaparsın?” Çok otlar dile geliyor: “Ben şu derdin dermanıyım.” Hepsine kavanoz gibi bir şey buluyor. Bunlarla suyu kaynatıp kaynatıp ayrı ayrı diziyor. Üstüne de yazıyor; şu bel ağrısına, şu göz ağrısına, hepsini yazıyor yani. Fakat orda bir ilaç “Ben, beni içenleri öldürürüm” diyor. Öyle deyince Lokman Hekim “Ben bu derde de derman bulacağım” diyor. “Hepsine çare buldum. Neden ölüme çare bulamıyorum?”diyor. Kendi kafasında mücadele mücadele mücadele…

Bir gün Ceyhan’ın altında Misis ovası var. Geze geze, geze geze taa Roma döneminden kalma köprü vardı, Taş köprü, onu geçti. Bir yerde giderken baktı ki bir yerde bir sarımsak bitmiş. Ortasında tohumu var. Ona şöyle bir baktı. “Ey Ali! Aradığın derdin devası benim, ölümlere çare benim” dedi. Lokman Hekim: “Şimdi işimi tamamladım, ölüme de çare buldum.” dedi. Geri döndü. Köprüyü geçerken Cenab-ı Allah, Cebrail’e emretti: “ Git, onu yok et. Ölümü veren benim, ona çareyi verecek olan da benim” dedi. Cebrail, insan sıfatında köprünün ucunda karşısına indi. Bir vurdu eline ırmağın ucuna düştü gitti. Oranın çamuru baş ağrısına birebirdir.

Çok derde deva verdi; fakat ölüme veremedi. Yüz yılın üstünde yaşamış. 4000-5000 sene önce, Lut peygamber döneminde yaşamış. Şöyle dermiş:

Ben Lokman’ım her dertlere devayım
Ölüme çare buldum, kaybettim
Allah’ın emrinden çıktım kendi kendime
Bin tür eziyetin içinde buldum
Benim devam sonsuzdur

Fakat ölüme dermanım yoktur

O elimden gitti bulamadım

Ben oduna giderim

Yapar şehre getiririm

Üç beş kuruşa verip

Rızkımı alıp sevinirim

[Bu derleme 17.10.2010 tarihinde, saat 15.05'de, Mersin/Tarsus'taki Şahmeran'ın orada kesildiğine ve duvarında hala kan izleri olduğuna inanılan Eski Hamam (Şahmeran Hamamı)'ın yanındaki Şahmaran Çayevi'nde yapılmıştır.]

Yusuf Yıldırım (Tarsus, 1947, Lise mezunu, Emekli)

10

Lokman Hekim fi tarihinde babasından kalan mesleği devam ettirmiş. Bitkiler üzerinde inceleme yapıyormuş. Bu inceleme neticesinde baya bitkilerin değişik değişik hastalıklara iyi geldiğini görmüş ve bunların uygulama şekilleri üzerinde çalışmış. Daha sonraları ölüme çare bulduğunu; fakat kaybettiğini söylerler. Sarımsağı onun keşfettiğini, meyan kökünü onun keşfettiğini; hatta mide, bağırsak rahatsızlığına meyan kökünün çok iyi geldiğini, bunun Avrupa'da ilaç olarak kullanıldığını, bundan yapıldığını şurda 10 sene önce keşfetmişler. Adana, Tarsus bölgelerine baktığımız zaman yaşlı insanlara sorduğumuzda bunun mide rahatsızlığına iyi geldiğini söylerler.

Şahmeranla ilişkilendirilir. Biraz daha efsaneye kaçacak olursak, birtakım bitkilerin neye yaradığını, hangi hastalıklara iyi geldiğini ve nasıl kullanması gerektiğini de yılanlarla konuştuğu söylenir.

Şahmeran'ın yılanların şahı olduğu söylenir. Buradaki kralın kızına âşık olduğunu, sadece uzaktan baktığını, yanına gidemediğini, daha sonraları oduncunun oğlu olan Camasb'ın ormanda bitki ararken bunların olduğu mağaranın içine düştüğü ve yılanların şahı olan Şahmeran'ın bunu alıkoyduğunu, zorla değil de giderse onları söyleyeceğini, yılanları katledeceklerini düşündüğü için alıkoymuş belirli bir süre. Daha sonra da ısrarlarına dayanamayıp salıyor; ama zamanla kralın bir hastalığı çıkıyor. O hastalığa da tek çare olarak Şahmeran'ın kaynatılıp suyunun içilmesi diye söylüyor o zamanın tıbbi âlimleri. Bunun da yerini kimse bilmiyor. Bilen bir bilgin

bunu bilenin vücudu balık pulu gibi olur deyip herkesi kontrol ediyorlar. Camasb'ı da görüyorlar pullu olarak. Sizin bunu gördüğünüz söyleniyor diye ne kadar ısrar ettilerse de yok diyor. Neticede söylemek zorunda kalıyor. "Siz karışmayın, ben gideyim getireyim" diyor. Şahmeran'ın yanına da gidince Şahmeran anlıyor tabi senin benim yerimi söylediğin, vaktimin geldiği, benim artık öleceğim, yalnız benim vücudumu üç parçaya ayırırsın bir kısmı hastalığa iyi gelir bir kısmı zekâya iyi gelir bir kısmı da ölüme çok iyi gelir şeklinde anlatıyor beni götür diyor. Kafamın suyunu krala içir. Gövdemin suyunu kendin iç. Kuyruğumun suyunu vezire içir diyor. Vezir ölecek sen daha akıllı olacaksın kral iyileşecek diyor. Ama sana kuyruğumun suyunu verecekler bir şekilde değiştir diyor. O da Şahmeran'ın dediği gibi yapıyor. Vezir ölüyor. Kendisi daha zekâlı oluyor. Kralın hastalığına iyi geliyor. O suyu içtikten sonra Camasb, Lokman Hekim oluyor.

[Bu derleme 17.10.2010 tarihinde, saat 17.13'te, Mersin/Tarsus'taki Şahmeran'ın orada kesildiğine ve duvarında hala kan izleri olduğuna inanılan Eski Hamam (Şahmeran Hamamı)'ın yanındaki Şahmaran Çayevi'nde yapılmıştır.]

Okan Tekeli (Tarsus, 1973, Lise mezunu, Çay bahçesi işletmecisi)

11

Hristiyanlık döneminde ilaçlardan tedavi uygulaması yapan kendi halinde bir adam. Bir âlim, bir bilgin; ama kimse bilmiyor, bir ücret karşılığı filan değil. Sadece otlardan, bazı şifalı bitkilerden bir şeyler yapıp onu ilaç olarak veya merhem olarak sürdüğü, bazı hastalıklara tedavi bulduğu rivayet edilen bir âlim. Kendi hakkında bazı filmler, belgeseller de var, orda da bu tür bilgiler var. Ama gerçekte gerçekten insanlık yararına, insanlık adına hizmet emiş bir insan. Bazı irsaliyat diyelim, uydurma veya sonradan ekleme, ölümsüzlüğe çare bulduğu filan söyleniyor da öyle bir şey yok. Sadece şifalı bitkilerden birçok hastalığa tedavi amaçlı yardımcı olduğu biliniyor.

Burada Bizans dönemi baya bir saltanat sürdüğü için, buranın tarihi de çok eski olduğu için burada yaşadığına rivayet ediliyor; ama net bilgi değil. Burada mesela heykeli de var.

Bir rivayete göre bir papazın cüzam hastalığına yakalandığı, o cüzam hastalığını iyileştirdikten sonra başpiskopos sorup da bunu sen bizden habersiz nasıl iyileştirdin deyip de peşine düştükleri bir adam.

Şahmeranla bir ilişkisi olduğunu zannetmiyorum; çünkü Şahmeran bir hikâyedir. Burada Eski Hamam derler tarihi Şahmeran Hamamı tavanda kan izleri var. Bir rivayet var halk arasında hikayevari. Güya zamanın buradaki valisi mi kralı mı onun oğlu hasta oluyor. O yılan onu tedavi etmiş oluyor güya. Fakat vezirleri valinin kafasını çevirip onu orda katlettikleri söyleniyor; ama bu bence doğru bir şey değil; ama rivayet.

Eşi ve çocuklarının olduğu söyleniyor.

Kuran'da da peygamber olarak değil de Lokman Hekim'in bir yüce kişi olduğu belirtiliyor.

(17.10.2010, 18.25, Mersin/Tarsus)

Hüseyin Güneş (Niğde, 1962, Lise terk, Çiçekçi)

12

Ölüme çareyi bulurken yazmış kâğıdına Lokman Hekim bu köprünün üstüne gelmiş. Artık Allah tarafından mı olmuş nedense rüzgâr vurmuş, elindeki kitabı suya düşürmüş. Suyu da çok temiz, Maraş'tan geliyor bu su. Bir noktadan sonra bulanıyor. İşte rivayete göre midir gerçek midir bilmiyoruz ama suyu lanetlenmiş su böyle kirli akıyormuş. Kitabı düşürünce suya lanet okumuş Lokman Hekim. Bu Lokman Hekim Köprüsüne de ondan Lokman Hekim Köprüsü deniyor. Aslında Bizanslılar tarafından inşa edilmiş.

[Bu derleme 18.10.2010 tarihinde, saat 10.01'de, Adana/Yakapınar Köyü (Yeni Misis)'nde, Lokman Hekim'in ölümsüzlük sırrının yazılı olduğu kitabı düşürdüğüne inanılan suyun kenarında (Misis Köprüsü/Lokman Hekim Köprüsü) yapılmıştır.]

Veysel Çakır (Diyarbakır, 1982, İlkokul mezunu, Serbest meslek)

13

Lokman Hekim, zamanında ölümsüzlük ilacını bulmuş. Nur dağlarını aşıp gelmiştir. Allah Teâlâ tarafından köprünün ucuna gelince bir fırtına çıkıp elindeki

bitki düşüp işte bu suyun kirliliği o yüzdendir; hiçbir zaman berrak olmaz. Bu köprü 98 depreminde biraz hasar görmüş, restore yapıldı.

[Bu derleme 18.10.2010 tarihinde, saat 10.13'de, Adana/Yakapınar Köyü (Yeni Misis)'nde, Lokman Hekim'in ölümsüzlük sırrının yazılı olduğu kitabı düşürdüğüne inanılan suyun kenarında (Misis Köprüsü/Lokman Hekim Köprüsü) yapılmıştır.]

Şaban Yılmaz (Diyarbakır, 1981, İlkokul mezunu, Esnaf)

14

Ben buranın yerlisiyim. Burası öyle bir yermiş ki bu dağda altın otu bile varmış. Babam anlatırdı. Şimdiki ismi Nur Dağı, eskiden Cebelnur diye geçiyordu. Eskiden davarların dişinde altın olurmuş. Davarların kellesini kasaplar kesmezmiş. Öyle bir ot varmış burada, altın otu bile varmış. Burada çok şifalı bitkiler var. Lokman Hekim burada bulmuş, bu dağda. Buradan geçerken suyun içine düşürmüş Cebrail efendimiz.

[18.10.2010, 10.24, Adana/Yakapınar Köyü (Yeni Misis)]

İsmet Sotalı (Adana/Yakapınar, 1960, İlkokul mezunu, Lastikçi)

15

Ölmemek için bir ot buluyor, onu kitabın arasına koyuyor. Bir rüzgâr geliyor, kitabın her biri bir yana gidiyor, ot da kayboluyor.

Altın otunu Lokman Hekim ekmiş buralara. Kalın, arkasını çevirince aynı altına benzer, böbrek taşlarını, safra kesende taşlar varsa, düşürür. Bu ot bir burada bir de Kozan'da var.

(Bu derleme 18.10.2010 tarihinde, saat 11.36'da, Adana/Kozan-Dilekkaya Köyü'nde Anavarza Kalesi'ne çıkarken dağda rastladığımız bir çobandan yapılmıştır. Kaynak şahıs verdiği bilgileri babasından öğrendiğini beyan etmiştir.)

Davut Sürer (Adana/Kozan-Dilekkaya Köyü,1942, Hayvancılık)

16

Lokman Hekim'i gemiyle Roma'ya götürmüşler. Meşhur Roma komutanı Nöron'u tedavi etmeye gitmiş. Türk değil, Anavarza'da yaşamış Roma vatandaşıymış. Milattan önce yaşamış. Anavarza'da yaşamış.

Lokman Hekim'i Kuran'da arayanlar var, Lokman suresinde. O Lokman hekim değil, Lokman. Lokman, Mersin'de yaşayan, Lokman Hekim Anavarza'da yaşamış.

(Bu derleme 18.10.2010 tarihinde, saat 15.19'da, Adana/Kozan-Ayşehoca Köyü'nde, Anavarza Kalesi'ne gidilirken yapılmıştır.)

İsmail Sönmez (Adana/Karapınar Köyü, 1948, Ortaokul mezunu, Polis Emeklisi)

17

İslami din bilgini ve doktor. Ölümsüzlüğün çaresini bulduğu rivayet ediliyor. Ancak o ölümsüzlüğün çaresini bulunca Misis ırmağının üstünden geçerken Allah'tan bir rüzgâr geliyor. Çareyi yazdığı sayfaları uçuruyor.

(18.10.2010, 15.38, Adana/Ayşehoca Köyü)

Halim Seyrek (Adana/Ayşehoca Köyü, 1949, Emekli eğitim müfettişi)

18

Lokman Hekim ölüme çare buluyor. Köprüden geçerken elindeki kitabı suya düşürüyor ve tek bir sayfa kalıyor. Bütün tıp ilmi o sayfadan gelişiyor ve kitabın düştüğü yerdeki tarlada çok güzel mahsul oluyor.

(18.10.2010, 15.39, Adana/Buruk köyü)

Ramazan Bıçakçı (Adana/Buruk Köyü, 1932, İlkokul, Emekli)

Burada verilen derlemelerden hareketle yapılan tespit ve değerlendirmelere aşağıdaki dört başlık altında yer verilmiştir.

1. Kimliği

Alan araştırması sırasında yapmış olduğumuz derlemelerden çıkan sonuçları değerlendirecek olursak Türk halk kültüründe Lokman Hekim algısının iç içe geçmiş şu iki görüş etrafında toplandığını söyleyebiliriz:

1) Bitkilerin dilinden anlayan, her derde deva; hatta ölüme çare bulan Lokman Hekim.

2) Peygamber ya da veli olduğuna inanılan, oğluna ve insanlığa öğütleri günümüze kadar gelmiş olan Hz. Lokman (A.S.).

Birinci görüşün kökeni *Camasbname* olarak da bilinen *Şahmeran hikâyesi*ne gitmektedir. *Camasbname*, zamanla basitleştirilerek halk anlatısına dönüşmüştür. Lokman Hekim Şahmeran ile ilişkilendirilerek aynı söylencelerin içinde yer almıştır.

Kaynağının *Binbir Gece Masalları olduğu* belirtilen (Anabiritannica, 1990: 223) ve ilk örneklerine Farsça'da rastlanan *Camasbname*'nin Türkçe'deki en önemli çevirisi, XV. yüzyıl II. Murat devri şairlerinden Mûsâ Abdi'ye aittir (Erkan, 1993: 43). İç içe geçmiş masal unsurları taşıyan hikâyelerden oluşan Camasbname'nin ana hikâyesinin konususu şöyledir: Hikmet sahibi bir kimse olan Danyal Peygamber'in ölümünden sonra doğan oğlu Camasb mektepte başarılı olamayınca odunculuk yapmaya başlar. Bir gün arkadaşlarıyla odun toplamaya gittikleri dağda bir bal kuyusu bulurlar. Kuyuya inen Camasb'a arkadaşları ihanet eder ve balı alıp onu kuyuda bırakıp giderler. Kuyudan yeraltına inen Camasb'a yılanların padişahı Şahmaran tarafından ikramlarda bulunur. Camasb olanları anlatır, Şahmeran da ona *Bulkıya* hikâyesini anlatır. Burada bir süre yaşadıktan sonra Camasb yeryüzüne çıkmak ister. Şahmeran da gördüklerini kimseye anlatmaması şartıyla onu serbest bırakır. Bu sırada ülkenin hükümdarı hastadır ve iyileşmesi için Şahmaran'ın etini yemesi gerekmektedir. Camasb, Şahmaran'ın yerini göstermek zorunda kalır. Neticede hükümdar sağlığına kavuşur, Camasb da Şahmaran'dan ve babasının ölmeden önce kendisine bıraktığı kitaptan edindiği bilgilerle büyük bir hakîm olur.

İslam mitolojisinde kâinatın sırlarını, her derdin devasını bilen bir hekim olan *Danyal* peygamberin oğlu *Camasb* etrafında oluşan *Şahmeran* hikâyesi, Anadolu'da Camasb yerine *Lokman* konularak yeni bir hikâyeye dönüştürülmüştür (Bayat, 2000: 5; 2001: 148).

İkinci görüşün kaynağı ise Kur'an-ı Kerim ve diğer dini kitaplardır. Kur'an-ı Kerim ile diğer dini kaynaklarda, Lokman Suresi'nde Lokman'a hikmet verildiğinden ve oğluna öğütleri ile insanlığa öğütlerinin ve ona atfedilen kıssaların yer aldığından yukarıda *Lokman Hekim'in Dini Kökeni* bahsinde söz edilmişti.

Lokman'ın oğlunun ismi ile ilgili En'um, Miskem, Mâsân, Sârân olduğu yönünde rivayetler vardır. Kâfir olan oğlunu öğütleri ile Müslüman yapmıştır (Gül, 1985: 405).

2. Yaşadığı Düşünülen Yer ve Zaman

Lokman'ın hangi devirde yaşadığı ihtilaflı olmakla birlikte, tarihçiler Davud Aleyhisselam devrinde yaşadığını söyler. Davud A. S.'ın ise hicretten 1678 sene önce yaşadığı kaydedilmektedir (Üvey, 2008: 6).

Halk arasında Lokman'ı Davud zamanına götüren efsaneler mevcuttur. Bu efsanelere çalışmanın "Metinler" bölümünde yer verileceğinden ve bunlar, "Lokman Hekim'le ilgili Halk Anlatıları" bölümünde inceleneceğinden burada bahsedilmeyecektir.

Hz. Lokman'ın aslen nereli olduğu hakkında da farklı rivayetler vardır. Bazıları onun Habeş asıllı olduğunu, bazıları Nubyeli, bazıları da Mısır Sudanı'ndan olduğunu söylerler. Her halükarda onun esmer, kalın dudaklı, ayakları yarık ve sonradan hürriyetine kavuşmuş bir köle olduğu görüşü ağırlık kazanmaktadır (Güngör, 1996: 168).

Türk halk kültüründe Lokman'ın Adana-Yakapınar (Misis), Adana- Anavarza Antik Kenti, Adana-Nur (Cebelnur) Dağları, Adana-Ceyhan, Tarsus civarlarında yaşadığı ya da buralarda bulunduğu yönünde inanışlar mevcuttur.

Hz. Lokman'ın geçimini sağlamak için ne iş yaptığı hakkında da söz birliği yoktur. Onun yaptığı işler arasında kadılık, terzilik, çobanlık, marangozluk, halı, kilim vs. dokuyuculuğu ve tamircilik gibi meslekler sayılır. Ayrıca, onun efendisine dağdan odun temin eden bir köle olduğu, ticaretle meşgul olduğu da söylenmiştir (Güngör, 1996: 168).

Türk halk kültüründe Lokman'ın daha çok peygamberlik, hekimlik, kadılık, çobanlık, kölelik yaptığı konusunda rivayetler vardır. O, daha çok "hekimlerin piri" olarak algılanmaktadır.

"Kur'an'da Hz. Lokman'ın ne zaman ve nerede yaşadığı, nerede öldüğü, hangi milletten olduğu ve ne ile meşgul olduğu gibi konular üzerinde durulmaz." (Üvey, 2008: 9). Ona hikmet verildiğinden ve oğluna değerli nasihatlerinden bahsedilir.

İslam Ansiklopedisi'ndeki bilgilere göre Lokman, Allah'tan uzun ömür dilemiş, tercih kendisine bırakılınca Araplar'da uzun ömrün simgesi olan kartaldan hareketle yedi kartal ömrü kadar yaşamayı istemiştir (Taberî, Târîh, I, 319). Lokman'ın beş yüz altmış, bin, üç bin, üç bin beş yüz veya dört bin yaşadığı nakledilmektedir. Bu sebeple kendisine "Lokmânü'n-nüsûr" (kartallar kadar uzun yaşayan Lokman) denildiği gibi "el-Muammer" (uzun ömürlü) lakabıyla da anılmıştır (Nüveyrî, XIII, 60). Ebû Hâtim es-Sicistânî uzun ömürlüler arasında Lokman'ı Hızır'dan sonra ikinci sırada zikreder (el-Mu'ammerûn, s. 4-5). Vefat ettiğinde Ahkâf'ta Hûd peygamberin kabrinin yakınına defnedildiği söylenir (Vehb b. Münebbih, s. 78-85). Yâkût, onun mezarının Taberiye gölünün doğu tarafında veya Remle'de, bir rivayete göre de Yemen'de olduğunu nakletmektedir (Mu'cemü'l-büldân, IV, 19).

Fethu'r-Rahmân'ın belirttiğine göre, Hz. Lokman'ın kabri, Filistin'de bulunan Remle'nin Sarfend kasabasındadır. Katade'nin beyanı da buna uymaktadır: "*Kabri Remle Camii ile Pazarı arasındadır. Orada İsrailoğulları tarafından öldürülmüş pek çok peygamberin kabri de bulunmaktadır*." (Yolcu, 2009: 152).

Rivayete göre Lokman, Hızır'dan sonra en uzun yaşayan kişidir. Ebû Hâtim es-Sicistânî (Ö. 248 – H./862 M.)'nin Kitâbü'l-Mu'ammerîn'i, uzun bir hayata kavuşanlar arasında Lokmân'a ikinci yeri verir. En çok yaşayan Hızır'dır, sonra Lokmân gelir (Gül, 1985: 389). Lokman'ın ömrü konusunda bin yıl, üç bin yıl, üç bin beş yüz yıl yaşadığı doğrultusunda rivayetler vardır.

Yaptığımız derlemeler doğrultusunda Lokman'ın, yedi kartal ömrü (560 yıl) yaşadığına inanılmaktadır. İnanışa göre Lokman, Tanrı'dan uzun ömür istemiş, Tanrı da ona yedi kartal ömrü vermiştir. Bir kartal öldüğünde diğeri yumurtadan çıkıyormuş. Bu şekilde son kartal yumurtadan çıkınca Lokman ona "uzun ömür"

anlamına gelen Lübed ismini koymuş; koymuş ama o kartal ölünce Lokman da onunla birlikte ömrünü tamamlamış. Kartal, Türk mitolojisinde önemli bir yere sahiptir. Eski Türklerce totem olan kartal, kuşların da hakanıdır. Şamanla ilgili efsanelerde önde gelen hayvanlardandır. Bir Buryat efsanesine göre, Tanrılar insanlara hastalık ve ölümle mücadele etmesi için şaman göndermeye karar vermiş ve bunun için de kartala görev vermişlerdir. Yeryüzüne inen kartal, bir kadınla beraber olmuş ve kadından doğan çocuk ilk şaman olmuştur (Eliade, 2006: 95). Şamanlar, başlıklarına kartal tüyleri takarlardı. Kartallar yüksekten uçması ile de kutsal varlıklardır; çünkü Tanrı katına yakındırlar. Eski Türklerde kartal, güneş ve gök Tanrı'nın sembolüdür (İnan, 1995: 46). Dolayısıyla, Lokman bu anlamda Tanrı kutuna sahip bir insandır.

Gerçekte yaşayıp yaşamadığı, yaşadıysa kim olduğu konularında bu kadar çok çeşitli rivayetlerin bulunduğu bir kişiliğin mezarı da elbette tek bir yerde bulunmayacaktır. Tıpkı Nasrettin Hoca, Yunus Emre, Hacı Bektaş Veli gibi halk tarafından sevilip benimsenen karakterlerde olduğu gibi Lokman da çeşitli bölgelerce sahiplenilmiş; bu nedenle de ona ait birden çok mezar ortaya çıkmıştır. Arap kaynaklarına göre Bağdat'ta ve Remle (Filistin)'de, Türk halk inanışlarına göre ise Tarsus Ulu Cami avlusunda mezarı olduğuna inanılmaktadır. Tarsus'ta yaptığımız alan araştırmasında Lokman'ın Abbasi Halifeleri'nden Harun Reşit'in oğlu Halife Memun'un kabri ve Hz. Şit'in makamının bulunduğu Tarsus Ulu Cami'nde makamının varlığına şahit olunmuştur. Amasya'da ise, Amasya Darüşşifası tabiplerinden Reşîdüddîn Lokmân b. Hasan el-Harezmî'nin (ölm. 1327) mezarı, isim benzerliği nedeniyle, halk arasında Lokman Hekim'e mal edilmiştir (Bayat, 2000: 2; 2001: 145).

3. Tıp Alanındaki Yeri

"İnsanlık tarihinin politeist dini inançların yaşandığı dönemlerinde, hayatın her safhasına ayrı ayrı egemen olan tanrılar panteonunda, hastalık, sağlık, tedavi gibi tıbbî olayları yönlendiren tıp tanrıları bulunmaktaydı (Bayat, 2000:1; 2001: 144)."

Mezopotamya'da Gula, Mısır'da İmhotep, Yunanistan'da Asklepios, Hindistan'da Danvantari en tanınmış tıp tanrılarıdır (Bayat, 2000: 1; 2001: 144). Tıp Tarihi ve Deontoloji alanında çalışmaları mevcut olan Bayat'ın ifadeleri ile bölgelerinde uzun zaman egemen olan bu inanışların bir kısmı, daha sonra ortaya çıkan Allah inancının hâkim olduğu dinler içinde şekil değiştirerek devam etmiştir. Örneğin Yunan medeniyetinin sağlıkla ilişkili Asklepios kültünde, Asklepios'un başlıca özelliklerinden olan *kurtarıcı (soter)* adı, Hristiyanlığın yaygınlaştığı devirlerde Hz. İsa'ya mal edilmiştir. İslam dünyasında ise Lokman Hekim Allah'ın nebi veya hikmet sahibi yaptığı bir şahıs olduğuna inanılmasının yanında bazılarınca antikitedeki tıp tanrılarından birinin İslamî kimliğe bürünmüş şekli ve hekimliğin piri olarak kabul edilmektedir (Bayat, 2000: 1; 2001: 144).

Murat Yurdakök, Lokman Hekim'i tek tanrılı dinler ortaya çıktıktan sonra da varlığını sürdüren tıp tanrılarından birinin, özellikle de eski Yunan tıp tanrısı Asklepios'un İslami kimliğe bürünmüş şekli olarak kabul etmektedir (Yurdakök, 2003: 153).

Bosnevî'nin belirttiğine göre, Lokman yeryüzünde seyahat ederek tıp ilmini dünyanın her tarafına yaymıştır. Bin yıl yaşamış ve pek çok talebe yetiştirmiştir. Kendisine müracaat eden hastaları iyi etmek suretiyle insanlığa hizmet etmiştir. Daha nice seneler sonra yetişen âlimlerin cümlesi Lokman'ın kurduğu esaslar üzerinde yürüyerek tıp fennini şimdiki dereceye kadar yükseltmişlerdir (Bayatlı, 1989: 8). Çeşitli kaynaklarda Promete, Alkmaeon, Lukianos, Ezop (Aesopos) veya Hipokrat'ın İslamileşmiş kişiliği olduğu, öğrencileri arasında Empedokles, Fisagor, Camasb ve Kisra'nın bulunduğu kaydedilmiştir (Bayat: 2000, 2-3).

Tanrı ile iletişim kurarak mucize yaratmasına ve cerrahi girişimlerine dair anekdotlar da bulunmakla birlikte, Lokman Hekim'in icra-ı tababet ederken dayandığı ana yöntemin, bitkisel drog kullanımı olduğunu söyleyen Kadıoğlu şunları aktarmaktadır: "Efsaneye göre Lokman bitkilerin dilinden anlar, onların doğal formlarına veya preparatlarına muhatap veya kulak misafiri olur. Bu yeteneği ya primerdir ya ilahi bir armağandır ya da çalışma sonucu kazanılmıştır. Söylence biçeminin gereği olan abartıyı ekarte edersek, Lokman bitkisel ilaçlar hazırlayıp kullanan bir hekimdir ve bu tasarım deneyimci tıp dönemine, herbalist tıp anlayışına aittir (Kadıoğlu, 1999: 338).

Ölüm karşısında çaresizlik, hekime "muhtaç olma", başta "aşk derdi" tıptan yardım alamayan sorunlar ve hekimi ağlatacak kadar hasta olma gibi temaların işlendiği metinlerde, Lokman Hekim'e ve Lokman Hekim efsanesine göndermeler, sıklıkla yapılmaktadır. Yazılı gelenekte mezar taşı kitabeleri, sözlü gelenekte şarkılar ve türküler böyle göndermeler içermektedir.

Kur'ân-ı Kerim ve Hadîslerde Tıp adlı kitapta Lokman, Cahiliye devri meşhur Arap tabipleri içerisinde ilk sırada sayılmıştır:

> **Lokman:** İslamiyetten önceki Araplarda efsânevî bir şahsiyet olarak tanınan Lokman aynı zamanda Arapların hakîm ve filozofudur. Tıp konusundaki şu tavsiye Lokman'a isnat olunur: "Oğlum! Hasta olmadan önce tabip çağır, tabibe hasta olmadan önce hürmet göster." (Denizkuşları, 1982: 9-10)

Bayat, Arapça ve Farsça tıp tarihi kitaplarında ve Asklepios'tan XIII. yüzyıla kadar yaşamış mitolojik beş yüz doktorun hayatından bahseden Useybia'nın *Tabakatü'l-Etibbâ ve'l-Hükemâ*'sında doktor olmadığı için Lokman Hekim'den bir satır bile bahsedilmediğini belirtir (Bayat, 2000: 4; 2001: 146).

Peki, Lokman'ın hekimliği nereden gelmektedir? Lokman'ın hekimliği aslında tıp ilminden değil halk biliminden ileri gelmektedir. Lokman'ın hekim kişiliği ile ilgili tıbbi kaynaklarda bilgi bulunmamakla beraber Türk dünyası folklorik kaynaklarında, çeşitli halk anlatılarında Lokman, "hakîm" sıfatına yaraşır şekilde birçok konuda olduğu gibi hekimlik konusunda da derin bilgiye sahip olan, hekimlik bilgisine bütün inceliği ile hâkim olan bilge bir şahıs, bir halk hekimidir. Lokman hekimliğin atası olarak tanınmış, bütün bitkilerin özünü bilen Lokman Hekim'den reçeteler ve formüller nakledilmiştir.

Alkmaion, Empedokles, Râzî, İbn Sînâ gibi büyük değerler hakîmliklerinin yanında doktorlukları ile de tanınmışlardır (Bayat: 2000, 4). Yukarıda İslam kültüründe "hakîm" kelimesinin hikmeti, "hikmet" kelimesinin de bilgeliği içerdiği belirtilmişti. Bilgelik yani hikmet ise bizim coğrafyamızda Yunanca felsefe (hikmet bilgisi) kelimesinin karşılığı olarak kullanılagelmiştir. Hal böyleyken, hikmet bilgisine sahip hakîm kişi de felsefeyle uğraşan kişilere verilen filozof adlandırmasının yerine Arapça "hakîm" kelimesi ile karşılanmıştır. Bayat'ın ifadeleriyle "Türk dünyasında, doktor anlamına gelen *hekim* kelimesi, aslında filozof demek olan *hakîm* kelimesinin söyleniş bakımından inceltilmiş şeklinden ibarettir. Dolayısıyla *hakîm (filozof)* olan Lokmân, halkın hayal gücüyle işlenip zenginleşerek

İslâmî Türk kültür kaynaklarının folklorik yayınlarında hakîm ve hekim olarak yer almıştır. (Bayat: 2000, 4).”

4. Halk Şiiri ile Divan Şiirinin Bir Müştereği: Lokman Hekim

Lokman Hekim, halk şiirinde ve divan şiirinde müşterek bir motiftir. Lokman, halk ve divan şiirlerinde hikmet ve hekimliğin piri ve sembolü olarak yer alır. Sevgiliye olan aşkından ve hasretinden derde düştüğünde tüm dertlere derman bulan, öyle ki ölüme bile çare bulduğuna inanılan Lokman Hekim bile aşığın yarasını saramaz, derdine derman olamaz. Bazen de sevgili, dertlere derman Lokman’la özdeşleştirilir.

Bu nedenle Türk halk ve divan şiirlerinde “Lokman Hekim, Lokmân-ı hâzık, tabip Lokman, dert Lokman’ı, şifâ Lokman’ı” gibi ad ve sıfatlarla anılmış, bu özelliğini öne çıkaracak kelimelerle vasıflandırılmıştır. “Şifâ-yı Lokmân, devâ-yı Lokmân, yed-i Lokmân, Lokman eli, ilâc-ı Lokmân, muhtâc-ı Lokmân, yara saran Lokman” bunlardan en yaygın olanlarıdır (Uzun, 2003: 206).

Konyalı Şem’i’den:
“Derûnunda muzir derdi olanlar
Gizli gizli bâb-ı Lokmân’a düşmüş
Derd ü gam ararken safâ bulanlar
Uygun ahbâb ile yârana düşmüş”

(Köprülü, 2004: 449)

“Şu karşıki da’a
Geçtim otōdum,
Lokman Hekim gibi
Cerrah getīdim,
Hiç benim halimden
Bilen olmadı.”

(Radloff-Kúnos, 1998: 527)

Karacaoğlan'dan:

"Lokman Hekim gelse yaram azdırır
Yaramı sarmaya yar kendi gelsin"

(Üçer, 1984: 370)

Hâleti-i Gülşenî'den:

"Derd-i ışkun ol kadar yakdı beni kıldı harâb
Bana Lokman olsa da kâbil degül ide ilâc"

(Tökel, 2000: 427)

Yukarıda verdiğimiz halk ve divan şiiri örneklerinde aşk derdine Lokman Hekim'in bile çare olamayacağından bahsedilirken aşağıya aldığımız örneklerde sevgili Lokman'a benzetilerek derdine onun çare olacağından söz edilir:

Karacaoğlan'dan:

"Şu dertli gönlümün Lokman'ı sensin
Derdimin Lokman'ı gel yavaş yavaş"

(Uzun, 2003: 207)

Âşık Elesker'den:

"Gözeller sultanı, melekler şahı,
Alagöz cananım, getme, amandı.
Derdinden hesteyem, çekirem ahı,
Ölürem, Loğman'ım getme amandı."

(Sakaoğlu-Alptekin-Şimşek, 1986: 221)

Nesîmî'den:

"Âşık öz derdine çün buldı dermân
Hezerân hikmet-i lokmân yetişdi"

(Tökel, 2000: 427)

Bâkî'den:

“Mürdeye cânlar verir bîmâre sıhhat leblerin
Hikmet-i Lokmân u i’câz-ı Mesîhâ bundadır
(Onay, 2000: 314; Tökel, 2000: 427)

Divan şairleri bazen kendi sözlerini Lokman’ın hikmetli sözlerine eş görürler:

Ahmet Paşa’dan:
“Sû-i mizâcın âlemin hikmetle ıslâh etmeğe
Sen Hızr-dem Îsa-nefes Lokmân’a sıhhat yaraşır”
(Pala, 2004: 291)
Hakânî’den:
“Ma’rifet kadrini irfan anlar
Hikmet-i nazmımı Lokman anlar”
(Uzun, 2003: 207)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

LOKMAN HEKİM'LE İLGİLİ HALK ANLATILARININ MOTİF SIRASI VE BU ANLATILARDA YER ALAN MOTİFLER

Masalların motif sırası, terim kargaşası olan bir kavramdır. W. Eberhard – P. N. Boratav, Saim Sakaoğlu, Ahmet Ali Aslan ve Esma Şimşek "motif sırası" kavramını kullanırken; Bilge Seyidoğlu "epizot"; Umay Günay ve Ali Berat Alptekin "özet" kavramlarını kullanmıştır.

Biz de çalışmamızda, "motif sırası" kavramını kullanmayı uygun gördük.

Çalışmamızın bu bölümünde *"Efsaneler", "Masallar", "Halk Hikâyeleri", "Fıkralar" ve "Sınıflamaya Girmeyen Türler"* olarak tasnif ettiğimiz 80 anlatı metninin motif sıraları verilmiş ve bu anlatılarda yer alan motifler tespit edilmiştir. Tespit edilen bu motiflerin incelemeleri ise çalışmamızın *"Dördüncü Bölüm"*ünde yapılmıştır.

A. Efsaneler

Batı dillerine aynı Latince kökten (legendus) gelen efsane kelimesi İngilizce'de "legend", Fransızca'da "légende", Almanca'da "legende ve sage", İtalyanca'da "leggenda", İspanyolca'da "leyenda" kelimeleri ile karşılanır.

Efsanenin en iyi bilinen ve diğer tariflerin de dayandırıldığı Grimm Kardeşlerin tarifi şöyledir: "Efsane, gerçek veya hayalî muayyen şahıs, hâdise veya yer hakkında anlatılan bir hikâyedir."

Sakaoğlu efsanenin özelliklerini şu şekilde tespit etmiştir:

1) Şahıs, yer ve hadiseler hakkında anlatılırlar.
2) Anlatılanların inandırıcılık vasfı vardır.
3) Umumiyetle şahıs ve hadiselerde tabiatüstü olma vasfı görülür.
4) Efsanelerin belirli bir şekli yoktur; kısa ve konuşma diline yer veren bir anlatmadır (Sakaoğlu, 1980: 4; Sakaoğlu, 2009: 19).

1. Yedi Kartal Ömrü Yaşayan Adam[1]

1.1. Ölümsüzlük Otu

a. Motif Sırası

1) Lokman Hekim doktorların piri olarak dünyadaki bütün bilgileri bilmektedir.

2) Lokman Hekim bütün otların, çiçeklerin, ağaçların dilinden anlamaktadır.

3) Lokman Hekim'in kara kaplı kitabında her işin çaresi, her derdin dermanı bulunmaktadır.

4) Lokman Hekim insanlara ölümün ilacını bulacağına dair söz verir.

5) Lokman Hekim ölümsüzlük otunu bulmak için Çukurova'ya gelir.

6) Lokman Hekim ulu bir çınarın gölgesinde yarı uyur yarı uyanık haldeyken kendisinin ölümsüzlük otu olduğunu söyleyen bir ot görür.

7) Lokman Hekim otu koparıp kara kaplı kitabının arasına koyar ve Misis'in taş köprüsünün üzerine gelir.

8) Cebrail, aksakallı kılığına girerek Lokman Hekim'in yanına gelir.

9) Cebrail, Lokman'ın koluna öyle bir dokunur ki kitap darmadağın olur, yapraklarından çoğu Ceyhan ırmağına savrulup gider.

10) Lokman Hekim'in elinde birkaç yaprak kalır ve bugünkü ilaçlar da o kalan yapraklarda yazılı olanlardır.

b. Motifler

1) Meslek piri

2) Cansız varlıklarla iletişime geçme

3) Kara kaplı kitap

4) Hastaları iyileştirme

[1] Metnin alıntı yapıldığı çalışmada iki efsane metnine tek bir başlık halinde yer verilmiştir; fakat biz yapı ve motif incelemesini kolaylaştırmak amacıyla iki efsaneyi iki ayrı başlık altında inceleyeceğiz.

5) Ölümsüzlük arayışı

6) Ağaç kültü

7) Köprü

8) Su kültü

9) Melekler

10) Şekil/Kılık değiştirme

11) Allah/Tanrı

1.2. Yedi Kartal Ömrü Yaşayan Adam

a. Motif Sırası

1) Lokman, Tanrıdan kendisi için uzun ömür diler.

2) Tanrı, Lokman'dan ya yağmurdan başka hiçbir şeyin ulaşamadığı bir dağda bir koyun tezeğinin dayanabileceği süreyi ya da yedi kartal ömrünü seçmesini ister.

3) Lokman yedi kartal ömrünü seçer.

4) Yedinci kartal ölünce Lokman da ölür.

b. Motifler

1) Tanrı ile iletişime geçme

2) İki seçenek sunma

3) Yedi kartal ömrü yaşama

4) Formülistik sayı: 7

2. Lokman Hekim Menkabesi (Bal Kuyusu)

a. Motif Sırası

1) Çok fakir olan üç arkadaş dağdan eşeklerle odun getirip satmak istedikleri bir gün toprağın içinde yuvarlak bir taş bulurlar.

2) Taşın altının balla dolu olduğunu görünce odun yerine balı eşeklerle getirip satmaya başlarlar.

3) Kuyunun balı azalıp da kuyu derinleşince dipteki balı çıkarmak için içlerinden en küçük olan arkadaşlarını kuyunun dibine indirirler.

4) Kuyunun balı bitince arkadaşları, paralar kendilerinin olsun diye, kuyunun dibindeki arkadaşlarını kuyuda bırakarak kuyunun ağzını bir taşla kapatırlar.

5) Kuyudan çıkamayan oğlan orada uyurken rüyasında bir pencere görür, pencerenin önünde de bir anahtar gösterip bu anahtarla sağ tarafındaki kapıyı açmasını söylerler.

6) Oğlan uyanınca gerçekten de orada bir pencere ve anahtar görerek anahtarla kapıyı açar.

7) Yılanlar tam oğlana saldıracağı sırada belden yukarısı insan, aşağısı yılan gibi olan, yılanların padişahı Şahmeran gelip oğlanı kurtarır, oğlan da ona başından geçenleri anlatır.

8) Oğlan burada yedi sene yaşadıktan sonra Şahmeran'a kendisini yeryüzüne çıkarması için yalvarır.

9) Şahmeran, ölümü bu oğlanın elinden olacağı için onu çıkarmak istemez.

10) Oğlanın annesine kavuşması için onu yeryüzüne çıkarır

11) Oğlana yüzüğünü vererek başı sıkıştığı zaman bu deliğin ağzına gelerek yüzüğü yalamasını ister.

12) Evine gittiği zaman ağlamaktan gözleri kör olan anası oğlunu tanıyamaz.

13) Oğlan ellerini anasının gözlerine sürünce anasının gözleri açılır.

14) O ülkenin padişahı devasız bir derde tutulur.

15) Yedi sene yer altında yaşayan oğlanı soyup bakarlar ve yılan alası olan sırtını görürler.

16) Oğlanın padişahın derdine derman bulacağını söyleyerek ona kırk gün mühlet verirler; aksi takdirde oğlanı öldüreceklerini söylerler.

17) Oğlan otuz dokuz gün düşünür, sonra aklına Şahmeran'ın dedikleri gelir.

18) Deliğin ağzına gidip yüzüğü yalayınca Şahmeran gelir ve oğlan da olanları anlatır.

19) Şahmeran oğlana kendisini kesip belini kaynatıp padişaha içirmesini, kuyruğu zehirli olduğu için onunla hiçbir şey yapmamasını, kafasını kaynatıp kendisinin içmesini söyler.

20) Şahmeran'ın dedikleri yapılınca padişah iyileşir, oğlan da bütün dertlere deva bulan Lokman Hekim olur.

b. Motifler

1) Cemiyet: Arkadaş

2) Karakterin çirkin özellikleri: Nankörlük

3) Meslekler: Oduncu

4) Formülistik sayı: 3

5) Formülistik sayı: 7

6) Formülistik sayı: 40

7) Olağanüstü mekân: Kuyu

8) Hilekârlık

9) Rüya

10) Yılanların Padişahı/Kralı: Şahmeran

11) Gaipten/Gelecekten haber verme

12) Sihirli yüzük

13) Gurbete gitme ve başarılı bir şekilde dönme

14) Cemiyet: Aile

15) Körleri gördürme

16) Cemiyet: Padişah/Hükümdar/Bey

17) Vücuttaki işaretlerle tanıma

18) Çaresi olmayan hastalık

19) Meslekler: Doktor/Hekim

20) Hastaları iyileştirme

21) Vücudun parçalara ayrılması

22) Yardımcı hayvanın ölümü

3. Ölemez Dağı 1

a. Motif Sırası

1) Lokman Hekim bir dağın zirvesinden etrafı izlerken gördüklerinden çok etkilenir ve "İnsan istese de burada ölemez" der.

2) O zamandan beri bu dağa "Ölemez Dağı" denmektedir.

3) Bölge halkı arasında bu dağdan çıkan sıcak suyun (Bu suyun üzerinde bugün "Sultaniye Kaplıcası" vardır) her derde deva olduğuna inanılmaktadır.

b. Motifler

1) Dağ kültü

2) Su kültü

4. Ölemez Dağı 2

a. Motif Sırası

1) Lokman Hekim, ölümcül hastalığa tutulmuş birini Ölemez Dağı'nda tedavi etmeye çalışır.

2) Lokman Hekim, hastayı iyileştiremeyince ellerini açarak Allah'a dua eder.

3) O anda, Lokman Hekim'in hemen yanında üzerinde dumanlar çıkan bir su peyda olur.

4) Hastasını bu suyla banyo ettirince hasta birkaç günde eski sağlığına kavuşur.

5) Lokman Hekim'in duasıyla Ölemez Dağı'ndan çıkan su, bugünkü "ılıca" olarak da bilinen "Sultaniye Kaplıcası"dır.

6) Böyle olağanüstü bir olaydan sonra oluşan suda yıkananların her türlü derdine deva bulacağına inanılmaktadır.

b. Motifler

1) Çaresi olmayan hastalık

2) Dua/Beddua Etme

3) Hastaları iyileştirme

4) Dağ kültü

5) Su kültü

5. Yağma Yağma

a. Motif Sırası

1) Lokman Hekim zamanında büyük bir kuraklık olur.

2) Halk, Lokman Hekim'den yardım ister.

3) Lokman Hekim bir meydanda oturarak "Yağ, yağ" şeklinde bağırmak suretiyle halka zeytinyağı dağıtır.

4) Lokman Hekim "Yağ" dedikçe, yağmur yağmaya başlar.

5) Zamanla yağmur sel halini alınca halk, bu sefer de yağmurun durması için Lokman Hekim'e ricada bulunur.

6) Lokman Hekim bu sefer de sokakta oynayan çocuklara "Yağma, yağma, yağma…" şeklinde bağırarak fındık ve fıstık dağıtmaya başlar ve yağmur kesilir.

7) Allah'ın yolundan ayrıldıkları için başlarına kuraklık geldiğini ve ermiş insanların dualarının kabul edileceğini anlayan halk tövbe eder.

b. Motifler

1) Dua/Beddua Etme

2) Tabiat kuvvetlerine hâkim olma

3) Allah/Tanrı

6. Sarımsak İçinde Lokman Hekim

a. Motif Sırası

1) Lokman Hekim öleceği günü bilmektedir.

2) Lokman Hekim, kızından öldükten sonra vücudunun ağırlığının üç misli sarımsağı ezmelerini, etini kemiğinden ayırarak oynak yerlerine ezilen bu sarımsağı iyice doldurmalarını, öldüğünü kimseye söylememelerini ister.

3) Bunlar yapılırsa Lokman Hekim, yirmi dört saat sonra, bazı anlatımlara göre yirmi dört gün, dirilecektir.

4) Lokman Hekim dediği gün ölür ve istekleri kızı tarafından yapılır.

5) İnsan kılığındaki Cebrail Lokman Hekim'i sorar.

6) Cebrail, Lokman Hekim'in kızını doğru söylemesi için çok sıkıştırınca kız, babasının öldüğünü itiraf eder.

7) Kızı, Lokman Hekim'in öldüğünü söylediği için, Lokman Hekim dirilememiştir.

8) Lokman Hekim'i sarımsaklı olarak mezara gömerler ve o günden sonra, sarımsağın bütün dertlere deva olduğuna inanılır.

b. Motifler

1) Gaipten/Gelecekten haber verme

2) Cemiyet: Aile

3) Şifalı yiyecek/içecek: Sarımsak

4) Vücudun parçalara ayrılması

5) Sırrı ifşa etme

6) Formülistik sayı: 3

7) Formülistik sayı: 24

8) Kemiklerden dirilme

9) Şekil/Kılık değiştirme

10) Melekler

11) İnsanların tabiatüstü varlıklarla konuşması

12) Allah/Tanrı

7. Koyun Kellesi

a. Motif Sırası

1) Yer altı hapsine mahkûm edilen bir suçlunun, tahammül edememesi üzerine, devrin doktoru Lokman Hekim'e müracaat ederler.

2) Lokman Hekim'in tavsiyesi üzerine, tam bir ay her gün birer koyun kellesi haşlanarak, ölmek üzere olan mahkûmun burnu önüne asılır.

3) Kuyudan çıkarılan hükümlünün burnunun önüne kırk gün daha pişirilmiş koyun kellesi asılır.

4) Kırk gün sonra hükümlü ayağa kalkar ve o günden sonra koyun kellerinin birçok dertlere deva olduğuna inanılır.

b. Motifler

1) Hapsedilme/Zindana Atılma

2) Şifalı yiyecek/içecek: Haşlanmış/Pişmiş koyun kellesi

3) Formülistik sayı: 40

4) Hastaları iyileştirme

8. Geyik Derisine Yazılan Vasiyet

a. Motif Sırası

1) Tezvir üzerine Lokman Hekim ile oğlunu devrin padişahı zindana atar.

2) Bir torba badem çekirdeği ya da bir torba fındık ile yüz sene yer altı zindanında günlerini geçirirler.

3) Lokman Hekim, bir geyik derisi üzerine vasiyetlerini yazarak, zindanın bir kenarına asar.

4) Yüz sene sonra kendisini ilk önce badem yağı ile yıkamalarını, kendisine pişmiş koyun kellesi koklatılmasını ve on yedi yaşlarında üç kız ile sarılmasını vasiyet etmiştir.

5) Bu çileye oğlu dayanamayarak birkaç sene sonra ölür.

6) Uzun yıllar sonra zamanın birinde devrin padişahının boğazında ur çıkar.

7) Geyik derisi üzerindeki vasiyetleri aynen yerine getirilince Lokman Hekim tamamen iyileşir ve padişahın huzuruna çıkarılır.

8) Lokman Hekim padişahın on beş yaşındaki oğlunun kesilerek kanından boğazındaki bu illete sürülürse hemen iyi olacağını söyler.

9) Lokman Hekim, padişahın oğluna kendisini kesmeyeceğini, korkmamasını ve bıçağın arkasını boynuna sürdüğü zaman gücü yettiği kadar figan etmesini gizlice söyler.

10) O anda oğlunun kesildiğini zannederek feryat eden padişahın boğazından derdi dışarı çıkar.

11) Lokman Hekim padişah tarafından mükâfatlandırılır.

b. Motifler

1) Hapsedilme/Zindana atılma

2) Şifalı yiyecek/içecek: Badem

3) Uzun ömür yaşama

4) Şifalı yiyecek/içecek: Haşlanmış/Pişmiş koyun kellesi

5) Formülistik sayı: 100

6) Cemiyet: Padişah/Hükümdar/Bey

7) Cemiyet: Padişahın/Hükümdarın/Beyin Oğlu

8) Çaresi olmayan hastalık

9) Meslekler: Doktor/Hekim

10) Vasiyet/nasihat etme

11) Hastaları iyileştirme

12) On beş/On yedi/On sekiz yaş

13) Ödüllendirilme

9. Can Suyu

a. Motif Sırası

1) Lokman, bir gün kuşları toplayarak, cennet ve cehennem arasındaki can suyundan getirene beş yüz yıl ömür vereceğini söyler.

2) Akbaba, istenilen suyu getirir; fakat gagasındaki suyu verirken döker ve bir damlasını da yutar. Bu nedenle akbaba uzun ömürlüdür.

b. Motifler

1) Ölümsüzlük arayışı

2) Uzun Ömür Yaşama

10. Hükümdar Kızının İyileştirilmesi

a. Motif Sırası

1) Hükümdarın hasta kızına yapılan tedaviler fayda vermeyince, son çare olarak Lokman'a başvururlar.

2) Lokman, kızın temiz havalı bir yerde yıllanmış üç şeyin bir araya gelmesiyle iyileşebileceğini söyler.

3) Bahar geldiğinde hasta kız, Haruniye'deki Düldül Dağı'nın tepesine Tanrı'nın lütfuna bırakılır.

4) Dağda sürüsünü otlatan bir çoban, baygın haldeki kızın yanına, orada bulunan bir kaplumbağanın kabuğu içerisine yaşlı keçisinden sağdığı sütü koyarak uzaklaşır.

5) Bir yılan gelerek sütün bir kısmını içer, arta kalana da zehrini akıtıp kaybolur.

6) Bir ara uyanan kız yanındaki sütü içer ve kısa zamanda iyileşmeye başlar.

7) Çoban, her sabah kızın uykuda olduğu sıralarda oradan sürüsüyle geçerken süt bırakmaktadır.

8) Dağdan kızını almaya gittiğinde onu sapasağlam bir halde gören hükümdar, çobanı kızıyla evlendirir.

9) Lokman Hekim'e kızın iyileştiğini söylendiğinde, "Temiz dağ havası, yüz yıllık kaplumbağanın kabuğu, yüz yaşındaki keçinin sütü ile şifalı yılanın zehrini ben nerden bulayım?" der.

b. Motifler

1) Cemiyet: Padişah/Hükümdar/Bey

2) Cemiyet: Padişahın/Hükümdarın/Beyin Kızı

3) Çaresi olmayan hastalık

4) Formülistik sayı: 3

5) Formülistik sayı: 100

6) Dağ kültü

7) Meslekler: Çoban

8) Şifalı yiyecek/içecek: Yüz yıllık kaplumbağa kabuğu

9) Şifalı yiyecek/içecek: Keçi/koyun sütü

10) Yardımcı yılan

11) Ödüllendirilme

12) Allah/Tanrı

11. Ayva Suyun Kurusun

a. Motif Sırası

1) Zamanın büyüklerinden birinin kızı hastalanınca Lokman Hekim'e getirirler; fakat çare bulamaz.

2) Aradan günler geçtikten sonra kızın iyi olduğunu Lokman Hekim'e haber verirler.

3) Lokman Hekim kızın ayvadan damlayan sudan şifa bulduğunu anlayınca ayvanın sırrının kendisinden saklandığına kızar ve ayvanın suyunun kuruması için beddua eder.

b. Motifler

1) Çaresi olmayan hastalık

2) Şifalı yiyecek/içecek: Ayva suyu

3) Dua/Beddua etme

12. Lokman Hekim Nasıl Hekim Olmuş?

a. Motif Sırası

1) Küçük yaşta babasını kaybederek annesi ile kalan, ilk adı Camesap olan Lokman, fakirlik yüzünden geçimini odun satmakla temin etmektedir.

2) Arkadaşları ile birlikte ormana odun toplamaya gittikleri bir gün, bir ağacın altında otururlarken Camesap elinde bulunan sopasının ucu ile oturduğu yeri kazmaya başlar.

3) Kazdıkça bir bal kuyusu meydana çıkar.

4) Üç arkadaş odun yerine hayvanlarına bal yükler ve şehirde satarak hayli para kazanırlar.

5) Kuyunun dibi göründüğünde Camesap'ı belinden iple bağlayarak, kuyunun dibine indirirler.

6) Kuyunun balı tamamıyla temizlendikten sonra arkadaşları hainlik düşünerek Camesap'ı kuyunun dibinde bırakırlar.

7) Camesap'ın annesine giderek Camesap'ı aslanların parçaladığını söylerler.

8) Derin kuyunun içerisinden çıkmaya çalışan Camesap başaramaz ve yorgun düşerek uyuyakalır.

9) Uyandıktan sonra orada gördüğü bir örümcek yuvasını büyüterek yürümeye başlar ve yeryüzünde eşi olmayan güzelliklere sahip bir dünya görür.

10) Önüne çıkan bir yılan yavrusu Camesap'a burasının yılanlar hükümdarı Şahmaran'ın ülkesi olduğunu ve kendisinin de onun kızı olduğunu, sattıkları o bal kuyusunun babasının erzak deposu olduğunu anlatır.

11) Camesap da başından geçenleri yılan yavrusuna anlatınca yılan yavrusu, babasından rica ederek onu yeryüzüne çıkaracağını söyler ve sağa sola bakmadan kendisini takip etmesini ister.

12) Altı başı yılan, yedinci başı da insana benzeyen babası Camesap'tan bir şey dilemesini isteyince "Sağlığını dilerim." demesini ister.

13) Babası "Benim sağlığımdan sana fayda yok, dile dileğin, vereyim muradın." şeklinde konuşunca o zaman "Sende bulunan mührü isterim." demesini söyler.

14) Yılanlar padişahı Şahmaran'ın önüne gelinince yavru yılanın dedikleri harfiyen tatbik edilir.

15) Şahmaran, Camesap'ı tam kırk gün misafir eder.

16) Burada kırk gece hikâyeler dinleyen Camesap, kırk birinci gün Şahmaran'dan mührü alarak yeryüzüne çıkmak ister.

17) Şahmeran, Camesap'tan yerini kimselere söylemeyeceği üzerine söz alır.

18) Sihirli mührün marifetiyle iki Arap meydana çıkarak Camesap'ı aynı bal kuyusundan yeryüzüne çıkarırlar.

19) O zamanlar Camesap'ın bulunduğu memleketin hükümdarı çaresi bulunmayan bir hastalığa tutulur.

20) Camesap'ın vücudunda aradığı lekeleri gören müneccim, hükümdarın derdinin çaresi olan ilacı bu adamın getireceğini söyler.

21) Camesap, mührü dizine sürünce karşısına çıkan iki Arap kendisini Şahmaran'a götürür.

22) Şahmaran Camesap'a hasta hükümdarın yanına varmadan kendisini kesmesini, vezir olan müneccimden büyük bir kazan isteyerek kendisini kazanda et ve kemiği eriyip su haline gelene kadar kaynatıp pişirmesini söyler.

23) Şahmeran, kazan kaynarken dışarı sıçrayan kanlarının pire olarak mahşere kadar insanların düşmanı olup kanlarını emeceğini, ölülerini yılanların yiyeceğini, sağlarını yılanların ısıracağını, yılanlarla insanların bu yüzden düşman olacağını söyler.

24) Şahmeran, kazan içerisinde et ve kemiği su haline geldikten sonra kazanın dibinde üç bardak su kalana kadar devamlı karıştırmasını söyler. Sonra kazanı ateşten indirip suyu üçe bölmesini, ilk bardağı hasta hükümdara içirince öleceğini, ikinci bardağı vezir olan müneccime içirince delireceğini, üçüncü bardağı kendisi içince o günden sonra adının Lokman Hekim olacağını, dünyadaki bütün hastalıklara derman bulacağını, bütün otların dilinden anlayıp ilaç yapacağını söyler.

25) Eğer bardakları yanlış içirecek olursa; padişah iyi olacak, vezir Lokman Hekim olacak, o da deli olup dağlarda gezecek, dağlardaki bütün otlar ona eziyet edecektir.

26) İlk bardak suyu hükümdara içirdikleri zaman, hemen ölür. İkinci bardak suyu içen vezir de deli olarak dağlara kaçar. Üçüncü bardağı da Camesap içerek Lokman olur.

b. Motifler

1) Babasızlık
2) Meslekler: Oduncu
3) Cemiyet: Arkadaş
4) Karakterin çirkin özellikleri: Nankörlük
5) Ağaç kültü
6) Olağanüstü mekân: Kuyu
7) Hilekârlık
8) Konuşan yılan
9) Yardımcı yılan
10) Yılanların padişahı/kralı: Şahmeran
11) Sihirli mühür
12) Hayvanlar ve insanlar arasındaki anlaşma
13) Gurbete gitme ve başarılı bir şekilde dönme
14) Cemiyet: Aile
15) Vücuttaki işaretlerle tanıma
16) Cemiyet: Padişah/Hükümdar/Bey
17) Cemiyet: Vezir
18) Ödüllendirilme
19) Formülistik sayı: 3
20) Formülistik sayı: 40
21) Çaresi olmayan hastalık
22) Cezalandırılma
23) Yardımcı hayvanın ölümü

13. Kılıç Üzerine Yazılan Yazılar

a. Motif Sırası

1) Lokman Hekim dağlarda gezerken bir gün kulağına "Dur ya Lokman." şeklinde bir ses gelir.

2) Bu durum üç kere tekrar eder.

3) Üçüncüde sesin geldiği yerde gözler görmemiş bir şehir, insanlar, saraylar, bağlar ve bahçeler görür.

4) Bir karyola üzerinde ipeklere sarılı bir adam yatmaktadır, adamın yanında üzerinde yazılar olan büyük bir kılıç vardır.

5) "Dünyadan ibret al, doğru yoldan ayrılma ve mağrur olma." sözü, kılıç üzerindeki o yazılardan zamanımıza kadar gelmiştir.

b. Motifler

1) Gaipten gelen ses

2) Dağ kültü

3) Formülistik sayı: 3

4) Olağanüstü mekân: Saray

14. O Elleri Olmasaydı

a. Motif Sırası

1) İhtiyar bir kadının kör oğlu, annesinden Lokman Hekim'e giderek kör olduğunu söylemesini ve Lokman Hekim en önden ne söylerse onu aklında tutmasını ister.

2) İhtiyar anne, durumu anlattığında Lokman Hekim "Ah o elleri olmasaydı." der.

3) Eve dönen ihtiyar kadın, Lokman Hekim'in söylediği ön sözü aynen kör oğluna söyler.

4) Bir ip getirilerek kör çocuğun elleri bağlanır ve bir hafta sonra kör çocuğun gözleri açılır.

b. Motifler

1) Cemiyet: Aile

2) Körleri gördürme

3) Ağızdan çıkan ilk söz

15. Kara Koyunun Sütü

a. Motif Sırası

1) Cilt hastalığına yakalanmış ve uzun yıllar tedavi edilememiş bir hasta Lokman Hekim'in evine gelir.

2) Tereklerde bulunan şişelerden hiçbiri titremeyince Lokman Hekim adama derdinin çaresi olmadığını söyler.

3) Her geçen gün ölüme yaklaştığını hisseden hasta, vücudunda bulunan yaralarını güneşlendirmek için bir yamaca yaslanarak uyur.

4) Uyandığında siyah bir koyunun kendisine doğru yaklaştığını görür.

5) O anda bir delikten çıkan siyah bir yılan, kara koyunun bacaklarına sarmaşık gibi sarılarak memelerinden süt emmeye başlar.

6) Yılan deliğine girerken kenarda bulunan bir taş oyuğuna kusar.

7) Nasıl olsa hastalığının dermanı olmadığını düşünen hasta adam oyukta toplanan zehirli kusmuğu vücudundaki yaralara sürmeye başlar ve tekrar uyuyakalır.

8) Birkaç saat sonra uyandığı zaman yaralarının iyileştiğini görür.

9) Sevincinden yerinde duramayan hasta, dağın eteğinde akan küçük bir ırmakta banyo yaptıktan sonra sapasağlam bir delikanlı olur.

10) İyileşen adam, Lokman Hekim'in yanına gittiği zaman Lokman Hekim ona dünyadaki bütün hastalıkların çaresi, olduğu belirtikten sonra "Ben sana siyah bir koyunu emdikten sonra kusan siyah bir yılanı nereden bulacaktım." diye sorar.

11) Bunları söylemediği halde bilen Lokman Hekim'in bu sözleri iyi olan hastayı şaşkına döndürür.

12) Adam, Lokman Hekim'in gelmiş ve gelecek bütün hekimlerin hekimi ve bütün doktorların piri olduğunu, Lokman Hekim isminin ve ününün dünya durdukça duracağını söyler.

b. Motifler

1) Çaresi olmayan hastalık
2) Nesnelerin hareket etmesi
3) Uyku
4) Şifalı yiyecek/içecek: Keçi/koyun sütü
5) Şifalı yiyecek/içecek: Yılan kusmuğu
6) Renk sembolizmi
7) Dağ kültü
8) Su kültü
9) Gaipten/Gelecekten haber verme
10) Meslek piri

16. Ölümsüzlüğün Sırrı 1

a. Motif Sırası

1) Bir gün Lokman Hekim kırlarda dolaşırken bir bitki ona seslenerek kendisinde ölümsüzlüğün sırrı olduğunu söyler.

2) Lokman Hekim bitkinin suyunu çıkarıp bir şişeye doldurur.

3) Tam suyu içeceği sırada, o zamana kadar görmediği bir kuş meydana çıkar ve şişeyi Lokman Hekim'in elinden kapıp kaçar.

4) Şişeyi gagasıyla kıran kuş, ölümsüzlük suyunu yudumlamak isterken yere döker ve boğazı delinmiş olarak ağaçtan yere düşerek ölür.

b. Motifler

1) Cansız varlıklarla iletişime geçme

2) Ölümsüzlük arayışı

3) Cezalandırılma

17. Ölümsüzlüğün Sırrı 2

a. Motif Sırası

1) Lokman Hekim ölüme çare bulmak için kitaplarını alarak dağlara çiçek toplamaya gider.

2) Cebrail ile karşılaşırlar.

3) Kimliğini açıklamayan Cebrail, Lokman Hekim'den Cebrail'in nerede olduğunu bilmesini ister.

4) Lokman Hekim'in Cebrail'in o olduğunu söylemesiyle Cebrail hemen koluna vurarak Lokman Hekim'in bütün kitaplarını suya düşürür. Rivayetlere göre bu su, Nil veya yurdumuzdaki Seyhan nehridir.

5) Piyasada bulunan şimdiki bütün ilaçların aslı, Lokman Hekim'in kolları arasında kalan birkaç yaprak içerisinden alınmıştır.

6) Başka bir rivayete göre; Lokman Hekim'in elinde bulunan ölümsüzlük formülünü, bir balık kaparak sulara karıştırmıştır.

7) Ölümsüzlük suyunu gagasında getiren bir karga, ağzını açarak arpa tarlasına düşürmüştür.

8) Karganın boğazında kalan bir damla su yüzünden, ömrü uzun olmuştur.

b. Motifler

1) Ölümsüzlük arayışı

2) Dağ kültü

3) Su kültü

4) Melekler

5) Sınama

6) Cezalandırılma

7) Şifalı yiyecek/içecek: Arpa

18. Yüz Sene Pamuk İçerisinde Kalmış

a. Motif Sırası

1) Lokman Hekim bir gün hastalanır ve kendisini pamuklara sarmalarını söyler.

2) Rivayete göre tam yüz sene Lokman Hekim pamuklar içerisinde kalır.

3) Sonra Allah'ın emri ile Cebrail, Lokman Hekim'e can verir ve hiç hastalanmadan yıllarca yaşar.

b. Motifler

1) Formülistik sayı: 100

2) Uzun Ömür Yaşama

3) Allah/Tanrı

4) Melekler

19. Allah Belanı Versin

a. Motif Sırası

1) Lokman Hekim'in bağ sulamaya gittiği bir gün karşısına bir adam çıkarak su vermez, ileri geri kötü sözler söyler.

2) Lokman Hekim dayanamayarak "Allah senin belanı versin." deyince hastalanan adam uzun zaman tedavi edilemez.

3) Hasta adamı Lokman Hekim'e götürdüklerinde adamı tanır, "Seni affettim, Allah şifanı versin." der ve birkaç gün geçtikten sonra hasta adam ayağa kalkar.

b. Motifler

1) Dua/Beddua Etme
2) Çaresi olmayan hastalık
3) Cezalandırılma

20. Lokman Hekimin Babasının Dirilmesi

a. Motif Sırası

1) Lokman Hekim'in babası ölünce dağlara çıkarak babasının vasiyeti üzerine çeşitli çiçeklerden çeşitli ilaçlar yapar.

2) Çiçeklerin suyunu çıkararak babasının mezarının üzerine döker.

3) Lokman Hekim döktükçe, mezarın içerisinden "Dök" diye bir ses işitilir.

4) Bu ameliyenin yapılmasından birkaç hafta sonra babası dirilir.

b. Motifler

1) Cemiyet: Aile
2) Dağ kültü
3) Vasiyet/Nasihat etme
4) Ölünün konuşması
5) Ölünün dirilmesi

21. O Aradığın İlaç Bendedir

a. Motif Sırası

1) Lokman Hekim bir gün bir hastası için ilaç yapmak üzere dağlara gezmeye çıkar.
2) Otlar ve çiçeklerle konuşurken, bir çiçek aradığı ilacın kendisinde olduğunu, o ilacın da yapılmış olarak falanca eczanede olduğunu söyler.
3) Lokman Hekim belirtilen eczaneye gittiğinde bir kutu sallanır.
4) Lokman Hekim sallanan kutuyu alarak, hastasını şifaya kavuşturur.

b. Motifler

1) Dağ kültü
2) Cansız varlıklarla iletişime geçme
3) Nesnelerin hareket etmesi
4) Hastaları iyileştirme

22. Şişeler Dile Gelirmiş

a. Motif Sırası

1) Bütün dertlere derman bulan Lokman Hekim isim yapmış bir doktor ve velidir.

2) Yeryüzünde bulunan bütün nebatlar Lokman Hekim'in karşısında Allah'ın emri ile dile gelir, hangi hastalığın ilacı olduklarını söylerler.

3) Hastanın derdine derman olan ilacın bulunduğu şişeler titrer, hareket eder, Lokman Hekim tarafından alınarak hastalara verilir.

4) Lokman Hekim'e tedaviye gelen bütün hastalar iyileşerek geri dönerler.

b. Motifler

1) Meslek piri

2) Cansız varlıklarla iletişime geçme

3) Nesnelerin hareket etmesi

4) Hastaları iyileştirme

5) Allah/Tanrı

23. Yüz Yaşında Bir Kadın Gençleşmek İster

a. Motif Sırası

1) Yüz yaşındaki bir kadın gençleşmek ve güzelleşmek için altın vaadinde bulunarak Lokman Hekim'e başvurur.

2) Lokman Hekim kadının bu isteğini kabul etmez; fakat Lokman Hekim'in çırağı bunu kabul eder ve aralarında pazarlık yapılır.

3) Çırak, kadına on sekiz yaşında genç bir delikanlı ile evlenmesini, o iki ay sonra ölünce yine on sekiz yaşında bir delikanlı ile evlenmesini, o beş ay sonra

ölünce yine on sekiz yaşında genç bir delikanlı ile evlenmesini, bu da sekiz ay sonra ölünce istediği gençlik ve güzelliğe kavuşacağını söyler.

4) Kadın, çırağın dediklerini yapınca muradına erer ve Lokman Hekim'e giderek alay eder.

5) Lokman Hekim bu sırrı ona öğretenin gözlerinin kör olmasını diler.

6) O anda içeriye giren çırağın gözleri kör olunca kadın korku içerisinde Lokman Hekim'den özür dileyerek tövbe eder.

b. Motifler

1) Uzun ömür yaşama

2) Formülistik sayı: 3

3) Gençleşme

4) Dua/Beddua etme

5) Cezalandırılma

24. Zehir De Bir İlaçtır

a. Motif Sırası

1) Tedaviye gelen hastanın biri karşısında, içerisinde zehir bulunan şişe sallanır.

2) Lokman Hekim hastayı tedavi edemeyeceğini belirterek evine gönderir.

3) Hasta üç defa Lokman Hekim'e tekrar tedaviye gelir.

4) Üç defasında da içerisinde zehir dolu bulunan şişe titrer.

5) "Bu hastanın derdinin çaresi de zehirdir." diyerek zehri hastaya verir Lokman Hekim.

4) Hasta iyi olunca Lokman Hekim: "Zehir de bir ilaçtır." diye buyurur.

b. Motifler

1) Hastaları iyileştirme

2) Nesnelerin hareket etmesi

3) Formülistik sayı: 3

25. Susam Yerine Arpa Ekin

a. Motif Sırası

1) Lokman Hekim zamanında insanlara zulmeden, menfaatini her şeyden üstün tutan, Allah'ın emirlerine sırtını dönen, dünyaya tapan zengin bir çiftlik sahibi varmış.

2) Bu adama iyi bir ders vermek için Lokman Hekim işçi olarak çiftliğine girer.

3) Lokman Hekim'in ağası bir gün Lokman Hekim'i çağırarak, filanca tarlasına susam ekmesi için emir verir.

4) Lokman Hekim bilerek tarlaya susam yerine arpa tohumu eker.

5) Durumu efendisine haber verdiği zaman, efendisi çok kızar.

6) Lokman Hekim arpa ekmesine rağmen susam biteceğini söyler.

7) Efendisi "Arpanın ekildiği yerde susam biter mi?" diye iyice kızar.

8) Lokman, nasıl efendisi kötü muamelelerde bulunmasına rağmen ahrette sevap alacağını beyan ediyorsa kendisinin de böyle bir şey olabileceğini düşündüğünü söyler.

9) Bu sözler karşısında zalim karakterli ağa tövbe eder ve Allah, Peygamber'in istediği mühim bir kul olmaya söz verir.

b. Motifler

1) Cemiyet: Ağa ve hizmetçisi

2) Cezalandırılma

3) Allah/Tanrı

26. İçilen Zehir

a. Motif Sırası

1) Bir gün Lokman Hekim ameliyat yaparken kör ve sağır kalfası bir noksanlığını görür ve nasıl yapılacağını anlatır.

2) Bu ameliyat anında kalfa kaçarak oradan uzaklaşır.

3) Kalfa evine gidince içinde süt olan çanağa kör gözleri ile bakar.

4) İlahi bir hikmet olarak bu anda çanakta bulunan sütün bir küçük derya olduğunu ve daha büyük deryaları aramasının şart olduğunu gaipten gelen ses kendisine hatırlatır.

5) Kör ve sağır kalfa Avrupa'ya gider.

6) Rivayetlere göre Avrupa'ya tıp ilmi Lokman Hekim'in bu kalfası tarafından yayılmıştır.

7) Avrupa'da uzun yıllar kalarak ilmini arttıran kalfa memleketine dönünce hocası Lokman Hekim'le imtihan olmak ister.

8) Lokman Hekim çeşitli otlardan zehir yaparak, bu çırağına içirir.

9) Zehri içen adamı, Lokman Hekim'in yetiştirdiği çıraklar tedavi ederler.

10) Kalfa Lokman Hekim'den özür diler ve affedilir.

11) Lokman Hekim, kör ve sağır kalfası ile bunlar tarafından yetiştirilen sayısız çırak ve kalfa, bütün dünyaya uzun zaman birlikte hizmet eder, hastalarını tedavi ederler.

b. Motifler

1) Gaipten/Gelecekten haber verme

2) Gaipten gelen ses

3) Yarış/Rekabet

4) Hastaları iyileştirme

27. Lokman Hekim ve Her Uzvun Huyu

a. Motif Sırası

1) Lokman Hekim ameliyat yaparken dışarıya çıkan bağırsaklara tatlı bir dille içeri girmelerini söyleyince bağırsaklar içeri girer.

2) Bu ameliyatı öğrenen bir talebesi Lokman Hekim'in bulunmadığı bir sırada bir hastanın karnını açarak bağırsaklara içeri girmelerini söyler; fakat bağırsaklar onun sözünü dinlemez.

3) O sırada Lokman Hekim gelerek bağırsaklara sert bir dil ile içeri girmelerini söyleyince bağırsaklar onu dinler.

4) Lokman Hekim önceki bağırsakların söz dinleyen cinsten olduğunu, bunların ise aksi olduğunu; yani her uzvun bir huyu olduğunu ve ona göre davranmak gerektiğini anlatır.

b. Motifler

1) Cansız varlıklarla iletişime geçme

2) Cemiyet: Hoca ve talebesi

28. Bitkilerin Lokman'a Konuşması

a. Motif Sırası

1) Dünyadaki bütün bitkiler hangi derde çare olduklarını Lokman'a söyler, Lokman da ilaç formüllerini defterine kaydeder.

2) Lokman defterini okurken Azrail, Allah'ın iradesine aykırı olduğu gerekçesiyle bir kanat vuruşuyla defteri yakar.

3) Şimdi insanlığın elinde tıp bilgisi diye ne varsa Lokman'ın elinde kalan o birkaç yanık sayfadan ibarettir.

b. Motifler

1) Cansız varlıklarla iletişime geçme
2) Cezalandırılma
3) Melekler
4) Allah/Tanrı

29. Lokman'ın Ölümsüzlük Arayışı

a. Motif Sırası

1) Lokman ihtiyarlığında kitabını alıp bir kayığa biner ve ölüme çare aramaya gider.

2) İnsan kılığındaki Azrail, bir kanat darbesiyle kayığı devirir.

3) Lokman boğulur, kitap suya düşer.

4) Kitabın ancak birkaç sayfası sahile ulaşabilir ki bütün hekimliğimiz de orada yazılıdır.

b. Motifler

1) Ölümsüzlük arayışı
2) Şekil/Kılık değiştirme
3) Su kültü
4) Melekler

30. “Biraz Daha!”

a. Motif Sırası

1) Lokman ölünce vücudunu ufak parçalara ayırarak kavanoza doldurmalarını, su dökmelerini, bir gübreliğe gömmelerini, dokuz ay sonra da çıkarmalarını talebesine vasiyet eder.

2) Ölünce talebesi vasiyeti yerine getirir.

3) Lokman’ın karısı dayanamayarak yedi sekiz ay sonra kavanozu gübreden çıkarır.

4) Lokman’ın kavanoz açılınca “Biraz daha! Biraz daha!” diye seslendiği işitilir.

b. Motifler

1) Vücudun parçaları ayrılması
2) Su kültü
3) Vasiyet/Nasihat etme
4) Cemiyet: Hoca ve talebesi
5) Formülistik sayı: 9
6) Ölünün konuşması

31. “Ateş İster!”

a. Motif Sırası

1) Lokman’ın hocası bir gün mühim bir ameliyat yapmak üzere bir hamam hazırlatır.

2) Hoca hastası ile beraber içeri girer; fakat Lokman’ı içeri almaz.

3) Hocası hastanın kafasını açtığında beyin zarları arasında bir böceğin oynaşmakta olduğunu görür.

4) Hoca, böceğin çengelli ayaklarıyla zara sıkıca tutunduğunu görünce böceği almakta tereddüde düşer.

5) Hastanın kafasını kapatmak üzereyken ameliyatı gizlice hamamın kubbesinden seyreden Lokman "Ateş ister! Ateş ister!" diye bağırır.

6) Hocası denileni yapınca, ateşten korkan böcek kaçar, hasta da kurtulur.

b. Motifler

1) Hastaları iyileştirme

2) Ateş kültü

32. Esmer Ekmeği Yiyen Olur Lokman

a. Motif Sırası

1) Hz. Süleyman Lokman olmak sevdasına düşünce adamları hekimlik sırrını öğrenebileceği çöl ortasında bir kaleyi tarif ederler.

2) Hz. Süleyman kalede rastladığı siyah yılana Lokman olmanın sırrını sorar.

3) Yılanın söylediği taşı kaldırınca esmer ve beyaz olmak üzere iki küme un görür.

4) Unları alarak geri dönen Hz. Süleyman, fırıncısından iki undan ayrı ayrı ekmek yapmasını ister.

5) Fırıncı esmer ekmekleri dilenciye verir.

6) Dilenci Lokman oluverir ve yürüdüğü yollardaki otlar dile gelir.

b. Motifler

1) Konuşan yılan
2) Renk sembolizmi
3) Cansız varlıklarla iletişime geçme
4) Şifalı yiyecek/içecek: Esmer ekmek
5) Meslekler: Fırıncı
6) Cemiyet: Dilenci
7) Peygamberler

33. Arpa Suyunun Şifası

a. Motif Sırası

1) Lokman Hekim, ölüme karşı baş su, orta su, son su adını verdiği üç su bulur.

2) Kendi vücuduna göre bir kalıp yaptırıp, çırağına kendisini kesip parçalamasını, parçaları bir kalıba dökmesini, sonunda da bu üç suyu sırasıyla döktüğünde canlanacağını söyler.

3) Birinci su etleri toparlar, ikinci su canlılık verir gibi olur, çırak üçüncü suyu dökeceği sırada Tanrı tarafından şişe düşürtülür ve kırılır.

4) Sular arpa tarlasına akar. Arpa suyu bu yüzden şifalıdır.

b. Motifler

1) Ölümsüzlük arayışı
2) Formülistik sayı: 3
3) Vücudun parçalara ayrılması
4) Cezalandırılma
5) Şifalı yiyecek/içecek: Arpa

6) Allah/Tanrı

34. Panzehir

a. Motif Sırası

1) Hasta adam, Lokman'ın yanına gelince zehir şişesi kaynamaya başlar.

2) Lokman, hastayı derdinin çaresi olmadığını söyleyerek gönderir.

3) Hasta kırlara, dağlara doğru yürürken bulduğu bir mağaraya girer.

4) Mağaraya giren bir yılanın kustuğunu görür.

5) Nasıl olsa öleceğim düşüncesi ile yılan kusmuğunu yer ve uykuya dalar.

6) Adam iyileşmiş olarak uyanır.

7) Yolda gördüğü bir çobana durumu anlatınca çoban, bir koyundan sağdığı bir tas sütü hemen adama içirir.

8) Adam Lokman'a gelerek olanları anlatınca Lokman, belirli miktarda alınan şeyin zehir de olsa ilaç olabileceğini, arkasında içilen sütün de ona panzehir olduğunu söyler.

b. Motifler

1) Çaresi olmayan hastalık

2) Nesnelerin hareket etmesi

3) Şifalı yiyecek/içecek: Yılan kusmuğu

4) Meslekler: Çoban

5) Olağanüstü mekan: Mağara

6) Uyku

7) Şifalı yiyecek/içecek: Keçi/Koyun Sütü

35. Yılan Yiyen Adam

a. Motif Sırası

1) Bütün vücudu çıbanlarla dolan biri tedavilerden fayda görmeyince Lokman Hekim'e gider.

2) Lokman Hekim de bu adamın derdinin çaresinin olmadığını söyleyince hasta adam kendini öldürmeye karar verir.

3) Mezarlıktan geçerken kapağı açık bir mezarın içine girip uzanacağı sırada çürümüş bir yılan görerek ölmek arzusuyla yılanı yer ve kendinden geçer.

4) Uyandığında adam iyileşmiştir.

5) Lokman Hekim olacakları zaten önceden bilmektedir.

b. Motifler

1) Çaresi olmayan hastalık

2) Yardımcı yılan

3) Gaipten/Gelecekten haber verme

36. Vehim Öldürür

a. Motif Sırası

1) Lokman Hekim'le Bergama'daki büyük doktor/gavur doktor (Galenos), hangisinin dünyanın en büyük hekimi olduğu konusunda iddialaşırlar.

2) Birer zehir ve panzehir hazırlanacak, herkes hasmının verdiği zehri panzehir ile önlemeye çalışacaktır.

3) Lokman Hekim havanda kırmızı bir maddeyi dövüp bir kese içine koyup bir dala asarak kırk gün beklemesini söyler.

4) Her gün oradan geçen Gavur doktor kesedeki zehrin ne olduğunu düşünür ve zehri içeceğine birkaç gün kala korkusundan ölür.

5) Lokman Hekim keseyi boşalttığında kiremit tozu olduğu görülür.

6) Lokman Hekim dünyada en büyük öldürücü zehrin vehim olduğunu söyler.

b. Motifler

1) Meslekler: Doktor/Hekim

2) Yarış/Rekabet

3) Formülistik sayı: 40

37. Patlıcana Karşı Karpuz

a. Motif Sırası

1) Lokman ölümsüzlüğün çaresini bulma sevdası ile dolaşırken yolu Diyarbakır'a düşer.

2) Urum (Urfa) kapısından girip de zerzevatçılar meydanına gelince orda yığın yığın duran patlıcanları görüp bu patlıcanları yiyen halkın nasıl olup da hastalanmadığına şaşırır.

3) Biraz daha yürüyüp de dağlar gibi üst üste yığılı karpuzları görünce hastalanmamalarının sebebini buna bağlar.

b. Motifler

1) Ölümsüzlük arayışı

2) Şifalı yiyecek/içecek: Karpuz

38. Rızık Allah'tan

a. Motif Sırası

1) Lokman Hekim Allah'tan ölümün çaresini sorar.

2) Allah ölümün çaresini söyler, insanları diriltebileceğini söyler; fakat rızkı nasıl vereceğini Lokman'a sorar.

3) Lokman da dirilttikten sonra onun kolay olduğunu söyler.

4) Deniz kıyısına giden Lokman boğulan adamları diriltir.

5) Yanındaki adamlardan dirilen adamların karnını doyurmak için kazanlarla yemek yapmalarını ister.

6) Yemekler pişip de tam adamlar yiyecekken bir balık denizden başını uzatarak Lokman'dan yiyecek ister.

7) Balığa bir kepçe çorba verirler, biraz sonra tekrar ister, bu şekilde üç kazan yemek biter; fakat balığı doyuramazlar.

8) Bunun üzerine Lokman Hekim hatasını anlayarak rızık vermenin Allah'a mahsus olduğunu söyler.

b. Motifler

1) Ölümsüzlük arayışı

2) Tanrı ile iletişime geçme

3) Ölüyü diriltme

4) Formülistik sayı: 3

5)Allah/Tanrı

39. Nanenin Şifalı Etkisi

a. Motif Sırası

1) Lokman'ın çaresini bulamadığı hasta oğlu ölür.

2) Hastalığını merak eden Lokman, oğlunun cesedini yararak midesinden bir ur çıkarır.

3) Oğlundan bir yadigâr düşünerek uru cebinde taşır.

4) Bir dere kenarında otururken oradaki yarpuzlardan (yabani nane) cebindeki urun eriyerek yok olduğunu görür.

b. Motifler

1) Çaresi olmayan hastalık

2) Su kültü

3) Şifalı yiyecek/içecek: Yarpuz (yabani nane)

40. Şahmeran ve Lokman

a. Motif Sırası

1) Lokman'ın hekim olan babası ölmeden önce karısına bir defter bırakır.

2) Doğacak çocuklarının büyük bir hekim ve bilgin olacağını, bu defteri ona vermesini söyler.

3) Odunculuk yapan Lokman bir gün kırda insan başlı, ak yılan gövdeli bir yaratık görür.

4) Yaratık, kendisinin yılanların padişahı olduğunu söyleyerek yardım ister.

5) Lokman, yılanı bir mağaranın önüne götürür.

6) Yılanın mırıldandığı bazı sözlerden sonra mağaranın kapısı açılır.

7) Bu mağarayı bekleyen kara yılan, Şahmeran'ın sarayına götürür.

8) Şahmeran'ı tedavi ettikten kırk gün sonra Lokman eve dönmek ister.

9) Şahmeran, gördüklerini kimseye söylememesini tembihler.

10) Şahmeran, ölümünün insan elinden olacağını bilmektedir.

11) Lokman'a neresinin hangi hastalığa iyi geleceğini, ilaçların nasıl hazırlanacağını anlatır.

12) Şahmeran, sarayındaki billur suda evreni izlerken, birden gözü Tarsus beyinin güzeller güzeli kızına takılır ve ona âşık olur.

13) Şahmeran, kızın peşinden hamama gittiği bir gün ıslak mermerler üzerinden kayıp düşer.

14) Hamamcı ve kızın hizmetkârları Şahmeran'ı göbek taşında öldürürler.

15) Tarsus beyi çaresiz bir hastalığa yakalanmıştır.

16) Vezirin baktığı fala göre, Şahmeran'ın gözlerini ve ciğerini yerse iyileşecektir.

17) Vezir, Şahmeran'ın olağanüstü gücünü bildiğinden, bey olmak amacıyla ilacı kendisi hazırlamak ister.

18) Lokman da ilaç hazırlamak isteyince, Bey bu işi ona verir.

19) Lokman Şahmeran'ın söylediği şekilde onu üçe bölerek kaynatır.

20) Parçalar kaynarken, her biri, hangi hastalığa iyi geleceğini söylemektedir.

21) Lokman, vezirin kötü niyetini anladığı için kuyruk suyundan vererek onu öldürür.

22) Hazırladığı ilaçla beyi iyileştirir.

23) Gövdenin ikinci suyunu kendisi içtiğinden kırda yürürken birden bitkiler dile gelerek hangi hastalığa şifa olduklarını söylemeye başlar.

b. Motifler

1) Meslekler: Doktor/Hekim

2) Meslekler: Oduncu

3) Cemiyet: Aile

4) Gaipten/Gelecekten haber verme

5) Yılanların padişahı/kralı: Şahmeran

6) Konuşan yılan

7) Renk sembolizmi

8) Olağanüstü mekân: Mağara

9) Olağanüstü mekân: Saray

10) Hastaları iyileştirme

11) Formülistik sayı: 3

12) Formülistik sayı: 40

13) Su kültü

14) Hayvanın insana âşık olması

15) Çaresi olmayan hastalık

16) Vücudun parçalara ayrılması

17) Cansız varlıklarla iletişime geçme

18) Ödüllendirilme

19) Cemiyet: Padişah/Hükümdar/Bey

20) Cemiyet: Padişahın/Hükümdarın/Beyin Kızı

21) Cemiyet: Vezir

22) Meslekler: Hamamcı

23) Yardımcı hayvanın ölümü

41. Sâdık ve Sâduk

a. Motif Sırası

1) Lokman Hekim zamanında puta tapan bir padişahın Sâdık ve Sâduk adlarında inanmış iki veziri vardır.

2) Padişah vezirlerin inancını duyunca onlardan kurtulmak için Lokman Hekim'e yollar ve bir soru sorarak bunun cevabını getirmelerini ister.

3) Lokman'dan cevabı öğrenen vezirler geri döndüklerinde padişahın emriyle sınırdan içeri alınmazlar.

4) Lokman, onlara yıldız bilgisini, rüya yormayı, hastalara ilaç yapmayı vs. öğreterek bunlarla hayatlarını idame ettirebileceklerini söyler.

b. Motifler

1) Cemiyet: Padişah/Hükümdar/Bey
2) Cemiyet: Vezir
3) Hilekârlık
4) Ödüllendirilme

42. "Buna Sıçan Eti Yedirin!"

a. Motif Sırası

1) Lokman hekimlikte o kadar ilerler ki hastasını görmeden kapıdan uzattığı bir iple muayene edebilmektedir.

2) Bir gün Lokman'ı imtihan etmek isteyerek hasta yerine aç bir kedinin ayağını ipe bağlarlar.

3) Lokman içeriden "Buna sıçan eti yedirin!" diye bağırır.

b. Motifler

1) Hastaları iyileştirme
2) Sınama
3) Gaipten/Gelecekten haber verme

43. "El Aman"

a. Motif Sırası

1) Lokmanın önceden dostu olup da sonradan düşmanı olan adamın oğlu hastalanıp da derman bulamayınca Lokman'a götürürler.

2) Hasta geri dönünce babası, Lokman'ın ilk sözünü sorar.

3) Lokman'ın "El aman" dediğini söylerler.

4) O zaman babası oğlanın ellerini bağlamanın gerektiğini; aksi takdirde gözlerindeki yaraya dokunup onu yayacağını söyler.

b. Motifler

1) Cemiyet: Arkadaş

2) Cemiyet: Aile

3) Çaresi olmayan hastalık

4) Ağızdan çıkan ilk söz

44. "Onun Düşmeni Elleridir"

a. Motif Sırası

1) Lokman'ın öğrencilerinden birinin gözleri çok ağrıyınca, tedavi de olamayınca annesini Lokman'a gönderir.

2) Lokman "Onun düşmanı elleridir." dedikten sonra birden aklına bu öğrencisinin bir zamandan beri onunla rekabet içinde olduğu gelir.

3) Sarımsağı ezip gözüne koymasını ve gözünü sıkıca bağlamasını söyler.

4) Annesi oğlana bunu iletince oğlan bunu yaparsa gözlerinin ömür boyu kör olacağını söyler.

5) Lokman'ın ilk olarak ne dediğini sorunca anne ilk sözü söyler.

6) Böylece oğlanın elleri bağlanır ve hakikaten gözlerini elleri ile ovuşturamayınca yavaş yavaş iyileşmeye başlar.

b. Motifler

1) Çaresi olmayan hastalık
2) Cemiyet: Hoca ve talebesi
3) Cemiyet: Aile
4) Yarış/Rekabet
5) Hilekârlık
6) Ağızdan çıkan ilk söz

45. Ölmüş Sağaldan Derman

a. Motif Sırası

1) Lokman bütün dertlerin şifasını öğrendikten sonra kaybolmaması için kitabına yazar.

2) Bu kitabın içerisinde ölüyü dirilten dermanın da adı bulunmaktadır.

3) Bir gün Lokman yolda giderken karşısına bir çay çıkar, çayın üstünde dar bir köprü vardır.

4) Lokman bu köprüden geçerken birden bir tufan koparak elindeki heybesini suya düşürür.

5) Bir müddet sonra heybeyi balık tutan insanlar bulur, açıp baktıklarında bütün hastalıkların dermanının olduğunu görürler.

6) Ölümün ilacının yazıldığı yeri ise su bozduğu için okuyamazlar.

b. Motifler

1) Ölümsüzlük arayışı
2) Köprü
3) Su kültü
4) Cezalandırılma

46. Eşg Derdi

a. Motif Sırası

1) Lokman önemli şahıslarla mecliste oturup ilimden, dünyadan konuşmaktadır.

2) Adamlarından biri, ağlayan bir oğlanın Lokman'ı görmek istediğini söyler.

3) Oğlan, Lokman'a gelip bir kıza âşık olduğunu, kızın ise kendisini sevmediğini, kızı aklından çıkaramadığını anlatır.

4) Lokman oğlana kendini sevmeyen kızdan yüz çevirmesini ve kendisini seven bir kızı sevmesini öğütler.

5) Oğlanın aklına kendisini seven bir kızın varlığı gelir ve onunla evlenince aşk derdinden kurtulmuş olur.

b. Motifler

1) Aşk: Âşık olma

2) Hastaları iyileştirme

3) Vasiyet/Nasihat etme

47. Loğman ve Oğlu Zindana Salınır

a. Motif Sırası

1) Lokman ile oğlu başka bir padişahın memleketine giderler.

2) Bu padişah hastalanınca şehrin hekimleri onun derdine derman bulamaz.

3) Padişahı muayene eden Lokman padişahın bedeninde herçeng[2] olduğunu, padişahın oğlunu gözünün önünde öldürüp kanı ile onu iyileştireceğini söyler.

[2] herçeng: kanser

4) Padişah razı olunca odaya bir perde çekilir.

5) Lokman, padişahtan gizli yanına koyun getirilmesini ve ardından padişahın gözünün önünde de oğlunun getirilmesini ister.

6) Lokman koyunun başını kesip kanını büyük bir testinin içine koyar ve perdeyi açarak padişahın üstüne o kandan atar.

7) Padişah bundan tiksinir, ürker ve bayılır.

8) Vezirleri padişahı ayıltınca Lokman yine aynısını yapar ve padişah yine bayılır.

9) Padişah ayıldığında üçüncü defa da kusar ve herçengler ağzından dökülür.

10) Padişah iyileşir, oğlunu da sağlam görünce sevinir.

11) Padişah, Lokman ve oğlunu yer altındaki derin bir zindana attırır.

12) Günlerden bir gün İskender bu ülkeye gelerek başa geçer ve Lokman'ın tam kırk yıldır zindanda olduğunu öğrenir.

13) İskender'in adamları zindana girdiklerinde insan kemikleri görürler ve Lokman ile oğlunun öldüğünü düşünürler.

14) İskender'in emri ile zindanı tekrar gezdiklerinde Lokman ve oğlunu koyun derisi üzerinde bulurlar ve İskender'e götürürler.

15) İskender, Lokman ve oğlunu hamama gönderir, temizlettirir ve onları yanında yaşatır.

b. Motifler

1) Cemiyet: Padişah/Hükümdar/Bey

2) Cemiyet: Padişahın/Hükümdarın/Beyin Oğlu

3) Cemiyet: Vezir

4) Meslekler: Doktor/Hekim

5) Çaresi olmayan hastalık

6) Hastaları iyileştirme

7) Formülistik sayı: 3

8) Hapsedilme/Zindana atılma

9) Formülistik sayı: 40

48. Loğman Ağlına Heyran Galdılar

a. Motif Sırası

1) Padişah tedavisi olmayan bir hastalığa tutulur.

2) Lokman, oğlunun öldürülmesi karşılığında onun kanı ile padişahı iyileştirebileceğini beyan eder.

3) Padişah razı olunca bir perdenin arkasında oğlan numaradan bağırırken Lokman bir koyunu keser.

4) Kanı içemeyen padişah kusunca hastalığı da dışarıya çıkar.

5) İyileşen padişah oğlunun da ölmediğini görünce sevinir ve Lokman'ı ödüllendirir.

6) Vezir başında kurt olduğunu ve sürekli ağrıdığını, vekil de başında kurbağa olduğunu ve sürekli guruldadığını söyleyerek kendi dertlerine de derman bulmasını Lokman'dan isterler.

7) Lokman, vezirin doğru söylediğini; fakat vekilin yalan söylediğini, beyinde kurbağa olmayacağını söyler.

8) Lokman her ikisini de hamama götürerek orada onları iyileştireceğini söyler.

9) Lokman, vekile bihuşdarı içirip onu yıkar, sonra başının derisini biraz keserek kan çıkarır ve boş kaba kurbağa ölüsü koyup kana batırır.

10) Vekilin başını iyice sarıp ayılttığında, vekil başının sarılı olduğunu ve yanında kanlı bir kurbağa olduğunu görünce onu başından çıkardıklarını düşünür.

11) Lokman vezirin kellesini ikiye ayırdığında beyninde bir kurt olduğunu görür.

12) Makasla kurdu öldüreceği zaman hamamın çatısından ameliyatı izleyen çırağı Lokman'a makası ısıtmasını söyler.

13) Lokman makası kaynar suda kızdırarak kurdu çıkarır ve çırağına neden böyle yapmasını istediğini sorar.

14) Çırak kurdun çok eli ayağı olduğunu gördüğünü, soğuk makası değdirseydi kurdun adamın beynine yapışacağını ve beynin zedeleneceğini; fakat sıcak makas değdirince yanıp hiçbir yerden tutunamayacağını söyler.

15) Lokman çırağının ne kadar zeki olduğunu görür ve çırağı sayesinde ünü yayılır.

16) Bir gün Lokman 39 hastanın derdine çare bulur; fakat bir tanesini iyileştiremez.

17) İyileştiremediği adam eve gidip karısına derdinin çaresi olmadığını söyleyerek dışarıya çıkar, dere tepe dolaşır.

18) Yağmur sel gibi dökülür, gök gürler, şimşek çakar, bir ağaca yıldırım düşer ve ağaç yanar.

19) Ağaçtan yere yıldırım vurmuş bir karga düşer.

20) Takatten düşmüş olan adam daha fazla dayanamayarak ölü kargayı yer.

21) Kargayı yedikten sonra biraz kendine gelerek yola devam eder.

22) Yolda rast geldiği çobandan bir az süt ister.

23) Çoban sütü sağmaya kap bulamayınca yerde gördüğü kırık kafatasına sağar.

24) Yere koyduğu kafatasının içindeki süte yılan girerek yemyeşil zehrini döker.

25) Adam ölmek isteyerek bu zehirli sütü içer ve sapasağlam olur.

26) İyileşen adam Lokman'ın yanına gelerek bunun nasıl mümkün olduğunu sorar.

27) Lokman yıldırım vurmuş gök kurbağanın etiyle insan kellesindeki sütün içine kusmuş yılan zehrini nereden bulup da ona verebileceğini söyler.

28) Lokman kocalığında hastalarını kapının arkasından hastanın nabzına bir ip bağlanması, bir ucunun da Lokman'da olması suretiyle tedavi edebilmektedir.

29) Lokman'ın rakibi olan bir hekim cemaatle birlikte Lokman'ı denemek için beş yavru doğurmuş takatsiz, çelimsiz bir kedinin ayağına ip bağlayıp ipin ucunu da Lokman'a verir.

30) Lokman bu hastanın yenice beş yavru doğurmuş olduğunu, bu yüzden takatten düştüğünü, sıçan eti yedirmeleri gerektiğini söyler.

31) Cemaat şaşırıp kalır ve onun ne kadar büyük bir hekim olduğunu bir daha tasdik etmiş olurlar.

32) Lokman'ın şanının iyice arttığını gören rakip hekim, Lokman'a yarış teklif eder.

33) İkisi de zehir hazırlayacak, ikisinden biri ölecektir.

34) Hekim'in hazırladığı yedi sekiz karışımlı zehir, taşı yedi yerinden çatlatır.

35) Diğer taraftan Lokman sabaha kadar havanda keçe kırığı döver.

36) Rakip hekim kendi zehrini bir saatte hazırladığını, Lokman'ın ise dünden beri hazırladığını düşünerek zehrin çok güçlü olduğu korkusu ile ölür.

b. Motifler

1) Cemiyet: Padişah/Hükümdar/Bey

2) Cemiyet: Padişahın/Hükümdarın/Beyin Oğlu

3) Çaresi olmayan hastalık

4) Ödüllendirilme

5) Hastaları iyileştirme

6) Formülistik sayı: 40

7) Karga

8) Meslekler: Çoban

9) Şifalı yiyecek/içecek: Keçi/Koyun süt

10) Şifalı yiyecek/içecek: Yılan kusmuğu

11) Gaipten/Gelecekten haber verme

12) Meslekler: Doktor/Hekim

13) Sınama

14) Yarış/Rekabet

15) Formülistik sayı: 7

49. Lokman Yetim

a. Motif Sırası

1) Yetim Lokman'ın yaşadığı köyün padişahı balıkçılarını balık tutmaya gönderir.

2) Balıkçıların ağlarına su altında yaşayan güzel bir kız takılır.

3) Kızı padişahın yanına getirdiklerinde hiç konuşmadığını görürler.

4) Kızı dolaştırmaya çıkarırlar, kız iki yerde gülmüşse de konuşmaz.

5) Padişah iki yerde gülmesinin sebebini söylemesi karşılığında onu tekrar deniz dibine göndereceğini söyler.

6) Adamlar kızı tekrar denize bırakırlar.

7) Kız sudan elinde hiç ıslanmamış bir avuç unla çıkar ve bu unla padişaha ekmek yapmalarını söyler.

8) Ekmekçi ekmeği yaparken yakınca başka bir ekmeği padişaha götürür ve yanmış ekmeği o sırada kapıya gelen Lokman Yetim diye tanınan dilenci çocuğa verir.

9) Lokman kırda ekmeği yerken bitkiler hangi hastalıklara iyi geldiklerini söylemeye başlarlar ve böylece Lokman Yetim adı Lokman Hekim'e dönüşür.

b. Motifler

1) Babasızlık

2) Cemiyet: Padişah/Hükümdar/Bey

3) Cemiyet: Dilenci

4) Olağanüstü varlık

5) Şifalı yiyecek/içecek: Sudan çıkan kuru undan yapılan ekmek

6) Şifalı yiyecek/içecek: Esmer ekmek

7) Renk sembolizmi

8) Cansız varlıklarla iletişime geçme

50. Ölüme Garşı Derman Yogdur

a. Motif Sırası

1) Lokman iki bin beş yüz yıldan fazla yaşamıştır.

2) Tabiplik dermanlarını ilk hazırlayan kişi Lokman'dır.

3) Bitkiler Lokman'a dile gelirler, hangi hastalıkları iyileştirdiklerini söylerler, Lokman da onlardan ilaç hazırlar.

4) Lokman bütün hastalıkları iyi ettiğinden ölüme de derman bulmak ister.

5) Lokman ölüm yatağına düştüğü zaman hazırladığı dermanlar fayda etmez, ölümsüzlük dermanını bulmadığına üzülür ve ölümden kurtuluş olmadığını anlar.

b. Motifler

1) Uzun ömür yaşama

2) Meslek piri

3) Cansız varlıklarla iletişime geçme

4) Ölümsüzlük arayışı

B. Masallar

Dilimize Arapça'dan geçen "masal" kelimesinin aslı "mesel"dir. Türk dünyasında; Çorçok (Teleütler), Ertek (Kazaklar, Kırgızlar), Imak (Sagaylar), Nıbah (Şorlar), Sersek (Şorlar), Nağıl (Azerbaycanlılar), Hallep (Çuvaşlar), Çocek (Doğu Türkistanlılar) kullanımları vardır (Sakaoğlu, 1999: 4).

Pek çok araştırmacı tarafından masal tanımı yapılmıştır. Biz burada Saim Sakaoğlu'nun masal tanımını vermeyi uygun gördük: "Masal; kahramanlarından bazıları hayvanlar ve tabiatüstü varlıklar olan, olayları masal ülkesinde cereyan eden, hayal mahsulü olduğu halde dinleyenleri inandırabilen bir sözlü anlatım türüdür (Sakaoğlu, 2002: 4)."

51. Loğman ile Şeyirdi

a. Motif Sırası

1) Lokman öğrencisi ile seyahat ede ede bir şehre gelir ve burada menzil tutarlar.

2) Lokman öğrencisini çörek, yağ ve şor alması için pazara gönderir.

3) Öğrenci pazarda neyin fiyatını sorduysa hepsi aynı fiyattır.

4) Ustasına buranın çok güzel bir yer olduğunu, yüz dinardan pahalı bir şeyin olmadığını söyler.

5) Usta bunun iyi bir şey olmadığını, buradan gitmek gerektiğini söyler.

6) Öğrencisi itiraz ettiği için burada kalırlar.

7) Bir adam padişahın emri ile asılacaktır, Lokman ile öğrencisi de darağacı kurulmuş alana gelir.

8) Asılacak adam bağban olduğunu, bir gün bağdayken hırsıza denk geldiğini, onu yakalamak istediğinde duvara tırmandığını ve duvardan düşünce bağın duvarını yüksek yapmışsın diye kendisini suçladıklarını; hâlbuki duvarı kendisinin örmediğini "benna"[3] nın ördüğünü söyler.

9) Bağbanı bırakıp bennayı darağacına çıkardıklarında çırağının kerpici çok vermesi yüzünden duvarın yüksek olduğunu, suçun onda olduğunu söyler.

10) Çırak kerpici verdiği sırada yoldan geçen bir kadının kolundaki bilekliğe hayran kalınca gözünün ona takıldığını söyler.

11) Kadını darağacına getirdiklerinde "zerger"[4] i suçlar.

12) Zergeri darağacına asarlar; fakat boynu kalın, başı ince olduğundan ip boynundan çıkar.

13) Lokman'ın öğrencisinin başı büyük boynu ince olduğundan onu asmaya karar verirler.

14) Lokman padişahla konuşarak öğrencisini kurtarır.

15) Öğrencisi, Lokman'ın şehir hakkında söylediklerine hak verir ve şehirden çıkıp giderler.

[3] bennâ: bina yapan, mimar, kalfa, dülger.
[4] zerger: altın yapan.

b. Motifler

1) Cemiyet: Hoca ve talebesi
2) Cemiyet: Padişah/Hükümdar/Bey
3) Cezalandırılma

C. Halk Hikâyeleri

Türkiye dışındaki Türk coğrafyasında halk hikâyesi kavramı şu şekilde karşılanmaktadır: Azerbaycan'da "dastan, hekâye"; Türkmenistan'da "dessan, halk dessanı, epos, gahrımançılık epos, gahrımançılıkçı dessan, erteki epos, avtorlı dessanlar, halk eposı"; Özbekistan'da "dastan, halk dastanı"; Kazakistan'da "epos, arhaik epos, köne epos, batırlık epos, kaharmandık epos, liro-epos, ğaşıktık epos, romandık epos, batırlık ertegi, cır, batırlar cırı, tarihi cır, ğaşıktık cır, epostık cır, liro-epostık cırlar, dastan, anız"; Kırgızistan'da "comok, epos, dastan, epik dastan, baatardık epos, baatardık comok, miftik köönö baatrdık epos, köönö epos, arhaik epos"; Tataristan'da "dastan (kahramanlık ve sevgi konulu hikayeler), dastan, kıssa (Fars edebiyatı kaynaklı destanlara verilen ad)"; Irak Türkleri ve Kırım Tatarları'nda "destan"; Başkurtlar'da "kobayır, yır, cır (hikaye manzum olduğu için)"; Uygur Türkleri'nde "destan, hikaye"; Gagauzlar'da "annatmak (halk hikayeleri masallaştığı için)"; Balkan Türkleri'nde "hikaye, masal (halk hikayeleri masallaştığı için)"; Altay Türkleri'nde "kay çörçök (kahramanlık destanları için kullanılır)"; Tuva Türkleri'nde "tool, toocu (destan, masal ve hikaye karşılığı olarak kullanılmıştır)"; Hakas Türkleri'nde "nımah (masal karşılığı olarak), alıptıg nımah (kahramanlık destanı karşılığı olarak)"

Halk hikâyelerinin birçok araştırmacı tarafından tanımı yapılmıştır (bk. Alptekin, 2005: 18-21). Halk hikâyeleri, âşıkların tasnif edip geliştirdiği nazım-nesir karışımı bir türdür. Hikâyenin asıl kısmı, yani olaylar nesirle; heyecanlı ve duygulu anlar ise nazımla anlatılmaktadır. Genellikle aşk ve kahramanlık, bazen de iki konunun birlikte işlendiği halk hikayeleri 16. yy. dan itibaren Türk halk edebiyatı içinde görülmeye başlar. Halk hikâyelerinde teşekkül ettikleri devrin tarihî hadiseleri

bazen aynı şekilde bazen de hikâye gerçekliği içinde görülür. Genellikle kahramanın başından geçmiş gibi görünen hadiselerin çoğunda olağanüstü motifler vardır. Bu, hikâyenin teşekkül ve gelişme safhasında, tarihî ve coğrafî şartlara göre halk arasında yaşayan efsane, masal ve destan motifleriyle beslendiğini gösterir. Genellikle âşıkların hayatları etrafında teşekkül eden halk hikâyelerinde hadiselerin bazen masal ülkelerinde bazen de gerçek mekânlarda cereyan eder (Duymaz, 2001: 1).

52. Padişahın Kızının Esas Derdi Dal Yusuf

a. Motif Sırası

1) Evvel zaman içinde bir padişahın güzel bir kızı varmış.

2) Pencere önünde oturup yoldan geçenleri seyreden padişahın kızı bir gün yoldan geçen bir delikanlıya âşık olur.

3) Padişahın kızı günden güne zayıflar ve kuvvetini kaybeder.

4) Kızın derdine çare bulması için padişahın huzuruna çağrılan devrin hekimi Lokman Hekim, kızın âşık olduğunu ve bu yüzden hasta olduğunu anlar.

5) Lokman Hekim, bir kuzu keserek kızartılmasını ve önlerine getirilmesini ister.

6) Kuzu kızartmasını gören padişahın kızı "Ben Dal Yusuf efendiye yandım sarardım, sen niye böyle yandın sarardın ey kuzu." diye söylenir.

7) Bir ata binen kız soluğu, aşkı ile sararan ve solan sevgilisi Dal Yusuf'un çadırında alır.

8) İki sevgili iki gün birlikte kaldıktan sonra babası tarafından oğluna haber yollanarak, başka bir kızla evlenmesi için gelmesi söylenir.

9) Sabahleyin uyanan padişahın kızı sevgilisini yanında göremeyince feryat edip, yollara düşer.

10) İstemediği bir kızla evlenen Dal Yusuf gerdeğe atılır.

11) Arkadan gelen padişahın kızı düğün alayına katılarak, durumu anlar, oğlanın bahçesinde bulunan bir servi ağacına saçlarından kendini asar.

12) Sevgilisinin aşkına dayanamayan Dal Yusuf da gerdek yerinden çıkarak kendisini başka bir ağaca asar.

13) Birbirlerinden haberleri olmayan iki sevgili sabaha kadar ağaçlar üzerinde ölümle pençeleşirler.

14) Sabahleyin ağaçlardan indirilen Dal Yusuf ile padişahın kızını Lokman Hekim'e götürerek tedavi ettirirler.

15) Zorla güzellik olmayacağını anlayan taraflar yeniden düğün yaparlar ve iki âşık böylece muratlarına erer.

b. Motifler

1) Cemiyet: Aile
2) Cemiyet: Padişah/Hükümdar/Bey
3) Cemiyet: Padişahın/Hükümdarın/Beyin Kızı
4) Aşk: Âşık olma
5) Formülistik sayı: 3
6) Aşk: İstemediği biri ile evlenme/evlendirilme
7) Aşk: Sevdiğinin düğününe gitme
8) Ağaç kültü
9) Aşk: Kendini saçlarından ağaca asma
10) Hastaları iyileştirme
11) Aşk: Kavuşma

D. Fıkralar

Dilimize Arapça'dan geçen "fıkra" kelimesinin Türkiye dışındaki bazı Türk boylarında kullanımı şöyledir: Kırım, Kazan, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan ve Uygurlarda "latife"; Kazakistan'da "erteki, anız", Irak Türkmenleri (Kerkük, Musul) arasında, "nükte, fıkra"; ayrıca Türkmenlerde "yomak, değişme" ve "şorta söz"

Fıkraların merkezinde daima insan-cemiyet, cemiyet-insan münasebetleri vardır. Cemiyet hayatında ortaya çıkan zıtlıklar, düşünce ve davranış farklarından doğan çatışmalar fıkraların konularını oluşturur.

Fıkralarda hikâyelerin çekirdeğini hayattan alınmış olaylar ve fikirler oluşturduğu için gerçekçi bir karaktere sahiptirler. Halkın ortak yaratma gücünden doğan bu estetik şekillerde ince bir mizah, keskin bir eleştiri veya hikmetli bir söz, mutlaka vardır (Yıldırım, 1976: 4-7).

53. Yazın Dere, Kışın Göze Suyu İçmem

a. Motif Sırası

1) Lokman Hekim oğlundan bir çuval buğdayı değirmene götürmesini ister.

2) Çuval düşerse yoldan geçen adamlara Lokman Hekim'in oğlu olduğunu söyleyerek yardım istemesini tembihler.

3) Lokman Hekim'in oğlu bir süre gittikten sonra çuval eşeğin sırtından düşer.

4) Çocuk oradan geçen bir adama seslenerek Lokman Hekim'in oğlu olduğunu söyler ve çuvalı eşeğin sırtına yüklemek için yardım ister.

5) Adam Lokman Hekim mekim tanımadığını, yazın dere, kışın göze suyu içtiğini ve çocuk hatırı için yardım edeceğini söyler.

6) Çocuk eve dönüp de olan biteni babasına anlatınca Lokman Hekim, "Oğlum ben Lokman Hekim'im; ama o adam benden daha Lokman Hekimmiş." der.

b. Motifler

1) Cemiyet: Aile

2) Su kültü

3) Mizah

54. Bana Da Can Lazım

a. Motif Sırası

1) Lokman Hekim, karısı ile ömründe sadece bir defa cinsi ilişkide bulunmuştur.

2) Bu duruma tahammül edemeyen Lokman Hekim'in karısı, oğluna babasına giderek bir kardeş istemesini söyler.

3) Çocuk, babasının yanına giderek annesinin söylediğini aynen tekrar eder.

4) İsteğin karısından geldiğini anlayan Lokman Hekim, oğluna "Sana kardeş lazımsa bana da can lazım." der.

b. Motifler

1) Cemiyet: Aile

2) Mizah

55. Ben Olsam Attan İnmezdim

a. Motif Sırası

1) Lokman Hekim'in oğlu at üzerinde çarşıdan geçerken kalabalık yanında attan inerek bir kenara idrarını boşaltır.

2) Lokman Hekim'e giderek oğlunun terbiyesizliğinden dert yanarlar.

3) Lokman Hekim "Ben oğlumun yerinde olsaydım attan inmeden idrarımı yapardım." şeklinde cevap verir.

b. Motifler

1) Mizah

E. Sınıflamaya Girmeyen Türler

Bu kategorideki anlatılar Lokman Hekim'in kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplardan oluşan nasihatname özelliğindeki anlatılardır.

56. Lokman Hekim'e Göre Uzun Yaşamanın Beş Şartı

a. Motif Sırası

1) Süleyman Peygamber Lokman'dan hikmet dersleri alırken uzun yaşamanın sırlarını sorar.

2) Lokman az taam, az kelam, az selam, az intikam ve çok sabırdan oluşan uzun yaşamanın beş şartını sıralar ve bunları açıklar.

3) Uzun yaşamanın sırlarını öğrenen Süleyman Peygamber bu sayede yüz beş yaşına kadar yaşar.

4) Süleyman Peygamber ölüm korkusu içine düştüğü zaman bir mağaraya çekilir ve orada ölür.

b. Motifler

1) Uzun ömür yaşama

2) Olağanüstü mekân: Mağara

3) Peygamberler

57. Lokman Hekim'in Vasiyeti

a. Motif Sırası

1) Lokman ölmeden evvel oğluna üç şey vasiyet eder.

2) Lokman'ın vasiyeti; hükümet adamları ile fazla dost olmaması, sonradan görmüş ile alışveriş etmemesi, karısına sırrını söylememesidir.

3) Oğlu, babası öldükten sonra bu sözlerin doğruluğunu tecrübe etmek ister.

4) Oğlan, bir kolcu ile dost olur, sonradan görme bir tüccardan yüz altın borç alır, karısının hamama gittiği bir gün kuzu keserek fırında büryan ettikten sonra evin bahçesine gömer.

5) Lokman'ın oğlu havuzun başına geçerek sözde düşünmeye başlar.

6) Karısı hamamdan gelince, kocasını çok düşünceli bir vaziyette görür ve ne olduğunu sorunca kocası, komşunun kızına tecavüz ettiğini, çok bağırıp çağırmasın diye de öldürüp çiçekliğe gömdüğünü söyler.

7) Kadın karakola giderek durumu anlatınca çavuş telaş içinde eve gelerek arkadaşı olan adamı karakola sürükler.

8) Adamın sonradan görme komşusu arkasından koşarak adam ölür de para alamam düşüncesi ile borcunu ister.

9) Hep beraber karakola giderler, kadıya çıkarlar ve yerinde keşif yapılmasına karar verilir.

10) Bahçedeki çiçekleri kazıp bakarlar, kız cesedi yerine kızarmış kuzu çıkar.

11) Kadı bu durumu sorunca Lokman'ın oğlu, baba vasiyetini anlatır ve herkes babanın çok haklı olduğunu görür.

b. Motifler

1) Cemiyet: Aile

2) Vasiyet/Nasihat etme

3) Formülistik sayı: 3

4) Sınama

5) Deney ile verilen öğüdün makul olduğu ispat edilir

58. Başa Bela Almam

a. Motif Sırası

1) Lokman'a Allah'ın vekili olarak yeryüzünde hükmetmek isteyip istemediği sorulur.

2) Allah bu hususta onu kendi haline bırakırsa başına bela almayacağını; eğer emrederse baş üstüne diyeceğini söyler.

b. Motifler

1) Hükümler ve kararlar

2) Allah/Tanrı

59. Arpa Suyu İç

a. Motif Sırası

1) Adamın biri nefes darlığına düşerek Lokman Hekim'e gelir.

2) Lokman Hekim arpayı kaynatarak suyunu içmesini söyler.

3) Lokman Hekim'in söylediklerini yapan hasta adamın göğsü açılır.

b. Motifler

1) Şifalı yiyecek/içecek: Arpa

2) Hastaları iyileştirme

60. Limon Yedi Derde Devadır

a. Motif Sırası

1) Bütün hekimlere göründüğü halde tedavi olamayan çok ağır hasta olan bir adam bir gün Lokman Hekim'e gelir.

2) Lokman Hekim, hastayı laboratuvarında ameliyat ederek karnından bir kurt çıkarır.

3) Kurdu öldürmeden diğer bütün hekimlerin verdiği ilaçları bu kurda yedirir ve ilaçları yiyen kurt iyice büyür.

4) Büyüyen bu kurt üzerine devamlı limon sıkılınca gitgide küçülerek bir günde erir.

5) Lokman Hekim adama şimdiye kadar boşuna çile çektiğini, devamlı limon yeseydi hemen iyi olacağını, limonun yedi derde deva olduğunu söyler.

b. Motifler

1) Çaresi olmayan hastalık

2) Şifalı yiyecek/içecek: Limon

3) Formülistik sayı: 7

61. Bu Has Bir Alettir

a. Motif Sırası

1) Davut Peygamber'in evine gidip gelen Lokman Hekim, evinde asılı bulunan zırhın ne demek olduğunu merak eder, bir türlü sormaya cesaret edemez.

2) Nihayet Lokman Hekim'in sabrı taşarak, zırh içerisinde ne olduğunu Davut Peygamber'e sorar.

3) Davut Peygamber şöyle cevap verir: "Bu has bir alettir. Savaş içindir. Bunun yarası geçer; ama dil yarası geçmez."

b. Motifler

1) Atasözleri

2) Peygamberler

62. Acı Karpuz Dilimi

a. Motif Sırası

1) Lokman, efendisine bir karpuz hediye getirir.

2) Efendisi, Lokman'a karpuzdan bir dilim verince Lokman, karpuz dilimini şeker, bal yer gibi zevk ile yer.

3) Bu durum efendisinin hoşuna gider ve bir dilim karpuz kalıncaya kadar Lokman'a yedirir.

4) Son dilimi de kendisi yer; fakat acılığından dili yanar, dudakları uçuklar.

5) Lokman'a böylesine zehri nasıl şerbet gibi içtiğini, bu kahrı nasıl lütuf sandığını, niçin buna sabrettiğini sorar.

6) Lokman da, "Sizin nimetler bağışlayan elinizden o kadar nimetler yedim ki utancım iki kat oldu. Elinden bir de acı bir şey yememek ayıp geldi bana. Şekerler bağışlayan elindeki tat, bu karpuzda acılık bırakır mı hiç?" der.

b. Motifler

1) Karakterin güzel özellikleri: Minnettarlık

2) Çeşitli karşılık vermeler

63. Lokman Hekim'in Cevabı 1

a. Motif Sırası

1) Lokman Hekim'e hâkimlik mertebesine yükselişinin sebebini sorarlar.

2) Boş yere bir şeyi kurcalamadığını ve kendisini ilgilendirmeyen bir şeyle zaman kaybetmediğini söyler.

b. Motifler

1) Çeşitli karşılık vermeler

64. Lokman Hekim'in Cevabı 2

a. Motif Sırası

1) Kimsesiz yerlerde tek başına uzun müddet oturan ve tefekküre dalan Lokman'a, dostu bunun nedenini sorar.

2) Lokman, kâinat esrarını uzun zaman tefekküre dalmakla çözmenin mümkün olduğunu; düşünmeye ve tefekküre dalmanın cennetin yollarını açacağını söyler.

b. Motifler

1) Issız yerlerde vakit geçirme

2) Çeşitli karşılık vermeler

65. Lokman ve Kölesi

a. Motif Sırası

1) Uzun bir seyahatten dönen Lokman, köyüne yakın bir yerde kölesi ile karşılaşır.

2) Ailesi ve köyünü sorunca köle, anasının babasının dünyadan göçtüğünü söyler.

3) Lokman bunların haklarına riayette kusur etmek endişesinden kurtulduğunu söyler.

4) Köle, kız kardeşinin de vefat ettiğini söyleyince, insanlık hali, kendisinden bir fenalık çıkar; ailemizi mahcup eder, düşüncesinden kurtulduğunu söyler.

5) Erkek kardeşinin de öldüğünü söyleyince belinin büküldüğünü, kanatlarının kırıldığını söyler.

6) Köle, oğlunun da vebaya kurban gittiğini söyleyince Lokman Hekim yüreğinin yandığını, ciğerlerinin parçalandığını söyleyerek ağlar.

b. Motifler

1) Cemiyet: Köle

2) Cemiyet: Aile

3) Çeşitli karşılık vermeler

66. Öğüt

a. Motif Sırası

1) Bir gün Lokman Hekim oğluna üç nasihat verir.

2) Nasihatlerden birincisi ormanda veya ağaçlık yerlerde yatıp uyumaması, ikincisi büyüklerinin sözlerini dinlemesi, üçüncüsü ekmeğini şekerle yemesidir.

3) Lokman Hekim'in oğlu uzun bir yolculuğa çıkar.

4) Bir çeşme başında yaşlı bir ihtiyar görür.

5) İhtiyar dede ile su içtikten sonra ağaçları çok sık bir ormana gelirler.

6) Çok yoruldukları için ihtiyar "Ağacın altına yatarak biraz dinlenelim." deyince oğlanın aklına babasının birinci nasihati gelir.

7) Dede, ikinci nasihate göre oğlanın kendisini dinlemesi gerektiğini söyler ve oğlan ağacın altında yatmaya mecbur olur.

8) Biraz sonra ağaçtan inen bir yılan uyumuş olan oğlanı zehirlemek ister.

9) Uyumayan dede yılanı öldürür.

10) Yolculuktan geri dönen Lokman Hekim'in oğlu başından geçenleri babasına anlatır.

11) Üçüncü nasihati anlamayarak babasına sorar.

12) Lokman Hekim, iyice acıktığı zaman sadece ekmek yese bile insana şeker gibi geleceğini söyler ve karnının doyduğunu hissedince hemen kalkmasını öğütler.

b. Motifler

1) Cemiyet: Aile

2) Vasiyet/Nasihat etme

3) Formülistik sayı: 3

4) Cemiyet: Yaşlı adam

5) Su kültü

6) Ağaç kültü

7) Uyku

67. Çare Yok

a. Motif Sırası

1) Kırk beşlik bir kadın gençleşmek için bir gün Lokman Hekim'e müracaat eder.

2) Lokman çare olmadığını söyleyince kadın kızarak ayrılır.

3) Uzun bir zaman geçtikten sonra genç bir kadın olarak tekrar Lokman Hekim'in karşısına dikilir ve Lokman Hekim'le alay eder.

4) Lokman Hekim meseleyi anlayarak kadına evlendiği delikanlıya ne olduğunu sorunca kızaran kadın, öldüğünü söyler.

5) Lokman Hekim hiddetlenerek kendisinin bir gencin hayatını onun gençleşmek arzusuna tercih ettiğini söyler.

b. Motifler

1) Gençleşme

68. İnadın Zararı

a. Motif Sırası

1) Bir gün adamın biri Lokman Hekim'e madem büyük bir hekimse neden oğlunun küçük abdestini altına yapmasını engelleyemediğini sorar.

2) Lokman Hekim ata binmeye çok meraklı olan oğlunun inat edip at üzerindeyken işemediği için sidik damarlarının düğümlendiğini ve bu yüzden altına işediğini söyler.

b. Motifler

1) Karakterin çirkin özellikleri: İnatçılık

69. Gebe Kadın

a. Motif Sırası

1) Lokman Hekim arkadaşlarıyla birlikte bir gün bir hamamın önünden geçerken hamamdan gebe bir kadın çıkar.

2) Lokman Hekim, arkadaşlarına yarım saat sonra bu kadının öleceğini söyler ve dediği gibi de olur.

3) Lokman Hekim arkadaşlarıyla bu kadının evine giderek pamuk, ispirto ve çuvaldız ister.

4) Karın boşluğu üzerine ispirto sürülerek, çuvaldız sokulup çıkarılınca kadın ayağa kalkar.

5) Lokman Hekim bu gebe kadının hamamda fazla kalınca çocuğunun içeride bunalarak annesinin ciğerine el attığını; bu yüzden nefesi kesilen kadının bayıldığını söyler.

6) Lokman Hekim çuvaldızı kadının boşluğundan çocuğun eline soktuğunu, eli acıyan çocuğun elini anasının ciğerinden çektiğini, bayılan annenin böylece dirildiğini izah eder ve gebe kadınların hamamda fazla kalmasının doğru olmadığını söyler.

b. Motifler

1) Cemiyet: Arkadaş

2) Gaipten/Gelecekten haber verme

3) Cemiyet: Aile

4) Hastaları iyileştirme

70. Dil ve Kalp 1

a. Motif Sırası

1) Lokman Hekim'in küçükken yanında çalıştığı ağası bir koyun kesmesini ve en temiz iki uzvunu getirmesini ister.

2) Lokman Hekim koyunun kalbi ile dilini götürür.

3) Ağası tekrar bir koyun keserek en pis yerinden iki uzvunu getirmesini ister.

4) Lokman Hekim yine koyunun dili ile kalbini götürür.

5) Ağası sebebini sorduğu zaman Lokman Hekim, insanlarda ve hayvanlarda bu iki uzuv temiz olunca bütün vücudun temiz, pis olunca da bütün vücudun pis olacağını, insan ile hayvanların temizliği ile pisliğinin kalp ile dilden kolayca anlaşılacağını söyler.

b. Motifler

1) Cemiyet: Ağa ve hizmetçisi

2) Çeşitli karşılık vermeler

71. İlaçlarını Biliyorlar

a. Motif Sırası

1) Lokman Hekim'in kırlara ilaç yapmaya çıktığı bir gün, bir çayırda tırpanlarla ot biçen köylülerin durumları dikkatini çeker.

2) Terliyken bir külek soğuk yoğurda ekmek doğrayıp yiyen ve sonra çimenler üzerinde uyuyan çiftçileri görünce hastalanacaklarını tahmin eder.

3) Uyanan köylüler tekrar tırpanlarını ellerine alarak, aynı hararetle çayırı biçmeye başlarlar.

4) Yüzlerinden biraz sonra tekrar terler akmaya başlayınca Lokman Hekim "Bunlar ilaçlarını biliyorlar." şeklinde kendi kendine söylenerek oradan uzaklaşır.

b. Motifler

1) Meslekler: Çiftçi
2) Şifalı yiyecek ve içecek: Yoğurt

72. Sıcak Su Her Şeyi Açığa Çıkardı

a. Motif Sırası

1) Efendisi, Lokman ve arkadaşlarını bahçeye meyve toplamaları için gönderir.

2) Tarladaki bütün meyveleri yiyip bitiren arkadaşları efendilerinin yanına eli boş dönerek, bütün meyveleri Lokman'ın yediğini söyler.

3) Lokman gerçeğin herkese sıcak su içirilerek ortaya çıkacağını söyler ve bu uygulanır.

4) İçleri bulanan hizmetçilerin ağzından yedikleri, Lokman'dan ise sadece sıcak su çıkar.

b. Motifler

1) Cemiyet: Ağa ve hizmetçisi
2) Cemiyet: Arkadaş
3) Hilekârlık
4) Karakterin güzel özellikleri: Kurnazlık

73. Önce Nehirlerin Denize Dökülmesi Engellensin

a. Motif Sırası

1) Sarhoş olduğu bir an bütün denizi içeceğine bahse giren efendisi, Lokman'a bu iddiadan nasıl kurtulacağını sorar.

2) Bahse girenlere önce nehirlerin denize dökülmelerinin engellenmesinin gerektiğini, çünkü efendisinin elbette dökülen nehirleri değil, yalnız deniz suyunu içmekle övündüğünü söyleyerek, efendisini kurtarır.

b. Motifler

1) Karakterin güzel özellikleri: Kurnazlık

74. Dil ve Kalp 2

Motif sırası ve motifleri 70. anlatı ile aynı olduğundan burada tekrar edilmeyecektir.

75. Lokman'ın Huyları

a. Motif Sırası

1) Lokman bir cemaat ile hikmetten söz ederken bir kişi gelerek Lokman'ın kendisi ile koyun güden bir kişi iken nasıl olup da bu mertebeye eriştiğini sorar.

2) Lokman gerekmedikçe konuşmadığını, konuştuğu zaman ise gerçekleri söylediğini belirtir.

b. Motifler

1) Çeşitli karşılık vermeler

76. Ölecek İnsana Küçük Bir Oda Bile Çok

a. Motif Sırası

1) Lokman'ın daracık bir odası vardır.

2) Bu küçücük odaya nasıl sığdığını soran bir kişiye ah çekerek ölecek bir insan için bunun çok bile olduğunu söyler.

b. Motifler

1) Çeşitli karşılık vermeler

77. İki Kapılı Han

a. Motif Sırası

1) Lokman'a uzun süren hayatında dünyayı nasıl gördüğünü sorarlar.

2) Dünyayı iki kapılı han olarak gördüğünü, birisinden girip birisinden çıktığını söyler.

b. Motifler

1) Uzun ömür yaşama

2) Çeşitli karşılık vermeler

78. Unutacakların ve Unutmayacakların

a. Motif Sırası

1) Lokman Hekim etrafında bulunan insanlara ikisini unutmamaları gereken ikisini de unutmaları gereken dört öğütte bulunur.

2) Unutmamaları gereken Allah'ın varlığı ve ölümün varlığı; unutmaları gereken başkalarının yaptıkları kötülükler ve başkalarına yapılan kötülükler.

b. Motifler

1) Vasiyet/Nasihat etme

2) Allah/Tanrı

79. Lokman Hekim'in Vasiyeti

a. Motif Sırası

1) Lokman Hekim ailesine bir sandık bırakarak öldükten sonra açmadan satmalarını ister.

2) Lokman'ın ölümünden sonra satın alan kişi sandığın kapağını açtığında bir kemik üzerinde "Ayağını sıcak tut başını serin, kendine bir iş bul düşünme derin." diye yazdığını görür.

b. Motifler

1) Vasiyet/Nasihat etme

2) Atasözleri

80. Bir Torba Hardal Tanesince Öğüt

a. Motif Sırası

1) Lokman (A.S.) yanına bir torba hardal tanesi koyarak oğluna öğüt vermeye başlar.

2) Günün birinde torbadaki hardal tükenince oğluna bu öğütleri bir dağa verseydi dağın yarılacağını söyler.

b. Motifler

1) Vasiyet/Nasihat etme

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

LOKMAN HEKİM'LE İLGİLİ HALK ANLATILARININ MOTİF İNCELEMESİ

Çeşitli sahalarda kullanılan "motif" kelimesi halk bilgisi sahasında sıklıkla kullanılan bir terimdir. Halk bilgisi sahasındaki anlatmalar motifler üzerine kurulur. Çeşitli akademisyenler tarafından yapılan "motif" tanımları şöyledir (Sakaoğlu, 1980: 23-28):

Bu konuda görüşlerini ortaya koyan ilk kişilerden olan Arthur Christensen'e göre motif "Canlılıklarıyla kendilerini kabul ettiren, tarifi güç bir psikolojik kanuna göre dinleyiciyi avuç içine alabilen ve ibtidâî fikir silsilelerinden yeni terkiplere girmek için az veya çok parçalara ayrılabilen unsurlardır."

Stith Thompson, motifi "Eskiden beri yaşama kabiliyetine sahip olan, masalın en küçük unsuru" olarak tarif eder.

Max Lüthi'nin motif tarifi şöyledir: "Kendisini an'anede muhafaza etme gücüne sahip olan, hikâye etmenin en küçük unsurudur."

Çalışmamızın bu bölümünde Lokman Hekim'le ilgili olarak anlatılan halk anlatılarında tespit edebildiğimiz motifler *"Ölümle İlgili Motifler", "Mitolojik Motifler", "Olağanüstülüklerle İlgili Motifler", "Sihirle İlgili Motifler", "Hayvanlarla İlgili Motifler", "Tabiat Kültleri ile İlgili Motifler", "Sosyal Hayatla İlgili Motifler", "Dini Motifler" ve "Diğer Motifler"* olmak üzere 9 başlık altında incelenmiş; motiflerin yer aldığı anlatıların numaraları parantez içinde verilmiş ve Thompson'ın *Motif Index*'inden, tespit edilebilenlerin yeri gösterilmiştir.

A. Ölümle İlgili Motifler

1. Ölümsüzlük Arayışı

Lokman Hekim efsanelerinde dikkati çeken en önemli motif **"ölümsüzlük arayışı"**dır (1.1, 9, 16, 17, 29, 33, 37, 38, 45, 50). Efsanenin çeşitli varyantlarında Lokman, divan edebiyatında âb-ı hayât (hayat suyu) olarak karşımıza çıkan ölümsüzlük suyu, iksiri ya da otunu bulur; fakat kaybeder. Eski Türkçede *"ebedilik, sonsuzluğa erişme"* anlayışı *"mengü, mengülük* sözleriyle karşılanırdı (Ögel, 1995: 327). Adı her ne olursa olsun insanoğlunun ölümsüzlük arayışıdır bu. Ölüme çare bulunmaması halkın muhayyilesinde bu şekilde efsaneleşmiştir. Her derde derman bulan Lokman bile ölüme çare bulamamıştır. Öyle ise Kur'an'da buyrulduğu gibi *"her canlı ölümü tadacaktır."* Orhun Abideleri'nin kuzey yüzünde Bilge Kağan şöyle söyler: "Zamanı Tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için türemiş." (Ergin, 2005: 27).

> *Bilim çağında yaşıyoruz… Bilim, evren güçlerini yenmekle kalmadı, onları insanların hizmetine sunmayı da başardı. Aya çıktık. Güneşin güç ve enerjisini çekip kontrol edebiliyoruz. Güneş, ay, okyanus ve rüzgârlar hepsi emrimizde. İnsanlığı yok edecek, yeryüzünde hayat izi bırakmayacak silahlar geliştirdik. Bilimin yardımıyla insanın acı ve dertlerini en aza indirgedik. Köre göz, sağıra kulak, lala dil, kötürüme bacak taktık. Hayat üretiyor, bedeni asırlarca koruyabiliyoruz. Fakat ölümü yenebiliyor muyuz?* (Yasa, 1997: 239).

Esma Şimşek (2008: 198-199), ölümsüzlüğe çare arama düşüncesinin geçmişinin insanlık tarihinin başlangıcına, mitolojik dönemlere kadar gittiğini söyleyerek bu dönemlerde de ölümsüzlüğe çare için havadan, sudan, topraktan, ağaçtan, bitkiden vs. umut beklendiğini; bu umutların ve aranan çarelerin mitoloji ile, masal ile, destan ile, efsane ile vücuda geldiğini belirtmiş, bunun sebebini şu şekilde izah etmiştir:

> *İnsanların hayatı ilk olarak anladıkları zamanlarda devirler değiştikçe bitkilerin, ağaçların mahvolup, kışın yapraklarını dökmesi, yazın ise yeniden yapraklanması, canlanması; suyun kış mevsiminde donup, yazın eriyerek tekrar su olduğunu gördükçe bitki, ağaç ve suyun ölüp, yeniden dirilmek kabiliyetine sahip olduğunu düşünüyorlardı. Bunun için de eski insanlar, hayatı bitkide ve suda görmekteydiler. Bir de su ve ağaç, ilk insan için yaşayış kaynağı idi. Dirilik suyu, ebedî hayat çiçeği, hayat ağacı, dünya ağacı gibi mitolojik motifler yalnız bu düşünceden kaynaklanmaktadır (Seyidof 1983, 110).*

"Ölümsüzlük arayışı" ve bunun sonucunda tıbbın ortaya çıkışı motifi birçok efsanede farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Geçmişten günümüze her şeyin bir sonu olduğunu bilen insan çok iyi bilinen bu gerçeğe rağmen psikolojik olarak ölümsüz olma arzusu içindedir ve bireyin narsist yapısından kaynaklanan bu psikolojik eğilim evrenseldir (Koç, 2000: 68). Tibet'te hastalıkların ve tıbbın menşeine dair şöyle bir efsane dikkatimizi çeker:

> Tsê-dze-per-ddu evinden üç günlüğüne uzaklaşır. Döndüğü zaman ailesini ölü bulur. Bunun üzerine ölümün ilacını bulmak için ruhların şefinin bulunduğu ülkeye gitmeye karar verir. Birçok maceralardan sonra bu harikulâde ilacı çalar; fakat ruhlar tarafından takip edilerek yere düşürülür. İlaç yerlere dökülür ve böylece şifalı otlar meydana gelmiş olur. (Seyidoğlu, 1995: 18-19).

Benzer bir yapı Gılgamış Destanı'nda da bulunur. Gılgamış, Mezopotamya'da güçlü bir kraldır. İlâhî menşeli Engidu ile arkadaş olur. Fakat bir müddet sonra onun ölümüyle çok perişan bir hale düşer, derin bir ıstırap yaşar. Gılgamış, arkadaşı Engidu'yu yeniden hayata döndürmek için çâre arar. Sonunda insanı ebedî hayata kavuşturan bir ot olduğunu öğrenir. Bu otun yerini sadece "nehirlerin birleştiği yer"de oturmakta olup ebedî bir hayat sürmekte olan hakîm Utnapiştim bilmektedir. Gılgamış, uzun ve maceralı bir yolculuktan sonra onu bulur ve otun yerini öğrenir. Tehlikelerle dolu uzun bir yolun sonunda otun bulunduğu yere gelir. Ot, bir kuyunun içindeki suyun dibindedir. Otu çıkarır; fakat o sırada bir yılan otu kaparak kaybolur ve tıpkı bizim kahramanımız gibi Gılgamış da amacına ulaşamaz.[1]

Benzer bir efsane tıp tanrısı Asklepios için de anlatılır. Asklepios da ölümsüzlük ilacını bulmuş; fakat Tanrı Zeus tarafından yıldırımla cezalandırılmıştır. Asklepios doğanın ve hekimliğin sırlarını öğrenmekle kalmaz. Başı kıvrım kıvrım yılanlarla dolu **medüza**'nın da bir parçasını oluşturduğu canavar **gorgo** ölünce, tanrıça Athena, topladığı canavara ait kanı Asklepios'a verir. Gorgo canavarının sağ tarafındaki damarlardan toplanan kan zehirli, sol tarafındaki damarlardan toplanan kan ise faydalıymış. İşte bu şifalı kanı Asklepios ölüleri diriltmek için kullanırmış. Tanrıça Artemis de Asklepios'dan bu gücünü kullanarak sevgilisi Orion'u

[1] Gılgamış Destanı için bk. Ahmet Yaşar Ocak, İslâm-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü, Ankara, 1999, 34; Tankut Sözeri, Kültürlerde Şahmeran, İstanbul, 2000, 19-25; Murat Uraz, Türk Mitolojisi, İst., 1994, 306-311; Fred Gladstone Bratton (Çev. Nejat Muallim), Yakın Doğu Efsaneleri, 2000, 38-46; Ş. Teoman Duralı, Gılgamış Destanı, İstanbul, 2011.

kurtarmasını istemişti. Tanrı Zeus, doğal düzeni bozan hekim tanrının bu aşırı gücünden kuşku duyarak, bu haddini bilmezliği cezasız bırakmamış, Asklepios'un üstüne bir yıldırım göndererek yok etmişti O'nu. Hekim tanrının elindeki reçete yere düşmüş ve yağmurla birlikte reçetenin özü elinin yanında duran bir bitkiye geçmiş ve böylece **sarımsak** denilen bitki oluşmuş (Sözeri, 2006: 34'ten Erhat, 1993: 63).

Türk-İslam inançlarında önemli bir yere sahip olan Hızır da İlyas ile birlikte İskender-i Zülkarneyn'in maiyetinde zulumat ülkesine "âb-ı hayât"ı (ölümsüzlük suyu) bulmaya çıkmıştır. Hızır ile İlyas bir pınarın kenarında pişirdikleri balıkları yerken Hızır'ın elinden bir damla su, balığa damlamış, balık canlanınca aradıkları suyun o olduğunu anlayıp, içerek ölümsüzlüğe kavuşmuşlardır.

> *Kaf Dağı'nın yakınında Zulmet denilen karanlık bir bölge vardı, burada Āb-ı Hayât bulunuyordu, burası garip öykülerin kaynağı olan bir yerdi. Bu batıdaydı, güneş pınara batıyordu, hiçbir aydınlık yoktu. Yer çok sıcaktı, ancak özel ayakkabılar giyerek yürünebilirdi. Hz. Hızır bu sudan içen birkaç kişiden biriydi. Hz. Hızır ayrıca buranın koruyucusuydu, onun izni olmadan kimse yaklaşamazdı. İskender bu suyu içerek ölümsüz olmak istedi. İzin alıp gitti, şişesini suyla doldurdu, karanlıkta yürüyerek buradan çıktı, şişeyi bir ağaca astı, ancak bir karga geldi, hepsini içti ve şişeyi tersine çevirdi, su ağaca aktı, karga ölümsüz olduğu gibi ağaç da hep yeşil kaldı. Ancak İskender içemedi ve ölümsüz olamadı.* (And, 2010: 34).

Her dönemde toplumların zihnini meşgul eden ölüme çare arama, halk hekimliğinin en önemli konularındandır. Gılgamış'ın ulaşmak için uğraştığı; fakat elde edemediği ölümsüzlük, Başkurt Türklerinin Ural Batır Destanında da aranmaktadır. Destanda ölümün nasıl bir varlık olduğunu sorgulayan Ural ile ağabeyi Şülgen'in insan ve hayvanlara ölümsüzlük kazandırmak üzere 'yenşişme'yi (hayat pınarı) aramaya çıkmaları ve bu sürede yaşadıkları maceralar anlatılır (Atnur, 1996: 91-243).

Huu İney, Piçen Arığ ile İcen Arığ'ın öldürdüğü Altın Arığ'ın Ak Boz atı ve altı yaşındaki oğlanı cebinden çıkardığı sihirli ak sudan sürerek diriltir, suyu da lazım olur diye Altın Arığ'ın cebine koyar. Bu su, ölen insanı diriltir. Huu İney'den sonra da kimse bu suyu bulamayacaktır (Altın Arığ, 1997: 93). Altın Arığ daha sonra ölümsüzlük suyunu Alp Han Kız'a verir (Altın Arığ, 1997: 179). Alp Han Kız, Taptaan Mergen'in isteği üzerine ülkesine döner, hayat suyuyla ölenleri diriltir (Altın Arığ, 1997: 309, 319).

Ak Öleñ (at) gökten düşen demirle yaralanınca Kır Öleñ (at) onu iyileştirmek için ölmezlik otu aramaya gider ve bu otla Ak Öleñ'i diriltir (Ergun, 2006: 215).

Ural Batır destanında da ölümsüzlük arayışı söz konusudur. Ural Batır hayat suyunu bulur; fakat bir ihtiyar dünya düzeninin bu şekilde oluştuğunu, her canlının ölmesi gerektiğini söyleyince içmekten vazgeçer ve dağlara serper, dağlar yemyeşil olur (Ergun ve İbrahimov, 1996: 305-325).

Köroğlu babasının gözlerinin açılması için ölümsüzlük suyunu ararken o suyu atı içmiş ve ölümsüz olmuştur (Ekici, 2004: 347-354).

Eliade (2003: 200), suyun ilk örneğinin "hayat suyu" olduğunu belirtir.

Er-Sogotoh'un evininin önünde bulunan ağacın dibinde insanlığa ölmezlik sırrını veren ebedî, "hayat suyu" kaynarmış. İhtiyarlar, kuvvetten düşmüş inekler gelirler, bunun diplerinde gezerler, bu sudan içtikten sonra gençleşip kuvvetlenerek dönerlermiş. Uçan ve koşan vahşi hayvanlar, bu ağacın dallarında gezerler, koşarlar ve onun usarelerini emerek, kutsal bir kuvvete sahip olurlarmış (Ögel, 1993: 105).

Minusinsk dolaylarında derlenen bir efsanenin hayat suyu ile ilgili bölümünü şöyledir:

Büyük bir dağ yükselir, on iki gök katından
Dağda bir kayın vardı, yaprakları altından,
Kayının altındaysa, küçük bir çukur vardı,
Bir karış bile değil, o kadar yüzlek dardı.
Bu çukur hep doluydu, kutsal hayat suyuyla,
İçen ölmez olurdu, ebedî bir duyuyla,
Altın bir kâse vardı, bu suyun tam başında,
Bir de bekçi konmuştu, kimbilir kaç yaşında,
Ak-Sakal Tata denir, bu bekçinin adına,
Tanrıca konmuş idi, bu kayının altına. (Ögel, 1993: 107)

Altay toplumlarında ölmeme arzusu çok güçlüdür. Cengiz Han ölümsüzlük ilacı bulma arzusu ile yanıp tutuşuyordu. Ünlü Çang-Çuen huzuruna geldiğinde "Ölümsüzlük ilacınız var mı?" diye sorar. Üstat şöyle cevap verir: "Hayatı korumanın yolları var, fakat ölümsüzlük ilacı yoktur." (Roux, 1999: 52-53).

Roux, Altaylıların ölüm karşısındaki tavrını şu şekilde özetler:

Altay toplumunun, insanın ölümsüz olduğuna inandığı bir dönem olmuştur. Bu ölümsüzlük inancı kaybedilmiş, fakat bireyin gerçek mutluluğu olan güçlü yaşama arzusu, bu ölümsüzlüğü bir gün yeniden bulacağı ümidini ayakta tutmuştur. Bunu beklerken, ömrün uzatılmasını sağlayacak tüm çareler aranmıştır. Tengri'nin, Gök Tanrı'nın bağışlayıcı olması için dua edilmiş ve ettirilmiş (özellikle din adamlarına); herkese verilen hayat gücünün (kut) muhafaza edilmesi için çaba harcanmış, insanı öldürebilecek gizemli güçlerin, düşmanların silahının ya da bedene giren yabancı bir madde olan hastalık gibi kötü etkilerin etkisiz hale getirilmesine çalışılmıştır. Bu nedenle, Şamanist yöntemlere, büyüye ve öğrenilir öğrenilmez tıbbi yöntemlere başvurulmuştur. Fakat sonunda ölümün kaçınılmaz olduğunun bilincine varılmıştır.

Önce ağlayıp yakınmışlar, sonra da boyun eğmeye ve hatta kendilerine teselli nedenleri bile bulmaya çalışmışlardır. Fakat açıkça görüldüğü gibi, burada yalnızca bir ehvenişer söz konusudur. Dünyadaki tüm toplumlar gibi, Altay toplumu da hayat için ümitsiz bir mücadele vermiştir (Roux, 1999: 68).

Bazı anlatılarda ölümsüzlük suyunun yerini ölümsüzlük otu almaktadır. Ölümsüzlük otu, merkez simgeciliğinden köken alır. Yani bu ot, evrenin merkezinde bulunur ve amaç ona ulaşmaktır. "Merkez, her şeyin öncesinde kutsal olanın, mutlak gerçekliğin bölgesidir. Benzer şekilde, öteki tüm mutlak gerçeklik simgeleri de (yaşam ve ölümsüzlük ağaçları, gençlik çeşmesi vb.) merkezde bulunmaktadır. Merkeze giden yol zorlu bir yoldur ve bu gerçeklik düzeyinde doğrulanmaktadır: Tapınağın zorlukla çıkılan katları (sözgelimi Borobudur)[2]; kutsal mekânlara (Mekke, Hardwar, Yeruşalim) hac seferi; Altın Post'u, Altın Elmalar'ı, Hayat Otu'nu bulmak için girişilmiş kahramanca ve tehlike dolu yolculuklar; labirentte gezintiler, kendi benliğine, varlığının merkezine giden yolu arayan kişinin karşılaştığı zorluklar ve diğer birçokları. Yol zahmetlidir; tehlikelerle doludur; çünkü din dışı olandan kutsal olana, geçici ve yanıltıcı olandan gerçeklik ve ebediyete, ölümden yaşama, insandan tanrıya geçiş ayinidir." (Eliade, 1994: 31).

Kur'an'da Hz. Âdem ile Havva'nın ölümsüz olabilmek için yasak meyveden yedikleri anlatılır. Ölümsüz olma isteği İslamiyet'in yanı sıra Yahudilik ve Hıristiyanlıkta da mevcuttur. Yahudi ve Hristiyan literatüründe yer alan ve cennetin ortasında olduğu söylenen "hayat ağacı"nın kendisinden yiyeni ebedî hayata sahip kılacağına inanılır (Erdem, 1993: 36, 67, 68).

Ölümsüzlüğü veya gençliği aramaya dair efsaneler, altın meyvaları ve mucizevi yaprakları olan bir ağacı, "uzak bir ülkede bulunan" (gerçekte öte dünyada) ve canavarlar tarafından korunan (grifonlar, ejderhalar, yılanlar) bir ağacı başrole çıkartmaktadırlar. Bu ağacın meyvelerini toplayabilmek için muhafız canavarla dövüşmek ve onu öldürmek gerekmektedir, yani kahramanlık tipinden olan bir *kabul denemesinden* geçmek: galip ebedi gençlik, yenilmezlik ve kâdir-i mutlaklık gibi insan-üstü, adeta Tanrısal bir konumu "şiddet"le elde etmektedir (Eliade, 1991: 128).

Âdem'e ve Havva'ya Bilgi Ağacı'nın meyvesini yemeleri için ısrar eden yılan, onlara bu ağacın meyvelerinin ölümü değil Tanrısallığı getireceğini söyler. "Kesinlikle ölmezsiniz; çünkü Tanrı biliyor ki, o ağacın meyvesini yediğinizde

[2] Cava'nın (Endonezya) orta kesiminde bulunan ünlü Budist tapınağı.

gözleriniz açılacak, iyiyle kötüyü bilerek Tanrı gibi olacaksınız." Yılan insanın yalnızca iyiyi ve kötüyü bilerek Tanrı gibi olacağını ya da her şeyi bilen olarak Hayat Ağacı'nın nerede olduğunu "görebileceğini" ve böylece ölümsüz olabileceğini söylemiyor muydu? Eğer kelimesi kelimesine alınırsa, Tevrat böyle der gibi görünmektedir: "Rab Tanrı … 'Âdem iyiyle kötüyü bilmekle bizlerden biri gibi oldu,' dedi, 'Artık yaşam ağacına uzanıp meyve almasına, yiyip ölümsüz olmasına izin verilmemeli.'" (Eliade, 2003: 286-287).

Hayat Ağacı, ölüleri dirilten, hastaları iyileştiren ya da gençleştiren vb. tüm mucizevi bitkilerin ilkörneğidir. Oşadi Dağı'nda dört harika ot bulunmaktadır: "Bunlardan biri paha biçilmez ottur, ölüleri diriltir, diğeri okları yaradan çıkarır, üçüncüsü yaraları kapatır…" Mritasamjīvanī otu, ölüleri diriltir ve kuşkusuz en değerli bitkidir. Ama başka bir "büyük ot" daha vardır: samdhani, ölülerin bedenlerinin parçalarını birleştirmek gibi bir özelliğe sahiptir. Çin efsanelerinde, olağanüstü bir adadan söz edilir. Kargalar bu adadan, ölümleri üzerinden üç gün geçmiş savaşçıları bile dirilten bir ot taşırlar. Aynı inanışlar, İran'da da bulunur. Dirilten ot Roma dünyasında da yaygındır ve onun güçleri, tüm Avrupa efsanelerinde bilinir. Hz. Süleyman, Saba kraliçesinden ölümsüzlük ister. Saba kraliçesi, kayaların arasında yetişen bir bitkiden söz eder. Süleyman, etrafta elinde bir otla dolaşan bir "ak saçlı" yaşlı bir adamla karşılaşır; adam, severek elindeki otu verir; çünkü onu tuttuğu sürece ölememektedir. Bu ot, yalnızca ölümsüzlük vermekte ancak gençlik vermemektedir (Eliade, 2003: 290).

"Ölümsüzlük ve gençlik bitkisi", Hindistan'da ve Sami kültüründe farklı algılanır. Samiler, ölümsüzlük ve ölümsüz bir yaşam arzulamışlardır; Hintliler, gençleştiren ve yenileyen bitkinin peşindedirler. Yunanlılar da ölümsüz olmak değil, uzun bir ömür ve gençlik isterler. (Eliade, 2003: 292-293).

Ölümsüzlük motifi *Motif Index*'de *D1850 Ölümsüzlük* olarak adlandırılmıştır. *E80 Hayat suyu, E90 Hayat ağacı H1333.2 Olağanüstü bitkinin araştırılması* kategorileri de bu motifle ilgilidir.

2. Ölünün Konuşması

Babası ölünce dağlara çıkarak babasının vasiyeti üzerine çeşitli çiçeklerden çeşitli ilaçlar yapar ve çiçekleri suyunu çıkararak babasının mezarı üzerine döker. Lokman Hekim döktükçe, **mezarın içerisinden "Dök" diye bir ses işitilir** (20).

Lokman ölünce vücudunu ufak parçalara ayırarak kavanoza doldurmalarını, su dökmelerini, bir gübreliğe gömmelerini, dokuz ay sonra da çıkarmalarını talebesine vasiyet eder. Ölünce talebesi vasiyeti yerine getirir; fakat Lokman'ın karısı dayanamayarak yedi sekiz ay sonra kavanozu gübreden çıkarır. Lokman'ın uzvu teşekkül etmiş haldedir, kavanoz açılınca **"Biraz daha! Biraz daha!" diye seslendiği işitilir** (30).

E545 Ölünün konuşması E545.12 Ölü ile insan arasındaki konuşma

3. Ölünün Dirilmesi

Babası ölünce dağlara çıkarak babasının vasiyeti üzerine çeşitli çiçeklerden çeşitli ilaçlar yapar ve çiçekleri suyunu çıkararak babasının mezarı üzerine döker. Lokman Hekim döktükçe, mezarın içerisinden "Dök" diye bir ses işitilir. Bu ameliyenin yapılmasından birkaç hafta sonra babası **dirilir** (20).

Dede Korkut "ölen adam dirilmez, çıḫan can girü gelmez" (Ergin, 2004: 73) dese de Türk halk anlatılarında kahramanların öldükten sonra dirilmesine sıklıkla rastlanır.

Kañgıvay-Mergen'in cesedi kutsal suyla yıkanıp ağzından burnundan nefes verilerek diriltilir, dişi yerine takıldığında konuşmaya, parmağı takıldığında yürümeye başlar (Ergun-Açа, 2004: 507-508).

Kozı Körpeş-Bayan Sulu destanının bazı Kazak varyantlarında ölüp dirilme motifi yer almaktadır. Düşmanları tarafından önce hileyle zehirlenerek öldürülen bahadır, Tanrı'ya edilen dualar vasıtasıyla tekrar dirilir (Açа, 2002: 79).

Bayım Sur yeraltındaki kutsal su vasıtasıyla Kozın Erkeş'i iki kez diriltir (Dilek, 2002: 283-284, 291-295).

Kerem ile Aslı Hikâyesinin Türkmen ve Horasan varyantlarında Kerem yandıktan sonra Aslı onun mezarı başında tam kırk yıl bekler. Bir gün dua ederek Allah'tan ya kendi canını da almasını ya da Kerem'e can vermesini ister. Allah, Aslı'nın duasını kabul eder ve Cebrail'i Hz. Muhammet'e gönderir. Hz. Muhammet Hz. Ali ile birlikte Kerem'in mezarına gelerek Hz. Muhammet'in abasının üzerinde dua ederler. Bunun üzerine Kerem dirilir. Hz. Muhammet'in ikinci duasıyla da Aslı gençleşir. Hz. Muhammet ve Hz. Ali tarafından ikisinin nikâhları kıyılır (Duymaz, 2001: 73).

Halil İbrahim Şahin, ölüp dirilme motifinin yaygın olmamakla birlikte Türkmen destanlarında da yer aldığını belirtir (Şahin, 2010: 346-347).

Çuvaş Türkleri'ne ait Ulıp Destanı'nda Ulıp'ın ölümünden sonra Sarine, Merçen Kız'ın söylediği hayat suyunu getirerek Ulıp'ı tekrar canlandırır (Bayram, 2012: 269, 281-282).

Kırgız sahasından derlenmiş Er Töştük Destanında Çoin Kulak ile Er Töştük kavgaya tutuşur ve Çoin Kulak, Er Töştük'ün başını keser. Atı Çal-Kuyruk, Er Töştük'ün öldüğü yere giderek diz kapağından bir parçayı yutar, sonra tükürür ve Er Töştük dirilir (Çobanoğlu, 2007: 141).

Mendibay, Manas'ı zehirler ve Manas ölür. Manas'ın atı, av kuşu ve köpeği mezarının başında ağlar ve Tanrı'ya Manas'ın canını bağışlaması için dua ederler. Tanrı hayvanların duasını kabul edip Manas'ı diriltir (İnan, 1998a: 134; Yıldız, 1995: 30-31).

Manas Kalmukları yener, geri dönerken Gökçegöz kırk yiğidiyle birlikte Manas'ı zehirler. Kırk yiğit ölür. Mekke'den gelen erenlerin Manas'ın karısı Kanıkey'e yardım etmesiyle Manas iyileşir. Manas Mekke'ye giderek dua eder ve kırk yiğidini diriltir (İnan, 1998a: 135; Yıldız, 1995: 31).

Bu motif *Motif Index*'de *E100 İlaçla diriltme E151 Tekrar dirilme Z111 Ölünün canlanması* kategorilerinde değerlendirilebilir.

4. Ölüyü Diriltme

Deniz kıyısına giden Lokman **boğulan adamları diriltir** (38).

Battal Gazi Hızır İlyas makamında kırk gün oruç tutup ibadet ettikten sonra İlyas peygamberden ölüyü diriltme duasını öğrenir. Samiyye'de Firdevsi'nin öldürdüğü bir kız ile oğlanı diriltince bütün şehir halkı Müslüman olur.

İbn Sînâ, zayıf, solgun benizli ve ter döken bir kişinin kısa bir zaman sonra öldüğünü duyunca onu tedavi ederek hayata döndürür (Şenocak, 2005: 321).

Katan-Mergen ağabeyi Katan-Kökşin'i toprağın yetmiş çeşit ilacı ve altmış çeşit pınarın suyuyla diriltir (Dilek, 2007: 305-306).

Ak Çibek Arığ, yanlışlıkla öldürdüğü yaşlı hizmetçiyi ak ot başını ovalayıp merhem yaparak diriltir (Arıkoğlu, 2007: 245).

E0 Diriltme Z111 Ölünün canlanması

B. Mitolojik Motifler

1. Meslek Piri

Meslek gruplarında kendi mesleklerini icat ettiğine ve meslek mensuplarını koruduğuna inanılan bazı tipler vardır. Mit, din ve tarih kaynaklı bu tipler etrafında meslek mensuplarının ortak değerleri olarak çeşitli inanışlar ve hikâyeler oluşmuştur (Duymaz ve Şahin, 2010: 107).

Meslek pirleriyle ilgili anlatıların bir kısmı mesleklerle ilgili bazı olguların, durumların ve meslekte kullanılan aletlerin oluşumunu izah eder. Bu yönüyle pir anlatılarının bir kısmı efsane karakterlidir (Duymaz ve Şahin, 2010: 110).

Lokman Hekim'le ilgili olarak anlatılan anlatılarda onun meslek piri, tıbbın babası bir şahıs olarak yer aldığı görülür. **Lokman Hekim doktorların piri olarak dünyadaki bütün bilgileri bilir; bütün otların, çiçeklerin, ağaçların dilinden anlar; kara kaplı kitabında her işin çaresi, her derdin dermanı bulunur (1, 15, 50).**

Meslek pirlerinin genellikle peygamberler olduğu görülür. Ali Duymaz ve H. İbrahim Şahin, bu durumun onlara kutsallık kazandırdığını belirtir (Duymaz ve Şahin, 2010: 108). Yaygın inanışa göre Hz. Âdem çiftçilerin, Hz. Musa çobanların, Hz. Muhammet tüccarların, Hz. İdris terzilerin, Hz. Şit dokumacıların, Hz. İdris saatçilerin, Hz. İbrahim fırıncıların, Hz. Nuh marangozların, Hz. Davut demircilerin, Hz. Yunus balıkçıların piridir. Hz. Lokman, peygamberliği tartışmalı olmakla beraber hekimlerin piri olarak kabul edilmiştir.

İslam'ın ilk yüzyılından beri fütüvvet ülküsüne dayalı teşekküllerin ortaya çıktığı görülmektedir. Türklerin Müslüman olmasından sonra da ahi teşekküllerinin kurulmasında manevi ve fikri tabanı oluşturmuş, Türklere özgü vasıflar kazanarak bu teşekküllerde yaşamış, etkisini günümüze kadar sürdüregelmiştir (Tabakoğlu, 2010: 124). Tabakoğlu'na göre (Tabakoğlu, 2010: 126), Selçuklu sultanlarının iskân siyasetinde ilim adamları, ticaret ve sanayi erbabı, vasıflı iş gücü ile birlikte değerlendirdikleri sofi ve dervişlerin de fütüvvet-ahilik geleneğiyle yakın ilişkileri vardı.

Ahilik üzerine çalışmaları bulunan Neşet Çağatay ahiliği, *"13. yüzyıldan 18. yüzyıl başlarında "gedik" haline dönüşüşüne dek Anadolu'daki esnaf, sanatkâr ve meslek sahiplerine verilen ad"* olarak tanımlar (Çağatay, 1990: 40).

Türklerin Anadolu'ya gelmeye başladığı XI. yüzyıldan itibaren, bu ülkeye yerleşme sırasında önemli rol oynayan kuruluşların başta geleni ahiliktir. Ahilik bir taraftan fetih ve gaza hamlelerini kolaylaştıran askerî bir teşekkül, bir taraftan da sanatkâr ve çalışanları kendi himayesine almış iktisâdî bir kurum, bir esnaf teşkilâtıdır (Demirci, 1992: 83).

Ahi fütüvvetname ve şecerenamelerinde, her sanat ve ticaret kolu için bir pir belirlenmiştir. Ahilik düşüncesinde, her sanat kolunun bir piri olduğu, hatta her sanatın bir peygamber mesleği olduğu vurgulanarak sanatın kutsallığı topluma ve sanatkârlara telkin edilerek sanata rağbet uyandırılmaya çalışılmıştır (Ergin, 1995: 500).

Ahi Evren tasavvuf ehli olduğu ve tarikat mertebesine erdiği için veli olmuş ve böylece birçok eşrafın piri sayılmıştır (Anadol, 1991: 52). Debbağların hatta bütün

esnafın piri sayılan Ahi Evren'in halefleri asırlar boyu Osmanlı esnafının birliğini sembolize etmişlerdir (Tabakoğlu, 2010: 336). [3]

Ahiler önceleri sadece debbağlık ile uğraşırken sanat kolları sonradan otuz ikiye çıkmış, örgütün yerleştirdiği sağlam meslekî ve ahlâkî düzen, karşılıklı dayanışma ve yardım, diğer esnaf ve sanatkârlar üzerinde etki ve üstünlük kurmalarına neden olmuş, gitgide, Osmanlı ülkesindeki bütün Türk esnaf, sanatkâr ve meslek sahipleri, Ahibabalar'dan ya da onların yetki verdiği kişilerden aldıkları yeterlik ve izin belgeleri ile iş görür duruma gelmişlerdir. Böylece her şehir ve kasabadaki esnaf ve sanatkâr grupları için çarşılar, arastalar, uzunçarşılar, kapalı çarşılar kurulmuştur (Çağatay, 1990: 35).

Ahilikte bir pir veya ustaya bağlanmadan sanatta olgunluğa ermek mümkün değildir (Taner, 2009: 10). Tasavvufî eğitimde bir şeyhe intisap etmeden irşadın mümkün olamayacağı gibi Ahilikte de bir ustadan el almadan veya bir ustanın rehberliği olmadan bir sanata sahip olmak caiz görülmemiştir (Bayram, 2005: 143). Çağatay (1990: 69), esnafın Peygamber soyundan ünlü kişileri, gerçekte yaşamış ya da uydurma bir veliyi kendilerine pir saymalarını, kendilerini önemli ve soylu kişilerden gösterme çabasının ürünü olarak değerlendirmektedir.

Sanatkâr ya da meslek sahibi kişi her şeyden önce tuttuğu işin pirinin peygamber ya da ulu bir kişi olduğu inancını taşır. Bu sebeple dükkânının ya da atölyesinin duvarında şu beyt yer alır:

Her seher besmeleyle açılır dükkânımız

Hazreti …….dir pirimiz üstâdımız (Çağatay, 1990: 65).

Ahilik, esnaf ve tüccarlar arasında dayanışma, birlik ve beraberlik esasına dayalı olarak kurulmuş bir teşkilattır (Wittek, 1971: 37).

Ülkemizde 1860'lı yıllara kadar, ustadan çırağa geçme yöntemiyle gençlere sanat öğretilmekteydi. O dönemde meslek eğitiminin yapıldığı dükkânlarda çırak olarak işe başlayan çocuklar, gençler, birkaç yıl çalışarak önce kalfa, daha sonra da

[3] Ahilik, fütüvvet ve esnaf ile Ahi Evren hakkında detaylı bilgi için bk. Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, C I, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Kasım 2012, s. 34-42; Neşet Çağatay, *Ahilik Nedir?,* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990; Baki Çakır ve İskender Gümüş, *Ahilik,* Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi, Ekim 2011. Türkiye'de ahilik araştırmalarına eleştirel bir bakış için bk. Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Sufiliğine Bakışlar,* İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s. 181-202.

usta olurlardı (Şimşek, 2000: 1). Ahilikte yaparak-yaşayarak öğrenme söz konusudur. Usta-çırak ilişkisi esastır.

Ahilik, küçük esnaf, usta ve çırakları içine alan, mesleklerini doğruluk-dürüstlük prensiplerine uygun olarak yapmalarını ve ayrıca eğitim görmelerini hedefleyen bir teşkilattır (Şimşek, 2000: 4).

Ahi, tekkede ilk olarak şu cümleleri duyar:

> "Ey talib! Fütüvvet, yiğit ve ahi ve şeyh yolu birdir. Yiğitlik, heves eylemektir. Ahilik, başlamaktır ve dahi şeyhlik, tamam kılmaktır… Ve bir dahî; yiğitlik, sakalı gelmektir. Ahilik, sakala ak düşmektir. Şeyhlik ise tam pîr olmaktır… Ve bir dahî; yiğitlik (fütüvvet), müminlerin yoluna varmaktır. Ahilik, evliyâ yoluna varmaktır. Şeyhlik ise, Peygamber yoluna varmaktır. Ve bir dahî; Yiğitlik, şeriattır. Ahilik, tarikattır. Şeyhlik, hakîkattır… (Kara, 1977: 87)"

Ahi babalarının hemen hepsi tarikat şeyhleri gibi keramet sahibi sayılırlar. Bu inanç Şamanizm'den kalan bir mirastır ki olağanüstü yeteneklere sahip olma anlamında şamanca bir gücün ifadesidir. Ahilikte sanatın bir adı da hikmettir. Ve sanat herkesçe bilinmemesi gereken bir sırdır. *Hikmeti na ehle vermen ki zulmedersiniz ve ehlinden saklaman ki yine zulmedersiz* (Güllülü, 1997: 112).

Ahilik, eski Türk akılık ve alp geleneğinin, Arap ve İran fütüvvet idealiyle İslami bir sentez içinde birleşip Anadolu'da ortaya çıkan kurumlaşmış şeklidir (Sarıkaya, 1999b: 49).

Ahilik, mefkûre ve çalışma tarzı itibariyle topluma hizmet sunma ülküsü ile özel yönetmeliklerde (Ahî Şecerenâmeleri ve Ahî Fütüvvetnâmeleri) belirtilen iş ve ahlâk disiplini, şeyh, usta, çırak, kalfa vs. hiyerarşisi içinde çalışmayı ibadet zevki haline getiren sınâî, ticarî, siyasî, askerî, sosyal ve kültürel faaliyetlerde bulunan bir teşkilâttır (Bayram, 1991: 5-6).

Fütüvvet teşkilatının bir yansıması olarak literatürümüze giren Fütüvvetnâmeler, Ahi teşkilatının adâb, töre ve kaidelerini didaktik bir metotla açıklayan teşkilat mensuplarının el kitapları hüviyetindedir. Fütüvvetnâmeler, XIII-XVI. yy. Anadolu'sunun dinî ve kültürel tarihi için önemli bilgiler ihtiva eden ilk el kaynaklardandır. Bu eserler umumiyetle müellifleri belli olmadığı için anonimleşmişlerdir (Sarıkaya, 1999b: 53).

Fütüvvet ehli fütüvvetin Hz. Âdem'den başlayıp peygamber silsilesi yoluyla Hz. Muhammed'e kadar hemen her birini hayatlarında uğraşmış oldukları işlere göre meslek piri, "ilk usta" olarak kabul etmişlerdir. Hz. Âdem çiftçi, Hz. Şit hallaç, Hz.

İdris terzi, Hz. Nuh tüccar ve gemici, Hz. İbrahim marangoz, Hz. İsmail avcı, Hz. İshak ve Musa çoban, Hz. Davut zırhçı, Hz. Süleyman örücü, **Hz. Lokman hekim**, Hz. Yunus balıkçı, Hz. İsa seyyah, Hz. Muhammed bahçıvan ve tüccarların piri kabul edilir. Bunlardan Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim ve Hz. Muhammed ulü'l-azm peygamber olup "dört pir" olarak diğerlerinden ayrı bir öneme sahiptir (İnanır, 2012: 871).

İsmet Çetin (Çetin, 2007: 75, 111), toplumsal birlikteliğin merkez noktalarını oluşturan bu şahsiyetlerin, bir yandan İslamiyet'ten önceki dönem manevi kabullerin sonraki döneme aktarılmasının işareti iken bir yandan da İslami dönemin manevi kabullerinden örnek teşkil etmeleri bakımından önemine işaret eder: *"Meslek pirleri inanışlara göre mesleği en iyi şekilde icra eden ustalardır. Daha sonraki meslek erbapları ise o mükemmel modeli tekrar etmeye veya o mükemmel örneğe layık bir şekilde çalışmaya gayret etmişlerdir."*

Ayten Altıntaş ve Hanzade Doğan'ın verdiği bilgilere göre (Altıntaş ve Doğan, 2003: 223), Osmanlı Devleti'nde esnaf teşkilatından olup sağlığın korunması ve hastalıkların tedavisi ile uğraşanlar içinde; tabip, cerrah ve kehhal[4] esas merkezde yer almaktadır.[5] Çalışmalarındaki ilk hedefin "Osmanlılarda esnaf teşkilatı içinde tabibin de yer alıp almadığını görmek" olduğuna dikkat çeken Altıntaş ve Doğan (Altıntaş ve Doğan, 2003: 224) padişahların memleketteki esnafın düzeni ve kontrolü için verdikleri emirleri içeren kanunnamelerden, tabiplerden de bahseden ilk kanunnamenin "*Derbeyân-ı Kanunnâme-i Osmani"* başlığını taşıyan I. Selim Kanunnâmesi olduğunu ifade eder. 1512-1520 yıllarına ait bu kanunlarda elliye yakın esnafın içinde tabipler için: *Ve **tabibler** dahi gözlene Bimarhane tabiblerine göstereler imtihan ideler kabul etmediklerini men ideler* denilmektedir. Bu listede attarlar ve cerrahlar da yer almaktadır (Altıntaş ve Doğan, 2003: 224'ten Pulaha ve Yücel, 1987: 39). Aynı şekilde 1630 yılından önceki tarihe ait olan bir kanunnamede esnaf teşkilatı listesi içinde yer alan tabip için *"Ortalıkta gezen tabibleri, tımarhane tabiplerine iletip imtihan edeler. Eğer kabul ederlerse tabiblik ettireler ve illâ*

[4] Kehhâl: Göz hekimi (Devellioğlu,2005: 503).
[5] Aynı yazarların aynı konu ile ilgili şu çalışmalarına bakılabilir: Ayten Altıntaş ve Hanzade Doğan, "Osmanlı'da Esnaf Tabip ve Ahilik Teşkilatı ile İlişkisi", *Türk Dünyası Araştırmaları,* S 132, İstanbul: TDAV, Haziran 2001, 125-141; Ayten Altıntaş ve Hanzade Doğan, "Osmanlı Esnaf Tabibinin Ahlak Eğitimi ve Değerleri (Fütüvvetnamelere Göre)", *Türk Dünyası Araştırmaları,* S 146, İstanbul: TDAV, Ekim 2003, 59-83.

cümlesin men edeler." denilmektedir (Altıntaş ve Doğan, 2003: 224'ten Çağatay, 1989: 104). Hezarfan Hüseyin Efendi'nin 1086 (1675/1676) yılında yazdığı *Telhîsü'l-beyân fî Kavânîn-i Al-i Osman* adlı kitapta tabip, attar ve cerrahların da yer aldığı 141 adet esnaftan bahsedilmektedir (Altıntaş ve Doğan, 2003: 224'ten Hezarfen Hüseyin Efendi, 1998: 53). Sultan IV. Mehmet dönemine ait olduğu yazılan 1680 tarihli bir başka kanunnamede de esnaf listesinin içinde tabipler, cerrahlar ve attarlar yer almaktadır (Altıntaş ve Doğan, 2003: 224'ten Ergin, 1995: 387).

Altıntaş ve Doğan fütüvvetnamelerde de esnaf tabipler hakkında bilgilerin yer aldığını belirtir. *Bu eserlerin bazılarında esnaf zümreleri ve onların manevi olarak bağlandıkları pirler listeler halinde yer alır. Bunlardan 15. yüzyıla ait bir fütüvvetnamede: On yedi kemer-beste (kemer bağlamış) esnaf taifesi şöyle sıralanır: berberler, peykler, müezzinler, sancaktarlar,* ***tabipler****, ahılar, şeyhler, seyisler, bazı şeyhler, müfessirler, beğler, silahtarlar, mimarlar, kasaplar, nakıybler, palanduzlar, riyazet ehli. Diğer esnaf zümresi listesi içinde de cerrahlar, şerbetçiler ve sünnetçiler yer almaktadır* (Altıntaş ve Doğan, 2003: 225'den Gölpınarlı, Ekim 1949-Eylül 1950: 88).

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde "Esnaf-ı elzem-i levazım" başlığıyla tıp camiasından bahis vardır. "Zamanı kadimde pirleri **Hazreti Lokman** idi ve Fisagors Tevhidi ve Eflatun-u İlahi ve Bukrat ve Sokrat ve Ristatalis ve Calinus ve Mernus nam hükemayı kadimler gelip akl ile bir biri kırk yarıp ilmiyle göğe nerdiban itmişlerdi" diyerek tabiplerin pirlerini bildirir (Altıntaş ve Doğan, 2003: 233'den Evliya Çelebi, 1996: 227-228).

Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Hz. Lokman'ın, hekimlerin piri olduğunu belirttikten sonra şöyle demektedir: "Fisagores, Eflâtun-ı İlâhî, Bukrat, Sokrat, Aristatalîs, Calinus, Mernos adlı eski hekimler gelerek akıl ile bir kılı kırk yarıp ilim ile göğe merdiven dayamışlardı. Sonunda ecel derdine derman bulamayıp âhirete tahtırevan ile gittiler." (Erduran, 2006: 29).

Roux, Şamanizm'de en önemli ve ilk amacı sürekli olarak hastalıkların tehdidi altında bulunan yaşamın korunması olarak belirtir. Bu nedenle de İngiliz sosyolojisi, şamanı tanımlamak için "hekim-insan" ismini ileri sürmüştür (Roux, 1999: 28).

Lokman Hekim, bu "hekim-insan" tanımlamasına uyar. Aynı zamanda o, "kültür-medeniyet kahramanıdır." Mehmet Açа, kültür-medeniyet kahramanlarının günümüz mucit ve bilim adamlarının geçmişteki ataları olduğuna dikkat çeker. Onların bugünkülerden farkı, kutsallarla kuşatılmış olmalarıdır. Bu kültür kahramanları, daha sonraki dönemlerde, ortaya çıkardıkları meslek dalını sürdüren kuşaklar tarafından o mesleğin piri, üstadı ve ilk mucidi olarak kabul görürler ve bu kutsallıklarını daima sürdürürler (Açа, 2000: 43-44).

Lokman Hekim'le ilgili anlatılardaki meslek pirliği motifi Stith Thompson'ın *Motif Index*'inde *A430 Bitki Tanrısı, A500 Yarı Tanrı ve efsanevî kahramanlar, F950 Olağanüstü tedavi* kategorilerinde yer bulur.

2. Tanrı ile İletişime Geçme

Lokman kendisi için Tanrıdan uzun ömür diler, Tanrı da ona iki seçenek sunar (1.2).

Lokman Hekim Allah'tan ölümün çaresini sorar. Allah ölümün çaresini söyler, insanları diriltebileceğini; fakat rızkı nasıl vereceğini Lokman'a sorar (38).

Motif Index A180 Tanrıların ölümlülerle münasebetleri

3. İki Seçenek Sunma

Lokman, Tanrıdan kendisi için uzun ömür dileyince **Tanrı ona iki seçenek sunar:** Lokman, ya yağmurdan başka hiçbir şeyin ulaşamadığı bir dağda bir koyun tezeğinin dayanabileceği süreyi ya da yedi kartal ömrünü kendine ömür olarak seçecektir ve yedi kartal ömrünü seçer (1.2).

J200 Seçimler

4. Yedi Kartal Ömrü Yaşama

Sibirya Türklerinin inancına göre, Tanrı, insanları kötülüklerden korumak üzere, onlara kartalı gönderir. İnsanlar kartalın dilinden anlamayınca kartal, Tanrı'dan yardım ister. Tanrı, ilk rastlayacağı insana kamlık gücünü devretmesini buyurur. Kartal, ağaç altında uyuyan bir kadına rastlar ve ilişki kurar. Kadın, kartaldan hamile kalır ve ondan doğan çocuk ilk kam olur (Kalafat, 2005: 131; Ögel, 1993: 596-597).

Yakut Türkleri arasında da ilk kamın dünyaya inişiyle ilgili kartal motifine rastlanmaktadır. Onlara göre ilk kam, yeryüzüne kartallar tarafından indirilmiştir. İnanışa göre, kam olması mukadder olan bir çocuğun ruhunu bir kartal yer ve sonra güneydoğuya doğru uçar. Ortasında bir kayın ağacı ve bir karaçam olan bir dağ ormanına ulaşır. Kartal, bu iki ağaçtan birine konar. Yumurtlar ve yavruyu atar. Yumurtadan bir çocuk çıkar ve onu ağacın altındaki çayıra bırakır. Çocuğu, burada yabani hayvanlar korur ve büyütür. İlk kamı doğuranın ve yeryüzüne getirenin kartal olduğuna inanan Yakut Türkleri, bu hayvanı kutsal kabul ederek hürmet gösterirler (Kalafat, 2005: 131; Ögel, 1993: 595, 596).

Macar kavminin ve birliğinin kuruluşunda birinci derecede rolü olan hükümdar Macar Kralı Arpad'ın babası Almos'un doğuşuyla ilgili efsane şöyledir: Almos'un annesi ona hamile kalmadan önce rüyasında bir doğan görür. Doğan kadının etrafından uçarak rahmine girer. Gebe kalan kadın ayı ve günü dolduktan sonra çocuğunu doğurur. Yine Kırgız kabilelerinin de reislerinin üç eşinden en küçüğünün gördüğü rüyada doğandan gebe kalması sonucu türediğine dair bir efsane bilinmektedir (Ögel, 1993: 594).

Görüldüğü üzere eski Türk inançlarında kartal önemli bir türeme simgesidir yani hayat bahşetmektedir.

Lokman'ın ömrü konusunda bin yıl, üç bin yıl, üç bin beş yüz yıl yaşadığı doğrultusunda rivayetler vardır. Türkiye'nin çeşitli bölgelerinden yaptığımız derlemeler doğrultusunda **Lokman'ın, yedi kartal ömrü (560 yıl) yaşadığına inanılmaktadır.** İnanışa göre Lokman, Tanrı'dan uzun ömür istemiş, Tanrı da ona yedi kartal ömrü vermiştir. Bir kartal öldüğünde diğeri yumurtadan çıkıyormuş. Bu şekilde son kartal yumurtadan çıkınca Lokman ona "uzun ömür" anlamına gelen

Lübed ismini koymuş; koymuş ama o kartal ölünce Lokman da onunla birlikte ömrünü tamamlamış (1.2).

Kartal, Yunan mitolojisinde Zeus'un yardımcısı ve en sevdiği hayvandır. Hatta çoğu zaman Zeus'un kendisiyle özdeşleştirilir ve Tanrı'yı simgelediğine inanılırdı (Gezgin, 2007: 113).

Kartal, Türk mitolojisinde önemli bir yere sahiptir. Eski Türklerce totem olan kartal, kuşların da hakanıdır (Uraz, 1994: 155). Kartal, Salur boyunun ongonudur (Ögel, 1993: 365). Şamanla ilgili efsanelerde önde gelen hayvanlardandır. Yenisey Ostyaklarına, Teleütlere, Oroçilere ve bazı başka Sibirya halklarına göre, ilk şaman bir kartaldan doğmuştur ya da en azından meslek eğitimini ondan almıştır (Eliade, 2006: 97). Bir Buryat efsanesine göre, Tanrılar insanlara hastalık ve ölümle mücadele etmesi için şaman göndermeye karar vermiş ve bunun için de kartala görev vermişlerdir. Yeryüzüne inen kartal, bir kadınla beraber olmuş ve kadından doğan çocuk ilk şaman olmuştur (Eliade, 2006: 95).

Kutsal olarak kabul edilen kartal motifi Şaman kıyafetlerinde yer alır. Şamanlar, başlıklarına kartal tüyleri takarlardı. Şamanlardan birine "sata"yı kartal vermiştir (İnan, 2000: 163). Şamanlar, kartalların gökyüzünde taşıdıkları bir teknenin içinde göğe yükselirler, burada gök ruhlarıyla karşılaşırlar ve onlara hastalıkları iyileştirmek için ne yapmak lazım geldiğini sorarlar (Drury, 1996: 61).

Kartallar yüksekten uçması ile de kutsal varlıklardır; çünkü Tanrı katına yakındırlar. Eski Türklerde kartal, güneş ve gök Tanrı'nın sembolüdür (İnan, 1995: 46). Dolayısıyla, Lokman bu anlamda Tanrı kutuna sahip bir insandır.

Ayin sırasında şaman davuluna vurup bildiği bütün ruhları adlarıyla çağırır. Bunlar arasında bürküt (kartal) de vardır. Kartalı "tanrı kuşu kartal, bakır tırnaklı müthiş kuş, sağ kanadı güneş kaplar, sol kanadı ayı kaplar" şeklinde tavsif eder (İnan, 2000: 105).

Yakut kabileleri kutsal ataları olan hayvanlar arasında kartalı da sayarlar (Ögel, 1993: 34). Yakutların inançlarına göre karların ve buzların erimesi, ilkbaharın gelmesi kartalın kanatlarını sallamasına bağlıdır. Yakutlar'a göre en korkunç and kartal adıyla içilen anddır. Kartal adıyla yalan yere and içenlerin "ocağı söner", yani nesli, tohumu kesilir. Kısır kadınlar çocuk sahibi olabilmek için kartala yalvarır, bundan sonra dünyaya gelen çocuğa "hotoy törütteh" (yani "kartaldan türemiş")

denirdi. Ateşe saygısızlık gösterdiği için deri hastalığına tutulanları ancak kartaldan türemiş olan şaman tedavi edebilir (İnan, 2000: 118, 119).

Yakutlarda en çok sayılan kuş kartaldır. İlkbahar ve güz mevsimleri kartalın temsil ettiği ruhun iradesine bağlıdır. Kartal bir defa kanatlarını sallarsa buzlar erimeğe başlar, ikinci defa sallarsa ilkbahar gelir. Kartal kültiyle ilgili geleneklerden anlaşıldığına göre eski zamanlarda bu kuş güneş ve Gök-Tanrı sembolü sayılmıştır (İnan, 2000: 46).

Yakutların en yüksek ruhları taşıdığına inanılan bu hayvan, Gök Tanrı'nın timsali olarak ya da şaman ruhunu ifade etmek amacıyla dünya ağacının tepesinde tasavvur ediliyordu. Hayvan-ata ya da yardımcı ruhlardan birini temsilen zaman zaman şaman elbisesi üzerinde yer alıyordu. Önemli bir türeme simgesiydi. Özellikle Göktürk ve Uygur devirlerinde kartal ve diğer yırtıcı kuşlar hükümdar ya da beylerin timsali, koruyucu ruhun ve adaletin simgesiydi (Çoruhlu, 2010: 154).

Kırgızlar kartalın çocuğun doğmasını engelleyen albarstıyı ve kötü ruhları kovduğuna inandıkları için doğum yapan kadının bulunduğu yere kartal getirirlermiş (Alptekin, 2010b: 77'den Bayaliyeva, 1972: 106).

Yakutlar, ağaçtan yapılmış sırıklar üzerine, çift başlı kartal heykelcikleri koymuşlardı. Ağaçlara, çapraz ve enlemesine, ağaçlar da çakmışlardı. Bunlar göğün katları oluyordu. Çift başlı kartalların göğün 5. katında oturduğu varsayılırdı (Ögel, 1995: 173).

Tanrıya açılan göğün kapısını bekleyen çift başlı kartal oldukça eski ve mitolojik, Türk kültür katına ait bir düşüncedir. Hun çağına ait Altay buluntularında "çifte kartal" şekillerine sıkça rastlanır. Selçuklu çağında "çifte kartal" armaları, yalnızca bir tılsım işaretine dönüşmüşlerdir (Ögel, 1995: 132).

Ögel, İnan'dan şu bilgiyi aktarır (Ögel, 1995: 327): Kuzeydeki Başkurt Türklerine göre, *"Semrük adlı çift başlı kartal, "mengülük suyunu" içmiş olarak Kaf dağında yaşıyordu."*

Bu motifi *Motif Index*'de *A1320 Hayat zincirinin yönü (Ömrün belirlenmesi)* kategorisinde değerlendirebiliriz.

5. Vücudun Parçalara Ayrılması

Bhaiga ve Gondlarda ilk şaman; oğullarına, kardeşlerine ve öğrencisine vücudunu bir kazanda on iki yıl kaynatmalarını söylemiştir (Eliade, 2006: 67). Aynı motif Lokman Hekim anlatılarında da mevcuttur: Öleceği günü bilen Lokman Hekim kızına öldükten sonra vücudunun ağırlığının üç misli sarımsağı ezmelerini, **etini kemiğinden ayırarak** oynak yerlerine ezilen bu sarımsağı iyice doldurmalarını, öldüğünü kimseye söylememeleri durumunda, Allah'ın izni ile yirmi dört saat sonra, bazı anlatımlara göre yirmi dört gün, dirileceğini söyler (6). Başka bir anlatıda Lokman ölünce **vücudunu ufak parçalara ayırarak** kavanoza doldurmalarını vasiyet eder (30). Başka bir anlatıda Lokman Hekim, ölüme karşı baş su, orta su, son su adını verdiği üç su bulur. Kendi vücuduna göre bir kalıp yaptırıp, **çırağına kendisini kesip parçalamasını**, parçaları bir kalıba dökmesini, sonunda da bu üç suyu sırasıyla döktüğünde canlanacağını söyler (33).

Bazı anlatılarda ise, Şahmeran Lokman'a **kendisini kesip** belini kaynatıp padişaha içirmesini, kuyruğu zehirli olduğu için onunla hiçbir şey yapmamasını, kafasını kaynatıp kendisinin içmesini söyler. Şahmeran'ın dedikleri yapılınca padişah iyileşir, oğlan da bütün dertlere deva bulan Lokman Hekim olur (2, 40). Şahmeran'ın vücudunun parçalara ayrılarak kazanlarda kaynatılması şamanların organlarının parçalanarak kaynayan kazana atılması ile örtüşmektedir. Bu eylem sonucunda bu sudan içen Lokman otların dilinden anlamaya başlar ve hekimlik niteliği kazanır.

Bu motif başka anlatılarda da karşımıza çıkar. Köroğlu'nun Türkmen varyantında organlarının çıkarılarak temizlenmesi ve tekrar yerine takılması sonucunda Köroğlu aşığa dönüşür (Ekici, 2004: 140-190).

Anlatılardaki bu motifler şaman adayını akla getirmektedir. Şaman adayı "hastalık cinleri" tarafından kesildiğini ve parçalandığını görür. Hasta, ritüel ölümü Yeraltı dünyasına iniş biçiminde deneyimler: Düşünde kendisinin parçalanmasına tanık olur, cinlerin kafasını kestiğini, gözlerini çıkardığını vb. görür. Yakutlara göre, ruhlar şaman adayını yeraltına götürür ve oradaki bir eve üç yıl hapseder. Şaman erginlenme sürecini orada yaşar: Ruhlar onun başını kesip bir kenara koyduktan sonra (çünkü aday parçalanmasına kendi gözleri ile tanık olmalıdır), bedenini küçük parçalara ayırıp çeşitli hastalıkların ruhlarına dağıtırlar. Şaman adayı otacılık gücüne

ancak bu koşulla erişebilir. Daha sonra kemikleri taze etle kaplanır ve bazı örneklerde yeni kan da verilir (Eliade, 2009: 21-22).

Eski vücudun yeni görev için değişmesi gerektiği inancı şamanlıkta, ozanlıkta, âşıklıkta, bakşılıkta, otacılıkta, demircilikte, görücülükte vb. mesleklerde görülür (Bayat, 2009: 74).

6. Tabiat Kuvvetlerine Hâkim Olma

Lokman Hekim zamanında insan ve hayvanların çeşitli hastalıklara tutularak ölmesine yol açan büyük bir kuraklık baş gösterir. Hiç bir çare bulamayan halk yağmur yağdırması için Lokman Hekim'e başvurur. Lokman Hekim onlardan bir miktar zeytinyağı ister. Tenekelerle gelen zeytinyağlarını büyük ağaç fıçılara dolduran Lokman Hekim bir meydanda oturarak "Yağ, yağ" şeklinde bağırmak suretiyle halka dağıtır. **Lokman Hekim "Yağ" dedikçe, yağmur yağmaya başlar.** Yağmur sel halini alınca bu sefer Lokman Hekim'den yağmuru durdurmasını isterler. Lokman Hekim bu sefer de kıldan yapılmış bir torbanın içerisini fındık ve fıstıkla doldurarak, sokakta oynayan çocuklara "Yağma, yağma, yağma…" şeklinde bağırarak dağıtmaya başlar ve **yağmur kesilir** (5).

Türk kavimlerinde çok eski devirlerden beri yaygın bir inanca göre, büyük Türk tanrısı Türklerin ceddi âlâsına *yada* (yahut cada, yat) denilen sihirli bir taş armağan etmiştir ki bununla istediği zaman yağmur, kar, dolu yağdırır, fırtına çıkarırdı (İnan, 2000: 160).

Abdulkadir İnan, Manas destanının Çin seferi rivayetinde Almanbet adlı kahramanın "bulutları afsunlamak" suretiyle yağmur yağdırdığını; Anadolu'nun bazı yörelerinde yağmur yağması için kırk bir taşa dua okuyup suya atıldığı belirtir (İnan, 2000: 164).

Hz. Süleyman rüzgâra hükmedebilmektedir.

Battal Gazi, kâfirlerle savaştığı sırada dua eder ve dua biter bitmez, şiddetli bir rüzgâr çıkarak düşmana doğru eser ve bu şekilde cenk kazanılır (Ocak, 2009: 164).

Türkmenistan'da Burkut Ata adındaki bir yağmur iyesine inanılır. Burkut Ata istediği zaman yağmur yağdırabilir ya da yağmuru durdurabilir. Kartal, gökyüzü, yağmur kavramları Burkut Ata'nın şahsında birleşmiştir (Gökçimen, 2010: 72).

F600 İnsanlar ve olağanüstü güçler F660 Olağanüstü hünerler F900 Kerametler

7. Gaipten/Gelecekten Haber Verme

Şahmeran, **ölümünün Lokman'ın elinden olacağını bilmektedir** (2, 12, 40).

Lokman Hekim **öleceği günü bilmektedir** ve dediği gün de ölür (6).

İyileşen adam Lokman Hekim'in yanına geldiğinde olanları anlatmadığı halde **Lokman Hekim zaten bilmektedir** (15).

Kalfa evine gidince içinde süt olan çanağa kör gözleri ile bakar. İlahi bir hikmet olarak bu anda çanakta bulunan sütün bir küçük derya olduğunu ve daha büyük deryaları aramasının şart olduğunu **gaipten gelen ses** kendisine hatırlatır (26).

Lokman Hekim olacakları zaten **önceden bilmektedir** (35).

Lokman'ın hekim olan babası ölmeden önce karısına, doğacak çocuklarının **büyük bir hekim ve bilgin olacağını söyler** (40).

Lokman hekimlikte o kadar ilerler ki **hastasını görmeden** kapıdan uzattığı bir iple muayene edebilmektedir (42, 48).

Lokman Hekim arkadaşlarıyla birlikte bir gün bir hamamın önünden geçerken hamamdan gebe bir kadın çıkar. Lokman Hekim yanında bulunanlara yarım saat sonra bu **kadının öleceğini söyler** ve dediği gibi de olur (69).

M361 Geleceği önceden takdir edilen kahraman F900.1 Muayyen zamanlarda kerametler

8. Kemiklerden Dirilme

Öleceği günü bilen Lokman Hekim kızına öldükten sonra vücudunun ağırlığının üç misli sarımsağı ezmelerini, etini kemiğinden ayırarak oynak yerlerine

ezilen bu sarımsağı iyice doldurmalarını, öldüğünü kimseye söylememelerini, Allah'ın izni ile yirmi dört saat sonra, bazı anlatımlara göre yirmi dört gün, dirileceğini söyler *(E151 Tekrar dirilme).* Kızı, Lokman Hekim'in öldüğünü söylemeseymiş, dediği saatte dirilecekmiş. Söylediği için bir daha kalkamamış (6).

Kuran-ı Kerim'de anlatıldığına göre (El-Bakara, 259), Üzeyr Peygamber harap bir kasabada yüzyıl kadar uyuduktan sonra uyandığında merkebinin yerinde kemik yığınları görür ve bunları birleştirdiğinde merkep yeniden canlanır (Ocak, 2009: 172).

Kozı Körpeş-Bayan Sulu destanının Altay varyantlarından olan Kozın-Erkeş'te Kozın-Erkeş düşmanları tarafından öldürülür. Sevgilisi Bayım-Sur, Kozı-Erkeş'in kemiklerini kutsal suyla yıkadıktan sonra kemikler etle kaplanıp birleşir (Açа, 2002: 78).

Roux, iskeletten hareketle insan veya hayvanın yeniden canlanabileceğini belirtir:

> "Kemik yapısı canlının ta kendisidir ve aynı zamanda da canlıyı geçmişe ve geleceğe bağlayan, kendisine atalarından miras kalan ve kendinden sonraki kuşaklara bıraktığı her şeydir. Nitekim Moğolca kemik anlamına gelen *yasun* aynı zamanda *ceset, bir insanın kalıntıları ve soy, aile* demektir. İskeletten hareketle hayata dönüş teması dinler tarihinde çok iyi bilinen bir olgudur ve bu konuyla ilgili olarak, bu olguyu şaman sistemlerinde ortaya çıkaran Mircea Eliade'ye göndermede bulunuyorum: "Ruh, diyor, kemiklerde bulunmaktadır ve dolayısıyla insanların kemiklerinden hareketle yeniden doğuşu umulabilir. Avlanan ya da evcilleştirilen hayvanın kemiklerinden hareketle yeniden doğuşu hakkındaki inanışa Sibirya dışındaki öteki bölgelerde de rastlanmaktadır." (Roux, 1999: 127)"

Roux'un ifadeleri ile "İskeleti yok etmek hayatı yok etmektir. İskeleti muhafaza etmekse, ölüme rağmen varlığın devam etmesi demektir. Orta Asya'daki kurban törenlerinden söz ederken Castagńe, kurban edilen hayvanların kemiklerinin kırılmaması ve ateşe atılmaması gerektiğini belirtmektedir. Lot-Falck da av törenleri konusunda yaptığı incelemede, ateşe kemikleri yok etmesi halinde, yeniden doğuşla ilgili tüm ümitlerin kaybedildiği sonucunu çıkarmaktadır. Bazen kemiklerin intikam hissiyle yok edildiğini de söylemektedir. Benzer bir geleneğe bir tek kılçığı dahi kırmadan balığı pişiren Lapon avcılarında da rastlanmaktadır; "Yani kılçıklar etten o denli ustaca bir şekilde ayrılıyordu ki, kırılmıyordu. Bu kılçıklar daha sonra balığın avlandığı aynı göle götürülüyordu." Doğal olarak söz konusu olan balığın yeniden doğmasına olanak vermektedir (Roux, 1999: 134-135)."

Mustafa Açа, Altay destanlarında öldürülmüş kişilerin kemiklerinden diriltilebileceğine dair bir inanışın mevcut olduğunu belirtir (Açа, 2011: 12) ve şu destan parçasını örnek olarak gösterir:

> "Karısı Ermen Çeçen ve kızı Caraa Çeçen'in ihanetiyle Aranay ve Şaranay tarafından öldürülen Altay Buuçay'ın kemikleri dağılır. Altay Buuçay'ın avlanırken bindiği atı Kayçı Ceeren, savaşa giderken bindiği atı Kamçı Ceeren ile iki boz köpeği ve boz doğanı parçalanan kemikleri kurttan kuştan korurlar. Aranay ve Şaranay'ın bu kemikleri yakmaya geleceklerini sezen bu yardımcılar, kemikleri toplayıp emin bir yere saklarlar. Kamçı Ceeren, Altay Buuçay'ı yeniden diriltmek amacıyla ilaç bulmak için yollara düşer. Yer Ana'dan aldığı tavsiyelerle Dokuz Başlı Celbegen'in üç koyun büyüklüğündeki kızıl kahverengi benini koparıp alır ve Altay Buuçay'ın kemiklerinin ayrılan eklem yerlerine sürer. Benin artanını Altay Buuçay'ın ağzına sürünce Altay Buuçay yeniden canlanır. Altay Buuçay'ın diriltilmesinden sonra sıra, öldürülen oğlu Erkemel'in diriltilmesine gelir. Kamçı Ceeren, Erkemel'i diriltmek için ilaç aramaya başlar. Yer Anası'ndan bunun ancak Teñeri Kağan'ın kızının getirilmesi ile mümkün olacağını öğrenir. Kamçı Ceeren, bunun üzerine Temene Koo'yu babasının gökteki yurdunda kaçırıp getirir. Temene Koo, kemikleri birleştirince Erkemel canlanır (Dilek, 2002: 210-216)."

9. Uzun Ömür Yaşama

Lokman Hekim'in **yüz seneyi** yer altı zindanında geçirdiği anlatılır (8).

Akbaba, can suyundan içtiği için **uzun ömürlü olmuştur** (9).

Rivayete göre **tam yüz sene** Lokman Hekim pamuklar içerisinde kalır. Sonra Allah'ın emri ile Cebrail, Lokman Hekim'e can verir ve hiç hastalanmadan **yıllarca yaşar** (18).

Gençleşmek ve güzelleşmek için altın vaadinde bulunarak Lokman Hekim'e başvuran kadın **yüz yaşındadır** (23).

Süleyman Peygamber Lokman'dan hikmet dersleri alırken uzun yaşamanın sırlarını sorunca Lokman az taam, az kelam, az selam, az intikam ve çok sabırdan oluşan uzun yaşamanın beş şartını sıralar ve bunları açıklar. Uzun yaşamanın sırlarını öğrenen Süleyman Peygamber bu sayede **yüz beş yaşına kadar yaşar** (56).

Lokman Hekim **uzun ömür yaşamıştır** (50, 77).

Tufan koptuğunda Nuh altı yüz yaşındadır. Tufandan sonra üç yüz elli yıl daha yaşayarak toplam dokuz yüz elli yıl yaşamıştır.

"Presbiter Yuhanna'nın Mektubu"nda (1160-1165), İndüs'ün cenneti çevrelediği, cennetin üç gün uzağında bir kaynak bulunduğu ve bu kaynaktan üç kere

su içenin ömrünün sonuna kadar otuz yaşında kalacağı anlatılır. Del Rio ve Peter Maffeius, Bengal Hintlilerinin ve Ganj Vadisi'nde yaşayanların üç yüz ya da üç yüz otuz yıl yaşayabildiklerini anlatırlar. Gervasius, Büyük İskender'in Hindistan'da "Hayat Suyu"nu araken rahiplerin ömrünü dört yüz yıla kadar uzatabilen elmalar bulduğunu anlatır. Elma İskandinavya mitolojisinde, gençleştirici ve yenileyici meyvedir. Tanrılar, elma yerler ve *ragna rök'e* kadar, yani kozmik döngünün sonuna kadar genç kalırlar (Eliade, 2003: 293).

C. Olağanüstülüklerle İlgili Motifler

1. Cansız Varlıklarla İletişime Geçme

Lokman Hekim'in ölümsüzlük arayışı ile ilgili anlatılarında Lokman Hekim'in bütün otların, çiçeklerin, ağaçların dilinden anladığı görülür. Ölümsüzlük verecek otu aramaya çıktığında bir ot kendisinin ölümsüzlük otu olduğunu söyler ya da hastaları iyi edecek otları aramaya çıktığında otlar aradığı ilacın kendileri olduğunu söyler (1, 16, 21, 50).

Yeryüzünde bulunan bütün nebatlar Lokman Hekim'in karşısında Allah'ın emri ile dile gelmiş, hangi hastalığın ilacı olduklarını söylemişlerdir (22, 28, 40, 50).

Lokman Hekim ameliyat yaparken dışarıya çıkan bağırsaklara içeri girmelerini söyleyince bağırsaklar içeri girer (27).

Esmer ekmekleri yiyerek Lokman olan dilenci ya da yetimin yürüdüğü yollardaki otlar dile gelir (32, 49).

Kerem ile Aslı Hikâyesi'nde Kerem, sadece servi ağacı ile değil başka canlı ve cansız varlıklarla da konuşmaktadır (Alptekin, 2007: 36).

Bu motif, *Motif Index*'de *F990 Canlı gibi hareket eden cansız nesneler* kategorisinde yer alır.

2. Kara Kaplı Kitap

Lokman Hekim'in **kara kaplı kitabında** *(Motif Index F840 Diğer olağanüstü nesne ve yerler)* her derdin, işin çaresi, her derdin dermanı bulunur. Ölümsüzlük otunun **kara kaplı kitabına bakarak** Çukurova'da bulunduğunu görür. Kılık değiştiren Cebrail Lokman Hekim'den Cebrail'in nerede bulunduğunu sorduğunda Lokman Hekim **kara kaplı kitabına bakarak** onun nerede olduğunu söyleyince Cebrail Lokman'ın bu **kara kaplı kitabının gücünden** korkar ve Lokman'ın koluna öyle bir dokunur ki kitap darmadağın olur (1.1).

Tıva Türklerinin destanlarından Alday-Buuçu'da kahramanın en önemli sorunu çocuksuzluktur. **Kutsal kara kitabına baktıktan sonra** değerli hediyelerle Hüürtüñ-Kızıl tayganın güney yamacındaki bir mağarada yaşayan Açıtı lamaya giderek derdine derman ister. Alday-Buuçu oğlunu da yine açıp baktığı bu kutsal kitabı vasıtasıyla Han-Kurbustu'nun en küçük kızı ile evlendirir (Ergun ve Açа, 2004: 97, 98).

3. Hastaları İyileştirme

Lokman Hekim bütün bitkilerin dilinden anlamakta, onlarla iletişime geçerek hangi hastalıkların tedavisinde kullanılacaklarını öğrenebilmekte, tüm dertlerin dermanını bilmektedir. O, şamanist özellikler gösteren bir halk hekimidir.

Tarih boyunca hekimler bitkilerden elde edilen ilaçlara büyük önem vermişlerdir. Bu yalnızca cerrahinin yeterince gelişmemiş olmasından kaynaklanmayıp insan sağlığının dengesindeki sırrın tıbbî bitkilerde saklı olduğu inancına da dayanmaktadır (Sarı, 2003: 9).

> Halk tababeti veya geleneksel tababet, ilk insanın tabiat olayları karşısında takındıkları tavırlar ve münasebet şekillerinden doğmuştur. Burada sihir ve büyünün rolü büyük olmuştur. İyi ve kötü kuvvetlerin insanlara musallat olması karşısında büyücüler, şamanlar tabiatüstü unsurlarla temasa geçerler. Böylece dini inançlar ile sihrin yönettiği bu geleneksel sistemlerde sağlık ve hastalık insan bedenine yabancı unsurların girmesi ve onların yaptıkları fenalıklarla izah edilirdi. Bunlardan korunmak için bazı çareler düşünülmüş ve bu suretle halk tababetinin temelleri atılmıştır. Görülüyor ki folk toplumlarda hastalık ve sağlık hakkındaki tasavvurlar halk kültürünün bir parçası olarak doğuyor (Türkdoğan, 1991: 45).

Ali Haydar Bayat, tıp tarihi araştırmalarının tarih öncesine doğru uzadıkça halk hekimliği ile birleştiği görüşündedir. Bu bakımdan, tıp tarihinin ilgi alanlarından biri de halk tıbbıdır. Halk arasında uygulanan *ilkel tedavi yolları ve bâtıl inanışları* tıp alanının folklorunu teşkil eder (Bayat, 2003: 13).

Pertev Naili Boratav, "halk hekimliği" kavramını şöyle tanımlar: "Halkın olanakları bulunmadığı için ya da başka sebeplerle doktora gidemeyince veya gitmek istemeyince, hastalıklarını tanılama ve sağaltma amacı ile başvurduğu yöntem ve işlemlerin tümüne "halk hekimliği" diyoruz (Boratav, 1994: 123)."

Sedat Veyis Örnek'in tanımı ise şu şekildedir: "Halkın, sayrılıkların nedenleri, belirtileri, süreleri konusundaki görüş ve inanışlarıyla sayrılıkları geçirmek ve onları sağaltmak için kullandıkları yöresel ilaçların, büyüsel ve geleneksel işlemlerin, uygulamaların tümü (Örnek, 1973: 32)."

Orhan Acıpayamlı'nın ifadeleriyle "Halkın sayrılıktan korunmak ve sayrılığı sağaltmak amacıyla başvurduğu doğal, büyüsel ve dinsel yöntemlerin tümüne halk sağaltmanlığı denir (Acıpayamlı, 1978: 54)."

İptidaî şamanizmde tabip ile şaman aynı şahıstır (İnan, 2000: 11). Büyücü, dinî pratiklerin uygulayıcısı, doktor/hekim, arabulucu, şair ve müzisyen gibi çeşitli fonksiyonları kişiliğinde birleştiren şaman tipi, iyeler vasıtasıyla gizli ve olağanüstü güçlerle irtibat kuracak bir kapasiteye sahip, diye kabul edilirdi (Kalafat, 2005: 127).

"Uygarlaşmış" dünyada yaşayan bizlerin "büyücü doktor" olarak adlandırdığımız şamanlar, kendilerinin ve topluluklarının sağlığı ve esenliği için geliştirdikleri ve kuşaktan kuşağa devamını sağladıkları son derece olağanüstü kadim tekniklerin koruyucularıdırlar (Harner, 1999: 7): "İlkel olarak adlandırılan bu insanlar bizim gelişmiş tıp teknolojimizden yoksundurlar, bu nedenle de kendilerini sağlık ve şifa için insan zihninin teknolojik olmayan yeteneklerini geliştirmeye teşvik eden mükemmel bir nedenleri bulunmaktadır."

Yusuf Has Hâcip Kutadgu Bilig'de kamları otacılar (tabibler) ile bir tutarak şöyle der:

"Gerek hekim, tabip tut, gerek kam tut
Eceli gelene ilâç fayda vermez."
(Kerek tut otacı, kerek kam
Öligligke her giz asıg kılmaz em)

Başka bir yerde:

"Açgözlülük bir hastalıktır, ilâcı yoktur

Bu hastalığı bütün dünya kamları tedavi edemezler"

(Bu suklug ig ol bir otı yok emi

Anı emleyumez bu dünya kamı)

Yine bir başka yerde:

"Her derdin belli ilacı, tedavi edecek kamı bulunur"

(Kamug igke ot ol emi belgülüg

Ol ig emlegüçi kamı belgülüg)

İnan, Kutadgu Bilig'den yukarıdaki örnekleri verdikten sonra (İnan, 2000: 72) Odgurmış adlı zahidin hakana nasihatine yer verir: "Bazı insanlar yoksul; bazı insanlar da kaygı ile yıpranmışlardır. Bunların ilâcı, dertlerine derman sendedir. Bunları tedavi et, bunların kamı ol."

Seningde turur kör bularnıng emi

Otagıl daru birle bolgıl kamı (İnan, 2000: 73).

Ahmet Yaşar Ocak, hastalık tedavisinin eskiden Şaman vazifesi olmadığı, sonradan intikal ettiğine dair görüşleri bildirir (Ocak, 2009: 148). Bunlardan bir kısmına göre kendilerine *Sramana* veya *Şamana* denilen bazı Budist propagandacılar, uyguladıkları tedavi usulleriyle şamanlar üzerinde etkili oldular ve onların bu vazifeyi yüklenmelerini sağladılar. Bir başka görüşe göre ise, şamanlar, tıpkı sihirbazlık konusunda olduğu gibi, eski sihirbazların vazifelerini kendilerine mal etmişlerdi (Buluç, 1948: 287).

Şamanist toplumlarda hastalıkta söz konusu olan kişinin içine giren ve ruhun yerini alan yabancı bir maddedir. Bu yabancı maddenin ne şekilde olursa olsun dışarı çıkarılması gerekmektedir. Bu da, hekim-insanın yani şamanın işidir (Roux, 1999: 60-61).

Mehmet Çeribaş, Kırgızlara göre Manasçılar'ın ervahlar ile daima iletişim halinde olduğuna dikkat çeker: "Onlar, Tanrı ve ervahların seçtiği kişilerdir. Bu nedenle insan veya hayvanların bütün hastalıklarını bu ervahlar yoluyla öğrenebilir, onları tedavi edebilirler (Çeribaş, 2012: 109)."

Yüzyıllardan beri insanoğlu çok şeye inanma ihtiyacını duymuştur. Onun için inandığı şeyin fazla mantıki olması pek önemli değildir. O, duyduğuna, gördüğüne yetişme sürecinde çevresinden edindiği halk kültürüne bağlı kalarak inancından fazla ödün vermeksizin belli inançlarını sürdürüp gitmiştir, insanoğlu için inanmanın mantığı değil, inanmanın verdiği mutluluk hep ön planda yer almıştır. Bu nedenle inanmalara dayalı halk sağaltmacılığı o denli önem kazanmıştır ki her taş parçası bir deva kapısı, her kuru ot bir ilaç, her doğa olayı bir işaret olarak belleklerde yer etmiş ve Anadolu insanının hayatına onun kopmaz bir parçası gibi girmiştir (Yardımcı, 1989: 267).

Devasız derde tutulan, hiçbir hekimin kendisini iyi edemediği padişahı **Lokman iyileştirir** (2, 47).

Lokman Hekim, ölümcül hastalığa tutulmuş birini Allah'a duasının sonucu ortaya çıkan sıcak suyla banyo ettirince **hasta iyileşir** (4).

Yer altı hapsine mahkûm edilen ve tahammül edemeyerek hastalanan, ölecek duruma gelen suçluyu **Lokman Hekim iyi eder** (7).

Hiçbir hekim ve ilacın iyi edemediği padişahın boğazında çıkan uru **Lokman Hekim iyi eder** (8).

Lokman Hekim, hükümdara kızın temiz havalı bir yerde yıllanmış üç şeyin bir araya gelmesiyle iyileşebileceğini söyler ve gerçekten de bu söyledikleri gerçekleşince **kız iyileşir** (10).

Lokman Hekim bir hastasını onun hastalığına iyi gelecek ilacın içinde bulunduğu şişenin sallanması üzerine o şişedeki ilaç ile **iyileştirir** (21).

Lokman Hekim'e tedaviye gelen **bütün hastalar iyileşerek geri dönerler** (22).

Lokman Hekim tedavisi yokmuş gibi görünen **hastayı iyileştirir** (24).

Lokman Hekim, kör ve sağır kalfası ile bunlar tarafından yetiştirilen sayısız çırak ve kalfa, bütün dünyaya uzun zaman birlikte hizmet eder, **hastalarını tedavi ederler** (26).

Lokman'ın hocası bir gün mühim bir ameliyat yapmak üzere bir hamam hazırlatır, hastası ile beraber içeri girer; fakat Lokman'ı içeri almaz. Hocası hastanın kafasını açar, beyin zarları arasındaki bir böcek oynaşmakta ve hastayı rahatsız etmektedir. Hoca, böceğin çengelli ayaklarıyla zara sıkıca tutunduğunu görünce

böceği almakta tereddüde düşer. Hastanın kafasını kapatmak üzereyken ameliyatı gizlice hamamın kubbesinden seyreden Lokman "Ateş ister! Ateş ister!" diye bağırır. Hocası denileni yapınca, ateşten korkan böcek kaçar, **hasta da kurtulur** (31).

Lokman, yılanların padişahı Şahmeran'ı **tedavi eder** (40).

Lokman hekimlikte o kadar ilerler ki hastasını görmeden kapıdan uzattığı bir iple **muayene edebilmektedir** (42, 48).

Kendisini sevmeyen bir kıza âşık olan ve bu aşk derdinden kurtulmak için Lokman'a başvuran oğlana Lokman kendini sevmeyen kızdan yüz çevirmesini ve kendisini seven bir kızı sevmesini öğütleyince oğlanın aklına kendisini seven bir kızın varlığı gelir ve onu bularak onunla evlenince **aşk derdinden kurtulmuş olur** (46).

Padişahı muayene eden Lokman padişahın padişahın oğlunu gözünün önünde öldürüp onun kanı ile onu **iyileştireceğini söyler ve böyle de olur** (47, 48).

Ağaçlardan indirilen Dal Yusuf ile sevgilisi padişahın kızını **Lokman Hekim'e götürerek tedavi ettirirler** (52).

Nefes darlığı olan **hastayı tedavi eder** (59).

Lokman Hekim hamamda fazla kalarak **bayılan hamile kadını tedavi eder** (69).

İsa birçok hastayı iyileştirmiştir (bk. Matta 8: 14-17; Marcus 1: 29-34). Simun'un yüksek ateşle hasta yatan kaynanasına yardım etmesini istediklerinde İsa kadının başucunda durup ateşi azarlayınca ateş kadını bırakıverir ve kadın hemen ayağa kalkar. Güneş batarken herkes çeşitli hastalıklara tutulmuş hastalarını İsa'ya getirir. O da her birinin üzerine ellerini koyarak onları iyileştirir.

Babası tarafından öldürülmek istenen Boğaç Han'ın yarasını Hızır sıvazlar, annesinin sütü ve dağ çiçeği ile tedavi edildikten sonra hekimlere ısmarlanır, Deli Karçar öldürmek için hamle yaptığında Korkut Atanın duasıyla eli asılı kalır ve "elümi sağaldı gör" şeklinde yalvarmasından sonra iyileşir (Ergin, 1997: 88).

Alday Buuçu destanında yaralananların şifalı ısırgan otuyla iyileştirilmeleri söz konusudur (Ergun-Açа, 2004: 280-282).

Arı Haan em-derman otunu yiyerek iyileşir (Ergun-Açа, 2005: 270).

Kañgıvay-Mergen, Avıkay Sarala'yı ve Kañgay-Kara'yı (at) şifalı, büyülü otlarla iyileştirir (Ergun-Açа, 2004: 493).

Yaralanan Boğaç Hanın yanına Hızır gelerek ona bu yaradan ölüm olmadığını, dağ çiçeği ile anasının sütünün ona merhem olacağını söyler. Dağ çiçeği ile anasının sütünü oğlanın yarasına sürerler, daha sonra oğlanı hekimlere ısmarlarlar (Ergin, 2004: 90).

Bu motifi *Motif Index*'de *F950 Olağanüstü tedavi* başlığı altında değerlendirebiliriz.

4. Olağanüstü Varlık

Yetim Lokman'ın yaşadığı köyün padişahı balıkçılarını balık tutmaya gönderir ve balıkçıların ağlarına **su altında yaşayan güzel bir kız** *(F500 Olağanüstü insanlar)* takılır (49).

5. Olağanüstü Mekânlar

a. Kuyu

Lokman Hekim ve iki arkadaşı dağa odun getirmeye gittiklerinde tesadüfen balla dolu **bir kuyu** *(D926 Sihirli kuyu F718 Olağanüstü kuyu)* bulurlar (2, 12). Odun yerine balı satmaya karar verirler. Lokman Hekim **kuyuya indirilir** *(F80 Alt dünyaya seyahat F90 Alt dünyaya giriş F102 Kazaen alt dünyaya gidiş)*. Arkadaşları paralar bölünmesin diye bal bittiği zaman onu kuyunun dibinde bırakarak kuyunun ağzını bir taşla kaparlar *(K2297 Hain arkadaşlar S146.1 Kuyuya terketme)*. Yılanlar, çıyanlar, kurbağalar, yer altında yaşayan ne kadar mahlûk varsa hepsi buradadır. Burası yılanların şahı **Şahmeran'ın ülkesidir** *(B880 Hayvanlar ülkesi)***.** Bu kuyu Lokman'a hekimliğin kapısını açar. Lokman kuyuya sıradan bir insan, fakir bir oduncu olarak girer, kuyudan bütün bitkilerin dilinden anlayan, bütün dünya sırlarına hâkim, dertlere derman Lokman Hekim olarak, bütün ülkeye ünü yayılmış bir insan olarak çıkar *(R141 Kuyudan kurtulma).* Kuyu, Lokman için sıradanlığın bitişi ihtişamın başlangıcı olmuştur.

b. Saray

Lokman Hekim gaipten gelen sesin geldiği yöne üçüncü defa baktığında gözler görmemiş bir şehir *(F760 Olağanüstü şehirler)*, insanlar, saraylar *[F771 Olağanüstü kale (saray, ev)]*, bağlar ve bahçeler *(F700 Olağanüstü yerler)* görür. Bir merdivene çıkan Lokman Hekim, kendisini bir **saray** *[F771 Olağanüstü kale (saray, ev)]* içerisinde bulur (13).

Mağarayı bekleyen kara yılan Lokman'ı **Şahmeran'ın sarayına** *[(B880 Hayvanlar ülkesi F771 Olağanüstü kale (saray, ev)]* götürür (40).

c. Mağara

Hasta kırlara, dağlara doğru yürürken bulduğu bir **mağaraya** girer. O sırada **mağaraya** giren bir yılanın kustuğunu görür, nasıl olsa öleceğim düşüncesi ile bunu yer ve uykuya dalar (34).

Kendisinin yılanların padişahı olduğunu söyleyen Şahmeran, Lokman'dan yardım ister. Lokman, yılanı bir **mağaranın** önüne götürür. Yılanın mırıldandığı bazı sözlerden sonra mağaranın kapısı açılır ve bu mağarayı bekleyen kara yılan Şahmeran'ın sarayına götürür (40).

Süleyman Peygamber ölüm korkusu içine düştüğü zaman bir **mağaraya çekilir** ve orada ölür (56).

Eliade, mağara ya da labirente girmenin erginleme türünde ritüel bir ölümle eş değer olduğunu ifade eder (Eliade, 2003: 162). Mağaralar birçok efsanede türeyişin gerçekleştiği kutsal mekânlardır. İşlevinin yanı sıra şeklen de ana rahmine benzemektedir. Türk-Memlûk yaratılış efsanesinde ilk insan Kara-Dağcı adında bir mağaraya dolan çamurdan meydana gelir. Göktürklerin türeyiş efsanesinde kurttan türeyiş bir mağarada gerçekleşir.

Güney Sibirya masallarında, bir gün bir bahadır avlanırken karşısına bir geyik çıkar ve er de geyiğin peşine düşüp onu kovalar. Geyik, bir Bakır-dağ'ın içine girer. Avcı da buradan içeri girer. Geyik ortadan kaybolur, karşısına Yedi-Tanrı (Kuday) çıkar. Geyik burada tamamen bir serap ve Tanrı'nın bir elçisidir. Başka bir masalda

bir çocuk yeryüzünde savaşırken bir mağara deliğinden yeraltına düşer. Yeraltındaki kötü ruhlar çocuğa dokuz zincir vurur ve hapsederler. En sonunda çocuk zincirlerden kurtulup dışarı çıkmak ister. Uzun savaşlardan sonra çocuk canını kurtarır ve yeniden hayata başlar (Ögel, 1993: 24-25).

Battal Gazi'nin babası Hüseyin Gazi avlandığı sırada bir geyiği takip ederek bir mağaraya gelir. Mağarada Battal Gazi'ye verilmek üzere iyi bir at, Davut peygamberin zırhı, Hz. Hamza'nın silahları gibi eşyalar bulunmaktadır (Demir ve Erdem, 2006: 105).

d. Köprü

Lokman Hekim ölüme çare bulmak için kitaplarını alarak dağlara çiçek toplamaya giderken, önüne çıkan bir **köprüde** Cebrail (bazı anlatılarda Azrail) ile karşılaşır (1.1, 17).

Bir gün Lokman yolda giderken karşısına bir çay çıkar, çayın üstünde dar bir **köprü** vardır. Lokman bu köprüden geçerken birden bir tufan koparak elindeki heybesini suya düşürür (45).

İran mitolojisinde, Cinvat köprüsü ölüler tarafından *post mortem* yolculukları sırasında kullanılmaktadır: Bu köprü dürüstler için dokuz mızrak uzunluğu kadar geniştir, ama suçlular için "bir ustura bıçağı" kadar dar olmaktadır (*Dinkart,* IX, XX, 3). Cinvat köprüsünün altında derin cehennem çukuru (*Videvdat,* III, 7) yer almaktadır. Mistikler de gökyüzüne yaptıkları vecd halindeki yolculuklarında bu köprüden geçmektedirler; örneğin Arda Viraj buradan ruh halinde yükselmiştir.

La Vision De Saint Paul (*Saint Paul'e malum olan),* bize dünyamızı cennete bağlayan "bir saç teli kadar dar" bir köprü göstermektedir. Aynı imgeye Arap yazar ve mistiklerinde de rastlanmaktadır; köprü "bir saç telinden daha dar"dır ve dünyayı yıldız küreleri ile cennete bağlamaktadır. Aynı şekilde, Hıristiyan geleneğinde, bu köprüden geçmeleri mümkün olmayan günahkârlar cehenneme düşmektedirler. Orta Çağ efsaneleri "suyun altında saklı" bir köprü ile, kahramanın (Lancelot) üzerinden el ve ayaklarının çıplak olduğu halde geçeceği, kılıçtan bir köprüden söz etmektedirler; bu köprü "bir oraktan daha keskindir" ve geçiş "ızdırap ve can

çekişme" ile olmaktadır. Fin geleneğinde iğneler, çiviler, ustura bıçaklarıyla kaplı bir köprü cehennemin üstünden geçmektedir; ölüler kadar vecd halindeki şamanlar da, öte dünyada yaptıkları yolculuklarda buradan geçmektedirler (Eliade, 1991: 158-159).

6. Rüya

Kuyunun dibinden çıkamayan Lokman orada uyurken **rüyasında** *(F1068 Realist rüya)* bir pencere, pencerenin önünde de bir anahtar gösterip bu anahtarla sağ tarafında kapıyı açmasını söylerler. Uyanınca gerçekten de orada pencere ve anahtar görür ve anahtarla kapıyı açar. Bu kapı yılanlar şahı Şahmeran'ın ülkesine açılır (2).

Mısırlılar rüyaları Tanrılardan gelen mesaj kabul etmişler ve buna göre açıklamışlardır. Onlara göre rüyalarda tanrıların üç rolü vardı; günah işleyenlerin tövbe etmelerini isterlerdi, rüya gören kişiyi gelecek tehlikelere karşı uyarırlardı, rüya gören kişinin sorularına cevap verirlerdi (Günay, 2011: 117).

Umay Günay, Türk Halk Edebiyatının bütün mahsullerinde sıkça rastlanan rüya motifinin *"Türk Halk Edebiyatında Rüya Motifinin Fonksiyonu ve Mahiyeti" (Hopkins, 1976: 133)* başlıklı bildiride şu altı gruba ayrıldığını belirtir:

1. Kehanet bildiren veya bir teamül ortaya koyan kutsal nitelik taşıyan rüyalar. Bu tür rüyalarda açıkça ve doğrudan doğruya bir nasihat veya bir emir verilmektedir. Türk halk hikâye ve masallarında daha çok bu gruptan sözlü mesaj taşıyan rüyalara rastlanmaktadır.
2. Alegorik mesajlı rüyalar, bu tür rüyalarda tabir ve tefsirle anlaşılan şifreli bir dil kullanılmaktadır. Halk hikâyesi ve masalarda örnekleri mevcuttur.
3. Kompleks tabiatlı rüyalar, bunlarda olağanüstü anlayış ve tabiatüstü güç gerektiren olaylara işaret edilir. Özellikle masalarda rastlanılan bu tür rüyalarda bir problemin çözümü için gerekli çareler olağanüstü güçlerle elde edilir. Bir ejderhanın başının altındaki topraktan bir avuç alabilmek gibi.
4. Eğitici ve ders verici rüyalar, bazı hikâye ve masallarda rüya kıssadan hisse çıkarmaya sebep olduğu gibi ahlâkî ve ananevî değerlere de işaret eder. Böyle rüyalar eğitici ve nasihat verici niteliğe sahiptir. Masal ve menkıbelerde örnekleri mevcuttur.
5. Âşık biyografileri etrafında teşekkül eden halk hikâyelerinde daima aynı şekilde ortaya çıkan rüyalar, âşık olacak kişinin zihnine kaydedilmiş bir ilk örneğin (archetype) tekrarlanan şekilleridir. Bu tür rüyalar zihne ve ruha işlenmiş plâtonik bir mefhuma bağlı olarak şâirin gerçekleştirmek istediği bir mesaj taşırlar.
6. Hayal-rüya karışımı rüyalarda ise haber verme, ikaz etme gibi realist olaylara dayalı unsurlar yoktur. Bu rüyalar bütünüyle insanların hayallerini temsil ederler. Bu tür rüyalar daha çok fıkra türü örneklerinde karşımıza çıkmaktadır. Özellikle

Nasreddin Hoca'nın **"99 Akçe"** isimli fıkrasındaki rüya bu türe iyi bir örnektir (Günay, 2011: 127).

Umay Günay aynı bildiriden rüyaların halk edebiyatı anlatım türleri içinde oynadıkları roller ve fonksiyonları şu şekilde aktarır:

1. Bazı anlatım türlerinde rüya motifi saik durumundadır. Anlatım türünün başında ortaya çıkan rüyanın muhtevası hikâyenin yapısına tesir eder. Hikâye içindeki hareketler doğrudan doğruya rüyadan neşet eder.
2. Âşık biyografileri etrafında teşekkül eden hikâyelerde rüya bu türün tamamında bazen yarısına kadar şekil değiştirme unsuru görevi görür. Rüya motifi sıkıntılı ve yeknesak bir hayatı yaratıcı ve hareketli bir hale dönüştürür. Bu hikâyelerde rüya motifi mihver durumundadır.
3. Rüya, hikâyeyi birbirine bağlamada çapraz ve tekrar edilen (leit motif) bir motif fonksiyonuna sahiptir. Âşık hikâyelerinde âşık adayı rüyasında bir genç kız elinden bade içerken aynı anda genç kız aynı rüyayı görerek âşık adayının elinden bade içer. Her ikisi de aynı tecrübeleri yaşarlar.
4. Rüya, hikâyenin çatısını teşkil eder. Bunun yaygın örnekleri fıkra ve halk temaşası metinlerinde görülmektedir. Orta Oyunlarında muhavere bölümünde anlatılan inanılmaz olaylar, sonunda rüya olarak açıklanır (Kavuklu Hamdi).
5. Hikâyenin tertibi doğrudan doğruya rüya motifine bağlıdır. **Hayırlı rüya** ismini taşıyan masalda olduğu gibi, masal bir rüya ile başlar. Rüyada gördüklerine bir mana veremez. Rüyasını anne ve babasına anlatmadığı için evinden kovulur. Bir kuyu içine atılır. Kuyudan bir başka ülkeye geçer. Hikâyenin sonunda yaşadığı olaylarla rüyası mana kazanır ve tabir edilmiş olur.
6. Rüya hikâyenin daha sonraki bölümlerini aynen aksettirir. Bu tür rüyalar, şekil değiştirmeye sebep olmazlar, yalnızca olacakları önceden bildirerek tedbir tavsiye ederler.
7. Rüya hikâyenin sonunda ortaya çıkarak, hikâyenin yeniden çözülmesini sağlar (Günay, 2011: 127-128).

Manas'ın eşi Kanıkey Manas'ın ölüp tekrar dirilmesini rüyasında görür. Manas'ın oğlu Semetey'in eşi Ay-Çörek rüyasında denizin ortasındaki bir kavağın etrafına evliyalar ve ruhların toplanarak ata bindiklerini ve kurban istediklerini görür. Ertesi gün Semetey yola çıkmak isteyince eşi mani olmak ister; fakat Semetey dinlemez ve çıktığı yolculukta düşmanla çarpışarak ölür (Yıldız, 1995: 456-470).

Emrah ile Selvihan (Bali, 1973: 44-52) adlı halk hikâyesinde Emrah, Selvi'ye, Nevruz Bey Hikâyesi'nde (Duymaz, 1996: 124-133) Nevruz, Gandep'e rüya yolu ile âşık olur ve aynı zamanda bu rüya ile âşıklık yeteneği kazanılır.

Salur Kazan kara kaygulu vakıa görür (Ergin, 2004: 99). Dede Korkut Kitabında Yeğenek'in de düş gördüğünden bahis vardır (Ergin, 2004: 201) ve bu düşün ardından girdiği savaştan zaferle döner. Karaçuk Çoban gece yatar iken kara kaygulu düş görür.

Oğuz Kağan'ın annesi bir düş görür. Bu rüyada Oğuz Kağan annesinden Müslüman olmasını istemektedir.

Oğuz Han memleketini oğulları arasında yaşlı veziri Uluğ Türk'ün gördüğü rüyadan sonra paylaştırmıştır. Uluğ Türk rüyasında doğudan batıya uzanan altın bir yay ile kuzeyden güneye uzanan üç gümüş ok görmüştür.

Derdiyok ile Zülfüsiyah aynı anda rüya görerek bade içerler (Alptekin, 2005: 304).

7. Körleri Gördürme

Evine gittiği zaman ağlamaktan gözleri kör olan anası oğlunu tanıyamaz ve ondan ellerini gözlerine sürmesini ister, eğer oğlu ise gözleri açılacaktır. **Oğlan ellerini anasının gözlerine sürünce anasının gözleri açılır** (2).

Lokman Hekim sayesinde **kör çocuğun gözleri açılır** (14).

Âşık Garip Hikâyesi'nde oğlunun öldüğü haberini alan Garip'in annesinin gözleri ağlamaktan kör olur. Garip, Hazreti Hızır'ın atının ayağının altından aldığı toprağı annesinin gözüne sürerek annesinin gözlerini yeniden gördürür (Alptekin, 2009: 20'den Türkmen 1995: 227-234; Alptekin, 2002: 216).

Bamsı Beyrek'in babasının gözleri ağlamaktan kör olmuştur. Beyrek'in kanını gözüne sürünce gözü açılır.

Mevlana gözü hastalananları parmağı ile tükrüğünü hastanın gözünü sürmek suretiyle iyi ederdi (Bayat, 1992: 56).

Kör olan Kerem'in babasının gözleri Hz. Muhammet'in ayağının toprağı sürülerek iyileştirilir (Duymaz, 2001: 73).

Asuman ile Zeycan Hikâyesi'nde dervişin atının ayağının toprağı kör gözleri iyi eder (Sakaoğlu, 1972: 58-81).

F512.5 Gözleri olmayan insan F950 Olağanüstü tedaviler

8. İnsanların Tabiatüstü Varlıklarla Konuşması

Misis'te taş köprünün üzerinde Lokman Hekim, **Cebrail ile konuşur** (1.1).
Lokman Hekim'in kızı **Cebrail ile konuşur** (6).
F1010 Diğer olağanüstü olaylar

9. Nesnelerin Hareket Etmesi

Lokman Hekim'e muayeneye gelen hastaları Lokman Hekim muayene etmez, raflarda bulunan şişelerine bakarmış. Hastanın derdine derman olan ilacın bulunduğu **şişeler titrer, hareket eder**, Lokman Hekim tarafından alınarak hastalara verilirmiş (15, 21, 24, 34).

F840 Diğer olağanüstü nesne ve yerler F990 Canlı gibi hareket eden cansız nesneler

10. Uyku

Her geçen gün ölüme yaklaştığını hisseden hasta, vücudunda bulunan yaralarını güneşlendirmek için bir yamaca yaslanarak **uyur**. Uyandıktan sonra kara koyun sütünü içen yılanın kusmuğunu yaralarına sürer ve tekrar birkaç saat uyuyup uyandıktan sonra iyileşir (15).

Hasta kırlara, dağlara doğru yürürken bulduğu bir mağaraya girer. O sırada mağaraya giren bir yılanın kustuğunu görür, nasıl olsa öleceğim düşüncesi ile bunu yer ve **uykuya dalar** (34).

Lokman Hekim tarafından derdinin çaresi olmadığı söylenen vücudu çıbanlarla dolu bir adam çürümüş yılanı ölmek arzusuyla yer ve kendinden geçer. **Adam uyandığında iyileşmiştir** (35).

Lokman, yılanı bir mağaranın önüne götürür. Yılanın mırıldandığı bazı sözlerden sonra mağaranın kapısı açılır ve bu mağarayı bekleyen kara yılan Şahmeran'ın sarayına götürür (40).

Lokman Hekim'in nasihatine uymayarak ağaç altında **uyuyan** oğlunu yılan sokmak ister (66).

Hüseyin Gazi rüyasında Rum diyarını fethedecek olan Battal Gazi'nin kendi oğlu olacağını görür. Battal Gazi destanında rüyalarında Hz. Muhammed'i gören insanlar uyanınca Müslüman olur. Battal Gazi Hz. Ali'yi rüyasında, uyanınca suyun yüzünden gelen elmayı yemesini söylerken görür. Uyandığı zaman suyun yüzünden gelen elmayı yiyince bulunduğu diyarın yetmiş iki dilini öğrenir (Demir ve Erdem, 2006: 105-139).

Dede Korkut Hikâyelerinde küçük ölüm olarak adlandırılan Oğuz uykusundan bahsedilir. Oğuz beylerinin düşman tarafından esir alınmaları hep bu uyku anlarında gerçekleşmektedir.

D1960 Sihirli uyku

11. Şifalı Yiyecek/İçecek

Hristiyanlara göre tıbbi otlar, etkilerini ilk kez Calvary Dağı'nda yetişmiş olmalarına borçludurlar. Eski insanlar için, otların tedavi edici güçlere sahip olmalarının nedeni, ilk kez tanrılar tarafından keşfedilmiş olmalarıdır. "Nane otu, sen ki ilk kez Asklepios tarafından ya da Kentaur Kheiron tarafından bulundun…." bir otacının risalesi bu biçimde başlar. Ya da bu bitkinin etkisi, bir tanrı tarafından dikilmiş olmasına da bağlı olabilir: "Seni diken tanrı adına sana yalvarıyorum fesleğen"; "Seni yaratan kadir Tanrı adına, Keneotu!..", "… Yeryüzü Ana'nın yarattığı ve tüm uluslara verdiği siz güçlü Otlar…." (Eliade, 2003: 295).

Motif Index'de A2750 *Bitkilerin kabuk ve özü D973 Sihirli tohumlar F813 Olağanüstü meyveler F815 Olağanüstü bitkiler* kategorileri bu motifle ilgilidir.

a. Arpa

Bir rivayete göre; Lokman Hekim'in elinde bulunan ölümsüzlük formülünü, bir balık kaparak sulara karıştırmıştır. Ölümsüzlük suyunu gagasında getiren bir

karga, ağzını açarak **arpa tarlasına** düşürmüştür. Bu nedenle halk arasında **arpa veya arpa suyu şifalı olarak kabul edilir** (17).

Lokman Hekim, ölüme karşı baş su, orta su, son su adını verdiği üç su bulur. Kendi vücuduna göre bir kalıp yaptırıp, çırağına kendisini kesip parçalamasını, parçaları bir kalıba dökmesini, sonunda da bu üç suyu sırasıyla döktüğünde canlanacağını söyler. Birinci su etleri toparlar, ikinci su canlılık verir gibi olur, çırak üçüncü suyu dökeceği sırada Tanrı tarafından şişe düşürtülür ve kırılır, **sular arpa tarlasına akar. Arpa suyu bu yüzden şifalıdır** (33).

Nefes darlığı olan adam Lokman Hekim'in tavsiyesi üzerine **arpa suyu içer ve göğsü açılır** (59).

D973.2 Sihirli arpa F815.9 Olağanüstü arpa

b. Sarımsak

Öleceği günü bilen Lokman Hekim kızına öldükten sonra vücudunu ağırlığının üç misli ezilmiş **sarımsak** ile sarmalarını söyler. Eğer bu sırrı kızı kimseye söylememiş olsaydı Lokman Hekim dirilecektir. O nedenle sarımsak bütün dertlere deva olarak kabul edilmiştir (6).

Ölümsüzlük sırrı elinde olan Asklepios Zeus tarafından yıldırımla cezalandırılır. Asklepios'un elindeki reçete yere düşer ve yağmurla birlikte reçetenin özü elinin yanında duran bir bitkiye geçer ve böylece sarımsak denilen bitki oluşur (Sözeri, 2006: 34'ten Erhat, 1993: 63).

Heredot, Mısır'daki Keops piramidinin inşasında çalışan işçilere soğan, turp ve sarımsak dağıtıldığının yazılı olduğundan bahseder (Akçiçek, 1989: 10'dan Ökmen, 1973: 148). Bunlar, salgın hastalıklara karşı korucuyu olarak dağıtılmış olsa gerektir (Akçiçek, 1989: 10'dan Terzioğlu, 1972: 299). Romalı askerler savaşa giderken uyarıcı olarak bol bol sarımsak yerlerdi. Orta çağda sefere çıkan denizcilerin pusuladan sonra yanlarına aldıkları en önemli şey sarımsaktı (Akçiçek, 1989: 10'dan Sayılı, 1966: 148).

Salur Kazan'ın hanımı sarımsak otunu yemeden vücudundaki belirtilerden söz eder:

"Oğul oğul ay oğul
Mürüvvetim oğul
Karşı yatan kara dağımın yükseği oğul
Sam yelleri esmeden Kazan kulağım çınlıyor
Sarımsak otunu yemeden Kazan içim yanıyor
Sarı yılan sokmadan akça tenim kalkıp şişiyor
Kurumuşca göğsümde sütüm oynuyor
Yalnız oğul haberini Kazan söyle bana
Söylemez olursan yana yakıla beddua ederim Kazan sana" (Gökyay, 1973: 65; Alptekin, 2010: 8'den Ergin, 1971: 106-107).

D980 Sihirli meyveler ve sebzeler F816 Olağanüstü sebzeler

c. Haşlanmış/Pişmiş Koyun Kellesi

Yer altında hapsedilen ve ölecek derecede hasta olan mahkûm Lokman Hekim tarafından yer altındayken bir ay, yer altından çıktıktan sonra kırk gün boyunca her gün burnunun önüne **haşlanmış koyun kellesi** asılmak suretiyle iyi edilir (7).

Lokman Hekim zindandayken yüz sene sonra kendisine **pişmiş koyun kellesi** koklatılmasını vasiyet eder (8).

D1030 Sihirli yemek

d. Badem

Lokman Hekim, bir torba **badem çekirdeği** "Söylentilere göre bu bir torba fındık olarak da anlatılmaktadır." ile yüz sene yer altı zindanında günlerini geçirir (8).

Lokman Hekim'in yazılı vasiyetleri arasında yüz sene sonra kendisini ilk önce **badem yağı** ile yıkamaları vardır (8).

D981 Sihirli meyve F813 Olağanüstü meyveler

e. Yüz Yıllık Kaplumbağa Kabuğu

Hükümdarın hasta kızının iyileşmesinde etkili olmuştur (10).

f. Yılan Kusmuğu

Nasıl olsa hastalığının dermanı olmadığını düşünen hasta adam ne olursa olsun **yılan kusmuğunu** yaralarına sürmeye başlar ve böylece iyileşir (15). Bazı anlatılarda ise yılan kusmuğunu yer (34, 48).

g. Keçi/Koyun Sütü

Hükümdarın hasta kızının iyileşmesinde **yüz yıllık keçi sütü** etkili olmuştur (10).

Ölmek üzere olan adam **kara koyun sütü** içen yılanın kusmuğunu yaralarına sürerek iyileşir (15).

Hastayken yılan kusmuğu yiyerek iyileşen adama çoban **koyun sütü** içirir (34).

Takatten düşmüş olan adam daha fazla dayanamayarak ölü kargayı yer. Kargayı yedikten sonra biraz kendine gelerek yola devam eder. Yolda rast geldiği çobandan bir az süt ister. Çoban sütü sağmaya kap bulamayınca yerde gördüğü kırık kafatasına sağar. Hasta adam sütün yarısını içer. Yere koyduğu kafatasının içindeki süte yılan girerek yemyeşil zehrini döker. Adam ölmek isteyerek bu **zehirli sütü içer** ve sapasağlam olur (48,49).

Roux, Beltirlerde, bir akraba ölünce, mutluluğun evden uzaklaşmaması için evde süt dağıtıldığını ve süt dolu bir kabın evde saklandığını belirtir (Roux, 1999: 41).

D1018 Hayvanın sihirli sütü

h. Ayva Suyu

Hasta kız **ayvadan damlayan sudan** şifa bulur (11).

D1040 Sihirli içecekler

ı. Karpuz

Lokman Hekim, Urum (Urfa) kapısından girip de zerzevatçılar meydanına gelince orda yığın yığın duran patlıcanları görüp bu patlıcanları yiyen halkın nasıl olup da hastalanmadığına şaşırır. Biraz daha yürüyüp de dağlar gibi üst üste yığılı **karpuzları** görünce hastalanmamalarının sebebini buna bağlar (37).

D981 Sihirli meyve F813 Olağanüstü meyveler

i. Yarpuz (Yabani Nane)

Lokman, oğlu ölünce cesedinden çıkardığı uru oğlundan hatıra olarak cebinde taşır. Lokman bir dere kenarında otururken oradaki **yarpuzlardan (yabani nane)** cebindeki urun eriyerek yok olduğunu görür (39).

D980 Sihirli meyveler ve sebzeler F816 Olağanüstü sebzeler

j. Limon

Karnında kurt olan ve bir türlü tedavi olamayan hastayı Lokman Hekim **limon ile tedavi eder** ve bu adama devamlı limon yeseydi şimdiye kadar çoktan iyileşmiş olacağını, **limonun yedi derde deva olduğunu söyler** (60).

D981 Sihirli meyve F813 Olağanüstü meyveler

k. Sudan Çıkan Kuru Undan Yapılan Ekmek

Adamlar kızı tekrar denize bıraktıklarında **sudan elinde hiç ıslanmamış bir avuç unla çıkar ve bu unla padişaha ekmek yapmalarını söyler** (49).

D1030 Sihirli yemek

l. Esmer Ekmek

Esmer ekmeği yiyen dilenci, Lokman Hekim olur (32, 49).

D1030 Sihirli yemek

m. Yoğurt

Lokman Hekim'in kırlara ilaç yapmaya çıktığı bir gün, bir çayırda tırpanlarla ot biçen köylülerin durumları dikkatini çeker. Terliyken bir külek **soğuk yoğurda** ekmek doğrayıp yiyen ve sonra çimenler üzerinde uyuyan çiftçileri görünce Lokman Hekim hastalanacaklarını tahmin eder; fakat uyanan köylüler tekrar tırpanlarını ellerine alarak, aynı hararetle çayırı biçmeye başlarlar. Yüzlerinden biraz sonra tekrar terler akmaya başlayınca Lokman Hekim "Bunlar ilaçlarını biliyorlar." şeklinde kendi kendine söylenerek oradan uzaklaşır (71).

D1030 Sihirli yemek

D. Sihirle İlgili Motifler

1. Sihirli Mühür

Şahmeran'ın verdiği **sihirli mühür** *(D800 Sihirli nesne D810 Sihirli nesnenin hediye edilmesi)* sayesinde iki Arap meydana çıkar ve Camesap'ı yeryüzüne

çıkarırlar. Camesap zorda kalınca sihirli mührü dizine sürer ve iki Arap çıkarak ona yardım eder (12).

2. Sihirli Yüzük

Şahmeran Lokman'ı yeryüzüne çıkarmadan önce ona bir **yüzük** *(D1076 Sihirli yüzük D810 Sihirli nesnelerin hediye edilmesi D812 Sihirli nesne olağanüstü varlıktan alınır F825 Olağanüstü yüzük)* vererek başı sıkıştığı zaman yeraltına açılan bu deliğin ağzına gelerek yüzüğü yalamasını söyler (2).

Altın Yüzük masalında, pazardan alınan yılan yavrusu, bu hale gelişinin nedenini bilmeyen bir şehzadedir. Kendisine yardım eden kahramana sihirli altın yüzüğü vererek teşekkür eder (Karadavut, 2010: 77'den Bolçurov, 1997: 211-215).

Dede Korkut Hikâyelerinden "Basat'ın Tepegözü Öldürmesi" hikâyesinde Tepegöz'ün peri annesi onun parmağına sihirli bir yüzük geçirir ve böylece Tepegöz'e ok batmaz, kılıç kesmez (Ergin, 2004: 208).

3. Gaipten Gelen Ses

Lokman Hekim dağlarda gezerken bir gün kulağına "Dur ya Lokman." şeklinde **bir ses gelir** (13).

Kalfa evine gidince içinde süt olan çanağa kör gözleri ile bakar. İlahi bir hikmet olarak bu anda çanakta bulunan sütün bir küçük derya olduğunu ve daha büyük deryaları aramasının şart olduğunu **gaipten gelen ses** kendisine hatırlatır (26).

D1279 Sihirli ses

4. Gençleşme

Gençleşmek ve güzelleşmek için Lokman Hekim'e başvuran kadın Lokman Hekim'in kabul etmemesi üzerine Lokman Hekim'in çırağı ile anlaşma yapar. Çırak,

kadına on sekiz yaşında genç bir delikanlı ile evlenmesini, o iki ay sonra ölünce yine on sekiz yaşında bir delikanlı ile evlenmesini, o beş ay sonra ölünce yine on sekiz yaşında genç bir delikanlı ile evlenmesini, bu da sekiz ay sonra ölünce istediği gençlik ve güzelliğe kavuşacağını söyler. Kadın, çırağın dediklerini yapınca muradına erer (23, 67).

D1880 Sihirli gençleştirme

5. Ağızdan Çıkan İlk Söz

Lokman Hekim'in **ağzından çıkan ilk söz** uygulanınca kör olan, bazı anlatılarda gözlerinde hastalık olan kişinin gözleri açılır (14, 43, 44).

D1810 Sihirli bilgi

6. Şekil/Kılık Değiştirme

Lokman Hekim ölümsüzlük otunu bulunca Tanrı bu işi engellemek için Cebrail'i gönderir. **Aksakallı kılığına girerek** Lokman Hekim'in yanına gelen Cebrail, Lokman Hekim'den Cebrail'in nerede olduğunu bilmesini ister (1.1).

Lokman Hekim öldüğü gün **insan kılığındaki Cebrail**, Lokman Hekim'i kızından sorar (6).

Lokman ihtiyarlığında kitabını alıp bir kayığa binip, ölüme çare aramaya giderken yanı başında bir adam peyda olur. **Bu adam aslında Azrail'dir** (29).

Battal Gazi anlatılarında Battal Gazi'nin Kudüs'te kendini ve atını siyaha boyayarak Hintli kılığına girdiği, Malatya'da hekim kılığına giren Battal Gazi'nin kaysere sürdüğü ilaç ile kayserin saçını sakalını döktüğü anlatılır.

On altı yıl boyunca tutsak kaldığı zindandan Kâfir beyinin kızının yardımıyla kurtulmayı başaran Beyrek, Banı Çiçek ile Yalancı Oğlu Yaltaçuk'un düğününe katılmak için, tanınmamak maksadıyla önce ozan kılığına, bu şekilde tanınacağı düşüncesiyle sonra da başına çuval geçirerek divane kılığına girer. Aynı şekilde

Tahir ile Zühre adlı halk hikâyesinde Tahir, kılık değiştirerek Zühre'nin düğününe gider.

K1810 Kıyafet değiştirerek aldatma

E. Hayvanlarla İlgili Motifler

1. Yardımcı Yılan

Genellikle *kötülükle* birlikte anılan, yaratılıştaki ilk insanları kandırarak Tanrı'nın yasak meyvelerinden yemelerine neden olduğu için Tanrı tarafından cennetten kovulmakla cezalandırılan, o gün bugündür insanlarla düşman olan yılan, Lokman Hekim anlatılarında olumlu özelliği ile yer alır. Bu anlatılarda yılan tedaviye yol açan, Lokman Hekim'e yardımcı olan bir varlıktır.

Altay yaratılış destanında ilk insanlar Törüngey ile karısı Eje, yılanın kandırması sonucu ağacın Tanrı'nın yasakladığı dört dalındaki meyvelerden yerler ve ikisinin de tüyleri dökülür, kadın artık ceza olarak gebe kalacak, çocuk doğuracaktır, Törüngey Tanrı gibi olma şansını yitirecektir, bundan böyle insanlar da yılana düşman olup onu öldürecektir.

İslam ve Yahudilikte Havva'yı kandırarak tüm insanlığın ölümsüzlüğü kaybetmesine ve günahkâr olmasına neden olan hayvan yılandır.[6]

Yılanın Türklerde olumsuz bir niteliği olmasına karşın Eski Mısır ve Hint Mitolojisinde kutsal ve ilahi niteliklere sahip bir hayvandır (Çoruhlu, 2010: 182).

Kırgızlar yılanı hastalıkları iyileştirmede kullanırlar. Beli ağrıyanlara yılanın safrasını suyla karıştırarak verirler. Kemik veriminde ise yılanı kaynatır, suyunu hastaya içirirler (Karadavut, 2010: 77).

Lokman Hekim'le ilgili anlatılarda yılanın çeşitli yardımlarını şu şekilde görürüz:

Dağda sürüsünü otlatan bir çoban orada bulunan bir kaplumbağanın kabuğu içerisine yaşlı keçisinden sağdığı sütü koyarak uzaklaşır. Bir **yılan** gelerek sütün bir

[6] Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bk. Hakkı Şah Yasdıman, "Yılan, Havva, Âdem Arasında Geçen Olaylara İslam ve Yahudiliğin Bakışı", DEÜİFD, XXXIV/2011, 9-35.

kısmını içer, arta kalana da zehrini akıtıp kaybolur. Bir ara uyanan kız yanındaki sütü içer ve kısa zamanda iyileşmeye başlar (10).

Kuyunun içinden yer altı dünyasına inen Camesap'a kendisinin Şahmeran'ın kızı olduğunu söyleyen bir yavru **yılan** yeryüzüne çıkması için yardım eder (12).

Ölmek üzere olan adam kara koyun sütü içen **yılanın** kusmuğunu yaralarına sürünce iyileşir (15).

Hasta kırlara, dağlara doğru yürürken bulduğu bir mağaraya girer. O sırada mağaraya giren bir **yılanın** kustuğunu görür, nasıl olsa öleceğim düşüncesi ile bunu yer ve uykuya dalar. Adam iyileşmiş olarak uyanır (34).

Lokman Hekim tarafından derdinin çaresi olmadığı söylenen vücudu çıbanlarla dolu bir adam çürümüş **yılanı** ölmek arzusuyla yer; fakat iyi olur (35).

Tarsus beyi çaresiz bir hastalığa yakalanmıştır, vezirinin baktığı fala göre, Şahmeran'ın gözlerini ve ciğerini yerse iyileşecektir (40).

Takatten düşmüş olan adam daha fazla dayanamayarak ölü kargayı yer. Kargayı yedikten sonra biraz kendine gelerek yola devam eder. Yolda rast geldiği çobandan bir az süt ister. Çoban sütü sağmaya kap bulamayınca yerde gördüğü kırık kafatasına sağar. Hasta adam sütün yarısını içer. Yere koyduğu kafatasının içindeki süte **yılan** girerek yemyeşil zehrini döker. Adam ölmek isteyerek bu zehirli sütü içer ve sapasağlam olur (49).

Altın Yüzük masalında, pazardan alınan yılan yavrusu, bu hale gelişinin nedenini bilmeyen bir şehzadedir. Kendisine yardım eden kahramana sihirli altın yüzüğü vererek teşekkür eder (Alptekin, 2010b: 77'den Bolçurov, 1997: 211-215).

Anadolu'nun birçok yerinde yılanla ilgili hastalığa şifa motifi yaşamaktadır. Köylerde, küçük kasabalarda yılanla ilgili büyüler yapılır. Özellikle birtakım hastalıkların giderilmesinde, çarptırılmasında, sinir bozukluklarında yılanın yararlı olduğu inancı yaygındır (Eyüboğlu, 1987: 78).

Yılana atfedilen önemli özelliklerden birisi gençlik ve ölümsüzlük sembolü olmasıdır. Yılanın bu şekilde algılanmasında şüphesiz deri değiştirmesi ve kendini yenilemesi etkilidir. Joseph Campbell, yılanın şaşılası biçimde derisini değiştirmesinin ve böylece gençliğini yenilemesinin, ona tüm dünyada yeniden dünyaya gelme gizinin ustası niteliğini kazandırdığını belirtir (Campbell, 1995: 13).

Mısır mitolojisinde Güneş Tanrısı Re'nin 12 saat süren yeraltı yolculuğunda Re'nin yeniden hayat bulmasını sağlayan Khepri beş başlı yılanın ortasında yaşamaktadır. Yılan burada yeniden doğmayı, yenilenmeyi ifade eder (Üst vd. 2009: 15).

Ocak'ın Naki Tezel'den aktardığı masalda (Ocak, 1989: 33-34) cinlerin büyü ile beyaz bir yılan haline soktuğu genç ve güzel kız, oğlanın kesik başını *Hayat Suyu*'nun bulunduğu yere götürerek onun dirilmesini sağlar (Masal metni için bk. Tezel, 1938: 156-158).

Hayat Ağacı'nın ve ölümsüzlüğün peşindeki ilkel insan (ya da kahraman), bu ağacı koruyan veya insanın ağacın meyvesini yemesini kurnazlığıyla engelleyen yılan ya da canavar örüntüsü birçok gelenekte vardır. Bu birlikteliğin (insan, ağaç, yılan) anlamı çok açıktır: Ölümsüzlük, güçlükle edinilir, ulaşılmaz bir yerde (dünyanın sonunda, denizin dibinde, karanlıklar ülkesinde, çok yüksek bir dağın zirvesinde ya da "merkezde") bulunan Hayat Ağacı'nda (ya da Hayat Çeşmesi'nde) bulunmaktadır; bir canavar (ya da bir yılan) bu ağacı korumaktadır ve büyük bir çaba göstererek ona yaklaşmaya çalışan insan, bu canavarla dövüşmeli ve ölümsüzlük meyvelerinden yemek için onu yenmelidir. Canavarla mücadelenin başka bir anlamı daha vardır: erginleme. İnsan "kahraman" olabilmek ve ölümsüz olmak için "sınamalardan" geçmelidir. Yılanı ya da canavarı yenemeyen Hayat Ağacı'na, yani ölümsüzlüğe ulaşamaz. Kahramanın canavarla karşılaşması her zaman fiziksel güç kullanarak olmaz. Âdem, yılana dövüşmeden yenilmiştir (örneğin Herakles'in durumunda olduğu gibi); Tanrıyla denk olacağını söyleyen yılana kanmıştır; böylece Tanrı'nın buyruğuna karşı gelmiş ve öleme mahkûm olmuştur. Canavar ve yılan, insanın ölümsüzlük yolundaki en büyük rakibidir. Gılgamış'tan çok önce Kish'in efsanevi kralı Etana, güneşe ve tanrı Anu'ya kendisine karısının bir veliaht doğurabilmesi için "hayat otu"nu vermesi için yalvarır; bir kartal tarafından göğe çıkarılır, ama yılan yine kurnazlığıyla kartalı bir çukura düşürür. Yılan başka geleneklerde de, her zaman Hayat Ağacı'nın yanındadır. Bu tema büyük olasılıkla İran geleneklerinin etkisinin bir sonucudur. Kalmuklar, okyanusta zambu ağacının yanında bir ejderhanın yaşadığından ve ağacın suyun üzerine düşen yapraklarını yuttuğundan söz ederler. Buryatlar, "bir süt gölünün" ortasında bulunan bir ağacın

yanında Abyrga yılanın yaşadığını anlatırlar. Bazı Orta Asya versiyonlarında, Abyrga, ağacın gövdesinde sarılı durumdadır (Eliade, 2003: 287-289).

Yılanlar tüm ölümsüzlük yollarının, yani tüm "merkezlerin," kutsallığın ve gerçek özün bulunduğu her yerin "bekçiliğini" yaparlar. Her zaman Dionysos'un şarap testisinin etrafına resmedilmişlerdir çevresinde gezinirler. Apollon'un altının üzerine çöreklenerek uzaklardaki İskit ülkesini gözetlerler ve dünyanın merkezinde saklı hazineleri ya da okyanusun dibindeki elmasları ve incileri –kısacası kutsalı cisimleştiren, *güç, yaşam ve her şeyi bilme yeteneği bahşedebilen her simgeyi*-korurlar. Parma Manastırı'nda, Hayat Ağacı'nın üzerinde ejderhalar vardır. Aynı tema, Ferrara Katedrali Müzesi'ndeki alçak-kabartmada karşımıza çıkar (Eliade, 2003: 290).

Türkiye'de özellikle tıp eğitimi temeli üzerine kurulan üniversitelerin logolarında çoğunlukla kullanılan mitik simge "yılan"dır (Çakır, 2013: 62).

Aesculap bir ölüyü diriltecek denli büyük bir hekimdir. Zeus tarafından yıldırımla cezalandırılır. Tıp Tanrısı Aesculap, elinde tuttuğu ve üzerinde yılan sarılı bir asa ile betimlenir. Yılan, hayatın gücünü, insanları besleyip iyileştiren bitki ve ağaçları yetiştiren toprağı, yer altını ve yeryüzünü, deri değiştirmesi nedeniyle gençliği ve yaşama gücünü simgeler. Bu nedenlerle hekimliğin sembolü olmuştur (Uluçay, 2010: 60).

Amerikan Kızılderililerine göre yılanın vücudu yakılsa bile kalbi yanmazmış. Her zaman canlı kaldığı için yılanın kalbi tıpta ve büyücülükte kullanılırmış (Seyidoğlu, 2009: 82).

(Yılanın tarih ve mitolojideki yeri için bk. Bayladı, 2003: 125-138).

Lokman Hekim anlatılarındaki yardımcı yılanla ilgili motiflerin Motif Index'deki yerleri: *B500 Hayvanlardan elde edilen sihirli güçler B510 Hayvan tarafından iyileştirilme, B520 Hayvanlar insanların hayatını kurtarır, B491.1 Yardımcı yılan, B590 Yardımcı hayvanların çeşitli hizmetleri.*

2. Yılanların Padişahı/Kralı: Şahmeran

Lokman bal kuyusundan yeraltına indiği zaman belden yukarısı insan, belden aşağısı yılan gibi olan, **yılanların padişahı Şahmeran** *(B91 Mitolojik yılan B244.1 Yılanların kralı)* ile karşılaşır. Bu olağanüstü varlık aynı zamanda insanoğlu ile konuşabilmektedir. Şahmeran yılanlara hükmetmesinin yanında gelecekten haber verme gibi olağanüstü güçlere de sahiptir. Ölümünün Lokman'ın elinden olacağını bilmektedir; bu nedenle onu yeryüzüne çıkarmak istemez. Ne kadar Lokman'ı yeryüzüne çıkarmak istemese de onun ısrarlarına dayanamaz, onu bırakır ve nitekim ölümü bu insanoğlunun elinden olur (2).

Camesap, yer altında oranın padişahı olan altı başı yılan yedinci başı insan şeklindeki **Şahmeran** ile karşılaşır. Şahmeran konuşabilmekte ve bütün olup bitecekleri önceden görebilmektedir (12).

Odunculuk yapan Lokman bir gün kırda **insan başlı, ak yılan gövdeli bir yaratık** görür (40).

Şahmeran efsaneleri ya da masalları başlı başına bir anlatı olmakla beraber Anadolu'da Lokman Hekim anlatılarıyla karışmış durumdur. Binbir Gece Masallarındaki Yemliha'nın Öyküsü, Belkıya'nın Öyküsü ve Kederli Yakışıklı Delikanlı'nın Öyküsü Şahmaran'ın farklı varyantlarıdır (Üst vd. 2009: 19-21). Şahmeran anlatılarındaki Camesap/Camsap ile Lokman çoğu zaman aynı kişi olarak düşünülmüş ve anlatılar içiçe girmiştir. Bu anlatılardaki Şahmeran insan başlı, yılan vücutlu, çok başlı (genellikle yedi başlı) olağanüstü bir varlıktır. Anadolu mitolojisinde Şahmeran/Şahmaran olarak adlandırılan bu yaratık Altay mitolojisinde Yelbegen/Celbegen olarak yer bulur.

Altay mitolojisinin çok başlı (genellikle yedi başlı) devi "Yelbegen/Celbegen" için Altayca-Türkçe Sözlük'te *"Masallarda geçen çok başlı canavar"* tanımı verilir (Naskali vd. 1999: 58). V. İ. Verbitskiy'nin "Slovar Altayskogo i Aladagskogo Nareçiy Tyurksogo Yazıka" adlı sözlüğünde Celbegen *"Masalsı yamyam. Bu canavarlar tek, üç, yedi ve on iki başlı olurlar. Rengine göre kara ve sarı olurlar. Yaşadıkları yerler deniz ve karadır."* şeklinde tanımlanır (Türker, 2012: 82'den Verbitskiy, 2005: 90). Fuzuli Bayat Celbegen'in *"Yer ananın demonikleşmiş adı"* olduğunu belirtir (Bayat, 2007: 27).

Şahmeran yeraltının hâkimidir ve Lokman onunla iletişim kurarak ve ondan yardım görerek bir anlamda yeraltı kutuna sahip olmuştur. Aynı zamanda kendisini yeraltında, kendi ülkesinde tutsak eden ve yeryüzüne çıkarmak istemeyen olağanüstü bu varlığı Lokman Hekim'in yeryüzüne çıkmak için ikna etmesi ve onunla dostluk kurması Lokman'ın da gücünü göstermekte ve sıradan bir insan olmadığını ya da olmayacağını gözler önüne sermektedir.

Bu konu Türk Edebiyatında ilk defa 15. yy.da II. Murat devri şairlerinden Abdi Musa'nın *"Camasbname"* adlı mesnevisinde işlenmiştir. Eser, 1429 yılında tamamlanmıştır. Eserin bilinen on nüshası vardır. Hikâye, birbirinin içine yerleştirilmiş üç ayrı hikâyeden meydana gelmiştir: 1) Camasb ve Şahmeran Hikâyesi 2) Bulukiya Hikâyesi 3) Cihanşah Hikâyesi.

Camasbname, zamanla basitleştirilerek halk anlatısına dönüşmüştür, Şahmeran Hikâyesi adıyla modern baskıları yapılmıştır.

Şahmeran Hikâyesi'nin kaynağı hakkında değişik görüşler ileri sürülmüştür (Öz, 1998: 82-83). E. J. W. Gibb, hikâyenin kaynağının Binbir Gece Masalları olduğunu, hatta bu masallardan biri olan "Hasib Kerameddin ve Şahmaran Hikayesi"nin manzum çevirisi olduğunu belirtmiştir (A History of Ottoman Poetry, London 1904. 1. 432). Irene Melikof-Sayar, Taberi tarihini kaynak göstermiştir. Bulukiya Hikâyesi'nin Yahudi kökenli olduğunu, Hasib Kerameddin ve Şahmeran hikâyesinin de büyük ihtimalle Mısır kökenli olduğunu ileri süren Enno Littmann'a karşılık Jan Rypka, kaynağın İran olduğunu söylemektedir (Iranische Literaturgeshchichte, Leipzic 1959, 503).

"Şahmaran (Fars. "Şah-ı Mâran": Yılanlar Şahı) adı verilen doğaüstü yaratığa Anadolu camaltı resimlerde, masal ve öykülerinde çok sık rastlanır ve özellikle de Güney, Orta ve Doğu Anadolu'da çeyiz işlemelerinde kem gözlerden korunmak için yaygın olarak kullanılmaktadır (Tez, 2008: 97)."

Eliade, "Kadın Mitolojisi" alanının önemli bir bölümünün, sanki ölümsüzlüğü ele geçirmek veya sırra-erme sınavlarından zaferle çıkmada kahramana yardım edenin hep bir dişi varlık olduğunu göstermek üzere oluşturulduğuna dikkat çeker (Eliade, 2006: 105). Şahmeran bazı anlatılarda ve resimlerde erkek olarak betimlenirken bazılarında ise Eliade'nin tespitini doğrular şekilde dişi bir figürdür. Hz. Muhammed'i miraca çıkaran "Burak" at bedenlidir, başı ya da yüzü insan

şeklindedir, kuyruğu ise tavus kuşunu andırır. Bu binek hayvanı kollarıyla birlikte bir dişinin üst bedenine sahiptir; kuyruğunun ucunda, başında taç bulunan ikinci bir dişi figür yer alır (Tez: 2008: 38).

Lokman, Şahmeran ile karşılaşmaları ve onun yardımları neticesinde bitkilerin ve hayvanların dilini anlayabilme, hastalıkları tedavi edebilme gibi olağanüstü özellikleri sahip olur ve Hekim/Hakîm Lokman'a dönüşür. Eliade, Avusturalyalı Lunga ve Djara kabilelerinde, *medicine-man* olmak isteyen kişinin, dev yılanların yaşadığı varsayılan bir göle girdiğini, yılanların onu "öldürdüğünü" ve bu sırra-erdirici ölüm sonucunda adayın sihirli güçler elde ettiğini belirtmiştir (Eliade, 2006: 136).

3. Konuşan Yılan

Kuyunun içinden yer altına inen Camesap bir **yılan yavrusu ile karşılaşır ve konuşurlar**. Yılan yavrusu burasının yılanlar hükümdarı Şahmaran'ın ülkesi olduğunu ve kendisinin de onun kızı olduğunu, sattıkları o bal kuyusunun babasının erzak deposu olduğunu anlatır. Kendisine bu kadar hüsnüniyet gösterdiği için babasından rica ederek onu yeryüzüne çıkaracağını söyler ve sağa sola bakmadan kendisini takip etmesini ister (12).

Hz. Süleyman kalede rastladığı siyah yılana Lokman olmanın sırrını sorar, **yılanın söylediği** taşı kaldırınca esmer ve beyaz olmak üzere iki küme un görür (32).

Yılanın mırıldandığı bazı sözlerden sonra mağaranın kapısı açılır (40).

Altaylılar yılanların insan dilini bildiğine inanır; hatta bazı yaşlılar yılanların bazı özel kişilerle konuştuğuna inanırlarmış (Karadavut, 2010: 78).

B211.6.1 Konuşan yılan

4. Karga

Takatten düşmüş olan adam daha fazla dayanamayarak **ölü kargayı yer.** Kargayı yedikten sonra biraz kendine gelerek *(B510 Hayvan tarafından iyileştirilme)* yola devam eder (48).

Kargaya dair bilinen ilk anlatı olan ve kurtla birlikte yer aldığı Wu-sun anlatılarından günümüzde karganın geçtiği halk edebiyatı ürünlerine kadar toplumun geçirdiği dönüşümlere ve girdiği kültür dairelerine bağlı olarak karga farklı anlamların taşıyıcısı olagelmiştir (Özbaş, 2010: 65).

Kâbil'in öldürdüğü kardeşi Hâbil'i nasıl gömeceğini göstermek için Allah kargayı göndermiştir.

Verbitski tarafından Altay Türkleri arasında tespit edilen tufan efsanesinde sular çekilmeye başlayıp gemi karaya oturunca Nama suyun derinliğini öğrenmek için sırasıyla kuzgunu, kargayı ve saksağanı gönderir; fakat bunlar geri dönmezler. Bunun üzerine güvercini gönderir. Güvercin gagasında bir dal ile geri döner ve Nama kuzgun, karga ve saksağanı görüp görmediğini sorduğunda güvercin onların bir leşe konduklarını haber verir. Nama "Onlar kıyamete kadar leş ile geçinsinler" der (Sakaoğlu ve Duymaz, 2003: 187).

Dirse Han avda oğlunu yaralayınca karga kuzgun kan görüp oğlanın üzerine konmak ister; fakat oğlanın köpekleri kargayı kuzgunu kondurmaz (Ergin, 2004: 88).

5. Hayvanın İnsana Âşık Olması

Şahmeran sarayındaki billur suda evreni izlerken, birden gözü Tarsus beyinin güzeller güzeli kızına takılır ve ona **âşık olur** (40).

B620 Âşık hayvan

6. Yardımcı Hayvanın Ölümü

Lokman, ölümle tehdit edilince, kendisine yardım eden Şahmeran'ın yerini söyler ve onun öldürülmesine *(B330 Yardımcı hayvanı öldürme)* neden olur (2, 12, 40).

F. Tabiat Kültleri ile İlgili Motifler

1. Ağaç Kültü

Lokman Hekim ölümsüzlük otunu aramak için Çukurova'ya geldiğinde yorgun düşerek **bir ulu çınarın gölgesine oturur** ve burada kendisinin ölümsüzlük otu olduğunu söyleyen otu görür (1.1).

Arkadaşları ile birlikte ormana odun toplamaya gittikleri bir gün, karınlarını doyurmak için **bir ağacın altında otururlarken** Camesap elinde bulunan sopasının ucu ile oturduğu yeri kazmaya başlar. Kazdıkça bir bal kuyusu meydana çıkar (12).

Padişahın kızı aşk acısıyla kendini **servi ağacına saçlarından asar,** sevgilisinin aşkına dayanamayan **Dal Yusuf da kendini başka bir ağaca asar** (52).

Lokman Hekim oğluna ormanda veya **ağaçlık yerlerde yatıp uyumamasını söylemiştir** (66).

Türk yaşayış ve düşünüşünde ağaç önemli bir yere sahiptir. Ağaç kutsaldır. Uygur hakanları ağaçtan türemiştir. Altay Türklerinin yaratılış destanlarında Tanrı'nın dokuz dallı ağaçtan dokuz kişi yarattığı, bunlardan da dokuz ulus olduğu belirtilmektedir. Oğuz'un askerlerinden birinin hamile olan karısı bir ağacın kovuğunda çocuğunu doğurur. Bu nedenle Oğuz, çocuğun adını ağaç kovuğu, kabuk gibi anlamlara gelen Kıpçak koymuştur. Oğuz Han Gök, Dağ ve Deniz adlı oğullarının annesi olan ikinci eşini göl ortasındaki bir ağaçta görür. Dede Korkut "kölgelüçe ḳaba ağacuñ kesilmesün" şeklinde hanlara dua eder (Ergin, 2004: 94, 115, 153, 176, 184, 206, 225).

Basat, Tepegöz'e kendini tanıtırken şöyle seslenir:

"Atam adın sorar olsan kaba ağaç

Anam adın dir-isen kağan aslan
Menüm adum sorar-isen Aruz oğlı Basatdur" (Ergin, 2004: 214).

Uruz ağaca şöyle seslenir:

"Ağaç ağaç der isem sana, erilenme ağaç
Mekke ile Medine'nin kapısı, ağaç
Büyük büyük suların, köprüsü ağaç
Kara kara denizlerin, gemisi ağaç
Eğer erdir, eğer avrattır, korkusu ağaç
Başına ala bakar olsam, başsız ağaç
Dibin ala bakar olsam, dipsiz ağaç
Beni sana asarlar, götürmegil ağaç
Götürecek olur isen, yiğitliğim seni tutsun ağaç
Bizim ilde gerek idin, ağaç
Kara hindî kullarıma buyurayidim
Seni parça parça doğrayalar idi, ağaç" (Ergin, 2004: 108).

Uruz'un ağaçla konuşmasının bir benzerine Er-Sogotoh Destanında rastlarız. Er-Sogotoh 19 yaşına geldiğinde evinin önündeki "Hakan-Ağaç"ın yanına gider, diz çöker ve onunla konuşur, kendisini onun büyüttüğünden bahseder.

İnsanların ilk atası "kişi", "Âdem", "Er Sogotoh", "Arıı Han", "yalangug kişi" hayat ağacının gövdesinden ve tepesinden çıkan usareyle beslenmiştir. Hem içecek hem de yiyecek ihtiyacını karşılayan bu su, içenlere gençlik, canlılık, zindelik, hayat bahşetmektedir (Ergun, 2012: 195).

Er Sogotoh destanında hayat ağacı akıttığı su ve süt sayesinde hastaları iyileştirir, Er-Sogotoh'u diriltir. Buna benzer hayat suları Anadolu masallarında da görünür (Ergun, 2012: 222; İnan, 1993: 107).

Kutsal kabul edilen ağaçların başında kayın, çam, dağ servisi-sedir ardıç ve çınar gelmektedir (bk. Ergun, 2012: 246-306). Şamanların kullandıkları davullarının kasnağı ve tokmağı, tefleri, âsâları, kap kaçakları da Tanrı kutunu taşıyan kayın ağacından yapılırdı. Davullarının üst tarafına, göğü temsil eden bölgeye de kayın ağacının resmini çizerlerdi (Ergun, 2004: 197, 198).

Ağaç imgesi evreni simgelemesinin yanında hayatı, gençliği, ölümsüzlüğü, bilgeliği ifade eder (Eliade, 1991: 127). Roux, ağacın yaşam ve ölüm döngülerine boyun eğdiğini ve üstünlüğünü yalnızca boyu, sağlamlığı, uzun ömrüyle değil, aynı zamanda olağanüstü bir yetenekle yaşamı yenileme yeteneği ile de kanıtladığını belirtir ve ağaın dinamik yaşamın simgesi olduğunu söyler (Roux, 2005: 80).

Varlığın başlangıcı ve devamında hava, su ve toprak kadar önemli bir yere sahip olan ağaç, kişioğlunun inanış ve düşünüş dünyasında "türeyiş", "beslenme", "Tanrı ile irtibat kurma", "cennete ulaşma", "şifa", "dilek" vs. aracı rolünü üstlenmiştir (Ergun, 2012: 25).

Arı-Haan, yerle zamanın oluştuğu zamanda, başı ak taygalı, önü sarı yalçın kayalı bir ırmağın ortasındaki yalnız bodur ağacın gövdesinden dünyaya gelmiştir (Ergun ve Açа, 2005: 54).

Alptekin, ağacın hayatımızdaki yeri ve önemini şu cümlelerle vurgular:

> "Türk dilinde şecer, dıraht ve ağaç olarak bilinen kavram günlük hayatımızın vazgeçilmezlerindendir. Doğduğumuzda yatırıldığımız beşikten, öldüğümüzde taşınacağımız tabuta kadar her şey ağaçtandır. Sadece doğum ve ölümde mi? Elbette hayır, yine günlük hayatımızda "Meyvesini yediğimiz, gölgesinde dinlendiğimiz nedir?" dersek, yine cevabımız ağaç olacaktır. Evimize giren ekmeğin pişirilmesinden, ısınmamıza kadar hemen hemen her yerde yine ağaç vardır (Alptekin, 2007: 33)."

Metin Ergun, Türk mitolojisinde kutsal olarak kabul edilen, aynı zamanda Gök Tanrı'nın da sıfatları olan ağaçların vasıflarını şu şekilde belirtir (Ergun, 2000: 23-24):

a. Yalnız ağaç olmalıdır: Bir ağacın kutsal olarak kabul edilebilmesi için mutlaka bulunduğu mekânda yalnız başına bulunması gerekir.

Türk düşüncesine göre Tanrı tektir ve eşi ve benzeri yoktur. Tanrı'yı sembolize eden varlığın da onun bu sıfatına uygun olması gerekir.

b. Yapraklarını ya yaz-kış dökmeyen ya da çok az döken bir ağaç olmalıdır.

Türk düşüncesine göre ebedî olan tek şey Tanrı'dır; Tanrı ölmez. Aynı şekilde Tanrı'yı sembolize eden varlık da ebedî olmalıdır. Yaz-kış yapraklarını dökmeyen ağaç, bu haliyle sonsuzluğu sembolize eder.

c. Kutsal ağaç, etrafındaki ağaçlardan ya daha uzun, ya da daha heybetli, daha gösterişli olmalıdır.

Türk inancına göre Tanrı, el-kebîr, el-melîk, el-âzîmdir. Yani Tanrı, bütün mevcudattan daha büyük, daha sahip, daha hakim ve daha azametli, daha gösterişlidir. Tanrı'nın bu dünyadaki sembolü de aynı sıfatlara sahip olmalıdır.

ç. Kutsal ağaç, meyvesiz olmalıdır. Türk düşüncesinde Tanrı doğmaz ve doğurmaz.

Türk inanışında her şeyi var eden, fakat kendisi var edilmeyen; doğmamış ve doğurmamış olmakla birlikte sonu da olmayan şey Tanrıdır.

d. Kutsal ağaç, etrafındaki ağaçlardan daha yaşlı olmalıdır.

Türk düşüncesinde Tanrı, sonsuzluğun, ebedîliğin sembolüdür. Yaşlılık Tanrısallığın yani sonsuzluğun sembolüdür.

e. Kutsal ağaç, geniş ve koyu gölgeli olmalıdır. Türk düşüncesinde Tanrı sığınılan şeydir.

Tanrı zorda kalanlara yardımcı olur.

Perslerin yaratılış mitlerinde kutsal ağaç, "ana", "ölülere can veren", "ihtiyarları gençleştiren" ölümsüzlük ağacı olarak tasvir edilir (Ergun, 2012: 32).

Göğün yedinci katı ile arş arasında olan ve canlılar âleminin en üst katında olduğu bildirilen "Sidretü'l-Müntehâ"nın köklerinin cennette olduğu, dibinden hayat suyu kaynadığı belirtilir (Ergun, 2012: 108'den Necm suresi 3, 4, 18. ayetler).

Kızılderili topluluklarında insanlar yaratılmadan önce yaratılan kozmik ağacın üç âlemi birleştirdiğine ve Tanrı'yla iletişim kurmayı sağladığına inanılmıştır. Bu ağaç, insanın yaratılışının gerçekleşmesinde, kötü ruhların kovulmasında, hastalıkların iyileştirilmesinde, ölülerin defnedilmesinde önemli bir yere sahiptir (Ergun, 2012: 36).

İnsanlar, tabiat hadiselerine müdahale etmek için bazı büyüler yapmışlardır. Güneşin batışını engellemek; rüzgârı estirmek, dindirmek; ay tutulmasına müdahale, yağmur yağdırma vs. için yapılan büyülerde ağaç kültünün yeri için bk. Ergun, 2012: 48-54.

D950 Sihirli ağaç D965 Sihirli bitkiler

2. Su Kültü

Yaratılışta her şeyden önce uçsuz bucaksız su vardır. Su kutsaldır. Su içerken besmele çekilir ve oturularak, üç yudumda içilir, alın tutulur.

Yakutlar Baykal gölüne büyük önem verirler. Onlara göre Baykal gölünün dibi, dünyanın tabanı ve kıyıları da dünyanın kenarlarıdır (Ögel, 1993: 440).

Oğuz Destanı'ndaki Kıpçak'ı annesi nehir ortasında bulunan bir adacık içinde ve bir ağaç kovuğunda doğurmuştur. Uygurların menşe efsanesinde de Uygurların atası olan beş prens, yine iki nehir kavşağının ortasında bulunan bir adacıktaki kayın ağacından doğmuşlardı. Macarların ataları da geyiği takip ederek bir denizi geçmiş ve bu denizin ortasındaki bataklık gibi bir yerde türemişlerdi (Ögel, 1993: 141).

Dede Korkut'ta arı sudan abdest alırlar. Dede Korkut hikâyelerin sonunda dua eder "Ḳamın aḳan görklü ṣuyuñ ḳurımasun" (Ergin, 2004: 94, 115, 176, 184).

Salur Kazanun İvi Yağmalanduğı Boy'da Kazan suya şöyle seslenir:

"Çağnam çağnam kayalardan çıkan su

Ağaç gimileri oynadan su
Hasan-ile Hüseynün hasreti su
Bağ ve bostanun ziyneti su
Âyişe ile Fâtımanun nigâhı su
Şahbaz atlar gelüp içdüği su
Kızıl develer gelüp kiçdüği su
Ağ koyunlar gelüp çevresinde yatduğı su
Ordumun haberin bilür-misin digil maña
Kara başum kurban olsun suyum sana" (Ergin, 2004: 101).

Dede Korkut Hikâyeleri'ndeki Tepegöz'ün mekânı "Uzun Bıñar"dır (Ergin, 2004: 207). Aruz'un çobanı bu pınardaki peri kızlarından biri ile cima eder ve Tepegöz bu birliktelikten dünyaya gelir.

İlkçağ Yunan düşünürü Thales, "İlk neden sudur" demiştir. Thales'e göre her şey sudan türemiştir ve sonunda tekrar suya dönüşecektir (2008: 75). "Sular biçimleri bozmakta, ilga etmekte, "günahları yıkamakta" ve hem saflaştırıcı, hem de canlandırıcı olmaktadırlar (Eliade, 1991: 109)." Eliade, kozmogoni simgesi ve tüm tohumların taşıyıcısı olan suyun, büyüsel bir madde olduğunu ve her derde deva olduğunu belirttikten sonra su için şöyle söyler: "İyileştirir, gençleştirir ve yaşamı sonsuz kılar (Eliade, 2003: 200)."

Fuzuli Bayat, suyun hayatın kaynağı olması ve şifa verici özellik taşıması nedeniyle eski Sümerlerde ve Anadolu kavimlerinde hekimliğin tanrısının su tanrısı olarak kabul edildiğini belirtir. Hatta Sümercede hekime a-zu yani suyu bilen kişi denildiğini ifade eder (Bayat, 2007: 257). Bu anlamda tıbbın babası Lokman'ın hekim, hakîm gibi sıfatlarının arasına bir yenisini daha ekleyebiliriz: a-zu.

Lokman Hekim ölümsüzlük otu kara kaplı kitabının arasında Misis'teki taş köprünün üzerine gelip **Ceyhan nehrini** seyrederken aksakallı kılığındaki Cebrail ile karşılaşır ve Cebrail Lokman Hekim'in gücünden korkup da onun koluna vurduğu zaman Lokman Hekim'in kara kaplı kitabının yaprakları darmadağın olur ve yaprakların çoğu **Ceyhan ırmağına (bazı rivayetlerde Nil veya Seyhan nehri)** savrulup gider (1.1, 17, 45).

Bölge halkı arasında Lokman Hekim'in geldiği ve adını koyduğu Ölemez Dağı'ndan çıkan **sıcak su (Bu suyun üzerinde bugün "Sultaniye Kaplıcası" vardır) her derde devadır** (3).

Lokman Hekim, Ölemez Dağı'nda tedavi etmeye çalıştığı ölümcül hastalığa tutulmuş bir hastayı bütün çabalarına ve denemelerine rağmen iyileştiremeyince

ellerini açarak Allah'a dua eder. O anda Lokman Hekim'in hemen yanında **üzerinde dumanlar çıkan bir su peyda olur.** Hastasını bu suyla banyo ettirince hasta birkaç günde eski sağlığına kavuşur. Böyle olağanüstü bir olaydan sonra oluşan suda yıkananların her türlü derdine deva bulacağına inanılmaktadır (4).

Sevincinden yerinde duramayan hasta **dağın eteğinde akan küçük bir ırmakta** banyo yaptıktan sonra sapasağlam bir delikanlı olur (15).

Lokman ihtiyarlığında kitabını alıp bir kayığa binip, ölüme çare aramaya giderken yanı başında bir adam peyda olur. Aslında Azrail olan bu adam bir kanat darbesiyle kayığı devirir, Lokman boğulur, **kitap suya düşer**, ancak birkaç sayfası sahile ulaşabilir ki bütün hekimliğimiz de orada yazılıdır (29).

Lokman ölünce vücudunu ufak parçalara ayırarak kavanoza doldurmalarını, **su** dökmelerini, bir gübreliğe gömmelerini, dokuz ay sonra da çıkarmalarını talebesine vasiyet eder (30).

Oğlundan bir yadigâr düşünerek uru cebinde taşıyan Lokman **bir dere kenarında** otururken oradaki yarpuzlardan (yabani nane) cebindeki urun eriyerek yok olduğunu görür (39).

Şahmeran sarayındaki **billur sudan** evreni izleyebilmektedir (40).

Bir gün Lokman yolda giderken karşısına bir çay çıkar, çayın üstünde dar bir köprü vardır. Lokman bu köprüden geçerken birden bir tufan koparak elindeki heybesini **suya** düşürür (45).

Lokman Hekim'in oğlu **çeşme başında** bir ihtiyarla tanışır ve yollarına birlikte devam ederler (66).

Motif Index *D910 Sihirli su E80 Hayat suyu E80.3 Su vasıtasıyla canlanma F715 Olağanüstü ırmak (su)*

3. Dağ Kültü

Bir gün Lokman Hekim'in yolu **Ölemez Dağı'na** düşer. Dağın zirvesinden etrafı izler, gördüklerinden çok etkilenir ve "İnsan istese de burada ölemez" der. O zamandan beri bu dağa "Ölemez Dağı" denmektedir (3).

Lokman Hekim'in duasıyla peyda olan su **Ölemez Dağı'nda** çıkmıştır (4).

Hükümdarın hasta kızına yapılan tedaviler fayda veremeyince, Lokman Hekim kızın temiz havalı bir yerde yıllanmış üç şeyin bir araya gelmesiyle iyileşeceğini söylemesi üzerine hasta kız **Haruniye'deki Düldül Dağı'nın tepesine** bırakılır (10).

Lokman Hekim **dağlarda gezerken** bir gün kulağına "Dur ya Lokman." şeklinde bir ses gelir (13).

Sevincinden yerinde duramayan hasta **dağın eteğinde** akan küçük bir ırmakta banyo yaptıktan sonra sapasağlam bir delikanlı olur (15).

Lokman Hekim ölüme çare aramak için **dağlara** çiçek toplamaya gider (17).

Babası ölünce **dağlara** çıkarak babasının vasiyeti üzerine çeşitli çiçeklerden çeşitli ilaçlar yapar (20).

Lokman Hekim bir gün bir hastası için ilaç yapmak üzere **dağlara** gezmeye çıkar (21).

Dağ kültü muhtelif kavimlerde görülmüştür. Eski Yunanlılarda Olimpos, Filistin Yahudilerinde Tur-i Sina, Mekke Araplarında Arafat, Hintlilerde Himalaya, Eski Moğollarda Burkhan-Ḫaldun gibi (İnan, 1998b: 253; 2000: 48).

"Sümer, Hitit, Kaldeli ve Mısırlılara göre dağlar ışık ve nur âlemi olan gökyüzünün direği idi (Beğenç, 1967: 62)."

Japonya'da dağlara dilek ve adakta bulunulur (Tanyu, 1967: 48). Sâmiler dağlara tâzimde bulunur (Tanyu, 1968: 25).

Yahudilikte Sina çölünün güneyindeki Sina Dağı ve Siyon dağı başta gelen kutsal dağlardır. Hıristiyanlıkta *Zeytindağı* önemlidir. İsa'nın bu dağda dolaştığına, vaaz verdiğine ve burada çarmıha gerildiğine inanılmıştır. İslamiyet'te Hz. Peygamber'in ilk vahyi aldığı Hira Dağı, cahiliye döneminde Arafat Dağı, Nuh'un gemisinin oturduğuna inanılan Ağrı Dağı ya da Cizre'nin doğusundaki Cûdi Dağı önemlidir. (Tanyu, 1973: 9, 13, 15-16).

Ötüken dağı ve Tanrı dağları Türklerin mukaddes dağlarıdır. Verbitskiy'in derlemiş olduğu Altay yaratılış destanında Tanrı Altın-Dağ'da oturmaktadır.

Altay Tatarları Bay Ülgen'in göğün ortasında, Altın Dağ'ın üzerinde oturduğuna inanır (Eliade, 2009: 16).

Türklerde dağlar, Gök Tanrı'ya yakın olması ve bazen de ona ev sahipliği yapmasıyla kutsal mekânlar olarak kabul edilmiştir. Bu dağlar, evrenin merkezinde

bulundukları gibi kozmik bir işleve de sahiptirler. Ayrıca Türk mitolojisinde dağlar, etrafında yaşayan insanların koruyucusudur, onların vatan anlayışını şekillendiren en önemli tabiat varlıklarındandır (Duymaz ve Şahin, 2008: 117'den Bonnefoy, 2000: 147). Türklerin mitoloji metinlerine bakıldığında dağın bir kült olduğunu gösteren birçok bilgi mevcuttur. Tanrıyla ilişkili ayinlerin pek çoğu dağların zirvesinde yapılmıştır, kurbanlar buralardan sunulmuş, bu mekânlar Gök Tanrı'ya en yakın noktalar olarak kabul edilmiştir. Zirvesi bulutlara karışan dağlar, Tanrı mekânı olarak kabul görmüş, bu dağlara yaklaşırken veya bu dağlarda avlanırken uyulması gereken kurallar ortaya çıkmıştır (Duymaz ve Şahin, 2008: 117'den Roux, 1994: 124-128; Ögel, 1995: 430-437). Dağlara atfedilen bu inanışların kökeninde şüphesiz Türklerin Tanrı anlayışı bulunmaktadır. Türkler, yüksek olmayı Tanrı'ya özgü bir nitelik olarak kabul etmişler, insanların ulaşamadığı yüksek bölgelere, tanrılara özgü aşkınlık, mutlak gerçeklik, sonsuzluk gibi ayrıcalıklar tanımışlar ve bu bölgelerin ancak tanrının mekânı olabileceğine inanmışlardır. Dolayısı ile bu bölgelere en çok yaklaşabilen dağlar, Türklerin düşüncesinde kutsallarla örülü bir kült halini almıştır (Duymaz ve Şahin, 2008: 117).

Dede Korkut Kitabında dağlara dua ve beddua edilir: "Yirli kara tağlarun (tağun) yıkılmasun", "Kara tağa ayıtduğunda işit virsün", "Kölgelüçe kaba ağacun kesilmesün" (Güzel, 2008: 443).

Bayındır Han'ın toyunda çocuksuz olduğu için hakarete ve kargışa uğrayan Dirse Han toydan döndüğünde eşine şöyle seslenir:

"Salkum salkum tañ yilleri esdüginde
Sakallu bozaç turgay sayradukda
Sakalı uzun tat eri bañladukda
Bidevi atlar issini görüp okradukda
Aklu karalu seçilen çağda
Göksi gözel kaba tağlara gün degende
Big yigitler cılasunlar birbirine koyulan çağda" (Ergin, 2004: 78, 85).

Dirse Han'ın hatununun oğlunu av dönüşü Dirse Han'ın yanında göremeyince söylediği soylamada "Karşu yatan Ala Tağdan bir oğul uçurdun-ise digil maña" demektedir (Ergin, 2004: 87).

Boğaç Hanın annesi onu yaralı olarak bulduğunda Kazılık Dağı'na beddua eder:

"Akar iken akmaz olsun

Biter senün otlarun Kazılık Tağı
Biter iken bitmez olsun
Kaçar senün geyiklerün Kazılık Tağı
Kaçar iken kaçmaz olsun taşa dönsün" (Ergin, 2004: 88-89).

Dede Korkut hikâyelerin sonunda dua eder: "Yirlü ḳara ṭağlaruñ yıḳılmasun" (Ergin, 2004: 94, 115, 153, 176, 184, 206, 225).

Türkler dağları yiğitlere benzetmişlerdir. Hint Mitolojisinde, bütün yüce dağlar Buda gibidir. Dede Korkut'ta ve Göktürk Yazıtlarında "… (*Türk milleti), kemiklerin dağ gibi yığdın (yattın), beyliğe lâyık (beglik) soylu oğlun, kul oldu!..."* deniyordu. Manas destanında *"dağlar, büyük bahadırlar gibi; bahadırlar da dağ gibi görünüyorlardı."* (Ögel, 1995: 462).

Türk kültüründe dağ, büyüklük, azamet, ihtişam, renk, bereket, şekil, kudret, nebatat, işit verme gibi bakımlardan yeryüzünde Tanrı'nın bazı sıfatlarını sembolize eder. Dede Korkut Hikâyelerinde de aynı doğrultuda doğumda, kız istemede, evlilikte, devletin bekasının temininde, ölümde, dualarda vb. hayatın her safhasında dağ kültü ile karşılaşılmaktadır. Bu hikâyelerde ala dağlar hâkimiyeti, kara dağlar yeryüzünü sembolize ederken Kazılık Dağı, yer altı, yeryüzü ve gök katlarını birleştiren dünyanın demir kazığı olarak kabul edilir (Ergun, 2003: 75).

Süryanice bir kitapta Âdem'in yeryüzünde, daha sonra İsa'nın hacının dikileceği yerde yaratıldığı belirtilir. İsa, Âdem'in yaratıldığı kozmik dağın zirvesinde, yaratılışın merkezinde acı çekerek, kanıyla bütün insanoğlunu bağışlatır. İsa'nın çilesi bütün yeryüzünü kapsar; çünkü kozmik dağın zirvesi olan Golgotha büyüsel olarak bütün gezeni kavramaktadır (Eliade, 2002: 31).

Gılgamış Destanında, Gılgamış'ın ölümsüzlüğe kavuşabilmesi için hiçbir ölümlünün aşamadığı Meşnu kutsal dağını aşması gerekmektedir (Hooke, 2002: 65).

Eliade, Asur dilinde "ölme" eylemi için genelde "dağa tutunmak" ifadesinin kullanıldığını belirtir. Aynı durum Mısır'da da geçerlidir. Ural-Altay halklarının inanışlarına göre ölüler dağa tırmanır. Kara-Kırgız kahramanı Bolot, Moğolların efsanevi kralı Kesar gibi öteki dünyaya dağların zirvesindeki bir mağaradan girmiştir (Eliade, 1992: 31).

"Kozmik dağın zirvesi yalnızca dünyanın en yüksek noktası olmakla kalmaz; aynı zamanda dünyanın göbeği, yaradılışın başladığı yerdir (Eliade, 1994: 29)." Altay Türklerine ait yaradılış efsanesinde "Dünyayı yaratırken Ülgen, ay güneş

dokunan altın dağ üzerinde oturdu. Bu dağ gökle yer arasında idi." denilmektedir (Sakaoğlu ve Duymaz, 2003: 175).

Kao-çı Türklerinin efsanesinde kağan, kızını tanrıyla evlendirmek amacıyla yüksek bir dağa bırakır. Kızın bu dağdaki bir kurt ile evlenmesi sonucu türediklerine inanılır.

Fuzuli Bayat, dağın kültleşmesini üç etmene bağlar. Bunlardan birincisi dağın av hayvanlarını bulunduğu mekân olmakla avcı-toplayıcı toplumun ekonomik gelir kaynağı olmasıdır. İkincisi dağın soy ecdadı olmasıdır. Bu bağlamda Altay-Sayan Türkleri dağları töz/tös olarak kabul ederler ve onu kendi soylarının atası bilirler. En önemlisi dağın yerin kemeri olmasıdır. Üzerinde yaşadığımız dünyayı birarada tutmakta ve kozmosun ekseni rolünde gözükmektedir. O halde dağ kozmik enerjinin paylaştırıcı noktasıdır (Bayat, 2006: 55).

4. Ateş Kültü

Ateş, yaratılışın dört unsurundan (anasır-ı erba') biridir. Ateş kültü dünyanın birçok yerinde mevcuttur. Özellikle de Zerdüşlük'te ateşe ibadet etme söz konusudur. Türk halk inanışlarında ateşin temizleyici, yok edici etkisi göz önüne çıkmaktadır. Ateşe saygı duyulmakla birlikte yok edici etkisinden dolayı ondan korkulmaktadır da.

Lokman'ın hocası mühim bir ameliyat yaptığı sırada hastanın kafasını açar, beyin zarları arasındaki bir böcek oynaşmakta ve hastayı rahatsız etmektedir. Hoca, böceğin çengelli ayaklarıyla zara sıkıca tutunduğunu görünce böceği almakta tereddüde düşer. Hastanın kafasını kapatmak üzereyken ameliyatı gizlice hamamın kubbesinden seyreden Lokman **"Ateş ister! Ateş ister!"** diye bağırır. Hocası denileni yapınca, ateşten korkan böcek kaçar, hasta da kurtulur (31).

G. Sosyal Hayatla İlgili Motifler

1. Cemiyet

a. Padişah/Hükümdar/Bey

Ülkenin **padişahı** devasız bir derde tutulur, ne kadar hekim geldiyse onu iyi edemez. Lokman Hekim Şahmeran'ın söylediklerini uygulayarak padişahı iyi eder (2, 12, 40).

Lokman Hekim ile oğlunu devrin **padişahı** zindana atar (8, 47).

Padişah tedavisi olmayan bir hastalığa tutulunca Lokman, oğlunun öldürülmesi karşılığında onun kanı ile padişahı iyileştirebileceğini beyan eder. Padişah razı olunca bir perdenin arkasında oğlan numaradan bağırırken Lokman bir koyunu keser ve perdeyi açtığında padişahtan kanı içmesini ister. Kanı içemeyen padişah kusunca hastalığı da dışarıya çıkar (8, 47, 48).

Hükümdarın hasta kızına yapılan tedaviler fayda vermeyince, son çare olarak Lokman'a başvurmuşlarsa da o bir sonuç alamaz. Saraydan ayrılırken hükümdara kızın temiz havalı bir yerde yıllanmış üç şeyin bir araya gelmesiyle iyileşebileceğini söyler (10).

Lokman Hekim zamanında **puta tapan bir padişahın** *(P12 Kralların karakterleri)* Sâdık ve Sâduk adlarında inanmış iki veziri vardır (41).

Yetim Lokman'ın yaşadığı köyün **padişahı** balıkçılarını balık tutmaya gönderir ve balıkçıların ağlarına su altında yaşayan güzel bir kız takılır (49).

Lokman'ın öğrencisi **padişahın** emri ile asılacaktır. Lokman padişahla konuşarak öğrencisini kurtarır (51).

Kızının derdine çare bulması için **padişahın** huzuruna çağrılan devrin hekimi Lokman Hekim, kızın âşık olduğunu ve bu yüzden hasta olduğunu anlar; bir kuzu keserek kızartılmasını ve önlerine getirilmesini ister. Kuzu kızartmasını gören padişahın kızı "Ben Dal Yusuf efendiye yandım sarardım, sen niye böyle yandın sarardın ey kuzu." diye söylenir (52).

P10 Krallar (Padişah)

b. Padişahın/Hükümdarın/Beyin Oğlu

Padişah tedavisi olmayan bir hastalığa tutulunca Lokman, **oğlunun** öldürülmesi karşılığında onun kanı ile padişahı iyileştirebileceğini beyan eder. Padişah razı olunca bir perdenin arkasında oğlan numaradan bağırırken Lokman bir koyunu keser ve perdeyi açtığında padişahtan kanı içmesini ister. Kanı içemeyen padişah kusunca hastalığı da dışarıya çıkar (8, 47, 48).

P30 Prensler (Şehzadeler)

c. Padişahın/Hükümdarın/Beyin Kızı

Hükümdarın hasta kızına yapılan tedaviler fayda vermeyince, son çare olarak Lokman'a başvururlar (10).

Şahmeran sarayındaki billur suda evreni izlerken, birden gözü **Tarsus beyinin güzeller güzeli kızına** takılır ve ona âşık olur (40).

Dal Yusuf ile sevgilisi **padişahın kızını** Lokman Hekim'e götürerek tedavi ettirirler (52).

P40 Prensesler (Padişahın kızları)

d. Vezir

Lokman **vezir**in kötü niyetini anladığı için kuyruk suyundan vererek onu öldürür (12, 40).

Lokman Hekim zamanında puta tapan bir padişahın Sâdık ve Sâduk adlarında **inanmış iki vezir**i vardır (41).

Lokman **vezir**den padişahtan gizli yanına koyun getirilmesini ve ardından padişahın gözünün önünde de oğlunun getirilmesini ister (47).

P110 Kralın vezirleri

e. Dilenci

Fırıncı esmer ekmekleri **dilenciye** verir. Dilenci Lokman oluverir ve yürüdüğü yollardaki otlar dile gelir (32, 49).

P160 Dilenciler

f. Köle

Uzun bir seyahatten dönen Lokman, köyüne yakın bir yerde **kölesi** ile karşılaşır (65).

P170 Köleler

g. Yaşlı adam

Lokman Hekim'in oğlu bir çeşme başında **yaşlı bir ihtiyar** görür (66).

N256.6 Yaşlı adam

h. Aile

Lokman, Şahmeran'ın yanında uzun zaman kaldıktan sonra evine varınca **annesi** ile hasret giderir (2, 12)

Vasiyeti üzerine **kızı**, Lokman Hekim'in bütün dediklerini aynen yapar (6).

İhtiyar bir kadının tek oğlu olan kör çocuk annesinden Lokman Hekim'e giderek kör olduğunu söylemesini ve Lokman Hekim en önden ne söylerse onu aklında tutmasını ister (14).

Rivayetlere göre Lokman Hekim'in babasının adı Danyal'dır (20).

Lokman'ın karısı dayanamayarak yedi sekiz ay sonra kavanozu gübreden çıkarır (30).

Lokman'ın hekim olan babası ölmeden önce **karısına** bir defter vererek doğacak çocuklarının büyük bir hekim ve bilgin olacağını, bu defteri ona vermesini söyler (40).

Lokmanın önceden dostu olup da sonradan düşmanı olan **adamın oğlu** hastalanıp da derman bulamayınca Lokman'a götürürler (43).

Lokman'ın öğrencilerinden birinin gözleri çok ağrıyınca, tedavi de olamayınca **annesini** Lokman'a gönderir (44).

Lokman'ın iyileştiremediği adam eve gidip **karısına** derdinin çaresi olmadığını söyleyerek dışarıya çıkar, dere tepe dolaşır (48).

Yusuf esas sevgilisini koyarak, **babasının** istediği bir kızla evlenecek olmanın ıstırabı ile sabaha kadar uyumadan düşüncelere dalar ve bahçeden topladığı çiçekleri padişah kızının yanına koyarak oradan ayrılır (52).

Bir gün Lokman Hekim **oğluna** bir çuval buğdayı teslim ederek değirmene götürmesini, çuval düşerse yoldan geçen adamlara seslenerek Lokman Hekim'in oğlu olduğunu, çuvalı eşeğin sırtına yüklemek için yardım istemesini söyler (53).

Lokman Hekim'in karısı oğluna babasına giderek kendisine bir kardeş istemesini söyler (54).

Lokman ölmeden evvel **oğluna** üç şey vasiyet eder. Bunlar hükümet adamları ile fazla dost olmaması, sonradan görmüş ile alışveriş etmemesi, **karısına** sırrını söylememesidir (57).

Uzun bir seyahatten dönen Lokman, kölesine **ailesini** sorar.

Lokman Hekim **ailesine** bir sandık bırakarak öldükten sonra açmadan satmalarını ister (65).

Bir gün Lokman Hekim **oğluna** üç nasihat verir. Bunlardan birincisi ormanda veya ağaçlık yerlerde yatıp uyumaması, ikincisi büyüklerinin sözlerini dinlemesi, üçüncüsü ekmeğini şekerle yemesidir (66).

Lokman Hekim gebe kadının hamamda fazla kalınca **çocuğunun** içeride bunalarak **annesinin** ciğerine el attığını; bu yüzden nefesi kesilen kadının bayıldığını söyler (69).

P200 Aile P210 Karı – koca P230 Anne baba ve çocuklar P231 Anne ve oğlu P233 Baba ve oğul P234 Baba ve kız

ı. Arkadaş

Kuyunun balı bitince **arkadaşları**, paralar kendilerinin olsun diye, kuyunun dibindeki Lokman'ı kuyuda bırakarak kuyunun ağzını bir taşla kapatırlar (2, 12).

Lokmanın önceden **dostu** olup da sonradan düşmanı olan adamın oğlu hastalanıp da derman bulamayınca Lokman'a götürürler (43).

Lokman Hekim **arkadaşlarıyla** birlikte bir gün bir hamamın önünden geçerken hamamdan gebe bir kadın çıkar (69).

Efendisi, Lokman ve **arkadaşlarını** bahçeye meyve toplamaları için gönderir (72).

P310 Dostluk, arkadaşlık

i. Hoca ve talebesi

Lokman Hekim'den ameliyatı öğrenen bir **talebesi** Lokman Hekim'in bulunmadığı bir sırada bir hastanın karnını açarak bağırsaklara içeri girmelerini söyler; fakat bağırsaklar onun sözünü dinlemez (27).

Ölünce **talebesi** Lokman'ın vasiyeti yerine getirir (30).

Lokman'ın öğrencilerinden birinin gözleri çok ağrıyınca, tedavi de olamayınca annesini Lokman'a gönderir (44).

Lokman öğrencisi ile seyahat ede ede bir şehre gelir ve burada menzil tutarlar (51).

P340 Hoca ve talebesi

j. Ağa ve hizmetçisi

Lokman Hekim'in ağası bir gün Lokman Hekim'i çağırarak, filanca tarlasına susam ekmesi için emir verir (25).

Küçüklüğünde bir gün **Lokman Hekim'in yanında çalıştığı ağası** bir koyun kesmesini ve en temiz iki uzvunu getirmesini isteyince kalbi ile dilini götürür. Ağası

tekrar bir koyun keserek en pis yerinden iki uzvunu getirmesini istediğinde yine dili ile kalbini götürür (70).

Efendisi, Lokman ve arkadaşlarını bahçeye meyve toplamaları için gönderir (72).

P30 Ağa ve hizmetçisi

2. Meslekler

a. Çiftçi

Terliyken bir külek soğuk yoğurda ekmek doğrayıp yiyen ve sonra çimenler üzerinde uyuyan **çiftçileri** görünce Lokman Hekim hastalanacaklarını tahmin eder (71).

P411 Çiftçilik

b. Çoban

Lokman Hekim anlatılarında hasta kişiler dağlarda gezerken tesadüfen bir **çobanın** sağdığı sütü içerek iyileşirler (10, 34, 48).

P412 Çoban

c. Doktor/Hekim

Ülkede ne kadar hekim varsa padişahın hastalığını iyi edemez (2, 8, 40, 47).

Anlatılarda Lokman'a rakip olan hekimler vardır (36, 48).

P424 Doktor

d. Fırıncı

Hz. Süleyman **fırıncısından** iki undan ayrı ayrı ekmek yapmasını ister (32).

P442 Fırıncı

e. Hamamcı

Şahmeran kızın peşinden hamama gittiği bir gün ıslak mermerler üzerinden kayıp düşünce **hamamcı** ve kızın hizmetkârları Şahmeran'ı göbek taşında öldürürler (40).

P486 Hamamcı

f. Oduncu

Lokman'ın bal kuyusu ile ilgili anlatmalarında **odunculuk** yaparken bal kuyusu vasıtasıyla Şahmeran'la tanışıp hekim olması anlatılır (2, 12, 40).

L113.5 Odun kesen kahraman

3. Gurbete Gitme ve Başarılı Bir Şekilde Dönme

Lokman, bir süre, yerin altında Şahmeran'ın yanında kaldıktan sonra, tekrar annesinin yanına döner (2, 12).

L111.1 Gurbete gitme ve başarılı bir şekilde dönme

4. Vasiyet/Nasihat Etme

Bir geyik derisi üzerine Lokman Hekim **vasiyetlerini yazarak**, zindanın bir kenarına asar. Yazılı vasiyetleri arasında yüz sene sonra kendisini ilk önce badem

yağı ile yıkamalarını, pişmiş koyun kellesi koklatılmasını ve on yedi yaşlarında üç kız ile sarılmasını insanlara hatırlatır (8).

Babası, Lokman Hekim'e kendisi öldükten sonra dağlara çıkarak otlardan ilaç yapmasını ve mezarına dökmesini **vasiyet eder** (20).

Lokman oğlana kendini sevmeyen kızdan yüz çevirmesini ve kendisini seven bir kızı sevmesini **öğütleyince** oğlanın aklına kendisini seven bir kızın varlığı gelir ve onu bularak onunla evlenince aşk derdinden kurtulmuş olur (46).

Lokman ölmeden evvel oğluna üç şey **vasiyet eder**. Bunlar hükümet adamları ile fazla dost olmaması, sonradan görmüş ile alışveriş etmemesi, karısına sırrını söylememesidir (57).

Bir gün Lokman Hekim oğluna **üç nasihat** verir. Bunlardan birincisi ormanda veya ağaçlık yerlerde yatıp uyumaması, ikincisi büyüklerinin sözlerini dinlemesi, üçüncüsü ekmeğini şekerle yemesidir (66).

Lokman Hekim etrafında bulunan insanlara ikisini unutmamaları gereken ikisini de unutmaları gereken dört **öğütte bulunur**. Bunlardan unutmamaları gereken Allah'ın varlığı ve ölümün varlığı; unutmaları gereken başkalarının yaptıkları kötülükler ve başkalarına yapılan kötülükler (78).

Lokman Hekim ailesine bir sandık bırakarak öldükten sonra açmadan satmalarını ister. Lokman'ın ölümünden sonra satın alan kişi sandığın kapağını açtığında bir kemik üzerinde "Ayağını sıcak tut başını serin, kendine bir iş bul düşünme derin." diye yazdığını görür (79).

Lokman (A.S.) yanına bir torba hardal tanesi koyarak oğluna **öğüt vermeye başlar**. Günün birinde torbadaki hardal tükenince oğluna bu öğütleri bir dağa verseydi dağın yarılacağını söyler (80).

Ertuğrul Gazi'nin vasiyetnamesi (Köksal, 2000: 291):

> "Bak oğul;
> Beni kır, Şeyh Edebali'yi kırma. O bizim boyumuzun ışığıdır. Terazisi dirhem şaşmaz. Bana karşı gel, ona karşı gelme! Bana karşı gelirsen üzülür, incinirim, ona karşı gelirsen, gözlerim sana bakmaz. Baksa da görmez olur.
> Sözümüz Edebali için değil, senceğiz içindir. Bu dediklerimi vasiyet say."

Osman Gazi'nin Vasiyetnamesi (Köksal, 2000: 292):

> "Bak oğul!
> Allahu Teâlâ'nın emirlerine muhalif bir iş işlemeyesin. Bilmediğini Şeriat (İslâm) ulemasından sorup anlayasın! Sana itaat edenleri hoş tutasın! Askerine

in'amı, ihsanı eksik etmeyesin ki, insan ihsanın kulcağızıdır. Zalim olma! Âlemi adaletle şenlendir ve Allah için cihadı terk etmeyerek beni şad et. Ulemaya rivayet eyle ki, Şeriat (din) işleri nizam bulsun! Nerede bir ilim ehli duyarsan, ona rağbet, ikbal ve hilm göster! Askerine ve malına gurur getirip Şeriat (Kur'an) ehlinden uzaklaşma! Bizim mesleğimiz Allah yoludur. Ve maksadımız, Allah'ın dinini yaymaktır. Yoksa kuru kavga ve cihangirlik davası değildir. Sana da bunlar yaraşır. Daima herkese ihsanda bulun! Memleket işlerini noksansız gör! Hepinizi Allahu Teâla'ya emanet ediyorum."

Şeyh Edebali'nin Vasiyetnamesi (Köksal, 2000: 292, 293)

"Oğul!
İnsanlar vardır, şafak vaktinde doğar, akşam ezanında ölürler.
Avun oğlum, avun.
Güçlüsün, kuvvetlisin, akıllısın, kelâmlısın.
Ama;
Bunları nerede, nasıl kullanacağın bilmezsen,
Sabah rüzgarında savrulur gidersin.
Öfken ve nefsin bir olup aklını yener.
Daima sabırlı, sebatlı ve irâdene sahip olasın.
Dünya senin gözlerinin gördüğü gibi değildir.
Bütün fethedilmemiş sırlar, bilinmeyenler, görünmeyenler,
Ancak; senin fazilet ve erdemlerinle gün ışığına çıkacaktır.
Ananı, atanı say. Bereket, büyüklerle beraberdir.
Bu dünyada inancını kaybedersen, yeşilken çorak olur, çöllere dönersin.
Açık sözlü ol. Her sözü üstüne alma.
Gördün söyleme, bildin bilme.
Sevildiğin yere sık gidip gelme, kalkar muhabbetin itibar olmaz.
Üç kişiye acı:
Cahiller arasındaki âlime,
Zenginken fakir düşene,
Hatırlı iken itibarın kaybedene.
Umma ki yüksekte yer tutanlar,
Aşağıdakiler kadar emniyette değildir.
Haklı olduğunda mücadeleden korkma.
Bilesin; atın iyisine doru, yiğidin iyisine deli derler…"

Manas hasta yatarken kırk yiğidini çağırır ve onların huzurunda Vezir Bakay'a vasiyetini bildirir (Köksal, 2000: 293-294):

"…
Ey benim kardeşlerim Abeke ile Kölfişf
Vasiyetimi yapın, olun bana birer eşj
Altıma da bir dayak hazır olsun, ey Bakay!
Maiyetimle herkes hazır olsun, ey Bakay!
Ölmek üzereyim ben, gelin şimdi, ey Bakay!
Başımla ayağımı, çekin şimdi, ey Bakay!
Yakup oğlu genç Manas böylece göçüp gitti!
Bay'ın tek oğlu Bakay, baktı Han göçüp gitti!
Onun cenazesini kamışa koydu gitti!
Bir dağ gibi Manas'ı mezara koydu gitti!"

Ansiklopedik Alevilik Bektaşilik Terimleri Sözlüğü'nde "vasiyet" kelimesinin ikinci anlamı "Pir'in, mürşit'in müritlerine yaptığı tavsiye, verdiği öğüt" olarak belirtilmiştir (Korkmaz, 1994: 371).

İbn-i Abbas'a dayandırılan bir hadise göre Hz. Muhammed hastalığının arttığı sırada ashabına "Bana bir kalem ve kâğıt getirin; size bir yazı (vasiyet) yazdırayım ki, benden sonra ihtilâfa, sapıklığa düşmeyiniz." buyurmuştur (Fığlalı, 1990: 18).

"İç Oğuz'a Taş Oğuz Asi Olup Beyrek Öldügi Boyı"nda yağmaya kendilerini çağırmayan Dış Oğuz beyleri İç Oğuz beyi Kazan'a düşman olurlar. İç Oğuz beylerinden Beyrek'i de kendi taraflarına çekmek isterler. Beyrek kabul etmeyince Aruz tarafından yaralanır. Öleceğini anlayan Beyrek, yiğitlerine vasiyette bulunur:

"Yiğitlerüm Aruz oglı Basat gelmedin
İlim günüm çapılmadın
Kaytabanda devlerüm buzlatmadın
Kara koçda kazılık atum kişnetmedin
Ağca koyunlarum mañrışmadın
Ağca yüzlü görklümi aruz oglı Basat gelüp almadın
İlüm günüm çapmadın
Kazan mana yetişsün
Menüm kanum Aruz'a komasun
Ağca yüzlü görklümi oğlına alı virsün
Âhiret hakkını helâl itsün
Beyrak padişahlar padişahı Hakka vasıl oldı
Bellü bilsün" (Kaya, 1994: 16'dan Ergin, 1964: 119)

Atatürk'ün gençliğe hitabesi, Ay-Toldı'nın oğlu Öğdülmiş'e nasihatleri ve vasiyetnamesi (Arat, 1947: 106-120) vasiyet/nasihat etme geleneğinin Türk kültür tarihindeki önemli örnekleridir.

Yıldız, Manas Destanı'nda yatağında ölebilen kahramanların öleceklerinin anladıklarında çoralarını toplayarak veya en güvendiği dostunu çağırarak vasiyette bulunduklarını ifade eder. Manas'ın daha sonra dirildiği ilk ölümünde, kendisinin ölümünden sonra kime sığınacaklarını danışan çoralarına şöyle vasiyet eder:

"Söylediğim gibi yapınız!
Söylediğim sözümden çıkmayınız!
Uyursam rahat yatırın!
Orus'a varıp sokulursun!
Sart'ın yurduna sefer ettim,
Hiç ona varmayın!
Kalçar'ın yurdunu ağlattım,
Hiç ona varmayın!
Kıtay'ın yurdunu kırdım,

Ona hiç varmayın!
Ak Paişa uluya
Ona varıp baş koymuş,
Tepesini almayıp saç koymuş,
Saçını almayıp koymuştur,
Bîtab girse doymuştur,
Fakir varıp zenginleşmiş,
Çıplak varıp giyinmiş,
Aç varıp doymuş,
Arık varıp semirmiş,
Ne kıllıysa akıllıca idi,
Akçasını verse çok idi.
Orus'un yurdu yardımsever,
Orus'tan girip yer al!
Arakı içip buğu çıkarsa,
Buğu içip su çıkarsa,
Alman Bet gibi haykır!
Acu Bay gibi haykır!
Er Manas gibi haykır!" (Yıldız, 1995: 318).

Manas bu vasiyetinde çoralarının geleceği ile ilgili tavsiyelerde bulunurken, tekrar dirilip uzun süre yaşadıktan sonra ihtiyarladığında öleceğini anlayıp Bakay'a vasiyet olrak eşi Kanıkey ve doğacak çocuğunu emanet etmektedir (Yıldız, 1995: 319-320):

"Han balası Kanıkey, çoram,
Yedi aylık hamileymiş, çoram,
İl görecek bok idi, çoram,
Düşman görecek genç idi, çoram,
Uyuyup yanılıverse uyandır, çoram,
Ağlayıp yanılıverse teselli et, çoram,
Gözünün kirini yıka, çoram,
Çocuğum kız olursa, çoram,
Yerini bulup veriniz, çoram,
Bay'ın bir oğlu Bakay'ın, çoram,
Vasiyet sözümü duydun mu, çoram,
Kefen donumu biçtin mi, çoram,
Alemden şimdi geçiyorum, çoram,
Ak kamışımı biçmiş, çoram,
Han hazırlığını yap, çoram,
Han balası Kanıkey, çoram,
Dağıtmasın saçını, hastalanır, çoram,
Yırtmasın yüzünü, hastalanır, çoram,
İyiliğin olursa görürsün, çoram,
Azabın olursa çekersin, çoram,
Abeke, Köböş iki oğul, çoram,
Söylenmiş bir söz duydun mu, çoram,
Önüme hazırladın mı, Bakay,
Şimdi başımı ayağımı çekiniz, Bakay."

J154 Ölmek üzere olan babanın nasihati

5. Babasızlık

Lokman Hekim küçük yaşta **babasını kaybetmiştir** (12, 49).
L111.4 Öksüz kahraman

6. Aşk

a. Âşık Olma

Lokman önemli şahıslarla mecliste oturup ilimden, dünyadan konuşurken adamlarından biri bir oğlanın ağlar bir şeklide kapı ağzına dayanıp Lokman'ı görmek istediğini söyler. Oğlan Lokman'a gelip bir kıza **âşık olduğunu**, kızın ise kendisini sevmediğini, kızı aklından çıkaramadığını anlatır ve bunun için Lokman'dan kendisine bir derman vermesini ister (46).

Pencere önünde oturup yoldan geçenleri seyreden padişahın kızı bir gün yoldan geçen bir delikanlıya **âşık olunca** *(T91.6.4 Prenses aşağı seviyeden bir gence âşık olur)* günden güne zayıflar ve kuvvetini kaybeder (52).

Şahsenem ile Garip, Arzu ile Kanber, Tahir ile Zühre birlikte büyürler ve kardeş olmadıklarını öğrenince birbirlerine âşık olurlar.

Kerem Aslı'nın aşkından hasta olur. Hekimler derman bulamaz (Duymaz, 2001: 255-256).

Dervişlerin elinden bade içen Kirmanşah, Mahperi'ye âşık olur (Alptekin, 1999: 91).

T0 Aşk T10 Âşık olmak T24 Aşka düşme T24.1 Aşk hastalığı

b. İstemediği Biri ile Evlenme/Evlendirilme

Dal Yusuf **istemediği bir kızla evlenir** (52).

T80 Trajik aşk T162 Zorla evlilik

c. Sevdiğinin Düğününe Gitme

Padişahın kızı Dal Yusuf'un **düğün alayına katılır** (52).

T90 Çeşitli aşk motifleri

d. Kendini Saçlarından Ağaca Asma

Arkadan gelen padişahın kızı düğün alayına katılarak, durumu anlar, oğlanın bahçesinde bulunan **bir servi ağacına saçlarından kendini asar.** Sevgilisinin aşkına dayanamayan Dal Yusuf da gerdek yerinden çıkarak kendisini başka bir ağaca asar. Birbirlerinden haberleri olmayan iki sevgili sabaha kadar ağaçlar üzerinde ölümle pençeleşirler (52).

T81 Aşktan ölme

e. Kavuşma

Zorla güzellik olmayacağını anlayan taraflar, iki gönlü birleştirip, yeniden düğün yaparlar. **İki âşık böylece muratlarına erer** (52).

T150 Düğünlerde mutlu olmalar

7. Hilekârlık

Lokman'ın arkadaşları kuyunun balı azalınca kuyunun dibindeki balı çıkarmak için en küçükleri olan Lokman'ı kuyuya salarlar. Kuyunun balı bitince de paralar kendilerinin olsun diye onu kuyuda bırakarak kuyunun ağzını bir taşla kapatırlar (2, 12).

Lokman Hekim zamanında puta tapan bir padişahın Sâdık ve Sâduk adlarında inanmış iki veziri vardır. Padişah vezirlerin inancını duyunca onlardan kurtulmak için Lokman Hekim'e yollar ve bir soru sorarak bunun cevabını getirmelerini ister. Lokman'dan cevabı öğrenen vezirler geri döndüklerinde padişahın emriyle bunlar sınırdan içeri alınmaz (41).

Lokman, kendisiyle rekabet halindeki gözleri hasta öğrencisine uygulaması için yanlış tedavi yöntemini söyler (44).

Efendisi, Lokman ve arkadaşlarını bahçeye meyve toplamaları için gönderir. Tarladaki bütün meyveleri yiyip bitiren arkadaşları efendilerinin yanına eli boş dönerek, bütün meyveleri Lokman'ın yediğini söyler (72).

K1900 Hileler, sahtekârlıklar K2110 İftiralar K1931 Sahtekârlar arkadaşlarını tehlikeli yerlere terk ederler K1931.2 Sahtekârlar kahramanı yeraltı dünyasına bırakırlar K1931.4 Sahtekârlar kahramanı kuyunun içinde bırakırlar K2297 Hain arkadaşlar

8. Çaresi Olmayan Hastalık

Ülkenin padişahı **devasız bir derde** tutulur, ne kadar hekim geldiyse onu iyi edemez (2, 47, 48).

Lokman Hekim, **ölümcül hastalığa tutulmuş** birini Ölemez Dağı'nda tedavi etmeye çalışır (4).

Lokman Hekim zamanında yer altı hapsine mahkûm edilen bir suçlu tahammül edemeyerek hastalanmış, **ölecek duruma gelmiştir** (7).

Padişahın boğazında çıkan uru Lokman Hekim'den başka iyi edebilen hekim ve **ilaç bulunamaz** (8).

Hükümdarın hasta kızına yapılan **tedaviler fayda vermez** (10).

Zamanın büyüklerinden birinin kızı **çaresi olmayan bir hastalığa** tutulur (11).

O zamanlar Camesap'ın bulunduğu memleketin hükümdarı **çaresi bulunmayan bir hastalığa** tutulur (12).

Cilt hastalığına yakalanmış ve **uzun yıllar tedavi edilememiş** bir hasta Lokman Hekim'in evine gelir. Tereklerde bulunan şişelerden hiçbiri titremeyince Lokman Hekim adama **derdinin çaresi olmadığını** söyler (15).

Lokman Hekim'in beddua ettiği adam **tedavisi olmayan bir hastalığa** yakalanır (19).

Hasta adam, Lokman'ın yanına gelince zehir şişesi kaynamaya başlar. Bunun üzerine Lokman hastayı **derdinin çaresi olmadığını** söyleyerek gönderir (34).

Bütün vücudu çıbanlarla dolu bir adam **tedavi edilememektedir** (36).

Lokman'ın **çaresini bulamadığı** hasta oğlu ölür (39).

Tarsus beyi **çaresiz bir hastalığa** yakalanmıştır (40).

Lokmanın önceden dostu olup da sonradan düşmanı olan adamın oğlu **hastalanıp da derman bulamayınca** Lokman'a götürürler (43).

Lokman'ın öğrencilerinden birinin gözleri çok ağrıyınca, **tedavi de olamayınca** annesini Lokman'a gönderir (44).

Bütün hekimlere göründüğü halde **tedavi olamayan** çok ağır hasta olan bir adam bir gün Hazreti Lokman Hekim'e gelir (60).

9. Hapsedilme/Zindana Atılma

Lokman Hekim zamanında suçlular **yer altı hapsine mahkûm** edilmektedir (7).

Lokman Hekim ile oğlunu devrin padişahı **zindana atar** (8, 47).

Hz. Yusuf kardeşleri tarafından kuyuya atılmıştır. Daha sonrasında Zeliha'nın isteğiyle Hz. Yusuf yedi yıl zindanda kalır (Alptekin, 2005: 271-273).

Aslı'yı bulmak için Kayseri'ye giden Kerem, Bey'in adamları tarafından tutsak edilir (Duymaz, 2001: 255-295).

Kozı Körpeş-Bayan Sulu destanının Altay varyantında Bayım-Sur, kendisine göz koyan Kodur Uul Batır'ı kuyuya hapseder. Kazak varyantında da Kodar, Bayan tarafından su almak bahanesiyle kuyuya indirilir ve orada ölüme bırakılır (Açа, 1998: 172-173).

Alıp Manaş uykuda iken Ak Kağan tarafından doksan kulaçlık kuyuya atılır (Ergun, 1998: 143-203).

Kırgız Türkleri'ne ait Er Soltonoy Destanı'nda (Çeribaş, 2011: 135), Han Uyul bir gün "oynayıp güldüğü, yoğun bir ormana girip çıkamadığı ve tam yolunu bulmuşken iki kaplan tarafından sıkıştırıldığı" şeklinde bir düş görür. Moldo Nakış, Uyul Han'ın düşündeki kaplanların Temir Han ve Bolot Han olduğunu söyleyince zindana atılır.

Dede Korkut Hikayeleri'nde Bamsı Beyrek gerdeğe girdiği gece kâfirler tarafından esir alınıp zindana atılır. Uşın Koca Oğlı Segrek Boyunda Kara Tekür'ün korusuna uğrayan Segrek ve arkadaşları kâfirler tarafından esir alınıp zindana atılırlar. Yine Kazan Han'ın da ava çıktığı sırada kâfirler tarafından esir alınıp zindana atıldığını biliyoruz.

Q430 Hürriyetini kısıtlayarak cezalandırma Q433 Hapsederek cezalandırma R41.3 Zindana hapsetme R41.3.4 Kuyuya hapsetme

10. Ödüllendirilme

Padişahı iyileştiren Lokman Hekim padişah tarafından **mükâfatlandırılır** (8, 48).

Dağda sürüsünü otlatan bir çoban baygın halde yatan hükümdarın kızını görerek orada bulduğu bir kaplumbağa kabuğunun içerisine yaşlı keçisinden sağdığı sütü koyarak uzaklaşır. Bir yılan gelerek sütün bir kısmını içer, arta kalana da zehrini akıtıp kaybolur. Bir ara uyanan kız yanındaki sütü içer ve kısa zamanda iyileşmeye başlar. Çoban, her sabah kızın uykuda olduğu sıralarda oradan sürüsüyle geçerken süt bırakmaktadır. Kız iyileşip de olanları anlattığı sırada oradan geçen çoban sütü kendisinin bıraktığını söyleyince **hükümdar kızıyla onu evlendirir** (10).

Şahmeran Camesap'ı kızına iyi niyet gösterip yardım ettiği için sihirli mührünü vererek ve Lokman Hekim'e dönüşmesini sağlayarak **ödüllendirir** (12).

Bir rivayete göre; Lokman Hekim'in elinde bulunan ölümsüzlük formülünü, bir balık kaparak sulara karıştırmıştır. Ölümsüzlük suyunu gagasında getiren bir karga, ağzını açarak arpa tarlasına düşürmüştür. Karganın boğazında kalan bir damla su yüzünden, **ömrü uzun olmuştur** (17).

Lokman, Şahmeran'a yardım edip onu iyileştirdiği için hekimlikle **ödüllendirilir** (40).

Lokman Hekim zamanında puta tapan bir padişahın Sâdık ve Sâduk adlarında inanmış iki veziri vardır. Padişah onları saraya sokmayınca Lokman, onlara yıldız bilgisini, rüya yormayı, hastalara ilaç yapmayı vs. öğreterek bunlarla hayatlarını idame ettirebileceklerini söyler (41).

Q10 Mükâfatlandırılmış işler Q40 Mükâfatlandırılmış iyilikler Q114 Hediye vererek mükâfatlandırma

11. Cezalandırılma

Şahmeran insanoğlu yüzünden öldüğü için yılanlarla insanlar **düşman olur** (12).

Şahmeran'ın ölümüne neden olan **padişah ölür, vezir ise delirir** (12).

Tam bu sırada, o zamana kadar görmediği bir kuş meydana çıkar ve şişeyi Lokman Hekim'in elinden kapıp kaçar. Ölümsüzlük sırrını içmek ve sonsuz hayata kavuşmak isteyen garip kuş; şişeyi gagasıyla kırar, yudumlamak isterken yere döker ve boğazı delinmiş olarak **ağaçtan yere düşerek ölür** (16).

Lokman Hekim'in ölümsüzlük arayışı Tanrı tarafından ölümsüzlüğün sırrının sulara karıştırılması ya da yakılması ile **cezalandırılmıştır** (1.1, 17, 28).

Lokman Hekim'in bağ sulamaya gittiği bir gün karşısına bir adam çıkarak su vermez, ileri geri kötü sözler söyler. Lokman Hekim dayanamayarak "Allah senin belanı versin." deyince hasta yataklarına düşen adam **uzun zaman tedavi edilemez** (19).

Lokman Hekim gençleşmek için kendisine başvuran; fakat kendisinin reddettiği kadının gençleştiğini görünce bu sırrı ona öğretenin gözlerinin kör olmasını diler; o anda içeriye giren çırağın **gözleri kör olur** (23).

Lokman Hekim zamanında isyan ve insanlara zulümde bulunan, menfaatini her şeyden üstün tutan, Allah'ın emirlerine sırtını dönen, dünyaya tapan zengin bir çiftlik sahibi varmış. Lokman Hekim bu çiftlik sahibine ders vermek amacıyla işçi olarak çiftliğine girer. Efendisi Lokman Hekim'den tarlaya susam ekmesini ister, fakat Lokman Hekim susam yerine arpa eker ve efendisine yine de susam çıkacağını söyler. Efendisi "Arpanın ekildiği yerde susam biter mi?" diye kızınca Lokman, nasıl efendisi kötü muamelelerde bulunmasına rağmen ahrette sevap alacağını beyan ediyorsa kendisinin de böyle bir şey olabileceğini düşündüğünü söyler (25).

Lokman Hekim, ölüme karşı baş su, orta su, son su adını verdiği üç su bulur. Kendi vücuduna göre bir kalıp yaptırıp, çırağına kendisini kesip parçalamasını, parçaları bir kalıba dökmesini, sonunda da bu üç suyu sırasıyla döktüğünde canlanacağını söyler. Birinci su etleri toparlar, ikinci su canlılık verir gibi olur, çırak üçüncü suyu dökeceği sırada **Tanrı tarafından şişe düşürtülür ve kırılır** (33).

Bir gün Lokman yolda giderken karşısına bir çay çıkar, çayın üstünde dar bir köprü vardır. Lokman bu köprüden geçerken birden bir tufan koparak elindeki heybesini suya düşürür ve **böylece ölümsüzlük sırrı da heybeyle birlikte sulara karışır** (45).

Öğrencisi Lokman'ın sözüne itibar etmediği için **ölüm tehlikesi ile karşı karşıya kalır** (51).

Q211 Ölümle cezalandırma Q262 Sahtekârlık cezalandırılır Q285 Zalimlik cezalandırılır

12. Sınama

Kimliğini açıklamayan Cebrail, Lokman Hekim'den Cebrail'in nerede olduğunu bilmesini ister (1.1, 17).

Lokman hekimlikte o kadar ilerler ki hastasını görmeden kapıdan uzattığı bir iple muayene edebilmektedir. Bir gün Lokman'ı imtihan etmek isteyerek hasta yerine

aç bir kedinin ayağını tele bağladıklarında Lokman içeriden "Buna sıçan eti yedirin!" diye bağırır (42, 48).

Lokman öldükten sonra oğlu onun vasiyetinin doğruluğunu **sınar** (57).

H0 Kimlik imtihanı H500 Zekâ veya kabiliyet testleri

13. Yarış/Rekabet

Avrupa'da uzun yıllar kalarak ilmini arttıran kalfa memleketine dönünce hocası **Lokman Hekim'le imtihan olmak ister.** Lokman Hekim çeşitli otlardan zehir yaparak, bu çırağına içirir. Zehri içen adamı, hemen kendi tarafından yetiştirilen çıraklar tedavi ederler. Kalfa Lokman Hekim'den özür diler ve affedilir (26).

Lokman Hekim'le Bergama'daki büyük doktor/gavur doktor (Galenos) hangisinin dünyanın en büyük hekimi olduğu konusunda **iddialaşırlar.** Birer zehir ve panzehir hazırlanacak, herkes hasmının verdiği zehri panzehir ile önlemeye çalışacaktır (36).

Lokman'ın bir öğrencisi bir zamandan beri onunla **rekabet halindedir** (44).

Lokman'ın şanının iyice arttığını gören rakip hekim Lokman'a **yarış** teklif eder; ikisi de zehir hazırlayacak, ikisinden biri ölecektir (48).

Rekabet, insanın doğasında var olan bir duygudur. Ahilik, haksız rekabeti yasaklamıştır (Yeşil, 2011: 1124).

Rekabet motifi ile ilgili bk. Hüseyin Baydemir (Ocak 2010), "Özbek Folklorunda Rekabet ve Yarış", *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi,* S 1, 47-58 ve Sedat Adıgüzel (Ocak 2010), "Bazı Azerbaycan Masallarında Yarış ve Rekabet", *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi,* S 1, 30-38.

K0 Aldatma ile kazanılan müsabakalar

14. Mizah

"Fıkralar" başlığı altında incelediğimiz 53, 54 ve 55. anlatılarda **mizah** unsuru vardır.

X Mizah

15. Deney ile Verilen Öğüdün Makul Olduğu İspat Edilir

Lokman ölmeden evvel oğluna üç şey vasiyet eder. Bunlar hükümet adamları ile fazla dost olmaması, sonradan görmüş ile alışveriş etmemesi, karısına sırrını söylememesidir. Oğlan bunları tecrübe eder ve bu bilgilerin doğru olduğunu anlar (57).

J21 Deney ile verilen öğüdün makul olduğu ispat edilir

16. Hükümler ve Kararlar

Lokman'a Allah'ın vekili olarak yeryüzünde hükmetmek isteyip istemediği sorulunca Allah bu hususta onu kendi haline bırakırsa başına bela almayacağını; eğer emrederse başüstüne diyeceğini söyler (58).

M0 Hükümler ve kararlar

17. Atasözleri

Lokman Hekim'in sabrı taşarak, zırh içerisinde ne olduğunu Davut Peygamber'e sorunca Davut Peygamber şöyle cevap verir: "Bu has bir alettir. Savaş içindir. **Bunun yarası geçer ama, dil yarası geçmez.**" (61)

Lokman'ın ölümünden sonra satın alan kişi sandığın kapağını açtığında bir kemik üzerinde **"Ayağını sıcak tut başını serin, kendine bir iş bul düşünme derin."** diye yazdığını görür (79).

18. Çeşitli Karşılık Vermeler

Efendisinin verdiği acı karpuzu yiyen Lokman, "Sizin nimetler bağışlayan elinizden o kadar nimetler yedim ki utancım iki kat oldu. Elinden bir de acı bir şey yememek ayıp geldi bana. Şekerler bağışlayan elindeki tat, bu karpuzda acılık bırakır mı hiç?" der (62).

Lokman Hekim'e hâkimlik mertebesine yükselişinin sebebini sorduklarında boş yere bir şeyi kurcalamadığını ve kendisini ilgilendirmeyen bir şeyle zaman kaybetmediğini söyler (63).

Kimsesiz yerlerde tek başına uzun müddet oturan ve tefekküre dalan Lokman'a bir gün dostu bunun nedenini sorunca Lokman, kâinat esrarını uzun zaman tefekküre dalmakla çözmenin mümkün olduğunu; düşünmeye ve tefekküre dalmanın cennetin yollarını açacağını söyler (64).

Uzun bir seyahatten dönen Lokman, köyüne yakın bir yerde kölesi ile karşılaşır. Ailesi ve köyünü sorunca köle anasının, babasının dünyadan göçtüğünü söyler. Lokman bunların haklarına riayette kusur etmek endişesinden kurtulduğunu söyler. Köle, kız kardeşinin de vefat ettiğini söyleyince, insanlık hali, kendisinden bir fenalık çıkar; ailemizi mahcup eder, düşüncesinden kurtulduğunu söyler. Erkek kardeşinin de öldüğünü söyleyince belinin büküldüğünü, kanatlarının kırıldığını söyler. Köle, oğlunun da vebaya kurban gittiğini söyleyince Lokman Hekim yüreğinin yandığını, ciğerlerinin parçalandığını söyleyerek ağlar (65).

Küçüklüğünde bir gün Lokman Hekim'in yanında çalıştığı ağası bir koyun kesmesini ve en temiz iki uzvunu getirmesini isteyince kalbi ile dilini götürür. Ağası tekrar bir koyun keserek en pis yerinden iki uzvunu getirmesini istediğinde yine dili ile kalbini götürür. Ağası sebebini sorduğu zaman Lokman Hekim insanlarda ve hayvanlarda bu iki uzuv temiz olunca bütün vücudun temiz, pis olunca da bütün vücudun pis olacağını, insan ile hayvanların temizliği ile pisliğinin kalp ile dilden kolayca anlaşılacağını söyler (70).

Lokman bir cemaat ile hikmetten söz ederken bir kişi gelerek Lokman'ın kendisi ile koyun giden bir kişi iken nasıl olup da bu mertebeye eriştiğini sorunca Lokman gerekmedikçe konuşmadığı, konuştuğu zaman ise gerçekleri söylediği cevabını verir (75).

Lokman daracık bir mekânda yaşamaktadır. Bu küçücük odaya nasıl sığdığını soran bir kişiye ölecek bir insan için bunun çok bile olduğunu söyler (76).

Lokman'a uzun süren hayatında dünyayı nasıl gördüklerini sorduklarında dünyayı iki kapılı han olarak gördüğünü, birisinden girip birisinden çıktığını söyler (77).

J1440 Çeşitli karşılık vermeler

19. Karakterin Güzel Özellikleri

a. Minnettarlık

Efendisinin verdiği acı karpuzu yiyen Lokman, "Sizin nimetler bağışlayan elinizden o kadar nimetler yedim ki utancım iki kat oldu. Elinden bir de acı bir şey yememek ayıp geldi bana. Şekerler bağışlayan elindeki tat, bu karpuzda acılık bırakır mı hiç?" der (62).

W0 Karakterin güzel özellikleri W27 Minnettarlık

b. Kurnazlık

Tarladaki bütün meyveleri yiyip bitiren arkadaşları efendilerinin yanına eli boş dönerek, bütün meyveleri Lokman'ın yediğini söyleyince Lokman gerçeğin herkese sıcak su içirilerek ortaya çıkacağını söyler. Suyu içip de içleri bulanan hizmetçilerin ağzından yedikleri, Lokman'dan ise sadece sıcak su çıkar (72).

Sarhoş olduğu bir an bütün denizi içeceğine bahse giren efendisi, daha sonra Lokman'dan bu iddiadan nasıl kurtulacağını sorunca bahse girenlere önce nehirlerin denize dökülmelerinin engellenmesinin gerektiğini, çünkü efendisinin elbette

dökülen nehirleri değil, yalnız deniz suyunu içmekle övündüğünü söyleyerek, efendisini kurtarır (73).

W0 Karakterin güzel özellikleri

20. Karakterin Çirkin özellikleri

a. İnatçılık

Lokman Hekim ata binmeye çok meraklı olan oğlunun **inat edip** *(W100 Karakterin çirkin özellikleri W64 İnatçılık)* at üzerindeyken işemediği için sidik damarlarının düğümlendiğini ve bu yüzden altına işediğini söyler (68).

b. Nankörlük

Kuyunun balı bitince arkadaşları, paralar kendilerinin olsun diye, kuyunun dibindeki Lokman'ı kuyuda bırakarak kuyunun ağzını bir taşla kapatırlar (2, 12).

Lokman, kendisine yardımda bulunan Şahmeran'ın yerini padişahın adamlarına söyler (2, 12).

W100 Karakterin çirkin özellikleri W154 Nankörlük

H. Dini Motifler

1. Dua/Beddua Etme

Lokman Hekim, ölümcül hastalığa tutulmuş birini Ölemez Dağı'nda tedavi etmeye çalışır, ancak bütün çabalarına ve denemelerine rağmen hastayı iyileştiremeyince ellerini açarak **Allah'a dua eder.** O anda Lokman Hekim'in hemen yanında üzerinde dumanlar çıkan bir su peyda olur. Hastasını bu suyla banyo ettirince hasta birkaç günde eski sağlığına kavuşur (4).

Yağmur yağması için günlerce bekleyip **Allah'a dualar eden**, çeşitli çareler arayan halk, nihayet Hazreti Lokman Hekim'e gider (5).

Lokman Hekim kızın ayvadan damlayan sudan şifa bulduğunu anlayınca ayvanın sırrının kendisinden saklandığına kızar ve ayvanın suyunun kuruması için **beddua eder**. Halk inanışlarına göre ayva bu nedenle kurudur (11).

Lokman Hekim'in bağ sulamaya gittiği bir gün karşısına çıkan bir adam ona su vermeyerek ileri geri kötü sözler söyleyince Lokman Hekim ona **beddua eder** ve hasta yataklarına düşen adam uzun zaman tedavi edilemez (19).

Hasta adamı Lokman Hekim'e götürdüklerinde adamı tanır ve **"Seni affettim, Allah şifanı versin." der.** Aradan birkaç gün geçtikten sonra hasta adam ayağa kalkar (19).

Lokman Hekim gençleşmek arzusunda olan kadına bu sırrı öğretenin **gözlerinin kör olmasını diler**; o anda içeriye giren çırağın gözleri kör olur (23).

Ali Duymaz, insanların sosyo-psikolojik yapıları gereği duayı, din ve büyü kavramlarının hemen yanı başında sözlü bir etkileme aracı olarak kullandıklarını belirtir (Duymaz, 2000a: 15).

Dede Korkut Kitabı'nda "Ol zamanda biglerüñ alḳışı alḳış ḳarḳışı ḳarḳış idi, duʿâları müstecâb olur-idi (Ergin, 2004: 117)" denilmektedir. Oğuz beylerinin duası sonucu Pay Püre'nin oğlu ve Pay Piçen'in kızı olur. Dirse Han'ın karısı da yine Oğuz beylerinin dualarıyla hamile kalır ve bir erkek evlat doğurur. Hikâyelerin sonunda Dede Korkut dua eder. Dede Korkut Tanrı'ya sığınıp ism-i aʿzam okur ve Delü Karçar kılıcını kaldırdığı anda şöyle kargışta bulunur: "Çalar-iseñ elüñ ḳurısun." Böylece Hak Teâla'nın emriyle Delü Karçar'ın eli yukarıda asılı kalır. Bu durumun sebebi metinde şöyle açıklanmaktadır: "Dede Korkut velâyet issi idi, dilegi ḳabul oldı." Delü Karçar aman dileyince yine Dede Korkut'un duası ile eli sapasağlam olur (Ergin, 2004: 126).

Arzu ile Kamber hikâyesinde Kamber, Arzu'yu almaya gelen atlara beddua eder ve atların sırtları kırılır. Kamber, Arzu'yu süslemek isteyen kadınlara beddua ettiği için başlarına çeşitli felaketler gelir. Kamber, Tat'ın yedi/kırk oğluna beddua edince hepsi peş peşe ölürler. Kamber kendisine beddua eder ve Arzu'nun dizinde ölür (Bayatlı, 2009: 126).

Kerem'in duaları ile dağlar, ırmaklar ona yol verir, Aslı ona âşık olur. Bedduası neticesinde ise kendisini misafir etmeyen köy viraneye döner. Kerem ile Aslı Hikâyesinin Türkmen ve Horasan varyantlarında Kerem yandıktan sonra Aslı'nın duası kabul edilir ve Hz. Muhammet ile Hz. Ali'nin duaları vasıtasıyla Kerem dirilir, Aslı da gençleşir (Duymaz, 2001: 73).

Tahir'in duaları kabul olur ve Hızır tarafından Zühre'nin köşküne ulaştırılır. Yine aynı halk hikâyesinde Zühre'nin başkası ile evlendirileceğini duyan Tahir, canını alması için Allah'a dua eder ve ölür. Bunu duyan Aslı da aynı şekilde dua ederek ölür (Türkmen, 1983: 209-248).

Manas Mekke'ye giderek dua eder ve kırk yiğidini diriltir (İnan, 1998a: 135; Yıldız, 1995: 31).

V50 Dua V52 Duanın esrarengiz gücü Q235 Beddua ile cezalandırma

2. Issız Yerlerde Vakit Geçirme

Lokman **kimsesiz yerlerde tek başına uzun müddet vakit geçirmekte ve tefekküre dalmaktadır** (64).

V0 Dini Merasimler

3. Allah/Tanrı

Lokman Hekim taş köprünün üzerinde Ceyhan ırmağını seyrettiği sırada onun ölümsüzlük otunu bulduğunu bilen **Tanrı** bu işi önlemek için Cebrail'i gönderir (1.1).

Allah'ın yolundan ayrıldıkları için başlarına gelen kuraklık ve dualarının kabul edilmediğini ve ermiş insanların isteklerinin kabul edileceğini anlayan halk tövbe ederek, doğru yola gelir, Lokman Hekim'den ilim ve irfan öğrenir (5).

Öleceği günü bilen Lokman Hekim kızına öldükten sonra vücudunun ağırlığının üç misli sarımsağı ezmelerini, etini kemiğinden ayırarak oynak yerlerine ezilen bu sarımsağı iyice doldurmalarını, öldüğünü kimseye söylememelerini,

Allah'ın izni ile yirmi dört saat sonra, bazı anlatımlara göre yirmi dört gün, dirileceğini söyler (6).

Çaresiz kalan hükümdar hasta kızının Haruniye'deki Düldül Dağı'nın tepesine **Tanrı**'nın lütfuna bırakılmasını kabul eder (10).

Allah'ın emri ile Cebrail, Lokman Hekim'e can verir ve hiç hastalanmadan yıllarca yaşar (18).

Yeryüzünde bulunan bütün nebatlar Lokman Hekim'in karşısında **Allah**'ın emri ile dile gelmiş, hangi hastalığın ilacı olduklarını söylemişlerdir (22).

Lokman Hekim zamanında isyan ve insanlara zulümde bulunan, menfaatini her şeyden üstün tutan, **Allah**'ın emirlerine sırtını dönen, dünyaya tapan zengin bir çiftlik sahibi varmış. Lokman'ın verdiği ders karşısında zalim karakterli ağa, âlim karakterli bir insan olarak hidayet yoluna gelir, tövbe eder ve **Allah**, Peygamber'in istediği mühim bir kul olmaya söz verir (25).

Azrail, **Allah**'ın iradesine aykırı olduğu gerekçesiyle, bir kanat vuruşuyla, Lokman'ın ilaç formüllerini kaydettiği defteri yakar (28).

Lokman Hekim ölüme karşı üç su bulmuştur. Vücudunu çırağına parçalattırır. Bu üç su dökülünce canlanacaktır. Çırağı birinci ve ikinci suları döker; fakat üçüncü suyu dökeceği sırada **Tanrı** tarafından şişe düşürülür ve kırılır (33).

Lokman Hekim hatasını anlayarak rızık vermenin **Allah**'a mahsus olduğunu söyler (38).

Lokman'a **Allah**'ın vekili olarak yeryüzünde hükmetmek isteyip istemediği sorulunca **Allah** bu hususta onu kendi haline bırakırsa başına bela almayacağını; eğer emrederse başüstüne diyeceğini söyler (58).

Lokman Hekim'in insanlardan unutmamalarını iki şeyden birincisi **Allah**'ın varlığıdır (78).

V201 Allah

4. Peygamberler

Hz. Süleyman Lokman olmak sevdasına düşer (32).

Süleyman Peygamber Lokman'dan hikmet dersleri alırken uzun yaşamanın sırlarını öğrenerek bu sayede yüz beş yaşına kadar yaşar (56).

Davut Peygamber'in evine gidip gelen Lokman Hekim, evinde asılı bulunan zırhın ne demek olduğunu merak eder, bir türlü sormaya cesaret edemez. Nihayet Lokman Hekim'in sabrı taşarak, zırh içerisinde ne olduğunu **Davut Peygamber**'e sorunca **Davut Peygamber** şöyle cevap verir: "Bu has bir alettir. Savaş içindir. Bunun yarası geçer ama, dil yarası geçmez." (61)

M301 Peygamberler

5. Melekler

Tanrı Lokman Hekim'in ölümsüzlüğü bulmasını istemediğinden **Cebrail**'i **(Bazı anlatılarda Azrail)** ona bu işi bozması için gönderir (1.1, 6, 17, 28, 29).

Tam yüz sene Lokman Hekim pamuklar içerisinde kaldıktan sonra Allah'ın emri ile **Cebrail**, Lokman Hekim'e can verir ve hiç hastalanmadan yıllarca yaşar (18).

V230 Melekler

I. Diğer Motifler

1. Vücuttaki İşaretlerle Tanıma

Şahmeran'ı görenlerin vücudu pul pul, yılan alası olmaktadır *(D1654.3.1 Silinmeyen işaretler)*. Padişahın adamları Şahmeran'ı görenin Lokman olduğunu bu şekilde bulurlar. (2, 12).

H50 Vücuttaki işaretlerle tanıma

2. Hayvanlar ve İnsanlar Arasındaki Anlaşma

Lokman, Şahmeran'ın yerini söylemeyeceğine söz verir (12).
M244 Hayvanlar ve insanlar arasındaki anlaşma

3. Sırrı İfşa Etme

Kızı babasının sırrını tutsaydı Lokman Hekim dirilecekti; fakat bu **sırrı ifşa ettiği için** *(C420 Sırları açıklama yasağı)* Lokman Hekim dirilememiştir (6).

4. On Beş/On Yedi/On Sekiz Yaş

Lokman Hekim zindandayken yüz sene sonra kendisinin **on yedi yaşlarında üç kız** ile sarılmasını vasiyet eder (8).

Lokman Hekim padişahın **on beş yaşındaki oğlunun** kesilerek kanından boğazındaki bu illete sürülürse hemen iyi olacağını söyler (8).

Çırak, kadına **on sekiz yaşında genç** bir delikanlı ile evlenmesini, o iki ay sonra ölünce yine on sekiz yaşında bir delikanlı ile evlenmesini, o beş ay sonra ölünce yine on sekiz yaşında genç bir delikanlı ile evlenmesini, bu da sekiz ay sonra ölünce istediği gençlik ve güzelliğe kavuşacağını söyler (23).

Battal Gazi on üç yaşında kahramanlık gösterir. Dört kitabı okur, öğrenir. Tefsir ve hadis bir âlim olur.

Manas on yaşında ok atıp, on dördüne girince şehirler fethedip han olmuştur (Gülensoy, 2002: 33).

Duymaz, Dede Korkut Hikâyelerinde ergenlik için önemli olan yaşın on beş olduğunu ve bu rakamın pek çok hikâyede telaffuz edildiğini belirtir: "Mesela hem Buğaç, hem de Beyrek on beş yaşlarına girdiklerinde alplik gösterirler. Kazan Oğlu Uruz'un on altı yaşına gelmesine rağmen henüz alplik göstermeyişi karşısında babası Kazan'ın üzülüşü, ağlayışı dramatik bir sahneyle anlatılır." Duymaz, Kazılık Koca oğlu Yiğenek'in de *"on biş yaşına girdi, yiğit oldı"* sözüyle anıldığını, Uşun Koca

oğlu Segrek hikâyesinde on beş yaşına gelince kardeşinin esir düştüğünü öğrenen Segrek, esir kardeşi Egrek'i kurtarmaya gittiğini ve aynı şekilde Uruz'un da yiğit olduktan sonra babası Kazan'ın tutsak olduğunu öğrenip onu kurtarma derdine düştüğüne dikkat çeker (1998/I, 39-50; 2000b, 109-122).

5. Formülistik Sayılar

Türk inanış ve düşünüşünde 3 ve katları, 9 ve katları, 7 ve katları gibi bazı sayıların önemli bir yeri vardır ve bu nedenle bu sayılar anlatılarda da yer alır. Örnek (2000: 147-148)'in ifade ettiği şekilde büyücülükte de sayıların rolü büyüktür: "Büyüsel bir pratikte belli bir sayı adedinin yerine getirilmemesi başarısızlığın nedeni olarak ileri sürülür. Hemen hemen her batıl inancın ve büyüsel pratiğin bünyesinde yer alan değişik değerde sayılar vardır: örneğin "üç kere tükürmek", "dört yol ağzına gömmek", "yedi evden iplik toplamak", "kırk gün yıkamak" gibi… Genellikle 3, 7, 9, 40, 41, 99 gibi sayılarda büyüsel ve mistik bir güç olduğuna inanılır."

Motif Index'de *Z71 Formülistik sayılar* kategorisinde yer alır.

a. Formülistik Sayı: 3: Lokman Hekim'in bal kuyusunu bulması ve burada Şahmeran'la karşılaşıp onun sayesinde hekim olması ile ilgili anlatılarda Lokman Hekim'in de aralarında yer aldığı **üç fakir arkadaş** dağdan eşeklerle odun getirip satmak istedikleri bir gün tesadüfen bal kuyusunu bulurlar (2).

Öleceği günü bilen Lokman Hekim kızına öldükten sonra vücudunun ağırlığının **üç misli sarımsağı** ezmelerini, etini kemiğinden ayırarak oynak yerlerine ezilen bu sarımsağı iyice doldurmalarını, öldüğünü kimseye söylememelerini, Allah'ın izni ile yirmi dört saat sonra, bazı anlatımlara göre yirmi dört gün, dirileceğini söyler (6).

Hükümdarın hasta kızına yapılan tedaviler fayda vermeyince, son çare olarak Lokman'a başvurmuşlarsa da o bir sonuç alamaz. Saraydan ayrılırken hükümdara

kızın temiz havalı bir yerde **yıllanmış üç şeyin** bir araya gelmesiyle iyileşebileceğini söyler (10).

Kazan içerisinde et ve kemiği su haline geldikten sonra kazanın dibinde **üç bardak su** kalana kadar devamlı karıştırmasını söyler. Sonra kazanı ateşten indirip suyu **üçe bölmesini**, ilk bardağı hasta hükümdara içirince öleceğini, ikinci bardağı vezir olan müneccime içirince delireceğini, üçüncü bardağı kendisi içince o günden sonra adının Lokman Hekim olacağını, dünyadaki bütün hastalıklara derman bulacağını, bütün otların dilinden anlayıp ilaç yapacağını söyler (12).

Lokman Hekim dağlarda gezerken bir gün kulağına "Dur ya Lokman." şeklinde bir ses gelir; fakat Lokman bu sesin geldiği yeri bulamayarak yoluna devam eder. Bu durum **üç kere** tekrar eder. Üçüncüde sesin geldiği yerde gözler görmemiş bir şehir, insanlar, saraylar, bağlar ve bahçeler görür (13).

Çırak, kadına on sekiz yaşında genç bir delikanlı ile evlenmesini, o iki ay sonra ölünce yine on sekiz yaşında bir delikanlı ile evlenmesini, o beş ay sonra ölünce yine on sekiz yaşında genç bir delikanlı ile evlenmesini, bu da sekiz ay sonra ölünce istediği gençlik ve güzelliğe kavuşacağını söyler (23).

Tedaviye gelen hastanın biri karşısında, içerisinde zehir bulunan şişe sallanınca Lokman Hekim hastayı tedavi edemeyeceğini belirterek evine gönderir. Hasta **üç defa** Lokman Hekim'e tekrar tedaviye gelir. Üç defasında da içerisinde zehir dolu bulunan şişe yerinde titrer (24).

Lokman Hekim, ölüme karşı baş su, orta su, son su adını verdiği **üç su** bulur (33).

Balığa bir kepçe çorba verirler, biraz sonra tekrar ister, bu şekilde **üç kazan yemek** biter (38).

Lokman, padişahı iyileştirmek için, Şahmeran'ın söylediği şekilde onu **üçe bölerek** kaynatır (40).

Padişah razı olunca odaya bir perde çekilir. Lokman vezirden padişahtan gizli yanına koyun getirilmesini ve ardından padişahın gözünün önünde de oğlunun getirilmesini ister. Lokman koyunun başını kesip kanını büyük bir testinin içine koyar ve perdeyi açarak padişahın üstüne o kandan atar. Padişah bundan tiksinir, ürker ve bayılır. Vezirleri padişahı ayıltınca Lokman yine aynısını yapar ve padişah

yine bayılır. Padişah ayıldığında **üçüncü defa** da kusar ve herçengler ağzından dökülür; böylece padişah iyileşir, oğlunu da sağlam görünce sevinir (47).

Padişahın kızı ile Dal Yusuf iki gün birlikte kalır, **üçüncü gün** ayrılırlar. (52).

Lokman oğluna **üç şey** nasihat veya vasiyet eder (57, 66).

Er-Sogotoh Hakan-Ağacın yanına giderken güneşe üç defa selam verir.

Dirse Han Oğlı Buğaç Han Boyu Bayındır Han'ın toy tasviri ile başlar. Bu toyda bir üçleme söz konusudur. Bayındır Han, attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kırdırmıştır (Ergin, 2004: 78).

Delü Karçar'ın eli Dede Korkut'un kargışı ile havada asılı kalınca Deli Karçar üç kere ağzından ikrar eyler, tövbe eder (Ergin, 2004: 126).

Yakut-Türk yaratılış destanlarında şeytan denize üç defa dalar.

Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı boyunda Trabzon Tekürü'nün kızı Selcen Hatun'un üç canavar kalınlığı bulunmaktadır.

Eski Türk inancına göre, âlem yeraltı, yeryüzü ve gökyüzü olmak üzere üç mekândan oluşmaktadır.

Reşideddin Oğuznamesi'nde Oğuz'un üç gün üç gece annesinin sütünü emmediği belirtilir. Oğuz'un iki evliliğinden üçer oğlu olmuştur. Küçük oğulları üç gümüş ok bulmuştur. Büyüklerinin bulduğu altın yayı ise babaları üç eşit parçaya böler.

Manas Destanı'nda "üç yayla", "üç gece rüya görme", "üç ayrılmaz yiğit", "ağıtçı üç kız", "üç gün kimse ile konuşmama", "üç gün izin alma", "üç gün savaş", "Üç Koşay" gibi üç sayısıyla ilgili ifadeler yer alır (Yüksel, 1980: 20).

Z71.1 Formulistik sayı: 3

b. Formülistik Sayı: 7: Lokman Hekim Tanrıdan uzun ömür istediği zaman Tanrı'nın sunduğu iki seçenekten **yedi kartal ömrü** süreyi kendine ömür seçer (1.2). Burada yedi sayısı önemlidir.

Lokman yeraltında, Şahmeran'ın yanında **yedi sene** yaşar (2).

Lokman'ın rakibi hekimin hazırladığı **yedi sekiz karışımlı** zehir taşı **yedi yerinden** çatlatır (48).

Lokman Hekim limonun **yedi derde deva** olduğunu söylemiştir (60).

Altay Türklerinde Ülgen'in *Karşıt, Puura-Kaan, Yajıl-Kaan, Burça-Kaan, Kara Kuş (Kartal), Paktı-Kaan, Er-Kaanım* adlarında yedi oğlu (Anohin, 2006: 13; İnan, 1998a: 414) ve Erlik'in yedi oğlu vardır, gökyüzü ve yeraltı yedi katlı olarak tasavvur edilir, Erlik değneğini yeraltına sokarak yetmiş yedi türlü kötü hastalığı yeryüzüne çıkarmıştır (İnan, 1998a: 407).

Yaratılış destanına göre dünya yedi günde yaratılmıştır.

Altay Türklerinin tufan efsanesine göre tufan olacağını ilk olarak haber veren gök teke yedi gün yeryüzünü dolaşır ve bağırır. Yedi gün zelzele olur. Yedi gün dağlar ateş püskürür. Yedi gün yağmur yağar, yedi gün fırtına olur ve dolu yağar. Yedi gün kar yağar (İnan, 1998a: 419; Sakaoğlu ve Duymaz, 2003: 184-186).

Enkidu ölünce Gılgamış yedi gün ve yedi gece boyunca dostuna ağlar ve onun gömülmesine izin vermez (Eliade, 2007: 98).

Tahir ile Zühre'nin aşkına karşı çıkan Zühre'nin padişah babası onları ayırmak maksadıyla Tahir'i sürgüne gönderir. Tahir, sürgünde yedi yıl kalmıştır, yedi yılın sonunda Tahir Zühre'ye kavuşur (Türkmen, 1983: 209-248).

Kâbe yedi kere tavaf edilir.

Z71.5 Formulistik sayı 7

c. Formülistik Sayı: 9: Lokman ölünce vücudunu ufak parçalara ayırarak kavanoza doldurmalarını, su dökmelerini, bir gübreliğe gömmelerini, **dokuz ay** sonra da çıkarmalarını talebesine vasiyet eder (30).

Âdem'in meyve yediği ağaç dokuz dallıdır. Radloff'un derlediği Altay yaratılış destanında dokuz dallı ağaçtan dokuz kişi türemiştir. Doğu Türklerinde gök dokuz katlı, Batı Türklerinde ise yedi katlı olarak tasavvur edilir. Ögel, Türklerde dokuz sayısını birinci derecede önemli olarak görürken yedi sayısını Önasya tesiri olarak değerlendirir (Ögel, 1995: 247). Erlik'in dokuz kızı vardır (İnan, 1998a: 411). Ülgen'in temiz ak kızlar (*ak kıstar : kıyandar)* denen dokuz kızı vardır (Anohin, 2006: 13; İnan, 1998a: 414).

Z71.6 Formülistik sayı 9

d. Formülistik Sayı: 24: Öleceği günü bilen Lokman Hekim kızına öldükten sonra vücudunun ağırlığının üç misli sarımsağı ezmelerini, etini kemiğinden ayırarak oynak yerlerine ezilen bu sarımsağı iyice doldurmalarını, öldüğünü kimseye söylememelerini, Allah'ın izni ile **yirmi dört saat** sonra, bazı anlatımlara göre **yirmi dört gün**, dirileceğini söyler (6).

e. Formülistik Sayı: 40: Oğlanın padişahın derdine derman bulacağını söyleyerek ona **kırk gün mühlet** verirler; aksi takdirde oğlanı öldüreceklerini söylerler. Oğlan otuz dokuz gün düşünür, sonra aklına Şahmeran'ın dedikleri gelir. Deliğin ağzına gidip yüzüğü yalayınca Şahmeran gelir ve oğlan da olanları anlatır. **Kırkıncı gün** Şahmeran'ın yönlendirmesi ile oğlan tarafında padişah iyi edilir (2).

Lokman Hekim tarafından verilen raporda emredildiği üzere tam bir ay her gün birer koyun kellesi haşlanarak, ölmek üzere olan mahkûmun burnu önüne asılır. Dışarı çıktıktan sonra **kırk gün** daha bu adamın burnunun önüne haşlanmış koyun kellesi asılır ve adam bu şekilde iyileşir (7).

Şahmeran Camesap'ı **kırk gün** ülkesinde misafir eder ve Camesap burada **kırk gece** hikâyeler dinler, kırk birinci gün de yeryüzüne çıkar (12).

Birbirleriyle rekabet halinde olan Bergamalı büyük doktor Galenos ve Lokman Hekim birer zehir ve panzehir hazırlayacak, biri diğerinin verdiği zehri panzehir ile önlemeye çalışacaktır. Lokman Hekim havanda kırmızı bir maddeyi dövüp bir kese içine koyup bir dala asarak **kırk gün** beklemesini söyler (36).

Şahmeran'ı tedavi ettikten **kırk gün** sonra Lokman evine dönmek ister (40).

Lokman tam **kırk yıl** zindanda kalır (47).

Bir gün Lokman 39 hastanın derdine çare bulur; fakat bir tanesini iyileştiremez. Bu hasta da daha sonra iyileşecektir (48).

Türk düşünüş ve inanışında "kırk" sayısı önemli bir yere sahiptir. Türk-Memlûk yaratılış destanında Kara-Dağcı denilen mağaraya dolan çamurdan meydana gelen ilk insanlar birleşerek yarısı erkek, yarısı kız olmak üzere kırk çocuk meydana getirirler. Yakut Türklerinin yaratılış ve türeyiş efsanesinin kahramanı Er-Sogotoh'un evi kırk pencereli, kırk köşeli bir evdir. Tufan kırk gün sürmüştür. Kırk gün kırk gece yağmur yağmıştır.

Oğuz Kağan Destanı'nın sonunda, Oğuz Kağan'ın oğullarına ülkeyi paylaştırdığı toyda, Oğuz Kağan'ın sağ ve sol yanına kırk kulaç uzunluğunda direk diktirdiğinden bahis vardır.

Buyan Han'ın dört nikâhlı karısı ve kırk tane de kuması vardı. Oğlan çocuk istemesine rağmen Tanrı ona kırk kız vermiştir. Bu kadınlardan doğan Kırk-Kız'dan, bugün de Kırk-Kız (Kırgız) kavmi meydana gelmiştir (Ögel, 1993: 411).

Dede Korkut'ta Oğuz beylerinin kırk yiğidi vardır. Alpamış'ın kırk yiğidi vardır. Er Kökçö'nün kırk çorosu vardır (Yıldız, 1995: 556, 575). Manas'ın kırk yiğidi vardır. Manas'ın karısı Kanıkey-Hatun'un da maiyetinde kırk kız vardır.

Kambar Batır Destanı'nın kahramanı Kambar, Karaman Hanının üzerine kırk yiğidi ile varır. Nazım'la Kambar'ın düğünü kırk gün kırk gece sürer. Kalmuk Hanı Karaman Han da Azimbay'ın üzerine kırk yiğidi ile varır (Kılınç, 1998: 335-336).

Kerem ile Aslı Hikâyesinin Türkmen ve Horasan varyantlarında Kerem yandıktan sonra Aslı onun mezarı başında tam kırk yıl bekler (Duymaz, 2001: 73).

Bektaşilikte "dört kapı kırk makam" olgusu önemlidir. "Şeriat", "tarikat", "hakikat" ve "marifet" olarak bilinen bu kapıların makamları ise onar tanedir.

Dönmez, birçok kültürde kırk sayısına mistik anlamlar yüklendiğini belirtir: "Gerek Kitab-ı Mukaddes'te gerekse sözlü kültürlerde kırk sayısına yüklenen anlamların Anadolu'da da çok yaygın olmasında, kolektif belleğinde 'Kırklar söylencesi'ni yaşatan Alevi toplulukların önemli bir rolü vardır. 'Kırklara karışmak', 'kırklanmak', 'kırkı çıkmak', 'kırk dereden kırk su getirmek', 'kılı kırk yarmak', 'bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı vardır', 'kırkından sonra azmak', 'kırk yılın başı', 'kırk yılda bir', 'kırk yıllık', 'kırk bir kere maşallah' gibi, Türkçe'de içinde kırkı barındıran birçok deyim ve atasözü bulunmaktadır (Dönmez, 2010: 192)."

Bektaşilikte Kırklar, Hz. Muhammed'in Cebrail tarafından göğe alınışının, Kırklarla (kırk kişi) karşılaşmasının ve kırklarla diyalogunun anlatıldığı bir söylencedir:

> "Hz. Peygamber Miraç'tan dönerken Mina'da bir kubbe ilgisini çekti ve kapıyı çalıp içeri girdi, oradakilerin kimler olduğunu sordu. Oradakiler, kırklarız, kırkımız birbirimizin aynıyız, dediler. Bir kişinin eksik olduğunu görünce kimin eksik olduğunu sordu; onlar, Selman'ın bulunmadığını söylediler. Kırklar pirlerinin Aliyü'l-Murtaza, rehberlerinin Cebrail (as) olduğunu söylediler. Bir müddet sonra Selman Fars'dan geldi. Yanında bir üzüm tanesi vardı. Seyyidü'l-Hadim olarak üzümü pay etmesini Hz. Peygamberden istediler. Hz. Peygamber Cebrail'in işaretiyle üzümü ezip şerbet etti ve kırklara pay etti. Kırklar mest-i elest oldular, "Allah" deyip, üryan

ve püryan semaya kalktılar, Hz. Muhammed dahi semaya kalktı, mübarek imamesi başından düştü, kırk pare edip bellerine bağladılar (Sarıkaya, 1999a: 21)."

Hz. Muhammed'e vahiy kırk yaşında gelmiştir. Schimmel, Hz. Muhammed'in adının başında ve ortasında bulunan "mim" harfinin sayısal değerinin kırk olduğunu belirtir. Schimmel, Tanrı'nın Âdem'in çamurunu kırk gün yoğurduğunu, dünyanın sonu geldiğinde Mehdi'nin yeryüzünde kırk yıl kalacağını, yeniden dirilişte göklerin kırk gün dumanla kaplanacağını ve dirilişin kırk yıl süreceğine inanan halk tarafından inanılan geleneklerin varlığını ifade eder (Schimmel, 2000: 268-270).

Z71.12 Formulistik sayı 40

f. Formülistik Sayı: 100: Lokman Hekim ile oğlu tezvir üzerine padişah tarafından zindana atılınca **yüz sene** yer altında zindanında günlerini geçirirler (8).

Hükümdarın hasta kızı **yüz yıllık kaplumbağa kabuğu** ile **yüz yıllık keçinin sütünün** temiz dağ havası ve şifalı yılan zehri ile birleşmesiyle iyileşir (10).

Rivayete göre tam **yüz sene** Lokman Hekim pamuklar içerisinde kaldıktan sonra Allah'ın emri ile Cebrail, Lokman Hekim'e can verir ve hiç hastalanmadan yıllarca yaşar (18).

Gençleşmek ve güzelleşmek için altın vaadinde bulunarak Lokman Hekim'e başvuran kadın **yüz yaşındadır** (23).

6. Renk Sembolizmi

Ölmek üzere olan adam **kara koyun** sütünü içen **siyah bir yılanın** kusmuğunu yaralarına sürmek neticesinde iyileşir (15).

Lokman olmanın sırrını **siyah yılan** bilmektedir (32).

Şahmeran'ın sarayına açılan mağarayı **kara bir yılan** beklemektedir (40).

Adamlar kızı tekrar denize bıraktıklarında sudan elinde hiç ıslanmamış **bir avuç unla** çıkar ve bu unla padişaha ekmek yapmalarını söyler. Ekmekçi ekmeği yaparken yakınca başka bir ekmeği padişaha götürür ve **yanmış ekmeği** o sırada

kapıya gelen Lokman Yetim diye tanınan dilenci çocuğa verir. Lokman kırda ekmeği yerken bitkiler hangi hastalıklara iyi geldiklerini söylemeye başlarlar ve böylece Lokman Yetim adı Lokman Hekim'e dönüşür (49).

Martin Lings, her rengin geniş bir anlam bileşimi olduğunu hep aklımızda tutmamız gerektiğini ifade etmiştir (Lings, 2003: 46).

Beyaz renk daha ziyade Mani mezhebinin kutsal bir rengidir. Bunun için de beyaz elbise giyinirlerdi. Onlara göre Tanrı, beyaz bir ışık şeklinde görünürdü. Bu sebeple beyaz renk, Maniheizm'in her yönünde kendisini gösterirdi. Çinliler de Maniheizm'e bu özelliğinden dolayı, "*Beyaz-Bulut"* dini derlerdi. Rahiplerin elbiseleri ile başörtülerinin rengi hep beyazdı. Kitan mitolojisinde ataların bindikleri at beyazdır. Çin imparatoruna gönderilen hediyelerin de beyaz olmasına özen gösterilmektedir (Ögel, 1993: 555).

Türk mitolojisinde siyah/kara renk genel olarak uğursuzluğu ve kötülüğü simgelemesine rağmen Lokman Hekim anlatılarında olumlu özelliği ile göze çarpan bir renktir.

Oğuz Han'ın Müslümanlığı kabul etmediği için öldürmek zorunda kaldığı babasının adı Kara-Han'dır.

Maaday Kara Destanı'nda Kögüdey Mergen'in Altay'ını dağıtıp ailesini kaçıran kişi, Kara-Kula'dır. Kara-Kula'nın mekânında Kara-Dağ ve Kara-Irmak vardır. Onun mekânında bini aşkın kara deve salınarak yürür. O, hep kara boğaya binmektedir (Naskali, 1999: 117).

Dede Korkut hikâyelerinde rüyada karanın görülmesi, kara renkli deveden söz edilmesi bu rengin kötü haber, kötülük ve yıkım ifade ettiğini gösterir (Karabaş, 1996: 28).

Dede Korkut'ta yas için ağ çıkarıp kara giyerler. "Kara donlu kâfir", "kara dinli kâfir" ifadeleri geçer. Çocuğu olmayanlar kara otağa oturtulur, önüne kara koyun yahnisi konur, altına kara keçe serilir.

Z140 Sembolik renkler Z143 Sembolik renk: siyah

SONUÇ

Lokman Hekim'i ve Lokman Hekim anlatılarını konu alan bu çalışmada Lokman Hekim üzerine Türkiye başta olmak üzere Türk dünyası ve Türk dünyası dışında yapılan çalışmalar ve bu çalışmaların içerikleri değerlendirilmiş; Lokman Hekim'in dinî, tarihî ve mitolojik/efsanevî kökenleri ile Türk halk kültüründeki algısı tespit edilerek Lokman Hekim'le ilgili kimlik problemini sonuca bağlama noktasında değerlendirmelerde bulunulmuş; Lokman Hekim anlatılarının motif sırası ve motif yapısının ortaya konması ve incelenmesine çalışılmış; Lokman Hekim'in Türk halk kültüründeki algısının açığa çıkarılması yönünde tespit ve değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bu incelemelerin sonucunda ulaştığımız sonuçları maddeler halinde şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Lokman'ın kimliği/kişiliği meselesi ile ilgili olarak dinî, tarihî ve edebî, yazılı ve sözlü kaynaklar incelendiğinde, Kur'ân-ı Kerim'de kendisine hikmet verildiği bahsinden kaynak alınarak, onun dinî kaynaklarda peygamber-nebi şeklinde bir zat; tarihî kaynaklarda gerçekte yaşamış Ad kavminden bir Yemen Meliki, edebî kaynaklarda hikmetli sözlerin sahibi bir şair, halk arasında etrafında çeşitli efsaneler oluşturulan efsanevi ya da veli bir kişilik olarak yer aldığı tespit edilmiştir.

2. Lokman, insanlara bitkilerden ilaç yapmayı ve tedavi usullerini ilk öğreten, olağanüstü özelliklere sahip bir "kültür-medeniyet" kahramanıdır. Bu sebeple o, hekimlerin pîri kabul edilmiş; bulduğu altın otu ve panzehir ile tıbbın simgesi haline gelmiştir.

3. Lokman'ın sahip olduğu tüm özellikleri kapsayan "hakîm" sıfatı zamanla halk arasında bir daralmaya uğrayarak "hekim"e dönüşmüştür. Başlangıçta âlim, bilgin, filozof ve aynı zamanda tabip, hekim olan Lokman, "hakîm"den "hekim"e bir başkalaşım geçirmiştir.

4. Lokman, sahip olduğu doğaüstü yetenek, gelecekten haber verme, hastaları sağaltma gibi özellikleriyle Şamanist unsurlar taşımaktadır. Şamanlıkta önemli bir yer tutan kartal motifi, Lokman'ın hayatında da yer bulmaktadır. Lokman'a Tanrı tarafından yedi kartal ömrü biçilmiş; beslediği yedinci kartal ölünce Lokman da tüm ölümsüzlük arayışlarına rağmen ölüme mahkûm olmuştur.

5. Topkapı Sarayı hazinesinde Lokman'dan bahis bulunan bir falnameye rastlanmıştır. Söz konusu falnamede, Lokman'ın 17. yy. kıyafetinde bir hekim olarak, gücün ve asaletin timsali kaplan üzerinde, Kalenderî tarafından yapılmış bir minyatürü bulunmaktadır.

6. Halk arasında dilden dile dolaşan bazı hikmetli sözler ve nasihatler Lokman'a atfedilmiştir. Şüphesiz bu durum Nasrettin Hoca, Bektaşî ve birçokları gibi, Türk kültüründe halkın sevdiği ve benimsediği tüm şahsiyetler için geçerlidir.

7. Lokman Hekim motifi halk ve divan edebiyatlarımızda müşterek olarak kullanılan motiflerdendir. Aşığın yarasını her derde deva bulan Lokman bile saramaz yahut da Lokman Hekim gibi olan sevgili, aşığın derdine dermandır; fakat nasıl ki Lokman, ölümsüzlüğe kavuşamadıysa âşık da sevdiğine kavuşamaz.

8. Lokman etrafında çok çeşitli efsaneler oluşmuştur. Bunlardan en bilineni ve diğer kültürlerde de en fazla yer bulanı şüphesiz "ölümsüzlük arayışı"dır. Tıpkı Hızır gibi, Gılgamış gibi, Alkmeion gibi Lokman da çeşitli zorluklar ve maceralarla dolu yollardan geçerek ölümsüzlüğe kavuşmaya çalışır; fakat Tanrı bu müdahalelerden hoşlanmaz ve kahramanlarımızın sonu hep aynı olur: Ölümsüzlüğü bulduğu anda ölüme mahkûm olma.

BEŞİNCİ BÖLÜM

METİNLER

A. Efsaneler

1. Yedi Kartal Ömrü Yaşayan Adam

Lokman adını bilmeyen var mı? Bu ad, çağdan çağa, dilden dile söylenip gelmiştir. Şimdi, "Tanrı dert verip derman aratmasın" derler ya, bu sözün aslı, "Tanrı dert verip Lokman aratmasın" imiş bir zamanlar.

Derler ki, Lokman Hekim, doktorların piriymiş. Dünyada ne bilgi varsa bilir; bütün otların, çiçeklerin, ağaçların dilinden anlarmış. Kara kaplı bir kitabı varmış ki, içinde her işe çare, her derde deva yazılıymış. Lokman Hekim, neyi bilmek dilese, ona bakarmış. Şöyle dağlara, kırlara çıksa, her bir ot, her bir çiçek, her bir ağaç dile gelir, hangi hastalığa iyi geleceğini, hangi derde deva olacağını söylermiş Lokman'a: "Kopar beni, kaynat, suyumu içir insanlara, öksürüğü şıp diye keserim." "Yapraklarım boğaz ağrısına iyi gelir.", "Şurubum iştah açar!" böyle dermiş bitkiler. O da onları alır, ilaç yapar, insanları sağaltırmış. Her hastalığa ilaç bula bula bir gün gelmiş ki, insanlar hiç hastalanmaz olmuşlar. Herkes sağlık esenlik içinde yaşar gidermiş. Yaşar gidermiş; ama vakti saati geldi mi de ölürmüş. Ölüm, çok kötü, ilençli bir şey. Hiçbir canlının yakasını bırakmayan, başlangıçta var olan, sonda da var olacak olan, belalı bir şey ölüm.

İnsanlar, bu belalı şeyden de kurtulmak istemişler. Günlerden bir gün dayanmışlar Lokman Hekim'in kapısına:

"Lokman, sen her derdimize deva, her hastalığımıza ilaç buldun. Bizi güçlü kuvvetli kıldın, bu hale getirdin. Ama yine de ölüyoruz. Ölümden kurtuluş yok mu? Her derde çare bulan, her hastalığı sağaltan, ölüme de çare bulur! Biz ölümsüz olmak istiyoruz. İnsanlar ölümsüz olmalıdır!"

İnsanların ölümsüzlük isteği karşısında Lokman Hekim, "Benim yapabileceğim şey değil bu!" deyip, kestirip atmış. Atmış ya, insanlar direnmişler:

“Yapabilirsin Lokman; senin yapamayacağın şey yoktur.” demişler, “Nasıl ki, ağrıyan başların ağrısını, sızlayan dişlerin sızısını kesiyorsan… Nasıl ki öksürüğe çare buluyorsan… Nasıl ki, kötürümleri diriltiyor, yatalakları ayağa kaldırıyorsan…”

O zaman Lokman, onlara, “Evet, hastalığı sağaltıyorum, çok şey biliyorum; ama bu onlara benzemez ki… Ölümün çaresi yoktur.” demiş.

Ama insanlar yine direnmişler:

“Her hastalığın kökünü kuruttun. Mademki yaptın bunu, şimdi de bizi ölümsüz kılmak zorundasın. Ölümsüz olmak istiyoruz!”

Lokman Hekim, o zaman, biraz düşünmüş, sonra da, “Pekâlâ” demiş, “Madem istiyorsunuz, arayacağım ölümün ilacını.”

Böylece, Lokman, ölüme çare bulacağına söz vermiş. Açmış kara kaplı kitabını. Bakmış ki, insanlara ölümsüzlüğü verebilecek bir ot var… Var; ama ot, çok uzaklarda, ta Çukurova’da.

Lokman Hekim, bu otu bulmak için düşmüş yollara… gele gele, günlerden bir gün Çukurova’ya gelmiş. Başlamış Çukurova’yı, ova tepe demeden, karış karış dolaşmaya. Dağ taş, ova bayır; dolaşa dolaşa, gelmiş bir ulu çınarın gölgesine oturmuş. Yorgun, bitkin, yarı uyur yarı uyanık. Tam o sırada bir ses:

“Lokman, bunca zaman arayıp taraman bitsin. Ben, ölümün ilacıyım. Artık insanlara ölüm yok. Beni kopar, ilaç yap!” diyormuş, fısıltı halinde.

Lokman Hekim, “Galiba bir ara uykuya daldım da düş gördüm.” diye düşünmüş. Şöyle bir kendini toplamış, sağına soluna bakınmış, bir şey görememiş… Az ötesinde, o güne kadar hiç görmediği, bilmediği bir ot, esen hafif yele uyup sallanır dururmuş sadece.

Derken gene o sesi duymuş Lokman:

“Ne duruyorsun? Görmüyor musun? Rüzgâr sana sesimi getirmiyor mu? Ben senin aradığın ölümsüzlük otuyum. Beni kopar. Nasıl ilaç yapacağını bilmiyorsan, kara kaplı kitabına bak, orada yazılıdır. Ölüme devayım ben, Lokman! Ölüme ilacım ben!”

Lokman, bu sesin, rüzgârda hafif hafif sallanmakta olan, o bilmediği, görmediği ottan geldiğini anlamış. Sevincinden uçar olmuş. Otu koparıp, kara kaplı kitabın yaprakları arasına yerleştirmiş.

Lokman, böylece, ölümsüzlük otunu bulmuş… Bulmuş ya, bakalım ömrü de ölümü de veren Tanrı, buna razı olacak mı?

Neyse…

Lokman Hekim, bulduğu otu almış, dediğim gibi, kara kaplı kitabın sayfaları arasına yerleştirmiş, kitabını da koltuğuna vurmuş, gele gele, bugünkü Misis'e gelmiş.

Çukurova'ya gidenler, Ceyhan ırmağının Misis'ten geçtiğini bilirler. Yaman bir ırmaktır Ceyhan. Yaz kış bozbulanık akar. Misis'te, Ceyhan ırmağının üstünde koskoca bir taş köprü vardır.

Lokman Hekim gelip, işte bu taş köprünün üstünde durmuş, alttan ağır ağır akan Ceyhan ırmağını seyrediyormuş. O, orada Ceyhan ırmağını seyrededursun, O'nun ölümsüzlük otunu bulduğunu bilen Tanrı, Cebrail'i göndermiş. "Var git, bu işi önle!" diye… Cebrail de bir aksakallı kılığına girmiş, kalkıp, Misis'teki taş köprünün üstünde, alttan ağır ağır, köpüre köpüre akan Ceyhan ırmağını seyretmekte olan Lokman Hekim'in yanına gelmiş. Cebrail, Lokman'ın kim olduğunu bilmezlenmiş… Aralarında şöyle bir konuşma geçmiş:

"Kimsin, nesin? Buralarda ne arıyorsun?"

"Neden soruyorsun?"

"Öğrenmek istiyorum."

"Bana Lokman Hekim derler."

"Nerden bileyim Lokman olduğunu? Lokman Hekim, kara kaplı kitabına bakar, remil atar, her şeyi bilir. Sen mademki Lokman Hekim benim diyorsun, öyleyse, bil bakalım, şu anda Cebrail nerede?"

O zaman Lokman Hekim, koltuğu altındaki kara kaplı kitabını açmış, bakmış, sonra da, "Kitabıma göre, Cebrail şu anda makamında değil; yeryüzünde." demiş.

"Peki, yeryüzünde diyorsun, ama nerde?"

Lokman, yine kitabına bakmış ve karşılık vermiş:

"Ne yerde, ne gökte; şu anda bir su üzerinde askıda durmaktadır. Hatta… hatta, diyebilirim ki, Cebrail sensin!"

Derler ki, Cebrail, Lokman'ın bu kara kaplı kitabının gücünden ürkmüş ve öyle bir dokunmuş Lokman'ın koluna, kara kaplı kitap darmadağın olmuş,

yapraklarından çoğu Ceyhan ırmağına savrulup gitmiş; Lokman Hekim'in elinde ancak birkaç yaprağı kalmış.

İşte, derler ki, eğer Lokman Hekim, ilacını yapabilse imiş, insanlar ölüm nedir bilmeyecekmiş. Bugünkü ilaçlar da Lokman Hekim'in elinde kalan o birkaç yaprakta yazılı olan ilaçlar…

Ama doğrusu, böyle midir, bilemem. Ben onların yalancısıyım.

Söylendiğine göre, Lokman Hekim, bin yıl yaşamıştır. Hatta üç bin yıl, daha da çok, üç bin beş yüz yıl yaşadığı bile söylenir.

Şu var ki, Lokman Hekim'in yedi kartal ömrü yaşadığına inanılır.

Bu yolda şöyle bir söylenti vardır.

Derler ki, her derde deva bulan Lokman, Tanrı'dan kendi için de uzun ömür dilemiş. Tanrı ona:

"Ya Lokman" demiş, "sonsuz yaşamak yoktur. Ancak, sana iki yol var. Ya, yağmurdan başka hiçbir şeyin ulaşamadığı bir dağda bir koyun tezeğinin dayanabileceği sürece, ya da yedi kartalın ömrü kadar yaşayacaksın. İkisinden birini seç!"

Bunun üzerine Lokman, yedi kartal ömrünü seçmiş. Her bir kartalı yumurtadan çıktığı anda yanına alıyor, ömrünü ona göre hesaplıyormuş. Bir kartal, iki kartal, üç kartal… derken, sıra gelmiş yedinci kartala. Lokman, bu yedinci kartalın adını "Lübed" koymuş. Bu, "uzun ömür", "uzun zaman" demekmiş.

Her neyse…

Lokman, bu kartala gözü gibi bakıyormuş. Bakıyormuş ama, günlerden bir gün bakmış ki, kartalı görünürlerde yok. "Acep n'oldu?" diye, aramaya başlamış. Kartalın her zaman konup yaşadığı dağa tırmanmış. Bir süre sonra bakmış ki, dizlerinde derman kesilmek üzere… hele hele deyip, gele gele gelmiş ki, ne göre? Kartal, bir kayadan yere yuvarlanmış, çıkmadık bir soluğu kalmış. Lokman, üzüntüyle, heyecanla koşup varmış yanına kartalın, ona, "Kal yâ Lübed, kalk yâ Lübed!" demişse de, kartalda kalkacak can nerde… Az sonra ölmüş kartal. Lokman da oracıkta gözlerini kapamış.

Lokman'ın mezarının Tarsus'ta olduğu söylenir. Ama bu mezarın, kutsal kitaplardaki Lokman peygamberin mi, yoksa doktorların piri Lokman Hekim'in mi olduğu bilinmez. Zaten, bu ikisinin aynı kişi olduğu yazılıdır bazı kitaplarda.

Kutsal kitaplara göre, Lokman peygamber Âd kavmi ulularındandır. Âd kavmine Hud peygamber gönderilmiştir. Bu kavim, kutsal kitapların yazdığına göre, yerle bir olmuştur. Kurtulanlardan biri Lokman'dır.

Söylenti böyledir, bize de böyle nakletmek düşer. (Püsküllüoğlu, 1982: 7-12)

2. Lokman Hekim Menkabesi (Bal Kuyusu)

Çok eskiden çok fakir üç arkadaş varmış. Dağdan eşeklerle odun getirip, satar, geçinirlermiş. Bir gün böyle, beş gün böyle uğraşırlarken, bir gün, toprağın içinde tepsi gibi yuvarlak bir taş bulmuşlar. "Bu ne güzel taş imiş. Şunu alıp da evimize götürelim" diyerek, taşı yerinden kaldırmışlar; bir de bakmışlar ki, taşın altı balla dolu. Bundan sonra odun yerine bu balı eşeklerle getirip, çarşıda satıp para kazanmaya başlamışlar. Günler böyle geçip giderken, kuyunun balı azalmış. Kuyu da epeyce derinleşmiş. Kuyunun dibindeki balı çıkarmak için içlerinden en küçük olan arkadaşlarını kuyunun içine indirmişler. Oğlan ordan balı doldurur, öteki arkadaşları da balı çeker, götürüp satarlarmış. Sonunda kuyunun balı bitmiş. Öteki iki arkadaş "paralar bizim olsun" diye, küçük arkadaşlarını kuyunun dibinde bırakmışlar, ağzını da bir taşla kapatmışlar. Oğlan kuyudan çıkmaya çalışmışsa da bir türlü çıkamamış. Oğlan o gece orada yatmış. Rüyasında, bir pencere, pencerenin önünde de bir anahtar gösterip, bu anahtarla sağ tarafındaki kapıyı açmasını söylemişler. Oğlan uyanınca bakmış ki, gerçekten de orda bir pencereyle anahtar varmış. Anahtarı alıp kapıyı açmış. Bir de bakmış ki; yılanlar, çiyanlar, kurbağalar, yer altında yaşayan ne kadar mahluk varsa hepsi ordaymış. Yılanlar oğlanı görünce ona hücum etmişler. Tam oğlanı öldürecekleri sırada, belden yukarısı insan, belden aşağısı yılan gibi olan, yılanların padişahı Şahmeran gelip yılanlara "durun" demiş. Şahmeran, oğlanı yılanların elinden kurtarıp, yanına almış. Oğlan da ona başından geçenleri anlatmış. Oğlan yılanların içinde, Şahmeran'ın yanında yedi sene yaşamış. Yedi sene sonra oğlan artık dayanamayıp, "benim bir anam vardı. Benden başka kimsesi yoktur. Ne olur beni ışık dünyaya çıkar da anamı bir göreyim" diye, Şahmeran'a yalvarmış. Şahmeran da, "Oğlum, benim ölümüm senin elinden olacak. Bunun için seni çıkaramam. Amma madem ananın senden başka kimsesi yok. Onun için seni ışık

dünyaya çıkaracağım.” demiş. Sonra Şahmeran oğlanı alıp ışık dünyaya çıkarmış. Oğlan Şahmeran’dan ayrılırken, Şahmeran oğlana, “şu yüzüğümü al. Başın sıkıştığı zaman bu deliğin ağzına gel, yüzüğü yala” demiş.

Oğlan evlerine gelip kapıyı çalmış. Oğlan’ın anası “kim o?” deyince oğlan, “aç ana, benim” demiş. Anası da “yalan söylüyorsun oğlum. Benim oğlum yedi sene önce kayboldu.” demiş. Sonunda oğlan anasını zor güç inandırıp, kapıyı açtırmış. Anasının gözleri ağlaya ağlaya kör olmuşmuş. Oğlan’ın anası demiş ki, “eğer sen benim oğlumsan ellerini gözüme sür. Gözlerim açılırsa sen benim oğlumsun. Yok açılmazsa sen benim oğlum değilsin.” demiş. Oğlan da anasının gözlerine elini sürünce, gözleri açılmış. Ana oğul sarmaş dolaş olmuşlar.

Aradan bir müddet geçtikten sonra o ülkenin padişahı bir devasız derde tutulmuş. Ne kadar hekim geldiyse hiçbiri de derdine çare bulamamış.

Sonunda bir hekim gelip, padişahın derdine derman bulacağını söylemiş. Herkesin, elbisesini soyunup sarayın önünden geçmesini istemiş. Herkes soyunup sarayın önünden geçmiş. Adam bakmış bunların hiçbirisi de aradığı adam değil. Adam “Başka gelmeyen var mı?” diye sorunca onlar da, yedi sene yer altında yaşayan oğlanın gelmediğini söylemişler. Oğlanı getirmişler. Oğlan yedi sene yılanların içinde yaşadığı için sırtı yılan alası olmuşmuş. Oğlan soyunup geçince, oğlanın yılan alası sırtını görmüşler. Oğlana: “Sen padişahımızın derdine derman bulacaksın. Yoksa seni öldürürüz. Sana da kırk gün müsaade.” demişler. Oğlan otuz dokuz gün düşünmüş, düşünmüş. Nasıl etsem de, ne etsem de bu işten başımı kurtarsam derken, bir de aklına Şahmeran’ın dedikleri gelmiş. Oğlan Şahmeran’ın kendini ışık dünyaya çıkardığı deliğin ağzına gelip yüzüğü yalayınca Şahmeran çıkıp gelmiş. Oğlan başına gelenleri anlatınca; Şahmeran, “Demedim mi oğlum? Ölümüm senin elinden olacak diye. Neyse kader böyleymiş. Beni kesin, belimi kaynatıp padişaha içirin. Sakın kuyruğumu hiçbir şey yapmayın, o zehirlidir. Kafamı da sen hiç kimseye verme. Kafamı kaynatıp suyunu sen iç.” demiş. Şahmeran’ı kesip dediklerini yapmışlar. Padişah iyileşmiş. Oğlan da Şahmeran’ın kafasını kaynatıp, suyunu içince bütün dertlere deva bulan Lokman Hekim olmuş.

Not: Bu masalı; okur-yazarlığı olmayan, kırk yaşındaki Fadime Boyraz’dan Şubat 1991’de derledim. O, bu masalı dinleyerek öğrendiğini belirtmektedir. (Boyraz, 1991: 28)

3. Ölemez Dağı 1

Bir gün Lokman Hekim'in yolu Ölemez Dağı'na düşer. Dağın zirvesinden etrafı izler, gördüklerinden çok etkilenir ve "İnsan istese de burada ölemez" der. O zamandan beri bu dağa "Ölemez Dağı" denmektedir (Karaağaç 2006: 498). Bölge halkı arasında Lokman Hekim'in geldiği ve adını koyduğu bu dağdan çıkan sıcak su (Bu suyun üzerinde bugün "Sultaniye Kaplıcası" vardır) her derde devadır. (Şahin, 2009: 50-58)

4. Ölemez Dağı 2

Anlatılanlara göre Lokman Hekim, ölümcül bir hastalığa tutulmuş birini Ölemez Dağı'nda tedavi etmeye çalışmaktadır, ancak bütün çabalarına ve denemelerine rağmen hastayı iyileştirememiştir. Bunun üzerine Lokman Hekim, ellerini açarak: "Allah'ım, bugüne kadar senin verdiğin devalarla çok hasta iyileştirdim, ama bu kulunda çaresiz kaldım, bu kulunun derdini devasız bırakma." diye dua eder. O anda Lokman Hekim'in hemen yanında üzerinde dumanlar çıkan bir su peyda olur. Lokman Hekim, hastasını bu suyla banyo ettirince hasta birkaç günde eski sağlığına kavuşur. Lokman Hekim'in duasıyla Ölemez Dağı'ndan çıkan su, bugünkü "ılıca" olarak da bilinen "Sultaniye Kaplıcası"dır. Böyle olağanüstü bir olaydan sonra oluşan suda yıkananların her türlü derdine deva bulacağına inanılmaktadır (Nebi Güven, Köyceğiz/1923, İlkokul, Çiftçi, Toparlar Beldesi Köyceğiz/Muğla, 24.07.2008). (Şahin, 2009: 50-58)

5. Yağma, Yağma

Lokman Hekim zamanında büyük bir kuraklık olmuş. Ekinler kurumuş, dağlar çıplak kalmış, sular kesilmiş… toprak susuzluktan çatlamış… Bütün hayvanlar kuraklık yüzünden çeşitli hastalıklara tutularak ölmüşler. Halktan da ölenler olmuş kuraklık yüzünden… Halk yağmur yağması için günlerce beklemiş.

Allah'a dualar etmişler. Fakat bir türlü yağmur yağmayarak, kuraklık halkı kırıp geçirmiş… Çeşitli çareler arayan halk, nihayet Hazreti Lokman Hekim'e gitmeye karar vermişler. Lokman Hekim halkı çok iyi karşılayarak, kendilerinden bir miktar zeytinyağı istemiş. Tenekelerle zeytinyağı gelmiş. Zeytinyağlarını büyük ağaç fıçılara dolduran Lokman Hekim bir meydanda oturarak "Yağ, yağ" şeklinde bağırmak suretiyle halka dağıtmış. Lokman Hekim "Yağ" dedikçe, yağmur yağmaya başlamış. Zamanla yağmur sel halini almış. Yağmur isterken sellere kapılan halk, bu sefer de yağmurun durması için Hazreti Lokman Hekim'e ricada bulunmuşlar. "Hazreti Lokman durdur şu mübareği." demişler… Lokman Hekim bu sefer de kıldan yapılmış bir torbanın içerisini fındık ve fıstıkla doldurarak, sokakta oynayan çocuklara "Yağma, yağma, yağma…" şeklinde bağırarak dağıtmaya başlamış… Biraz sonra yağmur kesilmeye başlamış… Allah'ın yolundan ayrıldıkları için başlarına gelen kuraklık ve dualarının kabul edilmediğini ve ermiş insanların isteklerinin kabul edileceğini anlayan halk tövbe ederek, doğru yola gelmiş, Lokman Hekim'den ilim ve irfan öğrenmişler… (Yardımcı, 1970: 74-75)

6. Sarımsak İçinde Lokman Hekim

Rivayetlere göre, Lokman Hekim öleceği günü bilmiştir. Büyük bir evliya olarak halkımız arasındaki ünü, bu zamana kadar gelmiştir. Lokman Hekim bütün hazırlıklarını tamamlamış, Allah'ın rahmetine kavuşmuştur.

Öleceği günü bilen Lokman Hekim kızını yanına çağırır (Lokman Hekim'in tek oğlu olduğu rivayet edilmekle beraber, kızının da olduğu bu hikâyede bahsedilmektedir):

"Kızım, ben falanca gün öleceğim. Vücudumun ağırlığının üç misli sarımsak alarak iyice ezin. Etimi kemiğinden ayırarak, oynak yerlerime ezdiğiniz sarımsağı iyice doldurun. Bütün vücudumu da sarımsak ezmesi ile kapatın. Öldüğümü kimseye sakın söylemeyin. Büyük Allah'ın izni ile yirmi dört saat sonra "bazı anlatımlara göre yirmi dört gün" ben dirileceğim" der ve dediği gün ölür. Vasiyeti üzerine kızı, Lokman Hekim'in bütün dediklerini aynen yapar. Biraz sonra kapı dövülerek insan kılığında bir adam içeriye girer. Bu Cebrail Aleyhisselamdır. Allah'ın emri ile

Lokman Hekim'in evine gelmiştir. Lokman Hekimi Cebrail kızından sorar. Kızı babasının evde olmadığını söyler. Cebrail, Lokman Hekim'in kızını doğru söylemesi için çok sıkıştırır. Uzun münakaşalardan sonra çaresiz kalan kız, babasının öldüğünü itiraf eder. O anda Cebrail ortadan kaybolur. Kız söylediğine pişman olur ama, ay bacayı geçmiştir. Belirtilen müddetten sonra Lokman Hekim bir daha ayağa kalkamamış, faniler arasına katılmıştır.

Söylentilere göre Lokman Hekim'in kızı, öldüğünü Cebrail'e söylemese imiş, dediği saatte dirilecekmiş. Söylediğinden daha kalkamamıştır.

Lokman Hekim'i sarımsaklı olarak mezara gömmüşler. O günden bu güne, sarımsağın bütün dertlere deva olduğunu söylerler… (Yardımcı, 1970: 81-82)

7. Koyun Kellesi

Lokman Hekim zamanında, bir suçluyu yer altı hapsine mahkum ederler. Yer altı hapsine tahammül edemeyen mahkûmun, tahammül edememesi üzerine, devrin doktoru Lokman Hekim'e müracaat ederler. Mahkûmun ölmek üzere bulunduğunu ve verilecek olan bir raporla kuyu hapsinden çıkarılmasını Lokman Hekim'e söylerler. Lokman Hekim hükümlünün bulunduğu zindanın önüne gelir. Hastanın durumunu görerek raporunu hazırlar. Ölüm halinde bulunan hükümlünün burnu önüne her gün birer adet haşlanmış koyun kellesi asılması Lokman Hekim tarafından verilen raporda emredilir. Her gün birer koyun kellesi haşlanarak, ölmek üzere olan mahkûmun burnu önüne asılır. Bu iş tam bir ay devam eder. Bir ay sonra durum Lokman Hekim'e bildirilir. Lokman Hekim tekrar hükümlünün bulunduğu kuyu önüne gelerek hastanın durumunu gözden geçirir. Kuyuya bu anda bir ip sarkıtılır. Hükümlünün bu ipten tutarak dışarı çıkması söylenir. İpten tutmaya çalışan mahkûmda, bu mecalin olmadığı görülür. Lokman Hekim etrafında bulunanlara fazla miktarda pamuk getirmelerini söyler. Hemen fazla miktarda pamuk getirilir. Hükümlünün sağ tarafına pamuk doldurulur, sol tarafa döner. Sol tarafına doldurulur, sağ tarafa döner… Derken pamuk doldura doldura hükümlü kuyudan dışarı çıkarılır. Pişirilmiş koyun kellesi kırk gün daha hükümlünün burnu önüne asılır. Kırk gün

sonra hükümlü ayağa kalkar. Bundan sonra, koyun kellerinin birçok dertlere deva olduğu söylenir… (Yardımcı, 1970: 83-84)

8. Geyik Derisine Yazılan Vasiyet

Lokman Hekim hayatını insanlık hizmetinde geçirdiği halde; zamanında birçok tezvir ve iftira kampanyalarına sahne olmuş, çile çektirilmiş ve zalimlerin zulmüne maruz kalmıştır. Tezvir üzerine Lokman Hekim ile oğlunu devrin padişahı zindana atar. Yer altı zindanında tam yüz sene ömür geçirir Hazreti Lokman… Bir torba badem çekirdeği "Söylentilere göre bu bir torba fındık olarak da anlatılmaktadır." ile yüz sene zindanda günlerini geçirir. Bir geyik derisi üzerine Lokman Hekim vasiyetlerini yazarak, zindanın bir kenarına asar. Yazılı vasiyetleri arasında yüz sene sonra kendisini ilk önce badem yağı ile yıkamalarını, pişmiş koyun kellesi ile koklatılmasını ve on yedi yaşlarında üç kız ile sarılmasını insanlara hatırlatır. Lokman Hekim zindan içerisinde kendi sığabileceği kadar bir oyuk açarak buraya yerleşir ve badem tanelerini yiyerek günlerini geçirir. Bu çileye oğlu dayanamayarak birkaç sene sonra ölür. Aradan yıllar geçer. Devirler değişir. Padişahların biri gelir, biri gider. Lokman Hekim zindanda unutulur…

Zamanın birinde devrin padişahının boğazında bir ur çıkar. Başvurmadıkları hekim ve ilaç kalmaz bu illetin ortadan kalkması için. Padişahın bu hastalığı her gün biraz daha fazlalaşır. Ülkenin bütün tabipleri bu illete çare bulamazlar. Saray kişilerinden birkaçı "Ah Lokman Hekim, şimdi senin yerindi. Sen olsa idin padişahımızın bu illeti iyi olurdu." diye söylenir dururlar. Başkaları tarafından Lokman Hekim'in zindanda olduğu söylenir. Hemen zindana koşulur, Lokman Hekim'in sağ olduğu görülür. Kalbi yavaş yavaş atmakta, hemen yanında bir geyik derisi ve üzerinde yazılar bulunmaktadır. Geyik derisini alarak üzerindeki yazıları okutur ve Lokman Hekim'in vasiyetlerini aynen yerine getirirler. Lokman Hekim tamamıyla iyi olarak, padişahın huzuruna çıkarılır. Padişahın boğazındaki illeti gören Lokman Hekim, tedavisinin çok kolay olduğunu beyan eder. Çok sevinen padişah ile çevresi, Lokman Hekim'in hemen tedaviye başlamasını söylerler. Lokman Hekim şu şartı koşar: "Padişahın on beş yaşındaki oğlunu keserek kanından boğazındaki bu

illete sürerseniz hemen iyi olur." der. Lokman Hekim'in bu teklifine ilk önce üzülen padişah, canının sağlığı ve ülkesinin selameti için oğlunun kesilmesine razı olur. Saray ortasında bir yer hazırlanarak, padişahın genç oğlunun yanına sokularak, kendisini kesmeyeceğini, korkmamasını ve bıçağın arkasını boynuna sürdüğü zaman gücü yettiği kadar figan etmesini gizlice söyler. Oğlunun kesilmesine kendi canının rahata kavuşması için razı olan padişahın gözleri önünde bir tiyatro sahnesi temsili başlarken, feryat ve figanlar sarayın duvarlarında yankı yapmaya başlar. O anda oğlunun kesildiğini zanneden padişahın boğazından şiddetli bir acıma feryadı yükselir. Feryadın arkasından yıllardan beri çekilen ve bir türlü çaresi bulunamayan illetin dışarı çıktığı görülür. "Derdim boğazımdan dışarı çıktı, oğlumu kesmeyin." bağırtıları arasında, dramın perdesi aralanır. Lokman Hekim ile padişahın oğlunun karşılıklı oturdukları görülür. Padişah hayretler içerinde kalarak sevincini belli eder. Bu sahneyi bilerek hazırladığını ileri süren Lokman Hekim: "Padişah bu şekil feryat etmeseydi, boğazında bulunan ur dışarı çıkmazdı." der.

Lokman Hekim padişah tarafından mükâfatlandırılır. Uzun yıllar padişahın yanında kalır. Çevresine ilim taneleri eker. Hastalarını şifaya kavuşturur. Bütün dertlere dermanesi, zamanımızda dahi ağızlarda dolaşmaktadır. Böyle kötü insanlar için: "Senin karşına Lokman Hekim çıka" tabirini kullanırlar… (Yardımcı, 1970: 86-87)

9. Can Suyu

Lokman, bir gün kuşları toplayarak, cennet ve cehennem arasındaki can suyundan getirene beş yüz yıl ömür vereceğini söylemiş. Akbaba, istenilen suyu getirmiş, fakat gagasındaki suyu verirken dökmüş ve bir damlasını da yutmuş. Bundan dolayıdır ki akbaba uzun ömürlüdür. (Bayat, 2000: 31-32)

10. Hükümdar Kızının İyileştirilmesi

Hükümdarın hasta kızına yapılan tedaviler fayda vermeyince, son çare olarak Lokman'a başvurmuşlarsa da o bir sonuç alamamış. Saraydan ayrılırken hükümdara, "Kızınız temiz havalı bir yerde yıllanmış üç şeyin bir araya gelmesiyle iyileşebilir." demiş. Bahar geldiğinde çaresiz kalan baba hasta kızının Haruniye'deki Düldül Dağı'nın tepesine Tanrı'nın lütfuna bırakılmasını kabul etmiş. Ertesi gün, dağda sürüsünü otlatan bir çoban, kızı baygın bir halde görmüş, acıdığından orada bulunan bir kaplumbağanın kabuğu içerisine yaşlı keçisinden sağdığı sütü koyarak uzaklaşmış. Bir yılan gelerek sütün bir kısmını içmiş, arta kalana da zehirini akıtıp kaybolmuş. Bir ara uyanan kız yanındaki sütü içmiş ve kısa zamanda iyileşmeye başlamış. Çoban, her sabah kızın uykuda olduğu sıralarda oradan sürüsüyle geçerken süt bırakıyormuş. Yaptığından pişman olan hükümdar dağdan kızını almaya gittiğinde kızını sapasağlam bir halde görünce sevinçten ne yapacağını şaşırmış. Kız olayları anlattığı sırada çoban oradan geçiyormuş. Sütü kendisinin bıraktığını söyleyince hükümdar kızıyla onu evlendirmiş. Lokman Hekim'e kızının iyileştiğini söylediğinde Lokman, "Temiz dağ havası, yüz yıllık kaplumbağanın kabuğu, yüz yaşındaki keçinin sütü ile şifalı yılanın zehrini ben nerden bulayım?" demiş. (Aktan, 1978: 8-27)

11. "Ayva Suyun Kurusun"

Zamanın büyüklerinden birinin kızı hastalanmıştı. Lokman Hekim'e getirdiler. Lokman Hekim bu kızın derdine çare bulamadı. Hasta kızı evine götürdüler. Aradan günler geçti. Kızın iyi olduğunu Lokman Hekim'e haber verdiler. Lokman Hekim, bunun sebebini aradı, sordu ve öğrendi. Ayvadan damlayan sudan şifa bulduğunu anlayınca, ayvanın sırrının kendisinden saklandığına kızdı ve şu bedduayı etti:

- Ayva suyun kurusun.

Rivayete göre; o günden bu güne kadar ayvanın büyüklüğüne rağmen, yeteri kadar suyu yoktur. (Yardımcı, 1970: 37-38; Berk, 1982: 13; Üçer, 1984: 366)

12. Lokman Hekim Nasıl Hekim Olmuş?

Anlatılır ki:

Lokman'ın ilk adı CAMESAP olup; babasını küçük yaşta kaybettiğinden, tek bir annesi ile kalmış. Fakirlik yüzünden geçimini odun satmakla temin edermiş. Arkadaşları ile birlikte bir gün ormana odun toplamaya gitmişler. Odunları hazırlayıp hayvanlarına yükledikten sonra, acıkan karınlarını doyurmak ve yola koyulmak için bir ağacın altına oturmuşlar. Camesap doyarak sofradan geri çekilmiş. Elinde bulunan sopasının ucu ile oturduğu yeri kazmaya başlamış. O anda bir delik görünmüş. Daha çok eşilen delik büyüdükçe büyümüş ve bir bal kuyusu olduğu meydana çıkmış. Üç arkadaş sevinç dalgaları arasında kuyunun etrafını temizleyerek, odun yerine hayvanlarına bal yüklemiş ve satmak için şehrin yolunu tutmuşlar. Bir gün, beş gün, on gün derken bal kuyusunun dibi görünmüş. Sattıkları baldan hayli para kazanmışlar. Kuyunun dibini temizlemek için Camesap'ı belinden iple bağlayarak, kuyunun dibine indirmişler. Kuyunun balı tamamiyle temizlendikten sonra arkadaşları hainlik düşünerek Camesap'ı kuyunun dibinde bırakmış, oradan ayrılmışlar. Camesap'ın annesinin yanına giderek merkebi ile birlikte Camesap'ı arslanların parçaladığını söylerler. Ah u figanlar içerisinde kalan annesinin yüreğini dağlarlar…

Derin kuyunun içerisinden çıkmaya çalışan Camesap başaramaz. Büyük çaba ve bağırtıları bir fayda temin etmeyerek, uyur kalır. Uyandıktan sonra ne yapacağını düşünürken, bir örümcek yuvası görür. Yuvayı biraz büyülterek sürüne sürüne yürümeye başlar.

Yürüdükçe delik büyür, ayağa kalkarak meydana gelen bir yol üzerinden ilerler. Nihayet önünde başka bir dünya görmeye başlar. Bağlık, bahçelik, çiçeklik, çayırlık ve çimenlik bir dünya… Yeryüzüne benzemeyen ve yeryüzünde eşi olmayan güzelliklere sahip bir dünya… şaşkınlık içerisinde biraz daha yürürken, önüne allı pullu bir yavru yılan çıkar. Yerde gezen karıncaları bile incitmeyen Camesap, bu yavru yılanı elleri ile okşamaya başlar. Biraz sonra yılan konuşmaya başlar:

- Siz kimsiniz, nereden gelir, nereye gidersiniz? Camesap soğukkanlılıkla başından geçenleri bir bir bu yılan yavrusuna anlatır. Yılan yavrusu tekrar bir sual sorar:

- Ey insanoğlu, yeryüzüne çıkmak ister misin? Camesap sevinçle cevap verir:

- Elbette isterim. Annemi çok özledim. Başını kaldıran yılan konuşur:

- Beni iyi dinle insanoğlu. Burası yılanlar hükümdarı Şahmaran'ın ülkesidir. Ben onun kızıyım. Sattığınız o bal kuyusu da babamın erzak deposudur. Ben bu bağları dolaşmaya çıkmıştım. Bana bu kadar hüsnüniyet gösterdiğinizden ötürü; babama rica ederek, seni dünya yüzüne çıkarttıracağım. Ben önde gideceğim, sen peşimi takip edeceksin. Gideceğimiz yerde çok büyük yılanlar vardır, onlara ve sağa sola bakmadan beni takip edeceksin. Böyle bir müddet gittikten sonra altı başı yılan, yedinci başı da insana benzeyen babamı göreceksiniz. Bana senin kim olduğunu babam soracak. Ben "Hayatımı kurtaran bir insanoğludur baba." diyeceğim. Babam "Dile benden ne dilersen insanoğlu." diyecek sana. Sen de "Sağlını dilerim." diyeceksin. Babam "Benim sağlığımdan sana fayda yok, dile dileğin, vereyim muradın." şeklinde konuşacak. O zaman "Sende bulunan mührü isterim." diyeceksin. Babam beni çok sevdiği ve hayatımı kurtardığın için bu isteğini yerine getirecek. Eline mührü aldıktan sonra, dilediğin dünya üzerine çıkman mümkün olacaktır. Bunları sabırsızlıkla dinleyen Camesap arkadan, yılan önden bir müddet yürümüş, yılanlar padişahı Şahmaran'ın önüne gelmişler. Yavru yılanın dedikleri harfiyen tatbik edilmiş. Şahmaran çok memnun kalarak, Camesap'ı kırk gün misafir etmek istemiş. Şahmaran'ın emri altında bulunan Belkaya isminde insanoğluna benzeyen birisine teslim edilen Camesap, tam kırk gün gezmiş. Kırk gece hikayeler dinlemiş. Kırk gün eğlenmiş, garip ülkenin güzelliklerine hayran kalmış. Kırk birinci gün Şahmaran'dan mührü alarak yeryüzüne çıkmak istemiş. Şahmaran Camesap'a birçok nasihatlerde bulunmuş. Yerini kimselere söylemeyeceği üzerine söz almış, yeminler yaptırmış. Camesap söz vermiş, yemin etmiş ve mührü teslim almış. Sihirli mührün marifeti olarak; emri üzerine iki Arap meydana çıkarak Camesap'ı aynı bal kuyusundan dünya üzerine çıkarmış, kendileri geri dönmüşler.

Dünya üzerine çıkan Camesap evinin yolunu tutar. Evine vardığı zaman ihtiyar annesi ile kucaklaşır, koklaşırlar. Olaylardan bahsedilir, görülen yerler anlatılır ve Camesap'ın başından geçenler annesi tarafından gözyaşları arasında merakla takip edilir. Camesap'ın vücudu üzerinde meydan gelen alacalıkların kimselere söylenilmemesi karar altına alınır.

O zamanlar Camesab'ın bulunduğu memleketin hükümdarı çaresi bulunmayan bir hastalığa tutulmuş, derdinin çaresini aramak için ülkesinin her tarafına haberler göndermişti. Derdinin çaresini bulanlar ve hükümdarı iyi edenler mükâfatlandırılarak, vezir olacakları bütün ülkeye ilan edilir. Devrin müneccimi hükümdarın yanına gelerek, derdine çare bulacağını söyler. Ülkede yaşayan bütün insanların sarayın önünden geçerek vücutlarına bakılmasını şart koşar. Her tarafa tellallar gönderilerek hükümdarın emri ile müneccimin bu isteği yerine getirilir.

Bütün ahali soyunarak sarayın önünden teker teker geçerler. Müneccim bunların vücutlarını kontrol ederek, ala balığa benzeyen lekeler arar. Hiçbirinde aradığı lekeleri bulamaz. Ülkede bulunan bütün insanların sonunun geldiğini haber verirler. Müneccimin kellesinin vurulacağı sırada, halk arasından çıkan bir kişi söz ister. Mahallelerinde bulunan dul bir ihtiyar kadının oğlunun buraya gelmediğini söylerler. Askerler giderek tarif edilen dul kadının oğlu olan Camesap'ı hükümdarın huzuruna çıkarırlar. Müneccim, Camesap'ın elbiselerini çıkararak vücudunu muayene eder. Camesap'ın vücudunda aradığı lekeleri gören müneccim sevinerek, "Aradığımız adam budur. Hükümdarımızın derdinin çaresi olan ilacı bu adam getirecek." şeklinde bağırır. Müneccim hemen hükümdarın veziri ilan edilerek, Camesap'ın hükümdarı iyi edecek ilacı getirmesi emredilir müneccim tarafından. İsteği hemen kabul edilir. Düşünceler içerisinde evine gider. Olup bitenleri annesine anlatır. Hükümdarı iyi edecek olan ilacı getirmediği taktirde, kellesinin vurulacağını söyler. İhtiyar annesinin ağlamaları arasında, Şahmaran'ın verdiği mühür aklına gelir. Annesinden sakladığı mührü isteyerek, dizine sürer. O anda karşısına yine iki Arap çıkar. İki Arap'a emrederek Şahmaran'ı görmek istediğini söyler. Emri üzerine kendisini Şahmaran'ın karşısında bulur. Durumu bir bir anlatır. Şahmaran bütün olup bitenleri bildiği için şöyle konuşur:

- Ya insanoğlu… Ben sana insanoğullarının çiğ süt emdiklerini, puşt ve kalleş olduklarını söylemiştim. Hakikaten sizler kalleşmişsiniz. Benim ülkemde bana söz vermiş, yerimi kimselere söylemeyeceğin üzerine yemin etmiştin. Ömrüm bu güne kadarmış ne yapalım. Vadem demek senin elindeymiş. Şahmaran bütün yılanları yanına toplayarak durumu anlatır. "Ben gelene kadar tahtıma, tacıma ve çocuklarıma iyi bakın." diyerek ülkesinden ayrılır. Camesap'la birlikte yeryüzüne çıkarlar. Bir su başında durak yaparak konuşurlar. Şahmaran:

- Beni iyi dinle insanoğlu. Hasta hükümdarınızın yanına varmadan geniş bir sahada beni kes. Vezir olan müneccimi çağırarak ondan büyük bir kazan iste. Kazan geldikten sonra beni kıyma şeklinde doğrayarak kazana doldur. Kazanı iyice kaynatarak, beni pişir. Etim ve kemiğim eriyip su haline gelene kadar kazanın altını odunsuz bırakma. Kazan kaynarken dışarı sıçrayan kanlarım pire olarak, mahşere kadar sizlerin düşmanı olacak, kanlarınızı emecek. Ölülerinizi mezarlarda yılanlar yiyecek. İskan buldukları zamanlar sağlarınızı bütün yılanlar ısıracak. Yılanlarla insanlar bu yüzden birbirlerine düşman olacaklar. İnsanoğulları her gördükleri yerlerde yılanları öldürmeye çalışacaklar. Kazan içerisinde benim etim ve kemiğim su haline geldikten sonra, devamlı olarak karıştıracaksın. Kazanın dibinde üç bardak su kalana kadar bu işe devam edeceksin. Sonra kazanı ateşten indirir, suyu üç bardağa bölersin. İlk bardağı hasta olan hükümdarınıza içireceksin, hemen ölecek. İkinci bardağı baş vezir olan müneccime içireceksin, deli olup, dağlara kaçacak, üçüncü bardağı da sen içeceksin, o günden sonra ismin LOKMAN HEKİM olacak. Dünyadaki bütün hastalıklara derman bulacaksın. Bütün otların dilinden anlayacak, çeşitli ilaçlar yapacaksın. Dikkat et, eğer bardakları yanlış içirecek olursan; padişah iyi olur, vezir Lokman Hekim olarak, sen de deli olup dağlarda gezersin. Dağlardaki bütün otlar sana eziyet ederler. Bütün bu anlatılanları merakla dinleyen Camesap'la birlikte yollarına devam ederek, hükümdarın bulunduğu ülkeye vasıl olurlar. Şahmaran'ın dediklerini harfiyen tatbik ederler. İlk bardak suyu hükümdara içirdikleri zaman, hemen ölür. İkinci bardak suyu içen vezir de deli olarak dağlara kaçar. Üçüncü bardağı da Camesap içerek evine doğru gitmek için yola çıkar. Yolda yürürken kenarlarda bulunan bütün otlar ve çiçekler dile gelerek "Lokman" diye bağırmaya başlarlar. Bundan sonra Camesap adı Lokman olur. Bütün otlar ve çiçekler "Ben falan derdin dermanıyım" şeklinde dile gelir, Lokman Hekim'le konuşurlarmış. Günler ilerlemiş, aylar ve yıllar geçmiş. Lokman, hekimlik yapmaya başlamış, ülkelerin her tarafına ünü yayılmış. "Lokman Hekim" ismi altında bütün dünyaya tıp ilmini yaymış. Bütün dertlere derman, bütün yaralara merhem yapmış. Dağlarından yağ, çiçeklerinden bal akan güzel Anadolu'yu adım adım, karış karış gezerek tıp ilmine hizmet etmiş. Bütün ilaçları defterine yazmış. Rivayetlere göre ölümün dahi çaresini bulduğu bir sırada, büyük Allah'ın emri ile Cebrail Aleyhisselam tarafından elindeki defteri suya atılmış. Rivayetler arasında

ölümsüzlük suyunun bir karga tarafından getirildiği, bir balık başının olduğu ve bir çiçek içerisinde bulunduğu söylenilmektedir. (Yardımcı, 1970: 41-47)

13. Kılıç Üzerine Yazılan Yazılar

Lokman Hekim dağlarda gezerken bir gün kulağına bir ses gelmiş: "Dur ya Lokman." Lokman bu sesin geldiği yeri bulamayarak yoluna devam eder. Yine bu ses işitilir. Sesin geldiği yeri bulamayan Lokman Hekim yoluna yine devam etmiş. Daha şiddetli bir ses daha yükselmiş: "Yerinde dur ya Lokman." Bu sefer Lokman Hekim yerinde durarak sesin geldiği yeri anlamak istemiş. Gözler görmemiş bir şehir ve insanları… Saraylar, bağlar ve bahçeler… Bir merdivene çıkan Lokman Hekim, kendisini bir saray içerisinde bulmuş. Bir karyola üzerinde ipeklere sarılı bir adam yatıyor. Yanında büyük bir kılıç, kılıcın üzerinde çeşitli yazılar görmüş. Kılıç üzerinde şunlar yazılı imiş: "Ben dünyanın en büyük padişahlarından biriyim. Kimse bu kılıcın önünde duramazdı. Şarktan Garba, Cenuptan Şimale bütün insanlar çalışarak eker, biçer benim ambarımı doldururdular. Ülkemde yaşayan bütün insanlar mesut ve bahtiyardılar. Yokluk ve sıkıntı nedir bilmezlerdi. Bolluk ve bereketli günler nasıl olduysa sona erdi. Kıtlık oldu. Ülkemin topraklarında bitki bitmez oldu. Ambarlarımda bulunan bütün erzaklarımı, ülkemin halkına dağıttım. Kıtlık devam etti. Tebam ve askerlerim açlıktan kırıldı. Günde bir adama bir lokma tayin ettim. Bu da tükendi. Nihayet sarayımda bulunan bütün insanlar da açlıktan öldüler. Bir tek hizmetçim kaldı. Üç günde ağzıma bir şey koyamadım. Perişan oldum. Hizmetçime dedim ki git bütün ambarlarımın diplerini ara bana darı bul getir. Hizmetçim gitti bütün ambarlarımın diplerini aradı, taradı ve bir tane dahi darı bulamadan geri döndü ve o da öldü. Bir zamanlar bütün dünyaya hükmeden bir insan iken, bir darıya muhtaç bir insan olarak ölüyorum. Bir darı kadar bile dünyada kıymetim olmadı. Mağrur olarak dünyada ömrümü boşa geçirmişim. Bunları kılıcımın üzerine yazıyorum ki, hayatım ibret olsun." Kılıcın üzerinde bulunan bu yazıları Lokman Hekim okuduktan sonra, cebinden çıkardığı deftere aynen not almış. Kılıcı tekrar ölünün yanına bırakarak, merdivenden aşağı inmiş. Dağdan tekrar bir kapı açılarak kapanmış ve Lokman Hekim kendisini eski yerinde bulmuş. Evine gelerek oğluna ve

evinde bulunan insanlara kılıç üzerinde bulunan yazıları okumuş. “Dünyadan ibret al, doğru yoldan ayrılma ve mağrur olma.” sözü zamanımıza kadar gelmiş. (Yardımcı, 1970: 51-52)

14. O Elleri Olmasaydı

İhtiyar bir kadının tek oğlunun gözleri kör olmuş. Gözlerinin açılması için Lokman Hekim’e gidilmesini annesine söyleyen kör çocuk şöyle demiş:

“Gözlerimin kör olduğunu git Lokman Hekim’e söyle anneciğim. Lokman Hekim en önden ne söylerse onu aklında tut.” Oğlunun isteği üzerine ihtiyar anne Lokman Hekim’e giderek, durumu anlatır. Lokman Hekim:

“Ah o elleri olmasaydı.” der. Eve dönen ihtiyar kadın, Lokman Hekim’in söylediği ön sözü aynen kör oğluna söyler. Bir ip getirilerek kör çocuğun elleri bağlanır. Bir hafta sonra kör çocuğun gözleri açılır. Gözünün bütün yaraları iyi olur. (Yardımcı, 1970: 62)

15. Kara Koyunun Südü

Hazret-i Lokman’ın bütün dertlere çare ve ilaç bulduğunu haber alan cilt hastalığına yakalanmış ve uzun yıllar tedavi edilememiş bir hasta Lokman Hekim’in evine gelir. Soluk benizli, yaralarının tesiri ile takattan düşmüş ve bacakları üzerinde duramayan hasta adamı Lokman Hekim laboratuvarına götürmüş. Tereklerde bulunan şişelerden hiçbiri titrememiş.

- Senin derdinin çaresi yok kardeşim. Tavsiyem olarak uzun bir seyahate çık. At üzerinde uzun zaman gezerek, tabiatı seyret. Dağlar ve yaylaları gez, dolaş. Gücün yeterse evlen.

Dünyaca meşhur bir hekimin ümit kırıcı cevabı karşısında donakalan hasta, Lokman Hekim’in evinden ayrılmış. “Artık benim için ölümü beklemekten başka çare yok.” mırıltısıyla köyünün yolunu tutmuş. Aradan aylar geçmiş. Her geçen gün ölüme yaklaştığını hisseden hasta, vücudunda bulunan yaralarını güneşlendirmek için

bir yamaca yaslanarak uyumuş. Uyku anında aniden bir ses işiterek uyanmış. Gözlerini açtığı zaman karşısında bir koyun sürüsünün otladığını görmüş. Koyunların otlama ve melemesini büyük bir zevkle takip ederken, siyah bir koyunun kendisine doğru yaklaştığını görmüş. O anda bir delikten çıkan siyah bir yılan, kara koyunun bacaklarına sarmaşık gibi sarılarak memelerinden süt emmeye başlamış. Biraz sonra yılan sıyrılmış, koyun çekilerek sürü içerisine karışmış. Bu sahneyi merakla takip eden ağır hasta donakalmış. Yılan deliğine girerken kenarda bulunan bir taş oyuğuna kusmuş. Bütün bunlarda bir hikmet arayan hasta, "Bütün bu olanlar benim için bir mucize olmalı. Benim buralara gelmem. Koyun sürüsünün peydah olması. Sürü içerisinden siyah bir koyunun ayrılarak bana yaklaşması. Delikten siyah bir yılanın çıkması ve koyunu emmesi. Sonra koyunun sürü içerisine karışması. Yılanın yuvasına girerken taş oyuğuna kusması. Mademki benim hastalığımın dermanı yok, ne olursa olsun ben şu yılan kusmuğunu yaralarıma süreceğim." Dedikten sonra, oyukta toplanan zehirli kusmuğu vücudundaki yaralara sürmeye başlar. Yaralarının sızısı ile tekrar uyuyakalır. Birkaç saat sonra uyandığı zaman ne görsün, vücudundaki bütün yaralar pul pul kabuk bağlamış. Tatlı bir kaşıntı hissederek derisini kaşıdığı zaman, kabuklar dökülmüş. Dökülen kabukların yerini sağlam bir deri almış. Sevincinden yerinde duramayan hasta Allah'a şükrederek, kuvvetinin de arttığını hissetmiş. Dağın eteğinde akan küçük bir ırmakta banyo yaptıktan sonra sapasağlam bir delikanlı olmuş. İlk iş olarak Lokman Hekim'in evine koşarak durumu anlatmış. Gülümsemeler arasında Lokman Hekim şunları söylemiş:

- Dünyada bütün hastalıkların çaresi, bütün yaraların dermanı vardır. Ben sana siyah bir koyunu emdikten sonra kusan siyah bir yılanı nereden bulacaktım.

Bunları söylemediği halde bilen Lokman Hekim'in bu sözleri, iyi olan hastayı şaşkına döndürür.

- Şimdi inanıyorum ki sen gelmiş ve gelecek bütün hekimlerin hekimi ve bütün doktorların pirisin. Lokman Hekim ismin ve ünün, dünya durdukça duracaktır, demiş. (Yardımcı, 1970: 48-50)

16. Ölümsüzlüğün Sırrı 1

Bir gün Lokman Hekim kırlarda dolaşırken bir bitki ona seslenmiş:

- Ey Lokman Hekim bende ölümsüzlüğün sırrı var… Lokman Hekim hemen ölümsüzlüğün sırrını kendinde taşıyan bitkinin yanına koşarak, suyunu çıkarıp bir şişeye doldurmuş. Sonra kendi kendine düşünmüş: "Ölümsüzlük sırrını elimde bulunduruyorum. Bunu ben mi içsem, yoksa başka birine mi içirsem? Acaba bir başkasına içirecek olsam, insanlığın hayrına bir iş yapmış olur muyum? Ben içecek olsam, dünya ve insanlık benden ne fenalık görebilir? Kendim kadar güvendiğim biri var mı ki?" Bu düşünceler arasında ölümsüzlük sırrını bizzat kendisi içmeye karar vererek, şişeyi eline almış. Tam bu sırada, o zamana kadar görmediği bir kuş meydana çıkmış. Şişeyi Lokman Hekim'in elinden kapıp kaçmış. Lokman Hekim gözleri ile kuşu takip ederek, onun bir ağaç üzerine konduğunu görmüş, kuşun peşinden koşmaya başlamış. Ölümsüzlük sırrını içmek ve sonsuz hayata kavuşmak isteyen garip kuş; şişeyi gagasıyla kırmış, yudumlamak isterken yere dökülmüş ve boğazı delinmiş olarak ağaçtan yere düşmüş. Lokman Hekim garip kuşu yerden aldığı zaman, boğazının delinmiş olduğunu görmüş ve ölümsüzlük suyunun kaybolduğunu anlamış.

- Şahmaran, Lokman Hekim'e sırlar verirken, ölümsüzlük sırrı üzerinde de bir sır vermişti. Hiçbir kimseye söylemeyeceğine dair Şahmaran'a söz vermiş olduğu bu sır, ölümsüzlük suyunu taşıyan otun bulunmasına yarayacak bir parola idi ve bir cümleden ibaretti. Bu cümlecik Lokman Hekim'in hafızasından silinmiş, uçup gitmişti. Artık Şahmaran da olmadığına göre, ölümsüzlük sırrının bulunmasına imkân yoktu. O gün bu gündür, bütün insanlar ölümsüzlük sırrını ararlar da bulamazlar. Ölüme çare bulunamayacağı ve her nefsin ölümü tadacağı gerçeği karşısında sükût eder kalırlar… (Yardımcı, 1970: 56-57)

17. Ölümsüzlüğün Sırrı 2

Lokman Hekim ölüme çare bulmak için kitaplarını alarak dağlara çiçek toplamaya giderken, önüne bir köprü çıkar. Köprünün üzerinden geçerken, Cenabı Hak Cebrail isimli meleğe emir verir:

- Ya Cebrail yetiş. Lokman Hekim ölüme çare bulmak için köprünün üzerinden geçiyor. Hemen git elindeki bütün kitapları suya at. Cebrail hemen köprü üzerinde Lokman Hekim'in önünü keser:

- Dur nereye gidiyorsun?

- Ecel derdine derman buldum, şu karşıki dağdan çiçeklerini toplamaya gidiyorum.

- Öyle ise şu anda Cebrail nerede bulunuyor, bil bakalım? Lokman Hekim cevap verir:

- Gökleri aradım, göklerde bulamadım. Yerleri aradım, yerlerde bulamadım. Yerle gök arasında su üzerinde kurulmuş muallak bir köprü üzerinde bir insanla konuşurken buldum. Öyle ise Cebrail sensin. Demesi ile Cebrail hemen kolunu vurarak Lokman Hekim'in bütün kitaplarını suya düşürmüş. Lokman Hekim'in elinde sadece birkaç yaprak kalmış. Rivayetlere göre bu nehir Nil veya yurdumuzdaki Seyhan nehridir. Piyasada bulunan şimdiki bütün ilaçların aslı, Lokman Hekim'in kolları arasında kalan birkaç yaprak içerisinden alınmış. Yine başka bir rivayete göre; Lokman Hekim'in elinde bulunan ölümsüzlük formülünü, bir balık kaparak sulara karıştırmış. Ölümsüzlük suyunu gagasında getiren bir karga, ağzını açarak arpa tarlasına düşürmüş. Karganın boğazında kalan bir damla su yüzünden, ömrü uzun olmuş. (Yardımcı, 1970: 57-58)

18. Yüz Sene Pamuk İçerisinde Kalmış

Lokman Hekim bir gün hastalanmış. Kendisini pamuklara sarmalarını söylemiş. Lokman Hekim'in bütün vücudunu pamuklara sarmışlar. Rivayete göre tam yüz sene Lokman Hekim pamuklar içerisinde kalmış. Sonra Allah'ın emri ile

Cebrail, Lokman Hekim'e can vermiş. Lokman Hekim daha hiç hastalanmadan yıllarca yaşamış. (Yardımcı, 1970: 64)

19. Allah Belanı Versin

Lokman Hekim bir gün bağ sulamaya gitmiş. Karşısına bir adam çıkarak, su vermemek istemiş. Lokman Hekim'e ileri geri kötü sözler söylemiş. Lokman Hekim dayanamayarak:

- Allah senin belanı versin, demiş. Hasta yataklarına düşen adam uzun zaman tedavi edilememiş. Nihayet bir doktor tarafından kendisinin Lokman Hekim'e gitmesi tavsiye edilmiş. Hasta adamı Lokman Hekim'e götürmüşler. Hastayı tanıyan Lokman Hekim:

- Seni affettim, Allah şifanı versin, demiş. Aradan birkaç gün geçtikten sonra hasta adam ayağa kalkmış. Hatasını anlayan adam, bir daha başkalarına kötülük yapmamaya yemin ederek, Lokman Hekim'den özür dilemiş. (Yardımcı, 1970: 64)

20. Lokman Hekim'in Babasının Dirilmesi

Rivayetlere göre Lokman Hekim'in babasının adı Danyal'dır. Bazı rivayetlere göre ise kendi adı da Danyal'dır. Rivayetlere göre Lokman Hekim'in babası öleceği gün vasiyet ederek ölmüş. Lokman Hekim babasının ölümüne çok üzülmüş. Dağlara çıkarak çeşitli çiçeklerden babasının vasiyeti üzerine çeşitli ilaçlar yapmış. Çiçekleri suyunu çıkararak babasının mezarı üzerine dökmüş. Lokman Hekim döktükçe, mezarın içerisinden "Dök" diye bir ses işitilmiş. Bu ameliyenin yapılmasından birkaç hafta sonra Lokman Hekim'in babası dirilmiş. (Yardımcı, 1970: 69)

21. O Aradığın İlaç Bendedir

Lokman Hekim bir gün bir hastası için ilaç yapmak üzere dağlara gezmeye çıkmış. Otlar ve çiçeklerle konuşurken, bir çiçek dile gelmiş: "Aradığın ilaç bendedir. O ilaç da yapılmış olarak falanca eczanededir." demiş. Lokman Hekim bunları işitir işitmez hemen belirtilen eczaneye koşmuş. İçeri girer girmez tereklere bakmış. Çiçeğin söylediği ilaç içerisinde olan bir kutu sallanmış. Aradığı ilacın o olduğunu anlayan Lokman Hekim sallanan kutuyu alarak, hastasını şifaya kavuşturmuş. (Yardımcı, 1970: 72)

22. Şişeler Dile Gelirmiş

Bütün dertlere derman bulan Lokman Hekim isim yapmış bir doktor ve veli idi. Yeryüzünde bulunan bütün nebatlar Lokman Hekim'in karşısında Allah'ın emri ile dile gelmiş, hangi hastalığın ilacı olduklarını söylemişlerdir. Tabiat üzerinde dile gelen bütün nebatları Lokman Hekim toplamış, hastalarını şifaya kavuşturan ilaçları yapmıştır.

Lokman Hekim'e tedaviye gelen bütün hastalar iyileşerek geri dönerlermiş Allah'ın izni ile. Bütün yaralara derman Lokman Hekim tarafından yapılırmış bütün ot ve çiçeklerin dili ile. Lokman Hekim'e muayeneye gelen hastaları Lokman Hekim muayene etmez, raflarda bulunan şişelerine bakarmış. Hastanın derdine derman olan ilacın bulunduğu şişeler titrer, hareket eder, Lokman Hekim tarafından alınarak hastalara verilirmiş. (Yardımcı, 1970: 76-77)

23. Yüz Yaşında Dul Bir Kadın Gençleşmek İster

Yüz yaşında bulunan bir kadın gençleşmek ve güzelleşmek için Lokman Hekim'e müracaat eder.

- Beni 25 yaşında genç bir kız haline getirebilirsen seni altınla tartarım, der. Lokman Hekim bu kadının isteğini kabul etmeyerek:

- Bende senin gençleşmen ve güzelleşmene ait ilaçlar yoktur ve yapamam, der. Zengin ve dul kadın Lokman Hekim'in evinden çıkarken, Lokman Hekim'in çırağı, kadının istediği ilaçları yapacağını gözleri ile işaret eder. Lokman Hekim'in çırağı ile gençleşmek isteyen dul kadın arasında pazarlık yapılır ve altınlar sayılarak çırağa teslim edilir. Çırak kadına der ki:

- On sekiz yaşında genç bir delikanlı ile evlenirsin, delikanlı iki ay sonra ölür. Tekrar on sekiz yaşında genç bir delikanlı ile evlenirsin. Bu da beş ay sonra ölür. Sonra yine on sekiz yaşında bir delikanlı ile evlenirsen, bu da sekiz ay sonra ölür ve istediğin yaş, güzellik ve fırsatlara sahip olursun.

Lokman Hekim'in çırağının dediklerini yüz yaşındaki dul kadın aynen tatbik eder. Çırağın dedikleri aynen çıkar ve kadın üçüncü erkekten sonra muradına erer. Yüz yaşındaki dul kadın gençleşmiş, güzelleşmiş ve 25 yaşındaki bir kızda bulunan hasletlere sahip olmuştur. İhtiyarlıktan gençliğe dönmenin verdiği sevinç ve gururla Lokman Hekim'e giderek, alaylı tavırlarla başkalarından gençleşmenin sırrını öğrendiğini ve yerine getirdiğini söyler. Hiddete gelen Lokman Hekim'in dudaklarından şu cümleler dökülür:

Bu sırrı sana öğreten kimsenin gözleri kör olsun. Senin gençleşmen ve güzelleşmen üç gencin canına değer miydi? O anda içeri giren Lokman Hekim'in çırağının gözlerinin kör olduğu görülür. Gençleşen kadın hayret ve korku içerisinde Lokman Hekim'den özür diler, tövbe eder ve Lokman Hekim'in evini terk eder. (Yardımcı, 1970: 78-79)

24. Zehir De Bir İlaçtır

Lokman Hekim tedaviye gelen bütün hastalarına iyi muamele eder, ilaçlarını vererek yaralarını sararmış. Tereklerde bulunan ilaç dolu şişeler; hastalıkların çeşitlerine göre yerlerinde oynar, Lokman Hekim bu şişede bulunan ilacı alarak hastalarına verirmiş…

Bir gün Lokman Hekim'e tedaviye gelen hastanın biri karşısında, içerisinde zehir bulunan şişe yerinde oynamış. Zehir şişesinin sallandığını gören Lokman Hekim, hastayı tedavi edemeyeceğini belirterek evine gönderir. Hasta üç defa

Lokman Hekim'e tekrar tedaviye gelir. Üç defasında da içerisinde zehir dolu bulunan şişe yerinde titrer. "Bu hastanın derdinin çaresi de zehirdir." diyerek zehri hastaya verir Lokman Hekim. Hasta tamamıyla iyi olur. O anda Lokman Hekim: "Zehir de bir ilaçtır." diye buyurur. (Yardımcı, 1970: 84)

25. Susam Yerine Arpa Ekin

Lokman Hekim zamanında isyan ve insanlara zulümde bulunan zengin bir çiftlik sahibi varmış. Bu adam dünyaya tapar, menfaatini her şeyden üstün tutar ve Allah'ın emirlerine her zaman sırtını dönermiş. Mahiyetinde çalışan işçilerin haklarını zamanında vermez, ağır baskılar altında çalıştırırmış. Dünyaya tapan bu adama iyi bir ders vermek için Lokman Hekim işçi olarak çiftliğine girer. Aradan aylar geçer. Lokman Hekim'in ağası bir gün Lokman Hekim'i çağırarak, filanca tarlasına susam ekmesi için emir verir. Lokman Hekim bilerek tarlaya susam yerine arpa tohumu ekmiş. Durumu efendisine haber verdiği zaman, efendisi çok kızarak söylenir:

- Ben sana tarlaya susam ek demiştim, sen neden arpa ektin? Lokman Hekim güzel bir şekilde cevap verir:

- Ziyanı yok efendi, arpa ektim susam biter. Efendisi iyice kızar:

- Sen ne aptal adamsın. Böyle saçma şey olur mu? Arpanın ekildiği yerde susam biter mi? Lokman Hekim durumunu hiç bozmadan şöyle cevap verir:

- Efendim sözünüz çok doğrudur. Elbette ki arpa ekilen yerde susam beklenemez. Bu hayal bana sizden aksetti. Siz daima isyan ve fesatta bulunuyorsunuz. Allah'a karşı geliyorsunuz. Hak yiyorsunuz. İşçilerinize çok kötü muameleler yapıyorsunuz. Bütün kötülükleriniz yanında yine de ahrette sevap alacağınızı beyan ediyorsunuz.

Bu sözler karşısında zalim karakterli ağa, âlim karakterli bir insan olarak hidayet yoluna gelmiş, tövbe etmiş ve Allah, Peygamber'in istediği mühim bir kul olmaya söz vermiş. Lokman Hekim'i de yanından ayırmamış. (Yardımcı, 1970: 89-90; Ünver, 1972: 18)

26. İçilen Zehir

Lokman Hekim zamanında, okumak ve talim görmek üzere gözleri kör ve kulakları sağır bir kimse Lokman Hekim'e müracaat eder. Lokman Hekim bu adamın isteğini kabul ederek, gözleri kör ve kulakları sağır kimseyi çırağı olarak yanına alır. Aradan günler, aylar ve yıllar geçer. Lokman Hekim'in çırağı, artık kıymetli bir kalfa olmuştur. Bir gün Lokman Hekim ameliyat yaparken, çırağı tarafından bir noksanlığı görülür ve nasıl yapılacağı Lokman Hekim'e izah edilir. Lokman Hekim kör ve sağır kalfasının dediği şekilde yaparak ameliyatı başarı ile nihayete erdirir. Bu ameliyat anında gözleri kör ve kulakları sağır kalfa, Lokman Hekim'in yanından kaçarak uzaklaşır. Evine giderek bir çanak süt ister ve kör gözleri ile bu çanak içerisine bakar. İlahi bir hikmet olarak bu anda çanakta bulunan sütün bir küçük derya olduğunu ve daha büyük deryaları aramasının şart olduğunu gaipten gelen ses kendisine hatırlatır. Kör ve sağır kalfa memleketinden çıkarak Avrupa'ya gider. Rivayetlere ve söylentilere göre, Avrupa'ya tıp ilmi Lokman Hekim'in bu kalfası tarafından yayılmıştır. Avrupa'da uzun yıllar kalan kör ve sağır kalfa, ilmini ve görgüsünü daha çok arttırır. Nihayet memleketine dönerek, hocası olan Lokman Hekim'le imtihan olmak ister. Lokman Hekim çeşitli otlardan zehir yaparak, bu çırağına içirir. Zehiri içen adamı, hemen kendi tarafından yetiştirilen çıraklar tedavi ederler. Böylece birbirlerinin büyük bir hekim olduklarını etraflarına bir defa daha ispat ederler. Çırak Lokman Hekim'den af diler. Lokman Hekim gururlanan çırağının bu hareketini affeder. Lokman Hekim, kör ve sağır kalfası ile bunlar tarafından yetiştirilen sayısız çırak ve kalfa, bütün dünyaya uzun zaman birlikte hizmet eder, hastalarını tedavi ederler. Etrafları, insanlık ve dünya bunlara minnettar kalır. Lokman Hekim ile yetiştirdiği büyük hekimler; dillerde destan, gönüllerde taht ve ilim denizinde büyük bir varlık olarak zamanımıza kadar gelirler… (Yardımcı, 1970: 92-93)

27. Lokman Hekim ve Her Uzvun Huyu

Lokman Hekim ameliyat yaparak hastasının karnındaki derdini keser ve o esnada dışarı çıkan bağırsaklara: "Haydi, içeri girin!" der. Onlar da Lokman'ın sözüne "Peki" diyerek sükûnetle girerler. Lokman, yarayı diker ve hastasını da ayağa kaldırır.

Bu ameliyatı öğrenen talebesinden bir muavini, hocası Lokman Hekim'in bulunmadığı bir sırada yine böyle bir hastasının karnını açar, derdini çıkarır. O sırada dışarı çıkan bağırsaklara: "İçeri giriniz." der. Bir türlü girmezler, tıpkı ustası Lokman Hekim'in söylediği gibi söyler, lakin onun sözünü dinlemezler. Bağırsaklar da dışarıda dururken hocası Lokman Hekim gelir. Muavinini böyle şaşalamış görünce ne yaptığını sorar. O da: "Tıpkı sizin gibi açtım. Açtım, hastanın karnındaki derdi çıkardım. Dışarı çıkan bağırsaklara tıpkı sizin dediğiniz gibi içeri giriniz dedim. Girmediler. Tekrarladım, lakin o taraflı olmadılar. Ben sokayım dedim, dinlemediler." cevabını verir.

Lokman bağırsaklara yaklaşarak sert bir dil ile: "Haydi bakayım, çabuk içeri girin." deyince bağırsaklar bu emri dinleyerek içeri girerler, muavini de bunu görünce şaşırır. Sonra Lokman Hekim: "Geçen gün benim ameliyat ettiğim hastanın bağırsakları söz dinleyen takımdandı. Bu seninkiler söz dinlemeyecek kadar aksi, onu iyi anladığımdan benimkiler tatlı dil ile dediğimi yaptılar, bu da ancak sert bir dil ile mutavaat gösterdi. Tedavi ettiğin her bir uzvun böyle bir huyu vardır. Onu da anlamak lazımdır." der. (Ünver, 1972: 22-24)

28. Bitkilerin Lokman'a Konuşması

Dünyadaki bütün bitkiler Lokman'a "Falan derde çareyim, ben şu illete iyi gelirim." diye konuşurlarmış. Bu yolla öğrendiği ilaç formüllerini defterine kaydetmiş. Eksik bir şey kalmasın diye okurken Azrail, Allah'ın iradesine aykırı olduğu gerekçesiyle bir kanat vuruşuyla defteri yakmış. Lokman'ın elinde yanık birkaç sayfa kalmış. Şimdi insanlığın elindeki tıp bilgisi diye ne varsa o birkaç sayfadan ibaretmiş. (Kabaklı, 1990: 2)

29. Lokman'ın Ölümsüzlük Arayışı

Lokman ihtiyarlığında kitabını alıp bir kayığa binip, ölüme çare aramaya giderken yanı başında bir adam peyda olur.

"Bu yaşta tek başına nereye gidiyorsun?"

"Ölüme çare aramaya."

"Ölüme çare var mı?"

"Yok, yok! Ama aramak da mı yok?"

"Bak hele şu kitabına ne kadar ömrün kaldı?"

"Yoksa sen Azrail misin?" der demez Azrail, bir kanat darbesiyle kayığı devirir, Lokman boğulur, kitap suya düşer. Dalgalar kitabın ancak birkaç sayfasını sahil-i selamete ulaştırabilir ki bütün hekimliğimiz de orada yazılı imiş. (Kızıldağlı, 1970: 5586-5587)

30. "Biraz Daha!"

Lokman ölürken talebesine vasiyet etmiş: "Ben ölünce vücudumu iyice ufak parçalara ayır ve bir kavanoza doldur, üzerime şu sudan dök ve bir gübreliğe göm. Dokuz ay sonra çıkarırsınız." Ölünce, talebesi vasiyetini yerine getirmiş. Lokman'ın karısı daha kaç gün var diye sorarmış. Aradan yedi sekiz ay geçmiş, bir gün sabrı tükenen kadın fırsatını bulup kavanozu gübreden çıkarmış. Lokman'ın uzvu teşekkül etmiş vaziyetteymiş. Kadın kavanozun ağzını açınca Lokman'ın şu sözleri işitilmiş: "Biraz daha! Biraz daha!" (Kızıldağlı, 1970: 5764-5765)

31. "Ateş İster!"

Lokman'ın hocası bir gün mühim bir ameliyat yapmak üzere bir hamam hazırlatmış, hastası ile beraber içeri girmiş fakat Lokman'ı içeri almamış. Merakını yenemeyen Lokman da hamamın kubbesinden ameliyatı setretmeye karar vermiş. Hocası hastasının kafasını açmış, beyin zarları arasındaki bir böceği oynaşır durur ve

hastayı rahatsız eder bir şekilde görmüş. Hoca, böceğin çengelli ayaklarıyla zara sıkıca tutunduğunu görünce böceği almakta tereddüde düşmüş. Kafasını kapatmak üzereyken, Lokman yukarıdan bağırmış: "Ateş ister! Ateş ister!" Hocası denileni yapınca, ateşten korkan böcek kaçmış. Hasta da kurtulmuş. (Kızıldağlı, 1970: 5764-5765)

32. Esmer Ekmeği Yiyen Olur Lokman

Hz. Süleyman bir gün Lokman olmak sevdasına düşmüş. Adamları ona çölün ortasında bir kale tarif etmişler, orada ancak hekimlik sırrını öğrenirsin demişler. O da kalkmış kaleye gitmiş, fakat içerde hiç kimseyi bulamamış. Nihayet bir siyah yılana dek gelmiş ve sormuş, "Lokman olmanın sırrı nedir?" Yılan da, "Şu taşı kaldır görürsün", demiş. Süleyman taşı kaldırmış, esmer ve beyaz olmak üzere iki küme un görmüş, bunları alarak dönmüş. Fırıncısına ikisinden de ayrı ayrı ekmek yapmasını söylemiş. Ekmekler pişmiş, tam o anda kapıya bir fakir gelmiş ve dilenmiş. Fırıncı bu adama acımış. Süleyman esmer ekmeği ne yapacak diye hepsini dilenciye yedirmiş, beyazları da götürmüş. Biraz sonra dilenci şehirden uzaklaşmış, amma yürüdüğü yollardaki otlar dile gelmiş ve biz şu derdin devasıyız diye konuşmaya başlamışlar. Fakir Lokman oluvermiş. Süleyman ise vaziyeti öğrenince Lokman'ı yanına almış, ne yapalım Allah hekimliği bize kısmet etmedi demiş. (Kızıldağlı, 1970: 5764-5765)

33. Arpa Suyunun Şifası

Lokman Hekim, ölüme karşı baş su, orta su, son su adını verdiği üç su bulmuş. Daha sonra kendi vücuduna göre bir kalıp yaptırıp, çırağına kendisini kesip parçalamasını, parçaları bir kalıba dökmesini, sonunda da sırasıyla döktüğünde canlanacağını söylemiş. Çırağı söylediklerini yerine getirmiş. Birinci su etleri toparlamış, ikinci su canlılık verir gibi olmuş, ama çırak tam üçüncü suyu dökeceği sırada, Tanrı şişeyi düşürtüp kırmış ve sular arpa tarlasına akmış. Arpa suyu bu

yüzden şifalıymış. (Ünver, Süheyl ve Nazım, İsa, 1936: 49-51; Ünver, 1955: 29-31; Ünver, 1936: 35-37; Ünver, 1957: 15-16)

34. Panzehir

Lokman'a hastalar gelip, dertlerinin dermanını sorarlarmış. Bir gün yaşlı bir adam gelip derdine derman istemiş. Lokman'a hasta gelince, bu hastanın devası olan ilaç şişesi kaynamaya başlarmış. Lokman bu ilaçları daha önceden hazırlar ve şişelerine koyarak raflara yerleştirirmiş. Son gelen hastada zehir şişesi kaynamaya başlamış. Lokman "Zehri hastaya verirsem ölür, kulun canını almaya ne hakkım var?" diyerek hastaya "Senin derdinin devası yok." demiş. Hasta başını alıp, kırlara dağlara doğru yürümüş ve bulduğu bir mağaraya girmiş. O sırada mağaraya giren bir yılanı gören adam "Herhalde beni sokacak." demiş. Fakat yılan adama bir şey yapmadığı gibi, yere ağzından bir şeyler çıkararak kusmuş. Hasta "Nasıl olsa öleceğim." diyerek bunu yemiş ve oracıkta uykuya dalmış. Uyandığı zaman hastalığından hiçbir iz kalmamış, kendini çok iyi hissetmiş ve doğru Lokman'a gitmek için yola koyulmuş. Yolda koyunlarını otlatan bir çoban görmüş ve ona olanları anlatmış. Çoban hemen bir koyundan sağdığı bir tas sütü adama içirmiş. Adam Lokman'a gelmiş ve başından geçenleri anlatmış. Lokman, belirli miktarda alınan şeyin zehir de olsa ilaç olabileceğini, arkasında içilen sütün de ona panzehir olduğunu söylemiş. (Üçer, 1984: 117-120)

35. Yılan Yiyen Adam

Bütün vücudu çıbanlarla dolan biri tedavilerden fayda görmeyince Lokman Hekim'e gitmiş. Lokman, "Senin derdinin çaresi yok." demiş. Çaresiz kalan hasta kendini öldürmeye karar vermiş. Mezarlıktan geçerken kapağı açık bir mezarın içine girip uzanacağı sırada çürümüş bir yılan görmüş. Ölmek arzusuyla yılanı yemiş ve kendinden geçmiş. Uyandığında iyileşmiş. Şehre döndüğünde Lokman Hekim'e giderken onu uzaktan gören Lokman, "Yılanı yedin, iyileştin." demiş. Adam da

“Madem çareyi biliyordun, neden söylemedin?” deyince, “O zaman sana mezardaki yılanı ye deseydim, yemezdin.” demiş. (Özbekistanlı Burhaneddin Semerkantlı’dan) (Bayat, 2000: 35)

36. Vehim Öldürür

Lokman Hekim’le Bergama’daki büyük doktor/gavur doktor (Galenos) hangisinin dünyanın en büyük hekimi olduğu konusunda iddialaşmışlar. Lokman demiş ki, “İkimiz de birer zehir ve panzehir hazırlayalım. Herkes hasmının verdiği zehiri kendi panzehiri ile önlemeğe çalışsın.” Lokman, Büyük doktora “Önce senin hazırladığın zehiri ben içeyim.” demiş. Gavur doktor “Hazırlığı yok.” deyince “O halde önce ben hazırlayacağım zehri sana vereyim.” demiş. Hemen havanda kırmızı bir maddeyi dövüp bir kese içine koyup bir dala asarak kırk gün beklemesini söylemiş. Her gün oradan geçen Gavur doktor kesedeki zehirin ne olduğunu düşünürmüş. Zehiri içeceğine birkaç gün kala korkusundan ölmüş. Lokman Hekim keseyi boşalttığında kiremit tozu olduğu görülmüş. O zaman Lokman demiş ki: “Dünyada en büyük öldürücü zehir vehimdir. Evhamın ölümden başka çaresi yoktur.” (Mestan Yapıcı’dan derlenmiştir) (Bayat, 2000: 39)

37. Patlıcana Karşı Karpuz

Lokman günün birinde ölümsüzlüğün çaresini bulma sevdasına kapılmış. Dağları aşa aşa, kırları dolaşa dolaşa, diyar diyar gezerek yolu Diyarbakır’a düşmüş. Urum (Urfa) kapısından içeri girmiş, zerzevatçılar meydanına gelmiş. Orada, gözü yığın yığın duran patlıcanlara değince, “Hayret” demiş, “Bu patlıcanları yiyen halk, nasıl oluyor da hastalanmıyor?” Biraz daha yürümüş, dağlar gibi üst üste yığılı karpuzları görünce “Ha”, demiş, “Yemekten sonra bu karpuzlardan bol bol yiyorlar, sebebi bu.” demiş. (Güler, 1975: 7406)

38. Rızık Allah'tan

Lokman Hekim Allah'tan ölümün çaresini sormuş. O da söylemiş. Ama Allah demiş ki: Bu ilaçlarla insanları diriltirsin ama rızkını nasıl vereceksin, rızık veren benim. Dirilttiklerinin karnını nasıl doyuracaksın? O da demiş ki: "Ben dirilteyim gerisi kolay." Lokman Hekim deniz kıyısına gitmiş. Boğulan adamları diriltmiş. Yanındaki adamlara demiş ki kazanlarla yemek yapın, bunların karnını doyurayım." Yemekler pişmiş, dirilttiği kimseler tam yiyecek verecekken bir balık denizden başını uzatmış, Lokman'dan yiyecek istemiş. O da yanındakilere bir kepçe çorba vermelerini söylemiş. Balığa çorba vermişler, biraz sonra balık tekrar başını isteyip çorba isteyince yine vermişler, üç kazan yemek bitmiş balığın karnını doyuramamışlar, bunun üzerine Lokman Hekim hatasını anlamış "Aman Allah'ım, ben hata ettim. Rızık vermek sana mahsustur." (Kutlu Özen tarafından Divriği'de Recep Özalpay (50)'dan derlenmiştir) (Üçer, 1984: 367)

39. Nanenin Şifalı Etkisi

Doğu Türkistan'da anlatılan bir Lokman Hekim efsanesi ise şöyledir: Lokman'ın oğlu hastalanmış, Lokman çaresini bulamamış, oğlu ölmüş, hastalığını merak eden Lokman oğlunun cesedini yararak, midesinden bir ur çıkartmış. Bunu oğlundan bir yadigar düşünerek cebinde taşımış, bir dere kenarında otururken, oradaki yarpuzlardan (yabani nane) cebindeki urun eriyerek yok olduğunu görmüş ve nanenin şifalı etkisi o zamandan beri bilinmekteymiş. (Üçer, 1984: 368; Yurdakök, 2003: 153-154.)

40. Şahmeran ve Lokman

Lokman Hekim'in babası da hekimdi. Ölmeden karısına bir defter vererek, "Doğacak çocuğumuz büyük bir hekim ve bilgin olacak. Bu defteri zamanı gelince ona ver." der. Bir süre sonra kadının bir oğlu olur ve adını Lokman koyar. Okuma

çağında bir türlü okuma-yazmayı sökemez. Evin geçimini sağlamak amacıyla odunculuk yapar. Bir gün yine odunlarını satmış, yorgun argın eve dönerken kırda bir inleyen insan başlı, ak yılan gövdeli bir yaratık görür. Çok korkar. Yılan, "Ey insanoğlu, benden korkma. Ben yılanların padişahıyım, bana yardım edersen bir gün bunun karşılığını mutlaka öderim." der. Lokman, onu kucağına alır, tarif ettiği yerlerden geçerek bir mağaranın önüne götürür. Yılanın mırıldandığı bazı sözlerden sonra mağaranın kapısı açılır. Eşsiz güzellikte olan bu mağarayı bekleyen kara yılan Şahmeran'ın sarayına götürür. Kısa bir tedaviden sonra iyileşir. Kırk gün sonra Lokman eve dönmek isteğini söyleyince Şahmeran, gördüklerini kimseye söylememesini tembihler ve "Ölümümün insan elinden olacağını biliyorum. Öldüğümü duyduklarında sana yapacaklarını anlatayım. Sakın unutma dediklerimi aynen yapacaksın." der. Neresinin hangi hastalığa iyi geleceğini, ilaçların nasıl hazırlanacağını bir bir anlatır. Lokman eve döndükten sonra bambaşka bir insan olmuştur. Bütün zamanını okumaya, yazmaya ve öğrenmeye ayırmaktadır. Aradan uzun bir süre geçer. Şahmeran sarayındaki billur suda evreni izlerken, birden gözü Tarsus beyinin güzeller güzeli kızına takılır. Ona tutulur, yemeden içmeden kesilmiştir. Günün birinde de kızın hamama gittiğini görür ve hemen hamama gider. Islak mermerler üzerinden kayıp düşer. Hamamcı ve kızın hizmetkârları Şahmeran'ı göbek taşında öldürürler. Şahmeran'ın öldürüldüğünü duyan Lokman Tarsus'a gelir. Bu sırada Tarsus beyi çaresiz bir hastalığa yakalanmıştır. Vezirinin baktığı fala göre, Bey, Şahmeran'ın gözlerini ve ciğerini yerse iyileşecektir. Vezir, Şahmeran'ın olağanüstü gücünü bildiğinden, bey olmak amacıyla ilacı kendisi hazırlamak ister. Lokman da ilaç hazırlamak isteyince Bey bu işi ona verir. Şahmeran'ın dediklerini aynen yaparak, önce onu üçe bölerek kaynatır. Parçalar kaynarken, her biri, hangi hastalığa iyi geleceğini söylemektedir. Bu sırada, Lokman'ın yanına gelen vezir hasta olduğunu söyleyerek, insanlara olağanüstü güçler veren parçanın suyunu ister. Hangi parçanın hangi hastalığa iyi geleceği konusunda yanlış bilgiler verir. Lokman kötü niyetini anlar ve kuyruk suyundan vererek onu öldürür. Gövdenin ikinci suyunu kendi içer. Hazırladığı ilaçla Bey'i iyileştirir. Lokman saraydan ayrılıp, kırda yürürken birden bitkiler dile gelerek hangi hastalığa şifa olduklarını söylemeğe başlar. O da duyduklarını defterine kaydeder. Ünlü Hikmetü'l-Lokman kitabı da

böyle meydana gelir. (Aktan, 1978: 8-27; Yurt Ansiklopedisi, 1982: 490; Öz, 1998: 67-71; Şimşek, 1996: 333-339; Çıblak, 2007: 185-196.)

41. Sâdık ve Sâduk

Lokman Hakîm'in zamanında puta tapan bir padişah hüküm sürmede. Bunun Sâdık ve Sâduk adlı iki veziri var. İkisi de inanmış kişi. Padişah, bunların inancını duyunca onlardan kurtulmak için, ikisini de Lokman'a gönderiyor. Bir müşkülüm var, gidin, sorun; cevabını getirin, diyor. Bunlar Lokman'a gidip padişahın sorusunu arz ediyorlar. Cevabını padişaha bildirmek üzere döndükleri zaman padişahın emriyle bunları sınırdan içeri sokmuyorlar. Onlar da dönüp Lokman'a gidiyorlar. Lokman, onlara yıldız bilgisini, rüya yormayı, hastalara ilaç yapmayı vs. öğretiyor. Gidin diyor, meydana bir sayvan kurun, kitaplarınızı koyun, halka ilaç satın, rüyalarını yorun, yıldızlara bakın, buna karşılık da para alıp hayatınızı idame ettirin." (Sarı, 1977: 67)

42. "Buna Sıçan Eti Yedirin!"

Lokman hekimlikte o kadar ilerlemiş ki hastasını görmeden kapıdan uzattığı bir iple muayene etmeğe başlamış. Gelen hasta ipi koluna bağlar, Lokman da içeride telin hareketine göre teşhisini kor ve ilacını gönderirmiş. Halk vaziyetten şüphe etmeye başlamış ve Lokman'ı imtihana karar vermişler. Bir gün hasta yerine aç bir kedinin ayağını tele bağlamışlar. Lokman içeriden bağırmış, "Buna sıçan eti yedirin!" (Yardımcı, 1970: 88; Kızıldağlı, 1970: 5764-5765)

43. "El Aman"

Loğman'ın bir yahın dostu var imiş. Ortaya nifag düşür, dost düşmene çevrilir. Bir gün hemin düşmenin oğlu hastalanır. Hara aparırlarsa, derdine elaç

olmur. Hastanın atası gohumlarından hahiş edir ki, onu Loğman'ın yanına aparsınlar. Amma, Loğman'ın ilk defa söylediği sözü gelip ona söylesinler. Hesteni Loğman'ın yanına getirirler. Loğman bahıp "el aman" deyir. Sonra bir neçe derman yazır. Hesteni gaytarıp atasının yanına getirirler. Atası Loğman'ın yazdığı dermana bahıp, onun dediyi ilk sözü soruşur. Deyirler ki, Loğman'ın ilk sözü "el aman" oldu. Oğlanın atası gülümsenüb deyir: "Bunun ellerini bağlamag lazımdı. Yohsa gözlerindeki yaraya tohunup onu yayar. (Ferzaliyev ve Gasımlı, 1994: 246)

44. "Onun Düşmeni Elleridir"

Bir gün Loğman'ın şakirdlerinden birinin gözleri berk ağrımaya başlayır. Ne geder derman düzeldirse, bir neticesi olmur. Gözlerinin ağrısı daha da şiddetlenir. Mecburiyet garşısında anasını Loğman'ın yanına göndermeli olur. Anası Loğman'a deyir ki: "Oğlumun gözleri ağrıyır, derman üçün meni gönderip senin yanına." Loğman deyir, "Onun düşmeni elleridir." Birden yadına düşür ki, bu şakird çohdan beri onunla regabet aparır, arhasınca cürbecür sözler danışır, indi evez çıhmag megamı gelib. Odur hi, şakirdinin anasına deyir: "Oğluna deyesen ki sarımsağı hevengdestede yahşı yahşı ezip goysun gözünün üstüne. Sonra da möhkem bağlasın. Ana gelib oğluna Loğman'ın dediklerini çatdırır. Oğlu deyir: "Bu deyyil ay ana, men onun dedikleri kimi elesem gözlerim ömürlük kor olar." Anası da deyir ki: "Neyleyim, ay bala, sen meni gönderdin Loğman'ın yanına, o da mene bele dedi." Oğlan deyir: "Yahşı yahşı yadına sal, en Loğman'ın yanına gedib salam verende onun birinci sözü ne oldu?" Anası deyir: "Men salam verib senin derdini danışanda Loğman dedi ki, onun düşmeni elleridir." Şakird sevincinden bağırır: "Bah ana, menim dermanım budur. Galan sözler lazım deyil. Tez ol, bir kendir getir, menin ellerimi bağla." Hegigeten de, Loğman'ın şakirdinin elleri arhadan bağlanandan sonra o, bir daha gözlerini ovuşturabilmir. Belelikle de gözleri dermansız-filansız yavaş yavaş sağalmaya başlayır. (Ağalı, 1981: 37-41)

45. Ölmüş Sağaldan Derman

Loğman bütün derdleri, hestelikleri bilenden sonra bir-bir onların çaresini, dermanını da tapmıştı. Hem de hemin dermanların adı itmesin deye kağızlara yazıb kitab bağlamışdı. Megsedi de bu olmuşdu ki, gelecek nesillerde bir vaht bu dermanlardan faydalanabilsin. Hemin dermanların siyahısında ölmüş sağaldan dermanın adı da var idi. Günlerden bir gün Loğman sefere çıhmalı olur. Derman sıyahısını da heybesine goyub özü ile götürür. Az gedir, çoh gedir, yolda garşısına bir çay çıhır. Çayın üstünde dar bir körpü varmış. Loğman heybeni çiynine atıp körpüden geçerden birden tufan gopur, şiddetli külek heybeni Loğman'ın çiyninden alıb suya atır. Loğman körpünü bir teher keçib kor-peşman yoluna davam edir. Ancag böyük zehmetle öyrendiyi, bildiyi dermanların sıyahısının sularda gerg olmasına heyfslenmekten başka elacı galmır. İş ele getirir ki, hemin heybeni bir müddetden sonra balıg tutan hariciler tapırlar. Heybeni acıb görürler ki, onun içinde bütün hesteliklerin mualicesinin derman sıyahısı var. Ölümü sağaltmağın mualicesini ise su pozduğuna göre ne gader çalışırlarsa ohuya bilmirler. Belelikle, o vahtdan hariciler, Loğman'ın heybesinden tapılan derman adlarından istifade elemeye başlayırlar. (Ağalı, 1981: 37-41)

46. Eşg Derdi

Bir gün Loğman hörmetli şehislerle meclisde oturub elmden, dünyanın gerdişinden söhbet edirdi. Bu zaman ev adamlarından biri Loğman'a haber verir ki, bes cavan bir oğlan gapı ağzında dayanıb ağlayır seni görmek isteyir. Loğman deyir ki, "Bırahın gelsin." Oğlan meclisdekilere edeb-erkanla salam verib yüzünü Loğman'a tutur ve deyir: "Ey bütün derdlere derman tapan Loğman menim de derdime bir çare ele." Cavan bu sözü deyib yene ağlayır. Loğman soruşur: "Nedir senin derdin. Ey cavan?" Oğlan cavab verir ki, "Men bir gıza aşıg olmuşam, heç cür onu yaddan çıhara bilmirem. Gız ise meni sevmir. İndi sen mene bir elac ele ki, bu derdden gurtarım." Loğman deyir: "Ey cavan, iki şeye çare yohdur: Bir ölüme, bir de bedbeht hadiseye. Aslında bunların da tagsırı ba'zen insanın özünde olur. Men senin

derdine çare taparam ve senin azab çekdiyin bu beladan ihlas ederem. Ancak evvelce de görüm, bir gız seni sevse, sen ise onu sevmesen, onunla govuşmag mümkün olar mı?" Cavan deyir: "Elbette ki yoh." Loğman deyir: "Men senin ağlını sınadım, sen bu beladan gurtara bilersen. Çünki ağlın başındadır. İndi eşit ve yahşı yahşı gulag as. Sen kişi cins isen, gız ise gadın. Sen kişi ola-ola seni sevmeyen gızın garşısında diz çöküb neçe öz menliyini itire bilersen? Bütün dertlere derman var, o cümleden eşgin dermanı var. Eşgin dermanı yalnız eşgdir. Eğer sen doğrudan da geyretli, sevmeyi bacaran adamsansa, indi aşıg olduğun gızdan da yahşısını tapa bilersen. Bacar seni sevmeyenden üz dönder, onu yaddan çıhart. Ele bir adama yahınlaş ki, o hegigeten seni ürekden sevmiş olsun!" loğman danışdıgça oğlan da, meclisdekiler de ona diggetle gulag asırdılar. Birden oğlanın yadına düşür ki, bir vaht yeniyetme çağlarında onu seven bir gız olub. Hemin gız indi de ere getmeyib onun yolunu gözleyir. Oğlan derdine çaresi tapılan adamlar kimi sevinç içinde, Loğman'a ve meclisle sağollaşıb gedir. Hemin gızı tapıb onunla evlenir ve belelikle de ona gece-gündüz rahatlık vermeyen eşg derdinden ihlas olur. Bir müddetden sonra oğlan yene de söhbet meclislerinin birinde Loğman'ın yanına gelir. Böyük alimin garşısında diz çöküb minnetdarlığını bildirir. (Ağalı, 1981: 37-41)

47. Loğman ve Oğlu Zindana Salınır

Bir varmış, bir yoh imiş. Loğman adında bir hekim var imiş. Bir gün Loğman öz oğlunu da götürüb seyahet üçün başga bir padşahın memleketine gedir. Onlar da gedirler, uz gedirler, dere tepe düz gedirler, ahırda gelib böyük bir şehere varid olurlar. Bir müddet Loğman oğlu ile bu padşahın memleketinde galır.

Günlerin bir günüde memleketin padşahı berk nahoşlayır, yorğan-döşeye düşür. Şeherin bütün hekimleri padşahın yanına gelib onun derdine derman tapa bilmirler.

Padşahın emrine göre memleketin her terefine adam gedir, car çekir, hekimlikten başı çıhan adamları padşahın sarayına de'vet edirler. Amma padşahın merezi get-gede şiddetlenib onu elden salır. Bir gün öler, sabah öler deye vezir, vekil hamısı ellerini padşahdan üzürler.

Bu seda Loğman'ın gulağına çatır. O, derhal özünü padşahın sarayına çatdırıb hekimlikten başı çıhdığını bildiri. Vezir, vekil bu heberden şad olub padşaha heber verirler. Padşah bu heberi eşiden kimi, Loğman'ı öz hüzuruna çağırıb deyir:

- Eğer meni bu nahoşlugdan gurtarasan, seni dünya malına gani ederem.

Loğman padşahın bedenine bahıb onun merezini tapır.

Padşah merezinin ne olduğunu Loğman'dan soruştuğunda Loğman cevab verib deyir:

- Padşah sağ olsun, senin bedeninde herçeng var. Eğer izin versen, müalice ederem.

Padşah Loğman'ın bu sözünden çoh şad olub müalice etmesini hahiş edir.

Loğman deyir:

- Padşah sağ olsun, bu merezin dermanı budur ki, öz oğlunu gözünün gabağında öldürüb onun ganı ile seni sağaldam.

Padşahın gözünün ağı-garası bir oğlu var idi. Loğman'ın sözüne göre vezir, vekili yanına çağırıb onlara meslehed edir. Vezir, vekil padşaha meslehet görürler ki, Loğman'ın dediklerine razılıg versin. Padşah Loğman'ı çağırdıb deyir:

- Nece isteyirsen, ele de ele. Ancag meni bu merezden gurtar.

Loğman padşahdan razılıg alandan sonra emr edir ki, padşahın yatdığı otağın ortasından bir perde çeksinler. O saat otağın ortasından bir perde çekirler. Loğman veziri çağırıb helvetce ona deyir:

- Padşahdan gizlin menim yanıma bir goyun getirin.

Sonra Loğman tapşırır ki, padşahın gözünün gabağında oğlunu onun yanına getirsinler. Helvetce bir goyun getirirler. Sonra padşahın oğlunu atasının gözünün gabağından keçirib Loğman'ın yanına ötürürler. Loğman perdenin dalından padşahın oğluna yavaşça deyir:

- Sen gorhma. Men yalandan deyecem ki, sen başını bele çevir, ellerini yana sal!

Bu sözleri deyenden sonra Loğman ucadan oğlanın üstüne gışgırır:

- Başını aşağı ey, ellerini yanına sal!

Loğman bu sözleri dedikçe, perdenin o biri terefinde padşahın bedeni ağacdaki yarpag kimi esmeye başlayır.

Loğman ise bu sözleri deye deye elindeki bıçağı daşa çekib, şağ-şağ ile itileyenden sonra goyunun başını kesib ganını böyük bir teştin içine doldurur. Sonra o, gandan bir cam doldurub perdenin ucunu galdırır, padşahın üstüne atır. Padşah bundan berk diksinir, üreyi gedir. Vezir, vekil yığışıb padşahı ayıldırlar. Loğman ikinci defe yene bele edir. Padşah yene geşş edib özünden gedir. Bu minval Loğman üçüncü bir cam ganı gefilden padşahın üstüne atanda padşah iyrenib gusur. O gusan kimi bedeninde olan herçengler gelib ağzından yere tökülür. Padşah bu merezden şifa tapıb yahşı olur.

Padşah yahşı olandan sonra, Loğman onun gözünün ağı-garası olan oğlunu getirib, ehvalatı ona nağıl eleyir. Padşah oğlunu sağ salamat görüb sevinir. Amma Loğman'a heç bir şey bağışlanır.

Günlerin bir günü yene padşah Loğman'ı öz yanına çağırıb ondan soruşur:

- Eğer bir başga adam da menim kimi hestelense, onu da sağaldarsan mı?

Loğman deyir:

- Padşah sağ olsun, can başla hazıram.

Padşahın Loğman'a acığı tutur, o saat emr edir ki, şeherin kenarında, yerin altında derin bir zindan hazırlasınlar.

Bir gece gündüzün içinde padşahın emri ile derin bir zindan hazırlanır. Zindan hazır olan kimi padşahın emri ile Loğman'ı ve oğlunu tutub o zindana salırlar. Zindanın gapısını padşahın emri ile ehengle berkidirler. Sonra zindanın dörd bir terefinde arh gazıb su burahırlar. Loğman ile oğlu bir müddet bu zindanda galırlar.

Ay gelir, gün keçir, il dolanır, günlerin bir günü İskender öz goşununu götürüb bu padşahın memleketine gelir, padşahı tahtdan salır. İskender Loğman'ın bu şeherde olduğunu öyrenir. İskender'e heber verirler ki, Loğman tamam gırh ildir ki, padşahın emrine göre oğlu ile zindana salıbdır. İskender bu heberi eşinden kimi derhal Loğman'ın dustag olduğu zindanın yerini ahtarıb tapır.

İskender'in adamları zindanın iç garanlıg olduğundan heç kesi görmürler. Bir az zindanın için ahtarandan sonra görürler ki, burada insan sümükleri vardır. Onlar ele heyal edirler ki, Loğman da, öz oğlu da ölübdür. Onlar sümükleri yığışdırıb İskender'in yanına getirirler. İskender sümükleri görüb deyir:

- Zindanın için bir de yahşı gezin.

İskender'in adamları zindanın içine girib yene bir geder o yan bu yanı ahtarandan sonra görürler ki, zindanın bir küncünde iki şehs goyun derisinin üstünde eyleşmişler. Onları garanlıg zindandan çıharır, İskender'in yanına getirirler. İskender bahıb görür ki, Loğman'ın kirpikleri o geder uzanıbdır ki, gözleri ve sifeti görsenmir. Derhal ata ve oğlunu hamama gönderir. Orada onlar saçlarını, dırnaglarını kesdirib temizlenirler. Köhne padşahın Loğman'a etdiyi zülmün evezinde İskender ona ve oğluna böyük ehtiram, mehebbet besleyib onları yanına sahlayır. (Ahundov, 1978: 239-241, 261-264)

48. Loğman Ağlına Heyran Galdılar

Bir padşahın karnında herçeng peyda olmuşdu. Dünyada ne geder hekim-tebib var idi, hamısı gelib bahmışdı, amma heç biri çare eleye bilmemişdi. Padşah gelen hekimlerin hamısı ile şert bağlamışdı ki, eger onu sağaltsalar, çohlu en'am alacaklar. Sağalda bilmeseler, boyunları vurulacak. Ne geder hekim gelirdise, padşahın derdine elac eleye bilmirdi. Cellad o saat hemin hekimlerin boynunu vururdu. Padşah o geder hekim öldürmüşdü ki, böyük bir gebiristanlık emele gelmişdi. Ahırda heber gedib Loğman'a çatdı. Loğman soraglaşa geldi padşahın yanına. Loğman dedi:

- Şah sağ olsun, seni sağaldaram, amma gerek oğlunun öldürülmesine icaze veresen. Senin dermanın oğlunun ganıdır.

Padşah bu sözleri eşidende az galdı deli olsun, gözleri çıhdı kellesine. Dedi:

- Gözümün ağı-garası birce oğlum var. Men bu işe nece razı ola bilerem?

Loğman dedi:

- Özün bil, razı olmasan çıhıp gederem.

Padşah razı olmadı. Loğman veziri, vekili bir terefe çekib dedi:

- Men yalandan bele deyirem. Padşahın oğlunun başı evezine bir goyun başı keseceyem. Bu barede nebade padşaha bir söz deyesiniz. Deseniz, onu sağaltmag mümkün olmayacag. İndi siz gedin padşahı bu işe razı salın ki, oğlunun başını kesmeye icaze versin.

Loğman'ın bu sözünden sonra vezir, vekil padşaha yalvar-yapış elediler, padşahı razı saldılar. Loğman oğlanı getirib atasının gözünün gabağında el-ayağını bağlayıb yıhdı yere, eline bıçağı alıb oğlana sarı getdi ki, başını kessin, padşah gışgırıb onu sahladı.

- Heç olmasa, oğlumun başını gözümün gabağında kesme.

Loğman dedi:

- Padşah sağ olsun, ayrı cür elac yohdur, gerek bele ola. İndi ki görmek istemirsen, onda aralığa bir perde tutag.

Getirib padşahla oğlunun arasına bir perde tutdular. Loğman bilirdi ki, bu iş bele olacag. Derhal perdenin arhasına bir goyun getirdiler. Padşahın oğluna tapşırdılar ki, ses-küy salıp hırıldasın. Loğman perdenin arhasında goyunun başını kesdikce, oğlan da hırharır edirdi. Vezir, vekil padşahnı bir teher sakit eleyirler. Loğman kesdiyi goyunun ganından bir kasa doldurub padşahın nüzuruna apardı, dedi:

- Eğer sağalmak isteyirsense, al bu ganı iç.

Padşah ne geder eledi, içe bilemedi. Ahırda Loğman barmaglarını gana batırıb padşahın üstüne çekdi. Padşah o saat diksinib gusdu. Ağzından bir yeke herçeng düşdü. Loğman dedi:

- Ey padşah, daha canın gutardı, bu günden sen oldun sapsağ.

Sonra Loğman perdeni açıb padşahın oğlunu özüne gösterdi. Padşah gördü oğlu gülür. Başa düşdü ki, kesilen goyunun başı imiş, dedi:

- Loğman bu ne sirr idi, sen eledin?

Loğman dedi:

- Senin dermanın tekçe bu idi. Eğer bele elemeseydim, seni sağalda bilemezdim.

Hamı Loğman'a dua edib, aferin dedi. Padişah onu çohlu hel'at verdi vezirle vekil de Loğman'ın ayağına düşüb dediler:

- Ey Loğman, bizim de derdimize elac ele.

Loğman dedi:

- Sizin derdiniz nedi?

Vezir dedi:

- Menim başımda gurd var. Hemişe ağrıyır.

Vekil dedi:

- Benim de beynimde gurbağa var, ele hey guruldayır.

Loğman dedi:

- Vezir, sen düz deyirsen, başında gurd var. Amma vekil yalan deyir. Fikrine getirir ki, beyninde gurbağa var, ele bilir ki, doğrudan da var. Beyinde gurbağa olmaz.

Loğman onların her ikisini de hamama aparıb dedi:

- Men sizi burada müalice edeceyem.

Evvelce vekile bir az bihuşdarı verib onu yuhulatdı. Sonra başının derisini bir azca çertib gançıhardı. Boş kaba gurbağa ölüsü goyub gana batırdı. Sonra vekilin başını berk-berk sarıyıb ayıltdı. Vekil bahib gördü, başı sarıklı, gabağında da ganlı bir gurbağa balası.

Ele bildi, onun başından çıharıblar. Dedi:

- Hekim, neyleyirsen bihuşdarı verib, burada ne var ki, men de ele bele de dözerem.

Loğman başa düşdü ki, vezir yuharıdan bakırmış, odu ki, dedi:

- He, ele sen düz deyirsen, burada ne var ki, sene bihuşdarı verim.

Loğman vezirin kellesini çekc-kelbetinle iki kere ayırdı, gördü beyninde yek bir gurd var. İstedi maggasla gurdu götürsün, birden hamamın bacasından Loğman'ın şagirdi gışgırıb dedi:

- Usta, maggası isit, sonra gurdu götür.

Loğman gördü ki, şakirdi yuharıdan bahır. Tez maggası gaynar suda berk gızdırdı, gurdun başından tutub kenara atdı. Sonra hestenin başını bitişdirib berk sarıdı. O günden vezirin başının ağrısı kesdi. Loğman hamamdan çıhanda şakirdini çağırıb dedi:

- Bala, de görüm sen niye dedin, usta maggası gızdır?

Şakird dedi:

- Usta, men gördüm kurdun çohlu el-ayağı var, sen soyug maggasla gurdu götürende, o el-ayağı ile beyninden yapışacakdır. Beyin de zerif olduğundan zedelene bilerdi. Amma, isti maggas gurda deyen kimi, onun bedenini yandırır, o saat el-ayağı boşalır, heç yerden tutabilmir.

Loğman dedi:

- Ehsen, oğlum, men bilirem ki, sen çoh ahıllı hekim olacagsan. Bu işden sonra Loğman'ın şüceati her yere yayılmışdı. Odur ki, çanı-başı ağrıyan gaçıb gelirdi onun yanına. Loğman bütün hesteleri yan-yana düzürdü, bir-bir üzlerine bahıb hamısının derdini deyirdi. Bir gün Loğman otuz dogguz hestenin hamısının derdinin dermanını tapdı, amma birinin üzüne bahıb dedi:

- Oğul, senin dermanın mende yohdu, get özüne çare tap.

Kişi kor-peşman evine gelib arvadına dedi:

- Arvad, menin derdim gör necedi ki, Loğman da çare eleye bilemedi. Baş götürüb getdi. Az getdi, çoh getdi, tepeler keçdi, dağlar aşdı, gelib bir düzengaha çıhdı. Gördü acından ayaglarında taget yohdur ki, yerisin. Göyden yağış sel kimi tökürdü. Göy guruldadı, ildırım çahdı, birden-bire şaggıltı gopdu. Yeke bir goz ağacının başına ildırım düşdü. Ağaç o saat yanıb küle döndü. Ağacın başından yere ildırım vurmuş bir göy garğa düşdü. Tagetden düşmüş kişi dayana bilmeyüb ölü garğanı yedi. Garganı yeyenden sonra kişi gördü ki, gözüne bir az işıg geldi. Başladı yene getmeye. Yolda bir çobana rast geldi. Aclıg kişini elden salmışdı. Çobandan bir az süd istedi. Çoban südü sağmağa gab tapmadı. Gördü yerde bir gırıg kelle sümüğü var, südü ona sağıb verdi. Heste canını dişine tutub bir teher südün yarısını içdi. Gabın içinde bir az süd galmışdı, sahladı ki, elacsız galsa onu da içsin. Ele yenice kelleni yere goymuşdu. Bir de ne gördü bir gara ilen gelib südün galanını içdi, sonra da hamısını kellenin içine gaytardı. İlan südle beraber yamyaşıl zeherini de tökmüşdü. Bunu görende kişi öz özüne dedi:

- Menim ki, derdime derman yohdu, ölüb gedeceyem, goy ele bu zeherli südü içim, bir yollug canım gutarsın.

Bu fikirle südü çekdi başına. Ha gözledi, gördü ölmür. Ayağa galgıb gördü heteliyi tamam gedib, lab anadangelme olub. Düz geldi Loğman'ın yanına, dedi:

- Loğman, sen deyirdin menim derdimin dermanı yohdur, bes nece oldu sağaldım?

Loğman dedi:

- Gardaş, men haradan alaydım ildırım vurmuş göy garğanın etiyle gulun kellesindeki südün içine gusmuş ilan zeherini ki, sene vereydim. Bunlar senin dermanın idi.

Kişi bu sözleri Loğman'dan eşidende, lab mat-meettel galdı. Doğrudan da onun böyük hekim olduğunu gördü. Kişi Loğman'la gardaş olub onun yanında galdı.

Loğman çoh gocalmışdı. Daha tez-tez hestelerin evine gede bilmirdi. Kimin hestesi olsaydı onu gelmeye goymurdu ki, birden yolda soyug deyer. Odur ki, hestenin nebzine ip bağlayıb bir ucunu öz olduğu yere getirderdi. Evvelce ipi gulağına tutub, sonra da, bir o yana, bir bu yana oynadıb hetenin dermanını deyerdi. Bu şeherde bir ayrı hekim de var idi. Bu hekim Loğman'ı yohlamag üçün camaatı öyretti ki, men bir kelek işledeceyem, eğer Loğman onu başa düşse, doğrudanda çoh böyük hekimdi, başa düşmesi onu şeherden govub biabır eleyerik. Camaat sözü bir yere goyub küçeden yenice beş bala doğmuş tagetsiz, arık bir pişik tutdular. Pişiyin ayağına bir ip bağlayıb ipin o biri ucunu da apardılar Loğman'a.

- Hekim, de görek bizim hestemizin dermanı nedi?

Loğman kendiri gulağına tutub, bir az o yana, bir az da bu yana terpetdi, dedi:

- Bu heste yenice beş bala doğub, özü de acından taketden düşüb, ona bir neçe siçan tutub yedirtmek lazımdır. Camaat bu sözü eşiticek Loğman'ın ağlına heyran galdı, onun hekimler hekimi olduğunu bir daha tesdik etdiler.

Camaatla gelen hekim gördü ki, Loğman'ın hörmeti bir idise, indi bire-on artdı. Pahıllıg ona güç eledi. Hekim dedi:

- Loğman, men de senin kimi hekimem, özü de ele dermanlarım var ki, onların sende heç biri yohdur. Amma camaat hamısı bir balaca başı ağrıyanda gaçıb senin yanına gelir. İnden bele heç menim adımı çeken olmayacag. Bir şeherde iki hekim olmaz. Bir de ki, iki goçun başı bir gazanda gaynamaz. Ya bu şeherde sen kal, ya men.

Loğman buna altdan yuharı bahıb dedi:

- Ey hekim, fikrini bir azca açıg de, görüm ne isteyirsen?

Hekim dedi:

- Loğman, gel şertleşek, ikimiz de zeherli derman hazırlayag. Menim dermanımı sen, seninkini men. Kimin dermanı güçlü olsa birimiz öleceyik. İkimizden biri galarık.

Loğman bu şerte razı oldu. Her ikisi çekilib evlerine getdiler. Hekim evine geden kimi yeddi-sekkiz dermanı birbirine gatıb ele zeher hazırladı ki, daşın üstüne tökende daş yeddi yerden parçalanırdı. Hekimi goyag evde, görek Loğman neyledi?

Loğman davacat otağına gedib, bir hevendeste götürdü, hevengin içine bir keçe gırığı salıb başladı döymeye. Loğman hevengde keçe kırığın o geder döyecledi ki, bir de gördü sabah açıldı. Bu terefden de bu hekimin yüreği dayanmadı ki, gedim görüm Loğman ne eleyir? Hekim yavaş-yavaş gapıya yahınlaşıb başladı gulag asmağa. Gördü Loğman hevengde ele derman döyeçleyir. Öz-özüne fikirleşdi ki, "ey dili-gafil, menin dermanım bir saatın içinde düzeldi. Amma Loğman dünenden çalışır, hele gurtarmayıb. Gör bunun dermanı ne geder güclü olacag." Hekimin gorhudan üreyi partladı, tappıltıynan yere yığılıb öldü. Sese Loğman eşiyle çıhdı, gördü hekim ölüb. Ehvalatı başa düşdü. Dedi:

- Ey hekim, men hele sene derman vermemişden öldün. Hevengde döydüyüm bir keçe gırığı seni bu güne salanda, gör menim zeher neyleyerdi.

Bu ahvalatı hamı bildi. Loğman ağlına heyran galdılar. (Namazov, 1996)

49. Lokman Yetim

Lokman, daha çocukken yetim kalır. Orada burada düşüb kalkan ve bir parça ekmeğe muhtaç olur. Bir gün Lokman'ın bulunduğu köyün padşahı, balıkçılarını balık tutmaya gönderir. Balıkçılarının ağına su altında yaşayan güzel bir kız takılır. Balıkçılar şaşkınlıkla kızı padşahın yanına getirirler. Ancak kız hiç konuşmaz. Kızı konuşturmak için çeşitli yollara başvururlarsa da bir sonuç alınmaz. Sonunda vezirlerden biri, kızı sokak sokak, köy köy dolaştırmayı padişaha teklif eder. Öyle de yaparlar. Bir ara kız iki yerde gülmüşse de yine konuşmamış. Bu durumu padişaha haber vermişler.

Padişah kızın yanına gelerek "İki yerde gülmüşsün. Eğer bunun sebebini söylersen seni daha önceki yerine gönderirim, deniz dibinde yaşayabilirsin." demiş. Bunun üzerine kız neden güldüğünü söyler. Adamlar da onu buldukları yere bırakırlar. Suya dalan kız biraz sonra elinde bir avuç unla su üstüne çıkar, görürler ki un kupkurudur. Kız, "Bu un benden padişahınıza armağan olsun, onunla padişahınıza ekmek pişirip verin." der.

Unu padişaha getirirler. Padişah da ekmekçisine o undan ekmek yapmasını emreder. Ekmekçi unu yoğurur, hamur yapar ve fırına atar. Fakat istemediği halde

ekmeği yakar. Daha sonra bu ekmeği padişaha götürmekten korkar ve kendi ununda yaptığı ekmeği götürür. Kızın verdiği undan yaptığı yanmış ekmeği ise saklar. Tam bu sırada kapıda Lokman Yetim diye tanınan dilenci çocuk peyda olur. Ekmekçi daha önce yaktığı ekmeği çocuğa verir. Lokman kırda ekmeği yerken etraftaki bitkiler "Ben filan hastalığa dermanım, ben falan hastalığa dermanım." konuşmaya başlarlar. Yetim Lokman, ekmeğini bitirinceye kadar bitkilerin hepsi hangi hastalığa çare olduğunu söylemişler. Bitkilerin söylediklerini hafızasına nakşeden Lokman köye döndükten sonra hekimlik etmeğe başlar. Hastalarını başarılı tedavi ettiğinden Lokman Yetim adı Lokman Hekim'e dönüşür (Kuzey Kafkasya). (Kürenov, 1995: 68-69).

50. Ölüme Garşı Derman Yogdur

Revayete göre, Loğman iki min beş yüz il bundan gabag yaşayıb. Özü de iki yüz il ömür sürüb. İlk defe tebiblik dermanlarını o hazırlayıb. Dediklere göre Loğman çölleri gezende etraftaki yararlı bitkiler, güller, çiçekler dil açıb deyerlermiş ki, men filan derdin dermanıyam, men filan hesteliyin. Loğman da onları derib getirermiş eve. Derdiyi bitkilerden, çiçeklerden derman hazırlayıb hesteleri mualice edermiş. Ba'zi hesteleri ise sözle sağaldarmış. Bu minvalla Loğman halg arasında böyük şöhret gazanıb. Loğman deyirmiş: "Ele bir derd yohdur ki, ona derman tapılmasın." Hatta o, ölüme garşı derman hazırlamag isteyirmiş. Ba'zen din hadimleri Loğman'ın hekimlik gudretini gebul elemek istemeyib behane getirirdiler ki, bu dünya puç dünyadır, esli heyat o dünyadadır, ona göre da insan ömrünü uzatmağa, ölümsüzlük dermanı tapmag üçün canfeşanlıg etmeye deymez. Loğman ise onlara cavab verib deyirmiş ki, dünya nadanlar çün puçdur. Siz insanları ruhdan, hevesden salırsız. Dünya, ay, güneş ve ulduzlar insanın heyri üçün yaranıb. Loğman insanlara müraciet edib deyermiş ki, "Ey insanlar! Ganan adamlar üçün bu dünyanın özü de bir cennetdir. İnsan gerek gacalana geder öz cavanlığını yaddan cıhartmasın. Cavanlıg şestiynen yaşasın. Bu şertle ki, o ağıllı adamlarnan oturub-dursun. Yeri gelende özü özünün hekimi olsun." Vaht geldi ve'da yetişdi, bir gün Loğman ölüm yatağına düşdü. Bildiyi, topladığı bitkilerden, çiçeklerden ne geder güçlü dermanlar

hazırladısa, kar etmedi. Get-gede derman hazırlamag üçün ayağa galhmağa tageti de kesildi. Bu geder yaşayıb ölümsüzlük dermanı hazırlamağa macal tapamadığına çoh heyiflendi. Nehayet, emin oldu ki, daha ölüm onu da yahalamışdır, ondan can gurtarmag mümkün deyil. Sessiz, tagetsiz yatagda uzanıb ölümün gelmesini gözledi. Ömründe birinci defe ümüdsizliye gapılıb, pıçıltıyla bu sözleri dedi:

Aleme derman veren cab dermansız galmış indi,

Dost hecil olub, yene güldü düşmen mene pünhan.

Çekme gem, Loğman, ecel ki, üstünü almış indi,

Ayrılıg vahtı çatıb, göç eyle sen de dünyadan.

Bu sözler, Loğman'ın dodaglarından gopar-gopmaz o, gözlerini ebedi yumdu. (Ağalı, 1981: 37-41)

B. Masallar

51. Loğman ile Şeyirdi

Günlerden bir günü Loğman şeyirdi ile seyahet eleye eleye bir şehre geldiler. Onlar menzil tutub rahatlanandan sonra Loğman şeyirdini bazara gönderdi ki, çörek, yağ, şor alıb getirsin. Şeyird bazara gedib yağın kiymetini heber aldı. Ona dediler:

- Batmanı yüz dinardı.

Soruşdu:

- Çörek neçeydi?

Dediler:

- Onun da batmanı yüz dinar.

Soruşdu:

- Bes şoru neçeye verirsiniz?

Dediler:

- Batmanı yüz dinara.

Şeyird bazarda neyin kiymetini soruşturdu, "yüz dinardır" dediler. O, sevine sevine ustanın yanına gelib dedi:

- Ne yahşı şehere gelmişik. Yüz dinardan baha kiymet yohdu.

Loğman dikketle şeyirde kulak asıb dedi:

- Ele ise burada kalmak olmaz, tez çıhıb getmeliyik.

Şeyird dedi:

- Ne üçün?

Loğman dedi:

- Bir yerde ki, yağla şora ferg koyulmadı, orda yaşamak meslehet deyil.

Şeyird ustasına e'tiraz eledi. Loğman özü sözünün üstünde dayandı, ancak, helelik, bu şeherde kalmağa razılık verdi. Bir neçe günden sonra car çekildiyini eşitdiler. Me'lum oldu ki, bu gün bir neferi padşahın emri ile asacaklar. Loğman şeyirdi ile dar ağacı kurulmuş meydana geldi. Adamlar toplaşandan sonra padşah vezirleri ile gedib bit terefde oturdu, üzünü mükessire tutub dedi:

- Bu saat teksirlerini bir bir de, kendiri öz elinle boğazına keçir ki seni assınlar.

Mükessir dedi:

- Padşah sağ olsun, men bağbanam. Bir gün bağda işlediyim zaman oğruya rast geldi. Kaçıp onu tutmak isteyende dırmaşıb divara çıhdı, küçeye atılanda yıhılıp kıçı sındı. Meni dustak edib dediler: "Günüh sendedi ki, bağın hisarını uca elemisen. Divar alçak olsaydı, oğru hoppananda yıhılıb kıçı sınmazdı, buna göre seni cezalandırmak lazımdı."

Padşah:

- Doğrudu, lap doğrudu, dye cezanın düzgün olduğunu tesdik eledi.

Bağban dedi:

- Padşah sağ olsun, divarı men hörmemişem.

Padşah dedi:

- Bes kim hörüb?

Kişi dedi:

- Benna.

Padşah dedi:

- Ele ise bağbanı azad eleyib bennanı getirin.

Bağbanı burahtılar, bennanı tapıb darağacının altına getirdiler. Cellad kendiri hazırlayanda benna dedi:

- Padşah sağ olsun, günah mende deyil.

Padşah dedi:

- Bes kimdedi?

Benna dedi:

- Şeyirdimde. Eğer o kerpici çoh vermeseydi, men divarı hündüre kaldıra bilmezdim.

Padşah emr verdi, şeyirdi tapıb hüzura getirdiler. Şeyird yalvardı:

- Kerpici çoh vermekde menin teksirim yohdu.

Padşah soruşdu:

- Bes kim teksirkardı?

Şeyird dedi:

- Padşah sağ olsun, men ustama kerpic verende yoldan bir arvad keçirdi. Onun kolunda çoh garibe bir kolbağ vardı. Gözüm kolbağa sataşanda, heyran kalıb başımı itirdim. Bir de ayılıb gördüm ki, usta divarı hörüb ucaldıbdı.

Padşah emr eledi:

- Bu saat o arvad tapılıb darağacının dibine getirilsin.

Me'murlar ahtarıb arvadı tapdılar, meydana getirdiler. Padşah ondan soruşdu:

- Bu şeyirdin ağlını başından alan senin kolbağın olub mu?

Arvad dedi:

- Beli.

Padşah dedi:

- Ele ise kendir senin boynuna salınacak. Cellad çek arvadı dara!

Arvad dedi:

- Padşah sağ olsun, bu işde men mükessir deyilem.

Padşah dedi:

- Bes kimdi?

Arvad dedi:

- Mükessir zergerdi ki, ele geşeng kolbağ kayırıb.

Padşah bir keder fikirleşib, onun sözlerini tesdik eledi, dedi:

- Doğru deyirsen, yerde olsa, göyde de, bu saat zergeri darağacının dibinde hazır eyleyin.

Me'murlar arvadı burahıb, zergerin dalınca getdiler. Bir azdan sonra onu çeke çeke padşahın huzuruna getirdiler. Padşah ondan soruşdu:

- Kolbağı sen kayırmısan mı?

Zerger dedi:

- Beli, padşahım.

- Bes sen fikirleşmemişsen mi, o çoh gözel olsa, bahanın gözleri kamaşar, elindeki işleri çaşdırar.

Zerger padşahın sualına cavab vermeye söz tapmadı. Cellad kendiri halkalayıb onun boynuna saldı. Ancak zergerin boynu yoğun, başı balaca olduğundan kendiri sahlamadı. Ha elediler başı halkadan çıhdı. Cellad gelib te'zim eledi:

- Padşah sağ olsun, zergerin başı kiçik, boynu yoğundu, kendir dayanmır, bilmirem ne eleyim?

Padşah dedi:

- Bundan asan ne var ki? Bir nefer başı büyük, boynu nazik adam tap, kendiri keçir onun boynuna, kutarsın getsin.

Cellad padşahın emrini yerine getirmek üçün adamların içerisine girdi, gözleri Loğman'ın şeyirdine sataşanda sevine sevine kışkırdı:

- Padşah sağ olsun, başı büyük, boynu nazik adamı tapmışam.

Padşah dedi:

- Keçir halkanı onun boynuna.

Şeyird yalvarıb yaharıb mükessir olmadığını dedikçe, padşah onun sözünü kesdi:

- Boş danışma, mükessir olup olmamağının bizim üçün ehemmiyeti yohdu. Bize yeke baş, nazik boyun lazımdı. Cellad, ne dayanmısan, assana bunu!

Loğman bu haksızlığa döze bilmedi, ireli gelib dedi:

- Padşah sağ olsun, sizin emriniz doğrudu. Bunun boynu kendire geçirilmelidi. Ancak o menin şeyirdimdi. Özümüz de sizin şehere konak gelmişek. Hele paytahtın gözelliyini doyunca seyr etmemişik. Bunu mene bağışla. Koy sizin sağlığınıza gezib, memleketinize temaşa elesin.

Padşah Loğman'ın sözlerini beyenib dedi:

- Doğru deyirsen, koca, eferin, onu sene bağışlayıram. Cellad, burah mükessiri, koy getsin.

Cellad kendiri şeyirdin boğazından çıhardıb azad eledi. Onlar kayıdıb menzillerine geldikde, Loğman dedi:

- Bu ne yahşı şeherdi. Kalıb burada yaşamak lazımdı.

Şeyird utana utana başını aşağı salıb dedi:

- Yoh usta, bu şeherde ki, yağla şorun ferki olmadı, orda yaşamak korhuludu. Başımızı bedenimizin üstünde salamat sahlamak üçün buradan getmeyimiz meslehetdi.

Loğman güldü. O saat şeherden çıhıb getdiler. (Ahundov, 1978: 239-241, 261-264)

C. Halk Hikâyeleri

52. Padişahın Kızının Esas Derdi Dal Yusuf

Evvel zaman içinde bir padişahın güzel bir kızı varmış. Kızını hiç dışarı çıkarmayan padişah, evi içerisinde beslermiş. Padişahın kızı pencere önünde oturur, yoldan geçenleri seyredermiş. Bir gün yoldan geçen bir delikanlıya aşık olan padişahın kızı, günden güne zayıflar ve kuvvetini kaybeder. Kızının bu hale gelmesi padişahı çok üzer. Devrin hekimi Lokman Hekim padişahın huzuruna çağrılarak, kızının derdine bir çare bulması söylenir. Kızı gören Lokman Hekim, aşık olduğunu ve bu yüzden hasta olduğunu anlar.

"Kızınız eğlenmek istiyor. Ben eğlenmesi ile meşgul olurum. Bana bir kuzu keserek iyice kızartın ve önümüze getirin." diyen Lokman Hekim'in isteği yerine getirilir. Bir sofra içerisinde iyice kızartılmış bir kuzu Lokman Hekim ile hasta kızının önüne konur. Kuzu kızartmasını gören padişahın kızı şöyle söylenir: "Ben Dal Yusuf efendiye yandım sarardım, sen niye böyle yandın sarardın ey kuzu." Bu sözleri duyan Lokman Hekim ile padişah kızlarını serbest bırakıyorlar. Bir ata binen kız soluğu, aşkı ile sararan ve solan sevgilisi Dal Yusuf'un çadırında alıyor. İki gün sevgilisi ile kalıyor. İki günden sonra Dal Yusuf'un babası tarafından oğluna haber yollanarak, başka bir kızla evlenmesi için düşüne gelmesi söyleniyor. Dal Yusuf esas sevgilisini koyarak, istediği bir kızla evlenmenin ızdırabını şimdiden duyarak gece

sabaha kadar uyumadan derin derin düşüncelere dalıyor ve bahçeden topladığı çiçekleri padişahın kızının yanına koyarak oradan ayrılıyor. Sabahleyin uyanan padişahın kızı sevgilisini yanında göremeyince feryat edip, yollara düşüyor. Önden giden Dal Yusuf'un düğünü çok muhteşem oluyor. Ziyafetler verilip, çeşitli müsabakalar yapılıyor. İstemediği bir kızla evlenen Dal Yusuf gerdeğe atılıyor. Arkadan gelen padişahın kızı düğün alayına katılarak, durumu anlıyor, oğlanın bahçesinde bulunan bir servi ağacına saçlarından kendini asıyor. Sevgilisinin aşkına dayanamayan Dal Yusuf da gerdek yerinden çıkarak kendisini başka bir ağaca asıyor. Birbirlerinden haberleri olmayan iki sevgili sabaha kadar ağaçlar üzerinde ölümle pençeleşiyorlar. Sabahleyin bu sahneleri gören halk durumu padişaha hemen haber veriyor. Ağaçlardan indirilen Dal Yusuf ile sevgilisi padişahın kızını Lokman Hekim'e götürerek tedavi ettiriyorlar. Zorla güzellik olmayacağını anlayan taraflar, iki gönlü birleştirip, yeniden düğün yapıyorlar. İki âşık böylece muratlarına eriyorlar. (Yardımcı, 1970: 67-68)

D. Fıkralar

53. Yazın Dere Suyu, Kışın Göze Suyu İçmem

Bir gün Lokman Hekim oğluna bir çuval buğdayı teslim ederek değirmene götürmesini söyler. Çuval bir eşek üzerine yüklenerek, Lokman Hekim'in oğlu yola çıkar. Lokman Hekim oğluna şunu söyler:

- Yolda çuval düşerse yoldan geçen adamlara seslenerek ben Lokman Hekim'in oğluyum, bana yardım edin de şu çuvalı eşeğin sırtına yükleyelim, dersin.

Bir süre gittikten sonra hakikaten çuval eşeğin sırtından düşmüş. Çocuk oradan geçen bir adama seslenmiş:

- Amca ben Lokman Hekim'in oğluyum. Yardım edin de şu çuvalı eşeğin sırtına yükleyelim. Adam şöyle cevap vermiş:

- Ben Lokman Hekim mekim tanımam. Ben yazın dere suyu, kışın göze suyu içmem. Senin çocuk hatırın için yardım ederim, demiş ve yere düşen çuvalı eşeğin sırtına yüklemişler.

Lokman Hekim'in oğlu değirmenden eve dönünce, babası sormuş:

- Yolculuk nasıl geçti oğul?

- Çuval eşeğin üzerinden falanca yerde düştü. Oradan geçen bir adama aynen senin söylediğini ve bana yardım etmesini söyledim.

- Adam ne söyledi oğlum?

- Ben Lokman Hekim mekim tanımam. Ben yazın dere suyu, kışın göze suyu içmem, dedi. Lokman Hekim gülümseyerek şöyle cevap verir oğluna:

- Oğlum ben Lokman Hekim'im; ama o adam benden daha Lokman Hekim imiş… (Yardımcı, 1970: 59-60)

54. Bana Da Can Lazım

Rivayetlere göre Hazret-i Lokman'ın yalnız bir oğlu olmuş. Ömründe kadını ile sadece bir defa cinsi ilişkide bulunmuş. Kocasının bu durumuna tahammül edemeyen Lokman Hekim'in karısı oğlunu yanına çağırarak:

- Git babanın yanına de ki, bana bir kardeş yap ne olur babacığım. Evin tek çocuğu, Lokman Hekim'in yanına giderek annesinin söylediğini aynen söyler. İsteğin karısından geldiğini anlayan Lokman Hekim, oğluna şöyle cevap verir:

- Oğul sana kardeş lazımsa, bana da can lazım… (Yardımcı, 1970: 60)

55. Ben Olsam Attan İnmezdim

Lokman Hekim'in oğlu bir gün at üzerinde çarşıdan geçerken, küçük abdestini yapması gelmiş. Kalabalık yanında attan inerek bir kenara idrarını boşaltmış. Bu durumu görenler Lokman Hekim'e giderek, oğlunun terbiyesizliğine dert yanmışlar. Lokman Hekim gülerek şöyle cevap vermiş:

- Ben oğlumun yerinde olsaydım attan inmeden idrarımı yapardım. (Yardımcı, 1970: 71)

E. Sınıflamaya Girmeyen Türler

56. Lokman Hekime Göre Uzun Yaşamanın Beş Şartı

Süleyman Peygamber Lokman'dan hikmet dersleri alırken merak edip sordu:

- Uzun yaşamanın sırları nelerdir?

- Uzun yaşamanın beş şartı vardır: Az taam, az kelâm, az selâm, az intikam ve çok sabır.

- Bunlar nasıl olur?

- Hz. Âdem, Nuh ve diğer peygamberler bin yaşın üstünde yaşadılar. Bu kadar çok yaşamak arzu ettiler, ölüm korkusu akıllarına gelmedi. Ben bile bugün bin yaşın üstündeyim. Az yemek yerim, hiçbir zaman tıka basa karnımı doldurmam, gözüm sofrada kalkarım.

Vücudumun hücrelerini yemekle zehirlemem. Dişlerimle mezarımı kazmam. Az konuşur öz konuşurum. Boş yere nefes tüketmem.

Az selâmdan murat nefse hâkim olmaktır. Karıma bile ancak yılda bir selâm verir, ona bir evlât bağışlarım. Boş yere selâm vermem.

İntikama gelince: Bana kötülük edenlere kim beslemem. Tanrı onların cezasını verir. İntikam ateşi beni hiçbir zaman yakmamıştır.

Sabretmeye gelince, herhalde benden sabırlı kimse yoktur. Baban Davud her gün örsün başında demir döver zincir yapardı, ben altı ay onu seyrettim, ne yapıyorsun diye sormadım.

Bir gün gördüm ki o zincirlerden kendine bir zırh yapmış ve onunla harp meydanına indi. O vakit ne yaptığını anladım.

Benim bütün tecrübelerim sabır ile elde edilmiştir. Bir hikmet söyleyebilmek için bazen bir yılda binlerce tecrübe yaparım.

Uzun yaşamanın sırlarını Lokman'dan öğrenen Süleyman Peygamber bu sayede yüz beş yaşına kadar yaşadı, kocamadı, bunamadı. Ölüm korkusu içine düştüğü zaman bir mağaraya çekildi ve orada öldü.

(Anlatan: Karbeyaz köyünden Mustafa Deliağa) (Tekin ve Nakib, 1994: 13-14; Kızıldağlı, 1948: 3)

57. Lokman Hekimin Vasiyeti

Lokman bir gün oğluna:

- Oğlum ben ihtiyarladım, ölmeden sana üç şey vasiyet edeceğim: Hükümet adamları ile fazla dost olma, sonradan görmüş ile alışveriş etme, karına sırlarını söyleme, demiş.

Oğlu, babası öldükten sonra bu sözlerin doğru olup olmadığını tecrübe etmek istemiş.

Önce bir kolcu ile sıkı sıkı dost olmuş. Arkasından da sonradan görme bir tüccardan yüz altın borç almış. Bir gün de karısı hamama gittiğinde bir kuzu keserek fırında büryan etmiş, bir leğene koyup evin bahçesine eşerek gömmüş.

Havuzun başına geçmiş, sözde düşünmeğe başlamış.

Karısı hamamdan gelince, kocasını çok düşünceli bir vaziyette görmüş ve sormuş:

- Ne oldu? Niçin bu kadar sıkıntılısın?

- Sorma elimden bir kaza çıktı. Sen yokken komşunun kızı bize geldi, ona tecavüz ettim, bikrini aldım. Çok bağırıp çağırmasın diye de öldürdüm, işte şu çiçekliğe gömdüm.

- Ya… Seni ırz düşmanı, namussuz… Sen şimdi görürsün, diye karakola koşmuş, vaziyeti çavuşa anlatmış. Çavuş pür telaş eve gelmiş, eski dostuna tokatları çatlatmaya başlamış.

- Kalk yürü karakola, demiş. Apar topar sürüklemeğe başlamış.

Adam karakola giderken, kadın, arkasından bütün mahalleyi ayağa kaldırmış. Sonradan görme komşusu da arkasından koşmuş:

- Hani benim yüz altın? Seni asarlarsa ben kimden alırım. Borcunu öde, inkar etme, diye yakasına sarılmış.

Lokman Hekimin oğlu:

- Yok, yok, inkâr etmem, yüreğin rahat etsin, demiş.

Hep beraber karakola dolmuşlar, kadıya çıkarmışlar, yerinde keşif yapılmasına karar verilmiş. Bahçedeki çiçekleri kazıp bakmışlar, kız cesedi yerine kızarmış bir kuzu ile karşılaşmışlar. Kadı:

- Bu nedir? diye sormuş.

Lokman'ın oğlu, baba vasiyetini anlatmış. O zaman herkes babanın çok haklı olduğunu teslim etmiş.

(Anlatan: Zübeyde Yazıcı) (Tekin ve Nakib, 1994: 15-16)

58. Başa Bela Almam

Lokman'a:

- Allah'ın vekili olarak yeryüzünde hükmetmek ister misin? demişler.

Cevabı:

- Allah bu hususta beni kendi halime bırakırsa başıma bela alamam. Eğer emrederse başüstüne derim. (Ünver, 1972: 17)

59. Arpa Suyu İç

Adamın biri nefes darlığına tutulmuş. Lokman Hekim'e koşmuş.

- Ya hekim benim göğsüm tutuluyor, ne yapayım? Lokman Hekim cevap vermiş:

- Oğlum git arpayı kaynatarak suyunu iç.

- Lokman Hekim'in söylediklerini yapan hasta adamın göğsü açılmış. (Yardımcı, 1970: 61)

60. Limon Yedi Derde Devadır

Bir adam çok ağır hasta imiş. Bütün hekimlere bakıldığı halde, tedavi olamamış. Bir gün Hazreti Lokman Hekim'e gelmiş. Lokman Hekim bu hastayı hemen laboratuvarında ameliyat yaparak karnından bir kurt çıkarmış. Kurdu öldürmeden diğer bütün hekimlerin verdiği ilaçları bu kurda yedirmiş. İlaçları yiyen kurt iyice büyümüş. Nihayet büyüyen bu kurt üzerine devamlı olarak limon sıkılmış.

Limon sıkılan kurt git gide küçülerek, bir günde erimiş. O anda Lokman Hekim şunları söylemiş:

"Şimdiye kadar çektiğin çileleri boşuna çekmişsin. Hekimlere verdiğin paralar ve aldığın ilaçlar boşuna gitmiş. Devamlı olarak limon yese idin, hemen iyi olurdun. Limon yedi derde devadır." (Yardımcı, 1970: 73)

61. Bu Has Bir Alettir

Halkımız arasında dolaşan rivayetlere göre Hazreti Lokman Hekim, Davut Peygamber devrinde yaşamıştır. İmam-ı Cercis'e göre; Lokman Hekim, Davud Peygamber ile birlikte tam otuz sene günlerini beraber geçirmiştir. Davut Peygamber'in evine gidip gelen Lokman Hekim, evinde asılı bulunan zırhın ne demek olduğunu merak eder, bir türlü sormaya cesaret edememiş. Nihayet Lokman Hekim'in sabrı taşarak, zırh içerisinde ne olduğunu Davut Peygamber'e sorar. Davut Peygamber aynen şöyle cevap verir: "Bu has bir alettir. Savaş içindir. Bunun yarası geçer; ama dil yarası geçmez." (Yardımcı, 1970: 91-92)

62. Acı Karpuz Dilimi

Efendisi, yemeği önce Lokman'a yedirir, sonra kendisi yer ve bundan büyük zevk alırmış. Bir gün Lokman, efendisine bir karpuz hediye getirmiş. Efendisi de Lokman'a karpuzdan bir dilim vermiş. Lokman da karpuz dilimini şeker, bal yer gibi zevk ile yemiş. Bu durum efendisinin hoşuna gitmiş ve bir dilim karpuz kalıncaya kadar Lokman'a yedirmiş. Son dilimi de kendisi yemiş fakat acılığından dili yanmış, dudakları uçuklamış. Lokman'a "A benim canım, böylesine zehiri nasıl oldu da şerbet gibi içtin; bu kahrı nasıl lütuf sandın. Bu ne sabırdır, niçin buna sabrettin. Yoksa canına düşman mısın?" dedi. Lokman da, "Sizin nimetler bağışlayan elinizden o kadar nimetler yedim ki utancım iki kat oldu. Elinden bir de acı bir şey yememek ayıp geldi bana. Şekerler bağışlayan elindeki tat, bu karpuzda acılık bırakır mı hiç?" der. (Bayat, 2000: 32-33)

63. Lokman Hekim'in Cevabı 1

Lokman Hekim'e bir gün sordular:

- Hakimlik mertebesine yükselişinin sebebi nedir?

Lokman'ın verdiği cevap, zihinleri düşündürücüdür.

- Boş yere bir şeyi kurcalamam ve beni ilgilendirmeyen bir şeyle zaman kaybetmem. (Yardımcı, 1970: 26)

64. Lokman Hekim'in Cevabı 2

Kimsesiz yerlerde tek başına uzun müddet oturan ve tefekküre dalan Lokman'a bir gün dostu şöyle der:

- Lokman! Çekiliyorsun bir köşeye ve tek başına uzun zaman oturuyorsun. Kalabalık cemaatlere iştirak etsen ve halk arasına karışsan daha iyi olmaz mı? Lokman'ın verdiği cevap, yine hayati manalarla yüklü:

- Tek şahıs için kimsesiz yerler, tefekküre daha müsait zemindir. Kainat esrarını uzun zaman tefekküre dalmakla çözmek mümkündür. Düşünmeye dalmak, tefekküre dalmak, cennetin yollarını açar. (Yardımcı, 1970: 26)

65. Lokman ve Kölesi

Uzun bir seyahatten dönen Lokman, köyüne yakın bir yerde kölesi ile karşılaşır. Ailesini ve köyünü sorar, köle cevap verir:

- Anan, baban dünyadan göçtüler.

- Bunların haklarına riayette kusur etmek endişesinden kurtuldum.

- Kız kardeşin de vefat etti.

- İnsanlık hali, kendisinden bir fenalık çıkar; ailemizi mahcup eder, düşüncesinden kurtuldum.

- Erkek kardeşin de öldü.

- Ah! Şimdi belim büküldü. Kanatlarım kırıldı.

- Oğlun da vebaya kurban gitti, deyince Lokman Hekim:

- Şimdi yüreğim yarıldı. Ciğerlerim parçalandı, diyerek ağladı… (Yardımcı, 1970: 38)

66. Öğüt

Bir gün Lokman Hekim oğluna üç nasihat vermiş:

1- Ormanda veya ağaçlık altına yatıp uyuma.

2- Ekmeğini şekerle ye.

3- Büyüklerinin sözlerini dinle.

Aradan uzun zaman geçmiş. Lokman Hekim'in oğlu uzun bir yolculuğa çıkmış. Bir çeşme başında yaşlı bir ihtiyar görmüş. İhtiyar dede ile su içtikten sonra yollarına devam etmişler. Ağaçları çok sık bir ormana gelmişler. Çok yoruldukları için;

- Oğlum şu ağacın altında yatarak biraz dinlenelim. O sırada oğlanın aklına babasının "Ağaç altında yatıp uyuma." nasihati gelmiş. Dedeye dönerek:

- Babam ağacın altında yatma dedi dede.

- Baban sadece bunu mu sana nasihat etti oğlum.

- Büyüklerinin sözlerini dinle, ekmeğini şekerle ye de demişti.

- Öyleyse ben senin büyüğünüm, neden ağacın altında yatmıyorsun? Bu söz karşısında ağacın altında yatmaya mecbur olmuş. Biraz sonra ağaçtan inen bir yılan uyumuş olan oğlanı zehirlemek istemiş. Uyumayan dede ileri atılarak yılanı öldürmüş ve Lokman Hekim'in oğlunu uyandırarak ölü yılanı kendisine göstermiş.

- Gördün mü dede, babam ağaç altında yatma demişti. Ben daha ağaç altında yatmam.

Yolculuktan geri dönen Lokman Hekim'in oğlu başından geçenleri bir bir babasına anlatmış. Babasının diğer nasihati olan "Ekmeğini şekerle ye." sözünden bir şey anlamamış ki, babasına sormuş:

- Her zaman şekeri ben nerden bulayım da ekmekle yiyeyim baba? Lokman Hekim gülerek cevap vermiş:

- Oğlum ben sana şekerle ekmek ye demiyorum. Yemek yiyeceğin zaman iyice karnın açlansın. Karnın tok olduğu zamanlar yemek yeme. Açlandığın zamanlar sadece ekmek yesen bile, sana şeker gibi gelir. Karnının doyduğunu da hissedince, hemen sofradan kalk. Karnını tam doyurma. (Yardımcı, 1970: 53-54)

67. Çare Yok

Kırk beşlik bir kadın gençleşmek için bir gün Lokman Hekim'e müracaat etmiş. Lokman:

- Çare yok demiş. Kadın kızarak ayrılmış ve aradan uzun bir zaman geçtikten sonra genç bir kadın olarak tekrar Lokman Hekim'in karşısına dikilmiş.

- Hani gençleşmeme çare yoktu, bak ben nasıl gençleştim, diyerek alay etmiş.

Lokman Hekim meseleyi anlamış:

- Peki evlendiğin genç delikanlı ne oldu? Kızaran kadın cevap vermiş:

- Öldü… Lokman Hekim hiddetlenmiş:

Ben bir gencin hayatını, senin gençleşmek arzuna tercih etmiştim. (Yardımcı, 1970: 54-55; Ünver, 1972: 21-22)

68. İnadın Zararı

Bir gün adamın biri Lokman Hekim'e:

- Senin oğlun neden altına küçük abdestini yapıyor? Madem sen büyük bir hekimsin, neden oğlunun altına işemesinin önüne geçemiyorsun? demiş. Lokman Hekim cevap vermiş:

- Ben oğluma dedim ki ata binme. Oğlum benim sözümü dinlemedi, yine ata bindi. Birkaç defa söylememe rağmen, yine ata bindi. Başa çıkamayacağımı anlayınca, sidiğin nerede gelirse orada atından in ve ihtiyacını gider dedimse de yine sözümü dinlemedi. Ata binmeye çok meraklı oğlum, at üzerinde iken sidiği geldiği zaman inat edip işemiyor ve sidik damarları düğümleniyor. Yatağa yattığı zaman altına işiyor. (Yardımcı, 1970: 63; Yurdakök, 2003: 153-154)

69. Gebe Kadın

Lokman Hekim arkadaşlarıyla birlikte bir gün bir hamamın önünden geçiyorlarmış. Hamamdan gebe bir kadın çıkmış. Lokman Hekim yanında bulunan arkadaşlarına şöyle demiş:

- Yarım saat sonra bu kadın ölecek. Arkadaşları "Nasıl olur?" diyerek şaşkınlıklarını ifade etmişler.

Gerçekten yarım saat sonra gebe kadın ölerek, cenazesini kaldırmak için tellallar bağırmaya başlamışlar. Lokman Hekim ile arkadaşları bu kadının evine giderek, ölen kadının sadece bayıldığını söylerler. Lokman Hekim pamuk, ispirto ve çuvaldız ister. Ölü kadın ortaya getirilir. Karın boşluğu üzerine ispirto sürülerek, çuvaldız sokulur ve çıkarılır. Kalabalık halk şaşırır kalır. Biraz sonra kadın ayağa kalkar. Lokman Hekim bu olayı şöyle izah eder:

- Bu kadın gebedir. Hamamda çok fazla kalmış. Kadının çocuğu içeride çok fazla bunalmış. Bu yüzden anasının ciğerine el atmış. Nefesi kesilen kadın bayılmış. Ben de çuvaldızı kadının boşluğundan çocuğun eline soktum. Eli acıyan çocuk elini anasının ciğerinden çekti. Bayılan anne böylece dirildi. Gebe kadınların hamamda fazla kalması doğru değildir. (Yardımcı, 1970: 55-56; Yurdakök, 2003: 153-154)

70. Dil ve Kalp 1

Lokman Hekim küçükken bir ağanın yanında çalışıyormuş. Bir gün Lokman Hekim'in ağası demiş ki, bana bir koyun kes, en temiz iki uzvunu getir. Lokman Hekim efendisinin isteğini yerine getirerek bir koyun kesmiş ve en temiz iki uzvu olarak kalbi ile dilini ağasına götürmüş. Ağası tekrar demiş ki yine bir koyun kes ve bana en pis yerinden iki uzvunu getir. Lokman Hekim kestiği koyunun yine dili ile kalbini ağasına getirmiş. Bunun sebebini sorduğu zaman Lokman Hekim şöyle cevap vermiş:

- İnsanlarda ve hayvanlarda bu iki uzuv temiz olunca bütün vücut temiz, pis olunca da bütün vücut pis olur. İnsan ve hayvanların temizliği ve pisliği kalp ile dilden kolayca anlaşılır. (Yardımcı, 1970: 70-71; Gül, 1986: 387-405)

71. İlaçlarını Biliyorlar

Lokman Hekim bütün ilaçlarını yapmak için kırlara gezilere çıkar, otların ve çiçeklerin dillerinden anlayarak çeşitli dermanlar yaparmış. Yine böyle bir gün Lokman Hekim kırlara çıktığı zamanlar, bir çayırda tırpanlarla ot biçen köylülerin durumları dikkatini çekmiş. Terli terli tırpanlarını yere koyan çiftçiler, bir külek soğuk yoğurda ekmek doğradıktan sonra yer ve çimenler üzerine yatar uyurlar. Uyandıkları zaman hasta olacaklarını ve sancılanacaklarını tahmin eden Lokman Hekim, köylülere iyice yanaşır ve kalkmalarını bekler. Biraz sonra uyanan köylüler tekrar tırpanlarını ellerine alarak, aynı hararetle çayırı biçmeye başlarlar. Yüzlerinden biraz sonra tekrar terler akmaya başlar. Sahneleri mukayese eden Lokman Hekim kendi kendine söylenir ve oradan uzaklaşır:

Bunlar ilaçlarını biliyorlar. Bana lüzum kalmadı. (Yardımcı, 1970: 80-81)

72. Sıcak Su Her Şeyi Açığa Çıkardı

Efendisi, Lokman'la arkadaşlarını bahçeye meyve toplamaları için göndermiş. Tarladaki bütün meyveleri yiyip bitiren arkadaşları efendilerinin yanına eli boş dönerek, bütün meyveleri Lokman'ın yediğini söylemişler. Bunun üzerine Lokman efendisine, gerçeğin, herkese sıcak su içirilerek ortaya çıkacağını söyler. Efendileri hepsine sıcak su içirtip ata bindirip koşturur. İçleri bulanan hizmetçilerin ağzından bütün yedikleri, Lokman'dan ise sadece sıcak su çıkar. Lokman, "Behey gafiller, yarın Allah'ın huzurunda ben etmedim, ben demedim, ben yapmadım demeyle kurtulamazsınız, orada sıcak su içirir koştururlarsa her şey açığa çıkar." der. (Gül, 1986: 387-405; Buran, 1986: 35)

73. Önce Nehirlerin Denize Dökülmesi Engellensin

Sarhoş olduğu bir an bütün denizi içeceğini bahse giren efendisi, daha sonra Lokman'dan bu iddiadan nasıl kurtulacağını sorar. O da bahse girenlere önce

nehirlerin denize dökülmelerinin engellenmesinin gerektiğini, çünkü efendisinin elbette dökülen nehirleri değil, yalnız deniz suyunu içmekle övündüğünü söyleyerek, efendisini kurtarır. (Gül, 1986: 387-405)

74. Dil ve Kalp 2

Lokman Mısr karalarından idi. Bir gün mevlasına bir koyun boğazladı, mevlası eyitti: "Bu koyunun eyüce yirinden iki para et getür." Pes Lokman dahı koyunun dili ile kalbin alup getürdi. Mevlası hayli zaman tefekkür itdi. Bir koyun daha boğazlatdı ve eytti: "Yaramaz yirinden iki para etin yabana bırak." Lokman dilin ve yüregin yabana bıraktı. Çün mevlası gördi, eytti: "Kim ne acab işi işledün, eyüsin istedüm dilin ve yüregin getürdün, yaramazı bırak didüm yine dilin ve yüregin bırakdun." didi. Lokman eytti: "Dilden ve yürekden tayyib yokdur, kaçan tayyib olsalar ve bunlardan habis dahı yokdur, kaçan habis olsalar. (Şirvanlı Mahmûd, 1998: 370-372)

75. Lokman'ın Huyları

Lokman bir cemaat ile hikmetten söz söylerdi. Bir gişi geldi. Meğer Lokman'ı bilürdi, eytti: "Sen ol değül misin ki benümle fülan yirde koyun güder idik?" Eytdi: "Beli, olam." Eytdi: "Pes bu mertebeye neden irüşdün?" Eyitdi: "Andan irüşdüm ki söylesem, gerçek söyler idim ve gerekmez söz söylemez idim." Lokman çok söylemezdi ve dâyım tefekkür içinde idi ve derin nazarlu idi ve gündüz uyumazdı ve adam gördügi yirde bevl itmez idi ve ayblu iş işlemezdi ve çok gülmezdi ve oğlancıklarından nicesi âhırata intikal itdi, Lokman Hakîm sabr idüb ağlamadı, anun sözlerinden ki Kur'ân'da hikâet olınur. Ba'zısı oldur kim oğluna nasihat itdi. (Şirvanlı Mahmûd, 1998: 370-372)

76. Ölecek İnsana Küçük Bir Oda Çok Bile

Lokman'ın, çengin halkası ve borusu gibi daracık bir odası vardı. Bütün gece azap ve ıstıraplar içinde kıvrandı. Öğle sıcağında da gider güneşe yatardı. Aptalın biri olan: "Bu iki ayak basımı kadar küçük olan bu oda sana nasıl kâfi geliyor?" diye sordu. O da ah çekerek ve ağlayarak: "Bu ölecek bir insan için çok bile." diye cevap verdi. (Devletşah, 1963)

77. İki Kapılı Han

Lokman'a "Bu kadar uzun süren hayatında dünyayı nasıl gördün?" diye sorduklarında, "Dünyayı iki kapılı han olarak gördüm. Birisinden girdim, birisinden çıktım" demiş. (Yardımcı, 1970: 71)

78. Unutacakların ve Unutmayacakların

Lokman Hekim etrafında bulunan kimselere dört öğütte bulunmuş, "Bunlardan ikisini unutacak, ikisini de unutmayacaksınız. Unutmayacaklarından biri Allah'ın var olduğu, diğeri ise ölümün varlığıdır. Unutacaklarınız ise, başkaları tarafından sana yapılan kötülükler ve başkalarına yaptığınız iyiliklerdir." (Yardımcı, 1970: 71)

79. Lokman Hekim'in Vasiyeti

Lokman Hekim ailesine bir sandık bırakarak, "Ben öldükten sonra bu sandığı açmadan satın." demiş. Lokman'ın ölümünden sonra sandığı satın alan kişi kapağını açtığında, içinde bir kemik üzerinde yazılı şu ibareyi bulmuş: Ayağını sıcak tut başını serin, kendine bir iş bul düşünme derin. (Ünver, 1955: 29-31; Ünver, 1936: 35-37; Ünver, 1957: 15-16; Yardımcı, 1970: 90-91)

80. Bir Torba Hardal Tanesince Öğüt

Hafs b. Ömer'in (ra:v.248) rivayetine göre, Lokman (as) yanına bir torba hardal tanesi koyarak oğluna öğüt vermeye başlamıştı. Her öğüt verdiğinde torbadan bir hardal çıkarıyordu. Günün birinde torbadaki hardal tükenir, O da oğluna şöyle der: "Ey oğul, sana o kadar öğüt verdim ki, şayet bu öğütler bir dağa verilseydi, dağ yarılırdı." Lokman (as)'ın Sârân veya Mârân ismindeki bu oğlu babasının verdiği bütün bu öğütlerden ve özellikle bu son sözünden çok etkilenmiştir (Yolcu, 2009: 154)

KAYNAKÇA

Abbaslı, İsrafil (ed.). (2004). *Azerbaycan Folkloru Antologiyası. C IX*. Bakü.

Abdulla, Behlul. (2001). *Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı. C II*. Bakü.

Abdürrahim, Muhammed. (2003/1423). *Lokman el-Hekim: Siretuhu ve Hikemuhu*. Beyrut: Dârü'l-Fikr. (İSAM Kütüphanesi, 209 ABD.L).

Abîdîn, Abdu'l-Mecîd. (1956). *el-Emsâl Fi'n Nasr el-'Arabî el-Kadîm.* Kahire, 38, 43-51, 91, 94, 123, 137-143, 178, 182, 186-190.

Acıpayamlı, Orhan. (1978). *Halkbilim Terimleri Sözlüğü.* Ankara: TDK.

Açа, Mehmet. (1998). *Kozı Körpeş-Bayan Sulu Destanı, İnceleme-Metin, C I-II*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Açа, Mehmet. (2000). "Kültür-Medeniyet Kahramanları ve Türk Müzik Âletlerinin Ortaya Çıkışı Hakkında Teşekkül Etmiş Bazı Efsaneler". *Millî Folklor,* S 45, 43-51.

Açа, Mehmet. (2002). "Şamanlığa Geçişteki Ölüp Dirilme Ritüelinden Türk Destanlarındaki Ölüp Dirilmeye". *Millî Folklor, C 7* (S 54), 75-85.

Açа, Mustafa. (2011). "Altay Türklerinin Destanlarındaki Ölüm Teması Üzerine Bazı Tespitler". *Bilig*, S 59, 1-20.

Adıbelli, Hüseyin, Pişmanlık, Uğur ve Parlar, Gündegün. (2010). *Tarsus'tan Bir Efsane Şahmeran.* Tarsus: Aratos Kitaplığı Kültür Dizisi.

Adıgüzel, Sedat. (2010). "Bazı Azerbaycan Masallarında Yarış ve Rekabet", *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi,* S 1, 30-38.

Afzalov, M. İ., Husainova, Z. ve Sabürov, N. S. (1966). *Suv Kızi,* Taşkent: Özbekistan SSR Fenler Akademiyasi, A. S. Puşkin Namidegi Til ve Edebiyat İnstituti.

Ağalı, Loğman. (1981). *Sözlü, Nağıllı Geceler.* Bakü: Işık Neşriyat.

Ahmed Râşid. (1324/1906). *Pendnâme-i Lokmân Hakîm Tercüme-i Manzumesi.* Dersaadet. (İSAM Kütüphanesi, 297.7 PEN.L)

Ahmed Rif'at. (1299). "Lokmân". *Lugât-ı Târihiyye ve Coğrafiyye, C I,* İstanbul, Mahmûd Bey Matbaası, 141.

Ahundov, Ehliman. (1978). *Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri* (Akt. Semih Tezcan). Ankara: TDK.

Airport Magazin (1990), "Lokmân Hekim Der ki". S 49, İstanbul, 40-41.

Akçiçek, Eren. (1989). "Türk Halk Hekimliğinde Sarımsak". *Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri*, 23-25 Kasım 1988, Ankara, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 9-32.

Akıncı, Ahmet Cemil. (1973). *Lokman Hekim*. İstanbul: Lokman Sağlık Yayınları.

Aktan, Selma. (1978). *Hakiki Anadolu Efsaneleri Çukurova.* Adana.

Ali, Cevad. (tarihsiz). *el-Mufassal fî Târihi'l-'Arab Kable'l-İslâm. C I: 314-321; C VIII: 362,* Beyrut.

Ali Şir Nevaî. (1941). *Sedd-i İskenderî.* Özbekistan: Nevaî Jübilej Komiteti.

Alptekin, Ali Berat. (1999). *Kirmanşah Hikâyesi.* Ankara: Akçağ Yay.

Alptekin, Ali Berat. (2002). *Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Alptekin, Ali Berat. (2005). *Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı.* Ankara: Akçağ Yay.

Alptekin, Ali Berat. (2007). "Türk Halk Hikâyelerinde Ağaç Motifi Üzerine". *Millî Folklor*, S 76, 33.

Alptekin, Ali Berat. (2009). "Türk Masal ve Halk Hikâyelerinde Görmeyen Gözün Tedavi Edilmesi Motifi Üzerine". *Millî Folklor,* S 81, 18-26.

Alptekin, Ali Berat. (2010). "Türk Halk Hikâyelerinde Halk Hekimliği". *Millî Folklor*, S 86, 5-19.

Altın Arığ. (1997). (Hzl. Fatma Özkan). Ankara: Bilig Yayınları.

Altıntaş, Ayten ve Doğan, Hanzade. (2001). "Osmanlı'da Esnaf Tabip ve Ahilik Teşkilatı ile İlişkisi". *Türk Dünyası Araştırmaları,* S 132, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 125-141.

Altıntaş, Ayten ve Doğan, Hanzade. (2003). "Osmanlı'da Esnaf Tabip Teşkilatı, Kontrolü ve İmtihanı". *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri, 9-10 Mayıs 2002, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Bildiriler, C II,* İstanbul: "Globus" Dünya Basımevi, 223-239.

Altıntaş, Ayten ve Doğan, Hanzade. (2003). "Osmanlı Esnaf Tabibinin Ahlak Eğitimi ve Değerleri (Fütüvvetnamelere Göre)". *Türk Dünyası Araştırmaları,* S 146, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 59-83.

AnaBritannica (1989), "Lokman". *C XIV*, İstanbul, 562.

AnaBritannica (1990), "Şahmeran Hikâyesi". 223-224.

And, Metin. (2010). *Minyatürlerle Osmanlı-İslâm Mitologyası.* İstanbul: YKY.

Anadol, Cemal. (1991). *Türk-İslâm Medeniyetinde Ahilik Kültürü ve Fütüvvetnâmeler.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Anohin, A. V. (2006). *Altay Şamanlığına Ait Materyaller* (Rusça'dan Çevirenler: Zekeriya Karadavut-Jannet Meyermanova). Konya: Kömen Yayınları.

Ansiklopedik İslâm Lügati (1983), "Lokmân". İstanbul: Tercüman Yayınları, 375.

Arabacıoğlu, Celal. (1991). *Hekimlik ve Hastanecilik.* Adana: Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları.

Arıkoğlu, Ekrem. (2007). *Hakas Destanları I.* Ankara. TDK.

Arat, Reşit Rahmet. (1947). Yusuf Has Hâcib Kutadgu Bilig I Metin. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Arat, Reşit Rahmet. (1959). *Yusuf Has Hâcib Kutadgu Bilig II Tercüme.* Ankara: TTK.

Askerî, Ebû'l-Hilâl. (1964). *Cemharatu'l-Emsâl, C I: 62, 97, 126, 150, 180, 201, 241, 269, 424, 481, 519, 565; C II: 17, 34, 52, 75, 176, 261, 294, 353, 436,* Kahire.

Ata, Aysu. (1997). *Nâsırü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabgûzî Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım.* Ankara: TDK.

Ataseven, Asaf. (1985). "Hekimlik Yeminleri ve Lokmân Hekim Yemini". *Bezm-i Âlem Valide Sultan Gureba Hastanesi Mecmuası*, 190-195.

Ateş, Süleyman. (1995). *Kurân-ı Kerîm Tefsîri. C IV,* İstanbul: Milliyet Yayınları.

Atnur, Gülhan. (1996). *Ural Batır Destanı Üzerine Bir Araştırma.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

Aydoğmuş, Muhammed. (1990). "Sûre-i Lokman'dan Hak Erlerine". *Yeni Ümit,* S 10, İzmir, 18-19.

Bahram, F. (1869). *Lokmân's Arabic Fables.* Bath.

Bali, Muhan. (1973). *Ercişli Emrah ile Selvi Han Hikâyesi Varyantlarının Tespiti ve Halk Hikâyeciliği Bakımından Önemi.* Ankara.

Basset, Rene. (1890). *Loqman Berbère.* Paris.

Bayalieva, T., D. (1972). *Doislamskie Verovaniya i ih Perejitki u Kirgizov*. Frunze: Akademiya Nauk Kirgizskoy SSR İnstitut İstorii.

Bayat, Ali Haydar. (1992). "Anadolu Tıbbî Folklorunda Göz Hastalıkları". *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri, C IV,* Ankara: Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları.

Bayat, Ali Haydar. (1999). "Lokman Hekim Üzerine Bazı Düşünceler: Lokman Hakîm mi? Lokman Hekim mi?". *Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi I. Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Günleri, 20-22 Mayıs 1999, Bildiri Özetleri,* Adana, 6.

Bayat, Ali Haydar. (2000). *Türk Kültüründe Lokman Hekim*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Bayat, Ali Haydar. (2001). "Bibliografyanın Işığında Lokmân, Hakîm mi, Hekim mi?". *Tıp Tarihi Araştırmaları*, S 10, 144-155.

Bayat, Ali Haydar. (2003). *Tıp Tarihi.* İzmir: Sade Matbaa.

Bayat, Fuzuli. (2006). "Türk Mitolojisinde Dağ Kültü". *Folklor/Edebiyat, C 12* (S 46), 47-59.

Bayat, Fuzuli. (2007). *Türk Mitolojik Sistemi. C 2*, İstanbul: Ötüken Yay.

Bayat, Fuzuli. (2009). "Geçiş Ritüeli Bağlamında Arınma". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2/9,* 74-78.

Bayatlı, Osman. (1952, 1968). *Bergama'da Şifalı Otlar ve Lokman Hekim*. İzmir.

Bayatlı, Necdet Yaşar. (2009). "Türk Halk Hikâyelerinden Arzu Kamber (Arzı Qamber) Hikâyesinin Kerkük ve Tuzhurmatı Varyantlarının Mukayesesi (İnceleme ve Metin)". *Millî Folklor,* S 82, 122-139.

Baydemir, Hüseyin. (2009). "Özbekistan'da İskender, Zülkarneyn, Lokman Hekim ve Hatem Tay ile İlgili Halk Anlatıları". *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 41, Erzurum, 109-130.

Baydemir, Hüseyin. (2010). "Özbek Folklorunda Rekabet ve Yarış", *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi,* S 1, 47-58.

Bayladı, Derman. (2003). *Uygarlık Kavşağı Anadolu.* İstanbul: Say Yayınları.

Bayram, Bülent. (2012). *Şuyın Hivetiri'nin Ulıp Destanı (Çuvaş Kalevası Üzerine Bir İnceleme.* Ankara: TKAE Yay.

Bayram, Mikail. (1991). *Ahi Evren ve Ahi Teşkilâtının Kuruluşu.* Konya: Damla Matbaası.

Bayram, Mikail. (2005). "Bir Eğitim ve Öğretim Ocağı Olarak Ahî Teşkilâtı". *İslâm'da Aile ve Çocuk Terbiyesi II,* İstanbul, 139-145.

Becerikli, Uğur. (2008). *Lokman Hekim'in Kayıp Kitabı.* Ankara: Karınca Yayınları.

Beğenç, Cahit. (1967). *Anadolu Mitolojisi.* Ankara: MEB.

Benoliel, Jose Revpelo Grao ve Rabbino, Lazar Wogue. (1898). *Fabulas de Loqman.* Lisboa.

Berk, İlhan. (1982). *Şifalı Otlar Kitabı.* İstanbul: Karacan Yayınları.

Bolçurov, Toktobek. (1997). *Kırgız El Comoktoru.* Frunze: Şam Baspası.

Bonnefoy, Y. (2000). *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü I-II* (çev. Levent Yılmaz). Ankara: Dost Kitabevi.

Boratav, Pertev Naili. (1994). *100 Soruda Türk Folkloru.* İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Boyraz, Şeref. (1991), "Lokman Hekim Menkabesi (Bal Kuyusu)". *Erciyes,* S 162, 28.

Bratton, Fred Gladstone. (2000). *Yakın Doğu Efsaneleri* (çev. Nejat Muallim). İstanbul: Avcıol Basım Yayın.

Buluç, Sadettin. (1948). "Şamanizm'in Menşei ve İnkişafı Hakkında". *TDED, II,* 277-288.

Büyük Larousse (1986), "Lokman Hekim ya da Lukman Hekim". *C 12,* İstanbul: Gelişim Yayınları, 7526.

Büyük Türk Klâsikleri (1988), "Lokmân". *C VII,* İstanbul: Ötüken-Söğüt Yayınevi, 395.

Campbell, Joseph. (1995). *Batı Mitolojisi/Tanrının Maskeleri* (Çev. Kudret Emiroğlu). Ankara: İmge Kitabevi.

Cenkmen, Emin. (1941). *Lokman: Eski Bir Aşkın Hikâyesi.* İstanbul.

Cesur, Mehmet. (1997). *Lokman Suresi Işığında Ailede Çocuğun Ahlaki Eğitimi.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Çağatay, Neşet. (1989). *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik.* Ankara: TTKY.

Çağatay, Neşet. (1990). *Ahilik Nedir.* Ankara: Kültür Bakanlığı.

Çakır, Baki ve Gümüş İskender. (2011). *Ahilik.* Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi.

Çakır, Emine. (2013). "Akademik Dünyanın Kentsel İmgelerinden Mitolojik Simgelerine Üniversite Logoları". *Millî Folklor, C 12* (S 97), Ankara.

Çakmakçı, Cevdet. (1978), "Lukmân Fi'l-Edebi'l-'Arabî". *AÜ İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, S XX, Ankara, 367-391.

Çeribaş, Mehmet. (2011). *Kırgız Türklerinin Destancılık Geleneği ve Er Soltonoy Destanı.* Ankara: TKAE Yay.

Çeribaş, Mehmet. (2012). *Kırgız Türklerinde Manasçılık Geleneği ve Manasçılar.* Ankara: TKAE Yay.

Çetin, İsmet. (2007). "Türk Kültüründe Bab (Baba)/Ata Geleneği". *Milli Folklor,* S 76, 70-75.

Çıblak, Nilgün. (2007). "Tarsus Kültürünün Tanıtımında Şahmeran Efsanelerinin Önemi". *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *C 16* (S 1), 185-196.

Çobanoğlu, Özkul. (2005). *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş.* Ankara: Akçağ.

Çobanoğlu, Özkul. (2007). *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği.* Ankara: Akçağ Yay.

Çoruhlu, Yaşar. (2010). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları.* İstanbul: Kabalcı Yay.

Dede, Mehmet Fatih. (2008). *Eğitim Açısından Lokman Suresinin Tahlili.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Demir, Ali Faik ve Akgün Çomak, Nebahat. (2009). *Şaman ve Türk Dünyası*. İstanbul: Bağlam.

Demir, Necati ve Erdem, Mehmet Dursun. (2006). "Türk Kültüründe Destan ve Battal Gazi Destanı". *Turkish Studies/Türkoloji Dergisi I* (S. 1), 97-139.

Demirci, Mehmet. (1992). "Ahîlikte Tasavvufî Boyut: Fütüvvet". *İlâhiyat Fakültesi Dergisi VII*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 83-90.

Demirci, Muhsin. (2011). *Lokman Sûresi ve Ahlâki Öğütler.* İstanbul: Çamlıca Yayınları.

Devellioğlu, Ferit. (2005). *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat.* Ankara: Aydın Kitabevi.

Devletşah. (1963). *Tezkire-i Devletşah I* (Çev. Necati Lugal). Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

Dilek, İbrahim. (2002). *Altay Destanları I.* Ankara: TDK.

Dilek, İbrahim. (2007). *Altay Destanları III.* Ankara: TDK.

Drury, Nevill. (1996). *Şamanizm* (Çev. Erkan Şimşek). İstanbul: Okyanus Yayıncılık.

Duman, Zeki. (1991). "Ailede Çocuk Eğitimi ve Lokman Hakîm'in Oğluna Nasihatlerinin Düşündürdükleri". *Diyanet Dergisi, C 27* (S 3), Ankara, 103-116.

Duralı, Ş. Teoman. (2011). *Gılgamış Destanı.* İstanbul: Dergâh Yayınları.

Duymaz, Ali. (1996). *Nevruz Bey Hikâyesi (İnceleme-Metinler).* Aydın: Millî Folklor Yayınları.

Duymaz, Ali. (1998/I). "Dede Korkut Kitabı'nda Alplığa Geçiş ve Topluma Katılma Törenleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten,* 39-50.

Duymaz, Ali. (2000a). "Sihir Şiirlerinin Bir Türü Olarak Alkışlar". *Millî Folklor, C 6* (S 45), 15-21.

Duymaz, Ali. (2000b). "Dede Korkut Kitabı'nda Alpların Eğitimi ve Geçiş Törenleri". *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni Bildirileri, 19-21 Ekim 1999,* Ankara, 109-122.

Duymaz, Ali. (2001). *Kerem ile Aslı Hikâyesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma.* Ankara: Kültür Bakanlığı.

Duymaz, Ali ve Şahin, Halil İbrahim. (Haziran 2008). "Kaz Dağlarında Dağ, Ağaç ve Ocak Kültü Üzerine İnanış ve Uygulamalar". *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C 11* (S 19), 116-126.

Duymaz, Ali ve Şahin, Halil İbrahim. (2010), "Meslek Folkloru Kapsamında Geleneksel Mesleklerdeki Pir İnancı ve Hikâyeleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Milli Folklor,* S 87, 101-112.

Ebu'l-Hayr-ı Rûmî. (1990). Saltuknâme (Hzl. Ş. Haluk Akalın). *C III,* Ankara: Kültür Bakanlığı.

Ekin, Yunus. (1994). *İslam Ahlakı Açısından Lokman Suresi'nin Tefsiri.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Ekin, Yunus. (1996). "Lokman Suresi'nin Tanıtımı". *SAÜİF Dergisi,* S 1, 157-162.

Ekici, Metin. (2004). *Türk Dünyasında Köroğlu.* Ankara: Akçağ.

El-Eraşiki, Abdülhadi. (tarihsiz). *Tefsiru Sureti Lokman.* Diyarbakır: el-Mektebetü'l-İslâmiyye. (İSAM Kütüphanesi, 297. 212, ERA.T)

Eliade, Mircea. (1991). *Kutsal ve Dindışı* (Türkçesi: Mehmet Ali Kılıçbay). Ankara: Gece Yayınları.

Eliade, Mircea. (1992). *İmgeler Simgeler* (çev. Mehmet Ali Kılıçbay). Ankara: Gece Yayınevi.

Eliade, Mircea. (1994). *Ebedi Dönüş Mitosu* (çev. Ümit Altuğ). Ankara: İmge Kitapevi.

Eliade Mircea. (2002). *Babil Simyası ve Kozmolojisi.* İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Eliade Mircea. (2003). *Dinler Tarihine Giriş* (Çev. Lale Arslan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Eliade, Mircea. (2006). *Şamanizm* (Çev. İsmet Birkan). Ankara: İmge Kitabevi.

Eliade, Mircea. (2007). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi (Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına)* (Çev. Ali Berktay). *C I*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Eliade, Mircea. (2009). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi (Muhammed'den Reform Çağına)* (Çev. Ali Berktay). *C 3*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Erdem, Mustafa. (1993). *Hazreti Âdem (İlk İnsan).* Ankara.

Erduran, Zeynep. (2006). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ne Göre İstanbul'da Esnaf, Zanaat ve Ticaret -Açıklamalı Metin-. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.*

Ergin, Muharrem. (1971). *Dede Korkut Kitabı.* İstanbul: MEB Yay.

Ergin, Muharrem. (1997). *Dede Korkut Kitabı.* Ankara: TDK.

Ergin, Muharrem. (2004). *Dede Korkut Kitabı I.* Ankara: TDK.

Ergin, Muharrem. (2005). *Orhun Abideleri.* İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Ergin, Osman Nuri. (1995). *Mecelle-i Umûr-ı* Belediye. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, *C I.*

Ergun, Metin ve İbrahimov, Gaynislam. (1996). *Başkurt Halk Destanı Ural Batır.* Ankara: Türksoy Yayınları.

Ergun, Metin. (1998). *Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş.* Ankara: Kültür Bakanlığı.

Ergun, Metin. (2000). "Türk Ağaç Kültü İnancının Dede Korkut Hikâyelerindeki Yansımaları". *Millî Folklor,* S 47, 22-30.

Ergun, Metin ve Açа, Mehmet. (2004). *Tıva Kahramanlık Destanları. C I,* Ankara: Akçağ.

Ergun, Metin ve Açа, Mehmet. (2005). Tıva Kahramanlık Destanları. C II, Ankara: Akçağ.

Ergun, Metin. (2006). *Şor Kahramanlık Destanları.* Ankara: Akçağ.

Ergun, Pervin. (2003). "Dede Korkut Hikâyelerinde Dağ Kültü". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, C II,* 75-88.

Ergun, Pervin. (2004, 2012). *Türk Kültüründe Ağaç Kültü.* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

Erhat, Azra. (1993). *Mitoloji Sözlüğü.* İstanbul: Remzi Kitabevi.

Erkan, Mustafa. (1993). "Câmasbnâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C 7,* İstanbul, 43-45.

Erpenii, F. (1615). *Locmani Sapientis Fabulae et Selectra Quaedam Arabum Adagia.* Leidae.

Erpenii, F. (1703). *Paromiae Locmani Sapientis ex Grammatica Arabica.* Viennae.

Erpenius, Thomas. (1615). *Emsâlü Lukmân al-Hakîm ve ba'zu akvâli'l-Arab.* Leidae.

Esed, Muhammed. (2002). Kur'an Mesajı (Çev. Cahit Koytuk, Ahmet Ertürk). İstanbul.

Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zıllî. (1996). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (hzl. Orhan Şaik Gökyay). *C I,* İstanbul: YKY.

Eyüboğlu, İsmet Zeki. (1987). *Anadolu İnançları Anadolu Mitologyası.* İstanbul: Geçit Kitabevi.

Feriha, Enîs. (1962). *Ahikâr, Hakîm min el-Şarki'l Ednâ el-Kadîm.* Beyrut.

Ferzaliyev, Tahmasib ve Gasımlı, Meherrem. (1994). *Azerbaycan Folklor Antologiyası. C I.*

Feyzioğlu, Yücel. (2005). *Lokman Hekim ile Çırağı.* İstanbul: Babil Yayınları.

Fığlalı, Ethem Ruhi. (1990). *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik.* Ankara: Selçuk Yayınları.

Freytag, Georg Wilhelm. (1823). *Emsâlü Lukmân el-Hakîm.* Bonn.

Gezgin, Deniz. (2007). *Hayvan Mitosları. Hayvan Mitosları.* İstanbul: Sel Yayınları.

Ghiron, L. (1871). *Le Favole de Lokmân İlsapiente.* Milano.

Gibb ve Kramer. (1935). "Lokmân". *Shorter Encyclopaedia of İslam,* Lieden, 289.

Gökçimen, Ahmet. (2010). "Türkmenistan'da Bir Yağmur İyesi "Burkut Ata"". *Bilig,* S 52, 69-78.

Gökyay, Orhan Şaik. (1973). *Dede Korkudun Kitabı.* İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Gölpınarlı, Abdülbaki. (1949-1950), "İslam ve Türk İllerine Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C II,* 3-354.

Gül, Ahmet. (1985), "Lokman Hekim ve Öğütleri". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C II,* Kayseri, 387- 406.

Gülensoy, Tuncer. (2002). *Manas Destanı (Türkiye Türkçesi ile).* Ankara: Akçağ Yayınları.

Güler, Abdülkadir. (1975). "Diyarbakır Karpuzu ile İlgili Tıbbî Folklor ve Efsane". *Türk Folklor Araştırmaları, C XVI,* İstanbul, 7406.

Güllülü, Sabahattin. (1997). *Ahi Birlikleri.* İstanbul: Ötüken Yayınları.

Günay, Umay. (2011). *Türkiye'de Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi.* Ankara: Akçağ.

Güngör, Mevlüt. (1996). "Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Lokman". *AÜİFD, C 35,* 167-178.

Güran, Kemal. (2005). *Müslümanın El Kitabı.* İstanbul: Timaş Yayınları.

Güzel, Abdurrahman. (1996). "Türk Kültüründe Nevruz ve Millî Birlik-Beraberlik". *Nevruz ve Renkler,* Ankara, 167-181.

Güzel, Abdurrahman. (2008). "Dede Korkut Hikâyeleri Bağlamında Dua". *Turkish Studies, 3/2,* 438-446.

Hacıbeyoğlu, M. Tevfik. (1972). *Lokman Yıllığı.* Lokman Laboratuarı Sağlık Yayınları.

Halman, Talat Sait. (17 Ocak 1983), "Lokman Hekim". *Milliyet Gazetesi,* 2.

Hancı, İ. Hamit. (2005), "Yılan Hikayesi". *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi (STED), C 14* (S. 8), Ankara, 6-9.

Hançerlioğlu, Orhan. (1984). "Lokman". *İslâm İnançları Sözlüğü,* İstanbul: Remzi Kitabevi, 287-288.

Harman, Ömer Faruk. (2003), "Lokman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C 27,* Ankara, 205-206.

Harner, Micheal. (1999). *Şamanın Yolu* (Çev. Asena Atalay). İstanbul: Dharma Yayınları.

Harris, Rendel ve Levis, Agnes. (1913). *The Story of Ahikar* Cambridge.

Hatemi, Hüsrev. (1998), "Lokman Alkmaeon mu?". *Tıp Tarihi Araştırmaları,* S 7, İstanbul: Arma Yayınları (Nüans Ajans), 169-170.

Hayat Ansiklopedisi (Tarihsiz), "Lokman". *C IV*, İstanbul: Hayat Yayınları, 2165-2166.

Helot, Let H. (1847). *Fables de Lokmân Surnomme le Sage.* Paris.

Hezarfen Hüseyin Efendi. (1998). *Telhîsü'l-beyân fî Kavânîn-i Al-i Osman* (hzl. Sevim İlgürel). Ankara: TTKY.

Hitti, K. Philip. (1980). *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi I* (çev. Salih Tuğ). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Hooke, Samuel Henry. (2002). *Ortadoğu Mitolojisi* (çev. Alaeddin Şenel). Ankara: İmge Yayınevi.

Hopkins, Ferial Ghazoul. (1976). "The Nature and Function of The Dream Motif in Turkish Folk Literature". *I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, 2. Cilt,* Ankara, 133.

İmam Hâfız İbn Kesir. (2011). *Kasasü'l-Enbiyâ Peygamberler Tarihi* (akt. Mahmut Varhan ve Hasan Ali Saygın). İstanbul: Karınca Polen Yayınları.

İnalcık, Halil. (Kasım 2012). *Devlet-i 'Aliyye.* C I, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

İnan, Abdülkadir. (1998a). *Makaleler ve İncelemeler. C I,* Ankara: TTK.

İnan, Abdülkadir. (1998b). *Makaleler ve İncelemeler. C II,* Ankara: TTK.

İnan, Abdülkadir. (2000). *Tarihte ve Bugün Şamanizm.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

İnanır, Ahmet. (2012). "Şeyhülislam İbn Kemal'in Fetvalarında Ahilikle İlgili Hukuki Sorunlar ve Çözümleri". *II. Uluslararası Ahilik Sempozyumu, 19-20 Eylül 2012, Bildiriler,* Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Ahilik Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi, 861-880.

İncil (İncil'in Çağdaş Türkçe Çevirisi). (1991). İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları.

İsmayılov, Hüseyn (ed.). (2005). *Azerbaycan Folkloru Antologiyası. C XII.* Bakü.

Kabaklı, Ahmet. (1990), "Efsane Bu Ya". *Tercüman Gazetesi,* 2.

Kadıoğlu, Selim. (1999a). "Tıp Tarihinin Şekillendirdiği Bir Mitos Olarak 'Lokman Hekim Efsanesi'". *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, 20-23 Eylül 1993, İstanbul, Kongreye Sunulan Bildiriler,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 337-341.

Kadıoğlu, Selim. (1999b). "Lokman Hekim Efsanesinin 'Etio-Mitho-Genesi'si". *Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi I. Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Günleri, 20-22 Mayıs 1999, Bildiri Özetleri,* Adana,16.

Kalafat, Yaşar. (2005). *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri.* Ankara: Babil Yayıncılık.

Kalender, Mustafa. (1991). *Lokman Suresi'nin Eğitim Açısından Yorumu.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kara, Mustafa. (1977). *Tekkeler ve Zaviyeler.* İstanbul: Dergah Yayınları.

Karabaş, Seyfi. (1996). *Dede Korkut'ta Renkler.* İstanbul: YKY.

Karabulut, Ahmet. (1993), "Lokmân Hekim". *Tıbb-ı Nebevî Ansiklopedisi, C I,* Kayseri: Mektebe Yayınları, 270-273.

Karadavut, Zekeriya. (2010). "Kırgız Masallarında Mitolojik Unsurlar". *Millî Folklor,* S 85, 71-80.

Karaköse, Şaban. (2009). *Hz. Lokman'ın Oğluna Öğütleri Gençlerin Hayat Prensipleri.* İstanbul: Rağbet Yayınları.

Kaya, Doğan. (1994). "Beyrek'in Vasiyeti ve Türk Kültür Hayatında Vasiyet Fikri". *Erciyes,* XVII, 15-18.

Keskinoğlu, Osman. (1962). "Hz. Lokman'ın Oğluna Öğütleri". *Diyanet Dergisi, C I* (S 3), 5-6.

Kılınç, Aziz. (1998). "Kazak Türklerinin Kambar Batır Destanı ile Köroğlu Destanı Arasında Bir Karşılaştırma Deneme". *Bolu'da Halk Kültürü ve Köroğlu Uluslararası Sempozyumu,* Abant İzzet Baysal Üniversitesi Yayınları, 331-337.

Kısaoğlu, Süleyman. (2008). *Klasik ve Çağdaş Tefsir Metinleri Işığında Lokman Suresinin Tahlili.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.

Kızıldağlı, Edip. (1948). "Lokmân Hekim'e Dair". *Tıbbiyeli,* S 19, 3.

Kızıldağlı, Edip. (1970a), "Lokman Hekim'in Kitabından Birkaç Örnek". *Türk Folklor Araştırmaları, C XII* (S 289), İstanbul, 5586-5587.

Kızıldağlı, Edip. (1970b), "Hatay'da Lokmân Hekim Efsaneleri: Hikmet'ül-Lokmân Kitapları". *Türk Folklor Araştırmaları, C XIII* (S 229), İstanbul, 5764-5765.

Kızıldağlı, Edip. (1973), "Lokmân Hekim'in Vasiyeti". *Türk Folklor Araştırmaları, C XIV* (S 286), İstanbul, 6656.

Kızıldağlı, Edip. (1975), "Lokmân Hekim'e Göre Uzun Yaşamanın Beş Şartı". *Türk Folklor Araştırmaları, C XVI* (S 316), İstanbul, 7471.

Koç, Mustafa. (2000). Ölümsüzlük Arzusu ve Birey Üzerindeki Etkileri. *Ekev Akademi Dergisi, C II* (S 3), 61-69.

Korkmaz, Esat. (1994). *Ansiklopedik Alevilik Bektaşilik Terimleri Sözlüğü.* İstanbul: Ant Yayınları.

Köksal, Hasan. (2000). "Türk Kültüründe Vasiyet Geleneği". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,* S IV, İzmir: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayını, 289-299.

Köksal, Mustafa Asım. (2013). *Peygamberler Tarihi.* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Köprülü, M. Fuad. (2004). *Saz Şairleri*. Ankara: Akçağ.

Kutluer, İlhan. (1998), "Hikmet*", İslam Ansiklopedisi,* İstanbul, 503-511.

Kürenov, Sapar. (1995). *Kafkasya Oğuzları veya Türkmenleri* (Akt. Ali Duymaz). İstanbul, Ötüken Yayınevi.

Lings, Martin. (2003). *Simge ve Kökenörnek* (Çev. Süleyman Sahra). Ankara: Hece Yay.

Meydan Larousse (1969-1973), "Lokman Hekim veya Lukman Hekim", *8*, 41.

Mirza, Narmuhammed. (2008). *Lokmani Hekim (Hakikat ve Rivayet).* Taşkent: İslam Üniversiteti Neşriyati.

Muhammed Hayr Ramazan Yusuf. (1984). *Lokmane'l-Hekim ve Hikemuhu*. Dımaşk. (İSAM Kütüphanesi, 209 YUS.L).

Mustan Dönmez, Banu. (2010). "Alevi Cem Ritüelinde Canlandırılan Kırklar Söylencesinin 'Şiir-Müzik-Dans' ile İlişkisi". Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C 3, 191-199.

Mütercim İskender Efendi. (1292/1878). *Emsâlü'l-Lokman Fî Tehzibü'l-Ezhan.* İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası. (İSAM Kütüphanesi, 892.7 EMS.L).

Mütevelli, Abdülhamid Mahmud. (1992). *Nefehâtün Rabbâniyye fi Tefsiri Sûreti Lokman el-Mekkiyye.* Kahire.

Namazov, Qara. (1996). "Loğman". Bakü: Azerbaycan Ensiklopediyası Neşriyyat-Poligrafiye Birliyi.

Namazov, Qara (ed.). (2002). *Azerbaycan Folkloru Antologiyası. C VII.* Bakü.

Naskali, Emine Gürsoy vd. (1999). *Altay Destanı Maaday-Kara.* İstanbul: YKY.

Ocak, Ahmet Yaşar. (1989). *Türk Folklorunda Kesik Baş.* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Ocak, Ahmet Yaşar. (1999). *İslam-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü*. Ankara.

Ocak, Ahmet Yaşar. (2009). *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Ocak, Ahmet Yaşar. (2009). *Türk Sufiliğine Bakışlar.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Ocak, Ahmet Yaşar. (2012). *İslam-Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır-İlyas Kültü.* İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

Oğuz, Öcal. (1996). "Kırgızların Kutladığı Bayramlar ve Nevruz Pratikleri". *Nevruz ve Renkler,* Ankara, *8*, 303-308.

Okyay, Pınar. (1999). "Eski Çağlarda Tıp: Asklepios-Lokman Hekim". *Sıcak Zincir,* S 1, İzmir, 14-15.

Olerius, A. (1654). *Des Weisen Lokmân's Gedichte und Fabeln.*

Onat, Serdar. (2009). "Lokman Hekim Üzerine Düşünceler ve Lokman'ın Tarsus'la İlişkisi Üzerine". *Areios Tıp Eczacılık ve Halk Sağlığı Dergisi,* S 3, Tarsus, 13-17.

Onay, Ahmet Talat. (2000). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı* (hzl. Cemal Kurnaz). Ankara: Akçağ

Oral, Rıfat. (1999). "Kur'an'da Lokman (A.S.) ve Çocuk Eğitimi". *Mehir,* 63-66.

Ortak, Melek. (2010). *Tarsus Bölgesine Ait Şahmeran Efsanelerinde Yer Alan Sembollerin Yorumlanması.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.

Ögel, Bahaeddin. (1993). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar).* C 1, Ankara: TTK.

Ögel, Bahaeddin. (1995). Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar). C 2, Ankara: TTK.

Ökmen, Muhtehim. (1973). *Herodot Tarihi Türkçesi.* İstanbul: Remzi Kitabevi.

Öncel, Öztan ve Namal, Arın. (1999). "Lokman Hekim'in Yüzyılımızdaki İzlerine Bir Örnek: Lokman Hekim Tıp Mecmuası". *Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi I. Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Günleri*, *20-22 Mayıs 1999, Bildiri Özetleri,* Adana, 21.

Örnek, Sedat Veyis. (1973). *Budunbilim Terimleri Sözlüğü.* Ankara: TDK.

Örnek, Sedat Veyis. (2000). *100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane.* İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Öten, Mehmet. (1977). *Hz. Lokmân'ın Oğluna Öğütleri ve Hikmetler.* Konya.

Öz, Abdürrezzak. (1983), "Tarihi Şehir Tarsus'ta Lokmân Hazretleri ile Me'mun Ulu Cami'de". Tarsus.

Öz, Abdürrezzak. (1988). *Lokman Hekim ve Hikmetli Sözleri*. Tarsus.

Öz, Hikmet. (1998). *Bilinmeyen Tarsus*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

Özbaş, Mustafa. (2010). "Kurtarıcı Kargadan Burnu Pislikten Çıkmayan Kargaya: Türk Halk Anlatılarında Karganın Dönüşümü". *Millî Folklor,* S 88, 57-65.

Özden, Kemalettin. (2003). *Tıp, Tarih, Mitoloji*. Ankara: Ayraç Yayınevi.

Özönder, Hasan. (1973). *Peygamberimizin Sağlık Öğütleri (Tıbb-ı Nebevî)*. İstanbul: İrfan Matbaası.

Öztekten, Özkan. (1997). "Bir Tatar Masalı: 'Yılan Patşası Şahmara'". *Millî Folklor, C 5* (S 33), 131-137.

Öztelli, Cahit. (1978), "Herodot Tarihinde Bir İskit Efsanesi Şah Mâran". *Sivas Folkloru,* S 38, 3-4.

Öztürk, Osman. (1997). *Lokman Hekim (A.S.)' in Oğluna Nasihati*. İstanbul: Pamuk Yayıncılık.

Öztürk, Yaşar Nuri. (1994). *Kur'an-ı Kerim Meali (Türkçe Çeviri)*. İstanbul: Hürriyet Ofset Matbaacılık ve Gazetecilik A. Ş.

Öztürk, Osman. (2000). *Hz. Lokman Hekim Hayatı, Nasihatları ve Hikmetleri.* İstanbul: Metin Yayınları.

Pala, İskender. (1989). "Lokman (Lokmân), *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü.* Ankara: Kültür Bakanlığı.

Pala, İskender. (2004). "Lokmân", *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları.

Pamuk, Abdullah. (1997). *Lokman Hekim'den Oğluna Öğütler*. İstanbul: Pamuk Yayıncılık.

Perceval, Caussin. (1803). *Loqman Surnomme Le Sage.* Paris.

Pulaha, Selami ve Yücel, Yaşar. (1987). "I. Selim Kanunnamesi ve XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Kimi Kanunlar". *Belgeler,* S 16, Ankara: TTKY, 39.

Püsküllüoğlu, Ali. (1982). *Efsaneler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Olgaç Basımevi.

Radloff, Wilhelm ve Kúnos, Ignaz. (1998). *Proben Der Volkslitteratur Der Turkishen Stämme VIII* (Çev. Saim Sakaoğlu-Metin Ergun), Ankara.

Roux, Jean-Paul. (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* (çev. Aykut Kazancıgil). Ankara: İşaret Yayınları.

Roux, Jean-Paul. (Kasım 1999). *Altay Türklerinde Ölüm* (Çev. Aykut Kazancıgil). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Roux, Jean-Paul. (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar* (Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Aslan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Saîd, Muhammed Re'fet. (1992). Suretu Lokman beyne Hikmeti't-Tenzil ve Tenasubü's-Suver. Kahire: Darü'l-Menar. (İSAM Kütüphanesi, 297.17 SAİ.S).

Sami, Şemseddin. (2004). *Kâmûs-ı Türkî.* İstanbul: Kapı Yayınları.

Sakaoğlu, Saim. (1972). "Asuman ile Zeycan Hikâyesi". *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi,* 51-58.

Sakaoğlu, Saim. (1980). *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu.* Ankara: Kültür Bakanlığı.

Sakaoğlu, Saim, Alptekin, Ali Berat ve Şimşek, Esma. (1986). *Azerbaycan Âşıkları ve Halk Şairleri, C. II*. İstanbul.

Sakaoğlu, Saim, Alptekin, Ali Berat, Sakaoğlu, Yurdanur ve Şimşek, Esma. (1999). *Meddah Behçet Mahir'in Bütün Hikâyeleri. C II,* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Sakaoğlu, Saim. (1999). *Masal Araştırmaları.* Ankara: Akçağ.

Sakaoğlu, Saim. (2002). *Gümüşhane ve Bayburt Masalları.* Ankara: Akçağ.

Sakaoğlu, Saim ve Duymaz, Ali. (2003). *İslamiyet Öncesi Türk Destanları.* İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Sakaoğlu, Saim. (2009). *Efsane Araştırmaları.* Konya: Kömen.

Sarı, Nil Akdeniz. (1977). *Osmanlılarda Hekimlik ve Hekim Ahlâkı.* İstanbul.

Sarı, Nil ve Tuğ, Ramazan. (2003). *Klasik Dönem İlaç Hazırlama Yöntemleri ve Terkipleri.* İstanbul: Novartis.

Sarıkaya, M. Saffet. (1999a). "Osmanlı Toplumunun Dinî Yapısına Bir Bakış Denemesi: Ahilik-Bektâşîlik İlişkisi I". *Arayışlar - İnsan Bilimleri Araştırmaları* -, S 2, 17-34.

Sarıkaya, M. Saffet. (1999b). "Osmanlı Devletinin İlk Asırlarında Toplumun Dini Yapısına Ahilik Açısından Bir Bakış Denemesi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S 6, 49-67.

Sayılı, Aydın. (1966). *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp.* Ankara: TTK.

Schier, C (1831). *Fables de Loqman Surnomme le Sage.* LeipsiC

Schimmel, Annemarie. (2000). *Sayıların Gizemi.* İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Seyidoğlu, Bilge. (1995). *Mitoloji Metinler-Tahliller.* Kayseri: Bizim Gençlik Yayınları.

Seyidoğlu, Bilge. (2009). *Mitoloji Üzerine Araştırmalar.* İstanbul: Dergâh Yayınları.

Sözeri, Tankut. (2000). *Kültürlerde Şahmeran.* İstanbul: Mitbil-im Kitapları.

Sözeri, Tankut. (2006). *İnançlarda Şahmaran.* Bursa: Asa Kitabevi.

Şahin, Halil İbrahim. (2010). *Türkmen Destanları ve Destancılık Geleneği.* Konya: Kömen Yayınları.

Şahin, Harun. (2009). Kur'an'da Aile İçi Eğitim: *Lokman Suresi Örneği*", *HRÜİFD,* S 22, Şanlıurfa: HRÜİFD Yayınları, 81-91.

Şahinler, Necmettin. (2013). *Lokman'ı Dinlerken*. İstanbul: İnsan Yayınları.

Şenocak, Ebru. (2005). *İbn Sînâ Hikâyeleri Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma,* Yayımlanmamış Doktora Tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Şimşek, Esma. (1996), "Bir Olağanüstü Varlığın Yaradılış Miti: Şahmaran". *Tuncer Gülensoy Armağanı* (Hzl. Ahmet Buran), Kayseri: Bizim Gençlik Yayınları, 333-339.

Şimşek, Esma. (2008). "Ölümsüzlük İlâcı Elma". *Turkish Studies, Volume 3*/5, 193-204.

Şimşek, Muhittin. (2000). *Toplam Kalite Yönetimi ve Ahilik.* İstanbul.

Şirvanlı Mahmûd. (1998). *Târîh-i İbn Kesîr Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)* (Hzl. M. Yelten). Ankara: TDK.

Tabakoğlu, Ahmet. (2010). *Türkiye İktisat Tarihi.* İstanbul: Dergâh Yayınları.

Taner, Ergin. (2009). *Osmanlı Esnafı Ticari ve Sosyal Hayat.* Ankara: Grafiker.

Tanyu, Hikmet. (1967). *Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri.* Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Tanyu, Hikmet. (1968). *Türklerde Taşla İlgili İnançlar.* Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Tanyu, Hikmet. (1973). *Dinler Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Tekin, Mehmet ve Nakib, Bülent. (1994). *Dr. Edip Kızıldağlı'nın Derlediği Hatay Masalları* (2. Baskı). Antakya.

Terzioğlu, Arslan. (1972). "İlk Budist, Hıristiyan, İslâm Hastaneleri ve Birbiriyle Olan İlişkileri". *VII. Türk Tarih Kongresi,* 25-29 Eylül 1970, C I, Ankara: TTK, 299.

Tez, Zeki. (2008). *Mitolojinin Kültürel Tarihi.* İstanbul: Doruk Yayıncılık.

Tezel, Naki. (1938). *İstanbul Masalları.* İstanbul.

Thompson, Stith. (1955-1958). *Motif Index of Folk- Literature, C 6.* USA.

Tosun, Hanifi. (2009). *Çocuk Eğitiminde Hz. Lokman (as) Örnekliği.* İstanbul: Çıra Yayınları.

Tökel, Dursun Ali. (2000). *Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar.* Ankara: Akçağ.

Turhan, Kasım. (1992). *Din-Felsefe Uzlaştırıcısı Bir Düşünür Amirî ve Felsefesi.* İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Türk Ansiklopedisi (1976), "Lokman Hekim". Ankara: Milli Eğitim Basımevi, *C 23,* 67.

Türkçe Sözlük. (2005). "Lokman hekim". Ankara: TDK, 1314.

Türkdoğan, Orhan. (1991). *Kültür ve Sağlık Hastalık Sistemi.* İstanbul: MEB.

Türker, Ferah. (2012). "Altay Türklerinin Anlatmalarında Mitik Bir Varlık: Celbegen". *Millî Folklor, C 12* (S 94), Ankara, 81-90.

Türkmen, Fikret. (1983). *Tahir ile Zühre.* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Türkmen, Fikret. (2005). *Âşık Garip Hikâyesi.* Ankara.

Uluçay, Ömer. (2010). *Şahmaran.* Adana: Gözde Yayınevi.

Uraz, Murat. (1994). *Türk Mitolojisi.* İstanbul: Düşünen Adam Yayınları.

Uzun, Mustafa. (2003). "Lokman (Türk Edebiyatı)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C 27,* Ankara, 206-208.

Üçer, Müjgan. (1974). "Sivas'ta Lokman Hekim". *Sivas Folkloru*, S 21, Sivas: Emek Matbaası, 3-4.

Üçer, Müjgan. (1984). "Lokman Hekim Üzerine". *Halk Kültürü,* S 2, İstanbul, 117-120.

Üçer, Müjgan. (1987). "Halk Edebiyatımızda Lokman Hekim Üzerine". *I. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri, 7-9 Mayıs 1983,* Eskişehir: Yunus Emre Kültür, Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları 1, 365-372.

Ünver, Süheyl ve Nazım, İsa. (1936). "Amasya ve Civarında Lokmân Hekim Efsanesi". *Halk Bilgisi Haberleri, C V* (S 52), İstanbul, 49-51.

Ünver, Süheyl. (1941a). "Türk Mitolojisinde Yaşayan Lokmân Hekim ve Hipokrat". *İÜ Tıp Fakültesi Mecmuası, C IV* (S 15), 1973-1979.

Ünver, Süheyl. (1941b). "Lokmân Hekim". *Dirim, C XVI* (S 3-4), 1.

Ünver, Süheyl. (1949). "Lokman Hekim ve Her Uzvumuzun Huyu". *Sağlığımız,* İstanbul, S 2, 31-32.

Ünver, Süheyl. (1955, 1956, 1957). "Lokman Hekim Efsanelerine Dair". *Yeni Tıp Âlemi, C VIII* (S 43), *C X* (S 55), *C XII* (S 69), İstanbul, *29-31, 35-37, 15-16.*

Ünver, Süheyl. (1960). "Lokman Hekim Efsaneleri". *Sağlığımız,* S 2, İstanbul, 10-11.

Ünver, Süheyl. (1961). "Türk Âleminde Hayırlı Bir Falı Olan Lokman Hekim: Eskülap". *Yeni Tıp Alemi, C X* (S 115-120), İstanbul, 472-476.

Ünver, Süheyl. (1962). "Lokman Hekim Efsanelerine Dair". *Medico-Sosyal Sağlık Dergisi,* S 7, İstanbul, 13.

Ünver, Süheyl. (1967). "Tarihte Milletlerarası Tıp İlahımız Lokman Hekim Sözleri ve Menkıbeleri". *Çeşitli Yönleri ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu,* Ankara, 50-55.

Ünver, Süheyl. (1968, 1972). *Lokman Hekim.* İstanbul: Lokman Sağlık Yayınları.

Ünver, Süheyl. (1969). "Lokman Hekim'in Oğluna Verdiği 100 Nasihat". *Folklor, C I* (S 1), Ankara, 9-11.

Ünver, Süheyl. (1978a), "Türk Tıbbının Efsaneleşmiş Adı: Lokman Hekim". *Yeşilay,* S 539, İstanbul, 7-8.

Ünver, Süheyl. (1978b), "Türk Tıbbının Efsaneleşmiş Adı: Lokman Hekim". *Tercüman*.

Ünver, Süheyl. (1983a). "Lokman Hekim Efsanelerine Dair". *Orkun,* İstanbul, 15-16.

Ünver, Süheyl. (1983b). "Lokman Hekim'in Oğluna Verdiği 100 Nasihat". *Orkun,* S 8, 15-16.

Ünver, Süheyl. (1993), "Türk Tıbbının Efsaneleşmiş Adı: Lokman Hekim". *Tercüman (Ramazan İlavesi).*

Üst, Sibel, Uslucan Fikret ve Erdem, Mehmet Dursun. (2009). *Eski Türkiye Türkçesi Şâh-Mârân Hikâyesi.* İstanbul: Akademik Kitaplar.

Üstün, Çağatay. (1995), "Tıbbın Babası Hippocrates ise Efsane Adamı da Lokman". *Medicaria (Muğla Tabib Odası Bülteni)*, S 3, 29.

Üvey, Doğan. (2008). *Tarsus'ta Lokman Hekim.* Adana: Aratos Kitaplığı Kültür Dizisi-10.

Üzüm, İlyas. (2003), "Lokmân Sûresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C 27,* Ankara, 209-211.

Verbitskiy, V. İ. (2005). *Slovar Altayskogo i Aladagskogo Nareçiy Tyurksogo Yazıka.* Gorno-Altaysk: Ak Çeçek Yay.

Wittek, P. (1971). "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu". *Batı Dinlerinde Osmanlı Tarihi, I,* (çev. G. Yalter), İstanbul.

Yardımcı, İlhan. (1969). *Sağlık Folklorumuzda Lokman Hekim*. İstanbul: Lokman Sağlık Yayınları.

Yardımcı, İlhan (1970). *Hazreti Lokman ve Sağlık Öğütleri.* (İlaveli İkinci Baskı). İstanbul: Nizam Yayınevi.

Yardımcı, Mehmet. (1989). "Malatya'da Halk İnanmaları, Mistik Kaynaklı Halk Sağaltmacılığı ve Bazı Halk İlaçları". *Tebliğler, İnönü Üniversitesi III. Battal Gazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu,* İstanbul: Kuşak Ofset, 267 - 276.

Yasa, Metin. (1997). "Reenkarnasyon Beşeri Ruhun Ölümsüzlük Arzusunu Tatmin Eder Mi?". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S 9, Samsun, 239-246.

Yasdıman, Hakkı Şah. (2011). "Yılan, Havva, Adem Arasında Geçen Olaylara İslam ve Yahudiliğin Bakışı". *DEÜİFD, XXXIV,* 9-35.

Yazıcı, İshak. (1988), "Lokman Hekim'den Oğluna Öğütler". *Altın Oluk,* S 31, İstanbul, 34-36.

Yeni Türk Ansiklopedisi (1986), "Lokmân (Hâkim-Hekîm)". *C VI,* İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2093.

Yeşil, Rüştü. (2011). "Mesleki Değerler Eğitimi Perspektifinde Ahilik Sistemi". "Tespitler-Tahliller", *I. Uluslararası Ahilik Kültürü ve Kırşehir Sempozyumu, 15-17 Eylül 2008,* Kırşehir, *Bildiriler, C II.*

Yıldırım, Dursun. (1976). *Türk Edebiyatında Bektaşi Tipine Bağlı Fıkralar (İnceleme-Metin). Doktora Tezi.* Ankara: Kültür Bakanlığı.

Yılmaz, Ahmet. (2007). *Çocuklara Meal ve Tefsir Hazırlamanın Gerekliliği ve Örnek Olarak Lokman Suresinin Meal ve Tefsiri.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Yolcu, Mehmet. (2009). "Cemiyeti İnşa Eden Değerler Açısından Hz. Lokman'ın Nasihatleri ve Önemi (Lokman Sûresi'nde Yer Alan Öğütleri)". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, C IX* (S 2), 147-214.

Yurdakök, Murat. (2003). "Lokman Hekim Öykülerinde Çocuk Hekimliği Bilgileri". *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi, 46,* 153-154.

Yurt Ansiklopedisi (1981). "Lokmân Hekim Söylencesi". *C I,* İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 490.

Yurt Ansiklopedisi (1982). "Lokmân Hekim ve Şahmeran Söylencesi". *C 5,* İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 3737.

Yüksel, H. Avni. (1980). "Türk Folklorunda Sayılar". *Erciyes,* S 28, Kayseri.

Zeynü'd-dîn Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Lâtîfi'z-Zebîdî. (1981). *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi* (Mütercimi ve Şârihi Kâmil Miras), *C 9,* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

KAYNAK ŞAHIS BİLGİLERİ

1. Adı ve Soyadı: Hasan Hüseyin TİNTAŞ
Doğum yeri ve tarihi: Afyon / Üçlerkayası, 1943
Derlemenin yapıldığı yer: Afyon / Üçlerkayası
Derleme tarihi ve saati: 02.08.2010, 13.49

2. Adı ve Soyadı: Rıza Yurt
Doğum yeri ve tarihi: Afyon/Yiğitpınar köyü, 1950.
Eğitim durumu: Ortaokul mezunu
Derlemenin yapıldığı yer: Afyon/İhsaniye
Derleme tarihi ve saati: 02.08.2010, 20.27

3. Adı ve Soyadı: Şevket Sağlam
Doğum yeri ve tarihi: Afyon/Demirçevre köyü, 1924
Derlemenin yapıldığı yer: Afyon/Demirçevre köyü
Derleme tarihi ve saati: 03.08.2010, 13.55

4. Adı ve Soyadı: Kadir Zeyrek
Doğum yeri ve tarihi: Afyon, 84 yaşında.
Meslek: Emekli
Derlemenin yapıldığı yer: Afyon (İmaret Cami bahçesi)
Derleme tarihi ve saati: 03.08.2010, 19.01

5. Adı ve Soyadı: Mustafa Şahin Eroğlu
Doğum yeri ve tarihi: Afyon/İhsaniye, 1962
Öğrenim durumu: Kara Harp Okulu mezunu
Mesleği: 4 yıldır aktarlık yapıyor (Dükkânının ismi Karahisarlı Lokman Hekim. Bu bilgileri babaannesinden, görev yaptığı yerlerdeki aktarlardan, zaman zaman yaşlı insanlardan ve duyarak öğrenmiş.)
Derlemenin yapıldığı yer: Afyon
Derleme tarihi ve saati: 04.08.2010, 10.30

6. Adı ve Soyadı: Hasan Hüseyin Çil

Doğum yeri ve tarihi: Tarsus, 1933

Mesleği: Emekli

Derlemenin yapıldığı yer: Mersin/Tarsus (Lokman Hekim'in makamının bulunduğu Ulu Cami'nin avlusu)

Derleme tarihi ve saati: 17.10.2010, 12.22

7. Adı ve Soyadı: Uğur Pişmanlık

Doğum yeri ve tarihi: Tarsus, 1961

Mesleği: Areios Tıp Eczacılık ve Halk Sağlığı Dergisi sahibi, yazar

Derlemenin yapıldığı yer: Mersin/Tarsus (Ulu Cami yanındaki Kırkkaşık Bedesteni)

Derleme tarihi ve saati: 17.10.2010, 13.49

8. Adı ve Soyadı: Ali Eriş (Anlattığı bilgileri Kuran-ı Kerim'den ve okuduğu kitaplardan öğrenmiş)

Doğum yeri ve tarihi: Tarsus, 1943

Eğitim durumu: Lise mezunu

Mesleği: Emekli imam

Derlemenin yapıldığı yer: Mersin/Tarsus (Ulu Cami'nin içinde, Lokman Hekim'in makamı önünde)

Derleme tarihi ve saati: 17.10.2010, 13.54

9. Adı ve Soyadı: Yusuf Yıldırım

Doğum yeri ve tarihi: Tarsus, 1947

Eğitim durumu: Lise mezunu

Mesleği: Emekli

Derlemenin yapıldığı yer: Mersin/Tarsus (Eski Hamam'ın yanındaki Şahmaran Çayevi)

Derleme tarihi ve saati: 17.10.2010, 15.05

10. Adı ve Soyadı: Okan Tekeli

Doğum yeri ve tarihi: Tarsus, 1973

Mesleği: Çay bahçesi işletmecisi

Öğrenim Durumu: Lise

Derlenin yapıldığı yer: Mersin/Tarsus (Eski Hamam'ın yanındaki Şahmaran Çayevi)

Derleme tarihi ve saati: 17.10.2010, 17.13

11. Adı ve Soyadı: Hüseyin Güneş

Doğum yeri ve tarihi: Niğde, 1962

Mesleği: Çiçekçilik

Öğrenim durumu: Lise terk

Derlemenin yapıldığı yer: Mersin/Tarsus

Derleme tarihi ve saati: 17.10.2010, 18.25

12. Adı ve Soyadı: Veysel Çakıl

Doğum yeri ve tarihi: Diyarbakır, 1982

Mesleği: Serbest meslek

Öğrenim durumu: İlköğretim mezunu

Derlemenin yapıldığı yer: Adana/Yakapınar Köyü (Yeni Misis)

Derleme tarihi ve saati: 18.10.2010, 10.01

13. Adı ve Soyadı: Şaban Yılmaz

Doğum yeri ve tarihi: Diyarbakır, 1981

Mesleği: Esnaf

Öğrenim durumu: İlköğretim mezunu

Derlemenin yapıldığı yer: Adana/Yakapınar Köyü (Yeni Misis)

Derleme tarihi ve saati: 18.10.2010, 10.13

14. Adı ve Soyadı: İsmet Sotalı

Doğum yeri ve tarihi: Adana/Yakapınar Köyü, 1960

Öğrenim durumu: İlkokul mezunu

Mesleği: Lastikçi

Derlemenin yapıldığı yer: Adana/Yakapınar Köyü (Yeni Misis)

Derleme tarihi ve saati: 18.10.2010, 10.24

15. Adı ve Soyadı: Davut Sürer

Doğum yeri ve tarihi: Adana/Dilekkaya Köyü,1942 (Bilgileri babasından öğrenmiş)

Mesleği: Hayvancılık

Derlemenin yapıldığı yer: Adana/Kozan-Dilekkaya Köyü (Anavarza Kalesi'ne çıkarken dağda yapılmıştır.)

Derleme tarihi ve saati: 18.10.2010, 11.36

16. Adı ve Soyadı: İsmail Sönmez

Doğum yeri ve tarihi: Adana/Karapınar Köyü, 1948

Öğrenim durumu: Ortaokul mezunu

Mesleği: Polis emeklisi

Derlemenin yapıldığı yer: Adana/Kozan-Ayşehoca Köyü (Anavarza kalesine giderken)

Derleme tarihi ve saati: 18.10.2010, 15.19

17. Adı ve Soyadı: Halim Seyrek

Doğum yeri ve tarihi: Adana/Ayşehoca Köyü, 1949

Mesleği: Emekli eğitim müfettişi

Derlemenin yapıldığı yer: Adana/Ayşehoca Köyü

Derleme tarihi ve saati: 18.10.2010, 15.38

18. Adı ve Soyadı: Ramazan Bıçakçı

Doğum yeri ve tarihi: Adana/Buruk Köyü, 1932

Öğrenim durumu: İlkokul mezunu

Mesleği: Emekli

Derlemenin yapıldığı yer: Adana/Buruk köyü

Derleme tarihi ve saati: 18.10.2010, 15.39

LOKMAN HEKİM FALNAMESİ

Falname, fal kitaplarına verilen addır (Falname il ilgili detaylı bilgi için bkz. Pala, 2004: 147).

İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, İstanbul kütüphanelerinde eski yazma Türkçe tıp ve tıbbi folklor eserleri tetkik edildiğinde, Topkapı sarayı hazine kütüphanesinde 1703 numarada Türkçe bir falnameye tesadüf edilmiş ve orada genel tıp tarihi konuları ile ilgili Lokman Hekim ve Hipokrat'ın Türk sanatkârı Kalender tarafından Padişah Ahmet Han'a ithaf olunmuş 1603-1617 tarihleri arasında yapılmış 69 x 47,5 ölçülerinde büyük iki minyatürü bulunmuştur. Eser, 46 varaktan oluşur ve her sayfa 11 satırdır.

Söz konusu falnamenin bir sayfasında Lokman Hekim'in kaplan üzerinde bir resmi vardır ve elinde bir çanak bulunur. Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi duvarında rastladığımız bu resimde, Lokman Hekim XVII. asrın Türk hekimi kıyafetinde temsil edilmiştir. Resmin zemini açık pembemsi mor, hava altın yaldızdır. Resmin üzerine çiçekler serpiştirilmiştir. Metin ise şu şekildedir:

"Falında senin çu geldi Lokman Hekim
Hiç hatırına getirmesin havf ile bim
Gönlünde senin her ne muradın var
Hâsıl eder elbette Hüdavendi Kerim"
(Ünver, 1972: 29)

Resimde Lokman Hekim niçin bir kaplan üzerinde resmedilmiştir, elinde tuttuğu çanağın anlamı nedir, niçin resimde mor renk hâkimdir? Kaplan, Eberhard'ın Çin kaynaklarından aktardığına göre Kırgızların ata hayvanıdır. Türk mitolojisinde dört yönden biri parsla, yıldız grubundan biri de yine onunla ilgilidir. Kaplan, güç ve yiğitlik sembolü olarak pek çok edebi eserde yerini almıştır (Çoruhlu, :140-141). Türk kültüründe kaplan, "Alpliğin simgesi"dir. Hun mezarlarında da kaplan motiflerine rastlanır. Şaman inancı ve ritüellerinde de kaplan motifi önemli yer tutar. Kuzey ve Güneydoğu Asya'da sırra ermeye aday gençlerin eğitici ruhu, bir kaplan veya ayı şeklinde gözükür. Sonunda kaplana dönüşen insanlar ya sırra ermiş ya da ölmüşlerdir (Eliade, 2006: 99). Mor renk, asaleti sembolize eder. Elinde tuttuğu çanak ise, bugün tıp ve eczacılık ile ilgili logolarda yer alan, Lokman'ın ilaçları hazırladığı çanağı sembolize ediyor, kanaatindeyiz.

LOKMAN HEKİM'E MAL EDİLEN SÖZLER

Lokman Hekim'e mal edilen sözler külliyatı oldukça fazladır. Kur'ân-ı Kerim başta olmak üzere (Lokman Sûresi 31/12-19); çeşitli kaynaklarda Lokman'ın oğluna ve ondan feyiz almak isteyenlere verdiği nasihatler yer almaktadır. Biz burada, Bayat'ın *Türk Kültüründe Lokman Hekim* (Bayat, 2000: 7-28) adlı çalışmasında çeşitli kaynaklardan topladığı nasihatlere yer vermeyi uygun gördük.

Kur'ân-ı Kerîm
[Lokmân Sûresi- XXXI, Âyet 12-19]

Andolsun biz Lokmân'a: Allah'a şükret! diyerek hikmet verdik… [Lokmân 12]

1. Allah'a ortak koşma. Çünkü (ona) ortak koşmak elbette büyük bir zulümdür. [Lokmân, 13]

2. Yaptığın iyi veya kötü bir iş, bir hardal tanesi ağırlığınca olsa, bir kayanın içinde veya göklerde, yâhut yerin diplerinde saklanmış olsa, Allah onu mutlaka meydana çıkarır. Zîrâ, şüphesiz ki Allah, her şeyin inceliğini ve gizli tarafını bilir, her şeyden haberdârdır. [Lokmân, 16]

3. Namazını hakkıyla edâ et. İyiliğe emret, kötülüğe mânî ol. Başına gelene sabret. Şüphesiz ki, bunlar azmedilmeye değer işlerdendir. [Lokmân 17]

4. Büyüklük taslayarak insanlardan yüz çevirme. [Lokmân, 18]

5. Yeryüzünde kibirlenerek yürüme! Şüphesiz ki Allah büyüklük taslayan ve övünen kimseleri sevmez. Yürüyüşünde tabiî Ol. [Lokmân, 18-19]

6. Sesini de alçalt! Çünkü seslerin en çirkini şüphesiz merkeplerin sesidir. [Lokmân, 19]

Çeşitli Kaynaklardan Toplanan Lokman Hekim'e Mal Edilmiş Sözler

1. Acele iş görme.

2. Adalet hiçbir zaman harap olmaz.

3. Ademileri eyü işe buyurup kendü nefsüni unutmağıl; böyle idicek senün meselün şol çırağa benzer kim ayruklara aydın virir ve kendüzin göyündürür.

4. Ağır taş ve demir taşıdım, kötü komşudan daha ağırını çekmek zorunda kalmadım. Acı tattım, fakirlikten daha şiddetlisini görmedim.

5. Ağız ve burun temizliğini sessizce yap.

6. Ahmak ile cahilden uzak dur.

7. Ahmakları ve cahilleri sükût ile karşıla.

8. Akıllı kimseyi bulamazsan, cahili elçi olarak yollama, sen kendin elçi ol.

9. Aklı başında ve bilgin dostu seç.

10. Akrabana karşı ilgini kesme.

11. Alçak gönüllü olmaktan ayrılma.

12. Âlim susmak ve ağırbaşlılıkla insanları ilmine davet eder.

13. Âlimlere karşı öğünmek, akılsızlarla inatlaşmak, meclislerde gösteriş yapmak için ilim öğrenme! İhtiyacım yok, cahillik iyidir diyerek ilmi terk etme.

14. Âlimler ile çok oturgıl iki dizün üzre, ve nesne sorarsan lûtfıla sorgıl, ve bularun gönlün dar eylemegil kim senden üşeneler ve fayideden mahrum olasın.

15. Âlimlerle otur. Onlarla mücâdele, münakaşa etme, sorunu yumuşaklıkla sor.

16. Âlimlerle tartışma, seni kendileriyle konuşmaktan mahrum ederler. Onlara nezâketle sor. Onları tâcîz edip de kendini usandırma.

17. Allah insanoğluna dört bin hastalık vermiştir. İki binini hiçbir kimse bilmemiştir. Bini bilinir. Bini de Allah bildirmemiştir.

18. Allah korkusunu sermâyesiz kâr getiren bir ticâret haline getir.

19. Allah, kendisine bir şey emânet edildiğinde onu hıfz eder.

20. Allah'a öyle bir ümitle bağlan ki, bu ümidin seni, O'na asi olmaya cür'etlendirmesin! Allah'tan öyle kork ki, bu korku seni, O'nun rahmetinden ümitsizliğe düşürmesin.

21. Allah'ı anan insanları gördüğünde onlarla otur. Âlim olsan da, ilmin faydasını görürsün, ilmin artar. Ehil isen sana öğretirler. Allah onlara rahmetinden

seni de faydalandırır. Allah'ı anmayanlarla oturma! Âlim de olsan ilminden faydalanmazlar, cahilliğin artar. Allah onlara ceza verir ve sen de aralarında olursun.

22. Allah'ın rahmetinden ümit kesmemek şartıyla, ondan alabildiğine kork. Allah'ın mekrinden emin olmamak şartıyla, ondan alabildiğine ümitli ol.

23. Allah'ını tanı.

24. Allah'tan kork. Ancak Bir taraftan kalbin günah işlemeyi tasarlarken seni yüceltip ikramda bulunmaları için, riyakârlıkla kendini takva sahibi gibi göstermeye çalışma.

25. Altın ateşle, kâmil kişi belâ ile temizlenir. Allah'tan gelene razı olanlar için, Allah'ın rızası, belâya kızanlar için de gazabı vardır.

26. Amel ancak yakîn ile yapılır, herkes yakînine göre amel eder. Amel eksikliği yakîn eksikliğinden ileri gelir.

27. Amel de maldan yektir. İlim ise bütün dünyadan yektir.

28. Ana-baba hakkına riayet et.

29. Ananın, babının kıymetini bil.

30. Aptallık ve budalalık hekimlerin aciz kaldığı iki hastalıktır.

31. Ayağını sıcak tut, başını serin; gönlünü ferah tut, düşünme derin (mideni hafi tut düşünme derin) (yoksa dert bulursun pek derin).

32. Ayak üstünde su içmeyin.

33. Ayakkabını giyerken önce sağını, çıkarırken önce solunu çıkar.

34. Ayakta su içmeyin.

35. Az yemeği, az uykuyu ve az konuşmayı âdet edin.

36. Aza kanaat edersen, dünyada senden zengin kimse olmaz.

37. Babaların çocuğuna attığı sopa, bitkiye gökten inen yağmur gibidir.

38. Başını dizlerinin üzerine koyma.

39. Başını ve yüzünü örtmekten sakın. Zira bu, gündüz şüphe, gece korkuya sebep olur.

40. Başkalarına üstünlük taslama.

41. Başkalarını küçük düşürecek kaş-göz hareketlerinden sakın.

42. Başkalarının menfaatine ortaklık etme.

43. Başkalarının varlığını ve huzurunu kıskanma.

44. Başkalarının yanında, kendini veya aileni met etme.

45. Başkasına nasihat vermezden önce kendin o tavsiye edeceğin şeyle âmil ol.

46. Başkasının rızkına tama etme, boşuna acı çekmekten kurtulursun.

47. Bedenini ve elbiseni temiz tut.

48. Bildiğinle amel etmedikçe, bilmediklerini öğrenmeye çalışma.

49. Bile bile günah işlemekten sakındığında Allah'ın rahmetinden ümidini kesme, fakat ümitsizliğe düşürmeyecek şekilde ondan kork.

50. Bilginlerin yanından ayrılma, onlarla diz dize bulun. Dalkavuklarla veya ahmaklarla düşüp kalkma, ikiyüzlülerle konuşma.

51. Bilici olursan, bilgin san faydalı olur ve bilenler arasında bilgin artar. Eğer ilme ehil ve lâyık olursan sana öğretirler. Bilmeyenler arasında ise bilgin onlara faydalı olmaz; eğer bilmezsen bilgisizliğini artırırlar.

52. Bilmediğin işte ustalık taslama.

53. Bir işi arkanı dönerek isteme, ona yönel ve iste.

54. Bir şey sorduklarında gururlanıp, yüzünü onlardan döndürme; fakir ve âcizleri aşağılama. İnsanlara mevkilerine göre davran.

55. Bir tedbir alacağın zaman, ahlâk ve bilgi sahibine danış.

56. Biri konuşurken araya girme.

57. Borçtan sakın! Çünkü o gündüzün küçüklük, geceleyin ise derttir.

58. Borçtan sakın, çünkü borç gündüzleri utanma, geceleri ise üzüntü ve kederdir.

59. Bugünkü işini yarına bırakma.

60. Burnunu parmağınla karıştırma.

61. Bütün acıları tattım, fakat fakirlikten daha acı bir şey tatmadım.

62. Büyük kayaları yerinden oynatmak, söz anlamayana söz anlatmaktan kolaydır.

63. Büyüklerinle konuşurken uzun laf etme.

64. Büyüklerinle şakalaşma.

65. Cahil adam ne kadar güzel olsa onunla görüşmekten sakın. Zira cahillik güler yüzü, fena huyu gidermez.

66. Câhili elçi gönderme! Akıllı bulamazsan o görevi bizzat kendin yap.

67. Câhili sevmeye heveslenme. Onun emeline rıza gösterdiğini sanabilir.

68. Cemağatıla oturmağı yalunuzluk üzere ihtiyar kılgıl pes, kaçan bir kavmı görsen kim dirgenüp Tanrı'yı zikr eylerler. Bunlarınula oturgıl; eğer sen âlim isen ilmün sana assı kıla, ve dahi ilmün arta; eğer cahilisen bular sana ilim öğredeler, ola kim Tanrı ol meclis ehline rahmet nazarıyla bakmış ola, ol rahmet bularınula seni dahi kaplaya; kaçan bir kavm görsen kim Tanrı'yı zikreylemezler, bularınıla oturmagıl kim, eğer âlimisen bularınıla oturmağıla ilmün sana assısı değmez, eğer cahilisen ol kavm cahilliğun dahi arturur, ola kim Tanrı bulara azap nazarıyla bakmış ola, seni bularınıla ol azap bile kaplaya.

69. Cenazede bulun, düğün yemeklerine gitme. Zira cenaze âhireti hatırlatır, düğün ise sana dünyayı sevdirir.

70. Cima yaptıktan sonra derhal idrar boşaltın, velev ki bir damla bile olsa.

71. Cömertliği âdet edin.

72. Çocuğunu küçük yaşta terbiyeli yetiştirirsen büyüdüğünde faydasını görürsün.

73. Çocuk ile kadına sırrını açma.

74. Çocuklara uyma.

75. Çocuklarının eğitimine dikkat et.

76. Çok cima etmeyin.

77. Çok uyuma çok yeme. Kim uyur ve çok yerse, kıyâmet günü iflâs etmiş olarak gelir, hiçbir güzel ameli bulunmaz.

78. Çok yeme, az yemek ile kanaat edin.

79. Çok yeme, iştahın gelmeyince yeme.

80. Daima yemeğe tok, hikmete aç ol.

81. Deli ve sarhoşa söz söyleme.

82. Denenmiş doğru şeyler hakkında kötü düşünme.

83. Devlet adamı ile dost olma; Karıyı sırdaş etme, Alçak adama borçlanma.

84. Dilencilikte yüzünün suyunu giderme. Hiddetinin peşine düşüp rezil olma. Haddini bil ki, geçmişin sana fayda versin.

85. Dilenmekle yüzünün suyunu dökme. Âleme rezil olarak öfkeni geçirme. Kendi değerini bil ki, yaşayışının sana faydası olsun.

86. Diline sahip ol.

87. Diline sahip olmayan pişman olur.

88. Dilini Allahümmağfirli (Ey Tanrım, günahlarımı yargıla) devamlı söylemeye alıştır. Zira Allah için öyle zamanlar vardır ki, duâ o anda asla reddedilmez.

89. Dizlerinle ûlemayı sıkıştır ve ilim meclisine sokul, fakat onlarla tartışıp onları kızdırma! Dünyadan yetecek kadarını al, fazlasını âhret için infâk et! Sıkıntıya düşüp başkasının sırtına yük olacak şekilde dünyayı tamamen terk etme! Şehvetini kırsın, şehvetini kıracak şekilde oruç tut, namazına zarar verecek şekilde değil! Zira namaz oruçtan faziletlidir. Basit kimselerin meclisine katılma! Riyâkârların arasına sokulma.

90. Doğru yere dahi olsa, yemin etme.

91. Dost olacağın kimseyi önce kızdır; bu durumda yaptığına ve sözüne bakarak onu imtihana çekmiş olursun.

92. Dost ve düşmanlarına güler yüz göster.

93. Dostlar müşkül zamanda belli olur.

94. Dostları düşmanca sözlerden rencide olur. Balta insanın vücudunu, acı söz canını yaralar.

95. Dostlarına saygı ve ikram et.

96. Dostlarının bir şeyini reddetme, fakat Allah'ın istediğinden başka türlü hareket edecek kadar da ileri gitme.

97. Dostunu müşkül ânında dene.

98. Doyunca daha yemek yemeyin.

99. Dört şey bir kimsenin mert ve kâmil olduğuna delâlet eder: Akıl ile danışmak, düşmana güler yüzle davranmak, heva ve hevesten nefsini korumak, acı söze katlanmak.

100. Dört şey dört şey kazandırır: Sükût insanı selâmette bulundurur, iyilik insanı emniyette tutar, cömertlik insanın itibarını artırır, şükür nimeti bereketlendirir.

101. Dört şey geri gelmez: Ağızdan çıkmış söz, geçirilmiş kaza, hedefe atılmış ok, ömürden geçen günler.

102. Dört yüz hikmet okudum, cümlesinden dört nasihat aldım, ikisini unuttum ikisi hatırımdadır: Biri halkın sana ettiği cefayı ve senin halka verdiğini unutmalı. Diğeri, Allah ve ölümü hiç hatırdan çıkarmamalı.

103. Düğün törenlerine değil, cenâzeye koş! Zira cenâzeler, sana âhret hayatını hatırlatır; düğünler ise dünyaya doymak bilmeyen arzunu kamçılar.

104. Dünya az bir şey, oradaki ömrün daha da az, bir de geri kalan azın azından bir parçadır.

105. Dünya hayatı çok derin denizdir. Orada çok kişiler boğuldu. Bu hayat denizinde gemin takva, eşyası Allah'a imân, yelkeni Allah'a tevekkül olsun; Böyle olursa, umarım bu hayat denizinde boğulmadan selâmete çıkarsın. Yoksa, başka kurtuluş yolu göremiyorum.

106. Dünya işleri için kendini üzme.

107. Dünyada bana ilimden iyi yardımcı yoktur. İlim hazineden daha iyidir. Çünkü sen hazineyi korumak zorundasın; ilim ise seni korur.

108. Dünyada çok güzellerle karşılaştım, ama Allah korkusundan daha güzelini bulamadım. En ağır yükleri kaldırdım, borçtan daha ağırını göremedim.

109. Dünyadan azık şol kadar al kim seni ahirete değüre ve dünyaya şol kadar girme kim âhiretüne ziyanı değe ve dünyayı hem gezden bırakma kim âdemilere muhtaç olasın ve şol oruc dut kim senin şehvetüni kese ve şol orucı dutma kim seni namazdan yığa kim, namaz Tanrı katında oruçtan uludur.

110. Dünyadan ihtiyaçlarını karşılayacak kadar al. Âhretine zarar verdiğinden dünyaya kendini verme. Dünyayı tamamen de bırakma, ona arkanı çevirme, fakir düşer, başkalarına yük olursun.

111. Dünyanın her lezzetini tattım, ilimden daha lezzetlisini bulamadım.

112. Dünyanın her acısını çektim, fakirlikten acısını görmedim.

113. Dünyaya geldiğin günden beri sorumsuz dünya yaşayışına sırt çevirdin, Allah'ın gösterdiği yaşayışa yöneldin. Sen yaklaşmakta olduğun âhret hayatına içinde bulunduğun dünya hayatından daha yakınsın.

114. Dünyayı sat, âhiretini al. Bu alışverişte her iki tarafta da kâr edersin. Sakın ahretini satıp dünyayı alma, her iki tarafını kaybedersin.

115. Düşküne dostluk göster, ikbal sahibinin zaten dostu vardır.

116. Düşman düşmanlık etmekten geri kalmaz, her dostuna güvenme.

117. Edep, nesepten, soydan yektir.

118. Eğer kârlı bir alış-veriş yapmak istiyorsan takvayı (Allah korkusu) seç ki, herhangi bir mal ve eşya satın almadan da kazançlı çıkmış olasın.

119. Eğer oğlanlıkta edep öğrenürsen ulalıcak anunla assılanasın

120. Eğersiz ve koşumsuz ata binme.

121. Ehli olana iyilik et. İyiliği ehli olandan başkasına harcama. Dünyada üzülür, ahrette de sevâbından mahrum olursun.

122. Elinden geldiği kadar, kavgadan kaçın.

123. Emin kişi olgıl kim bay olasın ve kendüzün âdemilere Tanrı'dan korkar gösterip gönlün içinde yavuzluk olmasun.

124. Emniyetli ol ki, zengin olasın. Kendini, kalbin günahkâr olduğu halde insanlara Allah'tan korkar gibi gösterme.

125. En zengin adam aklı başında olandır.

126. Eski münakaşaları anma.

127. Esnerken, elinle ağzını kapa.

128. Eylüği ve ihsanüni ehline eylegil; ehli değül kişiye ihsan eylemegil kim, dünyada ziyn içinde olasın ve âhirette sevaptan mahrum olasın.

129. Eyülere kul olgıl.

130. Eyülüğüni saçgıl ille eyülere, nitekim koçıla kurt arasında dostlı yoktur; pes eylük eyleyici kişiyle yavuz kişi arasında dostlık yoktur; her kim riya kılmak severse anulmaya; her kim yavuz yoldaşıla koşulursa selâmet olmaya; her kim diline malik olmazısa peşiman ola.

131. Fakirliğini gizle ki, seni küçük görüp aşağılamasınlar. İsteğini Allah'tan dile. Kim Allah'tan istemiş de arzusuna ermemiş.

132. Fodul ve kibirli olmaktan sakın.

133. Geceleri yavaş konuş, gündüz konuşurken etrafını gözet.

134. Gencin az uyuyanı, ihtiyarın çok uyuyanıdır.

135. Gençliğini ganimet bil.

136. Gençlikte dünya ve ahrete ait işlerin dürüst olsun.

137. Gençlikte zahmete katlan ki, ihtiyarlıkta rahata eresin.

138. Giderini, gelirine göre ayarla.

139. Gördüğünü gizlemek, şüphe ettiğini açıklamaktan daha güzeldir (Lokmân'ın yüzük taşında yazılıymış).

140. Gücünü denemeye çalışma.

141. Gülünç söz söylemekten sakın.

142. Gündüz uyumadığım, gece su içmediğim, idrarımı tutmadığım için hastalanmam.

143. Gündüzleri sakın uyumayınız Tembelliğe alışır vücudunuzu kaybedersiniz.

144. Güneş doğarken uyuma (kalk).

145. Güven sahibi ol, zengin olursun. Kalbin günahkâr olduğu halde, insanlara Allah'tan korkar gibi görünme.

146. Güzel ahlâklı olmak suretiyle dünyanı ahretinle sat. Böyle yaparsan hem dünyada, hem de âhirette kârlı olursun. Kötü ahlâklı olmak suretiyle âhiretini dünyan ile satma. Böyle yaparsan her iki hayatında da hüsrana uğrarsın.

147. Hakîri tahkir etme. Kibirli ve mağrur olma.

148. Halka güler yüz göster, doğru sözlü ol.

149. Halka küstahlık isnat etme.

150. Halkın üzerinde birleştiği konulara sen de uyum göster.

151. Hamam yaptıktan sonra uyuyun, velev ki bir dakika olsa bile.

152. Harap olmayan tek şey adalet binâsıdır.

153. Haset insanı yakar.

154. Haset öyle bir ateştir ki, tutuşturduğu kimseyi yakar.

155. Hasetçilerin üç alâmeti vardır; Dostunu arkasından çekiştirir, yüzüne karşı yaltaklanır, belâya uğrarsa sevinir.

156. Hasta olmadan önce hekim çağır, hekime hasta olmadan önce hürmet et.

157. Hasut kişinün üç nişanı var: kişinün katında gidecek varur gaybetin söyler, girü katına gelicek yaldaklanur, kaçan kişiye musîbet irse sevinür.

158. Hata işlediğinde hemen sadaka ver.

159. Hayırlı işler uğrunda gayretten geri durma.

160. Hayırlı kimselere köle ol, kötülerle dost olma.

161. Hayreti mucip olmayan gereksiz yerlerde gezme. Üstüne lâzım olmayan şeyi sorma. Başkasının servetini koruyacağım diye kendi servetini mahvetme. Senin malın, infâk edip, kendin için takdim ettiğindir. Başkasının malı, veresiye terk ettiğindir.

162. Helâda çok oturma, ciğerine hastalık gelir; abdestini çok tutma hastalık verir.

163. Helâl kazançla yoksulluktan korun.

164. Helâl kazançla zengin ol, fakirlikten kurtul. Çünkü fakirlikte üç huy ortaya çıkar: Dini zayıflar, aklında zayıflık olur, güzel huyu ve insaniyeti gider.

165. Her işte acele edip uyuma, sabret. Böylece muradına erersin.

166. Her işte orta yolu tut.

167. Her kavmin köpeği vardır, sen kavminin köpeği olma.

168. Her kim ile tuz ekmek yesen bile, iyiliğini bil, duadan unutma.

169. Her kim tartışmayı severse o azarlanır, kendisine sövülür.

170. Her kim yalan söyledi ise, onun yüzünün suyu gitti.

171. Herkese saygılı davran.

172. Herkesin hakkına riayet et.

173. Herkesin içinde dişlerini temizleme.

174. Herkesin içinde yemek yeme.

175. Herkesin kadrini bil.

176. Herkesle hoş geçin.

177. Herkesle, kendi kapasitesine göre davran.

178. Hiçbir şeye kayıtsız kalma.

179. Hiçbir zaman susmaktan pişman olmadım. Pişmanlığım hep sözümden olmuştur. Susmak hikmetin kaynağıdır. En güzel söz de hayırlı sözdür.

180. Hikmet sahibi, âhiret nimetini, azığını dünyaya tercih edendir.

181. Hikmet ve ilmi ağırlagıl kim, agırlanasın ve anı aziz dutgıl kim, aziz olasın; kamu hulklarun ulusu ilim ve hikmettür.

182. Hikmet, züğürtleri padişahların meclisine oturtur.

183. Hikmeti elden bırakma, iyiliğini göreceksin; ona hürmet et, hürmet göreceksin. Hikmetin en üstün ahlâkı, Allah'ın dinidir.

184. Horozdan aciz olma. Sen yatağında uyurken, o seher vakti öter.

185. Hükümet adamları ile dost olma, sonradan görmüşlerle alışveriş etme, karına sırrını söyleme.

186. İdrarını tutma.

187. İhtiyârın elinde iken halkla iyi geçin. Eğer düşersen halk sana bakar.

188. İki şey insana iki şey kazandırır: Sabır murada erdirir, kanaat zenginliğe ulaştırır.

189. İki zümre dünyadan hasretle gider: Malı çok olup yemeyen ve ilmiyle amel etmeyen. Siz ikisinden de olmayın.

190. İlim adamıyla düş kalk.

191. İlim meclisinde bulunmaya, âlimlerin hikmetli sözlerini dinlemeye çalış. Zira Allah, yağmurla kuru toprakları yeşerttiği gibi, hikmet nurlarıyla da katı kalpleri yumuşatır, canlandırır. Kim yalan söylerse, onun yüzünün suyu yok olur. Ahlâkı bozuk olanın gam ve kederi çok olur. Büyük bir kayayı yerinden oynatıp kaldırmak, anlayışsıza hakkı anlatmaktan daha kolaydır.

192. İlmi âlimlere iftihar vesilesi olmak için öğrenme. İlmi beyinsiz ve budalalarla tartışma, çekişme için öğrenme. Meclislerde ağıtlar şiirler söylemek için de olmasın. Dünyadan el etek çekmeye özenerek ve cahilliğe rağbet ederek ilmi bırakma.

193. İlmin her türlüsünü öğrenmeye çalış, kişi bilmediğine düşman olur, düşman olmanı istemem.

194. İmkân bulduğunda, ata binmeyi ve ok atmayı öğren.

195. İnsanın hakiki malı, âhiret zahiresidir.

196. İnsanlar her gün bir parça eksilip dururken, kendilerine verilecek azaptan nasıl korkmazlar.

197. İnsanlara iyilikle emr ve nasihat edip kendini unutma. Yoksa mum gibi olursun. Mum insanları aydınlatır, fakat kendini yakar.

198. İnsanları başkaları yanında mahcup etme.

199. İnsanların kötüsünden Allah'a sığın, iyilerinden de sakın!

200. İnsanların takdirini beklemeyen ve onların yermesine maruz kalmayan, gönlü onlara muhtaç olmayan ve insanlar ondan rahat eden kimse gibi ol.

201. İri kayaları ve ağır demirleri taşıdım, ama kötü komşudan daha ağır ve çekilmez olanını görmedim. Safra gibi nice acı şeyleri tattım ama fakirlikten daha acısını tatmadım.

202. İş bu dünya bir derin denüzdür kim çok âdemiler anun içinde gark olmuştur. İmdi dünya içre senün gemin Tanrı'dan korkmak ve haramdan yığlınmak olsun; ve ol geminün içindeki metağun Tanrı'ya inanmak olsun anun yilkeni Tanrı'ya tevekkül kılmak olsun. Ola kim gark olmaktan kurtulasın.

203. İşlerinde de âlimlere danış.

204. İşlerün kiçisin hor görmegil kim ol kiçi yarın Tanrı katında ulu olısar.

205. İşsiz, güçsüz serserilerin yanında oturma.

206. İştahın gelmeyince yemek yeme.

207. İyi kimselerle görüşmelidir.

208. İyilere köle ol; kötülere dost olma.

209. İyilerin aleyhinde konuşma.

210. İyiliği ancak ona uyacaklara yap. Nasıl kurt ile koç arasında dostluk olmazsa, iyilik yapanla günahkâr arasında da dostluk olmaz. Çekişmeyi seven, sövülmeye katlanır. Kötü yerlere giren suçlanır. Kötü arkadaş edinen başını belâdan kurtaramaz. Diline hâkim olamayan pişman olur.

211. İyiliği kıymetini bilene yap.

212. İyiliği lâyığına yap, lâyık olmayana yapıp onu ziyan etme. Yoksa dünyada onu kaybetmiş, âhrette de sevabından mahrum kalmış olursun. Tutumlu ol, saçıp savurma. Malı sımsıkı tutma, savurup da dağıtma.

213. İyilik bilmeze iyilik etme. Öğüt verme zayi olur.

214. İyilik eden, herkesin dostluğunu kazanır.

215. Kaçan menzile irsen binidünden ingil (evvel ana alef virgil, andan sonra sen doğam yigil; dahi dünün evvelinde yola girmegil, dünün yarısından girü yola gir kim, ol yavlak mubârektür; ve sefere kılıcun ve edüğün ve dülbendün ve kilimün ve meşkün ve mataranıla vargıl; iğne ve iplik ve mihraz bile getürgil; ve sayrulık içün ot bile götürgil kim sen ve yoldaşlarun anunıla assılana; ve yoldaşlaruna muvafık olgıl ve birlik getürgil ille yazuk işte birlik getürmegil.

216. Kaçan sefere varsan binüdün üzere uyumagıl, meğer kim gezi içinde olasın uzanmağa yara.

217. Kadınlar gibi süslenme.

218. Kadınlara güvenme.

219. Kadınların hilelerinden sakın.

220. Kadrini bilmeyenlerin yanına gitme.

221. Kalbin katı olduğu halde sana hürmet etmesi için kendini Allah'tan korkar gibi göstermeye çalışma.

222. Kamu âdemilere hulkun görklü eyle kim, her kimün hulkı görklü olursa eyüler anı sever ve yavuzlar andan ırak olur.

223. Kâr ve zarar endişesiyle kimseye yüz suyu dökme.

224. Kararında ikram edici ol. Saçıcı olma.

225. Karından başkasıyla evlenme, çocuklarına üzüntü bırakırsın çocukların ilelebet mahzun kalır.

226. Kavga ve gürültüden uzak dur.

227. Kendi ekmeğini başkalarının sofrasında yeme.

228. Kendi malını kaybedip başkalarını ıslaha çalışma.

229. Kendi ölçüne (haddine göre) göre söz söyle.

230. Kendin için istemediğini, başkaları için de isteme.

231. Kendinden büyüklerle dalaşma.

232. Kendinden küçüğünü hor görme.

233. Kendine uygun meclisleri seç. Allah'ın adının anıldığı bir ilim meclisi görürsen, onlarla beraber otur: âlim isen ilmin sana faydası dokunur. Cahil isen onlar sana bilmediğini öğretir. Allah onlara rahmetini bahşedecekse, bundan onlarla birlikte sana da pay düşer.

234. Kendini beğenme.

235. Kendini küçük düşürmemek kaydıyla, herkese karşı nâzik davran.

236. Kendini unutup başkalarına iyilik emretme; o zaman sen başkalarını aydınlatmak için kendini yakan bir kandile benzersin.

237. Kendini üzüntüye kaptırma, kalbini bunlarla meşgul etme. Tama'dan sakın. Kazaya razı ol. Allah'ın verdikleriyle yetin. Böylece yaşayışın berrak, gönlün sevinçli ve hayatın tatlı olsun. Dünyanın zenginliği hep senin elinde toplansın istiyorsan, elindekine tama etmekten sakın. Çünkü peygamberler ve sıddıklar bulduklarını, elindekilerden tama'ı kesmekle buldular.

238. Kendinle Allah arasında başka nimet veren birini kabul etme. Allah'tan başkasının sana borç verdiğini borç say.

239. Kılıç ne kadar parlak olsa da, yine kesicidir.

240. Kibir ile öfke insana belâ getirir.

241. Kimse için kötü düşünme. Kötü düşünce seni kimse ile dost ettirmez.

242. Kimsenin düşmanlığını çekme.

243. Konuşmalarında, sözlerine alay ve güldürücü sözler katma.

244. Konuşurken ellerini oynatma.

245. Koyun sürüsünün ortasından geçmeyin.

246. Kötü ahlâktan sakın. Bu huylarla sen iyi bir arkadaş edinemezsin. Bunlar yüzünden insanlar senden kaçar. İşlerini severek tut, acılara katlan, insanlara karşı iyi huylu ol. Zira ahlâkı iyi olan, güler yüzlü ve geniş olan kimse, iyilerce sayılır, sevilir; kötüler de ondan uzaklaşır.

247. Kötü huydan, gönül darlığından sakın. Sabırsız olma, çünkü arkadaş bulamazsın. İşini severek yap, acılara katlan. Bütün insanlara karşı iyi huylu ol. Çünkü insanlara karşı iyi huylu olan ve onlara güler yüz göstereni iyi insanlar sever, kötüler sevmez.

248. Kötü kadından sakın. Çünkü o, vaktinden önce seni kocaltır. Kadınların şerrinden kork. Çünkü onlar iyiliğe çağırmaz. İyi olanlarından bile kendini korumaya çalış.

249. Kötülere söylenen acı söz kılıçtan keskindir.

250. Kötülerle dost olma, onlara yanaşma, huyları sana geçer.

251. Kötülük ancak kötülükle söndürülür diyen kimse yalan söylemiştir. Yanmakta olan bir ateşin yanında bir ateş yakarak, o ateşi söndürsün de görelim. Bu iki ateşten biri diğerini söndürebilir; nitekim ateş su ile söndürülür.

252. Kötülükten uzak dur ki, o da senden uzak dursun. Zira kötülük, ancak kötülük için yaratılmıştır.

253. Küçük işleri küçümseme. Zira küçük şeyler yarın büyür.

254. Küçükken kendini terbiye edersen büyüyünce faydasını görürsün.

255. Küçüklüğünde edep öğrenirsen, büyüdüğünde faydalanırsın.

256. Mal o değildir ki, el için toplayasın, başkalarına miras bırakasın ve hesabını sen veresin.

257. Malını dosta düşmana teşhir etme.

258. Merhamet eden merhamet bulur, sükût eden selâmete erer. Hayır söyleyen kazanır, kötü konuşan günaha girer. Diline hâkim olmayan pişman olur.

259. Mide dolunca tefekkür uyur, hikmet ölür ve uzuvlar ibâdetten uzaklaşır, tembelleşir. Zikir ve münacattın lezzeti kendileriyle olan kalp safiyeti ve gönül rikkati zail olur, gider.

260. Miden tok iken yemek yeme. Zira tok iken yiyeceğin şeyi köpeğe atman, senin için onu yemeden daha iyidir.

261. Misafir gittiğin evde, gözünü ve dilini sıkı tut.

262. Misafir yanında kimseyi azarlama.

263. Misafire gereken hizmeti yap.

264. Misafire iş buyurma.

265. Olmayacak şeyi olur sanma.

266. Oruç tut, çünkü oruç şehveti kırar. Namaza engel olacak orucu tutma. Zira namaz, Allah katında oruçtan daha üstün ibâdettir.

267. Öfkelendiğinde, sözünü tartarak söyle.

268. Öğrendiklerini tama olarak yerine getirmedikçe, bilmediğin hususları öğrenmeye kalkışma.

269. Ölenin arkasında kötü konuşma.

270. Ölümden şüphe ediyorsan uyuma. Uyuduğun ve uyumak zorunda kaldığın gibi ölüme de mahkûmsun. Dirilmekten şüphe ediyorsan, uykudan uyanma. Uykudan uyandığın gibi, öldükten sonra da dirileceksin.

271. Ömrün boyunca, Allah'a samimiyetle yönelmiş mütevekkil kişi ol.

272. Öncesi tatlı, sonrası acı şey telâş ve aceledir.

273. Parmaklarını ağzına, burnuna sokma.

274. Saadetin işareti dörttür: Biri gerçektir; biri edeptir; biri hilm ve yumuşaklıktır; birisi de emâneti sahibine vermektir.

275. Sabır acılığı, başkalarına şirin gelir.

276. Sabrın öncesi acı, sonu tatlıdır.

277. Sağa-sola bakma, daima önüne bak.

278. Sağlık gibi mal, gönül hoşluğu gibi nimet yoktur.

279. Sakın cahil ile samimi olma, o yaptıklarını senin de tasvip ettiğini düşünmesin.

280. Sakın elbisesi eskidir diye kimseye hakâret etme! Çünkü onun da, senin de Rabb'i birdir.

281. Sakın tövbeyi sonra yaparım deme. Zira ölüm ansızın geliverir.

282. Sakıngıl yavuz ve hulktan ve kibirden ve sabır azlığından kim bu işler bulunduğı kişiye hiç yar ve yoldaş bulunmaz ve hemişe halk ondan ırak olur.

283. Sana ihtiyacını söyleyeni karşılıksız bırakma.

284. Sana verilmeyen işe talip olma, verileni de reddetme. Zira bu, görüşü daraltır, akla kusur teşkil eder.

285. Selâm vermeği âdet edin.

286. Selâm vermeyi âdet edin.

287. Sen dünyaya geldiğinden beri dünyaya sırt çevirdin, ahrete yöneldin. Kendisine gitmekte olduğun yer, kendisinden ayrılacağın yerden daha yakındır.

288. Sende olmayan bir fazilet ile halk seni methederse sakın mağrur olma.

289. Senden yüz döndürmüş işi istemegil ve sana yüz dutmış işi elden komagıl kim, böyle kılmak bilüyi az kılur ve aklı sağır kılur.

290. Seni ilk sakındırdığım şey nefsindir. Çünkü her nefsin bir hevâsı, bir nefsânî isteğini verirsen azar ve daha başka şeyler ister. Çakmaktaşında ateşin gizlenmesi gibi nefsânî arzular da kalpte gizlidir. Çakılırsa parlar, kendi haline bırakılırsa gizlenir.

291. Seni tanımak istemeyeni sen tanı.

292. Sıhhat gibi zenginlik, gönül hoşluğu gibi nimet yoktur.

293. Sıkı dost olmak istediğin insanla önce kavga et, kötü söz söyle. O sana yumuşaklıkla cevap verir, seni kırmamağa çalışırsa, o adamın dostluğu dünyada az bulunur, onunla hemen dost olabilirsin. Ama sözlerine hemen kötülükle karşılık verirse ondan kaç. O adam, er-geç senin için yılan ve akreptir.

294. Sırrını sakla.

295. Sonunu gören, pişmanlıktan emin olur.

296. Soysuzlardan vefa bekleme.

297. Söylenen sözün tekrarın isteme.

298. Sözü dürüst söyle, sert söyleme.

299. Sözünü delil ve ispatını hazırladıktan sonra söyle.

300. Su nasıl mahsûl için lâzımsa, dayak da öylece çocuklar için lâzımdır.

301. Susmak hikmet, fazilettir, fakat bunu yapınlar ise pek azdır.

302. Sükût etmiş olmandan asla pişmanlık duyma! Zira söz gümüş ise sükût altındır.

303. Sükût hikmettir, fakat susmasını bilen azdır.

304. Sümüğünü ceketinin kolu ile silme.

305. Şalgam için, "Senede bir defa yemeli, o da olmazsa tarlasının yanından geçmeli" demiş.

306. Şeker gibi tatlı olma yutarlar, biber gibi acı olma tükürürler.

307. Şunun için öğrenme kim anunla âlimlere gökceklenesin ya dahi anunla ilümsüzleri horlayasın, ya dahi meclisler içinde kendini Öğüp riya kılasın.

308. Tadına bakanı en çok cezbeden şerbet şehvettir.

309. Tanrı kazasına razı olgıl ve Tanrı kısmet kılduğına kaniğ olgıl, dirligün tatlı ola; eğer dilerisen kim dünya baylığı diresin, âdemiler elindekinden tamağun kes kim, peygamberler ve sıddıklar âdemiler elindekinden tamağ kesmeğile irdiler.

310. Taş kaldırdım, demir kaldırdım, ağır karakterli insandan ağırını görmedim.

311. Tedbirli olmak ile yetecek kadar mal, çok mal ile israftan iyidir. Zira mal tedbir ile çoğalır. Mal tedbirin eksikliği ile yok olur.

312. Telâş ve aceleciliğin öncesi tatlı, sonu acıdır.

313. Tövbeyi geciktirme, çünkü ölüm ansızın gelir.

314. Ulemâ ile çatışma, tartışma ki sana kızarlar.

315. Ulemâya karşı öğünmek, serserilerle münakaşa etmek, topluluklarda gösteriş için ilim öğrenme; ilme boş verip cahilliği değil ilim meclisini tercih et. Allah'ı anan bir grup gördün mü hemen yanlarında otur. Çünkü eğer sin biliyorsan, ilmin sana faydalı olur, bilmiyorsan da sana öğretirler. Hem belki Allah onlara bir rahmet gönderir de onlarla beraber sana da rahmet dokundurur. Allah'ı anmayan bir grup görürsen onlarla beraber oturma. Zira eğer sen biliyorsan bile ilmin sana fayda vermez, bilmiyorsan da senin aczini artırırlar. Belki de Allah, onlara bir azap gönderir ki onlarla beraber sana da azabı dokundurur.

316. Uzun süre yalnız kalmak fikri geliştirir, gelişmiş fikir ise cennet yolunda kılavuzdur.

317. Uzun yaşamanın beş şartı: Az taam, az kelâm, az selâm, az intikam ve çok sabır.

318. Üç şey ancak üç şeyle belli olur: Hilm sahibinin Hilmi kızdığında; yiğitlik savaşta; kardeşlik ise ona ihtiyaç anında bilinir.

319. Üstâdını baba yerine tut.

320. Vaktinin çoğunu sükût ile geçir, tefekkürden uzak olma ki, dilin belâsından emin olasın.

321. Vücudunu diri görmek isteyen, çıbanlarını olgunlaşmadan deşmesin.

322. Yakın-uzak, kim olursa olsun herkese tatlı davran. İyiden de, kötüden de cehaletini gizle. Dostlarını koru, yakınlarını ziyâret et. Gammazlığa önem vermeyeceğine dair onlara teminat ver. Öyle arkadaşlar seç ki, aydığınızda ne sen onları, ne onlar seni dillerine dolasınlar. Bunları yerine getirirsen toplumunun başı olursun.

323. Yalan söylemegil, sakıngıl kim, ol dinüni fesada vire ve âdemiler katında mürüvvetüni giderir, pes keleci iderisen dinlenmez ve söylerisen inanmazlar ve ol dirlikte hayır yoktur kim, böyle ola.

324. Yalandan sakın. Çünkü o, dinini bozar, insanlar yanında şerefini düşürür. O zaman, utanma duygun, güzelliğin ve makamın elden gider, alçalırsın. Söylediklerini dinleyen ve inanan olmaz. Böyle bir hayatta da hayır yoktur.

325. Yalandan sakın. Zira o serçe eti gibi tatlıdır. Ondan az kimseler kurtulabilir.

326. Yalnızlık düşünce için daha uygundur. Düşünme, insanı cennet yoluna sokar.

327. Yapacağın işleri bilerek ve düşünerek yap.

328. Yatağında uyurken seher vaktinde öten horozdan sakın daha âciz olma (sabahları ondan önce uyanmaya çalış).

329. Yemeğini itikat sahibi olanlardan başkası yemesin.

330. Yemekten sonra muhakkak yürüyün, bir arşın bile olsa.

331. Yoksul düşen kimse üç musibetle karşılaşır: Din zayıflığı, çünkü fakirlik insanı kötülüğe sürükler; Akıl zayıflığı, zira ihtiyaç düşüncesi insanı şaşırtır; Mürüvvet ve insanlığı kaybolur. Bunlardan daha büyüğü de maskarası olur.

332. Yola çıktığında binek hayvanına güvenme. Çünkü o, bir terslikle karşılaşabilir. Bu da hikmet sahibinin işi değildir. Meğer ki, bir süre kalabileceğin bir yerde olabilesin. Konağa yaklaşınca atından in ve yürü, sonra kendi işlerinden önce atını bağla. Sakın gecenin ilk saatlerinde yola çıkma. Gecenin sonlarında konakla. Gecenin yarısından sonuna kadar yürü. Kılıcın, ayakkabın, sarığın, elbisen, su kabın, iğne ve ipliğin, ayakkabı dikiş malzemen yanında olsun. Kendisine ve yanındakilere yetecek kadar ilaç al. Arkadaşlarına, Allah'a âsi olmak dışında her hususta uy. Vefalı ol.

333. Yolculuğunda bindiğin hayvandan emin ol. Durak yerinde yükünü üzerinden çabuk al, kendi karnını doyurmadan önce onu yemini ver.

334. Yolda büyüklerin önünden yürüme.

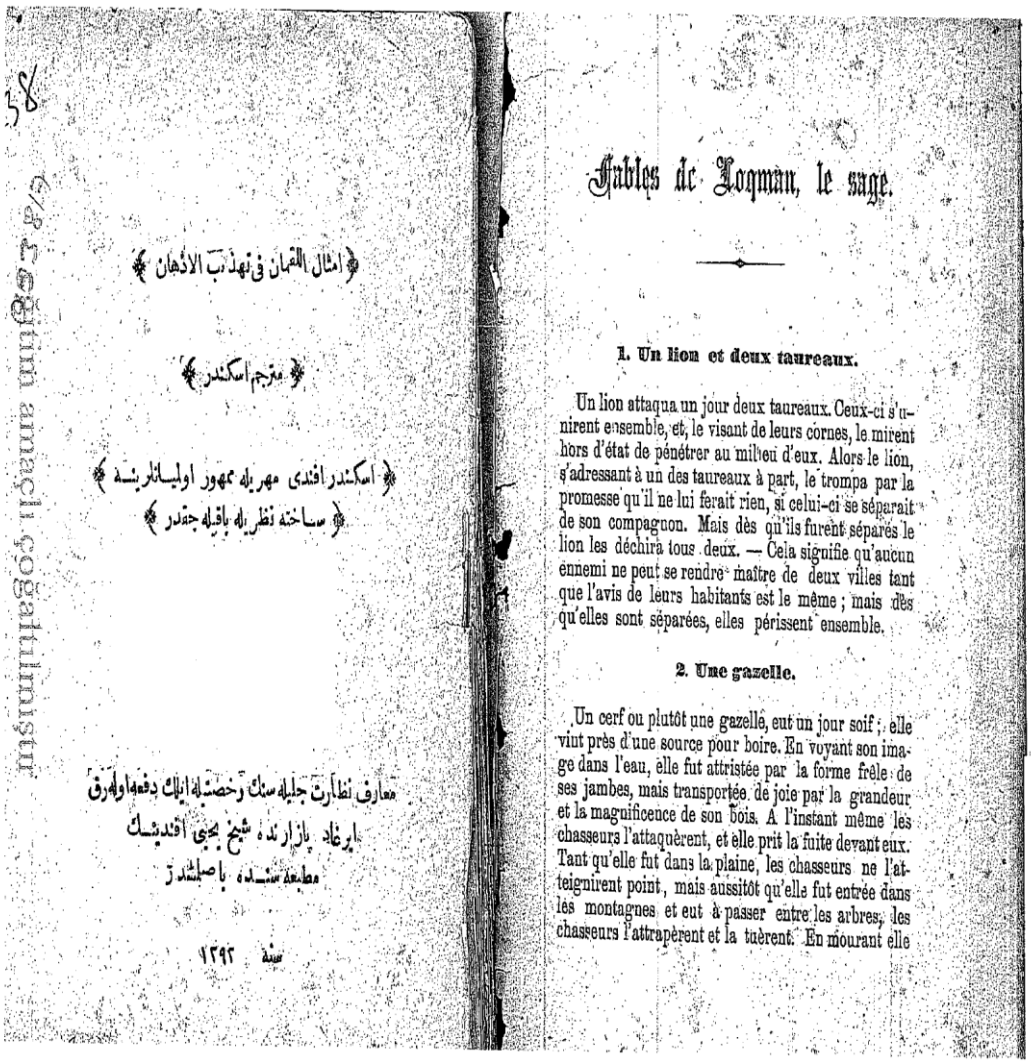
335. Yürümekte orta yolu seç. Ezilip büzülüp de gitme. Ne kibirli ve acele yürü. Sükûnet ve vakarla yürü.

336. Yüzüm siyahsa da kalbim aktır; dudağım kalınsa da ondan çıkan sözler incedir.

337. Zamanın muhalefetinden gönlü daralmayan en büyük âlimdir.

OSMANLICA ARAPÇA FARSÇA FRANSIZCA METİNLER

EK 1: Mütercim İskender Efendi. (1292/1878). *Emsâlü'l-Lokman Fî Tehzibü'l-Ezhan.* İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası. (İSAM Kütüphanesi, 892.7 EMS.L).

﴿ امثال اللقمان فی تهذیب الاذهان ﴾

﴿ مترجم اسکندر ﴾

﴿ اسکندر افندی مهریله ممهور اولیانلرینه ﴾
﴿ ساخته نظریله باقیله جقدر ﴾

معارف نظارت جلیله سنك رخصتیله ایلك دفعه اولهرق
بایغاد بازارنده شیخ یحیی افندیده
مطبعه سنده باصیلمشدر

سنه ۱۲۹۲

Fables de Loqman, le sage.

1. Un lion et deux taureaux.

Un lion attaqua un jour deux taureaux. Ceux-ci s'unirent ensemble, et, le visant de leurs cornes, le mirent hors d'état de pénétrer au milieu d'eux. Alors le lion, s'adressant à un des taureaux à part, le trompa par la promesse qu'il ne lui ferait rien, si celui-ci se séparait de son compagnon. Mais dès qu'ils furent séparés le lion les déchira tous deux. — Cela signifie qu'aucun ennemi ne peut se rendre maître de deux villes tant que l'avis de leurs habitants est le même ; mais dès qu'elles sont séparées, elles périssent ensemble.

2. Une gazelle.

Un cerf ou plutôt une gazelle, eut un jour soif ; elle vint près d'une source pour boire. En voyant son image dans l'eau, elle fut attristée par la forme frêle de ses jambes, mais transportée de joie par la grandeur et la magnificence de son bois. A l'instant même les chasseurs l'attaquèrent, et elle prit la fuite devant eux. Tant qu'elle fut dans la plaine, les chasseurs ne l'atteignirent point, mais aussitôt qu'elle fut entrée dans les montagnes et eut à passer entre les arbres, les chasseurs l'attrapèrent et la tuèrent. En mourant elle

Digitized by İSAM İstanbul Sosyal Bilimler Kütüphanesi

جناب واجب الوجودی اعتراف واقرار ایلشاردر خلایق
علی الاطلاق نباتاتی نشوونماسبیله معدنیاتدن وحیواناتی
حس وحرکتی جهتیله نباتاتدن ممتاز وانوع بنی ادمی ده
اجتماس حیوانات ومخلوقات بینده نفس ناطقه خاصهٔ
مختصوصه سیله فصل وتفریق ایلیه رك وتصورات
وتصدیقاته قدرت اعطا ایدرك ذی روحك جمله سنه
تفضیل وسرافراز بیوردیغی کبی شرف تربیه وتعلیم
ایله ادیبی بی ادب وعالمی جاهل وعاقلی غافل وعادلی ظالم
وذکی بی غبی اوزرینه ترفیع وترجیح بیوردی نکم حیوانات
غیر ناطقه نك تربیه سبیله ایماواشارتله تفهم ایلدکاری
شیلری تربیه سز بدو بارك زور وشدت کوسترلسه بیله
تکلمك احتمالی بوقدر هر طائفه نك سبك مغراینی اعتبارینك
یکدیگرینه مبایغی ولسانلرینك اختلافی حسبیله (کل خرب
بما لدیهم فرحون) مدلولنجه بالکز کندی لسانلرینی
جمله ستدن ایوظن ایدوب دیکر لسانلرك کافه سنی دکرسز
وقیمتسز عد واعتبار ایدرك کتب اخبار وتواریخدن
وفصاحت وبلاغت وحکمت وفلسفه وریاضیات
وادبیاتدن واقوام سائره نك ادبانی بیلکدن محروم قالوب
(المرء عدولما جهل) فحوانجه اوزره بیلدکاری شیئه

﴿ بسم الله الرحمن الرحیم ﴾

سپاس بی قیاس جناب آفریندهٔ جهانه لایق
واحرادر که عالم علوی بی بونجه مصابیح انجم عالمافروز
ایله اولصورتله آراسته پیورمشدر که کیفیت ماهیتنی
کشف وبیانده هزاران هزار منجمان دور بینان هایم
وحیران وعالم سفلی بی موالید ثلاثه ایله برمرتبه ده
ترتیب وتنظیم ایلشدر که اقطابنی تحقیق واظهارده هیئت
شناسان یاریك انظار ومهندسان دقیق افکار ماشئ آلت
پکار پریشان وسرکردان قالوب آخر الامر (سبحانك
ماخلقت هذا باطلاً) مضمونی تصور وتذکار والوهیت

چشم حقارتله نظر ایدرلر اما خردمندان زمان ظلمت
جهل وعنادی شعاع مهر منیر عقل ایله محو ایلیه رك
وعزیز وفیدار اولان عمرلرینی لهو ولعب ایله کچیرمیه رك
(من تعلم لسان قوم امن من مکرهم) و (کل لسان فی
الحقیقة انسان) مزایای جلیلهٔ درك وتفهم ایله فوائد
عظمایه نائل اولدیلر اهل علم ومعرفت علوم وفنون
متنوعه یه متعلق یك چوق کتابلر تألیف وتصنیف
ایلدکاری مثلاو طبیعت وطینت بنی ادمده شجاعت وتهور
وغصب وتجبر وکین وتکبر وحماقت وفراست وحلم
ودرایت وحیله ومکر وصبر وتقلید ومداهنه مرکوز
اولدیغندن اشبو اوصافك هر برینه موافق ومطابق
اولدیغندن اشبو اوصافك حالتی بونلره تطبیق ایلدیکی حالده
اولق وانسان کندی حالتی بونلره تطبیق ایلدیکی حالده
قیاسندن ایدوکنی اکلامق اوزره حکمای متقدمین
پرطاقم امثال غریبه وحکایات عجیبه قلمه المش وبونلری
سرجه وطوغان وقارغه وجبل قوشی واوکوز وتیمن
ومرکب وکیك وقابلان وایوارسلان وضرتلان وعقرب
وپیرو ویلان وسوسمار کبی اوچوچی واوتلابیجی
ویرتجی وصوقیجی حیوانات لسانندن ترتیب ایلشاردر
حکایات مذکوره یی عقلا مطالعه ایتدکجه عبرت ونصیحت

الوب جهلا دخی عادتلری وجهله استهزا ایدرلر اشتهٔ
بوجله دن حکیم لقمانك ترتیب ایلمش اولدیغی برطاقم
امثال وحکایات فرنکستاندهزبان غریبدن لسان فرانسویه
ترجمه اولنمش اولدیغندن عاجزلری دخی امثال مزبوره یی
تلصیص زده اثار صلاح ورشد وسداد هویدا اولان فؤاد
پاشا مرحومك احفادندن حکمت ورشاد بکلر ایچون
فارسی وترکی لسانلرینه ترجمه ایلدیم اکرچه مترجم
فرانسزجه ترجمه سنك بعض محلرنده اوتوزنجی مثالده
اولدیغی کبی پوستی لاشه (cadavre) ودندانی پنجه
(griffes) دیو سهو اله ترجمه المش ایسه ده تفهم
مقصدومرامده برکونه یاکلشاق اولدیغندن عاجزلری
دخی بورالرینه اصلاتعرض اینیوب عریضی دخی حالیله
ترك ایلدم فقط مترجم کندی مقدمه سنده لقمانه نسبتله
درج ایدوب متنده یازمامش اولان مثال ترجمه ودرج
ونتیجهٔ معناسنیده علاوه ایلدیکم کبی متنده یازلمش وفقط
معناسنی براغلمش اولان ایکنجی مثالك معناسنی دخی دیکر
مثالرك معنالری مثلاو سهل العباره وتفصیل ایله یازدم
مشار الیهما حکمت ورشاد بکرلك منسوب اولدقلری
خاندانك اوصاف ممدوحه لری بوجمله سره صیغمیه جغندن

﴿ ٦ ﴾

خاندان مشار الیهمانك خدمات جلیله واوصاف علیه‌ری
یکرمی بش سنه مدت دوام ایدن سیاحتنده مشاهدات
وتوقیفاتی مشتمل اوراق اوزره قلمه المقدمه اولدیغم
سیاحتنامه‌ده صره‌سیله بیان ونحریر اولنه‌جقدر اشبو
سیاحتنامه‌ده کزدیکم مملکت وکوردیکم ماثارك اخلاق
واداب ولسان وادیان وعصبیان وطبیعان ووحشیت
وانسانیت ومدنیت وبدویت وترقی وتدنی ومعموریتلری
حقنده تفصیلات وایضاحات و بریله جکدر سیاحتك
ابتدای کشیر مملکتی اولوب اورادن هندستان وافغانستان
وخراسان وماوراء النهر وایران وکردستان وعربستان
ور وم ودار الخلافة العلیهٔ عثمانیه اولان استانبوله
واستانبولدن صدر اعظم اسبق رشید پاشا ایله پارسه
مخدوم انجمدی پارس سفیر کبیری جبل پاشا ایله پارسه
عزیمت وفرانسه دولتك پروسیا دولتیله وقوعبولان
محاربه‌لرنده پارس شهریتك محاصره‌سنه یقین پارسدن
چیقه‌رق دیپ امکله‌سنه واورادن حذاق اطبادن
واحبابدن موسیو زاتبا قوابله ملاقات اولنه‌رق دوقتور
موی الیه ایله برابر لوندره و بلجیقا والمانیا واوسترا یا
ممالکنده درسعادته ودفعهٔ ثانیه اولق اوزره وسیاحت

﴿ ١١ ﴾

اوطون یغمش و برقوچسه قزمان قویمش اولدیغنی
اوکوز کورر کورمز کیرو یه دونه‌رك فرار ایدی ارسلان
کلمکری متعاقب عودته سبب ندر دیو سؤال ایلیجه
کوردیکم حاضرلق قوز یدن یوك برکسه ایچون
اولمیدر ظن ایدرم دیشدر (معناسی) عاقله کرکدر که
دشمنك سوزینه الدانمیه وانك انس والفتنی قبول
ایلیه

﴿ پرارسلان ایله برتکی ﴾ ٦

ارسلانك پری اختیار ایوب ارتق صید وشکاره قدرتی
قالدیغندن حیله ودسیسه ایله نفقه‌سنی طو پلامق وآخر
عمرینه قدر آچ قالامق اوزره تمارض ایدرك برمغاره‌نك
اچنه کیروب خسته‌لغنی اطرافه اعلان ایلدی استفسار
خاطر ایچون برچوق حیوان کلمیه یونلری مغاره‌نك
اچنده پارچه‌لیه‌رق اکل ایدردی برکون تلکینك پری
مغاره‌نك قپوسی اوکنه کلوب ایچرو یه کیرمکسزین
ارسلانه سلام و پرمك احوالندن سؤال ایلدی ارسلان
ایچرو یه بیچون تشریف پیورمیورسکز دیدکده (قواکردنه
ایچرو یه کیروب افندمزی کورمنمك وخسته‌لغکزك
درجه‌سنی اکسلامق استه‌یور ایسه‌مده ایچرو یه کیرمزلرك

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

﴿ ١٢ ﴾

پك چوق ایزلر بنی کور پیورم لکن طیشارو یه چیقمش
هیچ کمسه‌نك ایزینی کورمیورم) دیو جواب ویرمشدر
(معناسی) عاقله لازم اولان تجربه ایله کسبنه هیچ رایشه
مباشرت ایلامکدر

﴿ پرارسلان ایله برادم ﴾ ٧

برادم ایله ارسلانك پری ارقداش اولمه‌رق بولنه‌رق کیدرلر
وبونلر کندی زور وقوت ومهابت وشجاعتلرندن بحث
آچه‌رق بکدیکرینك خلافنه سوز سویلرلر ایدی ارسلان
قوت وشجاعتنی تعریف وتوصیفده مبالغه ایدوب
اوانده انسانك پری ارسلانی التنه الوب بوغمق اوزره
اولدیغنی کوسترر دیوار اوزرینه ترسیم ایتلیش رتصویر
کوزه رك ارسلانك ارقداشی اولان ادم بوکا باقوب
کولدکده ارسلان (آکر ارسلانلرنی بنی ادم کبی علم
تصویر بیلش اولسه‌لر قنجی ادم ارسلانی بوغمغه مقتدر
اولورایدی بلکه ارسلان ادمی بوغاردی دیشدر
(معناسی) انسان کندی اهل وعیال واولاد وخویش وتدنك
شهادتلریله تزکیه اولنمش اولمز

﴿ پرارسلان وپرکیك ﴾ ٨

کیکك پری اوچیلردن احترازاً قاچه‌رق برغارك اچنه

﴿ ١٣ ﴾

کیرر وارقه‌سندن پرارسلان کلوب تلف ایدر کیك
کندی کندینه عجب بدبخت ایمشم که آدمدن قاچدم
واندن خونخوار برکسه‌نك پنجهٔ ظلمنه دوشدم دیشدر
(معناسی) بعضاً اوقع پربلادن فاچوب پوك برمصیبته
کرفتار اولق واقعدر

﴿ کیك وتلکی ﴾ ٩

پروقت کیکك پری صوصادیغندن صوبندینك اچنه کیروب
طمعندن پرخیلی صو اچدکدن صکره چیقمق استر
ایسه ده ممکن اوله‌مز اوارالق تلکینك پری بونی کوروب
ای پرادر قایش طوقمشسك زیرا اچرو یه کیرمزدن
اول نصل چیقه جغنی تصور ایتمامشسك دیر (معناسی)
مشورتسز ایشك نتیجه‌سی بو یله اولور

﴿ طوشانلر ایله تلکیلر ﴾ ١٠

پروقت آق بایلر ایله طوشانلر اراسنده جنك وجدال واقع
اولوب طوشانلر تلکیلرك یانه کیدرك محاربه ایچون
امداد استدکلرنده تلکیلر اکر پزمیزی وجنك ایتدیککز
کسه‌لری بنامش اولسه ایدك تکلیفکزی پرینه کتورراید
دیشلردر (معناسی) ادمه کرکدر که کندندن زیاده قوتلی
کسه‌لر ایله مجادله ایتمیه

﴿ ١٤ ﴾

﴿ برطاشان ایله برديشی ارسلان ﴾ ١١

برکون طوشاك بری برارسلانه بن هرسنه برخیلی چوچق طوغوروردم سن مدت عمرنده برو یاخود ایکی دانه طوغورورسون دیمجه دیشی ارسلان طوغرلی سو یلدك لکن او بردانه ارسلان یاوروسی ارسلاندر دیو جواب ویرمشدر (معناسی) برعاقل ومبارك ولد عاجز وناهموار برچوق اولاددن دها ایودر

﴿ برقاری ایله برطاوغی ﴾ ١٢

قادینك بریسنك برطاوغی اولوب بوطاوق هرکون برعدد کش یمورطه یمورطلاردی قادین کندی کندینه برکون دوشنوب اکر بوطاوغك یینه جکنی ارتیر رایسم البته کوندره ایکی یمورطه و یرردیو طاوغه زیاده جه یم وصو و یرمك وطاوقده یوب حوصله سی دولدرق اولور (معناسی) چوق کسه لرشك وشبه لی اولان فائده یی الله کیسورمك ایچون الارنده کی سرمایه یی افنیا ایدرلر

﴿ برسنك ایله پراکوز ﴾ ١٣

سنینکك بری اوکوزك بوینوزنه قونوب براز اتورد قدنصکره اغرلغم سزه زحمت ویردیکی زمان بکا خبر و یرسنده قالقوب کیده یم دیدکده اوکوز بوینوزمه

﴿ ١٥ ﴾

قوندیغك وقت خبرم اولدیغی کبی کندیکندن ده خبرم اولز دیمشدر (معناسی) بك چوق کسه لر واردر که اصلا قدرو اعتبارلری ودکرلری اولدیغی حالده کندیلرینی معتبر ظن ایدرلر

﴿ برادم ایله اولوم ﴾ ١٥

ادمك بری ارقه سنه اودون یوکلنوب کیدر ایکن یوروایوب یوکی یره اتمش ورو حك اخذ وقبض اولنمسیچون دعا ایدرك دنیاسی قبول اولوب ملك الموت ظاهر اولمش وبنی بیچون استیك دیو سؤال ایدنجه شو یوکی اوموزمه قالدیرمق ایچون چاغردم دیمشدر (معناسی) انسان هرقدر ذلیل وحقیر ایسه دخی بونکله برابر بنه حیات دنیایی استر

﴿ برادم ایله برپنجوان ﴾ ١٦

بغچوانك بری بغچه ده بقله صولامقده ایکن برادم کلوب صحراو بنا باشده ظهور ایدن بقله لرهیچ برکسه طرفندن تربیه اولنمقسزین غایت کوزل وخوش منظر و یوسنانده کی بقله لراوقدر تربیه وخدمت کوردیکی حالده پنجون سریع الزوال وناپایدار اولور دیو سؤال ایلمش وبنجوان دخی صحراده کی بقله لری تربیه ایدن اصل اناسی

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

﴿ ١٦ ﴾

وبوسنانده کیلری تربیه ایلیان اوکی اناسیدر جوابنی ویرمشدر (معناسی) اصل والده سنك جوفلرحقنده تربیه سی اوکی والده سنك تربیه سندن مکمل واعلا در

﴿ برادم ایله پربت ﴾ ١٦

ادمك بری کندی خانه سنده بر بته طابار وهرکون برقربان کسر ایدی بو ولده مال وملکنی تلف ایتسدی بت او ادمه خطاباً کندی مالنی بنم ایچون تلف ایتمه زیرا آخرنده بکا ملامت ایده جکسك دیمشدر (معناسی) بك چوق آدملر الارنده اولان سرمایه یی بی محل صرف واستهلاك ایتد کد نصکره الله بری فقیر وذلیل ایلدی دیرلر

﴿ برعرب ﴾ ١٧

برکون عربك بری ارمغه کیروب یاضلنق ایچون کندوسنی یقامقده اولدیغی حالده ادمك بری ای برادر چونکه یقامق ایله سنك یاضلمقلغك ممکن دکلدر باری ارمغی بولاندرمه دیمشدر (معناسی) طبیعتده ممکن اولان شی تغیر ایتز

﴿ برادم ایله برقسراق یاور یسی ﴾ ١٨

ادمك بری قصراغه یتوب کیدرکن قسراق بولدم

﴿ ١٧ ﴾

ظوغورمش و یاور یسی اناسنك ارقه سیندن وازرا قدن کلیکده بولمشیدی یاورونك بورغوبلقدن تاب وتوانی کسیلرك وارتق یورمکه مجالی قالمیه رق بولده طوردی وصاحبنه افندم کور یورسون که بن دها کوچکم و یول یورومکه اقتدارم یوقدر اکر سن بنی یوراده یراغوب کیدر ایسك البته بن اولورم اما بنی یرلره الوب کتورر و یوبونجه یه قدر تربیه ایلر ایسك سنی ارقه مه الوب استریکك یره بك چابوق کوتوروزم دیدی (معناسی) ارباب استحقاقه دائما ایوالك ایتمك لازمدر

﴿ برادم ایله خنزیر ﴾ ١٩

ادمك بری برقیون و برکچی قربنی حیوانه یوکلیوب صامچی اوزره شهره کوتورد و یونارکن قیون ایله کچی اصلا حرکت ایتزلر ایدی اما دوموزراجت طورمیوب دائما اضطراب وحرکنده اولمسیله صاحبی بهی حیوانلرك الچنی قیون وکچی هیچ برکونه اثر اضطراب کوسترمدکلری حالده سن نیچون برنده طوزمق ایسترسك دیدکده هرکس کندی نفسنك دردینی ایلوز وبن بیلورم که ادملر قیون وکچی یی یون وسوده یی الق ایچون سورلر وبنده یونارك هیچ پریسی یوقدر

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

يقينا بيلورم كه شهره واصل اولديغم كون جانمك
چيقديغى زمانلر ديمشدر (معناسى) بودنيا ده كندى
كاهى بيلنلر عذاب اخرتى دخى طانيرلر

﴿ برطوشان ايله قاپلوماغ ﴾ ٢٠

بروقت طاوشان ايله قاپلوماغ يارش ايتك اوزره بحث
ايدرك برطاغى حد تعيين ايتديلر طاوشان كندى
خفيفلكله وسرعتله كيدينجه مغروراً اويقويه واروب
قاپلوماغ ايسه ثقلت وجوديني واغر كيدينجى ملاحظه
ايدرك وبوله روان اولمرق دائما كيدر ايدى طاوشان
دها اويقودن اويانمقسزين قاپلوماغ معهود طاغه
ايتدى (معناسى) اغر وجود ايله اهسته اهسته كمك
خفيف بدنله عجله ايلكدن ايودر

﴿ برقورد ايله ارسلان ﴾ ٢١

بروقت قوردك برى بردەوزيا وروسى طوتوب كيدر ايكن
بولده برارسلانه راست كلەرك قوردك الندن ياورو بى
بولدە برارسلانه راست كلەرك قوردك الندن ياورو بى
الندى قورد كندينه دير ايدىكه بن ده بونده نجيده
ايدم كه غصب اولنمش شى بنده نصل قالور (معناسى)

ظلمله النمش مال ظالمده قالمز واكر برمدت قالسه بيله انكدن
منتع اولمه من (*)

﴿ عوسيج اغاجى ايله برغجيوان ﴾ ٢٢

بركون عوسيج اغاجى بغجيوانه اكر بنى بركسه كمال اهتمام
ايله بوستانك اورته سنه ديكوب صو وبرسه وخدمت
ايلسه بنم كل ومیوه مه پادشاهلر ميل ايدر ديدى بغجيوان
اناتوب بونى بغجه نك اورته برنده بركوزل محله ديكمرك
كوندە ايكى كره صو وبرايدى اغاج نشو ونما بولنجه
ديكنلرى قالنلشوب دالرى اطرافده اولان اغاجلرى
احاطه ايندى وكوكى اول درجه يبودى وبرلشدى كه
ديكنلر بنك چوقلغندن هيچ بركسه باقمشمغه مقتدر
اولەمدى (معناسى) بركسه فنايه نقدر ايولك ايدر ايسه
اول قدر اندن فنالق كورور

﴿ برعرب ﴾ ٢٣

طربك برى قاريانغر ايكن اتوابنى چيقاروب وجودينه
قارسورمكده اولدىغى حالده بركسه نيچون وجودينه
قارسورسون ديو سؤال ايلدكده ياصلغى ايچون
ديدىكى بونى حكمك برى ايشيدوب بهى ادم بهوده اذيت

(*) عوسيج عريسانده بولنور چوق ديكنلى براغاجدر

چكمه زيرا قارسنك وجوديني ياصلنديرمز بلكه سنك
وجودك اني سياهلنديرر ديمشدر (معناسى) فنا ادم هيچ
برشيى ني ايوايده مازبلكه ايو بى فنا ايدر

﴿ بر اشك آريسى ﴾ ٢٤

بركون اشك آريسى بالدار يسنه اكر بنى برابر كوتورور
ايسك سنك كبى و بلكه سندن دها ايو بال بيارم ديدى
بال اريسى راضى اولوب برابر كوتوردى وقتا كه اشك
اريسى بال بايه جيجه بال اريسى اني اوبله صوقديكه
حياتدن اميدى كسلدى جان وبرمكن كندينه
بن بوعقوبته مستحقم مادامكه بن نفت پاچغه بيله
مقتدر دكلم ايدم بال بايچق دعواسنى نه ايچون ايتمشيدم
ديمشدر (معناسى) برخيلى كسه لر هيچ برشى بيلمدكلرى
حالده بيلكجلك ادعاسى ايدرلر

﴿ برچوجق ﴾ ٢٥

بروقت چوجقك برى نهره كيروب بوزمق بيلديكجون
غرق اولمق درجه سنه كلنجه بولدن كچنلرك برندن
كندوسنى قورتارمق اوزره امداد استه دى اوآدم
كلوز كلين ملامتنه باشلش اوندينه چوچق ايتدا بنى
بوورطهٔ هولناكدن قورتار بعده هرنه ملامت ايسه ايتسك

ايله ديدى (معناسى) ادمه كركدر كه خوف وقتنده
ملامت اتمه يه

﴿ برچوجق ايله عقرب ﴾ ٢٦

چوجقك برى چكر كه اولامقله مشغول ايدى برعقرب
كوروب وانى بيولك برچكر كه ظن ايدوب طوتمق ايچون
الني اوزاتديسه ده دقتله باقدقده عقرب اولدىغنى اكلايه رق
الني چكدى عقرب اكر بنى الكله طوتيدك او يله ظن
ايدرم كه چكر كه اوندن كلياً فارغ اولور ايدك ديدى
(معناسى) انسان ابتدا خير وشرى ايوجه ملاحظه
وبعده او ايشه مباشرت ايده

﴿ كوكرجينك برى ﴾ ٢٧

كوكرجينك برى صوصايوب صوارامق اوزره هر طرفه
سكيردركن اثنايى پروازنده ريدوارده ايچنده صو طولى
برظرف رسمى كوردى كندوسنى ديواره شدتله چاربوب
اولدى جانى بندن چيقارمكن كندى كندينه بنم نقدر
طالعم فنادر كه صو ارامقه اوقدر عجله ايتدم كه نفسمى
ورطهٔ هلاكه دوشوردم ديدى (معناسى) هرخصوصده
صبرو تأنى سرعت وعجله دن ايودر

egitim amaçlı çoğaltılmıştır

﴿ پرکدی ﴾ ٢٨

کدیك بری تخور جینك دکانسه کلوب یره آتلش بر اکه بوله رق ذاپله یلامغه باشلدی ودلندن آقان قانی اکدن آقیور ظن ایدرك الوب یوتیو ردی دیلسنی برابر یوب اولدی (معناسی) بعض کسه لر کندی مالارینی مفلس

﴿ پرکوپك ایله پرتیمورجی ﴾ ٢٩

تیمورجینك پرینك پرکوپکی اولوب تیمورجی ایشه باشلدیجه دائما او یور و تیمورجی ایشندن فارغ اولو یده دوستلر یله طعام ایتمکه باشلدیغی آنده اوبانوب همان حاضر بولنورایدی پرکون تیمورجی بهی کوپك اوغلی کوپك نیم

﴿ کوپکلر ایله پرتکلی ﴾ ٣٠

کوپکلر ارسلان پوستنی بولوب وهر بری پرطرفدن

طوتوب چکرزدی تلکینك بری بونی کوروب اکرارسلان دیری اولسه ایدی انك دیشلرینی کندی پنجه کردن دها کسکین کورز ایدیکز دیمشدر (معناسی) بعض کسه لر بیوك ادمله وقت ضعفلرنده سوکوب صایرلر

﴿ پرکوپك ایله پرطاوشان ﴾ ٣١

کلبك بری پرطوشانی اوکنه قانوب یتشدی وطاشی پارالرجه سنه کسکین اولان دیشلریله طوشانی ایصیروب قان اغمغه باشلایجه کلب قانی ایچردی طوشان بنی ایصیردیغك وقت اودرجه ایصیردك که کویاسنك دوشمنك ایدم اما بلادیغك وقت اوبله یلایورسون که کویاسنك دوستوم دیدی (معناسی) غدار کسه نك کوسترديکی محبت وشفقته اینانمکز

﴿ قارن ایله اپاقلر ﴾ ٣٢

قادن ایله اپاق وجودی ظوتان قنغردر دیو مجادله ایدرلردی اپاقلر وجودی کردن بزز دیدکده قارن اکر بن بك یماعش اولسم سز هیچ برشیئی کتورمکه وبلکه یورمکه قادر اولهمزسکز دیمشدر (معناسی) اکر برکسه بیوکلك یاردمی اولمقسزین برایش یاپمق ایستزایسه هیچ برخدمت کورهمز

﴿ تمس ایله طناوقلر ﴾ ٣٣

تمسك بری طناوقلرك خسته لغنی ایشیدوب برطناوسی یوستی کیه رك طاوقلرك خاطرینی سؤال ایتمك ایچون یانلرینه کیتدی سلام ویروب ای برادرلر نصلسکز وحالکز نه بولده کچه یور دیو سوال ایلدی طاوقلرسنك بوزینی کورمدیکمز کون حالمز پك ایو کچه یور دیدیلر (معناسی) حیله کارکسه محبتی ریا ایله اظهار ایدر

﴿ روزکار ایله کونش ﴾ ٣٤

پرکون کونش ایله روزکار یردن قنغیر ادمك اوزرندن آتوابنی چیقاره یلور دیو مجادله ایتدیلر روزکار بن چیقاریرم دیو شدتله اسمکه باشلدی وهر نفس مخالف اسدیسه ده ادم کندو اتوابنی ایوجه طوتوب صارلدی وادمك اتوابنی چیقارمغه مقتدر اولمدیغی وقتا که کونش اکونك اورته سنده قیز غینلغنی ارتیردی ادم بوقدر صیجاغه تحمل ایده میوب البسه سنی چیقاره رق ارقه سنه اتوب کیتدی (معناسی) تواضع واخلاقی حیله اصحابی هر استدیکنی حاصل ایلدر

تمس نهنك کسیلیله پرکوچك بالغ تولدر که مصیر دیارنده اولور اژدرهالغی پارچه لر

﴿ ایکی خروس ﴾ ٣٥

ایکی خروس پرپرلریله بجنك ایدوب و بریسی مغلوب اولوب قاچدی مغلوب اولان خروس کندیسنی تنها بر پرده صاقلدی غالب اولان خروس بر یوکسك طامك اوزرنده فنادلر بنی اورور وکندی زور بازوسیله افتخار ایدر ایدی حیوانلردن بری حمله ایله قاپوب کوتوردی (معناسی) ادمه لازم اولان کسکدی قوت واقتدار یله افتخار ایتمامکدر

﴿ قوردلر ﴾ ٣٦

قوردلر صوبك التنده قونلمش بر طاقم اوکوز در یارینی کوروب یانلرنده هیچ کسه اولمدیغنی اکلادقلرنده صوبی تماما ایچه رك در یاری المق اوزره اتفاق ایتدیلر در یارك اوزرنده اولان صوبی کاملا ایچوب کیتدیلر (معناسی) جاهلر لایق اولدیغه جق ایش ایتشلرلر

﴿ قازلر ایله قیرلانجیلر ﴾ ٣٧

بروقت قازلر ایله قیرلانجیلر معیشتده اشتراك ایدرك بر صحراده قارنلرینی طویورورلر ایدی اوجیلر بوحاله واقف اولوب طوتمغه کیتدکلرنده قیرلانجیلر اوچه رق کیدیلر بنی سیاحلر سیلامتله اپرشدیلر دیارما قازلر

﴿ ٣٦ ﴾

وجودلرينك اغرانى جهتيله اوجمغه مقتدر اولهميه رق
اوجيلرك الله دوشوب هلاك اولديلر (معناسى)
جنسك غيريله معاشرت ايدهنك نتيجه سى بويله اولور

٣٨ ﴿ پركوپك ايله برقورد ﴾

پركون كلبك برى برقوردى اوكنه قاتوب اورايه پرويه
قاچردقجه مباهات ايدردى قوزد يوزينى كلبه
طوغرى چويروب ظن ايتمه كه بن سندن قورقيورم دكل
دكل بلكه بنم قورقديغم پركسه دندر كه سنك اردندن
كلوب بنى اوكونه قاتمشدر (معناسى) ادمه لازم
اولان كندى هنريله افتخار ايتمكدر بوخسه ديكرينك
هنريله دكل

٣٩ ﴿ ايكى كوپك ﴾

پركون كلبك برى صاحبنك خانه سنده ضيافت
اولديغندن طيشارويه چيقوب كزر ايكن بولده ديكر
بركلبه راست كلوب بوكون بزم اوده ضيافت وار ها
يدى برابر كيده لم ولذتلى طعامدن يمه لم ديه رك الوب
كوتوردى مطبخه كيردكارنده اشجيلردن برى بويله ايچى
كوپكى كورنجه فويروغندن طوتوب هوادن فيرلاده رق
ديوارلردن طيشارويه آتدى بيچاره كلب بيهوش اولديغى

حالنده يره دوشدى عقلى باشنه كله رك سيلكدكده
دوستلرى سن بوكون ضيافتنه كتمش ايدك البته اوكوزل
يمكلرك لذتنى طاتمشسكدر اما بركور يورز كه كلديكك
وقت اوبله كلدك كه بولينده غيب اتمش ايدك ديه شيردر
(معناسى) بوكلبك طيشارويه آتلديغى كبى بعض
كسه لره ضيافتدن طرد اولنه رق حقارت واستخفاف
ايله چيقارلر

٤٠ ﴿ برادم ايله ايكى يلان ﴾

ايكى يلان برر ايله غوغا ايتمكده اولدقلرى حالده ديكر
بر يلان ظهور ايدوب بونلرك بينلرينى تأليف ايلديكنى
ادمك برى كورنجه صكره دن كلان يلانه اكرسن
بوايكيسندن دها شرير اولياميش اولسه ايدك انلرك
اراسنه كيرمز ايدك ديه شدر (معناسى) فنا ادم
كندى جنسنه ميل ايدر

٤١ ﴿ بركوپك ايله برچاليق ﴾

كلبك برى سلمجانه دن رات پارچه سى قاپوب نهردن
كچر ايكن ات پارچه سنك عكسنى بركندن دها يوك
كوره رك اتى آتدى واتيده چاليغك برى قاپوب كيندى
كوپك عكسنى كورديكى اتى ارامق اوزره صويه ايچنه

egitim amaçlı çoğaltılmıştır

آتيلوب اراديسنده بوله مدى اولكى اتى بولمق استيوب
اى دنى اله كتوره مينجه كندى كندينه عجبا دنياده بندن
دها نادان وارميدر زيرا ايشيم برايسه چق شى دى
ويروب هيچ فائده سى اولميان شيئى طلب ايتدم
دمشدر (معناسى) بعض كسه لر الرنده اولان ازشيئى
موهوم چوق شيلر اله كتورمك ارزوسيله انيده الرندن
چيقار يرلر

٤٢ ﴿ ارسلان وقورد وتلكى ﴾

پركون برارسلان وبرقورد وبرتلكى آوه كيدوب برطاغ
كچيسى ايله برديك وبرطاوشان صيد ايتديلر ارسلان
كچيسى ايله برديك وبرطاوشان تلكينك اولسون
قورده بوناري بيمزده تقسيم ايله دييدى قورد طاغ
كچيسى سزك وديك بنده كرك وطاوشان تلكينك اولسون
دييدى ارسلان بوتقسيمه جانى صيقيلوب الى بوقاروية
قالديره رق قوزدك باشنه اويله اوردى كه باشى ارسلانك
اوكنده يوارلاندى اندن صكره تلكيه سن تقسيم ايله
ديوب تلكى طاغ كچيسى افندمزك صباح طعامى بجون
وديك اخشام يمه كيجون وطاوشان صباح ايله اخشام
بينده اوكله وقتى ايچون سزك اولسون ديدكده
ارسلان تلكيدن اى تلكى نعجب حكم ايتدك وبو فى

﴿ ٣٩ ﴾

سكا كيم تعليم ايلدى ديو سؤال ايلنجه تلكى افندمزك
اوكنه دوشمش اولان قوزدك باشى اوكرتدى دمشدر
(معناسى) پيوكلرك طبيعتلرينى لابقيله اوكرەنوب
مزاجلرينه توافق ايده جك صورتده حكم ايتملى
وياخود اوزاقده طوروب سير ايلمدر

تمت ترجمة امثال اللقمان فى تهذيب الاذهان
فى شهر ربيع الاول ١٩ سنه ١٢٩٢

egitim amaçlı çoğaltılmıştır

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

ناطقان بدوی بی تربیه بحوب والات هم فهمیده نمی
توانند واگرچه خشك مغزان هر طائفه بمباثیت لغات
واختلاف السنه تنها زبان خود رابهتر پنداشته الفاظ
دیگر اتراچون آواز مرغان مسجع تصور نموده بمضمون
(کل حزب بما لدیهم فرحون) ازمزایای کتب اخبار
وتواریخ وفصاحت وبلاغت وحکمت وفلسفه وریاضیات
وادبیات واخلاق وعادات وزبان وادیان طوائف
دیگر محروم مانده بحکم (المرء عدو لما جهل) بچشم
عداوت نگاه انداخته استهزا مینمایند اما مردمان
خردمند که شعاع مهر منیر عقل شان برسویدای ظلمات
بیخردی شمشعه بایش کشته تاریکی جهل وعمی درانجو
کرده اند بمضمون (من تعلم لسان قوم امن من مکرهم)
(ویاموافق مفهوم) (کل لسان فی الحقیقة انسان) عمر
عزیز خود رابلهو ولعب برباد نداده ازچنین فوائد
عظیمی بی بهره نمی مانند بنا برین حکماء متقدمین امثال
غریبه وحکایات عجیبه اززبان پرنده وچرنده ودرنده
وخزنده چون کجکشك وبازوزاغ وتیهو وکاو
وبوزینه وخروآهوو پلنك وخرس وشیروکفتار وکردم
وقیق ومارموسو سمار مطابق بسیاری افراد بنی آدم که

﴿ مقدمه ﴾

بسم الله الرحمن الرحیم

سپاس بیقیاس مرآفریندهٔ راسزد که عالم علوی را
بچندین مصابیح انجم عالم افروز چنان اراسته ساخت
که درکیفت ماهیت شان هزاران هزار منجمان دور بین
هایم وحیران وعالم سفلی را بموالید ثلاثه چنان پیراسته
کردانید که چندین هیئت شناسان باریك انظار و
مهندسان دقیق افکار در کشف اقطابش چون الت
پرکار سر کشته وسر کردان مانده بتکرار (سبحانك
ماخلقت هذا باطلا) بالوهیتش اقرار مینمایند پس خلاق
علی الاطلاق چنانچه نباتات را برمعدنیات بنشو ونما
امتیازداده وحیوانات رابرنباتات بحس حرکت ممتاز
گردانیده وانسان رابنفس ناطقه وتصورات وتصدیقات
برجمله ذی روح فضیلت بخشیده است همچنان بشرف
تربیه وتعلیم ادیبرا بربی ادب وعالم رابرجاهل وعاقل را
برغافل وعادل رابرظالم وذکی را برغبی ترفیع وترجیح
کرامت فرمود چنانچه مشاهده هم میشود که بسیاری از
حیوانان غیرناطق بسبب تربیه انچه باشیارات میدانند

در طبیعت ایشان نیز شجاعت وقهر وکین وتکبر
وغضب وتجبر وفراست وحماقت وحلم ودرایت وحیله
ومکروثبات وصبر وتقلید وچابلوسی یافت میشود بهترین
نهجی ترتیب داده اند تا خرد مندان برای عبرت وپند
وبخردان برای تنزه وریشخند مطالعه نمایند وازان
جمله امثال لقمان حکیم رابفرنکستان اززبان عربی بزبان
فرنکی ترجمه نموده بودند واگرچه مترجم دربعضی جاچون
درمثال • پوست را بلاشه (cadavre) ودندان رابه پنجه
(griffes) بسهو ترجمه کردبود ولیکن در تفهیم مرام
امثال مذکور ازصدد نیز بیرون نبر امده بود لاجرم انرابه
هیچ وجه تعرض نموده وعربی رانیز چنانچه بود بحال
خود گذاشته مگر دومثال که یکی را ازانها مترجم در
مقدمه خود نسبت بلقمان داده بترتیب نوشته بود وآن
یکی مثال که مثال دویم است هر دو بی نتیجه مانده
بودند ما انهارا نیز درفارسی وترکی ازمعنی محروم
نگذاشته ودربعضی جا یعنی امثال مذکور کمی بتفصیل
وبیان مطابق شیوهٔ زبان بعبارتی سهل وآسان پیاس
خاطر نیرکان صدرسابق فواد پاشا یعنی حکمت ورشاد
یك که آثار حکمت ورشادت وصلاح پرناصیه شان

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

هویدا است بفارسی وترکی ترجمه نمودیم واوصاف
خلقان ممدوح وموصوف اگرچه درینجا جای گنجایش
ندارد امادر سیاحت نامهٔ بنده که مشتمل برآداب واخلاق
ولسان وادیان وعصیان وطغیان ووحشیت وانسانیت
ومدنیت وبدویت ورقی وتدنی وعمارت وویرانی ملل
مختلفه از ابتدای خطهٔ کشمیر به هندوستان وافغانستان
وخراسان وماورا النهر وایران وکردستان وعربستان
وترکستان وروم تادارالخلافهٔ استانبول وازانجا با ولدیزرك
صدر اسبق رشید پاشا یعنی سفیر کبیر دولت علیهٔ عثمانیه
محمد جیسل پاشا بپاریس ودن تاریخ محاربهٔ دولت
فرانسیس بادولت پروس بقریب محاصرهٔ شهر پاریس
دو بکر زنهاده به بندر دیپ ودر انجا بد قنوز زاناقو
که یکی از حکماء حاذقست ملاقی شده بابکدیگر بلندن
وبلیچیق والمانیا واوستریا تا استانبول وازانجا نیز مرهٔ
ثانیهٔ بسیاحت ممالك اوروپ بافرزند ارجمند حسیب پاشا
یعنی شوقی بیك که یکی ازارکان حرب دولت علیهٔ عثمانیه است
سیاحتی مکمل بوقوع انجامیدوانچه در مدت بیست
وپنجسال بمشاهده رسیده است حتی الامکان تحریر وبیان
خواهد گردید لهذا باین دو بیت سعدی اختصار نمودم

﴿ ۳۴ ﴾

﴿ بگویند از سر بازیچه حرفی ﴾
﴿ کزان پندی نگیر دصاحب هوش ﴾
﴿ وگرصندباب حکمت پیش نادان ﴾
﴿ بخوانی ایدش بازیچه در گوش ﴾

﴿ امثال لقمان حکیم ﴾

﴿ شیری بادوگاو ﴾ ۱

یکبار شیری بردوگاو وحمله آورد ایشان هم باهم فراهم آمده شاخهای خودرا چنان بوی میخلانیدند که درمیان شان مجال دخل نیافت پس یکی رااز ایشان بفریب گفت که اگراز رفیق خودجدا شوی باتو تعرض نخواهم نمود ووقتیکه ازهم جدا شدند هریك رانتنها بکشته بکار برد (معنایش انکه) اگرای ساکنان دود یار باید کرد اتفاق نماید دشمن برایشان دست یافته نمی تواند واگر متفرق شد هریکی یکبار هلاك میشوند

﴿ آهوئی ﴾ ۲

وقتی آهوئی برای تسکین حرارت تشنگی برچشمهٔ زلال رسیدو عکس خودرانیز دران مشاهده نمود اگرچه

ازبار یکی ولاغری پایهایش بسیار ابدوهگین شده بود اما چون ببزرگی شاخهایش نگاه کرد خیلی خورسند گردید ودرهمان اثنا بعضی صیادان چون بلای ناگهان برسرش هجوم آوردند بیچاره روبگریز نهاد ونادر دشت وصحرا میکرد بخت صیاد ان بروی دست یافته نتوانستند وچون رهگذرش بکوه افتاد وشاخهایش باشاخهای درختان بند میشدند شکاربان از دنبالش رسیده بکشتند ودروقت جان کندن میگفت آنچیزرا که بنظر حقارت میدیدم مرا خلاص کرده بود واورا که گمان دیده شاد شده بودم مرادر ورطهٔ هلاك انداخت (معنایش انکه) چنانچه بعضی چیزها خوب مینمایند ونتیجه شان بدمی بایدهمچنان بعضی چیزها بد مینمایند و بسر انجام کار نتیجه شان خوب می باید

﴿ آهوئی ﴾ ۳

یکبار اهوئی بچا رشده بود دوستانش برای اغاده آمده سبزه وگیاهیکه باطراف مسکنش رسته بود چریده میرفتند وچون شفا یافت و برای خوراك هرچه نمامتر گردید یکتر دست داد و یکر سینکی مرد و برفت (معنایش

انکه) هرکس که برادران وخویشاوندان بسیار دارد اندوه هم بیشمار دارد

﴿ شیرورویاه ﴾ ٤

یکبار شیری از شدت تابش آفتاب التجابسایهٔ غاری آورده قرار گرفت هم دران اثنا ملخی پیدا شده برتنش بجسته بچپ وراست میه بدو برخود میلرزید روباهی هم بوی دیده می خندید شیراورا گفت که این لرزش من نه از بیم ملجست بلکه از خشم آن حقارت است که بمن مینماید (معنایش انکه) حقارت برمرد دانا ازمرك صعبتراست

﴿ شیروگاو ﴾ ٥

وقتی شیری خواست که گردن گاوی بشکند ولیکن از بسیاری زور آن جسارت هم کرده نتوانست پس نزدوی رفته بطریق فریب گفت که من امروز بزهٔ کشته ام ومیخواهم که امشب طعام رابا یکدیگر تناول نمائیم کارهم دعوتش را اجابت نموده روبمسکنش نهاد وچون درانجارسید دید که شیراز هیزم ودیك تدارك بسیار مهیا ساخته بود همان بمشاهدهٔ اینحال زود پس

گردید و بگفت شیر گفت چرا بمجرد آمدن اینجایش میکردی گاوجواب داد این تدارکی که من می بینم چنان می پندارم برای کسی حاضر شده است که از بره خیلی بزرگ باشد (معنایش انکه) دانارا باید که بحرف دشمن باور نکند ویموانست اونپذیرد

﴿ شیرورویاه ﴾ ٦

وقتی شیری از پیری ناتوان گشته هیچ کدام ازدد ودام شکار کرده نمیتوانست پس خواست که درباب معیشت حیلهٔ باندیشد تا مدتی بر فاهیت بگذراند بنا برین ازروی مکر خودرا بیمار ساخته درغاری انداخت پس هرچهار پائیکه بجهت اغاده اش می آمد درون غار گردنش راشکسته میخورد روزی روباه هم برای پرسش امد وبردرغار ایستاده سلام داد وگفت ای سرور جانوران چگونهٔ شیر گفت ای روباه چرادرون نمی ائی روباه گفت من نیز میخواستم که درایم اما اثار پای کسانیکه درامده اند بسیارمی بینم وهیچ یکی کسیکه برامده باشد نمی بینم (معنایش انکه) دانارا باید که پیش ازاز مایش بکاری شروع نماید

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

﴿ شیری وآدمی ﴾ ۷

یك وقت مردی وشیری درراه باهم میرفتند ودر باب زور وقوت خود بخلاف یکدیگر سخن همی گفتند اگرچه شیر قوت وهیبت خودرا بمبالغه اظهار مینمود امامرد مذکور بردباری تصور نمیکرد شیری راخفه میکرد دیده بخندید شیر بوی گفت اگر شیران هم مانند بنی آدم علم تصویر میدانستند پس هیچ کدام آدم نمی توانست که شیررا خفه بکند بلکه همیشه شیرآدم راخفه میکرد (معنیش انکه) آدم بکواهی اهل خانهٔ خود تزکیه یافته نمی تواند

﴿ شیرواهو ﴾ ۸

یکبار آهوئی ازترس صیادان گریخته بغاری درامد شیری نیزاز عقبش درامده وبرابر پیدا هویدا خود میکفت من چه بدبخت هستم چونکه ازآدم میگریختم وحالا بدست کسی افتادم که اوّوی زوراور تراست (معنیش انکه) بعضی کسان ازترسی کم میکریزند ودر بلائی بزرك می افتند

﴿ اهوورو به ﴾ ۹

وقتی آهوئی تشنه شده بود ودر برکهٔ درامده ازروی

طمع آب رابسیار نوشید وچون خواست که برایدبرامدهٔ نتوانست روباهی بوی نظر انداخت وگفت ای برادر کاری بد کردی زیرا پیش ازدرامدن نیکو تصور برامدن ننمودیکه چطورباینستی برامدن نتیجه (قدم الخروج قبل الولوج (کار بی مشورت چنین نتیجه می بخشد)

﴿ خرکوشان وروباهان ﴾ ۱۰

وقتی درمیان کرکسان وخرکوشان جنکی واقع شد خرکوشان بنزد روباهان رفته برای کار زار یاری خواستند روباهان گفتند که اکر ماشمارا وان کسانیکه بالایشان محارب میکنید نمی شناختیم هرایند تکلیف شمارا نمیجامی آوردیم (معنیش انکه) آدم را باید که همراه کسیکه ازخود زورمند تر باشد مجادله نکند

﴿ خرکوشی وشیری ماده ﴾ ۱۱

روزی خرکوشی شیری راکفت که من درهرسال بچکان بسیار میزایم وتو درتمام زندکی خود یك یادو میزائی ماده شیر کفت که راست میکوئی ولیکن آن یکانه شیر بچهٔ شیراست (معنیش انکه) یکدانه فرزند دانا ومبارك بهترازنیوه فرزندانیکه عاجزونا هموارند

﴿ زنی وماکیانی ﴾ ۱۲

وقتی زنی ماکیانی داشت که هرروزیك بیضهٔ سیم میداد روزی زن باخود اندیشید که اکر خوراك این ماکیان زیاده بکنم البته هرروزدو بیضهٔ سیم خواهدداد چون اب ودانه اش زیاده نمود حوصله اش بترقید وبمرد (معنیش انکه) بسیاری مردمان برای طمع فائده کم سرمایه راهم برهم میزنند

﴿ پشه وکاو ﴾ ۱۳

پشهٔ برسرشاخ کاوی فرامده قرار کرفت وکفت اکر سنکینی وکرانی من بتو شوار نماید مرا خبردا رساز تا بپرم کاو کفت درهنکام نشستن تو خبردا رنشدم ووقتیکه رو بپرواز خواهی نهاد نیز خبردار نخواهم شد (معنیش انکه) بسیاری کسان اکرچه در نفس خود قدری ندارند بازهم خود راخیلی سنکین می پندارند

﴿ مرد وموت ﴾ ۱۴

یکبار مردی باری کران ازهیزم برداشته میرفت وچون ازسنکینی بارمانده شد دلتنك کشته بارراز برزمین انداخت ودست دعای طلب مرك بدعا برداشت نیز دعایش بهدف اجابت رسیده فی الحال ملك الموت

پیداشده پرسید که مرا برای چه طلبیدی مرد فقیر ازترس فریادی براور دوکفت ترابجهت آن خواندم که کمی یاری نموده این بارکران را بر دوشهایم بکذاری ﴿ معنیش انکه ﴾ جملهٔ عالم هرچند که درین دنیا خوار وذلیل هم باشند با این همه زندکی رادوست دارند

﴿ یکی باباغبانی ﴾ ۱۵

روزی باغبانی بقله راآب میدادیکی پرسیدش که چرا بقلهٔ صحرا خوب منظر ودیر پای است باوجود که کسی بتربیهٔ او مشغول نمیشود وبقلهٔ بوستانی باین همه خدمت وتربیه سریع الذبول وناپایدار است باغبان کفت که پرورش آن ازطرف مادرخوداست وپرورش این از جانب مادر اندر است (معنیش انکه) تربیه مادرخود درحق فرزندان خود بهتراز تربیهٔ مادر اندر است

﴿ مردی وبتی ﴾ ۱۶

مردی درخانهٔ خود بتی راپرستش مینمود وهر روز برای وی قربانیهٔ نیز میکشت تاکه همه مال زا برباد دادروزی بت انمرد راکفت که مال خود را بجهت من برباد مده زیرا در اخرت مرا ملامت خواهی کرد (معنیش انکه)

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

بسیاری مردمان مال خودرا بیجا تلف میکنند ومیگویند که خدامارا فقیر گردانیده است

﴿ زنکی ﴾ ١٧

یکروززنکی درجوی درآمده خودرامی شست یکی گفتش که ای برادر سفید شدن توبشست وشوی از قوهٔ امکان بیرونست باری توآب جوی را چرکین مکن (معنیش انکه) انچه در طبیعت ممکن کثت تغییر یافته نمی تواند

﴿ مردی وگربهٔ مادیانی ﴾ ١٨

یکبار مردی برمادیانی سوار شده میرفت مادیان در اثنای راه کرهٔ زائید که بدنبالش افتاده ازدور میرفت وچون طاقت رفتارش طاقی کشت ایستاده صاحب خودراچنین گفت که ای خداوندمی بینی که من خورد هستم ورفته نمیتوانم واگر تو مرادر بنجا گذاشته میروی هر آینه من می میرم واما اگر همراه خود گرفته ببری وتابزرك شدنم تربیه بکنی پس ترابرپشت خودبرداشته هرجائیکه بخواهی زودمیرسانم (معنیش انکه) باید که باهل ومستحق همواره نکوئی نماید

﴿ مردی وخوی ﴾ ١٩

یکبار مردی کوسفندی و بزی وخوی رابرچهار پائی بار کرده برای فروختن شان بشهر میرفت اگرچه بزو کوسفند به هیچ وجه اضطراب نمی نمودند ولیکن خوك همیشه در حرکت واضطراب بوده قرار نمیگرفت مرد اورا چنین گفت که ای بدترین جانوران چرا کوسفندو بزاضطرب نمی نمائید وتو هیچ ارام نمی یابی خوك جواب داد که هر کس دردنفس خوداز دیگران بهتر میداند ومن میدانم که مردمان کوسفندرا برای پشم و بزرا برای شیر دوست دارند ومن بدنجت هیچ کدامی ازین دوچیزندارم پس یقین میدانم که همان پرسیدن من در شهر مرا بخون خواهند سپرد (معنیش انکه) انکسانیکه در بن دنیا گناه خودرا امیدانند عذاب اخرت رانیز میشناسند

﴿ سنك پشت وخرکوش ﴾ ٢٠

وقتی خرکوشی وسنك پشتی برای سبقت نمودن درنك وتازشرط نموده بجهت حسد کوهی معین نمودند خرکوش باعتبار خفت بدن وتیزی رفتار خود مغرور شده بخواب فروزفت اما سنك پشت چون بسنکینی جسم وکرانی رفتار خود ملاحظه نمود درراه افتاده

پردوام قطع مسافه میکرد وهنوز خرکوش از خواب برنخاسته که سنك پشت بکوه معهود واصل گردیده بود (معنیش انکه) بسنکینی وجود بدوام آهسته اهسته رفتن بهتر ازسبکی بدن وشتاب نمودنست

﴿ کرك و شیر ﴾ ٢١

یك وقت کرکی بچهٔ خوکی راشکار نموده میرفت ودرراه شیری بوی دوچارشده ازدستش درربود وکرك باخود میگفت من نیرازین واقعه در تعجب بودم که چیز مغصوب چگونه بامن خواهد ماند (معنیش انکه) مالیکه ستمکر بستم من ستاند باری نمی ماند واگر مدتی نماندازان تمتع کرفته نمی تواند

﴿ عوسج وباغبانی ﴾ ٢٢

روزی درخت عوسج باغبانی راگفت اگر کسی مرا باهتمام در میان بوستانی نشاند واب میداد وخدمت میکرد بادشاهان بخواهش تمام بکل ومیوهٔ من میل می نمودند باغبان نیز باور کرده اورا میان بوستان در زمینی خوب نشانده هرروز دوبار بوی آب میدادتا نشو ونما یافته خارها بش قوی شدند وشاخهایش برهمه

عوسج درخیست پرخار که درعربستان یافت میشود

درخانیکه باطراف اوواقع شده بودند محیط گشته بن ویخش درزمین چنان استحکام یافت که ازبسیاری خاردل آزارش هیچکس بجانب وی سبقت کرده نمی توانست (معنیش انکه) چندانکه کسی بامردی بدنکوئی بکند انقدرازو بدی می بیند

﴿ زنکی ﴾ ٢٣

زنکی درروز یکه برف می بارید جامهٔ هنارا کشیده برف رابرانداخت خود میمالید یکی پرسیدش که چرا این برف رابرتن خودمی مالی گفت برای سفید شدن حکیمی این سخن راشنیده وگفت ایمردادیت بیهوده مکش زیرا این برف بدن تراسفید نخواهد کرد بالعکس بلکه تن تواورا سیاه میکرداند (معنیش انکه) مرد بد کوهر هیچ چیز راخوب کرده نمی تواند بلکه خوب راهم بد کرده می تواند

﴿ زنبور ﴾ ٢٤

روزی زنبوری نیش دار بزنبور شهد خوشکوار گفت اگر مرا همراه خود ببری مانند تو بسکه بهتراز توانکین میسازم زنبور نیز برین راضی شده اورا همراه خود برد وچون شهد را ساخته نتوانست بچان نیشی بوی زد که

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

امید زیستش نماند ودر وقت جان کندن باخود میگفت
مستوجب این عقوبتم مادام که من نفت راهم ساخته
نمی توانستم چرا دعوی ساختن انگبین کرده بودم
(معنیش انکه) خیلی کسانند که هیچ چیز نمیدانند
ولیکن ازدعوی هم پس نمی ایستند

﴿ کودکی ﴾ ۲۵

وقتی کودکی درنهری درامده بود وچون شناوری
خوب نمیدانست نزدیك بود که غرق بشود پس از یکی
ازرهگذران برای خلاص شدن ازین ورطه یاری
طلبید امّا در بجای رهانیدن ملامت کردنش اغاز نمود بچه
اورا گفت اول مرا ازین ورطهٔ هولناك برهان بعدازان
هرملامتی که خواهی بکن (معنیش انکه) بآدم باید که
دروقت خوف ملامت نکند

﴿ کودك وکژدم ﴾ ۲۶

وقتی کودکی بشکار ملخ اشتغال داشت روزی کژدمی
رادیده واورامارمخی بزرك پنداشته دست بکز فتنش
دراز کرد وچون نیك نکریست ودانست که کژدم است
دست خود رازود باز کشید کژدم گفت اگر
مرا بدست میکرفتی یقین میدانم که من بعدازشکار ملخ

بکلی فارغ میشدی (معنیش انکه) آدم راباید که باشدادن
خیر وشر خوب ملاحظه کند وپس ازان بوی
عمل نماید

﴿ کبوتر ﴾ ۲۷

یکبار کبوتری تشنه شده برای جستجوی آب بهرطرف
میپرید ودر اثنای پرواز بردیواری صورت ظرفی پرازآب
مشاهده نموده خودرا چنان بوی زد که حوصله اش
بتر قیدودر هنگام جان کندن باخود میگفت من چه
بدبخت هستم زیرا درطلب آب چنان شتاب نمودم که
نفس خودرا بهلاك رسانیدم (معنیش انکه) درکارها صبر
وتانی ازسرعت ومبادرت بهتراست

﴿ کربهٔ ﴾ ۲۸

وقتی کربهٔ در دکان اهنگری درامده سوهانی برزمین افتاده
یافت و بزبان لیسیدن گرفت وخونیکه از زبانش روان
میگشت ازسوهان پنداشته فرو میبرد تاز بانش برهم
خورد ومرد (معنیش انکه) بعضی کسان هستند که مال
خودرا تا مفلس شدن شیان بجا و بحساب خرج
میکنند ونمی دانند

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

﴿ سك واهنكر ﴾ ۲۹

وقتی اهنگری سکی داشت که در وقت کار وبار اهنگر
همیشه بخواب میرفت وهر وقتیکه اهنگراز کار فارغ
شده با دوستان برای طعام برخوان می نشست سك
زودازخواب بیدارشده حاضر میشد روزی اهنگر بوی
گفت که ای سك بدرسك درهنگام زدن مضراب که
اوازش زمین راپارزش می آرد بیدار نمیشوی وبآواز
خفیف خائیدن نان چطور بیدار شده می توانی
(معنیش انکه) هرکس سخنیکه بکارش بخورد زودمی
شنود وازانچه بکارش نخورد تغافل میورزد

﴿ سکان وروباه ﴾ ۳۰

روزی سکان پوست شیری رایافته هریکی از طرفی
گرفته میکشیدند روباهی اینحال رامشاهده نموده گفت
اکران زنده می بودند بچه های اورا ازدندان خود تیز
ترمیدید (معنیش انکه) بعضی کسانند که مردمان
بزرکرادر وقت ضعف شان بدمیکویند ودشنام میدهند

﴿ سك وخرکوش ﴾ ۳۱

روزی سکی خرکوشی رابیش نمود واز عقبش درآرسیده
بدندان خارا شکاف چنان کزیدش که خونش روان

شد وازالیسیدن گرفت خرکوش گفتش که دُرُ وقت
کزیدن چنان مرا میکزی که کویا دشمن تو بوده ام اما
دروقت لیسیدن هم چنان میلیسی که کویا دوست تو بوده ام
(معنیش انکه) اذم دغل بدروغ محبت راظهار
میکند

﴿ شکم وپای ها ﴾ ۳۲

وقتی شکم و پاها باهم مجادله میکردند ومیکفتند ایا ازما
کدام کس است که وجودرا برپائی دارد پاها گفتند
البته ما اورا برپا میدارم شکم گفت اکر من خوراك نمی
خوردم شما نه بیرد اشتن چیزی بلکه برفتن هم
قادر شده نمی توانستید (معنایش انکه) اکر کسی
بخواهد که کاری بکند و بزرکش اکر یاری ندهد هیچ
کاردیده نمیتواند

﴿ نمس وماکیان ﴾ ۳۳

وقتی نمسی بیماری مرغ خانکیان شنیده پوست طاوسی
در برکرد و بطریقی اعاده نزدیك ایشان آمده سلام
داد وگفت ای برادران چکونه هستید واحوال شما چطور

نمس بکسرهٔ نون بدیار مصر حیوانیست خورد که
نشین ماکیان ومارا ست (چون راسو)

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

﴿ ٥٠ ﴾

میگذرند گفتند روزیکه ماروی ترا نمی بینیم حال ما
بسیار خوب میگذرد (معنایش آنکه) مرد دغل
ازروی ریا شفقت را اشکارا میکند

﴿ باد وآفتاب ﴾ ٣٤

روزی باد وافتاب برین مجادله کردند وگفتند از ما کیست
که لباس ادم را از وجودش برآورده می تواند باد گفت که
منم پس بشدت وزیدن اغاز نمود چندانکه مخالف می
وزید مرد جامه های خودرا محکم گرفته بربالای
خودمی پیچانید وچون باد پوشاك ادم را برآورده
نتوانست پس افتاب بموجب گفتهٔ خود برامد ونیم
روزنشده کرمیش روبترقی نهادان مردهم بچنین
گرماتاب آورده نتوانست ناچار البسهٔ خودرا از برکشیده
بردوش انداخت و برفت (معنایش انکه) هرکسکه
تواضع واخلاق خوب داشته باشد هرچه بخواهد
ازدوست گرفته می تواند

﴿ دوخروس ﴾ ٣٥

وقتی دوخروس بایکدیگر جنك کردند و یکی ازایشان که
مغلوب گشته بود کریخته خودرا درجائی مخفی پنهان نمود
وان دیگر غالب بربامی بلند برامده بال و پرزامیزند و بزور

بازوی خود افتخار مینمود هم دران انسایکی ازمرغان
شکاری حمله اورده در بودش (معنایش انکه) ادم
رابایدکه بزوروقوت خود افتخار ننماید

﴿ کرکان ﴾ ٣٦

وقتی کرکان پوستهای کاوان که کسی نزد ایشان نبود
بزیراب تالابی مشاهده نموده اتفاق کردند که اب تالاب
رابتمامی نوشند تادست شان بآن پوستهارسیده بکار
برند بسیاراچنان اشامیدند که همکی برجای سردشدند
(معنایش انکه) نادان کاری میکند که نشاید

﴿ بطان وپرستوان ﴾ ٣٧

وقتی بطان باپرستوان در معیشت شریك شده در یك
چراگاه طعمه میخوردند روزی صیادان بربالای وقوف
یافته بشکارشان توجه نمودند پرستوان ازسبکی جسم
پریده خود در ابکنارهٔ سلامت رسانیدند اما بطان
از گرانی وجود پریده نتوانستندپس بدست شکاریان
افتاده هلاك شدند (معنایش انکه) کسیکه باناجنس
خود معاشرت میورزد نتیجه اش همین مثال دارد

﴿ سك وکرك ﴾ ٣٨

روزی سکی کرکی رادیش کرده بتك وتاز خود وکریختن

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

﴿ ٥٢ ﴾

کرك ماهات میشود کرك روی خود بسوی وی گردانیده
گفت چنان گمان مبر که من ازتو می ترسم نی بلکه
ترسیدن من از کسی است که بدنبال تو می آید ومرا پیش
اگرده است (معنایش انکه) ادم رابایدکه برهنر خود
نبازدنه برهنر دیگران

﴿ دوسك ﴾ ٣٩

روزی سکی که بخانهٔ خداوندش ضیافت میدادند
بکوچهٔ برامده میگردید وسکی دیگر رادرراه دیده گفت
بدانکه امروز خانهٔ ماضیافت دارندو بیا که مانیز
پایکدیگر درانجارفته چاشنی خورشهای اذیذ برگیریم
وچون بهآش برخانه درامدندیکی از خدمتکاران سك
غریب رادیده وازدمش گرفته بهوا پرانیده ازدیوارش
بیرون انداخت وسك بیچاره مدهوش برزمین افتاده وبعداز
مدتی بهوش امده هنوز کردرا ازخودمی افشاند که
دوستانش گرد امده گفتند ماامیدانیم که توامروز
بضیافت رفته بودی والبته ذوق مائده هم برداشته
باشی اما جای تعجب در نیجا است که حالا می بینیم که
تووقت برامدن چنان پرامیدهٔ میکه راه راهم گم کرده
هستی (معنایش انکه) بعضی کسان بهمین طرز اند

﴿ ٥٣ ﴾

ضیافت مطرودشده بحقارت واستخفاف می پرانند

﴿ مردی ودومار ﴾ ٤٠

یکروز مردی دومار دید که بایکدیگر جنك میکردند
همدران اثنا ماری دیگر پیداشده درمیان شان طرح
صلح انداخت مرد بوی گفت تواگر ازین دودیگر
شریرتر نمی بودی درمیان ایشان نمی درامدی (معنایش
انکه) آدم بد گوهر بایشای جنس خود میل میکند

﴿ سکی وزغنی ﴾ ٤١

یکبار سکی پارهٔ گوشت ازمسلخ زبودهٔ از جویباری
میگذشت وعکس انگوشت دران آب ازان بزرگتر دیده
ازدهن رهاکرد زغنی نیز ازبالا فرامده درربودش
اما سك بطلب عکس انگوشت هرچه تمامتر تسبی بجا
اوردانرش بکستر یافت پس خواست که گوشت پارهٔ اول
رابدست بیارد ازاهم نیافته باخود هیگفت ایادنیا
از من نادان ترکسی یافت میشود که آنچه بکارم میخورد
ازدست پراورده پی طلب چیزی شدم که هیچ فایده
نبخشید (معنایش انکه) یکی چیز کم موجودرا برای
طلب بسیاری مفقود ازدست میدهد

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

بکروز شیری وکرکی وزوباهی باهم بشکار برامده کوز
خری وآهوئی وخرکوشی راصید نمودند شیر بکرك
گفت این رادرمیان ماتقسیم نمای کرك گفت کودخر
بجهت سرکار شاه واهو برای بندهٔ شما وخرکوش برای
روباه باشد شیر برین بهم برامد ودست رابرداشته چنان
بسرش زد که چون کوی پیش روی شیر غلطیده بعد
ازان روباه رافرمود که توتقسیم بکن روباه جوابداد که
اگرخر برای طعام چاشت واهو بجهت خوراك شام
وخرکوش برای ناشتامیان چاشت وشام ملك باشد
شیر گفت اوخ ای روباه چه عجب حکمی نمودی واین
رابتو که تعلیم داده است گفت این سرکرك که پیش
روی شاه افتاده است (معنیش انکه) آدم رابید که
طبیعت بزرگان راخوب شناخته موافق مزاج ایشان
حکم کندو یا ازدور ایستاده سیرنماید

﴿ ترجمهٔ امثال لقمان فی تهذیب الاذهان تمام ﴾
﴿ پذیرفت سنه ١٢٩٣ هجری متوجم اسکندر ﴾

طریقیله بنهٔ درسعادتدن دولت علیه ارکان حربیهٔ
ضابطاندن حسیب پاشا مرحومك فرزندارجندی
شوقی بك ایله اوروپایه کیدوب میرمومی الیه ایله برابر
درعلیه به عودت ایلدیکم جهتله سیاحتنامم بورازلك
احوالندن وبکرمی بش ستهلك وقوماندن باحث
اولهجقدن شیخ سعدینك شوابکی پندیله اکتفا ایلدم

﴿ نکویند ازسر بازیچه حرفی ﴾
﴿ کزان پندی نگیرد صاحب هوش ﴾
﴿ وکر صدباب حکمت پیش نادان ﴾
﴿ بخوانی آیدش بازیچه در کوش ﴾

اثر بقاء مش ایدیلر کیك کسب صحت واعادهٔ عافیت
ایدرك یه جك هیچ برشی بولدیغندن اچلقدن تلف
اولور (معناسی) اقربا ونعلقات وعیال واولادی کثیر
اولانلرك آلام واکداری دخی عظیم اولور

﴿ برارسلان ایله برتلکی ﴾ ٤

ارسلانك بری کونشك شدت حرارتندن برغارك سایه‌سنه
التجا ایندی اوراده برچکر که پیدا اولهرق ارسلانك
ارقه‌سنده طولاشمغه باشلیجق ارسلان خو بلنه رق صاغ
وصول طرفنه دوکل تهور وغضبندن دیر ایدی
تلکینك بری بوحالی کوروب کولدی ارسلان تلکی یه
خطاباً (بنم مشاهده ایتدیکك وجهله ارزان اولمقلغم
چکر کدن قور دیغمدن دکل بلکه انك حقارتندن در
دیدی (معناسی) عاقله حقارت اولومدن بتردر

﴿ برارسلان براوکوز ﴾ ٥

ارسلانك بری براوکوزکوروب پارملق استدیسه ده
اوکوزك جسامت وقوتندن قورقه رق اوکوزك یانه
تقرب ایله بوکون برقوزی کسدم یورون بو کیجه بزلکده
یه‌لم دیدی اوکوز دعوته اجابت ایدوب برلکده ارسلانك
مساکن اولدیغی محله کلدیلر ارسلان اوراده برچوق

﴿ امثال لقمان الحکیم ﴾

﴿ اسد وثوران ﴾ ١

اسد مرة خرج علی ثورین فاجتمعا بجیعا وکانا ینطحانه
یقرونهما ولایمکنه من الدخول بینهما فانفرد باحدهما
وخدعه ووعده بان لایعارضه ان تخلی عن صاحبه
فلما افترقا فتر سهما جمیعاً هذا (معناه) ان مدینتین اذا
اتفق رای اهلهما فانه لایمکن منهما عدو فاذا افترقا
هلکاجمیعا

﴿ غزال ﴾ ٢

ابل یعنی غزل مرة عطش فأتی الی عین ماء لیشرب
فنظر خیاله فی الماء فحزن لدقة قوائمه وسر وابتهج
لعظم قرونه وکبرها وفی الحال خرج علیه الصیادون
فانهزم منهم فاما وهوفی السهل فلم یدرکوه فلما دخل
فی الجبل وعبر بین الشجر فلحقه الصیادون وقتلوه فقال
عند موته الویل لی انا المسکین الذی ازدریت به هو
خلصنی والذی رجوته اهلکنی

﴿ غزال ﴾ ٣

غزال مرة مرض فکان اصحابه من الوحوش یأتون الیه

egitim amaçlı çoğaltılmıştır

﴿ ٥٦ ﴾

وَيعودُونه وَيرعون ماحوله من الحشيش والعشب فلما
فاق من مرضه التمس هبيماً ليأكله فلم يجد فهلك جوعاً
(هذا معناه) من كثر اهله واخوانه كثرت احزانه

﴿ اسد وثعلب ﴾ ٤

اسد مرة اشتد عليه حر الشمس فدخل الى بعض المغائر
يتظلل فيها فلما زبض اتى اليه جرد يمشي فوق ظهره
فوثب قائماً فنظر يميناً ويساراً وهو خائف مرعوب
فنظره الثعلب فتضحك عليه فقال له الاسد ليس من
الجرد خوفي وانما كبر على احتقاره لي (هذا معناه) ان
الهوان على العاقل اشد من الموت

﴿ اسد وثور ﴾ ٥

اسد مرة اراد يفترس ثوراً فلم يجسر عليه لشدة قوته
فمضى اليه ليحتال عليه قائلاً له اعلم انني قد ذبحت خروفاً
سميناً واشتهي ان تأكل عندي في هذه الليلة خبزاً فاجابه
الى ذلك فلما وصل الى الموضع ونظره اذا قد استعد
الاسد حطباً كثيراً وخلاقين كباراً فولى الثور
هارباً لما عاين ذلك فقال له الاسد لما ولىت بعد
يجيك الى هنا فقال له الثور لاني علمت ان هذا
الاستعداد لما هو اكبر من الخروف (هذا معناه)

﴿ ٥٧ ﴾

ان ماسيل العاقل ان يصدق

﴿ اسد وثعلب ﴾

اسد مرة شاخ وضعف ولم يقدر
الوحوش فأراد ان يحتال لنفسه في
واتى نفسه في بعض المغاير وكـ
من الوحوش ليعوده افترسه داخل المغا
الثعلب عائداً له فوقف على باب المغارة مسلـ
له كيف حالك ياسيد الوحوش فقال له الاسد لما ذا
لا تدخل يا ابا الحصين فقال له الثعلب ياسيدي قد كبت
عولت على ذلك غير انني اراعندك آثار اقدام كثيرة
قد دخلوا ولا ارا ان خرج منهم ولا واحد (هذا معناه)
ان ماسيل الانسان ان يهجم على امر او يميزه

﴿ اسد وانسان ﴾ ٧

اسد مرة وانسان اصطحبا على الطريق فجعلا يتشاجران
بالكلام على القوة وشدة البأس فجعل الاسد يطنب في
شدته وبأسه فنظر الانسان على حائط صورة رجل وهو
يخنق سبعاً فضحك الانسان فقال له الاسد لو كان السباع
مصورين مثل بني آدم لما قدر الانسان يخنق سبعاً بل
كان السبع يخنق الانسان (هذا معناه) ان ما يزكي الانسان
بشهادة اهل بيته *

﴿ ٥٨ ﴾

﴿ غزال واسد ﴾ ٨

غزال مرة من خوفه من الصياد بن النهرم الى مغارة
فدخل اليه الاسد فافترسه فقال في نفسه الويل لي
انا الشقي لاني هربت من الناس فوقعت في يد من هو اشد
منهم بأساً (هذا معناه) من يفر من خوف يسير فيقع في
بلاء عظيم *

﴿ غزال وثعلب ﴾ ٩

غزال مرة عطش فنزل الى جب ماء فشرب منه بشره
ثم رام الطلوع فلم يقدر فنظره الثعلب فقال له يا اخي
اسات في فعلك انك لم تميز قبل نزولك كيف تطلع وبعد
ذلك نزلت (هذا معناه) من ينفرد برأي نفسه بغير
مشورة *

﴿ ارنب وثعالب ﴾ ١٠

النسور والارانب مرة وقع بينهم حرب فحضر الارانب الى
الثعالب يستومون منهم الحلف والمعاضدة على النسور
فقالوا لهم لولا عرفناكم ونعلم لمن تحاربون لفعلنا ذلك
(هذا معناه) انه ماسيل الانسان ان يحارب لمن هو اشد
بأساً منه *

﴿ ٥٩ ﴾

﴿ ارنب ولبوة ﴾ ١١

ارنب مرة عبر على لبوة قائلة لها انا انتج في كل سنة اولاداً
كثيرة وانت انما تلدين في كل عمرك واحداً واثنين فقالت
لها اللبوة صدقت غير انه وان كان واحداً فهو سبعة
(هذا معناه) ان ولداً واحداً مباركاً خير من اولاد
كثيرة عاجزين *

﴿ امراة ودجاجة ﴾ ١٢

امراة كان لها دجاجة تبيض في كل يوم بيضة فضة
فقالت الامراة في نفسها ان انا كثرت علفها تبيض في كل
يوم بيضتين فلما كثرت علفها انشقت حوصلتها فماتت
(هذا معناه) ان ناساً كثيراً بسبب ربح يسير يهلكون
رؤوس اموالهم

﴿ بعوضة وثور ﴾ ١٣

بعوضة يعني ناموسة وقفت على قرن ثور وظنت انها
قد ثقلت عليه فقالت له ان كنت قد ثقلت عليك فاعلمني
حتى اطير عنك فقال الثور يا هذه ما حسست بك في وقت
نزولك ولا اذا انت طرت اعلم بك (هذا معناه) من يطلب
ان يجعل له ذكراً ومجداً وهو ضعيف حقير

egitim amaçlı çoğaltılmıştır

﴿ انسان والموت ﴾ ١٤

انسان مرة حمل جرزة حطب فثقلت عليه فلما اعيا وضجر من حملها رمى بها عن كتفه ودعا على روحه بالموت فتشخص له الموت قائلا هوذا انا للذا دعوتني فقال له الانسان دعوتك لترفع هذه الجرزة الحطب على كتفي (هذا معناه) ان العالم بأسره يحب الحياة في هذه الدنيا وما يملون من الضعف والشقاء

﴿ بستاني ﴾ ١٥

بستاني يوما كان يسقي البقل فقيل له لماذا البقل البري بهي المنظر وهو غير مخدوم وهذا الجوى سريع الذبول والعطب قال البستاني لان البري تربيه امه وهذا تربيه امراة ابيه (هذا معناه) ان تربية الام للاولاد افضل من تربية امراة الاب

﴿ انسان وصنم ﴾ ١٦

انسان كان له صنم في بيته يعبده وكان يذبح له في كل يوم ذبيحة فافنى جميع ما يملكه على ذلك الصنم فتشخص له قائلا لاتفن مالك على ثم تلومني في الآخرة (هذا معناه) من ينفق ماله في الخطيئة ثم يحتاج ان الله افقره

﴿ انسان واسود ﴾ ١٧

انسان مرة رأى رجلا اسود وهو واقف في الماء يستحم فقال له يا اخي لاتعكر النهر فانك لاتستطيع البياض ولاتقدر عليه ابد الدهر (هذا معناه) ان المطبوع لايتغير طبعه

﴿ انسان وفرس ﴾ ١٨

انسان كان يركب فرسا وكانت حاملا وفيما هو في بعض الطريق انتجت انسانا فتبع امه غير بعيد ثم وقف وقال لصاحبه باسيدي ترانى صغيرا ولا استطيع المشي وان مضيت وتركتني ها هنا فهلكت وان انت اخذتني معك وربيتني الى ان اقوى فجميلتك على ظهري واوصلتك سريعا الى حيث تشاء (هذا معناه) انه يجب ان يسدى المعروف لاهله ومستحقه ولايطرحوه

﴿ انسان وخنزير ﴾ ١٩

انسان مرة حمل على بهيمة كبشا وعنزا وخنزيرا وتوجه الى المدينة ليبيع الجميع فاما الكبش والعنز فلم يكونوا يضطربان على البهيمة واما الخنزير فانه كان يعرض دايما ولايهدا فقال له الانسان يا اشر الوحوش لما ذا الكبش والعنز سكوت لايضطربان وانت لاتهدا

ولاتستقر قال له الخنزير كل واحد يعلم داء نفسه فانا اعلم ان الكبش لصوفه والعنز يطلب لبنها وانا الشقي لاصوفي ولا لبن وانا اتحقق انه عند وصولي الى المدينة ارسل الى المسلخ لامحالة (هذا معناه) ان الذين يعرفون الخطايا والذنوب التي قدمت ايديهم يعلمون سوء منقلبهم وماذا تكون اخرتهم

﴿ سلحفاة وارنب ﴾ ٢٠

سلحفاة وارنب مرة تسابقا وجعلا الحد بينهما الجبل يستبقان اليه اما الارنب فلاد لاله بخفته وجريه توانى في الطريق ونام واما السلحفاة فلعلها بثقل طبيعتها لم تكن تستقر ولاتتوانى في الجري فوصلت الى الجبل عند استيقاظ الارنب من نومه (هذا معناه) ان طول الروح والمداومة خير من الخفة والعجلة

﴿ ذئب ﴾ ٢١

ذئب مرة اختطف خنوصا صغيرا وفيما هو ذاهب به لقيه الاسد فاخذه منه فقال الذئب في نفسه عجبت ان شيأ اغتصبته كيف يثبت معي (هذا معناه) ان مالا يكسب من الظلم لايقيم مع صاحبه وان هو اقام معه فلا ينتهي به

﴿ العوسج ﴾ ٢٢

العوسج قال مرة للبستاني لو ان لي من يهتم بي وينصبني في وسط البستان ويسقيني ويخدمني لكان الملوك يشتهون ينظرون زهري وثمري فآخذه ونصبه في وسط البستان في اجود الارض وكان يسقيه في كل يوم دفعتين فنشى وقوى شوكه وتفرعت اغصانه على جميع الشجر التي حوله فجافت واصلت عروقه في الارض وامتلاء البستان منه ومن كثرة شوكه لم يكن احد يستطيع ان يتقدم اليه (هذا معناه) من يجاور انسانا سوء فانه كلما اكرمه اشتد شره وتمرده وكلما احسن اليه اساء هو الفعل معه

﴿ اسود ﴾ ٢٣

اسود في يوم ثلج ثالج نزع ثيابه واقبل يأخذ الثلج ويعرك به جسمه فقيل له لما ذا تعرك جسمك بالثلج فقال لعلي ابيض فاجابه رجل حكيم قائلا له ياهذا لاتتعب نفسك فقد يمكن ان جسمك يسود الثلج وهو لايزداد الا سوادا (هذا معناه) ان اهل الشر لايستطيعون فعل الخير ومعلوم ان الشرير يقدر ان يفسد الخير واما الخير لايقدر احد على اصلاح الشرير

egitim amaçlı çoğaltılmıştır

﴿ ٦٤ ﴾

﴿ خنفسة ونحلة ﴾ ٢٤

خنفسة مرة قالت لنحلة العسل لو اخذتني معك لعملت عسلا مثلك واكثر فاجابتها النحلة الى ذلك فلما لم تقدر على مثل ذلك ضربتها النحلة بجناحها وفيما هي تموت قالت في نفسها لقد استوجبت ما نالني من السوء لم يكن لي بصيرة بعمل الزفت لما ذا التمست عمل العسل (هذا معناه) من يتحلى بما ليس له ويدعي عمل ما يجهله

﴿ صبي ﴾ ٢٥

صبي مرة رمى نفسه في نهر ماء ولم يكن يحسن يسبح فاشرف على الغرق فاستعان برجل عابر في الطريق فاقبل اليه وجعل يلومه على نزوله الى النهر فقال له الصبي يا هذا خلصني اولا من الموت وبعد ذلك لومني (هذا معناه) انه لا يجب ان يلام الانسان عند وقوعه في شدة في غير موضع اللوم

﴿ صبي وعقرب ﴾ ٢٦

صبي مرة كان يصيد الجراد فنظر عقربا فظن انها جرادة كبيرة فمد يده ليأخذها فباعد عنها فقالت له ايها الوانك قبضتني في يدك انجلت عن صيد الجراد (هذا

معناه) ان يميز الخير من الشر ويدبر لكل شيء تدبيرا على حده

﴿ حمامة ﴾ ٢٧

حمامة مرة عطشت فاقبلت تحوم في طلب الماء فنظرت على حائط صورة صحفة مملوءة ماء فطارت بسرعة وضربت نفسها الى تلك الصورة فانشقت خوصلتها فقالت الويل لي انا الشقية لاني اسرعت في طلب الماء واهلكت روحي (هذا معناه) ان التأني والتأني على الاشياء اخير من المبادرة والمسارعة اليها

﴿ قط ﴾ ٢٨

قط مرة دخل الى دكان حداد فاصاب المبرد مرميا فاقبل يلحسه بلسانه ولسانه يسيل منه الدم وهو يبلعه ويظن انه من المبرد الى ان انشق لسانه ومات (هذا معناه) من ينفق ماله في غير الواجب ثم انه لا يحسب حتى يفلس وهو لا يعلم

﴿ حداد وكلب ﴾ ٢٩

حداد مرة كان له كلب وكان لا يزال نائما مادام الحداد يعمل فاذا رفع العمل وجلس هو واصحابه ليأكلوا خبزا استيقظ الكلب فقال الحيلا يأكل السوء لاي سبب

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

﴿ ٦٦ ﴾

صوت المرزبان الذي يرعزع الارض لا يوقظك وصوت المضغ الخفي اذا انت سمعته استيقظت (هذا معناه) من يسمع ما يصلح شانه ويتغافل عما ليس فيه منفعة

﴿ كلاب وثعلب ﴾ ٣٠

كلاب مرة اصابوا جلد سبع فاقبلوا عليه ينهشونه فنظرهم الثعلب فقال لهم اما لو انه كان حيا لرايتهم منحالبيه احد من انيابكم واطول (هذا معناه) الذين يشتمون بقوم اجلاء القدار اذا هم تضعضعت احوالهم

﴿ كلب وارنب ﴾ ٣١

كلب مرة طرد ارنبا فلما ادركه قبض عليه واقبل يعضه بانيابه فاذا جرى الدم لحمه بلسانه فقال له الارنب اراك تعضني كاني عدوك ثم تبوسني كانك صديقي (هذا معناه) من يكون في قلبه غش ودغل ويظهر اشفاقا ومحبة

﴿ البطن والرجلان ﴾ ٣٢

البطن والرجلان تخاصموا فيما بينهم ايهم يحمل الجسم قالت الرجلان نحن بقوتنا نحمل الجسم جميعه قال الجوف انا ان لم انل من الطعام شيئا فلا كنتما تستطيعان المشي فضلا ان تحملان شيئا (هذا معناه) من

يتولى امرا فان لم يعضده الذي هو ارفع منه واشد منه والا خاله قدرة على خدمته ولا منفعة لروحه ايضا

﴿ النمس والدجاج ﴾ ٣٣

بلغ النمس ان الدجاج مرضى فقام النمس فلبس جلد طاؤس واتى يزورهن فقال لهن السلام عليكن ايها الدجاج كيف انتن وكيف حالكن فقال له الدجاج ما نحن الا مخبريوم لانرى وجهك (هذا معناه) من يظهر المحبة رياء وفي قلبه الدغل والبغضة

﴿ الشمس والريح ﴾ ٣٤

الشمس والريح تخاصما فيما بينهما من منهما يقدر ان يجرد الانسان الثياب فاشتدت الريح بالهبوب وعصفت جدا فكان الانسان اذا اشتدت هبوب الريح منع ثيابه اليه والتف بها من كل جانب فلم تقدر الريح على خلع ثيابه من جسده بشدة عصفه فلما شرقت الشمس وارتفع النهار واشتد الحر وحميت الرمضاء فخلع الانسان ثيابه وحماها على كتفه من شدة الحر (هذا معناه) من كان معه الاتضاع وحسن الخلق ينال من صاحبه جميع ما يريده

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

﴿ ٦٨ ﴾

﴿ ديكان ﴾ ٣٥

ديكان مرة افتتلا ففر احدهما ومضى واختفى من وقته فى بعض الاماكن فاما الديك الذى غلب صعد فوق سطح عال وجعل يصفق بجناحيه ويصيح ويتفخر فنظره بعض الجوارح فانقض عليه واختطفه لوقته (هذا معناه) ان لايجوز للانسان ان يفتخر بقوته وشدة باشه

﴿ ذياب ﴾ ٣٦

ذياب اصابوا جلود بقر فى جورة ماء قليل وليس عندها احد فاتفقوا كلهم جميعا على انهم يشربون الماء كله حتى يصلوا للجلود ويأكلوها فمن كثرة ماشربوا من الماء انفلقوا كلهم وماتوا ولم يصلوا الى الجلود (هذا معناه) من هو قليل الراى و يعمل عملا كما لايجب عمله

﴿ الوز والخطاف ﴾ ٣٧

الوز والخطاف اشتركوا فى المعيشة فكان مرعى الجميع فى مكان واحد ولما كان ذات يوم اتوهما الصيادون فلما الخطاف فلاجل خفته طار برجيعه وسلم واما الوز فادركوه الصيادون فذبحوه (هذا معناه) من يعاشر من لايشاكله وليس هو ابن جنسه ❊

﴿ ٦٩ ﴾

﴿ كلب وذئب ﴾ ٣٨

كلب مرة كان يطرد ذئباً ويتفخر بقوته وخفة جريه وانهزام الذئب بين يديه فالتفت اليه الذئب قايلاله لاتظن ان خوفى منك وانما خوفى ممن هو معك يطردنى (هذا معناه) انه لايفتخر الانسان الا بماهوله ولايكون افتخاره بمالبس له

﴿ كلبان ﴾ ٣٩

كلب مرة كان فى دار صاحبه دعوة فخرج الى السوق فلقى كلباً آخر فقال له اعلم ان عندنا اليوم دعوة فامض بنا لنتصف اليوم جميعاً فمضى معه فدخل به الى المطبخ فلما نظروه الخدام قبض احدهم على ذنبه ورمابه من الحايط الى خارج الدار فوقع مغشيا عليه فلما افاق واتنفض من التراب فراوه اصحابه فقالوا له اين كنت اليوم فكنت تتصف فاننا نراك ماخرجت اليوم تدرى كيف الطريق (هذا معناه) ان كثيرين يتطفلون فيخرجون مطرودين بعد الاستخفاف بهم والهوان ❊

﴿ انسان وحيتان ﴾ ٤٠

انسان مرة نظر حيتين تقتتلان وتتناهشان وأذيحية اوخرى قدانت فاصلحت بينهما فقال لها الانسان اولا

egitim amaçlı çoğaltılmıştır

﴿ ٧٠ ﴾

انك اشرتهما لم تدخلى بينهما (هذا معناه) ان الانسان السوء يصير الى ابناء جنسه ❊

﴿ كلب وشوحة ﴾ ٤١

كلب مرة خطف بضعة لحم من المسلخ ونزل يخوض فى النهر فنظر خياله فى الماء واذا هى اكبر من التى معه فرمى بها فانحدرت شوحة واختطفتها وجعل الكلب يجرى فى طلب الكبيرة فلم يجد شيأ فرجع فى طلب التى كانت معه فلم يصبها فقال ماالعرف اقل راى منى لاننى ضيعت ماكان معى وطلبت مالا يصح لى (هذا معناه) من يترك شيأ قليلا موجوداً و يطلب كثيراً مفقوداً ❊

﴿ اسد وذئب وثعلب ﴾ ٤٢

خرج اسد وذئب وثعلب يتصيدون واصطاد واحمارا وحشاً وغزالا وارنباً فقال الاسد للذئب اقسم هذا بيننا فقال الحمار للملك والغزال الى والارنب للثعلب فرفع الاسد يده فضربه ضربة فاذا هو منجدل بين يديه ثم قال للثعلب اقسمها فقال الحمار يتغدى به الملك والغزال يتعشى به والارنب بين ذلك فقال الاسد ويحك ما اقضاك من عملك هذا القضا قال راس الذئب هذا

egitim amaçlı çoğaltılmıştır

صحيفه	سطر	خطا	صواب
٣	١٣	خرب	حزب
٤	٩	تكبير	تكبر
١٤	١٦	برسنك	برسبورى سنك
٢٠	٢	آدم	آدمى
٢٠	٣	بى	
٢٠	٣	بلكه	بلكه او
٢٠	١٨	باشلمش	باشلمى
٢٣	٢	ديشلر مقدم	پنجه
٢٣	٢	پنجه مؤخر	ذيشلر
٢٦	٥	رو يه	بو رايه
٢٧	١٦	سلخغانه	سلخخانه
٢٨	٣	ابشيم	ايشيمه
٣٠	٤	كيفت	كيفيت
٣١	٢	بمايت	بمابت
٣٢	١٥	١١	١
٣٤	١٧	رسيه	رشيدة
٣٥	١٥	آندمدة	آمده
٣٥	١	شير	شيره

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

était plus grande que celle qu'il portait. Il jeta donc celle-ci ; mais aussitôt un milan s'abattit dessus et le prit. Le chien se mit alors à courir à la recherche de ce grand morceau, et ne trouva rien ; il revint à chercher la viande qu'il avait tenue, et ne l'obtint non plus. Alors il dit : Je ne connais personne qui ait moins d'intelligence que moi ; car j'ai perdu volontier ce que j'avais, pour chercher ce qui ne me valait rien.—Cela signifie que bien des gens abandonnent un petit objet qu'ils tiennent, et recherche un grand objet qui leur manque.

42. Un lion, un loup et un renard.

Un lion, un loup et un renard allaient ensemble à la chasse. Ils prirent un âne sauvage, une gazelle et un lièvre. Or le lion dit au loup : fais le partage de cela entre nous. Le loup dit : l'âne est pour le roi, la gazelle pour moi et le lièvre pour le renard. Le lion leva la patte et donna au loup un coup qui l'étendit mort devant lui. — Ensuite il dit au renard : Fais le partage de cela. Le renard répondit : l'âne servira au roi pour son dîner, la gazelle pour son souper, et le lièvre entre les deux. —Hé, reprit le lion, quel juge tu fais ! qui t'a appris à juger ainsi ?—La tête de ce loup, répondit le renard.

صحیفه	سطر	خطا	صواب
٤٠	٩	پشنه	پشه
٤١	١٤	توامر	تومر
٤٤	١٠	من	مى
٤٥	١٢	كوهر	كوهررا
٤٥	١٣	بلكه	بلكه‌او
٤٥	١٣	چيزرا	چيز
٤٥	١٧	بهتر	بيشتر
٤٧	١٣	كان	دكان
٥٢	٢	مير	مير
٥٤	٧	غلطيه	غلطيد

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

l'enleva aussitôt.—Cela signifie qu'il n'est pas permis à l'homme de se vanter de sa force et de sa grande valeur.

36. Les loups.

Des loups trouvèrent un jour des peaux de bœufs mouillées dans un courant d'eau, et il n'y avait personne avec elles. Ils tombèrent tous d'accord, de boire toute l'eau jusqu'à ce qu'ils auraient atteint les peaux et qu'ils pussent les manger. Mais ils buvaient tant d'eau que tous crevèrent et moururent, avant d'avoir atteint les peaux.—Cela signifie que celui qui a peu de raison, agit souvent comme il ne devrait pas agir.

37. Les oies et les hirondelles.

Les oies et les hirondelles établirent une société pour vivre ensemble, et ils eurent leur prairie au même lieu. Un jour les chasseurs les trouvèrent. Les hirondelles, par leur légèreté, s'envolèrent ensemble et se sauvèrent ; mais les oies furent attrapées et tuées par les chasseurs.—Cela signifie que tel choisit sa société parmi ceux qui ne lui ressemblent pas et qui n'appartiennent pas à son espèce.

38. Un chien et un loup.

Un jour un chien poursuivant un loup se vantait de sa force, de sa marche légère, et de ce que le loup fuyait devant lui : Alors le loup se retourna et lui dit : Ne pense pas que j'ai peur de toi, je crains seulement celui qui me poursuit avec toi.—Cela signifie que l'homme ne doit être fier que de ce qui lui appartient, mais non pas de ce qui ne lui appartient pas.

39. Deux chiens.

Dans la maison des maîtres d'un chien il y eut un jour un banquet. Le chien sortit au marché, et, rencontrant un autre chien, il lui dit : Sache que nous avons aujourd'hui un banquet chez nous ; viens donc avec moi pour que nous nous amusions aujourd'hui ensemble. Cet autre chien alla avec lui, et entra avec lui dans la cuisine. Mais à peine les domestiques l'eurent-ils vu, que l'un d'eux le saisit par la queue et le lança du mur hors de la maison. Il tomba sans connaissance. Ayant repris ses sens, et secoua la poussière de lui, il fut remarqué par ses camarades. Ceux-ci lui dirent : Où étais-tu aujourd'hui ? t'est-tu amusé? car nous voyons bien que tu n'es pas sorti aujourd'hui en sachant le chemin.—Cela signifie que bien des gens font les parasites, et s'en vont chassés après avoir été traité avec dédain et mépris.

40. Un homme et deux serpents.

Un homme vit un jour deux serpents se battre et se mordre, lorsqu'un autre serpent survint et mit la paix entre eux. L'homme lui dit alors : Certes, si tu n'étais pas encore plus méchant qu'eux deux, tu ne serais pas intervenu dans leur querelle.—Cela signifie que l'homme méchant va auprès de ceux qui sont de la même espèce que lui.

41. Un chien et un milan.

Un chien prit un jour un morceau de viande dans une boucherie et descendit pour se plonger dans le fleuve. Là il vit dans l'eau l'image de la viande qui

30. Un chien et un renard.

Des chiens trouvèrent un jour le cadavre d'un lion et se mirent à le dévorer. Un renard les vit et leur dit : Certes, si ce lion était vivant vous verriez ces griffes plus acérées et plus longues que les vôtres, — Cela signifie que le monde se réjouit lorsque des personnes d'une position élevée tombent en disgrâce.

31. Un chien et un lièvre.

Un chien poursuivait un lièvre. Lorsqu'il l'avait atteint. il le prit, se mit à le déchirer de ses dents et à mesure que le sang coulait, le chien le léchait de sa langue. Alors le lièvre lui dit : Je vois que tu me déchires, comme si j'étais ton ennemi, et ensuite tu me baises, comme si tu étais mon ami. — Cela signifie que tel cache la ruse et la perfidie dans son cœur, et montre les dehors de la bienveillance et de l'amitié.

32. L'estomac et les deux pieds.

L'estomac et les deux pieds se disputaient entre eux, lequel d'eux soutenait le corps. Les deux pieds dirent: Nous par notre force, nous soutenons le corps entièrement. -- L'estomac répondit : Si je ne prenais pas de la nourriture, vous seriez incapables de marcher, à plus forte raison que vous ne pourriez rien soutenir. —Cela signifie que si, en entreprenant une affaire, on ne peut pas s'appuyer sur quelqu'un de plus élevé et de plus fort, on ne pourrait ni servir ce personnage, ni en retirer un avantage pour soi-même.

33. La fouine et les poules.

La fouine reçut la nouvelle que les poules étaient malades. Elle se leva, se revêtit de la peau d'un paon et vint leur rendre visite. Elle leur dit : La paix sur vous, ô poules, comment allez-vous ? comment vous portez-vous ? — Les poules lui répondirent : Nous n'allons que bien, dès que nous ne voyons pas ta face. —Cela signifie que tel prend les apparences de l'amitié, tandis qu'il porte dans son cœur la perfidie et la haine.

34. Le soleil et le vent.

Le soleil et le vent disputaient entre eux lequel d'eux saurait dépouiller l'homme de ses vêtements. Le vent se mit à se déchaîner et à souffler avec violence. Mais dès que la violence du vent se faisait sentir, l'homme tira ses vêtements à lui et s'enveloppa de tout côté, si bien que le vent malgré son souffle violent ne put lui arracher les vêtements du corps. Mais lorsque le soleil parut et que le jour fut levé, la chaleur devint très forte et la terre brûlante ; l'homme ôta alors ses habits et les porta sur son épaule à cause de la chaleur violente.—Cela signifie que celui qui est modeste et doux de caractère, obtint de son camarade tout ce qu'il veut.

35. Deux coqs.

Un jour deux coqs se battaient, et l'un d'eux prit la fuite. Il alla aussitôt se cacher dans un endroit. Mais le coq qui avait vaincu, monta sur une plâte-forme élevée et se mit à battre des ailes, à chanter et à se vanter. Un oiseau de proie le vit, s'abattit sur lui et

egitim amaçlı çoğaltılmıştır

aiguillon, et il mourut. Au moment de sa mort, il dit : J'ai mérité le mal que j'encours ; je n'avais pas assez d'intelligence pour faire de la poix, pourquoi ai-je voulu faire du miel ?— Cela signifie que bien de monde se parent de ce qu'ils ne possèdent pas, et prétendent faire ce qui leur passe par la tête.

25. Un jeune homme.

Un jeune homme se jeta un jour dans un fleuve, sans savoir bien nager. Il était sur le point de se noyer. Il invoqua le secours d'un homme qui passait par le chemin. Cet homme s'avança vers lui et se mit à le blâmer d'être descendu dans le fleuve. Alors le jeune homme lui dit : O toi, sauve-moi d'abord de la mort, et ensuite blâme-moi. — Cela signifie qu'il ne convient pas de verser le blâme sur l'homme tant qu'il se trouve en danger, où le blâme ne devrait pas avoir lieu.

26. Un jeune homme et un scorpion.

Un jour un jeune homme chassait des sauterelles. Il vit un scorpion et crut que c'était une grande sauterelle. Il étendit donc la main pour la prendre, puis il s'en éloigna. Alors le scorpion lui dit : Certes, si tu m'avais pris dans ta main, tu te serais retiré de la chasse des sauterelles. — Cela signifie qu'il convient à l'homme de distinguer le bien du mal, et d'imprimer à toute chose une direction qui lui convient.

27. Une colombe.

Un jour une colombe eut soif ; elle planait ça et là

pour chercher de l'eau. Elle aperçut enfin sur un mur la peinture d'un vase rempli d'eau ; et elle y vola avec rapidité, mais se heurta contre cette peinture et se creva le jabot. — Hélas ! dit-elle, que je suis malheureuse, car je me suis trop empressé à chercher de l'eau et j'ai causé ainsi ma perte .— Cela signifie que se fortifier et agir prudemment, quant aux affaires, vaut mieux que de s'empresser et de se précipiter.

28. Un chat.

Un jour un chat entra dans la boutique d'un forgeron et y trouva une lime par terre. Il se mit à la lécher de sa langue ; sa langue faisait couler du sang qu'il avalait, croyant qu'il provenait de la lime, jusqu'à ce que la langue fut coupée et qu'il mourut. — Cela signifie que tel dépense son bien sans nécessité, et ne compte pas jusqu'à ce que, à son insu, il est devenu pauvre.

29. Un forgeron et un chien.

Un jour un forgeron avait un chien qui ne cessait de dormir tant que le forgeron travaillait ; mais dès qu'il cessait de travailler et qu'il fut assis avec ses compagnons pour faire son repas, le chien se réveillait. Le forgeron lui dit : O chien de malheur, pourquoi le son des marteaux qui fait trembler la terre ne t'éveille pas, tandis que le bruit léger de la mastication t'éveille, dès que tu l'entends?—Cela signifie que bien de personnes écoutent bien pour ce qui contribue à leur bien-être, tandis qu'elles ne font aucune attention à ce qui ne peut pas leur profiter.

egitim amaçlı çoğaltılmıştır

sa laine et la chèvre pour son lait ; mais moi, malheureux, je n'ai ni laine ni lait, je suis sûr qu'aussitôt mon arrivée, on m'enverra sans faute à la boucherie.— Cela signifie que ceux qui sont submergés dans les péchés et les crimes qu'ils ont commis, pressentent le mauvais état de leur avenir et ce qui les attend dans l'autre vie.

20. Une tortue et un lièvre.

Une tortue et un lièvre se défièrent un jour à la course, et prirent entre eux pour but une montagne vers laquelle ils devaient s'avancer. Le lièvre, se fiant à la légèreté de sa marche, s'arrêta en chemin et s'endormit ; mais la tortue, connaissant son lourd naturel, ne se reposa ni ne s'arrêta dans sa course, et rejoignit la montagne au moment où le lièvre se réveillait de son somme.— Cela signifie que patience et persévérance valent mieux que facilité et promptitude.

21. Un loup.

Un loup enleva un jour un petit cochon de lait ; mais au moment où il l'emporte, le lion le rencontre et le lui prend. Alors le loup se dit : J'étais étonné moi-même, qu'une chose que j'ai volée aurait pu me rester. — Cela signifie qu'un bien acquis par l'injustice ne reste pas avec le maître, et s'il lui reste, ce bien ne lui profite pas.

22. Le buisson.

Le buisson dit un jour au jardinier : Si j'avais quelqu'un qui prît soin de moi, qui me posât au milieu du

jardin et qui m'arrosât et me cultivât, les rois désireraient voir mes fleurs et mes fruits. Le jardinier le prit, le plaça au milieu du jardin, dans la meilleure terre, et l'arrosait deux fois par jour. Le buisson poussait et ses épines devinrent fortes, et ses branches s'étendirent sur tous les arbres qui l'entouraient ; ses racines s'enfoncèrent dans la terre, le jardin s'en remplit, et les épines devenaient si nombreuses que personne ne pût plus s'approcher du jardin. — Cela signifie que celui qui approche de sa personne des mauvaises gens, en augmentera la méchanceté et la perversité, à mesure qu'il leur montrera d'égards, et plus il leur fera du bien, plus ceux-ci agiront mal avec lui.

23. Un nègre.

Un jour, pendant une forte neige, un nègre ôta ses habits, et alla prendre de la neige et s'en frotter le corps.—Quelqu'un lui demanda : Pourquoi frottes-tu ton corps avec la neige ?—Pour blanchir peut-être, répondit le nègre. Un homme sage reprit et lui dit : Mon ami ! ne te fatigue pas ; ton corps peut bien noircir la neige, mais ne deviendra lui-même que plus noir.— Cela signifie que les méchants ne peuvent pas même faire le bien ; il est d'ailleurs reconnu que le méchant est bien capable de corrompre l'homme de bien, mais celui-ci ne pourra pas corriger le méchant.

24. Un frélon et une abeille.

Un jour un frélon dit à une abeille : Si tu m'emmenais avec toi, je ferais du miel comme toi, et même davantage. L'abeille y consentit, mais comme le frélon ne pouvait pas faire l'ouvrage, l'abeille le frappa de son

egitim amaçlı çoğaltılmıştır

14. Un homme et la mort.

Un homme portait, un jour, une charge de bois. Elle était lourde. Fatigué et ennuyé de la porter, il jeta le bois de son épaule, et invoqua pour lui la mort. La mort lui parut et lui dit : Me voilà ; pourquoi m'as tu appelé ? Je t'ai appelée, répondit l'homme, pour que tu me remontes cette charge de bois sur mes épaules.—Cela signifie que le monde en général aime la vie dans ce monde, et qu'on ne se dégoûte que de la faiblesse et de la misère.

15. Un jardinier.

Un jardinier arrosait des légumes. Quelqu'un le demanda : Pourquoi les plantes sauvages sont elles d'un aspect si beau, bien qu'elles soient sans culture, tandis que ces plantes cultivées se fanent et meurent si vite.— Le jardinier répondit : C'est que la plante sauvage est élevée par sa mère, tandis que celle-ci l'est par la femme de son père.—Cela signifie que l'éducation de de la mère est préférable pour les enfants à l'éducation d'une belle-mère.

Un homme et une idole.

Un homme avait dans sa maison une idole qu'il adorait il lui sacrifiait chaque jour une victime et dépensa tout ce qu'il possédait pour cette idole. L'idole lui parut et lui dit : Ne dépense pas ce que tu as pour moi ; plus tard tu m'en blamerais.—Cela signifie que tel dépense sa fortune dans le péché, et argumente ensuite que Dieu l'a apauvri.

17. Un homme et un nègre.

Un homme vit un jour un nègre se tenir dans l'eau pour se baigner. Il lui dit : O mon ami, ne salis pas la rivière, car tu ne pourras pas blanchir ta peau et tu n'y parviendras jamais.—Cela signifie qu'on ne change jamais ce qui porte l'empreinte de la nature.

18. Un homme et une jument.

Un homme montait une jument qui était pleine. Au milieu de la route elle mit bas. Le petit suivait sa mère à quelque distance, puis il s'arrêta et dit à son maître : Seigneur vous voyez que je suis petit et que je ne peux marcher ; si tu continues ta route et que tu me laisses ici, je mourrai ; mais si tu m'emmène avec toi et que tu m'élève jusqu'à ce que je serai devenu fort, je te porterai sur mon dos, et je te transporterai rapidement partout où tu voudras. — Cela signifie qu'il convient de prodiguer les bienfaits à ceux qui les méritent et en sont dignes et qui ne sont pas ingrats.

19. Un homme et un cochon.

Un homme chargea, un jour, sur une bête de somme un mouton, une chèvre et un cochon, et se dirigea vers la ville pour vendre le tout. Le mouton et la chèvre ne remuaient pas sur la bête de somme, mais le cochon se débattait continuellement et ne se calmait pas. Alors l'homme lui dit : O plus vilaine des bêtes, pourquoi le mouton et la chèvre se taisent-ils et ne remuent-ils pas, tandis que toi, tu n'est ni calme ni tranquille ? — O mon maître, répondit le cochon, chacun connaît son propre mal ; je sais que le mouton est recherché pour

egitim amaçlı çoğaltılmıştır

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

rit; mais le lion lui répondit : Si les lions savaient peindre comme les enfants d'Adam, l'homme ne pourrait pas étrangler le lion, mais ce serait le lion qui étranglerait l'homme.—Cela signifie que l'homme ne peut pas se justifier par le témoignage des gens de la maison.

8. Une gazelle et un lion.

Une gazelle craignant les chasseurs, se refugia un jour dans une caverne. Un lion y entra et la déchira. Hélas ! que je suis malheureuse se dit la gazelle, parceque j'ai fui les hommes, je suis tombée aux mains de celui dont la force est plus violente. — Cela signifie que tel fuit à la suite d'une crainte légère, et tombe dans un danger terrible.

9. Une gazelle et un renard.

Une gazelle eut soif un jour. Elle descendit dans une citerne et en but avec avidité. Ensuite elle voulut remonter, mais ne le put pas. Le renard la vit et lui dit : ô ma sœur, tu as mal agi : car avant de descendre tu n'as pas examiné comment tu remonterais afin de ne descendre qu'après cet examen.—Cela signifie que tel agit de sa tête et sans prendre conseil.

10. Les lièvres et les renards.

Une guerre éclata, un jour, entre les aigles et les liévres. Les lièvres vinrent auprès des renards leur demander du secours et de l'assistance contre les aigles. Les renards leur repondirent : Si nous ne vous connaissions pas, et si nous ne savions pas avec qui vous

faites la guerre, nous ferions cela.—Cela signifie qu'il ne convient pas au sage qu'il fasse la guerre à celui qui est d'une plus grande force que lui.

11. Un lièvre et une lionne.

Un lièvre, un jour, passa devant une lionne en lui disant : moi je fais tous les ans plusieurs petits, tandis que toi, dans toute la vie, tu n'en fais qu'un ou deux. —Tu dis la vérité, répondit la lionne, mais ce petit, bien qu'unique, est cependant un lion.—Cela signifie qu'un seul enfant heureusement donné vaut mieux que plusieurs enfants sans capacités.

12. Une femme et une poule.

Une femme avait un jour une poule qui pondait chaque jour un œuf d'argent. Alors la femme se dit : si j'augmente sa nourriture, elle pondra chaque jour deux œufs. Mais lorsqu'elle augmentait la nourriture, la poule se defonça le jabot et mourut.—Cela signifie que bien des gens perdent leurs capitaux pour un petit profit.

13. Un moucheron et un taureau.

Un moucheron, c'est-à-dire, un moustique, s'arrêta, un jour sur la corne d'un taureau, et s'imagina qu'il l'incommodait par sa pesanteur. Or il lui dit : Si je te parais trop lourd, fais moi le savoir afin que je m'envole.—O toi, lui répondit le taureau, je ne t'ai pas remarqué au moment où tu t'es reposé, et je ne m'en apercevrai pas lorsque tu t'en envoleras.—Cela signifie que tel cherche de la gloire et une réputation tandis qu'il est faible et sans considération.

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

dit : hélas ! que je suis malheureuse, ce que j'ai méprisé m'a sauvée, et ce qui m'a donné de l'espérance m'a perdue.

3. La gazelle.

Une gazelle tomba malade. Ses amis parmi les animaux vinrent lui rendre visite, et mangèrent le foin et les herbes qui se trouvaient autour de la gazelle. Lorsqu'elle fut rétablie de sa maladie, elle chercha quelque chose à manger, et ne trouva rien. Elle périt de faim. — Cela veut dire que celui qui a beaucoup d'amis et beaucoup de famille, a aussi beaucoup de chagrins.

4. Un lion et un renard.

Accablé par la chaleur du soleil, un lion entra un jour dans une caverne pour s'y mettre à l'ombre. Dès qu'il s'y fut étendu, un mulet vint tout auprès se promener sur son dos. Le lion se dressa sur ses pattes et jeta un regard effrayé et épouvanté à droite et à gauche. Un renard le vit et se rit de lui. Alors le lion lui dit : je n'étais pas effrayé de ce mulet, mais il m'était pénible qu'il me montra du dédain. — Cela signifie que le mépris est pour le sage plus cruel que la mort.

5. Un lion et un bœuf.

Un lion voulut, un jour, déchirer un taureau, et n'osa l'attaquer à cause de sa force extraordinaire. Il vint donc auprès de lui, pour le prendre par la ruse et lui dit : Sache que j'ai égorgé un agneau gras et que je désirerais que tu fisses cette nuit ton repas chez moi. Le taureau y consentit. Mais arrivé à cet endroit et ayant vu que le lion avait déjà préparé beaucoup

de bois et de grandes chaudières, le taureau se retourna et s'enfuit à cet aspect. Or le lion lui dit : Pourquoi t'en retournes-tu aussitôt que tu est venu ici ? — Parce que j'ai reconnu, répondit le taureau, que cet appareil était destiné à quelque chose de plus grand que l'agneau. — Cela signifie qu'il ne convient pas au sage de se fier à son ennemi et qu'il ne fera jamais de lui sa société.

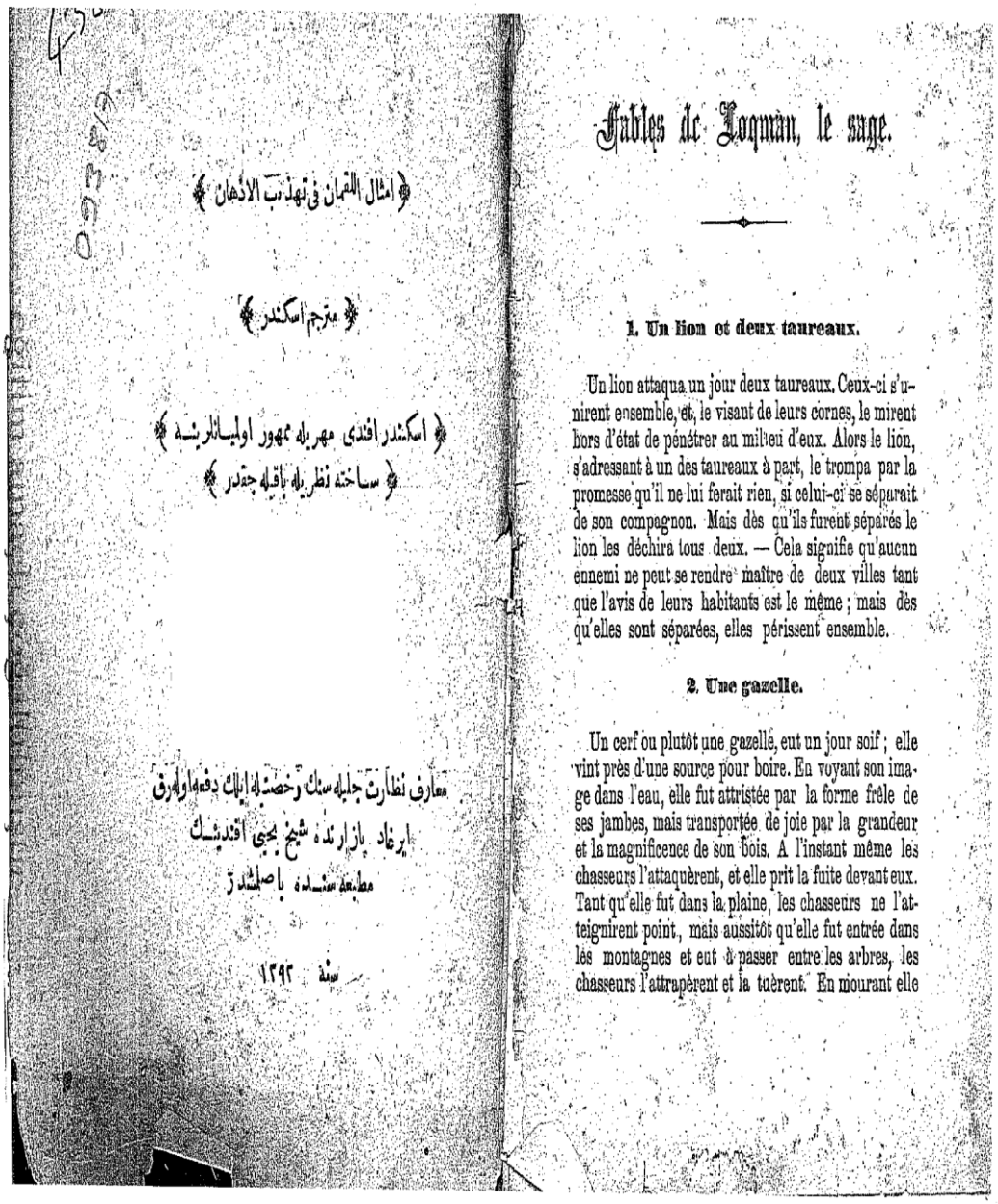
6. Un lion et un renard.

Un lion devint un jour vieux et faible, et ne put plus briser aucun animal. Il voulut donc recourir à la ruse pour ce qu'il lui fallait à vivre. Il feignit d'être malade et se jeta dans une caverne. Chaque fois qu'un animal vint lui rendre visite, il le déchira dans l'intérieur de sa caverne et le devora. Le renard vint aussi le voir, mais s'arrêta sur le seuil de la caverne, pour le saluer et lui dire : Comment te portes-tu, ô roi des animaux ?—Le lion lui dit : Pourquoi n'entres-tu pas, ô petit châtelain !—Mon maître, répondit le renard, j'y étais bien décidé ; seulement je vois des traces nombreuses des pieds qui sont entrés, mais je n'en vois pas d'un seul qui soit sorti.—Cela signifie qu'il ne convient pas à l'homme de se précipiter sur une chose sans l'examiner.

7. Un lion et un homme.

Un lion et un homme firent société ensemble en route. Là ils se mirent à discuter leur force et le dégré de leur bravoure. Le lion dissertait longuement sur sa valeur et sa bravoure, lorsque l'homme vit sur un mur un tableau où un homme étranglait un lion. L'homme

EK 2: Ahmed Râşid. (1324/1906). *Pendnâme-i Lokmân Hakîm Tercüme-i Manzumesi*. Dersaadet. (İSAM Kütüphanesi, 297.7 PEN.L)

﴿ امثال لقمان فی تهذیب الاذهان ﴾

﴿ مترجم اسکندر ﴾

﴿ اسکندر افندی مهریله مهور اولیانلریندن ﴾
﴿ ساخته نظریله باقیله جقدر ﴾

معارف نظارت جلیله سنك رخصتیله ایلك دفعه اولهرق
ایرغاد بازارنده شیخ یحیی افندیده
مطبعه سنده باصیلمشدر
سنه ۱۲۹۲

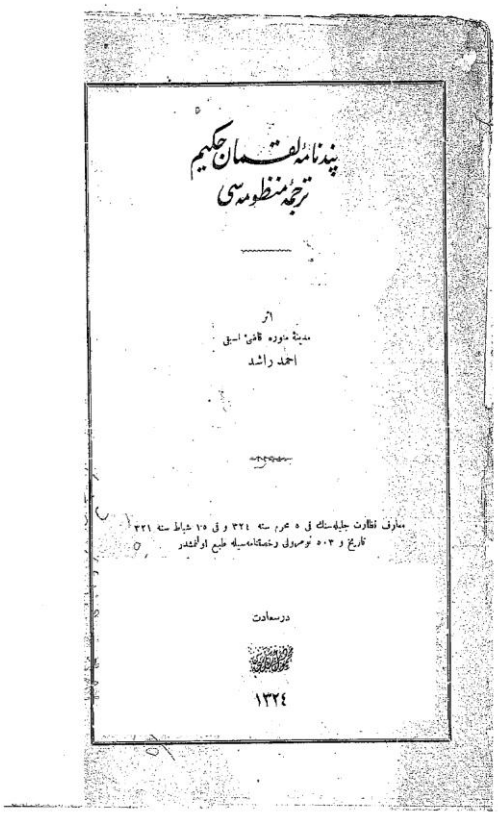
Fables de Loqman, le sage.

1. Un lion et deux taureaux.

Un lion attaqua un jour deux taureaux. Ceux-ci s'unirent ensemble, et, le visant de leurs cornes, le mirent hors d'état de pénétrer au milieu d'eux. Alors le lion, s'adressant à un des taureaux à part, le trompa par la promesse qu'il ne lui ferait rien, si celui-ci se séparait de son compagnon. Mais dès qu'ils furent séparés le lion les déchira tous deux. — Cela signifie qu'aucun ennemi ne peut se rendre maître de deux villes tant que l'avis de leurs habitants est le même ; mais dès qu'elles sont séparées, elles périssent ensemble.

2. Une gazelle.

Un cerf ou plutôt une gazelle, eut un jour soif ; elle vint près d'une source pour boire. En voyant son image dans l'eau, elle fut attristée par la forme frêle de ses jambes, mais transportée de joie par la grandeur et la magnificence de son bois. A l'instant même les chasseurs l'attaquèrent, et elle prit la fuite devant eux. Tant qu'elle fut dans la plaine, les chasseurs ne l'atteignirent point, mais aussitôt qu'elle fut entrée dans les montagnes et eut à passer entre les arbres, les chasseurs l'attrapèrent et la tuèrent. En mourant elle

پندنامهٔ لقمان حکیم
ترجمهٔ منظومه‌سی

اثر
مدینهٔ منوره قاضی اسبقی
احمد راشد

معارف نظارت جلیله‌سنك فی ۵ محرم سنه ۳۲٤ و فی ۲۵ شباط سنه ۳۲۱
تاریخ و ۵۰۲ نومرولی رخصتنامه‌سیله طبع اولمشدر

درسعادت

۱۳۲٤

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

(۲)

بسم الله الرحمن الرحیم

ارباب مطالعه تردده خلی اولمدیغی اوزره علماء کاملین رحمهم الله برکات فیوضات حضرت فخر المرسلین علیه صلوات رب العالمین ایله نائل اولدقلری شرف علم وکمال ومعارف وحسن خصالی نفس نفیسلریه حصر ایتیوب منطلق اولدقلری حسن شیم سنیهٔ جناب احدیتی متضمن هوا وهوس نفسانی یه قابیلان کم کشتگانی راه سالب الرفقاء فسق وسفاهتده برافق کی قات مرور وعدم حیتی قطعا قرین جواز کورمیوب هرباره (ادع الی سبیل ربك بالحکمة والموعظة الحسنة) نظم جلیلی مفهوم منیفنجه قید قلوب اولان کمان لیّنه سردیله یولداری طریق حکمت رفیق رفاه و سعادته دعوت ایلدکلرنده یولدرك برقسمی (شمع اکر دعوت کندوقت فروز * جان پروانه پرهیزد زسوز) لشیده‌سنجه دعوته اجابته شتابان واولوجهله داخل ریاض ریحان وعنقشین لاله‌زار وکلستان اولوب بودعوت جانب السلامت قدم دیکر یلك سمع قبولریه واصل اولمدیغی ذوات لصح کشتدکان بیلد کاری بودعوتدن طولایی کندولریه بعض سبکسارانك ایتمش اولدقلری اعتراضات واهیه‌لریه واقف اولدقلری حالده بنه نصح وپند امریه بالاهتمام اعتراضات واهیهٔ مسرودیی کوش تأثر واعتباره آلمزلر وبو مسلك سدادده ثباتله (بازرآن کن خام روح کیر * دره دعوت طریق نوح کیر) (مشتری کرچه که ست وار دست * دعوت دین کن که دعوت وار دست) مضامینجه کم کشتکان وادی سفاهت علی الدوام ایمای نصایحدن بخالی قالمزلر شول طبیب حاذق عادل کبی کور آی تداوی مریضه واروپی برمدت تدبیر مداوات وترتیب معالجات ایلدیکی صرده اوخسته دوچار اولدیغی واحتمال قوی الجا آتیله طبیب حاذقه قارشو (بن بو علا جاردن بیقدم اوتق یولداری بجیون ایچمجك غیر قابلدر) زمینده انواع نهور ایله طبیعه ایتمش اولدیغی معاملات غیر لایقه‌دن طبیب حاذق اصلا متأثر اولیرق وکلات مناسبه ایله ارخای عنانه‌دن کیرو طوریه‌رق تداوی یه مداومت وقطعاً ایجاب ایدن ادویه‌یی لجوجانه و یا شروب شکلنه وضع واقراغ واوصورتله خسته‌یه ادویهٔ مقتضیه‌یی صورت حکیمانه‌ده اشراب واستعماله احراز موفقیت ایدر عاقبت او مریض طبیب حاذقك صورت مشروحه‌ده حرکات حکیمانه ومزاجکیرانه‌سیله ادویهٔ لازمه‌یی بالاستعمال یوماً فیوماً کسب صحت و عافیت و طبیبه ایتمش اولدیغی معاملهٔ خصیانه‌سنه اظهار ندامت ایلر ایشته ارباب عرفان وکمال اولان وجود پرسودلر اطبای حاذقه مثلو احکام قرآن عظیم الشانی واحادیث شریفهٔ حضرت فخر عالمیانی بعض

(۳)

حکایات لطیفه وقصص عجیبه سردیله دلخستکان و بد حالانه بالاشراب عازم اولدقلری راه غیر رفاه فسق وسفاهتدن منع وتخلیص وطریق عزت رفیق سعادته تسییل بیوردقلری مؤلفات کرامت ایات علیه‌لری وجیه آثار نافعهٔ برکزیده‌لری دلالتیله دخی واصل مرتبهٔ نبوتدر اشبو مقدمه‌دن مقصد اصلی اصحاب علم و معرفت وارباب کمالات وحقیقتك نوع بشره ضایع کونا کون و وصایای جواهر مشحونی شامل اولوب کتاب وسنت خلاصه‌سی اولان کتب ورسائل معتبره و بالخصوص بعض مجتهدین دین مبین ومشایخ اهل یقینك مؤلفات منافع ایاتندن برطاق سیر کبیر واحیاء العلوم وفتوحات مکیه ومثنوی معنوی و امثالی کتب مرغوبه‌لك تألیف وتصنیفی امت مرحومه‌لك عملاً واعتقاداً شاهراه شریعت غرایه یحی سالك اولدیغی مقصد خیر مرصدینه مبنی و آثار مرغوبهٔ مذکوره‌لك جداً مطالعاتی دخی تهذیب اخلاقه باعث وادی اولمغله یوعید عدیم البضاعه آستانه‌لی احمد راشد عفی عنه وعن ابویه ربه الماجد بیك اوچیوز اون طقوز ویکرمی سنهٔ هجریه‌لرنده من غیر حد ولیاقة مدینهٔ منوره قاضیلکنده بولدیغی بلدهٔ طاهرهٔ مشار الیها‌ده حرم شریف حضرت سید الانبیا علیه أکمل الصلوات واتم التحایا جوار سعادت مدارنده کائن عمدة العلماء الصالحین شیخ الاسلام اسبق عارف حکمت بك افندی مرحومك آثار خیریه‌سندن اولان غایت منتظم ودلکشا کتبخانهٔ زیبالرنده ایام تعطیله زیارت ومطالعه ابتدیکم کتب نفیسه ورسائل عدیدهٔ برکزیده میانده خطوط جیله ایله مسطور ادبای سالفه‌لك عربی وفارسی آثار علیه‌لری جلبه‌سندن اولدیغی خطاط مشهور ایرانی خواجه عماد الدینك خط نفیسیله محرر فارسی العباره (پندنامهٔ لقمان حکیم جهت فرزند) تامیله موسوم بر پندنامه‌یی مطالعه اتمشیدم بوپندنامه لسان عبرانیدن زبان فارسیه وقتیله ترجمه ایدلش بر اثر جلیل بیمعدیلدر جلبه‌لك معلومی اولدیغی اوزره حضرت لقمانك نبوت علیه‌لرنده بین العلماء المحققین اختلاف واقع اولمغله حضرت ایوب علیه‌السلامك قرنداشی اوغلی یاخود تیره‌سنك اوغلی وکنیهٔ شرفلری ابو الانام اولوب حضرت داود علیه‌السلامك زمان سلطنتلرینك اونجی سنه‌سی کوله ایتدیکی وبالا موجب کلام ایچون سمت وسکوت اوزره بولنور غایتله تأنی کار ایدوکی والطاف الهیه‌دن کندوسنه حکمت اعطا قلنمرق جمیع اقوال واعمالنده اصابت واوغلنه ندامم پند ونصیحت ایلدیکی تفسیرده مسطوردر سائر احوال واطوار علیه‌لرینی تفصیلاً بیلمك ایستین کتب تفاسیره مراجعت ایتملدر بوعبد تاجیز سالف الذکر پند نامهٔ رعنا وکنیج نصایح منهاج نامی زبان فارسیدن قلت بضاعتی اولان اخوانه و سیّما اطفال سعادتلو منافع جویانه درك وتفهمی آسان و بونلرده نصایح مذکوره ایله بالتسهیل واصل منازل الطاف مستعان اولمق ثبت خیریه‌سیله اوتوز درت لصیحتدن عبارت وجیه

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

منافع وفوائدی جامع اولمسی جهتله الحق بر کنز حکمت اولان مذکور بندنامه‌نك هر بندینی بشر بیت ایله صورت واضحاده لسان ترکیه نقل وترجمه ایلدم یو بندنامه‌نك قلت لفظی کثرت فوائد ومنافعه غیر مالمدر چونکه نظر امعانه التدینی حالده انوار حکمت وسعادت مشارق مهابیندن لامعدر نکاکم دل کلمیده حسابجه اوتوز درت عدد وایکی حرفدن عبارت ایمشدر (چام جم راکه شنیدی دل آدم باشد) لفیدسنجه بحسب الظاهر برلحم اصغر اولان دل انسان کامل نجه علوم و عرفانه و بلکه اسرار جهانه واقف ومظهر اولسیله آندن مردان حقایق پروردانك مستفید ومستفیض اولدقلری درکاردر یو ترجمهٔ منظومه‌نك مطالعه‌سنه تنزل وعطف لحاظه ایدن اخوان خطا پوشانك بعض مرتبه خطا وتعبیر نامرغوبه وقوع بولش ایسه فم عفو ایله اصلاح واتقان وآسین صفح ایله ستر وپنهان بیورمقلری موجودر .

به خطاط شهیر عماد الدینك خط نسخیله بند نامهٔ مذکورك سطوری

میانسده بلیغانه وصوفیانه پرغزل مشاهده واستنساخ اینمیدم لشه

فزای اهل طبیعت اولهجق ملاحظه‌یله درج ایلدم

ای طائر خجسته بدام هوس مباش — چون مرغ پرشکسته اسیر قفس مباش
شهباز عالم ملکوتیست جان تو — چندین اسیر دام هوا وهوس مباش
مردانه پایدامن همت کمر کش ای فقیر — کورمرام خویش ترادسترس مباش
عنقا صفت بقاف قناعت قرارکیر — برخوان سفلکان جهان چون مکس مباش
چون عاقبت زهمنفسان میشوی جدا — کودر زمانه هیچ کست همنفس مباش
منزل بدید نیست بسانی براه عشق — صبر آفرینش وناله کنان چون جرس مباش

پیشوای اهل علوم وتقوی — سرفراز کشور ادب وزهد وسخا — صاحب الخیرات مرحوم مشار الیه شیخ الاسلام عارف حکمت یك افندینك ادبیانه‌ده فرید زمان ونظیر ملیح البیان اولدقلری عربی وفارسی وترکی آثار شعریه‌لرندن دخی مستبان اولوب مشار الیهك بیك ایکی یوز قرق الی تاریخنده کوهٔ بیت معظم قضاءً صدرق اولمسی اوزرینه عارفانه وحکیمانه الشاد ایلدکلری قطعهٔ بلیغه حرمین محترمین ادبیاسنجه دخی تحسین وتقدیر ایدلش واو قطعه‌نك یوخطه تبرکاً درج وتسطیری مناسب کورلمشدر .

قطعهٔ لطیفهٔ

تحمل بیت الله عن کل زائر — ذنوباً فعد اسودت بیاض الکسوة البیضا
فلما استحقوا النار من وفر ذنبهم — فلم یرض الا ان تحملها ایضا

لمترجمه الفقیر

مختصر بر بندنامه‌یلك مناسبی طویل — نصح وحکمت مندرج جوق نفی وار مانندیل
شهمسز هر بندیدنه اوفق کتاب وسنه — دنیوی واخری سالم یوله اولمش دلیل
ایله امعان نظر هر فقره‌سی فلك نجات — قازم درّ نصایح لفظیدر کرچه قلیل
قلت لفظن کوروب بوجوهری طوتمه حقیر — کرچه پرلافظه اولمقدر قیمتی غایت جزیل
ایلدم بش بیت ایله هر بندی نظم وترجمه — اکلاسون هرکس مأنی قالسون رقال وقیل
مقصدم کندم کبی قاصرلر اولسون حصه‌مند — لفظ ومعناده نصیحتناسه زیرا بیمدیل
بالخصوص اطفاله اولسون بادکار برتمار — ذوق آلور بوی وفواکهدن دخی طیم جیل
کورسه منظومه‌مده عیب ایلر خطایوشان نهان — یزم عرفانده بودر عادات مردان جلیل

ایلدم اشراب ایچون خلقه بو بندی ترجمه
جام نسی نوش قیل راشد دیار بن سلسبیل

مناجات محاسن آیات

ارحم بحال عبدك یا واهب العطا — وانظر بعین لطفك یا مظهر السخا
لیس الحکیم غیرك یا مالك الملوك — یا واجب الوجود ویا صاحب البقا

دیکر

نقاب غنچهٔ عرفانی آچ دل روضه سن قیل شاد
هزاران ماسوی قیدندن اولسون ای کریم آزاد
آچلسون عین قلبم تا کورم اشیای حقیقه
قرین ایت مردحق بنه اولهم تا مظهر ارشاد

ومن الله التوفیق وهو نعم الرفیق

ترجمهٔ منظومهٔ
بند نامهٔ لقمان حکیم جهت فرزند

بسم الله الرحمن الرحیم

(١)

ای پسر خدای تعالی را بشناس

حق تعالی فی بیل ای طفل ذکی واحددر — دخی موجود وغنی مقتدر و ماجددر
ذاتی موجود ابدی عالمر ایکن هب معدوم — یوغیکن شمس وفلك انس وملك ماه ونجوم
سکره کن امری ایله یونماری قیلدی ایجاد — درك ایدر وارلغك اشبادن انك اهل سداد
هم احواله الهی اولمه زنهار — هر ایشی ایله رضای حقه توفیق ای یار
تارك راه خدادن اولور احوالی مخوف — مه یوتدن چیقه اولزمی کرفتار خسوف

(٢)

هرچه کویی از پند ونصیحت نخست برآن کار کن

هر نه نصح ایلر ایسه‌ك اوّل آنی ایت اجرا — قبله کور حکمی نفسکه اوبندك ایقا
عقل وجانك ایدوب ای خوش پسر اوّل تهذیب — خلقی ده نصحله قیل راه صلاحه تسریب
مستفید اینمه‌دسك نصحله نانی هر آن — نفسکی ایلمه نسیان که قالورسك کریان
روسپ کلخنی کرچه ایصیدوب حمامی — پاك وتنظیف قیلر هنی خاص وعامی
حاصلی سویلدیکك پند ایله ایت کار وعمل — اولمه کلخنی کبی غیر نظیف ای اعقل

(٣)

سخن باندازهٔ خویش کوی

کندی حدك دوشونوب ایله کلامه آغاز — کچمه مقداری صانمیون ایلمه هم نطق دراز
دیمه خلقه نه ایشتدکه آنی قیل پرهیز — شرمسار اینمه تاکم سنی اهل تمیز
بی تأمل سوزه آغازه جسارت اینمه — سکره خجلت چکارك صمت ونداست اینمه
قلوب اطناب کلام ایلمه نادی بیزار — حزم ایله سویله سوزی کلسه‌ده وقت کفتار
هله بیهوده سوز اینمك قیلر انسانی ملول — هرزمان حزم وسکوت اینمه‌ده اربابِ عقول

(٤)

قدر مردم بشناس

مردمك قدرنی بیل ایله محبت ابراز — باخصوص اهل معارف سه انی قیل اعزاز
اهل علم وهنره حرمت ایدن خرّم اولور — نطق وتدبیرلری ریش دله مرهم اولور
انتخاب ایتمی کوچ مرد صفی عین کهر — یویله مردانه فدا جانن ایدر اهل بصر
ایله احوال الامه کوره همدم حرمت — جانسپارانه ایده تا سکا یونلر خدمت
قدر مردانی بیلوب اینه رعایتده قصور — که مهیّا بولهسك روضهٔ عزّنده قصور

(٥)

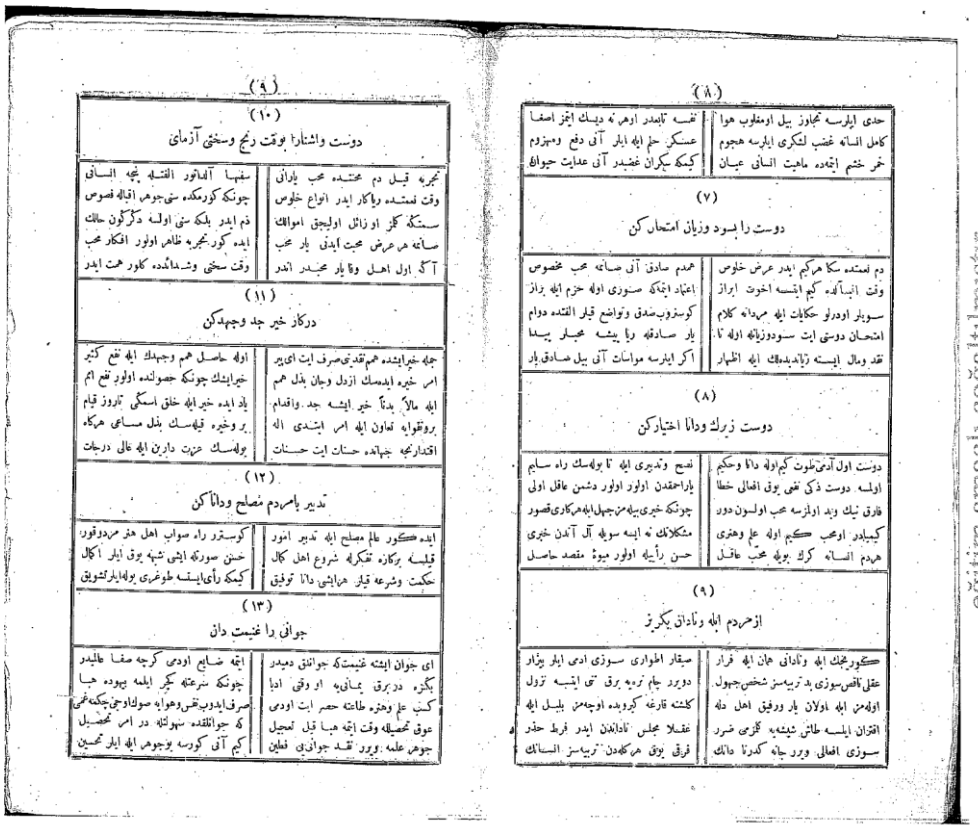
راز خویش نکه‌دار

کیمه ایلمه اسرارینکی اظهارای یار — اولسه‌ده یار محب سویلمه سرك زنهار
هرکیمه سویلرایسك سری قالور صانمه نهان — ایکی لیدن چیقه برسرا اولور الیه عیان
رازی قوی مخزنه مفتاحی ایله ایچا — کتم سر ایلیه‌جك وارسه جهانده عنقا
ایله مرآته نظر سری نصل حفظ ایلر — سری میدانه قویسه روانق قالز تیلر
راز اولور تزد اکا برده بقایت مکتوم — دهن ولبلری کویا اوکروهك محتوم

(٦)

مردم را بوقت خشم آزمای

آدمی تجربه ایت وقت غضبده اوکشی — حال واطوارینه خوش باق نجه درانك ایشی
حکمته شرعه موافقمی دکلی کذاری — یبلور حین غضبده کشیدك افکاری

(٨)

حدی ایلرسه تجاوز بیل اومغلوب هوا | نفسه تابعدر اوهی نه دیسك ایجز اصفا
کامل انسانه غضب لشکری ایلرسه هجوم | عسکر حلم ایله ایلر آنی دفع ویهزوم
خر خشم ایتمده ماهیت انسانی عیان | کیمسکه یکران غضبدر آنی عدایت حیوانی

(٧)

دوست را بسود وزیان امتحان کن

دم نعتمده سکا هرکیم ایدر عرض خلوص | هردم صادق آنی صانمه محب مخلوص
وقت انتباهده کیم ایتسه اخوت ابراز | اعتماد ایتمکه مسوری اوله حزم ایله راز
سویلر اودرلو حکایات ایله مردانه کلام | کوسترور صدق وتواضع قیلر القنده دوام
امتحان دوستی ایت سودوزیانه اوله تا | یار صادقه رجا پیشه عجلسار پیدا
قلد ومال ایتسه زیادیدهکه ایله اظهار | اکر ایلرسه مواسات آنی بیل صادق یار

(٨)

دوست زیرك ودانا اختیار کن

دوست اول آدمی قبلوت کیم اوله دانا وحکیم | نصح وتدبیری ایله تا بولهسك راه سلیم
اولسه دوست ذکی نفی یولی افعالی خطا | یاراحققدن اولور اولور دشمن عاقل اولی
فارق نیك وبد اولزسه محب اولسون دور | چونکه خیری بیله من جهل ایله مکاری قصور
کیمیادور اوحب حکیم اوله علم وهنری | مشکلاتك نه ایسه سویله آل آندن خبری
هردم انسانه کرك بولهه محب عاقل | حسن رأیله اولور میوهٔ مقصد حاصل

(٩)

ازهردم ایله ونادانی یکریز

کوسترمجك ایله ونادانی هان ایله فرار | صقار اطواری سوزی ادمی ایلر بزار
عقل ناقص سوزی بد تربیهسز شخص جهول | دورر جام زهره برق تی ایتسه تزول
اولهمن ایله اولان یار ورفیق اهل دله | کلشه قارغه کبروده اوچهمن بلبل ایله
اقتران ایلسه طالعی شیشهیه کلزمی ضرر | غفلا مجلس نادانلدن ایدر فرط حذر
سوزی افعالی وبرر جانه کدرنا دائك | فرقی یوق هرکهدن تربیهسز انسانك

(٩)

(١٠)

دوست واشنارا بوقت رنج وسختی آزمای

تجربه قیل دم محتشده محب یارانی | سفها آلداتور القتله بچه انسانی
وقت فعتشده ریاکار ایدر انواع خلوص | چونکه کورمکده سنی جوهر اقبالله فصوص
سنتکه کلز او زائل اولیجق امواللك | دم ایدر بلکه سنی اولهٔ دکرکون حالك
صانمه هرعرض محبت ایدنی یار محب | ایده کور تجربه ظاهر اولور افکار محب
آکاه اول اهل وفا یار محبدر اندر | وقت سختی وشدائده کلور هنت ایدر

(١١)

درکار خیر جد وجهد کن

جله خیرایشده هم قدرتی صرف ایت ای پیر | اوله حاصل هم وجهدك ایله نفع کثیر
امر خیره ایدمسك ازدل وجان بذل هم | خیرایتمك چونکه حصولنده اولور نفع اتم
ایله مالاً بدناً خیر ایشه جد واقدام | یاد ایده خیر ایله خلق اسمکی تاروز قیام
بروقوایه تعاون ایله امر ایتمدی الله | بر وخیره قیاسك بذل مساعی هرکاه
اقتدارنجه جهاده حسنات ایت حسنات | بولهسك عزت دارین ایله عالی درجات

(١٢)

تدبیر بامردم مصلح ودانا کن

ایده کور عالم مصلح ایله تدبیر امور | کوسترور راه صواب اهل هنر مردوقور
قیلمه برکاره تفکرله شروع اهل کمال | حسن صورتله اچی شیه یولی ایلر اکمال
حکمت وشرعه قیلر هرایشی دانا توفیق | کیمکه رأیایسه طوغری بولهایلر لشویق

(١٣)

جوانی را غنیمت دان

ای جوان ایشته غنیمتکه جوانلق دمیدر | اچه ضایع اودی کرچه صفا عالیدر
یکزه دربرق بمانی به او وقتی ادبا | چونکه سرعتله کچر ایلمه بیهوده هبا
کسب علم وهنره طاعته حصر ایت اودی | صرف ایدوب نفس وهوایه صولماوچی چکمه غمی
عوق تحصیله وقت اچه هبا قیل تحصیل | که جوانلقده سهولتله در امر تحصیل
جوهر علمه ویرر نفسه جوانلق فعلین | کیم آنی کورسه یوجوهر ایله ایلر تحسین

(١٨)

استاد را بهترین پدران دان

ایله استاده رعایت بیل آنی عین کهر | اوکردر علم وادب رفعتکه همت ایدر
داشم آداب وصلاح اترینه چکمکده سنی | رفعت قدریکه حصر ایلدی فکر وبدنی
وسخ جهلی براقز سنی پاك ایلر ادیب | قیلر اخلاقکی تعلیم ادبله تهذیب
بویله استادی بیل اولی پدر ومادردن | ایله تحصیل معارف او هنر پروردن
جوهر علم وهنرله سنی تزیین و قریر | قیلر انجام ایدرم ایشته قویاً تبشیر

(١٩)

فرزند را علم وادب بیاموز

حلیهٔ علمله قیل اوغلکی تزیینه شتاب | شرف علم و معارفله اوله فائده یاب
انتخاب ایله براستاد اکا بهر تعلیم | اوکردوب علم وادب کوسترمه هم نهج قویم
علم اخلاقه ولیك اجلی غایت دقت | حسن اخلاق اولور انسانه بیوك اهلیت
سفهادن دکل اولاد اوزاق اولسون پدران | ابتدی یونلر بچه اولادی سفیل وکریان
اوغلك آیریلیوب استاددن ایتسون تحصیل | علم و آدابی اوله مظهر عز و تبجیل

(٢٠)

دین را از بهر آن جهان ودرم را از برآی این جهان نگاه دار

دیندر وضع الهی اکا واجب دقت | که دیانتله هر ایشده بولور انسان رفعت
دینی عقبا ایچون ایت حفظ وصیانت زیرا | امر دینی صوره حق اتول او طلده خدا
اقچه‌یی صاقله بو دنیا ایچون الزم پاره | قالمه تا ایشلرینی تسویه‌ده بچاره
احتیاجه کوره حفظ ایله زر وسیم ای یار | بی تعب منزل مقصوده سنی واصل ایدر
بوجهاندده هر ایشی اقچه هان حاصل ایدر | اوله دنیا ایچون اغیاره وارمق منتدار

(٢١)

خرج باندازهٔ دخل کن

نه ایسه مصرفك ایله اکا بر حد تعیین | خارجه چیقمه اوحددن اولهیم دیرسك امین
نه که لازمسه آلوب حاجته کافی خرج ایت | حزم ودقتله تصرفله او حده درج ایت
ایچه بیهوده مصارف سبفهایه باقه | سکره چوقی بورجه دوشوب بیت وقارك یاقه
قیل اداره ایشینی اخذ وعطاده دقت | ایدرك اثر حکیانه ده بذل همت
یورطانمدن ایلرو هر کیم اوزاغسه اباغن | اوشودر کندینی هرسوندرر آخر اوچاغن

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

(١٠)

(١٤)

بهنكام جوانى كار هر دوجهان راست كن

كنج ايكن قبل دوجهان كارنى اكاله شروع
بول دليل ايده سنى سوق طريق مشروع

نيه موقوف ايسه اسبابى قبل استحضار
دو جهان كارنى اكاله چالش ليل ونهار

طوت برايش بهرتهيئى ايدوسك خوش تدبير
بو جهان ايشلرين اوّل كورهرك بى تقصير

شرعه توفيق ايله هر كارده سعى ايله منلم
بوله توفيق الهيه ايشك حسن ختام

اخروى ايشلرى وقتيله ادا ايت هر گاه
مخلصانه چالش اعماله صاقين ايتمه كتاه

(١٥)

دوستان و ياران را عزيز دار

جمله يارانى وعجبانى طوتوب عزتله
آنلرى ايله نوازش كرم وحرمتله

دوستلر لايق اعتزاز و تعدد لاريب
هم ولطفى دريغ ايلمك آنلردن عيب

اوقودوك انما الانسان عبد الاحسان
قبل اجبابى نوازشله معلب اى جان

اجنبى كورسه مروت قول اولور خدمت ايدر
عبده لطف ايتز ايسك كوه وبياباله كدر

ايله اعزاز احبابى يلورسك صادق
كسينك دروبنه در دوست طبيب حاذق

(١٦)

بادوست و دشمن پشانى كشاده دار

دشمن ودوست ايت لطف وبشاشت اظهار
قيلمه اعدانى بد انديشه حقارت اظهار

منحصر قابله لطف ونظرك اخواله
التفات ايله هم اعدانى بد انديشانه

قيل تجاهل سكا دشمندن ايرر جور واذا
ايده كور صبر وتحمل بولور آخر او بلا

آنى ظاهر ده محبك كبى طوت قيل تلطيف
تاكه دشمنلكنى ايتيه حاسد تضعيف

(١٧)

مادر وپدر را عزيز دار

پدر ومادرى اعزاز ايله قيل شاد وقرير
ايتمه حرمتده قصور انلرى لازم توقير

ايسترسك اولادكى عالى اولوه دائم ايرون
بولور آنلرى تعليب ايله عن دارون

والدينك اولور اولاده حق بسيار
امر ايدر انلره احسان ايله رب ستار

سكا خدمتارى چوق وقت طفوليتده
سبّا وقت شدائده دم كدرتده

هر دم اولاده فرضدر خدمات ايتمكار
باب اشفاق ومروته ثبات ايتمكار

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

(١١)

(١٨)

استاد را بهترين پدران دان

ايله استاده رعايت بيل آنى عين كبر
اوگردر علم وادب رفعتله همت ايدر

دائم آداب وصلاح اكرسه چكمكده سنى
رفعت قدرينه حصر ايلهدى فكر ودنى

وسخ جهلى براقور سنى پاك ايلر ادبه
قيلر اخلاقكى تعليم ادبله تهذيب

بويله استادى بيل اولى پدر ومادردن
ايله تحصيل معارف او هنر پروردن

جوهر علم وهنرله سنى تزيين وقرير
قيلر انجام ايدرم ايشته قويماً تبشير

(١٩)

فرزند را علم وادب بياموز

حلية علمله قيل اوغلكى تزيينه شتاب
شرف علم ومعارفله اولهٔ قائده باب

انتخاب ايله براستاد اكا بهر تعليم
اوگردوب علم وادب بكوسترهم نهج قويم

علم اخلاقله وليك ايتمكى غايت دقت
حسن اخلاق اولور انسانه بيوك اهليت

سفهادن ذكى اولاد اوزاغى اولسون پدران
ابتدى يونلر تجبه اولادى سفيل وكريان

اوغلك آرتيلوب ابتادون ايشون تحصيل
علم وآدابى اوله مظهر عزّ وتجيل

(٢٠)

دين را از بهر آن جهان ودرم را از برآى اين جهان نگاه دار

ديندر وضع الهى اكا واجب دقت
كه ديانله هر ايشده بولور انسان رفعت

دنى عقبا ايچون ايت حفظ وصيانت زيرا
امر دنى سوره چى اوّل او طالده خدا

اقجه بى صاقله بو دنيا ايچون الزم پاره
قاله تا ايشلرنى نسوهده يجاره

بوجهانده هر ايشى اقجه همان حاصل ايدر
بى تعب منزل مقصوده سنى واصل ايدر

احتياجه كوره حفظ ايله زر وسيم اى يار
اوله دنيا ايچون اغياره واروب متبادر

(٢١)

خرج باندازهٔ دخل كن

نه ايسه مصرفك ايله اكا بر حد تعيين
خارجه جيقمه اوحددن اولهم درسك امين

يوقسه لازمه آلوب حاجته كافى خرج ايت
حزم ودقتله تصرفله او حده درج ايت

بكه چوقى بورجه دوشوب بيت وقارك يقله
سكره چوقى بورجه دوشوب بيت وقارك يقله

ايدرك آخر حكايه ده بذل همت
ايدرك آخر حكايه ده بذل همت

قيل اداره ايشنى اخذ وعطاده دقت
اوشودر كنديى هم سوندرر آخر اوجاغين

بورطلندن ايلرو هر كيم اوزانسه اياغين
اوشودر كنديى هم سوندرر آخر اوجاغين

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

(١٢)

(٢٢)

در همه كار هاميانه روباش

اجته تفريط هم افراط هر ايشده اى مير
اختيار اوسط امرى قيلهرق ايت تدبير

خيردر اوسطى هر كارك آر وار بسيار
معتدل ريع ايله كتنى خوش ايدر سير بحار

پاغورك نفى جهان خلقه در بى پايان
پاغسه چوق سيل باصوب غرق اولورانس وحيوان

ايله هر كار و عمله وسط اوزره حركت
عون حقله اوله حاصل هر ايتكده بركت

اجتى معتدلانه هر ايشه سعى اى جان
كه وسط خير امور اولديغن ايله اذعان

(٢٣)

از مفسدان دور باش

ايلمه عطف نظر مفسد بد انديشه
سنى تاكه دوشورر مزبله تشويشه

كيم اويوب نفسه قيلر نار فساوى ايقاد
جلب ايدر ضرر خلق ايدبولور لعن ايله ياد

مفسدان وادى ذلته كزر ليل ونهار
روى راحت كورمز يونهٔ محتده بنار

مفسدنكار ايدر الفته مفاسد القا
سورتا كرچه بشر معنيده در ازدرها

هر زمان بويله ايراقلغدن اوزاغى اول صد ميل
كتورر باشه بلا ايشلرى دائم تسويل

(٢٤)

جوانمردى پيشه كن

اى پسر جود وسخا عادتك اولسون هردم
كه اولور مرد سخى جود ايله مرغوب ايم

سور ارباب سخاى دل و جاندن انسان
روز وشب ذكر جميل ايدرك ورد زبان

جلب ايدر ضرر خلق ترميه كيتسه بخيل
سودرر خلقه جوانمردى سور رب جليل

هر محله بشار آسوده بولور هم رفعت
كه اولور مرد سخى لايق عن وحرمت

اقتدار نجه سخاكار اوله دائم انسان
احتياج اهلى ده ايتمه هر گز نسيان

(٢٥)

بخانهٔ هر كه روى دست وزبان وچشم نگاه دار

هر كيمك خانه سته عازم اولورسين اى يار
دست وچشمى ديلى هم حفظ ايدبخى اول غمخوار

قيلمدن خانه يه كيدر رفقه خوش نيته
كورنوب اوصاحبن اذن ايسه كورنل صورته

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

(١٣)

الكى ماله او صاحبنك ايتمه دراز
يوقدر ال سوريه ميداندهدخى اولسه جواز

ادب وشانى محل سوزدن ايدوب حفظ لسان
احتياط اوزره سوز ايت اوليه دلكير انسان

هر يره عطف نگاه ايلمه حفظات كوزيكى
سوء آهو كبى هركس كوزيكى هم اوزيكى

(٢٦)

كم طمع وبى آزار باش

دوشمه دام طمعه مظهر حرمان اوله
قهر وذلت چكوب انجام پريشان اوله

عن وراحت كورمن حرصله تالان طامع
هر دم آسوده يشار عزله مرد قانع

مأكيان دانه ايچون اولدى كومسى ايچر سفيل
كبك ايدر قهقهه صحراده بولور رزق جميل

ايتمه مخلوق خدانى صاقين آزار اصلا
كيم اذا خلقه ايدرسه كورر البت اوجزا

(٢٧)

هرچه خواهى كفتن از جواب آن بيديش

سوز ديمك ايستديكنده دوشونوب بالاطراف
سكره ايراد كلام ايت دخيه كبسه كزاف

ايتمدن بدأ سخن فكر جواب ايت اكبرا
ديه سون اهل سخن نطقك ايشتدكده خطا

سوزه بدأ ايلهمدن ايله جوابك احضار
ايدسك سكره فصاحتله شروع كفتار

نطقكى مستمعين ايچى جاذبن تحسين
ايشته قانون كلامى سكا قيلدم تبيين

اشبو اسلوب ايله سوز سويله ولبك ايتمه شتاب
اوله تاكه سوزك پيمده جون صوت ذباب

(٢٨)

پيوسته آموزندهٔ دانش وهنرباش

ايله اوكرنمك ايچون علم وهنر جد كثير
ابتدى علملرى قرأنده ثنا رب يصير

هر كيم اوج هنر ودانشه تحريك ايدهبال
اولور اخلاقى تهذيب ايله ممدوح رجال

ذوالجناحين ايسه دائما بيل آنى سن اكسير
دنيوى اخروى آندن كورولور نفع كثير

ايله تحصيل كمال امريته سعى واقدام
تا من المهد الى اللحده اولوب مظهر تم

فقهٔ وتفسير وحديث ايدمسك صرف همم
بو علوم اهلنى طوت يار شفيق وهمدم

(٢٩)

پير آرا بزرك دار

پيرلر لايق تعظيم رعايت ايله
اى جوان اسكى سمن ذاتى حمايت ايله

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

(١٤)

کوردیکك آمده قبل انواع بشاشت اظهار
اختیار آدمه ایمکده مراعات ادبا
نجه بیل ایلسه مولاسه بنده خدمت
بیا کور خاطر پرانی همان ایت تعظیم

حال وخاطرلرینی بجدا ایدوب استفسار
باخصوص اهل محبت اولانه یا اهل وفا
آنی طوتمز یکی بنده کبی مولا البت
اوسته لر یقمز ایدر اسکی بنای ترمیم

(٣٠)

مردم‌را بنام نیکو خو آن

ایله انسانی کوزل نام ایله یاد وتذکار
حسن افعالی سویله کیشینك کورمه عیوب
ایتمه بد نام ایله برکیمسه‌یی یاد وتقبیح
فعل ودم اولادی حرام ایتمه کناهه جرأت
نام نیکو ایله یاد ایله اناسی هرکاه

فعل ودم ایتمه دخی کیمسه‌یی تقبیح ای یار
کندی عیبك سویله کیشینك کورمه عیوب
قیله اشراضه‌دوشوب فضکی خلقه ترجیح
خیر ایله ذکر ایدر انسانی مکارم خصلت
کوتو حالی اولانی نصح ایدرك قبل آکاه

(٣١)

از مردم متکبر وبخیل دور باش

کبریا حضرت الهه سزادر انجق
کورمجك شخص بخیل ومتکبر دور اول
متکبرلره کبر ایت دیدی شیر یزدان
اوزاق اول بخیل وتکبر ایدنه قیلمه نکاه
یونلره خاك مذلت اولور انجام مقر

کیم تکبر ایده ادنادر او شخص احمق
سنته اوغرامه الا اکا کبر ایت نور اولی
واقف سر حق صبر رسول ذیشان
ایتسون خلقی او بد خولره محتاج الله
باقی بخیل اقچه‌سی چوق هردمی محتاجه کچر

(٣٢)

قوانکری دزقناعت دان

هر نه ویردیسه خدا ایله قناعت زیرا
ایدر انسانی توانکر بو خزینه ممدوح
ایدمز مرده بیله حالی افشا قالع
رزقك اسبابنه لازمسه توسل ایتمك
بیل یقین کنز قناعتده غادر موجوده

کنزی بو کنز قناعتله ایدر کسب غنا
نائل اولمزسه بوکنزه اولور انسان مقدوح
پیش نامرده کیدوب قفرنی سویلر طامع
خلقی ازعاج ایله لایقمی تذلل ایتمك
طوتوپ اسبابی ایسته قیلر اعطا ممنوع

(١٥)

﴿ حمد بایان آن خدای مستعانرا عز وجل که این ترجمهٔ منظومهٔ پندنامه ﴾
﴿ بمحمد ختام رسیده از قارئان عیب پوشان امید دارم که ﴾
﴿ اصلاح خطا و تواقص کنند ﴾

پند نامه باقی ایدلش ترجمه
سویلدی راشد کهر تاریخی

بی کمان هر فقره‌سی حبل متین
دلکشا منظومه در میم یون
١٢٢٢

(١٦)

﴿ لمترجم الفقیر ﴾

قوی‌خاتمه‌جه کیشیمك مقتضیدر خلق عالمله
کرکدر علم اخلاقی کوزلیه ایلمك تحصیل
حقیقت اهلی تشبیه ایلمش دنیایی برجمره
بوآز مدته هرانکله لابقمی نزاع ایتمك
سکسنزان یاقوب آرایش دهره اولورخندان
کوررسك آشکارا آتش آلام کردونی
کیم ایچه ساغر دنیایی اولدی اولقدر بدمست
بیلور دانشوران عالمه نادانی کلامندن
بضاعه‌لیوق مسائل سردایله دعوای فضل ایتمه
کچر هر وقتی راحتله یشار عز وسعادتله
ایرنلر الی باقه تصویره پرنقشه‌در دائم
کوکل امید لطف ایتمکده محرقیض پیراندن
کیدنلر راه عشقه کوی جانانه ایرر آخر
طبیب حاذق خوشخوار ارسك اکلادم یاهو

پنا دنیاده درویشانه ترکایت کین وعدوانی
بولور نم الدلیل ایلر ارائه راه عرفانی
اقامتکه دکل یایمش کچه هر کس دیو بانی
اقامت کوریده اولمز قبول انجز اومهمانی
دوشون اول کچن مغرورتروت اهل سامانی
بیلورکن تیغ غمله ایلمش کربان نجه جانی
حذر قیل التهابندن دکلدر سوز پنهانی
کچر چوق دم آییلمز فارق اولمز خان ودکانی
کشی صوتندن اکلار زاغ ایله مرغ کلستانی
جیقار قلب اقچه‌لك صیرایت برازمیدانه بطلانی
براحقر قول اولورسه مظهر توفیق ربانی
ایدرمی آرزو ملك جهانی ذوق بستانی
دکلدر موره عیب ایسترسه الطاف سلیمانی
رفاه ایسترسن اول عازم بولور راه سعادتی
کل ایچ عین شفادر بو دوای پند لقمانی

دلر راشد چو سیاره فلك قیلمشدر آواره
دیار درد ده چاره اومی الطاف رحمانی

(١٧)

﴿ مطالعه‌یه سزا بربهاریهٔ فرح افزا اولمغله بومحله درج وترقیم قیلنمشدر ﴾

زمانی کلدی ایشته نوبهارك
دموع عاشق آسا جاری انهار
لسان حاله اشیای عالم
غنیمتدر بهار ایامی ضایع
کوزین آچمش ایدر ترکس تماشا
آچلدی وردحمر انسانی آسا
بلابلر کولدی دندانی کوردی
بنفشه باشن اکمش پرسجده
طاتوب می برجواندن آمدی شمدی
اوتورمش بلسمین یوز آقلیله
اولنجه زلف سنبل تجه بخشا
قرانفل همدم اولمش ضمیرانه
حجابندن کلنجك چوق قیرارمش
بوکون شیوکوب لشر ایتدی خوشبو
هزاران قیلمش اظهار افتخارك
صدفی ایسترسن رنجانه تقدم
درخت اوزره طوور جنار جون نار
قیلر لیلاق بشاشته تمایل
بوموسم آچدی باق بازار صد برك
نه خوشدر مست اولنجه سیمتار
بوکلشنده دیلرسن ذوق جاوید
کولر کلشنده کل مسرور سنبل
تهاندر نار عشق احراق ایدردل
ایدر باد صبا دائم تنسم

کولر وجهی کبی کل اول نکارك
صداسن سیحدم کوش ایت بحارك
هپ اولش سیحه خوانی کردکارك
صفا بولقدر آمالی کبارك
زیبمك پیلمش ازهار اعتبارك
فرح بخشا بودم ذوق مسارك
می ایچمش ارغوان چکسون خمارك
کلك بایندم عرض ایلر نثارك
الندن بالی بالی اختیارك
ایدر حفظ اخلامور قلبه وقارك
براقر عاشقك سیر وقرارك
چیقارلر باشنه هر کلمدارك
دوواق باشنده اورتمش ازارك
بقار اکسارنی هرسو کوارك
فرحناك ایتدی خوشبوی جوارك
بودم یك رنك اولان طوتدی شکارك
ویروب زرین قدح مست ایله یارك
فدا جانله قبل هرنیسه وارك
زبونلر حالی افشاندن هزارك
اوجاله طرزی بکزر لاله زارك
ایشتمز بلبلك فریاد وزارك

تماس اینمکده جسم دلیرانه | آیار کیسولرك هرشیوه کارك
کلك آجیش نشان بی محابا | کوروب بلبل بونی آرتیردی زارك
یازیلی دفتون اولوب قیلمشده فرباد | که واردر حق ترك اینمه دیارك

نظر قیل صالقمه آویزه آسا | که کوسترمکده روی اقتدارك
آلور اقساکان بوشب صفادن | فرح بخشاسیدر هی دلفکارك
منجم وقت سعد و نحسی کوزلر | دکل عاشق بیلن لیل ونهارك
ایصرغان مروزه اینمکده در ناز | ایشی عکس اوزره اولمش روزکارك
کرکدر جور اغیاره تحمل | سون روی کلی خوشی کوردی خارك
عجول آخر چکر زخم ندامت | تأنی دأیدر حکمت شعارك
ارشدیر ای ضیاپو اهل دلدن | اوله رهبر یکا پو یادکارك
ایدرشدت که یوقدر رحمی جرخك | بقاع صبر اوله جای قرارك
ظریفانه کرك الشاد اشعار | سکوت ایت یوقسه راشد اقدارك

برلکلك ایله رکبوتر میانده جریان ایدن مناظره ومحاورهٔ لطیفه

مرحبی که خبر ندا رد ازاب زلال | منفادر در آب شور دارد همه سال
اجتماع اغشدی لکلکله کبوتر بر صباح | بهر صحت طوردیلر هیچ اجتیوب فتح جناح
لکلك ایسته دی کبوتر چکسون ذل وتعب | ذروه به ایصاله دائم فکر ایدردی برسبب
ایتدی لکلك مقصدین افهام ایچون فتح کلام | ارقداش حالك نصل اجلاً اولسون وبریام
یوله سفل یرده کوردیکچه سنی قلم حزین | اکلارم شویله. معیشتجه دکلسك بك امین
یو عجلکدر وخیم آب وهوایی هم مضیق | یوقی نظارت یوندہ مسکنجی طوتارسك ای صدیق
طاقت وفر قالمامش سنده جناحکدر قدید | رأی ومشاورکده برجر کیتلك اولمشدر بدید
جاره ساز اولمق مهام حالکی کوردم وخیم | دیکلسن نصحم اولورسك دشت عزتده مقیم
کوش ایدوب یوسوزلری قالدی کبوتر شادمان | لیك راه اعتذاری طوتدی برخیلی زمان
لکلك اصرار ایتدی یاهو ایله تحریك جناح | یولق ایستوسن صفا بختنا محل کوی فلاح
اوچمقه قادر دکلسن راکب اول کل دوشمه | بن نیچه مرحلهٔ حفظ اینندم آلوب آغوشمه
اولدی فوق العاده یوسوزدن کبوتر شادمان | کوهساره طوغری لکلکله اوچوب قالدی هان
فکر ایدوب لکلك انك فکرین دیدی اولدچین | ذروه ده یولق ایچون ارزاقی تاچار اولیه
فهم ایدوب لکلك انك فکرین دیدی اولدچین | رزقی مخلوقك ورمزمی رب العالمین

سن فصل طالب ایسك رزقکده طالبدر سنی | رزق مقسومك تأسف اتمه جالبدر سنی
کوتی ایدمجه بویله یند اولدی کبوتر شمسار | کیتمکه لکلك ایله تا ذروه به ویردی قرار
متفق اولدی بولسرین اوچدیلر برخیلی دم | ذروهٔ مقصوده آخر ایتدیلر وضع قدم
چوق بلادی دزوه دن کوردی کبوتر ابتدای واه | عمریی بووقته‌دك قیلدم جوقور پرده تباه
بولدی انواع حبوب ودانه‌لر جاری زلال | خیلی همچنسن کوروب آندلره ابتدی حسب وحال
لامسنده لکلکك اکل ایتدیلر تازه طعام | عرض شکرانه کبوتر باشلامشدی صبح وشام
هریرنده ذروه‌نك دولو حبوب ودانه‌لر | دست قدرتله یاپلمش بولدی یك چوق لانه‌لر
اینمشده دائم کبوتر لکلکه بی حد نیاز | یپلمامشدم قدرینکی عفویات بی ای سرفراز
اولدی لقلکله بکا بو جای روح افزا مقر | قوریلیوب دام محدثی بولدم عزوفن
ایتمه ای لسان ایدر دعوت همیشه اولیا | ذروهٔ وجد وصفایه آدمی اهل وفا
ایلمشلر چوق کتاب انشا برای انتباه | قوریلیوب اندوه‌کز دونمدن بوله اخوان رفاه
ماسوی قیلندہ چوق دفتر اسرم قیل رها | صحبت اهل صفایه ایله محرم ای خدا

عمدة المحققین عزیز لسی حضرتلرینك توحیده دائر
اثر برکزیده‌لریدر

هر نقش که برتختهٔ هستی پیدلست | ان صورت ان کس است کین نقش آراست
دریای کهن چو برزند موجی نو | موجش خوانند ودر حقیقت دریاست

سر وحدت حضرت جامینك

سر وحدت منطق الطیر ست جامی لب ببند | جز سلیمانر آنشا یدفهم این اسرارورا

سیدالطائفه جناب جنید بغدادینك قدس سره

البحر بحر علی ما کان فی قدم | ان الحوادث امواج وانهار
لاتحجبنك اشکال نشأ کلها | عمن تشکل فیها وهی استار

حضرت مولانا ومولی العارفینك قدس سره برغزل مستزاد برکزیدهٔ عارفانه‌لری

هر لحظه بشکل آن بت عیار برامد | هر دم بلباس دکران یار برامد
دل بردونهان شد | که پیر وجوان شد

کاهی بتك طپنت خصالی فرو رفت | کاهی زلك وکله کل فخار برامد
غواص معانی | زان پس بجهان شد
که نوح شد وکرد جهانرا بدما غرق | که کفت خلیل وبدل نار برامد
خودرفت بکشتی | آتش کل ازان شد
یوسف شد وازمصر فرستاد قمیصی | از دیدهٔ یعقوب چو انوار برامد
روشنکر عالم | نادیده عیان شد
حقا که هم اویودکه اندرید بیضا | دوچوب شد ویر صفت مار برامد
میکرد شبانی | زان فخر کیان شد
میکفت دمی چند برین روی زمین را | عیسی شد ویر کنبد دوار برامد
ازبهر تفریح | تسبیح کنان شد
بابلجه هم اویودکه می امدومی رفت | تا عاقبت ازشکل عرب وار برامد
هرفردکه دیدی | دار ای جهان شد
منسوخ تباشدجه تناسخ بحقیقت | شمشیر شدودکف کرار برامد
ان دایر عیار | قال زمان شد
فی‌ذکه هم اویودکه میکفت انا الحق | منصور نبود آنکه دران دار برامد
درصورت بلهی | دادان بکمان شد
روی سخن کفر نکفته است نکویید | کافر بود انکس که بانکار برامد
منکر مشویدش | ازدوزخیان شد

سوفیانه بر بیت

حدیث مشکل و سریست مغلق | که در کون ومکان کس نیست جزحق

وارد خاطر عاجزی اولوب بورایه درج وتنبیهی مناسب کوردیکم بعض تواریخ بلیغه وقطعات فصیحه وابیات لطیفه درکه بروجه زیر بیان اولندور

مشاهیر اولیاء کرام وسر آمدان جهابذهٔ عظامدن نجم‌الدین الکبری قدس سره حضرتلرینك هلاکو وقعهٔ جکر سوزنده جهاد سوری شرف ومنزلتدن دخی نفس نفیسلرنی خالی قوبیرق هلاکو عساکریك درکار فیض اکتناهریه هجوم‌ارتده اوعساکر مفسدت مقاصریه طاشار ایله بالتقابله جهاده دوام وآخر الامرجام شهادتی توشله عزم دارالسلام ایلمش اولدقلری کتب سیر ومناقبده برتفصیل مسطور اولوب مشار الیهك تاریخ ارتحاللرینی مشعر وقتیله انشاد ایدلمش برقطعهٔ بلیغه یوعله درج اولندی.

شمس اقلیم بقا نجم الدین | ایلدی غربه کوچوب مُلك ضیاء
دیدی کورك اهلی مناسب تاریخ | کلدی بربانك ایله (شاه شهداء)

٦١٨

حضرت مولانا ومولی العارفین قدس سره العالی شیخ شهید مشار الیهك سوزنده غربه‌ده هنکام شهادتلرنده واقع اولان حالی اشراب ایدن بر قطعهٔ بلیغه

صوفیانه اشاد یورمش اولمله کذلك درج ایدلدی

ما ازان محتشمانیم که ساغر کیرند | نه ازان مفلسکانیم که زلاغر کیرند
یکی دست می خالص ایمان نوشند | یکی دست دکر برچم کافر کیرند

مدد رس ضعفا سرفراز هر دانا | مدار جمع اکابر جناب مولانا

مولانا ومولی العارفین جلال الحق والملة والدین قدس سره حضرتلرینك آفتاب جسم جلالکری مغرب عالم قدسه غروب ایلدیکنده همه یکانه وآشنا ومؤمن وترسا طرفلرندن کال اضطرار وحزن بسیار ایله کونا کون عزا و ماتم وقوع بلنه اولوب احوال حزن اشتمالنه دائر سویلنمش ابیات ماتم آیلدن بر قاچ بیت حزین بورایه درج ایلدی

فرو رفته بخاك آن مهر افلاك | چرا بر سر نریزم هر زمان خاك
بریده از جبن کك بهاری | چرا چون ابر نخر وشم زاری
فرو مرده چراغ عالم افروز | چرا روزم نکردد شب بدین روز

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

﴿ مشارالیه حضرتلرینك وقت ارتحال عالیلرنده انواع حالات عجیبهٔ دهشت افزا ﴾
﴿ وقوعه کلدیکی کتب مناقبده مسطور اولوب تاریخ ولادت علیهلری ﴾
﴿ (شمس صدیق) لفظی اولدیغی کبی تاریخ رحلت سنیهلریده عبرت ﴾
﴿ کلمسی اولفله بویله سویلنیلن تاریخ و تعزیه لردن برقاچی ﴾
﴿ درج ایدلدی قدس سره الله العالی ﴾

پنجم ماه در جماد آخر بود نقلان ملاذ هر فاخر
سال هفتاد ودویده بعدد ششمداز عهد هجرت احمد

اوجدی سوی حقه سیمرغ کمال وهمت اوله اهل دله تاریخ وفاتی غیرت
شرح عشق ارمن یکوم بردوام صد قیامت بکذر دوان تا تمام

﴿ جناب شمس تبریزینك قدس سره حضرت مولانا ایله قونیده ملاقات ومدت ﴾
﴿ معلومه خانهٔ والالرنده مکث ومصاحبتلرندن مکره لسبب یقتضیه شام شریفه ﴾
﴿ عزیمت واوراده مسافراً اقامت ایدکلری اثناده مولاناي مشار الیه ﴾
﴿ حضرتلری مخدوم مکرملری جناب ولدی شامه بالارسال حضرت ﴾
﴿ شمسی قونیایه دعوت بیوردقلریده اولبابده جناب شمسه تقدیم ﴾
﴿ ایجون انشا بیوردقلری غزلدن ایکی بیت بوحله درج ایدلدی ﴾

بزا نهای شیرین بیها نهای رنکین بکشید سوی خانه مه خوب وخوش لقارا
اکر اوبوعده کویدکه دم دکر بیلیم مخورید مکر اورا بفریبد او شمارا

کذا بر قطعهٔ غرالری

ای خوشا شب کز وصال یار مارا دوش بود مشتری در طالع وخورشید در آغوش بود
هر قدم کز می بن دادی بکفی هوش دار ای مسلمانان دران حالت چه جای هوش بود

کذا

درخت آتشین دیدم ندا آمد که جانانم مرا میخواند آن آتش مکر موسی عمرانم
دخلت الیه بالیلوی وذقت المن والسلوی چهل سالست چون موسی بکردین بیابانم

بیت

ناموس وجاهی جاهه آنان مولویلرز دنیای دونی کاهه صانان مولویلرز

دیکر

ایتز بلا دمنده دخی خضره التفات عشق ابتلاسنك بدلا مولویلری
در راه وصول ایچنجون بفرموده است که عبور
از علوم ووصول بمعلوم
زدانشها بشوم دل زخود خود را کم غافل که پیش دلبر مقبل نشاید ذوقنون رفتن

تاریخ وفات شیخ سعدی رحمه الله

های روح پاك شیخ سعدی چو در پرواز شد از روی اخلاص
یکی پرسید سال فوت کفتم زغاسان بود از ان تاریخ شد خاص

﴿ جناب عبدالرحمن منلا جامی رحمه الله ادای فریضهٔ حج شریف ایدرك شام ﴾
﴿ طرفنده خراسانه قدومله نده شاعر فاضل شهیر مبرعلی شیرك منلای ﴾
﴿ مشار الیهك تهنیت قدومی حقنده انشا ایدیکی قطعهٔ لطیفهٔ بلیغه ﴾

انصاف بده ای فلك مینا فام تازین دوکدام خوبتر کرد خرام
خورشید جهانتاب تواز جانب صبح یاماه جهانکرد من از جانب شام

بنه بوشاعرك بر رباعیسی

از بهر هلال عید آن مه ناکاه بربام دوید وکردهر کوشه نکاه
هرکس که بدید کفت سبحان الله خورشید برآمدست میجوید ماه

تاریخ وفات جامی

جامی که بود مائل جنت مقیم شد فی روضة مکرمة عرضها السما
کلك قضا نوشته روان بردر بهشت تاریخ او ومن دخله کان آمنا

﴿ باغداد حوالیسنده وقتیله انشا ایدلش پرجسر صین حقنده قوریلمش تاریخ سلیمدر ﴾
زنحت اوکلدره ما زفوق اوکلدریم ازین سبب شده تاریخ او (کلدرکه ما)
﴿ دلنشین سورنده بنا ایدلش برمناره حقنده تاریخ کزین ﴾

تعالی شانه الله اکبر

﴿ شام شریفده بودن اقدم ناکه وقوع بولان شدتلی حرکت ارض حقنده ﴾
﴿ شاعر شهیر روحی بغدادینك تاریخی ﴾

ایشیدن اولدی یوتاریخی لرزان روحی کیجه ساعت ایکیده زلزله یقدی شامی

﴿ درعلیاده وقوعه کلن حریق کبیر مشهور اوزرینه اجلهٔ کرامدن ﴾
﴿ سید هاشم افندینك لفظاً و معنیً تاریخی ﴾

اولدی یك قرق اوجده احراق کبیر

﴿ فوق العاده شدت سرما حکم فرما اولوقرق خلیج کاملاً واستانبول ایله ﴾
﴿ اسکدار میانی شدیداً انجماد واوصرمده لمك تیمسی اون سکز پارمه ترق ﴾
﴿ ایتمش اولدیغی اهل تاریخ مع التعجب بیان ایتلریله موسی الیه هاشم ﴾
﴿ افندینك بوقطعهٔ نادره حقنده کذلك لفظاً ومعنیً انشاد ﴾
﴿ ایلدیکی تاریخ کزین ﴾

بول اولدی اسکداره یك اوتوزده آق دکز طوکدی

﴿ بر مدرسه حقنده تاریخ مناسب نظم ایدلمشدر ﴾

یازدی تاریخی کلوب ادباء فاطلبوا العلم ایها الاخوان

﴿ بروسه ده کائن اسمعیل حقی قدس سره‌نك انشا ایدیکی مسجد شریفه ﴾
﴿ سویلدیکی تاریخ سلیس مناسب ﴾

قال للتاریخ بانیه التقیر تم بیت الله صلوا واعیدوا

(طیرزونده کائن اسکندر پاشا جامعنك تاریخی)

هرکس که کند چنین بنائی تاریخ تمامش بکفتم
هرکز نخورد در آن جهان غم ازمثل خیرك عددکم

﴿ ارضروم‌ده کائن جامع کبیرك تعمیرینه سویلنمش ایکی لطیف تاریخ ﴾

شرح چکمه‌داغ یافدم کوز کوزاینده‌سینه‌می تا کورنلر داغی تاریخن ایشونلر عیان

(چشمه میدانندهکی سلطان محمود اول طاب ثراه حضرتلرینك والدهٔ)

(علیه‌لرینك چشمه‌سنه وهی قدیمك تاریخ سلیمی)

اولدی تاریخه سزا ای وهبی چشمهٔ والدهٔ خان محمود

(صدر اسبق قوجه راغب پاشا مرحومك کتبخانه‌سنه شامی مشهور ذهنی)
(افندینك انشاد وتقدیم ویاشای مشار الیهك تقدیر ایتمش اولدیغی)
(تعمیرلی تاریخ مهمل نفیس)

نوله بریت ایله ذهنی فلکه تاریخن خالدن ساده رخ مهروش ایتسه املا
بوکتابخانهٔ علم اولدی بتوفیق خدا وقف صدر الوزرا حضرت راغب پاشا

(غریب الدیار بردرویشك وفاتنه سویلنمش بریت مناسب)

آرادم بوجهاندە یار خوشخو اجل کلدی دیدی یاهو دیدم هو
(بابیورت اشراقدن اوزون اسمه اغاتك تاریخ وفاتی)
قیصه در عمری جهانك اوزون اسمه کوجدی

(مداح مشهورقیز احمدك وفاتنه طرفلرندن برذاتك سویلمش اولدیغی مناسب تاریخ سلیمی)
بکریی یوزدی یوشب فیز احمدك مرد اجل

(جیجك علتندن وفات ایدن برصبی حقنده مشارالیه تقشیدن رفقی)
(افندینك انشا ایدیکی تاریخ حزین)

یدی یاشنده جیجکدن اسوب نسیم اجل آچیلدی کل کبی سولدی علی عبدالله

(الا ان اولیاء الله لاخوف علیهم ولاهم یحزنون)

(محبوب حقیقی مشهور دوکللی بابانك ارتحاله اشبو آیت جلیله‌نك تاریخ)
(واقع اولسی غماشیدن اولوب اسمی حافظ مصطفی ولشه‌لی وقتنده)
(سوزاری صفا بخشا ایدی)
(وفاتنه طرفلرندن برذاتك سویلدیکی تاریخ کزین)

علایق عقده‌سن چوزدی دوکلی قید هستیدن

(کامل پاشا مرحومك صدر اسبق قبرلسی محمد پاشانك ارتحاله سویلدیکی)
(تاریخ سلیمدن برقاچ بیت بوحله درج ایدلدی)

ارتحال ایدی قبرلسی وزیر آجیبوب اغلادی پیردیرنا
عفت وصدق وحیثیه بنام ایدی بین الوزرا والوکلا
یازدیلرسنك مزاوه تاریخ جنته کندی محمد پاشا

(سرفراز کشورسخا قپودان عالیشان دریا جناب غازی حسین پاشا علیه)
(رحمة ربه الاعلانك ارتحاله واصف افندی مرحومك انشا)
(ایلدیکی تاریخ کزین)

یوالکرم غازی قپودان حسین پاشانك کتتی روحی دومن طوندی یم عقبایه
یلکن فلك تلن یاصدیره‌رق باد اجل غرق اولوب بحر محیط کرم مولایه
کوهرجسمی ضیا بخش ایدی سطح بحره خال ایدی زورق اقدامی لب دریایه

واصفا حقه نیاز ایله دیدم تاریخن
کلشن عدن اولیه مسکن قپودان پاشایه

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

(قپودان دریا آتشی محمد پاشا مرحومك ارتحالنه شامل صفوت اقدمینك)
(سویله‌دیکی تعمیه‌لی تاریخ بلیغانه)

شکل کرد آنله تاریخی بازای صفوت سوی فردوسه پویا کندی محمد پاشا

(هند علماسندن رحمة‌اء اقدمینك عقائد واخلاقه دائر تألیف ایتدیکی)
(اظهار الحق نام کتاب حقنده برادیمك تورهلی تقریظی)

جانًا من رحمة‌اء کتاب

(لفظاً ومعنیً سلیس برسال تاریخی)

نه رعنا لفظاً ومعنیً بوتاریخ بیك اوچیوز التی یناً سال هجرت

(ارضرومله ذهنینك)

ذهنی مزاده وبرمه متاع بلاغتی بوچارسوده معرفتك مشتریسی یوق

(اجلهٔ صوفیه‌دن برذاتك روح حقنده سویله‌دیکی بیت)

الروح فخ یترب الجسم مختبل لکن یصادبه عنقاء عرفان

روح انسانلر طوراق مستور قالق جسم ایله لیك آنکله دمبدم سیمرغ عرفان آولاتور

(امام شافعی رضی الله عنه حضرتلرینك زادهٔ طبع والاری اولان قطعات)
(بلاغت آثارلرندندر)

یا اهل بیت رسول الله حبکم فرض من الله فی القرآن انزله
یکفیکم من عظیم الفخر انکم من لم یصل علیکم لاصلاة له

یه امام مشار الیه

یا راکباً قف بالمحصب من منی واهتف بساکن خیفها والناهض
سحراً اذا فاض الحجیج الی منی فیضاً کملتطم الفرات الفائض
ان کان رفضاً حب ال محمد فلیشهد الثقلان انی رافضی

وله کذا

اذا نطق السفیه فلا تجبه وخیر من اجابته السکوت
سکت عن السفیه فظن عی عیت عن الجواب وما عییت
ولکن ارتدیت بثوب حلمی وفارقت السفاهة ماحییت

جهان حسن نکار ماست مهآت فشاهد وجهه فی کل ذرات
عوام الناس این عرفان چه دانند طریق وحالت مستان چه دانند

(بیت)

ای نیست پردهٔ که نباشد نوای تو عالم پرست ازتو وخالیست جای تو

(بر قطعهٔ بلیغه)

تذکر جمیلی مذ خلقتك نطفةً ولانفس تصویری لشخصك فی الحشا
وفوض الی الامر واعلم باننی لانفذا حکامی وافعل ماانشا

(بیت)

لوام زلیخا لورثین جبینه لاتزن بالقطع القلوب عن الایدی
درپش حسن یوسف ایدی بریده سلست درپای دلبر من سرها بریده یدی

ارنی بطور موسی زچه گفت هیچ دانی شنودز دوست حرفی وگرشنیده لن ترانی
چودرسی بطور سینا ارنی بگوی ومکدر که بر زدایر تمنا بجواب لن ترانی

(بیت)

نی جستو خواهی که جنان میشود هرچه خدا خواست همان میشود
دلخواهك اوزره اولزایش سویلیکده صبح وشام همیشه مراد ایتمه همان حاصل اولور دیر الانام

ومن یقف آثار الهزیر یذل به طرائق حمر الوحش اذ هو واقع

کیم ارسلانی یکلرسه منافع بولندی صیدندن
شکار ایتدیکه گوری شیر اولور لطمك بیوب رقصان

(بیت)

ای دل بودمد بیل غنیمت عمری حضرایت طاعته
آنی دکل معلومکز عودت ایدرمی ماسبق

(قطعه)

بر دلبر اعتاب قیل آن وکل ایله موصوف اوله دکلکه ملاحته مال ایله
الدانمه حسن صوری به آچ چشم معنی بی دلشاد اولورمی حسن سریع الزوال ایله

کیم اولسه مظهر عرفان کاحق فیض ایدر احسان ره عرفانه سالك اول بر بولدر مطلب محمود

رفیق ایت حسن اعمالی چیقار خاطردن آمالی قوایتسون قیل ایله قالی حسد پیشان نامسعود

کوکل ربط ایلمه جاهه چالش کل علم بالله بنای غیری صرف ونحوه حصر ایتمکدیدر مقصود

الك طوتمشه ساجدل اولورسك عارف مقبل که مفتاح در عرفان اوصاجدلده در موجود

فقیم کاسه لیس قمت مردانم ای راشد عنایتدر امیدم بشقه سرمایم ایسه نابود

(خاتمیك)

کلشنده بلبلانچه خوش آوازه عندلیب جولر کی سرشك آفیدوب بنده چاغلرم
زاهد کی حرارت دوزخدن آغلادم بر آفتاب تازه کوکل وردم آغلرم

(کذا)

دیدهٔ هدهده آینه ایکن قعر زمین دانهٔ دامی سرانجام نهاد کوستردمن

(صبوحیك)

دلبرده مرام آن اولور اندام دکلدر کیفیت اولور میده غرض جام دکلدر

(کذا)

پدر را نابکی همراه آن شیرین پسر یغم الهی باشد آن روزیکه او را بی پدر بینم

اسکی بر بیت کزین

ایچر اخلاق اختلاق جامه حسن دلبری شمعه سد لون اورسلر اولز مبدل شمامسی
در نکنجد عشق در کفت وشنید عشق دریا بیست قعرش ناپدید

درنکنای حرف نکجد بیان ذوق زان سوی حرف وقطه مکابات دیکرست

(قطعه)

بیان ذوق صیغمز نکته‌لی حرفه ای دانا رموز ونکته سن عاشقلر اکلار داور عشقك
بیلمز فضله بوردقچه ذهنك حیرتك آرتار سکا سانیسی اشراب ایچینجه کوثر عشقك

(بیت رعنا)

علو همت استغنا ایدر عرض تمامقدن سپهر سفله‌یه ناز ایتدیرن طمع بلند مدر

(کذا)

شمیم کاکلك آلش نسیم کلشنده دیشکه سنبله‌سنده امانت اولسون بو

(قطعه)

اغاندر بلبلك آوازی کلشنده صدا ایلر خوش الحانله نمازین صبحدم عشاقی ادا ایلر
نداسی لکلکك یارب لك الحمد لك العزه دوایر بیکرجه آواز اهل دل جانفدا ایلر
همه اشیای عالم خالقی تسبیح ایدر هر دم خروس آهوغم قوش صانمه بیهوده ندا ایلر

(بیت)

پیش مرشده تن قیلمه میت آسا غسل اولوب لوث سوادن تجهیلك اوله مرید

(دیکر)

بدید ایکن ضرر اقتران شیشه وسنك خلاف جنس ایله الفت بلا دکلدنه در
سرشك چشمه باق سوزمه دردن که مرد مزاده در دوشمش نظردن

(ایراد مثل اولدرق)

جسودك تیرلومندن ایدرمی مارقان شکوی چکرمی ثقلت زنجیردن شیر ژیان پروا

(بیت)

قوروب دام حیل کوزیاشی دانه ایدر سالوس کورنجه کریه مرغانی آقاراغزی سوپی هربار

(دیکر)

مسلك صدق ووفادن انحراف ایتز کبار کلشنی ترك ایلمز ذوق آندن المشدر هزار

(صائب مشهورك ایماتندن)

عروس حضرت قرآن نقاب آنکه براندازد که دار الملك باطن را مجرد بیندار غوغا

(قطعه)

دکلدر اهل ظاهر مطلع اسرار قرآنه کزر صحرا ده آهوی حرشمسی حس ایدر کوران
کورن اهل بصر در نور شمسی قیل وقال ایتمه بیلنمز سر قرآن اولینجه مظهر عرفان

(بیت لطیف)

کرکرم خواهی طلب کن صائب ازخاك نجف کرکسی منت کشد از سروری باید کشید

(کذا)

(فاشارت الیه قالوا کیف نکلم من کان فی المهد صبیا)

زده‌وی بسته کردچون زبان معنی شدیدا بکفتار آورد خاموشی مریم مسیحا را

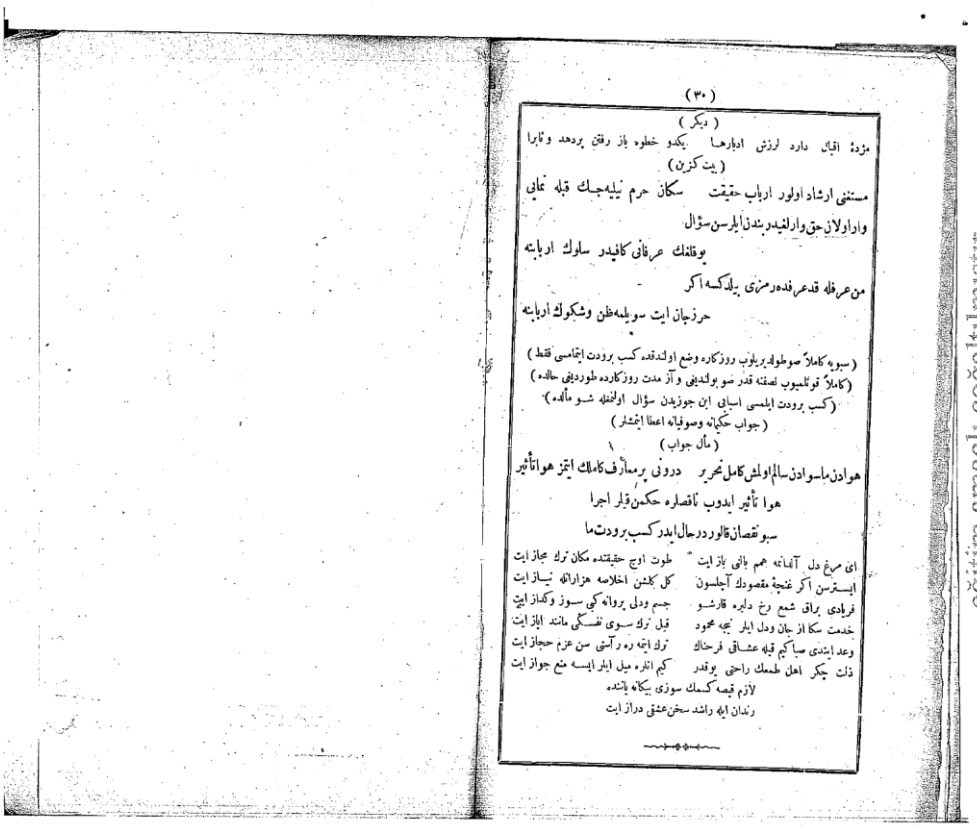
(دیکر)

سیکاران بجوش آیندان هرحرف بچمنزی غرد باد آورد الدك نسیمی نیستا نیرا

(دیکر)

سخن بمردم فهمیده عرض کن صائب بشوره زار مکن صرف آب حیوانرا

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

(۳۰)

(دیگر)

مژدهٔ اقبال داره لرزش ادبارها یکدو خطوه باز رفتن پردهد وتارا

(بیت کزین)

مستغنی ارشاد اولور ارباب حقیقت سکان حرم نیله جك قبله نمایی

وار اولان حق وار لفیدر بندن ایلرسن سؤال

بوقاعدك عرفانی کافیدر سلوك ادبابه

من عرفه قد عرفه رمزی یله کسه اکر

حرفجان ایت سویله ظن وشکوك ادبابه

(سبویه کاملاً صوطوله بریلوب روزکاره وضع اولندقده کسب برودت ایتمسی فقط)

(کاملاً قوتلیوب نصفنه قدر صو بولندیغی وآز مدت روزکارده طوردیغی حالده)

(کسب برودت ایلمسی اسبابی این جوزیدن سؤال اولنمله شو مأله)

(جواب حکیمانه وصوفیانه اعطا ایتمشلر)

(مآل جواب)

هوادن ماسوادن سالم اولمش کامل نحریر درونی پرمعارف کاملك ایتر هواتأثیر

هوا تأثیر ایدوب تا قصاره حکمن قیلر اجرا

سبو نقصان قالور درحال ایدر کسب برودت ما

ای مرغ دل آشیانه هم باقی باز ایت طوت اوج حقیقتده مکان ترك مجاز ایت

ایستیرسن اکر غنچهٔ مقصودك آچلسون کل کلشن اخلاصه هزارانله نیاز ایت

فرهادی یراق شمع رخ دلبره قارشو جسم ودلی پروانه کبی سوز وکداز ایت

خدمت سکا از جان ودل ایلر نجیه محمود قیل ترك سوی نفسکی مانند ایاز ایت

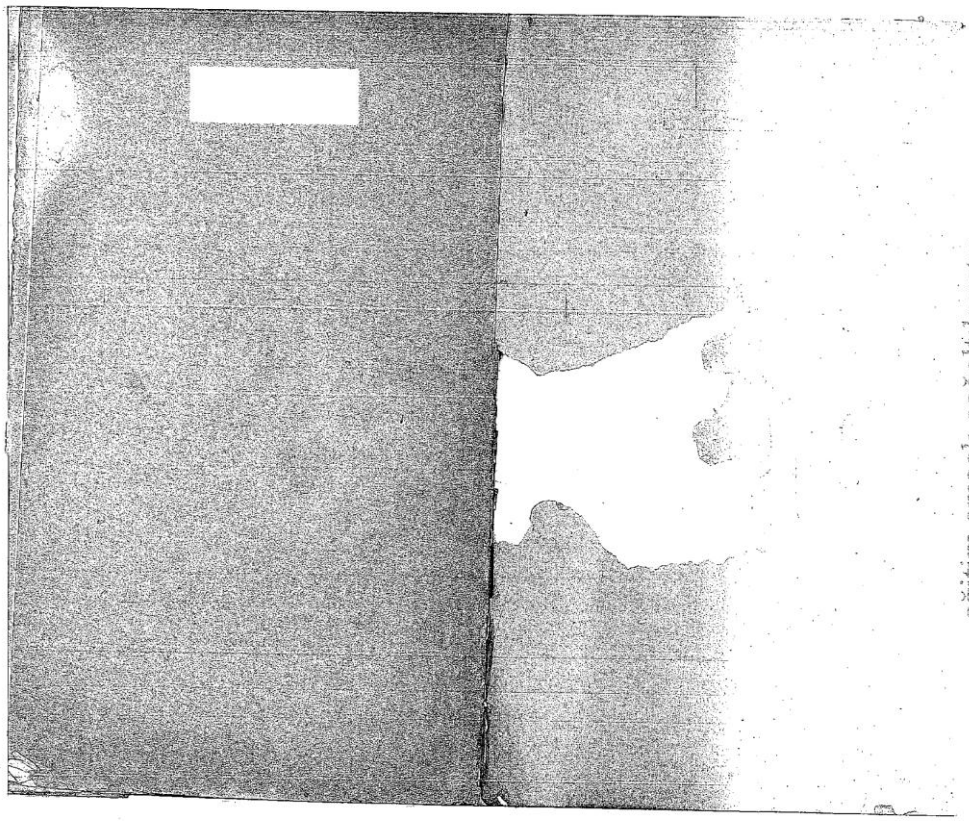
وعد ابتدی صباکیم قیله عشاقی فرحناك ترك اینه ره رآستی سن عزم حجاز ایت

ذات بیکر اهل طمعك راحتی یوقدر کیم انکره میل ایلر ایسه منع جواز ایت

لازم قیمه کسمك سوزی بیکانه باشنده

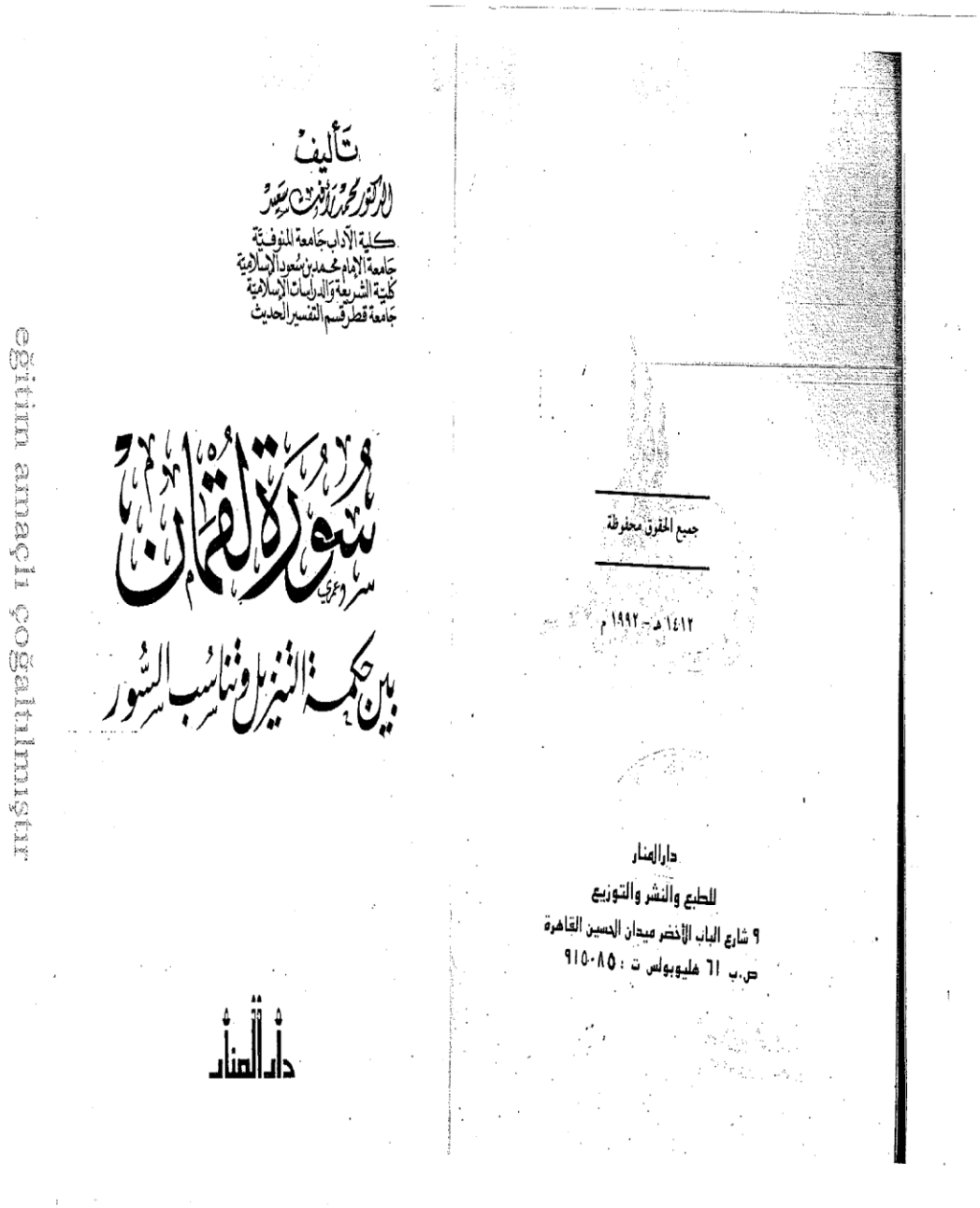
رندان ایله راشد سخن عشقی دراز ایت

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

EK 3: Saîd, Muhammed Re'fet. (1992). *Suretu Lokman beyne Hikmeti't-Tenzil ve Tenasubü's-Suver*. Kahire: Darü'l-Menar. (İSAM Kütüphanesi, 297.17 SAİ.S).

تأليف
الدكتور محمد رفعت سعيد
كلية الآداب جامعة المنوفية
جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية
كلية الشريعة والدراسات الإسلامية
جامعة قطر قسم التفسير الحديث

سورة لقمان
بين حكمة التنزيل وتناسب السور

دار المنار

جميع الحقوق محفوظة

١٤١٢ هـ - ١٩٩٢ م

دار المنار
للطبع والنشر والتوزيع
٩ شارع الباب الأخضر ميدان الحسين القاهرة
ص.ب ٦١ هليوبوليس ت : ٩١٥٠٨٥

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

المقدمة

نحمدك اللّهم ونستعينك ونستهديك ، ونصلى ونسلم على خاتم أنبيائك ورسلك سيدنا محمد ... وبعد :

فقد مَنَّ اللّه علىّ بإتمام بحث تحت عنوان « الترتيب والتناسب فى آيات القرآن وسوره ودلائل الإعجاز » .

وكان من نتائج هذا البحث إثبات أن القرآن الكريم كما أنه معجز بحسب فصاحة ألفاظه وشرف معانيه ، فهو معجز - أيضاً - بسبب ترتيبه ونظم آياته ، حيث يقوم بين جمله وآيه وسوره تناسب بارع ، وارتباط محكم ، وائتلاف بديع ينتهى إلى حد الإعجاز ، خصوصاً إذا لاحظنا نزوله منجّماً على السنين والشهور والأيام .

وإدراك هذا التناسب يحتاج إلى إعمال الفكر وإمعان النظر ، وهذا من أسباب ندرة الكتابة فى التناسب قديماً وحديثاً .. ولذلك اقترحت فى نهاية البحث على أساتذتى وإخوانى أن يسهموا بالجهد المبارك فى هذا السبيل ، وأن يوجّه الطلاب إلى دراسة التناسب بين الآيات والسور فى أعمالهم البحثية ، ودراستهم الجامعية إعمالاً للفكر ، ووصولاً إلى الفهم الجيد للآيات وإدراك العلاقات بينها .

وبعد نشر البحث وإطلاع القراء الكرام عليه وجدتُ حفزاً للهمة من أساتذتى وإخوانى لمتابعة تقديم نماذج أخرى من سور القرآن وآياته على نمط ما قدّمته من أمثلة فى البحث .

وكان لتوجيههم الكريم الأثر الطيب فى نفسى حيث اطمأن الفؤاد على سلامة المنهج لتعلقه بأقدس الكلام وأشرفه - كلام الله عزّ وجلّ .

وقلت لنفسى - بعد هذا الاطمئنان - إذا اقترحتُ على غيرى بذل الجهد فى هذا الميدان فلماذا لا أطالب نفسى بالاستجابة له ، والاستمتاع بروضاته ؟!

ولكن بأى سورة أبدأ ؟ هل أسير فى هذا على ترتيب النزول فأبدأ بسورة « العلق » أم على ترتيب المصحف الشريف فأبدأ بسورة « الفاتحة » ؟

وبعد تفكير طويل شرح الله صدرى لمنهج ثالث أسيرُ عليه ، وهو أن أوجه دراستى وبحثى وتأملى لما يتيسر لى البحث فيه من سور القرآن الكريم دون ترتيب معيّن لأعطى نفسى حظها من الهمة والنشاط العلمى نحو كل سورة ، ليكون كل عمل قائماً بذاته مستوفياً لمباحثه ، فإذا اكتمل البحث بفضل الله وعونه فى جميع سور القرآن الكريم - وأتضرع إلى الله أن يَمُنَّ علىّ بذلك - تأتى مرحلة الترتيب حسب ما يفتح الله به من منهج .

وكانت هذه الدراسة وتلك المباحث لروضة من روضات القرآن الكريم : لسورة « لقمان » .

والمنهج الذى سأسير عليه - تحقيقاً للغاية التى تهدف إليها الدراسة وهى الجمع بين حكمة التنزيل وتناسب الترتيب فى سورة « لقمان » وغيرها - كما يلى :

أولاً : التعريف بالسورة من جهة اسمها .

ثانياً : ترتيب نزول السورة وفقاً لما ورد عن عبد الله بن عباس رضى الله عنهما فى ترتيب السور المكية والمدنية .

ثالثاً : تحديد الآيات المدنية فى السور المكية ، والآيات المكية فى السور المدنية .

رابعاً : تحديد المعانى وفق التدبر المبذول فى السورة ، وارتباط آيات السورة بها ، ووجه هذا الارتباط ، والاسترشاد باسم السورة فى تحديد هذه المعانى ، مع عدم التعسف فى بيان العلاقات بين الآيات وهذه المعانى .

خامساً : دلالة ترتيب نزول السورة .

سادساً : بيان الجمع بين حكمة التنزيل وتناسب الترتيب وبخاصة فى الآيات المدنية فى السور المكية ، والآيات المكية فى السور المدنية .

سابعاً : سأجعل عنوان كل دراسة متضمناً لاسم السورة بين حكمة التنزيل وتناسب الترتيب .

فعنوان هذه الدراسة : « سورة لقمان .. بين حكمة التنزيل وتناسب الترتيب » وأسأل الله أن يمتعنا بكتابه الكريم وأن يجعله ربيع قلوبنا وشفاء صدورنا وجلاء همومنا وأحزاننا وقائدنا إليه وإلى جنّاته جنّات النعيم .

فهو حسبنا ونعم الوكيل .

د . محمد رأفت سعيد

* * *

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

تمهيد

• أسماء السور :

سميت السورة باسم « سورة لقمان » وهو اسم توقيفى على رأى جمهور العلماء [1] . ونظراً لما للتوقيف أو الاجتهاد من أثر فى تناولنا للمعانى بالسورة الكريمة نعرض الوجهين المذكورين لأسماء السور .

* الوجه الأول – توقيفية :

فكما أشرنا يرى جمهور العلماء أن أسماء جميع سور القرآن الكريم توقيفية ، ومن أدلتهم فى ذلك :

– قول النبى ﷺ : « اقرؤا الزهراوين – البقرة وآل عمران – فإنهما يأتيان يوم القيامة كأنهما غمامتان تحاجان عن أصحابهما » [2] .

– وقول أم المؤمنين عائشة رضى الله عنها : « كان النبى ﷺ لا ينام حتى يقرأ « الزمر » ، و « بنى إسرائيل » [3] .

– وقوله صلى الله عليه وسلم : « مَنْ قرأ « الدخان » فى ليلة الجمعة غُفِرَ له » [4] .

– وقوله صلى الله عليه وسلم : « مَنْ قرأ سورة « الواقعة » كل ليلة لم تصبه فاقة أبداً » [5] .

(١) تاريخ القرآن الكريم ص ٧٤

(٢) أخرجه مسلم فى كتاب « صلاة المسافرين وقصرها » باب « فضل قراءة القرآن وسورة البقرة » (٤٢).(٥٥٣/٤) .

(٣) ذكره ابن وهب .

(٤) أخرجه مسلم

(٥) أخرجه الترمذى .

ويذهب السيوطى إلى هذا ويقول : « وقد ثبت جميع أسماء السور بالتوقيف من الأحاديث والآثار ، ولولا خشية الإطالة لبيَّنتُ ذلك ، واستدل بما أخرجه ابن أبى حاتم عن عكرمة قال : كان المشركون يقولون : سورة البقرة ، وسورة العنكبوت ، يستهزئون بها فنزل : ﴿ إِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ ﴾ [1] .

* الوجه الثانى – ذات الاسم الواحد توقيفية :

يرى أن السور ذات الاسم الواحد تعد التسمية فيه توقيفية ويعدون هذه السور كما يلى : النساء – الأنعام – الأعراف – يونس – هود – يوسف – الرعد – إبراهيم – الحِجْر – مريم – الأنبياء – الحج – المؤمنون – النور – الفرقان – القصص – العنكبوت – الروم – لقمان – الأحزاب – سبأ – الصافات – سورة ص – الشورى – الزخرف – الدخان – الأحقاف – الفتح – الحجرات – الذاريات – الطور – النجم – الواقعة – الحديد – الجمعة – المنافقون – القلم – الحاقة – نوح – الجن – المزمل – المدثر – القيامة – الإنسان – المرسلات – النازعات – عبس – التكوير – الانفطار – المطففين – الانشقاق – البروج – الطارق – الأعلى – الغاشية – الفجر – البلد – الشمس – الليل – الضحى – الشرح – التين – العلق – القدر – البينة – الزلزلة – العاديات – القارعة – التكاثر – العصر – الهمزة – الفيل – قريش – الكوثر .

فهذه أربع وستون سورة .

* ذات الأسماء :

وأما السور ذات الأسماء فيرى أصحاب هذا الوجه أن بعض هذه الأسماء يكون توقيفياً ، والبعض الآخر غير توقيفى ، ويرجعون غير التوقيفى من الأسماء إلى الصحابة رضوان الله عليهم أو التابعين ، وعدد هذه السور أربعون كما يلى :

(١) انظر الإتقان : ١٥٣/١ ، والآية من سورة الحجر : ٩٥

الفاتحة – البقرة – آل عمران – المائدة – الأنفال – براءة – النحل – الإسراء – الكهف – طه – الشعراء – النمل – السجدة – فاطر – يس – الزمر – غافر – فصلت – الجاثية – محمد – سورة ق – اقتربت – الرحمن – المجادلة – الحشر – الممتحنة – الصف – الطلاق – التحريم – الملك – سأل – عم – لم يكن – الماعون – الكافرون – النصر – تبت – الإخلاص – الفلق – الناس .

* *

• الترجيح :

والمتأمل فى الوجهين يجد أن اسم كل سورة من سور القرآن الكريم توقيفى وهذا مقطوع به فى السور ذات الاسم الواحد ، وأما السور التى لها أكثر من اسم فقد يكون كل ذلك توقيفياً إذا دلت النصوص الصحيحة عليه ، كما جاء فى رواية أبى هريرة رضى الله عنه عن النبى ﷺ فى أسماء سورة الفاتحة : « هى أم القرآن ، وهى الفاتحة ، وهى السبع المثانى » [1] .

كما ورد فى أسمائها كذلك رواية أخرى عن أبى هريرة رضى الله عنه عن النبى ﷺ : « هى أم القرآن ، وهى السبع المثانى ، وهى القرآن العظيم » [2] .

فيكون ما سبق من أسماء فى الحديثين توقيفياً ، وهى : أم القرآن ، وفاتحة الكتاب ، والسبع المثانى ، والقرآن العظيم .

فإذا وجدنا لها أسماء أخرى فهى من اجتهاد الصحابة رضوان الله عليهم ، واجتهادهم فى مثل هذه الأمور يكون عن سماع فهو فى حكم المرفوع إلى النبى ﷺ ، كما أنه يرتبط بالعلاقة الوثيقة بين الاسم الذى تسمى به السورة والمعانى التى يجدها المفسر للسورة من الصحابة رضوان الله عليهم ، وتابعيهم .

وهو اجتهاد منهم لا ينفصل عما سمعوه وألفوه عن النبى ﷺ وتحتمله المعانى المتضمنة فى السورة .

(١) انظر الإتقان : ١٥١/١ (٢) انظر الإتقان : ١٥٣/١ .

مثال ذلك : أن الفاتحة نفسها سميت بالوافية ، وكان سفيان بن عيينة يسميها بهذا الاسم ؛ لأنها وافية بما فى القرآن من المعانى ، أو لأنها لا تقبل التنصيف فإن كل سورة من القرآن لو قرئ نصفها فى الركعة من الصلاة ، والنصف الثانى فى الركعة لجاز ، وهذا بخلاف سورة الفاتحة لأنه لا يجوز ذلك [1] .

وسميت بالكافية ؛ لأنها تكفى فى الصلاة عن غيرها ، ولا يكفى غيرها عنها .

وسميت بالمناجاة وذلك لأن العبد يناجى بها ربه فى قوله تعالى : ﴿ إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ ﴾ [2] .

وسميت بالصلاة للحديث القدسى : « قسمتُ الصلاة بينى وبين عبدى نصفين، ولعبدى ما سأل . فإذا قال العبد : ﴿ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴾ ، قال الله : حمدنى عبدى . فإذا قال : ﴿ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ﴾ ، قال الله : أثنى علىّ عبدى ، فإذا قال : ﴿ مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ ﴾ ، قال : مجدنى عبدى – وقال مرة : فوّض إلىّ عبدى – وإذا قال : ﴿ إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ ﴾ ، قال : هذا بينى وبين عبدى ولعبدى ما سأل . فإذا قال : ﴿ اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ * صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ ﴾ ، قال : هذا لعبدى ولعبدى ما سأل » [3] .

* *

• اسم السورة عنوان لمحور المعنى :

ونخلص من هذا إلى أن التوقيف فى أسماء السور يجعل من اسم السورة عنواناً بارزاً لمحور المعنى أو المعانى المتناسقة إلى تتضمنها السورة ، كما أن الأسماء التى ذكرت زيادة على الأسماء التوقيفية ترتبط كذلك لدى المفسرين من

(١) الاتقان : ١٥٣/١ (٢) الفاتحة : ٥

(٣) رواه مسلم وأحمد وأبو داود والترمذى والنسائى – انظر مسند أحمد : ٢٨٥/٢

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

الصحابة وتابعيهم بالمعانى التى تتضمنها السورة ، ونبَّه كثير من الباحثين على هذه الحقيقة ، فيذكر أستاذنا الدكتور عبد الله شحاتة هذه الحقيقة بقوله : « ونلاحظ أن السورة تسمى بأغرب شئ فيها ، أو أهم شئ فيها » ، ويذكر نماذج على ذلك سورة البقرة ، وسورة آل عمران ، وسورة النساء ، وسورة المائدة ، وسورة الأنعام ، وسورة الأعراف ، وسورة الأنفال ، وسورة التوبة ، وسورة يونس ، وسورة هود ، وسورة يوسف [1] .

ويقول : « وأحياناً تطرق السورة عدة موضوعات وتختار واحداً من بينها ليكون عنواناً لها : فسورة هود تناولت قصص كثير من الأنبياء ، أولهم نوح عليه السلام ، ولكن نوحاً ذُكِرَ فى سورة مستقلة ، وثانيهم هود وبه سميت السورة ثم تحدثت عن صالح وشعيب وإبراهيم ولوط وموسى عليهم السلام » [1] .

فعنوان السورة – أو اسمها – مفتاح لمعانيها ، فإذا أمسكنا بالمفتاح بقى علينا أن ندرك حقيقة أمر آخر متعلق بالعلاقات بين معانى السورة ، وقد أشرنا من قبل إلى نتيجة من نتائج البحث السابق فى التناسب بين الآيات والسور ، وقد أكد هذا مجموعة من الدارسين لهذا الكتاب العزيز فى جمع السور القرآنية لحكمة التنزيل المفرَّق وتناسب الترتيب فى المصحف الشريف .

يقول الأستاذ الدكتور محمد عبد الله دراز رحمه الله فى كتابه القيم « النبأ العظيم » [2] : « اعمد إلى سورة من تلك السور التى تتناول أكثر من معنى واحد – وما أكثرها فى القرآن ، فهى جمهرته – وتنقَّل بفكرتك معها مرحلة مرحلة ، ثم أرجع البصر كرَّتين : كيف بُدئت ؟ وكيف خُتمت ؟ وكيف تقابلت أوضاعها وتعادلت ، وكيف تلاقت أركانها وتعانقت ؟ وكيف ازدوجت مقدماتها بنتائجها ووطَّأت أولاها لأخراها ؟

وأنا لك زعيم بأنك لن تجد البتة فى نظام معانيها أو مبانيها ما تعرف به أكانت هذه السورة قد نزلت فى نجم واحد أم فى نجوم شتَّى . ولسوف تحسب أن السبع الطوَّل من سور القرآن الكريم قد نزلت كل واحدة منها دفعة ، حتى

(١) انظر التفسير بين الماضى والحاضر ص ٣٢ – ٣٦ (٢) النبأ العظيم ص ١٥٤ – ١٥٥

يحدثك التاريخ أنها كلها أو جلها قد نزلت نجوماً . أو لتقولن إنها إن كانت بعد تنزيلها قد جمعت عن تفريق فلقد كانت فى تنزيلها مفرقة عن جمع : كمثل بنيان كان قائماً على قواعده فلما أريد نقله بصورته إلى غير مكانه قُدِّرت أبعاده ورقمت لبناته ، ثم فُرِّق أنقاضاً فلم تليث كل لبنة منه أن عرفت مكانها المرقوم ، وإذا البنيان قد عاد مرصوصاً يشد بعضه بعضاً كهيئته أول مرة .

أجل .. إنك لتقرأ السورة الطويلة المنجمة بحسبها الجاهل أضغاثاً من المعانى خُضِبت حشواً ، وأرزاماً من المبانى جُمعت عفواً ، فإذا هى لو تدبرت بِنْية متماسكة قد بنيت من المقاصد الكلية على أسس وأصول ، وأقيم على كل أصل منها شُعَب وفصول ، وامتد من كل شُعبة منها فروع تقصر أو تطول : فلا تزال تنتقل بين أجزائها كما تنتقل بين حجرات وأفنية فى بنيان واحد قد وضع رسمه مرة واحدة لا تحس بشئ من تناكر الأوضاع فى التقسيم والتنسيق ، ولا بشئ من الانفصال فى الخروج من طريق إلى طريق ، بل ترى بين الأجناس المختلفة تمام الألفة ، كما ترى بين آحاد الجنس الواحد نهاية التضام والالتحام .

كل ذلك بغير تكلف ولا استعانة بأمر من خارج المعانى أنفسها ، وإنما هو حسن السياقة ولطف التمهيد فى مطلع كل غرض ومقطعه وأثنائه ، يريك المنفصل متصلاً ، والمختلف مؤتلفاً .

ولماذا نقول إن هذه المعانى تنسق فى السورة كما تنسق الحجرات فى البنيان ؟ لا .. بل إنها لتلتحم فيها كما تلتحم الأعضاء فى جسم الإنسان ، فبين كل قطعة وجارتها رباط موضعى من أنفسهما ، كما يلتقى العظمان عند المفصل ومن فوقهما تمتد شبكة من الوشائج تحيط بهما عن كثب ، كما يشتبك العضوان بالشرايين والعروق والأعصاب ، ومن وراء ذلك كله يسرى فى جملة السورة اتجاه معيَّن ، وتؤدى بمجموعها غرضاً خاصاً ، كما يأخذ الجسم قواماً واحداً ، ويتعاون بجملته على أداء غرض واحد مع اختلاف وظائفه العضوية » .

فالدكتور دراز – كما رأينا – يرى أن ملاك الأمر أن ننظر إلى النظام المجموعى الذى وضعت عليه السورة كلها [1] .

ويذكر قول الأئمة ، كأبى بكر النيسابورى ، وفخر الدين الرازى ، وأبى بكر ابن العربى ، وبرهان الدين البقاعى ، وأبى إسحاق الشاطبى ، والذى يرى : « أن السورة مهما تعددت قضاياها فهى كلام واحد يتعلق آخره بأوله ، وأوله بآخره ، ويترامى بجملته إلى غرض واحد ، كما تتعلق الجمل بعضها ببعض فى القضية الواحدة . وأنه لا غنى لمتفهم نظم السورة عن استيفاء النظر فى جميعها ، كما لا غنى عن ذلك فى أجزاء القضية » [2] .

ويقول الدكتور رءوف شلبى فى بداية حديثه عن سورة البقرة فى كتابه « دراسات فى التفسير الموضوعى للقرآن الكريم » : « لكل سورة من سور القرآن الكريم ذاتية خاصة تشع على موضوعاتها ملامح وسمات تبرز شخصية السورة ، وكذلك لها موضوع له محور تدور الحوادث كلها فى آيات السورة مشدودة إلى هذا المحور ، وإيقاعات اللفظ مرتبطة كذلك بالذاتية والموضوع والمحور فتعطى جرس الآيات معنى يحقق أهداف السورة وأغراضها ويشترك مع العقل فى إدراك المعانى الحس المرهف والوجدان النبيل ... وهذا الجو كله يربط بين السور فى تسلسلها الموجود كما رتبها النبى ﷺ وتركها هكذا للمسلمين تركة ثرية قد المسلمين فى كل حين بثمرات لا تنفد ولا تجد » [3] .

* *

• التطبيق العملى للوحدة العضوية :

فهذا المنهج الذى يعنى بالوحدة العضوية فى السورة الكريمة والتناسب بين الآيات والسور قد سار عليه جماعة من المفسرين قديماً وحديثاً .

(١) انظر ص ١٦٣ من النبأ العظيم .
(٢) المرجع السابق ص ١٥٩ وبهامشه إفادة بأن النص المذكور مستنبط من كلمات للشاطبى فى الموافقات ، فى المسألة الثالثة عشرة من الكلام على الأدلة تفصيلاً . وقد عرض فيها سورة المؤمنون عرضاً إجمالياً – انظر الموافقات : ٤١٢/٣ وما بعدها .
(٣) دراسات فى التفسير الموضوعى للقرآن الكريم ص ٤٩

فأكثر منه الإمام فخر الدين الرازى وهو الذى قال : إن أكثر لطائف القرآن مودعة فى الترتيبات والروابط .

وكذلك الإمام أبو بكر النيسابورى فكان يقول فى تفسيره : لِمَ جُعلت هذه الآية إلى جنب هذه ؟ وما الحكمة فى جعل هذه السورة إلى جنب هذه السورة ؟ وكان يزرى على علماء بغداد لأنهم لا يعلمون هذه المناسبات .

وللشيخ مجد الدين أبى طاهر محمد بن يعقوب الفيروزآبادى الشيرازى المتوفى سنة ٨١٧ هـ كتاب بعنوان « بصائر ذوى التمييز فى لطائف الكتاب العزيز » .

ويورد الأفكار والمبادئ والوصايا والأحكام التى تشتمل عليها كل سورة على حدة ، ويذكر تحت كل سورة تعريفاً بها ، والحكمة فى تسميتها ، ويبيِّن المعانى والأفكار المشتملة عليها ، والآيات المتشابهة فيها ، التى تكررت فى سورة أخرى ، والسر فى تميز الآية فى سياق سورة عنها فى سياق سورة أخرى .

وكذلك الإمام برهان الدين البقاعى (المتوفى سنة ٨٨٥ هـ) له تفسير بعنوان « نظم الدرر فى تناسب الآيات والسور » ويقوم على هذا التناسب بين آيات السورة الواحدة ، والتناسب بين السور جميعها .

وفى بداية هذا القرن العشرين كان تفسير المنار للإمام محمد عبده والسيد رشيد رضا ، ويعنى ببيان الوحدة الموضوعية للسورة وبيان التناسب بين آياتها ، وأن الموضوع يجب أن يكون أساساً فى فهم الآيات التى نزلت فيه [1] .

كما سار الشيخ محمود شلتوت شيخ الأزهر فى تفسيره على طريقة بيان الفكرة العامة للسورة ، والموضوعات التى تناولتها ، والروح العامة التى تسرى فى آياتها .

(١) انظر التفسير بين الماضى والحاضر ص ٣٩ – ٤٢

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır
eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

ومن التفاسير الحديثة التى سلكت هذا المنهج تفسير « فى ظلال القرآن » للأستاذ سيد قطب ، يعرض للأفكار العامة للسورة ، ويبيّن المقاطع التى تتكون منها ، والفقرات التى تشتمل عليها ، وكل فقرة تُكوّن وحدة أو وحدات متناسقة ، ويوضح أولاً الفكرة العامة للفقرة وما بين آياتها من تناسق ، ثم يشرح كل مجموعة من الآيات شرحاً وسطاً بين الإجمال والتفصيل [1] .

وهذا المنهج الذى يهدف إلى إبراز التناسب بين الآيات فى السورة الواحدة وبين السورة والسور الأخرى السابقة واللاحقة فى ترتيب المصحف ، يبرز حقيقة الوحدة العضوية بين الآيات والسور .

* *

• الخلط فى هذا الموضوع بين الوحدة العضوية والتفسير الموضوعى :

وقد حدث نوع من الخلط فى الدراسة أحياناً وفى التطبيق كذلك بين هذه الوحدة العضوية وبين التفسير الموضوعى .

وهذا ما يجعلنى أبرز هذا المعنى حتى نتجنب هذا الخلط .

فأما فى الجانب الدراسى فقد وجدتُ الدكتور على حسن العريض يدخل فى كتابه « تاريخ علم التفسير ومناهج المفسرين » هذه الوحدة العضوية فى معنى التفسير الموضوعى .

فيقول فى تعريفه للتفسير الموضوعى : « هو أن يعمد الباحث إلى جمع الآيات التى هى فى موضوع واحد وتهدف إلى معنى واحد وذكرت لغرض واحد ، وإن اختلف نزولها ، وتعددت السور التى ترتبت فيها واختلف زمان نزولها ، ومكانه ، ثم يرتبها حسب النزول ويقوم بذكر أسباب نزولها حسب الإمكان ثم يقوم بشرحها شرحاً وافياً ، ويبيّن معانيها ، ويوضح الغرض منها ، ويتناولها من جميع نواحيها وجهاتها ، وما يستنبط منها ، ووجوه إعرابها ، وأنواع

(١) التفسير بين الماضى والحاضر ص ٢٥

البلاغة فيها ، ووجه إعجازها ، وهكذا حتى يجليها للمطلع على هذا الموضوع ولا يجعله يحتاج إلى شئ آخر وهذا النوع الأول من أنواع التفسير الموضوعى ، وهو النوع المهم والمقصود » [1] .

وإلى هنا نوافق الدكتور على حسن العريض فى هذا التعريف للتفسير الموضوعى ، إلا فى مسألة الاقتصار على ترتيب آيات الموضوع الواحد على حسب النزول ، بل نضيف إلى ذلك أن يجمع التفسير الموضوعى بين دلالات الترتيب حسب النزول والترتيب لهذه الآيات فى سياقها بين الآيات الأخرى على ترتيب المصحف الشريف .

ويكون الجمع بين حكمة التنزيل وتناسب الترتيب فى المصحف من منهج التفسير الموضوعى .

وأما النوع الآخر الذى يقول فيه : « وهناك نوع آخر من التفسير الموضوعى – وهو أقل أهمية من الأول – هو أن يعمد إلى سورة من سور القرآن وينظر إليها نظرة كلية من أولها إلى آخرها فيبيّن أغراضها الخاصة والعامة ويربط الموضوعات التى ذكرت فيها بعضها ببعض حتى تبدو السورة فى منتهى الإحكام وكأنها سلسلة ذهبية اتصلت كل حلقة منها بالأخرى حتى أصبحت متماسكة مترابطة قوية محكمة .

فإن السورة الواحدة مهما تعددت قضاياها فهى فى الحقيقة تُكوّن قضية واحدة ، وتسعى إلى غرض واحد ، وإن اشتملت على عديد من المعانى كالمنزل الواحد يكون متماسكاً مكوّناً وحدة قوية ، مع تعدد حجراته ومرافقه وأبوابه ونوافذه ولكنه بيت واحد » .

فهذا الكلام الذى يذكره والتشبيه الذى ذكره من قبل الدكتور دراز رحمه الله واستعمله الدكتور على يتطابق مع البحث فى تحقيق الوحدة العضوية فى السورة الواحدة .

(١) تاريخ علم التفسير ومناهج المفسرين ص ٨٣ – ٨٤

(٢ – سورة لقمان)

ولا يستقيم أن ندخله فى التفسير الموضوعى بالمعنى السابق لأن البحث العضوى عندئذ سيدخل آيات أخرى فى مجال الدراسة ليست من آيات الموضوع الذى يُدرس .

وعلى ذلك فالمنهج الموضوعى هو الذى تُجمع فيه الآيات الواردة فى الموضوع فى مختلف سور القرآن ثم يجرى الباحث ما يراه من دراسات .

فعلى سبيل المثال .. يمكن أن يكون التفسير الموضوعى جامعاً بين حكمة التنزيل وتناسب الترتيب ؛ بمعنى أن الدارس بعد تجميعه للآيات كلها يتعرف على حكمة تنزيل الآيات المرتبطة بأسباب لنزولها ثم يبيّن تناسب ترتيب هذه الآيات فى المصحف الشريف بين الآيات السابقة واللاحقة .

وقد تكون الدراسة مصحوبة بتصنيف لهذه الآيات على ما يراه فيها الباحث من المعانى والاستنباط منها أو التعقيب عليها .

وقد سلك هذا المسلك أستاذنا الدكتور يوسف القرضاوى فى كتابه « الصبر فى القرآن » .

وقد عُرف من هذه الطريقة « التبيان فى أقسام القرآن » لابن القيم .

و « الوحى المحمدى » للسيد رشيد رضا حيث تحدّث فيه عن مقاصد القرآن ، واستشهد لكل مقصد بالآيات المتعلقة به .

و « القرآن والقتال » و « القرآن والمرأة » للشيخ محمود شلتوت شيخ الأزهر الأسبق .

و « المرأة فى القرآن الكريم » و « الإنسان فى القرآن الكريم » للأستاذ العقاد .

و « دستور الأخلاق فى القرآن » للدكتور محمد عبد الله دراز .. وكُتب بالفرنسية وترجمه أستاذنا الدكتور عبد الصبور شاهين إلى العربية .

و « الدستور القرآنى فى شئون الحياة » ، و « سيرة الرسول .. صور مقتبسة من القرآن » للأستاذ محمد عزة دروزة [1] .

وعلى ذلك ينبغى أن نُفرّق بين مفهوم التفسير الموضوعى والتفسير العضوى للقرآن الكريم فى الجانب الدراسى النظرى .

وأما فى الجانب التطبيقى فقد وجدتُ الأستاذ الدكتور رءوف شلبى يسلك منهج ذكر الموضوعات التى تتضمنها السورة تحت عنوان « تفسير الطيب من القول .. دراسات فى التفسير الموضوعى للقرآن الكريم » .

ويقول فى حكايته عن قصة هذا اللون من التفسير : « وكان أسلوب التفسير هو توضيح السورة القرآنية من حيث الجو الذى نزلت فيه والهدف الرئيسى الذى تصل إليه ، والمحور الذى تقوم على أساسه معالجة الهدف ، والموضوعات التى عالجتها السورة ، ومناسبة السورة لما ورد فيها من الأحكام الفقهية الشرعية ... » [2] .

فهذا الذى سار عليه الدكتور « رءوف شلبى » هو منهج التفسير العضوى ومن خلاله تتبين المعانى والموضوعات المتضمنة فى السورة ، ولا يبرر تناول موضوعات السورة أن ندرج هذا فى دائرة التفسير الموضوعى – كما عرّفناه سابقاً .

ولقد نبّه فضيلة الدكتور رءوف إلى ما يفيد هذه المغايرة بين التفسير العضوى والتفسير الموضوعى فى قوله : « كما أن التفسير الموضوعى الذى يهتم بالموضوعات التى جاءت فى القرآن الكريم فى حاجة كذلك لهذا اللون من التفسير ؛ فمثلاً : إذا أخذنا الربا كموضوع تفسيرى وجدنا أنفسنا فى اضطرار لإدراك وضع أحكام الربا فى سور متعددة – فى الروم ، والمائدة ، وآل عمران ، والبقرة – الدراسة الشاملة للسورة تستطيع أن تلقى لنا الضوء على إيراد بعض

(١) انظر الصبر فى القرآن ص ٤ – ٥ (٢) دراسات فى التفسير الموضوعى ص ٢٢

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

حكم الربا فى السورة المعنية - ويتكامل إدراك بقية أحكام الربا فى وضعها فى سورها تظهر الحكمة جلية وتظهر أسس المنهج التشريعى واضحة ، وتتخفى محاورات كثيرة تتعلق بالأضعاف المضاعفة ، والضرورة ..

وكذلك إذا أخذنا الطلاق موضوعاً فى التفسير وجدنا الحاجة ماسة إلى إدراك الحكمة فى تشتيت أحكام الطلاق فى : البقرة ، والنور ، والطلاق ، وحكمة وضع مرحلة من الحكم فى سورة معينة ... وهكذا [1] .

وعندما يطبق الدكتور رءوف منهجه فى سورة الفاتحة نراه يضع العناوين الآتية : أصول العقيدة وإعلام الامتثال - الجو الذى نزلت فيه سورة الفاتحة : (أ) العقيدة - أصول العقيدة - الكلية الأولى : الإيمان بالله ، الكلية الثانية : صفات الله : الرحمن الرحيم - الكلية الثالثة : الحمد لله والربوبية لجلاله وحده - جلاء الكلية الثالثة : ربوبية الرحمن الرحيم - الكلية الرابعة : يوم الدين - إعلان الامتثال - الكلية الخامسة : القيادة والاستعانة - الكلية السادسة : طلب الهداية .. فجعل محور الفاتحة فى أصول العقيدة وإعلان الامتثال ، واستنبط من آياتها هذه الكليات الست التى تدور حول هذا المحور .

وهذا - كما أشرنا - تفسير عضوى وليس موضوعياً بالمعنى الذى يتفق مع دلالة العنوان .

ويؤكد هذا المنهج فى بداية تفسيره لسورة البقرة ما سبق ذكره حيث يقول : « لكل سورة من سور القرآن ذاتية خاصة تشع على موضوعاتها ملامح وسمات تبرز شخصية السورة ، وكذلك لها موضوع له محور تدور الحوادث كلها فى آيات السورة مشدودة إلى هذا المحور ، وإيقاعات اللفظ مرتبطة كذلك بالذاتية والموضوع والمحور ، فتعطى جرس الآيات معنى يحقق أهداف السورة وأغراضها ويشترك مع العقل فى إدراك المعانى الخمس المرهف والوجدان النبيل ... وهذا

(١) دراسات فى التفسير الموضوعى ص ٢٣ - ٢٤

الجو كله يربط بين السور فى تسلسلها الموجود كما رتبها النبى ﷺ وتركها هكذا للمسلمين تركة ثرية قد المسلمين فى كل حين بثمرات لا تنفد ولا تحد .

وسورة البقرة على هذا الأساس لها ذاتية وموضوع ومحور وهدف [1] . فهذا ما سار عليه فى كتاب تحت عنوان « دراسات فى التفسير الموضوعى » والأولى أن يكون تفسيراً عضوياً .

كان هذا التمهيد ضرورياً لبيان العلاقة بين اسم السورة والمعانى التى تتضمنها للتوقيف فى أسماء السور من ناحية ، وحتى فى الأسماء الأخرى للسورة والتى قيل فيها بالاجتهاد الذى قد يأخذ حكم المرفوع إذا كان قول صحابى للصلة بين هذه الأسماء والمعانى التى فى السورة . وكذلك لبيان الجهود التى سبقت فى هذا السبيل الذى يجمع فى التفسير بين حكمة التنزيل وتناسب الترتيب .

* *

• معالم البحث فى سورة « لقمان » :

ونستطيع بعد هذا التمهيد أن نحدد معالم تناولنا لسورة لقمان فيما يلى :

١ - ارتباط اسم لقمان بالحكمة ونماذج من الحكم المأثورة عنه .

٢ - حكمة لقمان تضع فى أيدينا المحور العام الذى تدور حوله السورة وهو محور الحكمة .

٣ - تعريف الحكمة .

٤ - تفصيل معالم الحكمة فى سورة لقمان على ما يلى :

(أ) حكمة الكتاب .

(ب) حكمة منزل الكتاب .

(جـ) حكمة المخاطب بالكتاب .

(١) دراسات فى التفسير الموضوعى ص ٤٩

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

(د) كيف يحقق الحكمة فى نفسه .

(هـ) كيف يقدمها إلى غيره .

(و) الحكمة فى ترتيب المخاطبين .

(ز) الحكمة فى ترتيب مضمون الدعوة .

(ح) الحكمة فى تحقيق علاقات الإنسان بغيره من الناس ، وهذه العناوين الأربعة تحت عنوان « حكمة العلاقات » .

(ط) الحكمة فى تصور الإنسان للكون .

(ى) الحكمة فى تصور الإنسان للحياتين الدنيا والآخرة .

وهاتان تحت عنوان « حكمة التصورات » .

* *

• تعريف بالسورة وسبب النزول :

نزلت سورة « لقمان » بعد اثنتين وخمسين سورة من السور المكية .. أى بعد سورة « الصافات » وقبل سورة « سبأ » .

ومعنى ذلك أن الناس قد ألفوا القرآن الكريم واستمعوا إليه ولكن اختلفت مواقفهم من القرآن الكريم ، فمنهم مَنْ أقبل عليه وفتح قلبه وعقله وسمعه له ، وتفاعل مع معانيه ، واستجاب لأمره ونهيه ، وأفاد من توجيهاته ، وظهرت آثار القرآن فى قلوبهم ونفوسهم وعقولهم ، وأحسوا بالنقلة العظيمة من الضلال إلى الهدى ، ومن الظلمات إلى النور .

ومن الناس مَنْ أعرض عنه فلم ينتفع به ، ومنهم مَنْ لم يكتف بالإعراض بل توجه بالسخرية والاستهزاء وإحداث اللغو ومحاولة التشويش على القرآن الكريم ومحاربة مَنْ اتبعه .

فنزلت سورة « لقمان » بعد هذا العدد الكبير من السور القرآنية لتضع أمام الناس حقائق هذه المواقف المتباينة ، وتُقدِّم إليهم معالم الحكمة .

فسميت باسم « لقمان » ، ولم تسم باسم آخره ، وعُرفت بهذا الاسم بين القراء والمفسرين .

وروى البيهقى فى « دلائل النبوة » عن ابن عباس رضى الله عنهما : أنزلت سورة لقمان بمكة .

فهى مكية كلها عند ابن عباس فى أشهر قوليه ، وعليه إطلاق جمهور المفسرين .

وعن ابن عباس من رواية النحاس استثناء ثلاث آيات وهى قوله تعالى : ﴿ وَلَوْ أَنَّمَا فِى الأَرْضِ مِن شَجَرَةٍ أَقْلاَمٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِن بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللَّهِ ، إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ * مَّا خَلْقُكُمْ وَلاَ بَعْثُكُمْ إِلاَّ كَنَفْسٍ وَاحِدَةٍ ، إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ * أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُولِجُ اللَّيْلَ فِى النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِى اللَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِى إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى وَأَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ﴾[1] .

وعن قتادة : إلا آيتين يعنى إلى قوله تعالى : ﴿ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ ﴾ [2] ، يقول الشيخ محمد الطاهر ابن عاشور : وأما القول باستثناء آيتين وثلاث فمستند إلى ما رواه ابن جرير عن قتادة وعن سعيد بن جبير عن ابن عباس : أن قوله تعالى : ﴿ وَلَوْ أَنَّمَا فِى الأَرْضِ مِن شَجَرَةٍ أَقْلاَمٌ ﴾ إلى آخر الآيتين أو الثلاث نزلت بسبب مجادلة كانت من اليهود ، أن أحبارهم قالوا : يا محمد.. أرأيت قوله : ﴿ وَمَا أُوتِيتُم مِّنَ الْعِلْمِ إِلاَّ قَلِيلاً ﴾ [3] إيانا تريد أم قومك ؟ فقال رسول الله ﷺ : « كُلاً أردتُ » . قالوا : ألستَ تتلو فيما جاءك أنّا قد أوتينا التوراة فيها تبيان كل شئ ؟ فقال رسول الله ﷺ : « إنها فى علم الله قليل » ، فأنزل الله عليه : ﴿ وَلَوْ أَنَّمَا فِى الأَرْضِ من شَجَرَةٍ أَقْلاَمٌ ﴾ ... الآيات . وذلك مروى بأسانيد ضعيفة وعلى تسليمها فقد أجيب بأن اليهود

(١) لقمان : ٢٧ - ٢٩ (٢) لقمان : ٢٨ (٣) الإسراء : ٨٥

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

جادلوا فى ذلك ورسول اللّه ﷺ بمكة بأن لقّنوا ذلك وفداً من قريش وفدَ إليهم إلى المدينة ، وهذا أقرب للتوفيق بين الأقوال . وهذه الروايات وإن كانت غير ثابتة بسند صحيح إلا أن مثل هذا يُكتفى فيه بالمقبول فى الجملة » [1] .

ويؤكد ابن عطية أن الآية مدنية بعد ذكره لرواية ابن عباس رضى اللّه عنهما أن سبب هذه الآية أن اليهود قالت : يا محمد .. كيف عُنينا بهذا القول : ﴿ وَمَا أُوتِيتُم مِّنَ العِلمِ إِلاَّ قَلِيلاً ﴾ [2] ونحن قد أُوتينا التوراة فيها كلام اللّه وأحكامه ، وعندك أنها تبيان كل شئ ؟ فقال لهم رسول اللّه ﷺ : « التوراة قليل من كثير » ونزلت هذه الآية ، وهذا هو القول الصحيح ، والآية مدنية [3] .

وقال السيوطى فى « الدر المنثور » [4] : « أخرجه ابن إسحاق ، وابن جرير ، وابن أبى حاتم عن ابن عباس رضى اللّه عنهما » وفيه اختلاف فى بعض الألفاظ عما هنا ، وفى الدر – أيضاً – أن ابن مردويه أخرج مثله عن ابن عباس – رضى اللّه عنهما – فى عبارة طويلة ، وذكره ابن كثير من رواية ابن إسحاق عن محمد بن أبى محمد عن سعيد بن جبير عن ابن عباس ، ومحمد ابن أبى محمد قال عنه الحافظ ابن حجر فى التقريب : « شيخ لعبد الرزاق مجهول » [5] .

وفى الوقت الذى يؤكد فيه ابن عطية مدنية هذه الآية يذكر ابن كثير أن المشهور أنها مكية .

(١) تفسير التحرير والتنوير : ١٣٨/٢١ ، وانظر تفسير الرازى : ١٣٩/٢٥
(٢) الإسراء : ٨٥
(٣) تفسير ابن عطية : ٥١١/١١ – ٥١٢ (٤) الدر المنثور : ١٦٧/٥
(٥) التقريب ص ٥٠٥ ترجمة (٦٢٧٧) وانظر هامش تفسير ابن عطية : ٥١١/١١ – ٥١٢ وذكر ابن حجر فى التقريب أيضاً ترجمة لمحمد بن أبى محمد الأنصارى ، مولى زيد بن ثابت، مدنى ، مجهول ، من السادسة ، تفرد عنه ابن إسحاق – ترجمة (٦٢٧٦) من التقريب .

وقد حكى ابن عطية مثل هذا بقوله : « وقال قوم : إن سبب الآية أن قريشاً قالت : سيتم الكلام لمحمد وينحسر ، فنزلت » .

وقال السُّدى : « قالت قريش : ما أكثر كلام محمد ، فنزلت » [1] .

ويحكى صاحب « التحرير والتنوير » أن تفسير الكواشى فيه حكاية قول إنها مكية عدا آية نزلت بالمدينة – وهى : ﴿ الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلاَةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُم بِالآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ ﴾ [2] قائلاً : لأن الصلاة والزكاة فُرضت بالمدينة. ورده البيضاوى على تسليم ذلك بأن فرضها بالمدينة لا ينافى تشريعها بمكة على غير إيجاب . والمحققون يمنعون أن تكون الصلاة والزكاة فرضتا بالمدينة ، فأما الصلاة فلا ريب فى أنها فُرضت على الجملة بمكة ، وأما الزكاة ففُرضت بمكة دون تعيين أنصباء ومقادير، ثم عُيّنت الأنصباء والمقادير بالمدينة .

ويتحصل من هذا أن القائل بأن آية : ﴿ الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلاَةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ ﴾ ... إلى آخرها نزلت بالمدينة قاله من قِبَل رأيه وليس له سند يُعتمد كما يؤذن به قوله : « لأن الصلاة والزكاة » ... إلخ ، ثم هو يقتضى أن يكون صدر السورة النازل بمكة : ﴿ هُدًى وَرَحْمَةً لِّلْمُحْسِنِينَ ﴾ [3] ، ﴿ أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ ﴾ [4] ... إلخ ، ثم ألحق به ﴿ الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلاَةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُم بِالآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ ﴾ [5] .

هذا عن الآيات المدنية وما قيل فى سبب نزولها لنستطيع أن نتعرف بعد ذلك عن تناسب ترتيبها مع الآيات فى سورة لقمان .

وقد تعرفنا على أسلوب اليهود فى محاولة التماس التناقض بين المعانى فى القرآن الكريم وكيف رد الرسول ﷺ عليهم ونزلت الآيات لتصحح المفاهيم حتى لا ينخدع الناس بتضليلهم .

(١) تفسير ابن عطية : ٥١٢/١١ ، وانظر لباب النقول فى أسباب النزول ص ٣١٣ – ٣١٥
(٢) لقمان : ٤ (٣) لقمان : ٣ (٤) لقمان : ٥
(٥) تفسير التحرير والتنوير : ١٣٧/٢١

ويحكى أبو حيّان ما كان من صنيع بعض المشركين المشابه لصنيع اليهود فى محاولة التلبيس والسؤال تعنتاً واختباراً .

فيذكر سبب نزول هذه السورة أن قريشاً سألوا رسول اللّه ﷺ عن قصة لقمان مع ابنه ، أى سألوه سؤال تعنت واختبار ، وهذا الذى ذكره أبو حيّان يؤيد تصدير السورة بقوله تعالى : ﴿ وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْتَرِى لَهْوَ الحَدِيثِ ﴾ [1] .

وعدد آيات السورة أربع وثلاثون .

* *

• تعريف بلقمان :

وأما تسمية هذه السورة بسورة لقمان ، ودلالة هذه التسمية تدعونا إلى عرض ما يتصل بشخصية لقمان ، وما عُرف به من الحكمة وتجلية ارتباط آيات السورة بعالم الحكمة التى ينبغى أن يحققها المخاطبون بالقرآن الكريم .

فلقمان رجل آتاه اللّه الحكمة ، ولكن اختلف السّلف فى هذا الإيتاء هل هو على سبيل النبوة أم أنه كان موصوفاً بالحكمة التى مَنّ اللّه عليه بها لما كان عليه من خلال كريمة تتصل بمعانى الحكمة ؟

فالجمهور قالوا : كان حكيماً صالحاً .

وذكر القرطبى حديث ابن عمر الذى يدعم هذا الوجه حيث قال ابن عمر رضى اللّه عنهما : سمعتُ النبى ﷺ يقول : « لم يكن لقمان نبياً ، ولكن عبداً كثير التفكير ، حسن اليقين ، أحبَّ اللّه فأحبَّه ، فمَنّ عليه بالحكمة ، وخيَّره فى أن يجعله خليفة يحكم الحق ، فقال : ربِّ إن خيَّرتنى قبلتُ العافية وتركتُ البلاء ، وإن عزمتَ علىَّ فسمعاً وطاعةً فإنك ستعصمنى » [2] .

وأخرج الحكيم الترمذى فى « نوادر الأصول » عن أبى مسلم الخولانى رضى اللّه عنه مثله مع الإشارة إلى التخيير بصيغة : فقيل له : يا لقمان ، هل لك أن

(١) تفسير التحرير والتنوير : ١٣٨/٢١
(٢) تفسير القرطبى : ٦٠/١٤ ، وتفسير ابن عطية : ٤٨٩/١١

يجعلك اللّه خليفة تحكم بين الناس بالحق ؟ قال لقمان : إن أجبرنى ربى عَزَّ وجَلَّ قبلت ، فإنى أعلم أنه إن فعل ذلك أعاننى وعلّمنى وعصمنى ، وإن خيّرنى ربى قبلتُ العافية ولم أسأل البلاء ، فقالت الملائكة : يا لقمان لِمَ ؟ قال : لأن الحاكم بأشد المنازل وأكدرها ، يغشاه الظلم من كل مكان ، فيُخذل أو يُعان ، فإن أصاب فبالحرَى أن ينجو ، وإن أخطأ أخطأ طريق الجنّة ، ومَنْ يكون فى الدنيا ذليلاً خير من أن يكون شريفاً ضائعاً ، ومَنْ يختار الدنيا على الآخرة فاتته الدنيا ولا يصير إلى مُلك الآخرة ، فعجبت الملائكة من حُسن منطقه ، فنام نومة فغطّ بالحكمة غطّاً ، فانتبه فتكلّم بها ... » إلى آخر الحديث .

وقد ذكره أيضاً الإمام السيوطى فى « الدر المنثور » [1] .

ويقول الشيخ محمد الطاهر ابن عاشور بعد ذكره لحديث ابن عمر السابق : « ويظهر من الآيات المذكورة فى قصته هذه أنه لم يكن نبياً لأنه لم يأتِ عليه بوحى ولا بكلام الملائكة ، والاقتصار على أنه أوتى الحكمة يومئ إلى أنه ألهم الحكمة ونطق بها ، ولأنه لما ذكر تعليمه لابنه قال تعالى : ﴿ وَهُوَ يَعِظُهُ ﴾ وذلك مؤذن بأنه تعليم لا تبليغ تشريع » [2] .

وقد مرّ بنا فى حديث أبى مسلم الخولانى تكليم الملائكة للقمان ، ومعنى ذلك أن اللّه أمدّه عليه بتكليم الملائكة له ، ولا يعنى هذا أن يكون نبياً فقد ثبت بالقرآن والسُّنّة تكليم الملائكة لمن ليسوا بأنبياء ، والشواهد الصحيحة على ذلك كثيرة .

ويكفى التصريح المذكور فى رواية ابن عمر رضى اللّه عنهما أنه لم يكن نبياً . إلا إذا لم تصل هذه الرواية بعض العلماء ، أو يكون لهم فيها رأى فإن عكرمة والشعبى يذهبان إلى أن لقمان نُبِّئَ ، ولفظ الحكمة يسمح بهذا القول لأن

(١) الدر المنثور : ١٦١/٥ (٢) تفسير التحرير والتنوير : ١٤٩/٢١

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır
eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

الحكمة أُطلقت على النبوّة فى كثير من القرآن كقوله فى داود : ﴿ وَآتَيْنَاهُ الحِكْمَةَ وَفَصْلَ الخِطَابِ ﴾ (١) .

وقد فُسِّرَت الحكمة فى قوله تعالى : ﴿ وَمَن يُؤْتَ الحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْراً كَثِيراً ﴾ (٢) بما يشمل النبوّة . وأن الحكمة : « معرفة حقائق الأشياء على ما هى عليه » وأعلاها النبوة ؛ لأنها علم بالحقائق مأمون من أن يكون مخالفاً لما هى عليه فى نفس الأمر إذ النبوة متلقاة من اللّه الذى لا يعزب عن علمه شئ .

وإذا كانت لفظة « الحكمة » تتسع للنبوة ولغيرها فليس فى وجه اعتباره نبياً - من أجل هذا - قوة .

وأرجح ما رجّحه الجمهور من كون لقمان رجلاً صالحاً آتاه اللّه الحكمة ، ومن أدلة ذلك - أيضاً - ما تجده من أسلوب الآيتين : ﴿ وَوَصَّيْنَا الإِنسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْناً عَلَى وَهْنٍ وَفِصَالُهُ فِي عَامَيْنِ أَنِ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ إِلَيَّ المَصِيرُ * وَإِن جَاهَدَاكَ عَلَى أَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلاَ تُطِعْهُمَا وَصَاحِبْهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفاً ، وَاتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ أَنَابَ إِلَيَّ ، ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ﴾ (٣) .

فهاتان الآيتان فيهما خمائر العظمة ، وفيهما أسلوب الإبلاغ والحكاية لقول من أقوال اللّه تعالى ، وهذا بين كلامى لقمان السابق واللاحق كما تحكى آيات السورة .

وجاء هذا مناسباً لحكاية نهى لقمان لابنه عن الإشراك وتفظيعه بأن ظلم عظيم فذكر اللّه سبحانه هذا لتأكيد ما فى وصية لقمان من النهى عن الشرك بتعميم النهى فى الأشخاص والأحوال لئلا يتوهم أحد أن النهى خاص بابن لقمان ، أو ببعض الأحوال ، فتحكى الآيتان أن اللّه أوصى بذلك كل إنسان ، وأن لا هوادة

(١) سورة ص : ٢٠ (٢) البقرة : ٢٦٩ (٣) لقمان : ١٤ - ١٥

فيه ولو فى أحرج الأحوال وهى حال مجاهدة الوالدين أولادهم على الإشراك .

وكذلك يأتى المعنى فى الآيتين بعد حكاية وصاية لقمان لابنه بما هو شكر اللّه بتنزيهه عن الشرك فى الألوهية ببيان أن اللّه تعالى أسبق منّة على عباده إذ أوصى الأبناء ببر الآباء فدخل فى العموم المنّة على لقمان جزاءً على رعايته لحق اللّه فى ابتداء موعظة ابنه .

فاللّه أسبق بالإحسان إلى الذين أحسنوا برعاية حقه ، ولذلك اقترن شكر اللّه وشكر الوالدين فى الأمر .

فلو كان لقمان نبياً لكانت الحكاية عنه فى وصايا متتابعة دون اعتراض بين كلاميه السابق واللاحق (١) .

وبعد ترجيح كون لقمان رجلاً صالحاً آتاه اللّه الحكمة ونطق بها نجد أهل التفسير والتاريخ يذكرون أنه كان فى زمن داود ، وبعضهم يقول : إنه كان ابن أخت أيوب عليه السلام أو ابن خالته ، وذكر بعضهم أنه كان عبداً فأعتقه سيده .

وذكر ابن كثير عن مجاهد (٢) : أن لقمان كان قاضياً فى بنى إسرائيل فى زمان داود عليه السلام ، وقيل : كان راعياً لغنم ، وقيل : كان نجاراً ، وقيل : كان خياطاً (٣) .

وقال ابن المسيب : كان من سودان مصر ، من النوبة (٤) .

ولم يشأ اللّه سبحانه أن يُملى ذكره بوظيفة معيّنة - على ما رأينا من اختلاف الأقوال فى تحديدها ، فقد يكون عمل فى هذه المهن جميعاً ونقل فى وصفه

(١) انظر تفسير التحرير والتنوير : ١٥٦/٢١ (٢) تفسير ابن كثير : ٤٦./٤

(٣) قال ذلك خالد بن الربيع . ذكره الحافظ ابن حجر بقوله : « هو خالد بن الربيع العبسى الكوفى ، مقبول من الثانية » تقريب التهذيب ص ١٨٨ ، ترجمة (١٦٣.)

(٤) تفسير ابن عطية : ٤٩./١١

الجمع بينها على ألسنة مَنْ وصفوه - بل أعلا ذكره بالحكمة فعُرِفَ بها بين الناس ونُقلت عنه .

قال له رجل كان قد رعى معه الغنم : ما بلغ بك يا لقمان ما أرى ؟ قال : صِدْقُ الحديث والصمت عما لا يعنينى (١) .

وقد عَنِىَ الناس قديماً بجمع حكمه فى أقواله الناطقة عن حقائق الأحوال والمقرِّبة للخفيات بأحسن الأمثال ، فذكر منها مالك فى الموطأ بلاغين (٢) .

وذكر منها الإمام أحمد فى مسنده ، وفى تفسير القرطبى قال وهب بن منبه : قرأت من حكمة لقمان أرجح من عشرة آلاف باب .

وإن كان هذا القول من وهب بن منبه دليلاً على الكثرة والمبالغة .

وقال ابن إسحاق فى سيرته : قدم سويد بن الصامت أخو بنى عمرو بن عوف مكة حاجاً أو معتمراً فتصدى له رسول اللّه ﷺ فدعاه إلى الإسلام فقال له سويد : فلعل الذى معك مثل الذى معى ؟ فقال له رسول اللّه ﷺ : « وما الذى معك » ؟ قال : مجلة لقمان . فقال له رسول اللّه ﷺ : « اعرضها علىّ » ، فعرضها عليه ، فقال : « إن هذا الكلام حسن والذى معى أفضل من هذا .. قرآن أنزله اللّه » .

قال ابن إسحاق : فقدم المدينة فلم يلبث أن قتلته الخزرج وكان قتله قبل : يوم بعاث . وكان رجال من قومه يقولون : إنّا لنراه قد قُتل وهو مسلم وكان قومه يدعونه « الكامل » (٣) .

ومعنى ذلك أن العناية بحكمه كانت من معرفة الناس به حتى وجدنا قريشاً تسأل رسول اللّه ﷺ عن لقمان وابنه .

* * *

(١) تفسير ابن عطية : ٤٩./١١

(٢) موطأ مالك كتاب « العلم » باب « ما جاء فى طلب العلم » : ٢/٢..١ - بترقيم محمد فؤاد عبد الباقى .

(٣) انظر التحرير والتنوير : ١٥./٢١ - ١٥١

• عناية المفسرين بحكم لقمان :

وقد عَنِىَ المفسرون بهذه الحكم فذكروها عند تفسيرهم لسورة لقمان وكان أجمعهم فى ذلك العلامة الشيخ محمد الطاهر ابن عاشور فى تفسيره المبارك « التحرير والتنوير » .

وجمعاً للفائدة سأعرض شيئاً من هذه الحكم التى وصفها وهب بن منبه بالكثرة بين يدى تدبرنا لمعالم الحكمة فى سورة لقمان .

فالآلوسى يورد فى تفسيره (١) قوله لابنه : أى بُنَىَّ .. إن الدنيا بحر عميق ، وقد غرق فيها أناس كثير ، فاجعل سفينتك فيها تقوى اللّه تعالى ، وحشوها الإيمان ، وشراعها التوكل على اللّه تعالى .. لعلك أن تنجو ولا أراك ناجياً .

وقوله : مَنْ كان له من نفسه واعظ كان له من اللّه عَزَّ وجَلَّ حافظ ، ومَنْ أنصف الناس من نفسه زاده اللّه تعالى بذلك عزاً ، والذل فى طاعة اللّه تعالى أقرب من التعزز بالمعصية .

وقوله : ضَرْبُ الوالد لولده كالسماد للزرع .

وقوله : يا بُنَىَّ .. إياك والدَّيْن فإنه ذل النهار وهمُّ الليل .

وقوله : يا بُنَىَّ .. ارجُ اللّه عَزَّ وجَلَّ رجاءً لا يجرِّئك على معصيته تعالى ، وخف اللّه سبحانه خوفاً لا يؤيسك من رحمته تعالى شأنه .

وقوله : مَنْ كذب ذهب ماء وجهه ، ومَنْ ساء خُلُقه كثر غمه ، ونقل الصخور من مواضعها أيسر من إفهام مَنْ لا يفهم .

وقوله : يا بُنَىَّ .. حَمَلتُ الجندل والحديد وكلَّ شئ ثقيل ، فلم أحمل شيئاً هو أثقل من جار السوء ، وذقتُ المرار فلم أذق شيئاً هو أمرّ من الفقر .

يا بُنَىَّ .. لا تُرسِلْ رسولك جاهلاً فإن لم تجد حكيماً فكن رسول نفسك .

(١) روح المعانى : ٨٣/٢١ - ٨٤

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

يا بُنَيَّ .. إيّاك والكذب فإنه شهى كلحم العصفور عما قليل يفلى صاحبه .

يا بُنَى .. احضر الجنائز ولا تحضر العرس فإن الجنائز تذكرك الآخرة والعرس يشهيك الدنيا .

يا بُنَيَّ .. لا تأكل شبعًا على شبع ، فإن إلقاءك إياه للكلب خير من أن تأكله .

يا بُنَيَّ .. لا تكن حلواً فتُبلع ولا تكن مُرًا فتُلفظ .

وقوله لابنه : لا يأكل طعامك إلا الأتقياء ، وشاور فى أمرك العلماء .

وقوله : لا خير لك فى أن تتعلم ما لم تَعْلم ولمّا تعمل بما قد علمت ، فإن مثل ذلك مثل رجل احتطب حطباً فحمل حزمة رذهب يحملها فعجز عنها فضم إليها أخرى .

وقوله : يا بُنَيَّ .. إذا أردت أن تواخى رجلاً فأغضبه قبل ذلك فإن أنصفك عند غضبه وإلا فاحذره .

وقوله : لتكن كلمتك طيبة ، وليكن وجهك بسطاً تكن أحب إلى الناس ممن يعطيهم العطاء .

وقوله : يا بُنَيَّ .. أنزل نفسك من صاحبك منزلة من لا حاجة له بك ولا بدّ لك منه .

يا بُنَيَّ .. كن كمن لا يبتغى محمدة الناس ولا يكسب ذمهم فنفسه منه فى عناء والناس منه فى راحة .

وقوله : يا بُنَيَّ .. امتنع بما يخرج من فيك فإنك ما سكتّ سالم ، وإنما يبتغى لك من القول ما ينفعك .

فهذه مختارات الآلوسى من حكم لقمان وهى جديرة بالشرح التفصيلى ولكن ليس – هنا – موضعه . ولكنها بصورة عامة تمثل منهجاً تربوياً للأبناء يشمل الجانب النفسى والخُلُقى والسلوكى الجامع بين حكمة النفس والقول والعمل ، ومعايشة الناس على أحسن الأحوال ، والنظرة الثاقبة إلى الحياة .

ويذكر القرطبى فى تفسيره [١] : « كان لقمان يفتى قبل مبعث داود فلما بُعِثَ داود قطع الفتوى . فقيل له . فقال : ألا أكتفى إذا كُفيت » .

وفيه ما سبق ذكره : « إن الحاكم بأشد المنازل وأكدرها ، بغشاء المظلوم من كل مكان ، إن يصب فبالحرىّ أن ينجو ، وإن أخطأ أخطأ طريق الجنة . ومَنْ يكن فى الدنيا ذليلاً خير من أن يكون شريفاً ، ومَنْ يختر الدنيا على الآخرة تفته الدنيا ولا يصب الآخرة » .

ويذكر برهان الدين البقاعى فى نظم الدرر [٢] الحكمة السابقة وغيرها ومنها :

قال لقمان : لا مال كصحة ، ولا نعيم كطيب نفس .

وقيل له : أى الناس شر ؟ قال : الذى لا يبالى أن يراه الناس مسيئاً [٣] .

وقيل له : ما أقبح وجهك ! فقال : تعيب النقش أو النقّاش !

وقال البغوى : إنه قيل له : لِمَ بلغتَ ما بلغت ؟ قال : بصدق الحديث وأداء الأمانة وترك ما لا يعنينى .

ويذكر الزمخشرى فى الكشاف [٤] : « أنه قال لرجل ينظر إليه : إن كنت ترانى غليظ الشفتين فإنه يخرج من بينهما كلام رقيق ، وإن كنت ترانى أسود فقلبى أبيض .

وأن مولاه أمره بذبح شاة وأن يأتيه بأطيب مضغتين فأتاه باللسان والقلب ، ثم أمره بذبح أخرى وأن ألقى منها أخبث مضغتين ، فألقى اللسان والقلب ؛ فسأله عن ذلك فقال : هما أطيب ما فيها إذا طابا ، وأخبث ما فيها إذا خبثا .

ودخل على داود وهو يسرد الدروع فأراد أن يسأله عما ذا يصنع فأدركته الحكمة فسكت ، فلما ألقتها داود لبسها وقال : نِعْمَ لبوسُ الحرب أنتِ . فقال لقمان : الصمت حكمة وقليل فاعله » .

(١) تفسير القرطبى : ٥٩/١٤ (٢) نظم الدرر : ١٥٧/١٥
(٣) وذكره كذلك ابن عطية : فى تفسيره ٤٩١/١١ (٤) الكشاف : ٢٣١/٣

وفى درة التنزيل المنسوب لفخر الدين الرازى : « قال لقمان لابنه : إن الله رَضِيَنى لك فلم يُوصنى بك ، ولم يرضَك لى فأوصاك بى » .

وفى تفسير البيضاوى : « أن داود سأل لقمان : كيف أصبحت ؟ فقال : أصبحت فى يَدىْ غيرى .

وفى مجمع البيان للطبرسى : يا بُنَيَّ .. سافر بسيفك وخُفّك وعمامتك وخبائك وسقائك وخيوطك ومخرزك ، وتزوّد معك من الأدوية ما تنتفع به أنت ومَنْ معك . وكن لأصحابك موافقاً إلا فى معصية الله عَزّ وجَلّ .

يا بُنَيَّ .. إذا سافرتَ مع قوم فأكثر استشارتهم فى أمرك وأمورهم ، وأكثر التبسم فى وجوههم ، وكن كريماً على زادك بينهم ، فإذا دعوك فأجبهم ، وإذا استعانوا بك فأعنهم ، واستعمل طول الصمت وكثرة الصلاة ، وسخاء النفس بما معك من دابة أو مَاء أو زاد ، وإذا استشهدوك على الحق فاشهد لهم ، وأجهد رأيك لهم إذا استشاروك ، ثم لا تعزم حتى تثبت وتنظر ، ولا تُجب فى مشورة حتى تقوم فيها وتقعد وتنام وتأكل وتصلى وأنت مستعمل فكرتك وحكمتك فى مشورته ، فإن مَنْ لم يحفظ النصيحة لمن استشاره سلبه الله رأيه ، وإذا رأيتَ أصحابك يمشون فامش معهم ، فإذا رأيتهم يعملون فاعمل معهم ، واسمع لمن هو أكبر منك سنًا ، وإذا أمروك بأمر وسألوك شيئاً فقل : نعم ولا تقل (لا) ، فإن « لا » عىٌّ ولؤم ، وإذا تحيرتم فى الطريق فانزلوا ، وإذا شككتم فى القصد فقفوا وتأمروا ، وإذا رأيتم شخصاً واحداً فلا تسألوه عن طريقكم ، ولا تسترشدوه فإن الشخص الواحد فى الفلاة مُريب ، لعله يكون عين اللصوص أو يكون هو الشيطان الذى جيّركم .

واحذروا الشخصين أيضاً إلا أن تروا ما لا أرى ؛ لأن العاقل إذا أبصر بعينه شيئاً عرف الحق منه ، والشاهد يرى ما لا يرى الغائب .

يا بُنَيَّ .. إذا جاء وقت الصلاة فلا تؤخرها لشئ ، صَلِّها واستَرِح منها فإنها دَيْن ، وصلِّ فى جماعة ولو على رأس زَجّ .

وإذا أردتم النزول فعليكم من بقاع الأرض بأحسنها لوناً وألينها تُربة وأكثرها عُشباً .

وإذا نزلت فصلِّ ركعتين قبل أن تجلس ، وإذا أردتَ قضاء حاجتك فأبعد المذهب فى الأرض . وإذا ارتحلت فصلِّ ركعتين ، ثم ودِّع الأرض التى حللتَ بها وسلِّم على أهلها ، فإن لكل بقعة أهلاً من الملائكة ، وإن استطعت أن لا تأكل طعاماً حتى تبتدئ فتتصدق منه فافعل . وعليك بقراءة كتاب الله (لعله يعنى الزبور) ما دُمتَ راكباً ، وعليك بالتسبيح ما دُمتَ عاملاً عملاً ، وعليك بالدعاء ما دُمتَ خالياً ، وإياك والسمر فى أول الليل إلى آخره ، وإياك ورفع الصوت فى مسيرك » .

وذكر الإمام مالك فى الموطأ فيما جاء فى طلب العلم من كتاب الجامع [١] : « قال مالك : أنه بلغه أن لقمان الحكيم أوصى ابنه فقال : يا بُنَيَّ .. جالس العلماء ، وزاحمهم بركبتيك فإن الله يحيى القلوب بنور العلم كما يحيى الأرض الميتة بوابل السماء » .

وفى جامع المستخرجة للعتبى : « قال مالك : بلغنى أن لقمان قال لابنه : يا بُنَيَّ .. ليكن أول ما تفيد من الدنيا بعد خليل صالح امرأةٌ صالحة » .

وفى أحكام القرآن لابن العربى [٢] عن مالك : « أن لقمان قال لابنه : يا بُنَيَّ .. إن الناس قد تطاول عليهم ما يُوعدون ، وهم إلى الآخرة سراعاً يذهبون ، وإنك قد استدبرت الدنيا منذ كنت ، واستقبلتَ الآخرة ، وإن داراً تسير إليها أقرب إليك من دار تخرج عنها » .

وقال : ليس غنى كصحة ، ولا نُعمة كطيب نفس .

(١) انظر تنوير الحوالك شرح على موطأ مالك : ١٦١/٣ ، ما جاء فى « طلب العلم » .
(٢) أحكام القرآن لابن العربى : ١٤٩٥/٣ – ١٤٩٦

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır
eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

وقال : يا بُنَيَّ .. لا تجالس الفُجّار ولا تماشهم ، اتقِّ أن ينزل عليهم عذاب من السماء فيصيبك معهم .

وقال : يا بُنَيَّ .. جالس العلماء وماشهم عسى أن تنزل عليهم رحمة فتصيبك معهم » .

وفى الشفاء للقاضى عياض : « قال لقمان لابنه : إذا امتلأت المعدة نامت الفكرة ، وخرست الحكمة ، وقعدت الأعضاء عن العبادة » .

وفى كتاب آداب النكاح لقاسم بن يأمون التليدى الأخمايسى [1] : « أن من وصية لقمان : يا بُنَيَّ .. إنما مثل المرأة الصالحة كمثل الدهن فى الرأس يُلَيِّن العروق ويُحسِّن الشَعر ، ومثلها كمثل التاج على رأس الملك ، ومثلها كمثل اللؤلؤ والجوهر لا يدرى أحد ما قيمته .

ومثل المرأة السوء كمثل السَيْل لا ينتهى حتى يبلغ منتهاه : إذا تكلمت أسمعت ، وإذا مشت أسرعت ، وإذا قعدت رفعت ، وإذا غضبت أسمعت ، وكل داء يبرأ إلا داء امرأة السوء .

يا بُنَيَّ .. أن تساكن الأسد والأسود (يعنى ذكر الحيّات) خير من أن تساكنها : تبكى وهى الظالمة ، وتحكم وهى الجائرة ، وتنطق وهى الجاهلة ، وهى أفعى بلدغها » .

ويعرضنا لهذه المجموعة المتناثرة فى كتب التفسير والحديث من حكم لقمان نستطيع أن نتعرف على معنى الحكمة التى أوتيها لقمان فظهرت عليه وتحقق بها وقدَّمها إلى غيره بدءاً بأقرب الناس إليه : ولده .

* * *

(١) انظر التحرير والتنوير : ١٧٢/٢١

• معنى الحكمة :

يذكرها ابن القيم من منازل ﴿ إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ ﴾ ويذكر قبل تعريفها قول الله تعالى : ﴿ يُؤْتِى الحِكْمَةَ مَن يَشَاءُ ، وَمَن يُؤْتَ الحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِىَ خَيْراً كَثِيراً ﴾ [1] . وقوله جل شأنه : ﴿ وَأَنزَلَ اللَّهُ عَلَيْكَ الكِتَابَ وَالحِكْمَةَ وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُن تَعْلَمُ ، وَكَانَ فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ عَظِيماً ﴾ [2] .

وقال عن المسيح عليه السلام : ﴿ وَيُعَلِّمُهُ الكِتَابَ وَالحِكْمَةَ وَالتَّوْرَاةَ وَالإِنجِيلَ ﴾ [3] .

ثم يقول : الحكمة فى كتاب الله نوعان : مفردة ، ومقترنة بالكتاب .

فالمفردة : فُسِّرت بالنبوة ، وفُسِّرت بعلم القرآن . قال ابن عباس رضى الله عنهما : « هى علم القرآن : ناسخة ومنسوخه ، ومحكمه ومتشابهه ، ومقدمه ومؤخره ، وحلاله وحرامه وأمثاله » .

وقال الضحاك : هى القرآن والفهم فيه .

وقال مجاهد : القرآن والعلم والفقه ، وفى رواية أخرى عنه : هى الإصابة فى القول والفعل .

وقال النخعى : هى معانى الأشياء وفهمها .

وقال الحسن : الورع فى دين الله ، كأنه فسَّرها بثمرتها ومقتضاها [4] .

وعلى ذلك فالحكمة المفردة تكون مع الأنبياء وغيرهم من صالحى البَشَر ، وقد رجُحنا من قبل كون لقمان رجلاً صالحاً آتاه الله الحكمة ولم يكن نبياً ولذلك جاء تعريف ابن عطية للحكمة فى تفسيره لحكمة لقمان : وهى الصواب فى المعتقدات ، والفقه فى الدين والعمل [5] .

(١) البقرة : ٢٦٩ (٢) النساء : ١١٣ (٣) آل عمران : ٤٨
(٤) مدارج السالكين : ٤٩٧/٢ - ٤٩٨ (٥) تفسير ابن عطية : ٤٨٩/١١

وفى القرطبى نقلاً عن ابن عطية : « والفقه فى الدين والعقل » [1] .

ويقول البقاعى فى تعريفه للحكمة بعد ذكره لعبودية لقمان لله ، ولم يذكره بنبوة : وهو العلم المؤيد بالعمل ، والعمل المحكم بالعلم .

وقال الحرالى : هى العلم بالأمر الذى لأجله وجب الحكم ، والحكم العمل على جميع أنواع الصبر والمصابرة ظاهراً بالإيالة العالية ، ولا يتم الحكم وتستوى الحكمة إلا بحسب سعة العلم .

وقال ابن مبلق : إن مدارها على إصابة الحق والصواب فى القول والعمل ، ولهذا قال ابن قتيبة : لا يقال لشخص حكيماً حتى تجتمع له الحكمة فى القول والفعل ، قال : ولا يسمى المتكلم بالحكمة حكيماً حتى يكون عاملاً بها [2] .

فهذه معانى الحكمة المفردة فى كتاب الله والتى تجمع فى الإصابة فى العلم والعمل والجمع بينهما .

حتى فصلها ابن القيم بعد تعريفها فى كتاب الله إلى حكميتين : علمية ، وعملية ، فالعلمية : الاطلاع على بواطن الأشياء ، ومعرفة ارتباط الأسباب بمسبباتها ، خَلْقاً وأمراً . قدراً وشرعاً . والعملية : وضع الشئ فى موضعه [3] .

ونظراً لتفاوت الناس فى الجانب العلمى والعملى وجدنا كذلك الوصف بالحكمة يتفاوت ، والمحققون لها يتفاوتون فى درجة تحقيقها .

وذكر ابن القيم لهذا النوع من الحكمة درجات ثلاث :

الأولى : أن يعطى الإنسان كل شئ حقه ولا يُعدِّيه حدّه ، ولا يتعجله عن وقته ، ولا يؤخره عنه .

فالأشياء لها مراتب وحقوق تقتضيها شرعاً وقدراً ، ولها حدود ونهايات تصل إليها ولا تتعداها .

(١) تفسير القرطبى : ٥٩/١٤ (٢) نظم الدرر : ١٥٦/١٥
(٣) مدارج السالكين : ٤٩٨/٢ - ٤٩٩

ولها أوقات لا تتقدم عنها ولا تتأخر .

والحكمة فى هذا أن تراعى هذه الجهات الثلاث بأن يعطى كل مرتبة حقها الذى أحقه الله لها بشرعه وقدره . ولا يتعدى بها حدها فيكون متعدياً مخالفاً للحكمة . ولا يطلب تعجيلها عن وقتها فيخالف الحكمة ، ولا يؤخرها عنه فيفوتها .

وهذا حكم عام لجميع الأسباب مع مسبباتها شرعاً وقدراً ، فإضاعتها تعطيل للحكمة بمنزلة إضاعة البذر وسقى الأرض .

وتعدى الحق : كسقيها فوق حاجتها بحيث يغرق البذر والزرع ويفسد .

وتعجيلها عن وقتها : كحصاده قبل إدراكه وكماله .

وكذلك ترك الغذاء والشراب واللباس : إخلال بالحكمة ، وتعدى الحد المحتاج إليه : خروج عنها أيضاً . وتعجيل ذلك قبل وقته : إخلال بها ، وتأخيره عن وقته : إخلال بها .

فالحكمة - إذن - فعل ما ينبغى ، على الوجه الذى ينبغى ، فى الوقت الذى ينبغى .

فكل نظام الوجود مرتبط بهذه الصفة ، وكل خلل فى الوجود ، وفى العبد ، فسببه الإخلال بها ، وأكمل الناس أوفرهم منها نصيباً .

ومن الأركان التى تُعين على تحقيق هذا : العلم ، والحلم ، والأناة . وضدها آفات يجب الحذر منها وهى : الجهل ، والطيش ، والعجلة . فلا حكيم لجاهل ، ولا طائش ، ولا عجول [1] .

والدرجة الثانية : أن يشهد الإنسان نظر الله فى وعده ، ويعرف عدله فى حكمه ، ويلحظ بره فى منعه .

(١) انظر مدارج السالكين : ٥٠٠/٢

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır
eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

ومعنى ذلك معرفة الحكمة فى الوعد والوعيد ، ويشهد حكمه فى قوله : ﴿ إِنَّ اللَّهَ لاَ يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ ، وَإِن تَكُ حَسَنَةً يُضَاعِفْهَا وَيُؤْتِ مِن لَّدُنْهُ أَجْراً عَظِيماً ﴾ (١) .

فيشهد عدله فى وعيده ، وإحسانه فى وعده ، وكل قائم بحكمته .

وكذلك يعرف عدله فى أحكامه الشرعية والكونية الجارية على الخلائق ، فإنه لا ظلم فيها ، ولا حيف ولا جور .

وكذلك يعرف برَّه فى منعه ، فإنه سبحانه الجواد الذى لا يُنقص خزائنه الإنفاق ، ولا يغيض ما فى يمينه سعة عطائه ، فما منع مَنْ منعه فضله إلا لحكمة كاملة فى ذلك ؛ فإنه الجواد الحكيم .

وحكمته لا تناقض جوده .. فهو سبحانه لا يضع برَّه وفضله إلا فى موضعه ووقته ، بقدر ما تقتضيه حكمته ، ولو بسط اللَّه الرزق لعباده لفسدوا وهلكوا ، ولو علم فى الكفار خيراً وقبولاً لنعمة الإيمان ، وشكراً له عليها ، ومحبة واعتراناً بها لهداهم إلى الإيمان ؛ ولهذا لما قالوا للمؤمنين : ﴿ أَهُؤُلاَءِ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْهِم مِّن بَيْنِنَا ﴾ (٢) أجابهم بقوله : ﴿ أَلَيْسَ اللَّهُ بِأَعْلَمَ بِالشَّاكِرِينَ ﴾ ؛ (٣) .

فهم كما يقول شيخ الإسلام ابن تيمية : هم الذين يعرفون قدر نعمة الإيمان ، ويشكرون اللَّه عليها (٤) .

فهو سبحانه ما أعطى إلا بحكمته ، ولا منع إلا بحكمته ، ولا أضلَّ إلا بحكمته .

وإذا تأمل البصير أحوال العالم وما فيه من النقص رآه عين الحكمة ، وما عمرت الدنيا والآخرة والجنة والنار إلا بحكمته .

وأما الدرجة الثالثة : فهى أن يبلغ الإنسان فى استدلاله البصيرة ، وفى إرشاده الحقيقة ، وفى إشارته الغاية .

(١) النساء : ٤٠ (٢) ، (٣) الأنعام : ٥٣
(٤) انظر مدارج السالكين : ٥٠١/٢

ومعنى ذلك أن يصل باستدلاله إلى أعلى درجات العلم ، وهى البصيرة التى تكون نسبة العلوم فيها إلى القلب كنسبة المرئى إلى البصر ، وهذه هى الخصيصة التى اختص بها الصحابة رضوان اللَّه عليهم عن سائر الأمة . وهى أعلى درجات العلماء ، يقول اللَّه تعالى : ﴿ قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُواْ إِلَى اللَّهِ، عَلَى بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي ﴾ (١) أى : أنا وأتباعى على بصيرة .

وقيل : ﴿ وَمَنِ اتَّبَعَنِي ﴾ عطف على المرفوع به ﴿ أَدْعُواْ ﴾ أى أنا أدعو إلى اللَّه على بصيرة ، ومَن اتبعنى كذلك يدعو إلى اللَّه على بصيرة . وعلى القولين فإن الآية تدل على أن أتباعه هم أهل البصائر الداعين إلى اللَّه على بصيرة ، فمَنْ ليس منهم فليس من أتباعه على الحقيقة والموافقة ، وإن كان من أتباعه على الانتساب والدعوى .

وأما أن يبلغ فى إرشاده الحقيقة فمعناه أنه إذا أرشد غيره بلغ فى إرشاده إلى الحقيقة ، أو أنه يبلغ الحقيقة إذا أرشده غيره إليها ولا يقف دونها .

وإذا أشار لم يشر إلا إلى الغاية المطلوبة التى ليس وراءها مرمى .

فهذا التفصيل فى بيان درجات الحكمة فى النوع الأول سنتضئ لنا معالم الحكمة التى سنقف عليها فى تدبرنا لآيات سورة لقمان .

وأما النوع الثانى من الحكمة فى كتاب اللَّه فهى المقترنة بالكتاب ، وقد فسرُها الإمام الشافعى وغيره من الأئمة بالسُّنَّة (٢) . وهى كل ما أثِرَ عن النبى ﷺ من قول أو فعل أو تقرير أو صفة خَلْقية أو خُلُقية .

ومن ذلك قوله تعالى : ﴿ وَأَنزَلَ اللَّهُ عَلَيْكَ الكِتَابَ وَالحِكْمَةَ وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُن تَعْلَمُ ، وَكَانَ فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ عَظِيماً ﴾ (٣) .

(١) يوسف : ١٠٨ (٢) انظر مدارج السالكين : ٤٩٨/٢
(٣) النساء : ١١٣

وقوله تعالى : ﴿ كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولاً مِّنكُمْ يَتْلُواْ عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الكِتَابَ وَالحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُواْ تَعْلَمُونَ ﴾ (١) .

وقوله تعالى : ﴿ لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى المُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولاً مِّنْ أَنفُسِهِمْ يَتْلُواْ عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الكِتَابَ وَالحِكْمَةَ وَإِن كَانُواْ مِن قَبْلُ لَفِي ضَلاَلٍ مُّبِينٍ ﴾ (٢) .

* * *

وبعد أن تعرفنا على ارتباط اسم لقمان بالحكمة ، وقدَّمنا نماذج من الحِكَم المأثورة عنه ، عرفنا منها طبيعة الحكمة ، وما عُرِفَت به ، وأن تسمية السورة باسم هذا الرجل الصالح الحكيم تضع بين أيدينا المحور العام الذى تدور حوله آياتها ، ويتمثل هذا المحور فى الحكمة . نعرض هذه المعالم على النحو التالى :

(١) البقرة : ١٥١ (٢) آل عمران : ١٦٤

أولاً : حكمة الكتاب

وتبدأ السورة الكريمة ببيان حكمة الكتاب فى قوله تعالى :

﴿ الم * تِلْكَ آيَاتُ الكِتَابِ الحَكِيمِ * هُدًى وَرَحْمَةً لِّلْمُحْسِنِينَ ﴾ (١) .

وفى ضوء ما تعرفنا عليه من معانى الحكمة فى المباحث السابقة نرى أن حكمة الكتاب تتجلى فى هدايته للتى هى أقوم فى سائر الشئون ، وتقديمه العلم النافع ليكون دليل عمل صالح للناس أجمعين ، وتيسير الوصول إلى هذا العلم لمن أراد الانتفاع به من المحسنين ، فآياته من العلو بما يتيح لكل مَنْ يعيش فى الأرض من البَشر النظرَ إليه والتعرف عليه وحُسن التلقى له من المحسنين الذين يهتدون بهديه ويُرحمون به من الضلال المبين .

ويتقدم بيان حكمة الكتاب ما يثير انتباه السامعين والقارئين ويوقظ قلوبهم لما يلى هذه الأحرف الثلاثة المقطعة التى لا عهد للناس بها بتصدير مثلها فى الإنشاء والإنشاد ، مع ما تقتضيه من المعانى التى ناقشها كثير من الباحثين .

ولسنا فى حاجة إلى تكرار ما قيل فى معناها ، ولكن حسبنا فى ذلك ما ذكرناه من إيقاظ الأسماع من ناحية ، وما يتبع ذلك من التنبيه إلى سمو القرآن على سائر الكلام المكوَّن من حروف التهجى ، لأنه كلام الخالق ، ويستحيل أن يسمو إليه كلام المخلوق ؛ لأن الكلام ليس مجرد لبنات من هذه الحروف فحسب ، وإنما يحمل الكلام صفات المتكلم به ، حتى قال الناس فى ذلك : الأسلوب هو الرجل ، بمعنى أن الأسلوب فى الكلام يحمل خصائص وصفات المتكلم .

(١) لقمان : ١ - ٣ .

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır
eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

وينبِّه البقاعى فى بداية تفسيره لسورة لقمان إلى المحور العام للسورة والذى بدأ باسمها ثم بالآيات الأولى منها فيقول : « مقصودها إثبات الحكمة للكتاب اللازم من حكمة مُنزله سبحانه فى أقواله وأفعاله .

وقصة لقمان المسمى به السورة دليل واضح على ذلك كأنه سبحانه لما أكمل ما أراد من أول القرآن إلى آخر « براءة » التى هى سورة غزو الروم ، وكان سبحانه قد ابتدأ القرآن - بعد أم القرآن - بنفى الريب عن هذا الكتاب ، وأنه هُدًى للمتقين ، واستدل على ذلك فيما تبعها من السور ، ثم ابتدأ سورة يونس بعد سورة غزو الروم بإثبات حكمته ، وأتبع ذلك دليله إلى أن ختم سورة الروم ، ابتدأ دوراً جديداً على جه أضخم من الأول ، فوصفه فى أول هذه التالية للروم بما وصفه به فى يونس التالية لغزو الروم ، وذلك الوصف هو الحكمة ، وزاد أنه هُدًى وهداية للمحسنين ، فهؤلاء أصحاب النهايات ، والمتقون أصحاب البدايات » (١) .

وفى إثبات التناسب بين « لقمان » و « الروم » قبلها يقول :

« لما ختمت الروم بالحث على العلم ، وهو ما تضمنه هذا الكتاب العظيم ، والأمر بالصبر والتمسك بما فيه من وعد ، والنهى عن الأطماع لأهل الاستخفاف فى المقاربة لهم فى شئ من الأوصاف ، وكان ذلك هو الحكمة ، قال أول هذه : ﴿ الٓمٓ ﴾ مشيراً بها إلى أن اللّه الملك الأعلى القيوم أرسل - لأنه الظاهر مع أنه الباطن - جبريل عليه السلام إلى محمد عليه الصلاة والسلام بوحى ناطق من الحكم والأحكام بما لم ينطق به من قبله إمام ، ولا يلحقه فى ذلك شئ مدى الأيام » (٢) .

كما يشير إلى ما تفيده أداة البعد فى قوله : ﴿ تِلْكَ ﴾ أى الآيات التى هى من العلو والعظمة بمكان لا ينالُه إلا مَنْ جاهد نفسه حتى هذَّبها بالتخلى عن جميع الرذائل ، والتحلى بسائر الفضائل ﴿ آيَاتُ الكِتَابِ ﴾ الجامع لجميع

(١) نظم الدرر : ١٥/ ١٤٠ (٢) المرجع السابق : ١٥/ ١٤١

أنواع الخير ﴿ الحَكِيمِ ﴾ بوضع الأشياء فى حواق مراتبها ومواضعها فلا يُستطاع نقض شئ من إبرامه ، ولا معارضة شئ من كلامه ، الدال ذلك على تمام علم مُنزِّله وخبرته ، وشمول عظمته وقُدرته ، ودقيق صنائعه فى بديع حكمته ، فلا بد من نصر المؤمنين ومَنْ دانهم فى التمسك بكتاب له أصل من عند اللّه » (١) .

وأما الإمام أبو جعفر بن الزبير فقد سبق البقاعى فى رؤية هذا التناسب بين سورة « لقمان » وسورة « الروم » قبلها وبروز محور الحكمة بقوله : « لما تكرر الأمر بالاعتبار والحض عليه والتنبيه بعجائب المخلوقات فى سورة الروم كقوله سبحانه : ﴿ أَوَ لَمْ يَتَفَكَّرُواْ فِى أَنفُسِهِم ، مَّا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَٰوَٰتِ وَالأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلاَّ بِالحَقِّ ﴾ (٢) ، وقوله : ﴿ أَوَ لَمْ يَسِيرُواْ فِى الأَرْضِ ﴾ (٣) ، وقوله : ﴿ اللَّهُ يَبْدَؤُا الخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ ﴾ (٤) ، وقوله : ﴿ يُخْرِجُ الحَىَّ مِنَ المَيِّتِ وَيُخْرِجُ المَيِّتَ مِنَ الحَىِّ ﴾ (٥) ، إلى قوله : ﴿ كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴾ (٦) وهى عشر آيات تحملت من جليل الاعتبار والتنبيه ما لا يبقى معه شُبهةً ولا توقف لمن وُفِّقَ إلى ما بعد هذا من آيات التنبيه وسط الدلائل ، وذكر ما قُطِرَ عليه العباد وضرب الأمثال الموضحة سواء السبيل لمن عقل معانيها وتدبر حكمها إلى قوله : ﴿ وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِى هَٰذَا القُرْآنِ مِن كُلِّ مَثَلٍ ﴾ (٧) وهى إشارة إلى ما أودع اللّه كتابه المبين من مختلف الأمثال وشتَّى العظات ، وما تحملت هذه السورة من ذلك ، أتبع سبحانه ذلك بقوله الحق : ﴿ الٓمٓ * تِلْكَ آيَاتُ الكِتَابِ الحَكِيمِ ﴾ (٨) أى دلائله وبراهينه لمن وُفِّقَ وسبقت له الحُسْنَى وهم المحسنون الذين ذكرهم بعد ، ووصف الكتاب به « الحكيم » يشهد لما مهدناه » (٩) .

(١) نظم الدرر : ١٥/ ١٤١ - ١٤٢ (٢) الروم : ٨ (٣) الروم : ٩
(٤) الروم : ١١ (٥) الروم : ١٩ (٦) الروم : ٢٨
(٧) الروم : ٥٨ (٨) لقمان : ١ - ٢
(٩) نظم الدرر : ١٥/ ١٤٢

وأما ابن عطية فينبِّه إلى ما يتصل بحكمة الكتاب من كونه هدًى وتخصيص ذلك للمحسنين فى أن هذا التخصيص للمحسنين من حيث لهم نفعه ، وهم نظروه بعين الحقيقة ، وإلا فهو هدًى فى نفسه (١) .

ويربط الشيخ محمد الطاهر بين سبب نزول السورة وما فيها من الحكمة ومَنْ ينتفع بها فيقول : « إذا كانت هذه السورة نزلت بسبب سؤال قريش عن لقمان وابنه فهذه الآيات إلى قوله تعالى : ﴿ وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الحِكْمَةَ ﴾ (٢) بمنزلة مقدمة للبيان لأن مرمى القرآن من قص القصة ما فيها من علم وحكمة وهدًى وأنها مسوقة للمؤمنين لا للذين سألوا عنها فكان سؤالهم نفعاً للمؤمنين » (٣) .

كما يرى أن وصف الكتاب بـ « رحمة » بعد « هدى » : لأنه لما كان المقصد من هذه السورة قصة لقمان نبَّه على أن ذكر القصة رحمة لما تتضمنه من الآداب والحكمة : لأن فى ذلك زيادة على الهدى أنه تخلق بالحكمة ﴿ وَمَن يُؤْتَ الحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِىَ خَيْراً كَثِيراً ﴾ (٤) . والخير الكثير : رحمة من اللّه تعالى » (٥) .

وبعد هذه الآيات الثلاث الأولى من السورة ، والتى تحدثنا عن المعلم الأول من معالم الحكمة فى السورة وهى « حكمة الكتاب » نعرض لبقية الآيات التى نقف منها على حكمة الكتاب من سورة « لقمان » .

فالآية السادسة تبرز لنا حكمة الكتاب من خلال بيان موقف بعض الناس من آيات الكتاب حيث يشترون ما لقيته الآية بـ « لهو الحديث » وضلال هؤلاء بهذا الشراء عن سبيل اللّه ، وكيف يستبد به الجهل بالآيات إلى حالة الاستهزاء .

وهذا النوع يحرمان نفسه من الإقبال على الآيات والانتفاع بها وقع فى الضلال بعد أن أتيح له الهدى بالآيات ، وحرم نفسه من العلم بها فوقع فى

(١) انظر تفسير ابن عطية : ١١/ ٤٨٢ (٢) لقمان : ١٢
(٣) التحرير والتنوير : ٢١/ ١٤٠ (٤) البقر : ٢٦٩
(٥) التحرير والتنوير : ٢١/ ١٤١

الجهل وبدلاً من التدبر فيها والعيش الهنئ فى رحابها تورط فى الاستهزاء ، وجعلة هذه الأحوال توقعه فى عذاب مذل حيث يفقد ذاته وتكريم اللّه له ، ويصبح أسير شهواته وتابعاً ذليلاً لغيره من أهل الغواية والضلال .

وتستمر إقامة الحُجَّة على هؤلاء حيث تُتلى الآيات عليهم ولكن مرض قلوبهم بالكِبْر جعلهم يولون مستكبرين مغلقين منافذ الهداية من سمع وقلب . وهذه المقابلة بين جماعة المحسنين وجماعة المستكبرين لبيان أن هداية الآيات قد أتيحت للجميع ، وقُدِّمت لسائر الناس ، وتُليت على الجميع ، فالآيات - كما سبق - هدًى فى ذاتها ينتفع بها مَنْ فتح قلبه وسمعه وعقله ، ويُحرم منها مَنْ تولى وتكبَّر وأغلق منافذه ليقع بذلك فى العذاب الأليم .

وحكمة الكتاب فى هذا تُربط بسُنَّة مُنزل الكتاب سبحانه فى إرشاد خلقه جميعاً إلى الحق والهدى ، وحثهم على إتباعه وتحذيرهم من مخالفة أمره والتوفيق والإعانة لمن أحسن والزجر لمن أعرض . ليذوق المحسنون حلاوة إحسانهم ، ويتجرع المستكبرون مرارة ذلهم وألم عذابهم .

والمتأمل لما ذكر من سبب نزول الآية السادسة والسابعة : ﴿ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِى لَهْوَ الحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَن سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّخِذَهَا هُزُوًا ، أُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ * وَإِذَا تُتْلَى عَلَيْهِ آيَاتُنَا وَلَّىٰ مُسْتَكْبِراً كَأَن لَّمْ يَسْمَعْهَا كَأَنَّ فِى أُذُنَيْهِ وَقْراً ، فَبَشِّرْهُ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ ﴾ (١) .

يجد أن البيهقى أخرج فى « شُعب الإيمان » عن ابن عباس رضى اللّه عنهما فى قوله : ﴿ وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْتَرِى لَهْوَ الحَدِيثِ ﴾ يعنى : باطل الحديث ، وهو النضر بن الحارث بن علقمة ، اشترى أحاديث العجم وصنيعهم فى دهرهم ، وكان يكتب الكتب من الحيرة والشام ويكذِّب القرآن ، فأعرض عنه فلم يؤمن » (٢) .

(١) لقمان : ٦ - ٧
(٢) شعب الإيمان ، وتفسير ابن عطية : ١١/ ٤٨٣ - ٤٨٤

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

وقال ابن العربي في « العارضة » [1] : في سبب نزولها قولان ، أحدهما : أنها نزلت في النضر بن الحارث . الثاني : أنها نزلت في رجل من قريش (قيل هو ابن خطل) اشترى جارية مغنية فشغل الناس بها عن استماع النبي ﷺ [2] .

وهذا الموقف من النضر أو من ابن خطل قد صرّح به القرآن الكريم في قوله تعالى : ﴿ وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُواْ لاَ تَسْمَعُواْ لِهَذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوْاْ فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَغْلِبُونَ ﴾ [3] .

فإذا ما جدنا أن انصراف الناس عن آيات الكتاب مصحوب بشئ آخر أرادوا به مزاحمة الكتاب وشغل الناس عنه ، ثم نظرنا في هذا الشئ فوجدناه كما تحكي الآيات : إما استمساك بما كان عليه الآباء كما جاء في قوله تعالى : ﴿ وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُواْ مَا أَنزَلَ اللَّهُ قَالُواْ بَلْ نَتَّبِعُ مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءنَا ، أَوَلَوْ كَانَ الشَّيْطَانُ يَدْعُوهُمْ إِلَى عَذَابِ السَّعِيرِ ﴾ [4] . أو ما جاء في سبب النزول من السماع لقصص الملوك .

أي أن المزاحمة بشئ من جهد البشر الذي ذكرت الآية الرابعة والثلاثون بعض خصائصه في أنه لا يدري ماذا يكسب غداً ، فلو أن فكره وتنظيمه للناس - بعيداً عن هداية الوحي - صالح لزمنه ويومه فإنه لا يصلح لبقية الزمن لما يصحب من متغيرات لا يحيط بها هذا الإنسان علماً . كما أن الإنسان بحكمه قصوره المكاني ، فإن علم ببيئته فلا يحيط علماً بالبيئات الأخرى ، كما أنه يميل مع الهوى في تشريعه وتنظيمه لنصرة عصبية أو تحقيق منفعه لفئة على أخرى وغير ذلك مما عبّر عنه في آية : ﴿ أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لاَ يَعْقِلُونَ شَيْئاً وَلاَ يَهْتَدُونَ ﴾ [5] وفي لقمان في الآية الواحدة والعشرين : ﴿ أَوَلَوْ كَانَ الشَّيْطَانُ يَدْعُوهُمْ إِلَى عَذَابِ السَّعِيرِ ﴾ . فإدراك القصور البشري في وجوهه

(١) عارضة الأحوذي .
(٢) انظر التحرير والتنوير : ١٤٣/٢١
(٣) فصلت : ٢٦
(٤) لقمان : ٢١
(٥) البقرة : ١٧٠

هو تسليم وإذعان لوجوه الكمال والتنزيه عن القصور الزمني ، والمكاني والهوى في آيات الكتاب الحكيم .

وتسلك سورة لقمان في بيان حكمة الكتاب مسلكاً آخر يقوم على أخذ العقل البشري في جولة فكرية في السماء وآيات القدرة والإبداع في رفعها بغير عمد ، وفي الأرض وكيف أرساها الحق سبحانه ومهّدها وبث فيها من الأنواع ما يبهج وينفع وما يتعلق بالسموات والأرض من الليل والنهار ليستدل البشر من هذا الإحكام المشاهَد والحكمة الظاهرة التي تضع كل شئ في موضعه بمقدار ونظام محسوس إلى اليقين في حكمة مُنزل الكتاب وما أودع في كتابه من آيات الحكمة العلمية والعملية .

فبعد ذكر هذه الآيات كما يلي : ﴿ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا ، وَأَلْقَى فِي الأَرْضِ رَوَاسِيَ أَن تَمِيدَ بِكُمْ وَبَثَّ فِيهَا مِن كُلِّ دَابَّةٍ ، وَأَنزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنبَتْنَا فِيهَا مِن كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ ﴾ [1] .

تقول الآية التي تليها في الوقوف على هذه الحكمة : ﴿ هَذَا خَلْقُ اللَّهِ فَأَرُونِي مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ مِن دُونِهِ ، بَلِ الظَّالِمُونَ فِي ضَلاَلٍ مُّبِينٍ ﴾ [2] .

ومعنى ذلك : هذا خلق الله كما تشاهدونه بآياته الدالة على حكمته في الأمر كله : الحسي منه والمعنوي ، فيامن تستمسكون بما كان عليه الآباء من ثقافة أو تشريع (أياً كانت صفته كعُرف أو غيره) أو بما تأخذونه عن غيركم من تشريعات البشر وثقافتهم ، كيف تعرضون عن وحي خالقكم الحكيم والعليم بخلقه إلى مَنْ لا يملك خلقاً ولا علماً ولا حكمة ؟!

إن فعلكم هذا ظلم لكم ولمجتمعاتكم لأنه يوقع الجميع في الضلال المبين .

﴿ ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِن دُونِهِ الْبَاطِلُ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ ﴾ [3] .

(١) لقمان : ١٠ (٢) لقمان : ١١ (٣) لقمان : ٣٠

وقد أدرك البقاعي هذا المعنى وأبرزه عند حديثه عن هذه الآيات الكونية وصلتها بالحكمة وغرسها لليقين في حكمة مُنزل الكتاب سبحانه فقال بعد ذكر صفة ﴿ العزيز ﴾ فلا يغلبه شئ : ﴿ الحكيمُ ﴾ أي المحكم لما يقوله ويفعله فلا يستطاع نقضه ولا نقصه :

« ولما ختم بصفتي العزّة - وهي غاية القُدرة - والحكمة - وهي ثمرة العلم - دل عليهما بإتقان أفعاله وإحكامها فقال : ﴿ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ ﴾ أي على علوها وكبرها وضخامتها ﴿ بِغَيْرِ عَمَدٍ ﴾ ، وقوله : ﴿ تَرَوْنَهَا ﴾ دال على الحكمة ، إن قلنا إنه صفة لـ « عمد » أو استئناف ، أما إن قلنا بالثاني فليكون مثل هذا الخلق الكبير الواسع يُحمل بمحض القدرة ، وإن قلنا بالأول فتركيب مثله على « عمد » تكون في العادة حاملة له وهي مع ذلك بحيث لا تُرى أدخل في الحكمة وأدق في اللطافة والعظمة ، لأنه يحتاج إلى عملين : تخفيف الكثيف ، وتقوية اللطيف .

ولما ذكر العمد المقلة اتبعه الأوتاد المقرة فقال : ﴿ وَأَلْقَى فِي الأَرْضِ ﴾ أي التي أنتم عليها ، جبالاً ﴿ رَوَاسِيَ ﴾ والعجب أنها من فوقها ، وجميع الرواسي التي تعرفونها تكون من تحت تثبيتها عن ﴿ أَن تَمِيدَ ﴾ أي تتمايل مضطربة ﴿ بِكُمْ ﴾ كما هو شأن ما على ظهر الماء .

ولما ذكر إيجادها وإصلاحها للاستقرار ، ذكر ما خلق له من الحيوان فقال : ﴿ وَبَثَّ فِيهَا ﴾ أي فرّق ﴿ مِن كُلِّ دَابَّةٍ ﴾ ولما ذكر ذلك ذكر ما يعيش به فقال منبهاً لمظهر العظمة على أن ذلك - وإن كان لهم في بعضه تسبب - لا يقدر عليه إلا هو سبحانه . ﴿ وَأَنزَلْنَا ﴾ أي بما لنا من العزة اللازمة للقُدرة ، وقدّم ما لا قُدرة لمخلوق عليه بوجه فقال : ﴿ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً ﴾ ولما سبب عن ذلك تدبير الأقوات ، وكان من آثار الحكمة التابعة للعلم ، دلّ عليه بقوله : ﴿ فَأَنبَتْنَا ﴾ أي بما لنا من العلو في الحكمة ﴿ فِيهَا ﴾ أي الأرض بخلط الماء بترابها ﴿ مِن كُلِّ زَوْجٍ ﴾ أي صنف من النبات متشابه ﴿ كَرِيمٍ ﴾ بما له من البهجة والنضرة

الجالبة للسرور والمنفعة والكثرة الحافظة لتلك الدواب . ولما ثبت بهذا الخلق العظيم على هذا الوجه المحكم عزته وحكمته ، ثبتت ألوهيته فألزمهم وجوب توحيده في العبادة كما توجد بالخلق ، لأن ذلك عين الحكمة ، كما كان خلقه لهذا الخلق على هذا النظام ليدل عليه سبحانه سر الحكمة ، فقال ملقناً للمحسنين من حزبه ما ينبهون به المخالفين صوبخاً لهم مقبحاً لحالهم في عدولهم عنه مع علمهم بما له من التفرد بهذه الصنائع : ﴿ هَذَا ﴾ أي الذي تشاهدونه كله ﴿ خَلْقُ اللَّهِ ﴾ أي الذي له جميع العظمة فلا كفؤ له .

ولما كان العاقل - بل وغيره - لا ينقاد لشئ إلا إن رأى له فعلاً يوجب الانقياد له ، نبّه على ذلك بقوله جواباً لما تقديره : فإن ادعيتم لما دونه مما عبدتموه من دونه خلقاً عبدتموه لأجله : ﴿ فَأَرُونِي مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ ﴾ زاد اسم الإشارة زيادةً في التقريع بتأكيد النفي المقصود من الكلام ، ونبّه على سفول رتبتهم بقوله مضمراً لأنه ليس فيما أسند إلى الاسم الأعظم حيثية يحْسُن من التقيد بها نقص : ﴿ مِن دُونِهِ ﴾ فسألهم في رؤية ما خلقوا إشارة إلى أنهم فعلوا معهم فعل مَنْ يعتقد أن لهم خلقاً ، فالمعنى أنكم غبتم غبناً ما غبنه أحد أصلاً بأن انقدتم لما لا ينقاد له حيوان فضلاً عن إنسان بكونه لا فعل له أصلاً ، فكان من حقكم - إن كانت لكم عقول - أن تبحثوا أولاً هل لهم أفعال أم لا ؟ ثم إذا ثبت فهل هي محكمة أم لا ؟ ثم إذا ثبت فهل شاركهم غيرهم أم لا ؟ وإذا ثبت أن غيرهم شاركهم فأيهما أحكم ؟ وأما أنكم تنقادون لهم ولا فعل لهم أصلاً ثم تقدّرون أن لهم أفعالاً ترجونهم بها وتخشونهم فهذا ما لا يتصوره حيوان أصلاً . ولذلك قال تعالى : ﴿ بَلِ ﴾ منبهاً على أن الجواب : ليس لهم خلق ، بل عبدتهم أو أنتم في جعلهم شركاء ، هكذا كان الأصل ، ولكنه قال : ﴿ الظَّالِمُونَ ﴾ أي العريقون في الظلم تعميماً وتنبيهاً على الوصف الذي أوجب لهم كونهم ﴿ فِي ضَلاَلٍ مُّبِينٍ ﴾ عظيم جداً محيط بهم ﴿ مُّبِينٍ ﴾ أي في غاية الوضوح ، وهو كونهم

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır
eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

يضعون الأشياء فى غير مواضعها ، لأنهم فى مثل الظلام لا نور لهم لانحجاب شمس الإيمان عنهم بجبال الهوى فلا حكمة لهم » [1] .

وفى عرض البقاعى لمظاهر القصور البَشرى فى الإقبال على لهو الحديث وما لا حكمة فيه – ممّن اتخذوهم مصادر من دون اللّه – تأكيد لحكمة آيات الكتاب لأنها مرتبطة بحكمة مُنزل الكتاب سبحانه .

وتتضح حكمة الكتاب فيما سنتناوله تحت العناوين التالية : من شمول الكتاب لما يحتاجه البَشر من العقائد الصحيحة الصافية ، والتصورات الموافقة لحقائق الأشياء نحو الكون والإنسان والحياة ، والعبادات المهيبة والمهذبة ، والأخلاق الكريمة والمعاملات السامية ، والنهوض بالإصلاح وفق المنهج الصحيح بالحكمة والموعظة الحسنة دون تضارب بين هذه النظم وتلك المفاهيم .

وهذا الوجه هو الذى يسمى بالإعجاز الموضوعى للكتاب ، فإذا جمعنا بين هذا الوجه الإعجازى مع تناسب الترتيب فى آيات الكتاب وسوره والذى يدخل فى إطار الإعجاز البيانى استطعنا أن نتفهم ما يتعلق بحكمة الكتاب .

* * *

(١) نظم الدرر : ١٥/١٥٣ – ١٥٥

ثانيا : حكمة منزل الكتاب

وترتبط حكمة الكتاب – كما أسلفنا – بحكمة مُنزل الكتاب سبحانه ، وتناولت سورة لقمان عرض هذه الحكمة كما يلى :

ذكر صفة « الحكيم » فى الآية التاسعة والتى يعد فيها عباده الصالحين الذين آمنوا وعملوا الصالحات بوعده الحق فى جنّات النعيم . ترغيباً لهم فى استمرار إيمانهم وأعمالهم الصالحة لما فطر عليه خلقه من الاستجابة للترغيب ؛ وذكر مع صفة « الحكيم » صفة « العزيز » فلا يغلبه شئ وهو القادر على تحقيق ما وعد عباده .

وإذا كانت صفة « الحكمة » تعنى وضع الأمر فى موضعه ، فإن صفة « القُدرة » تبعث اليقين فى تحقيق الحكمة . فالحكيم سبحانه لا يُغلَب ولا يعجزه شئ وهو القادر على إنفاذ أمره الحكيم ، ولذلك نجد أن اقتران صفة « الحكيم » بصفة « العزيز » قد بلغت فى القرآن الكريم سبعة وأربعين موضعاً ، وفى لقمان منها موضعان : ﴿ وَعْدَ اللَّهِ حَقّاً ، وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴾ [1] .

كما عرضت سورة لقمان ما يرتبط بحكمة منزل الكتاب سبحانه من صفة « العليم » الذى أحاط بكل شئ علماً ، فى قوله تعالى : ﴿ وَلَوْ أَنَّمَا فِى الأَرْضِ مِن شَجَرَةٍ أَقْلاَمٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِن بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَّا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللَّهِ ، إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴾ [2] .

وقد مَرَّ بنا ذكر سبب نزول هذه الآية ، وكيف أنها مدنية وتتناسب مع هذه الآيات المكية فى سورة « لقمان » .

(١) لقمان : ٩ (٢) لقمان : ٢٧

وقبل هذه الآية نجد قوله تعالى فى وصية لقمان لابنه : ﴿ يَا بُنَىَّ إِنَّهَا إِن تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِّنْ خَرْدَلٍ فَتَكُن فِى صَخْرَةٍ أَوْ فِى السَّمَوَاتِ أَوْ فِى الأَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ ، إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ ﴾ [1] .

كما نجد قوله تعالى : ﴿ ... إِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ فَنُنَبِّئُهُم بِمَا عَمِلُواْ ، إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴾ [2] .

كما نجد فى ختام السورة الكريمة قوله تعالى : ﴿ إِنَّ اللَّهَ عِندَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنَزِّلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِى الأَرْحَامِ ، وَمَا تَدْرِى نَفْسٌ مَّاذَا تَكْسِبُ غَداً ، وَمَا تَدْرِى نَفْسٌ بِأَىِّ أَرْضٍ تَمُوتُ ، إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ ﴾ [3] .

فالسورة الكريمة وهى تبصرنا بحكمة الحكيم سبحانه تملأ القلوب يقيناً فى أن حكمة الحكيم سبحانه مقترنة بعلمه فلا تخفى عليه خافية ، ويُقرّب لقمان هذا المعنى لابنه فى أن أصغر الأشياء لو كانت فى مكان خفى حصين يحيط بها ، ﴿ فِى صَخْرَةٍ ﴾ أو فى مكان بعيد ﴿ فِى السَّمَوَاتِ ﴾ ، أو فى أى موضع ﴿ فِى الأَرْضِ ﴾ . فإن علم اللّه سبحانه مقترن كذلك بقدرته على الإتيان بها .

كما أن حكمته مقترنة بعلمه بخفايا الصدور ، تشريعاً بما يتلاءم وعلمه بخلقه وما خفى منهم وما ظهر ، وحساباً على ما يفعلون ، وما يضمرون ، وتقترن الحكمة بقدرته كذلك على إرجاعهم إليه سبحانه .

ومن مظاهر حكمته سبحانه والتى فصّلتها الآية الأخيرة من السورة أنه سبحانه استأثر بعلم الساعة ، ومتى هى ؟ وإلا لو علمها الناس لأثّر ذلك على عملهم وأملهم الذى لا يتوقف ، فإذا أضفنا إلى ذلك ما يتصل بإخفاء متى تبدأ ساعة الإنسان – بموته – أدركنا حكمة اللّه فى خلقه وأنه سبحانه حجب عنهم متى يموتون فتبدأ رحلة قيامتهم ، وحجب عنهم فى أى مكان يموتون ، ولذلك يظل الإنسان فى قمة الأمل وفورة النشاط والعمل إلى آخر لحظة ، وقد تكون وفاته بعد ساعة ، وقد يكون فى طريق عام أو فى ساحة جهاد ، أو فى مزرعة ، أو مصنع ، أو متجر ، أو فى فراشه .

ومن حكمته أن ينزل الغيث بمشيئته فى الوقت الذى يشاء ، وبالقدر الذى يشاء ، ويعلم ما فى الأرحام وما يتعلق بها فيها من نعمة الذُّرية ذكورة وأنوثة ، لوناً ولغة ، رزقاً وأجلاً ، وأثراً فى الحياة ، وهذه الأمور التى يرتبط بها رزق الإنسان وأجله ودُرِّيته ومصيره وكسبه – عندما يوقن أنها عند الحكيم سبحانه ، فإن يشغل بما كُلِّف به ويهدأ بالاً فيما قُدِّرَ له .

فاقتران حكمة الحكيم بصفة أخرى تحقق من المعنى فى النفس ما يطمئنها على عظيم حكمة الخالق سبحانه .

فمره نجد هذا الاقتران فى قوله تعالى : ﴿ ... وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ ﴾ [1] ، وقوله تعالى : ﴿ وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ ، وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ ﴾ [2] ، وقوله تعالى : ﴿ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ ، وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ ﴾ [3] ، وقوله تعالى : ﴿ الر ، كِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِن لَّدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ ﴾ [4] . ولا يخفى ما بين صفة « الحكيم » وصفة « الخبير » من وضع الأمور فى مواضعها وفق علم الخبير سبحانه .

كما نجد اقتران صفة « الحكيم » بصفة « تَوَّاب » ، فى قوله تعالى : ﴿ وَلَوْلاَ فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ وَأَنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ حَكِيمٌ ﴾ [5] .

فمن حكمته سبحانه جبره لقصور عباده وقبول توبة التائب من ذنبه فهو التواب كثير الصفح والعفو لمن أدرك خطأه وتاب إليه ، وفى الوقت نفسه نجد جبره لقلوب المحسنين وجعلهم فى مكان المخمدة تشجيعاً لهم واستمراراً

(١) سبأ : ١ (٢) الأنعام : ١٨ (٣) الأنعام : ٧٣
(٤) هود : ١ (٥) النور : ١٠

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

لصلاحهم فنجد اقتران صفة « الحكيم » بصفة « الحميد » فى قوله تعالى : ﴿ تَنزِيلٌ مِّنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ ﴾ (١) .

كما نجد الإشعار بالعلو والشرف عندما تقترن صفة « الحكيم » بوحيه الذى فيه الهداية للعالمين فى قوله تعالى : ﴿ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولاً فَيُوحِيَ بِإِذْنِهِ مَا يَشَاءُ ، إِنَّهُ عَلِيٌّ حَكِيمٌ ﴾ (٢) .

كما نجد اقتران صفة « الحكيم » بصفة « واسع » حتى تستوعب النفوس الآفاق التى تشهد آثار حكمته سبحانه ، فى قوله تعالى : ﴿ وَكَانَ اللَّهُ وَاسِعاً حَكِيماً ﴾ (٣) .

ولتقريب هذا المعنى فى بيان عجز الإنسان وأدواته فى كتابة ما يتصل بعلم اللّه وكلماته وجدنا سورة لقمان تذكر لنا هذه الصورة : ﴿ وَلَوْ أَنَّمَا فِي الأَرْضِ مِن شَجَرَةٍ أَقْلاَمٌ ... ﴾ (٤) .

يقول صاحب « التحرير والتنوير » فى تفسيره لهذه الآية : « تكرر فيما سبق من هذه السورة وصف اللّه تعالى بإحاطته العلم بجميع الأشياء ظاهرة وخفية فقال فيما حكى من وصية « لقمان » : ﴿ إِنَّهَا إِن تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِّنْ خَرْدَلٍ ﴾ ، إلى قوله : ﴿ لَطِيفٌ خَبِيرٌ ﴾ (٥) ، وقال بعد ذلك : ﴿ فَنُنَبِّئُهُم بِمَا عَمِلُواْ، إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴾ (٦) فعقب ذلك بإثبات أن لعلم اللّه تعالى مظاهر يبلّغ بعضها إلى من اصطفاه من رسله بالوحى مما تقتضى الحكمة إبلاغه ، وأنه يستأثر بعلم ما اقتضت كلمته عدم إبلاغه ، وأنه لو شاء أن يبلغ ما فى علمه لما وفّت به مخلوقاته الصالحة لتسجيل كلامه بالكتاب فضلاً على الوفاء بإبلاغ ذلك بواسطة القول . وقد سلك فى هذا مسلك التقريب بضرب هذا المثل ، وقد كان ما قُصّ من أخبار الماضين موطئاً لهذا ؛ فقد جرت قصة لقمان فى هذه

(١) فصلت : ٤٢. (٢) الشورى : ٥١ (٣) النساء : ١٣٠
(٤) لقمان : ٢٧ (٥) لقمان : ١٦ (٦) لقمان : ٢٣

السورة كما جرت قصة أهل الكهف وذى القرنين فى سورة الكهف فعقبتا بقوله فى آخر السورة : ﴿ قُل لَّوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَاداً لِّكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَن تَنفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَداً ﴾ (١) وهى مشابهة للآية التى فى سورة لقمان ، فهذا وجه اتصال هذه الآية بما قبلها من الآيات المتفرقة » (٢) وقد سبق ذكر سبب نزول هذه الآية ، وما يتعلق به من هذه المعانى .

و « كلمات اللّه » أى الكلام المنبئ عن مراد اللّه من بعض مخلوقاته مما يخاطب به ملائكته وغيرهم من المخلوقات والعناصر المعدودة للتكون التى يقال لها : كن فتكون ، ومن ذلك ما أنزله من الوحى إلى رسله وأنبيائه من أول أزمنة الأنبياء وما سينزله على رسوله ﷺ ، أى لو فُرِضَ إرادة اللّه أن يكتب كلامه كله صحفاً فقُرِضَت الأشجار كلها مقسّمة أقلاماً ، وفُرِضَ أن يكون البحر مداداً فكُتِبَ بتلك الأقلام وذلك المداد لنفد البحر ونفدت الأقلام وما نفدت كلمات اللّه فى نفس الأمر .

ولا يتعارض هذا مع قوله تعالى : ﴿ وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ صِدْقاً وَعَدْلاً ﴾ (٣) ؛ لأن التمام هنالك بمعنى التحقيق والنفوذ ، كقوله تعالى : ﴿ وَيُرِيدُ اللَّهُ أَن يُحِقَّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ ﴾ (٤) .

وقوله تعالى : ﴿ وَيُحِقُّ اللَّهُ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُجْرِمُونَ ﴾ (٥) .

وفى تفسير ابن عطية : « والغرض منها الإعلام بكثرة كلمات اللّه تعالى ، وهى فى نفسها غير متناهية ، وإنما قرّب الأمر على أفهام البَشر بما يتناهى ؛ لأنه غاية ما يعهده البشر من الكثرة ، وأيضاً فإن الآية إنما تضمنت أن كلمات

(١) الكهف : ١٠٩ (٢) التحرير والتنوير ٢١/ ١٨٠ - ١٨١
(٣) الأنعام : ١١٥ (٤) الأنفال : ٧ (٥) يونس : ٨٢

اللّه تعالى لم تكن لتنفد ، وليس تقتضى الآية أنها تنفد بأكثر من هذه الأقلام والنحو (١) .

ومما يتعلق بحكمة منزل الكتاب سبحانه ما جاء فى السورة من ذكر مظاهر الحكمة فى خلق السموات والأرض وما فيهما مما يستدل بالنظر إليه على حكمة منزل الكتاب سبحانه وقد سبق ذكر هذه الآيات فى حكمة الكتاب .

* * *

(١) تفسير ابن عطية : ١١/ ٥١٢

ثالثا : حكمة المخاطب بالكتاب

وترتبط حكمة المخاطب بالكتاب بحكمة الكتاب ، وحكمة مُنزل الكتاب سبحانه ، فحكمة مُنزل الكتاب سبحانه اقتضت أن يُوجّه الكتاب الحكيم الخلق إلى التى هى أقوم فى سائر الشئون ، ويدرك مَنْ له عقل وبصيرة حكمة هذا الكتاب وتميزه على سائر المناهج التى تتنازع الإنسان فى هذه الحياة .

ولكن يبقى على الإنسان لكى ينتفع بحكمة الكتاب وهدايته أن يحسن الإقبال عليه فهماً وتطبيقاً حتى تظهر آثاره عليه .

وقد أعان مُنزل الكتاب خلقه للانتفاع بآياته فضمنها توجيهاته لتحقيق ذلك فى المخاطب به .

ومن هذه العناصر التى فصّلتها سورة « لقمان » فى هذا الشأن :

- كيف يحقق الإنسان الحكمة فى نفسه .
- كيف تكون الحكمة فى توجيه الإنسان لغيره بعد أن تمثلت فيه الحكمة .
- كيف يرتب مضمون ما يدعو إليه الإنسان .

* *

• تحقيق الحكمة فى نفسه :

فلكى يحقق الإنسان الحكمة فى نفسه فإن السبيل إلى ذلك ما جاء فى الآيات الآتية : ﴿ هُدًى وَرَحْمَةً لِّلْمُحْسِنِينَ ﴾ (١) .

﴿ الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلاَةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُم بِالآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ ﴾ (٢) .

(١) لقمان : ٣ (٢) لقمان : ٤

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır
eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

﴿ أُولَٰئِكَ عَلَىٰ هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ ، وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴾ (١) .

﴿ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ جَنَّاتُ النَّعِيمِ ﴾ (٢) .

﴿ خَالِدِينَ فِيهَا ، وَعْدَ اللَّهِ حَقًّا ، وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴾ (٣) .

﴿ وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنِ اشْكُرْ لِلَّهِ ، وَمَن يَشْكُرْ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ ، وَمَن كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ ﴾ (٤) .

﴿ وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ ، إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ ﴾ (٥) .

﴿ وَوَصَّيْنَا الْإِنسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلَىٰ وَهْنٍ وَفِصَالُهُ فِي عَامَيْنِ أَنِ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ إِلَيَّ الْمَصِيرُ ﴾ (٦) .

﴿ وَإِن جَاهَدَاكَ عَلَىٰ أَن تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبْهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا ، وَاتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ أَنَابَ إِلَيَّ ، ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ﴾ (٧) .

﴿ يَا بُنَيَّ إِنَّهَا إِن تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِّنْ خَرْدَلٍ فَتَكُن فِي صَخْرَةٍ أَوْ فِي السَّمَاوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ ، إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ ﴾ (٨) .

﴿ يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنكَرِ وَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا أَصَابَكَ ، إِنَّ ذَٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ ﴾ (٩) .

﴿ وَمَن يُسْلِمْ وَجْهَهُ إِلَى اللَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ ، وَإِلَى اللَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ ﴾ (١٠) .

(١) لقمان : ٥ (٢) لقمان : ٨ (٣) لقمان : ٩
(٤) لقمان : ١٢ (٥) لقمان : ١٣ (٦) لقمان : ١٤
(٧) لقمان : ١٥ . (٨) لقمان : ١٦ (٩) لقمان : ١٧
(١٠) لقمان : ٢٢

﴿ يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمْ وَاخْشَوْا يَوْمًا لَّا يَجْزِي وَالِدٌ عَن وَلَدِهِ وَلَا مَوْلُودٌ هُوَ جَازٍ عَن وَالِدِهِ شَيْئًا ، إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ ، فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَّكُم بِاللَّهِ الْغَرُورُ ﴾ (١) .

والملاحظة الأولى فى هذا المبحث : أن السورة الكريمة أولت هذه الحكمة مزيداً من التوجيهات بأساليب متنوعة لتحقيق الحكمة فى الإنسان ؛ لأن هذا هو المراد من الذكر الحكيم بصورة عامة .

والملاحظة الثانية : أن أسلوب تحقيق الحكمة فى الإنسان اتجه إلى الحكاية وهو أسلوب يتلاءم مع جميع مستويات البشر الفكرية ، ومقتضى ذلك أن الحكمة بالمفهوم المراد ليست للصفوة فحسب ، وإنما يراد تحقيقها فى جميع البَشَر ؛ فى الأبناء ، فى الكبار ، فى سائر الناس .

وكما سنرى ، أن الأمر المباشر فى سبل تحقيق الحكمة فى آيات السورة قليل ، ومصحوب بالحكاية أيضاً .

وإذا أردنا أن نمسك بالغايات التى تهدف إليها الآيات الكريمة السابقة ، والتى لمسنا فى روضاتها سبل تحقيق الحكمة ، دون الوقوف المجزئ عليها آية آية ، فإن ذلك أوقع فى تحقيق الترابط والتناسب بين المعانى .

فالآيات تبرز لنا فى ذلك معنى الإحسان ، كما توجه إلى العلم فى مجالات متعددة ، وتجعله دليلاً على الأعمال الصالحة مع تنوعها كما تزج بين هذه الثلاثة : الإحسان - العلم - العمل . فالعلم دليل العمل ، والعمل محكم بالعلم ، والإحسان يتوج الأمرين .

وأشرف ما يُعلم أن يكون الإنسان عالماً بما ينبغى أن يُعلم نحو خالقه ، فهداية الكتاب بما يتضمنه من علم نافع يؤسس التوحيد الخالص فى القلوب ويُعرِّف الناس بأسماء الله الحسنى ، وصفاته العلى ، وسُننه فى خلقه وكونه ، ويرحمهم

(١) لقمان : ٣٣

بذلك من الوقوع فى الشرك ومظاهره ، وما يتبعه من ظلم عظيم ، فإذا ما استقبل هذا بإحسان من المتلقين وجدنا تطبيقاً عملياً لهذا العلم النافع وتلك الهداية الرحيمة فى مجالين عظيمين ؛ أحدهما : عنوان الصلاح فى الأمر كله ، كما أنه يحقق لصاحبه الأمن النفسى ، والسعادة فى جانبها المعنوى ، وعبَّرت عنه السورة فى حكايتها عن المحسنين بأنهم : ﴿ الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ ﴾ ، وإقامة الصلاة تعنى أنهم حققوا التفاعل فيما بين العلم والعمل ؛ فلا تأتى الإقامة إلا بعد معرفة كيفية الصلاة ، وما يقال فيها ، وما يُعمل من أركانها ، وما يتبع ذلك من انضباط فى مواقيتها ، وهذا ما عبَّر عنه فى مواضع أخرى بالخشوع فيها ، والخشوع يديق المحسنين حلاوة الكلام مع الله فى الصلاة ؛ حيث فسَّر الإحسان فيها بقول النبى ﷺ إجابة عن سؤال جبريل فى حديث عمر بن الخطاب رضى الله عنه : « أن تعبد الله كأنك تراه ، فإن لم تكن تراه فإنه يراك » (١) .

ويكون الخشوع فيها سبيلاً إلى المحافظة عليها ، والمداومة عليها تحقيقاً لمعنى إقامتها فى نهاية الأمر .

وأما المجال الثانى فعنوان الصلاح مع الناس ، حيث يختبر الإنسان فى التعامل معهم بما يتصل بالجانب المالى وما له من أثر فى تعلق القلوب به ، وما يتبع هذا التعلق من البخل به على الناس ، فجعل الله فى أموال الناس (إذا بلغ النصاب) مقادير محددة فيما يسمى بالزكاة تنمية لأموالهم وتطهيراً لقلوبهم ونفوسهم ، ويكون إخراجها بطيب نفس من المحسنين دليلاً على صدق إيمانهم وطهارة نفوسهم ، وتحقيقاً للتكافل بين الناس وما يشيعه التكافل الاقتصادى من مودة .

(١) أخرجه مسلم من حديث عمر رضى الله عنه ، وانظر المختار من كنوز السُّنَّة ص ٢٧٨ ، ورياض الصالحين ص ٤٦ .

وترتبط إقامة الصلاة بإيتاء الزكاة بيقين هؤلاء المحسنين باليوم الآخر ، فيقينهم باليوم الآخر يدعم إقامتهم للصلاة : ﴿ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ * الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُم مُّلَاقُو رَبِّهِمْ وَأَنَّهُمْ إِلَيْهِ رَاجِعُونَ ﴾ (١) .

كما أن هذا اليقين ييسر على النفوس إخراج زكاة أموالهم .

فهذا الجمع بين العلم والعمل والإحسان واليقين فى الآخرة سبيل إلى تحقيق الحكمة فى النفس وما يتبعها من فلاح (٢) .

كما تبرز الآيات - على سبيل الحكاية - عنصرين آخرين ، وما يحفز عليهما ببيان جزاء المحققين لهما ، وهما الإيمان على تعدد شُعبه ، والأعمال الصالحة على كثرة أنواعها ، فهما عنصران يحققان الحكمة فى نفوس المحسنين بإيمانهم وصلاح أعمالهم ، ويؤديان بهم إلى جنَّات النعيم .

كما ترتبط معانى الآيات فى طمأنينة هؤلاء المؤمنين إلى وعد الله الحق وقُدرته على إنفاذ وعده ، وحكمته فى تخصيص هذا الفضل لأهله .

ثم تُقدِّم الآيات - على سبيل الحكاية - أيضاً - نموذجاً حقق الحكمة فى نفسه ، وأن السبيل الذى اتبعه فى ذلك ليستحق الحكمة من الله هو سبيل الشكر .

والنظر إلى هذا السبيل يدعم ما ذكر سابقاً ؛ حيث يتضمن الشكر عناصر العلم والعمل والإحسان ، كما يتضمن معنى الحفظ والصيانة للخير الذى يعيش فيه الإنسان ، بل يكون سبباً لزيادة الخير منه .

يقول البقاعى : « ولما كانت الحكمة هى الإقبال على الله قال : ﴿ أَنِ اشْكُرْ ﴾ وهو وإن كان تقديره : قلنا له كذا ، يؤول إلى : « آتيناه الشكر » ، وصرف الكلام إلى الاسم الأعظم الذى لم يتسم به غيره سبحانه دفعاً للتعنت ونقلاً عن مظهر العظمة إلى أعظم منها فقال : ﴿ اللَّهِ ﴾ بأن وفقناه له بما سبيناه له من

(١) البقرة : ٤٥ - ٤٦ .
(٢) انظر فى معانى ذلك نظم الدرر : ١٤٤/١٥ ، وتفسير ابن عطية : ٤٨٢/١١ .

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

الأمر به ، لأن الحكمة فى الحقيقة هى القيام بالشكر لا الإيصاء به ، ويمكن أن تكون « أن » مصدرية ، ويكون التقدير : آتيناه إياها بسبب الشكر ، وعبَّر بفعل الأمر إعلاماً بأن شكره كان لامتثال الأمر ليكون أعلى .

ولما كان التقدير : فبادَرَ وشكَرَ ، فما نفع إلا نفسه ، كما أنه لو كفر ما ضَرَّ إلا نفسه عطف عليه معرفاً أنه غنى عن شكر الشاكرين ، قوله معبراً بالمضارع الدال على أن مَنْ أقبل عليه – فى أى زمان كان – يلقاه ويكون معروفه له دائماً بدوام العمل : ﴿ وَمَنْ يَشْكُرْ ﴾ أى يجدد الشكر ويتعاهد به نفسه كائناً مَنْ كان ﴿ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ ﴾ أى يفعل ذلك ﴿ لِنَفْسِهِ ﴾ أى فإنما يَنفع نفسه ، فإن اللَّه يزيده من فضله فإن اللَّه شكور مجيد ﴿ وَمَن كَفَرَ ﴾ فإنما يضر نفسه ... » (١) .

ويقول : « عبَّر بالاسم الأعظم ﴿ فَإِنَّ اللَّه ﴾ : لأنه فى سياق الحكمة ، والحكيم مَنْ أدام استحضار صفات الجلال والجمال فغلب خوفه رجاءه ما دام فى دار الأكدار » (٢) .

كما يقول : « ولما كان الإنسان لا يعرف حكمة الحكيم إلا بأقواله وأفعاله، ولا صدق الكلام وحكمته إلا بمطابقته للواقع ، فكان التقدير : اذكر ما وصفنا به لقمان لتتزل عليه ما تسمع من أحواله وأفعاله فى توفية حق اللَّه وحق الخلق الذى هو مدار الحكمة » (٣) .

ويقول صاحب التحرير والتنوير : « وكان أول ما لُقِّنه لقمان من الحكمة ، هو الحكمة فى نفسه بأن أمره اللَّه بشكره على ما هو معروفاً به من نِعَم اللَّه التى منها نعمة الاصطفاء لإعطائه الحكمة ، وإعداده لذلك بقابليته لها ؛ وهذا رأس

(١) نظم الدرر : ١٥/١٥٩ – ١٦٠ (٢) المرجع السابق : ١٥/ ١٦٠.
(٣) نفس المرجع : ١٥/ ١٦٠.

الحكمة لتضمنه النظر فى دلائل نفسه وحقيقته قبل النظر فى حقائق الأشياء ، وقبل التصدى لإرشاد غيره ، وأن أهم النظر فى حقيقته هو الشعور بوجوده على حالة كاملة ، والشعور بوجده ومفيض الكمال عليه ، وذلك كله مقتض لشكر مُوجِده على ذلك .

وأيضاً فإن شكر اللَّه من الحكمة ؛ إذ الحكمة تدعو إلى معرفة حقائق الأشياء على ما هى عليه لقصد العمل بمقتضى العلم ، فالحكيم يبث فى الناس تلك الحقائق على حسب قابلياتهم بطريقة التشريح تارة ، والموعظة أخرى ، والتعليم لقابليه مع حملهم على العمل بما علموه من ذلك ، وذلك العمل من الشكر إذ الشكر قد عُرِّف بأنه صرف العبد جميع ما أنعم اللَّه به عليه من مواهب ونِعَم فيما خلق لأجله ؛ فكان شكر اللَّه هو الأهم فى الأعمال المستقيمة فلذلك كان رأس الحكمة ؛ لأن من الحكمة تقديم العلم بالأنفع على العلم بما هو دونه ؛ فالشكر هو مبدأ الكمالات علماً ، وغايتها عملاً .

وللتنبيه على هذا المعنى أعقب اللَّه الشكر المأمور به ببيان أن فائدته لنفس الشاكر لا للمشكور بقوله : ﴿ وَمَن يَشْكُرْ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ ﴾ ، لأن آثار شكر اللَّه كمالات حاصلة للشاكر ، ولا تنفع المشكور شيئاً لغناء سبحانه عن شكر الشاكرين ، ولذلك جئ به فى صورة الشرط لتحقيق التعلق بين مضمون الشرط ، ومضمون الجزاء ؛ فإن الشرط أدل على ذلك من الإخبار .

وجئ بصيغة حصر نفع الشكر فى الثبوت للشاكر بقوله : ﴿ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ ﴾ أى ما يشكر إلا لفائدة نفسه ، ولأن التعليل مؤذن بالفائدة . وزيد ذلك تبيناً بعطف ضده بقوله : ﴿ وَمَن كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ ﴾ لإفادة أن الإعراض عن الشكر بعد استشعاره كفر للنعمة ، وأن اللَّه غنىٌ عن شكره بخلاف شأن المخلوقات إذ يكسبهم الشكر فوائد بيّن بنى جنسهم تجر إليهم منافع الطاعة أو الإعانة ، أو الإغناء أو غير ذلك من فوائد الشكر للمشكورين على تفاوت مقاماتهم ، واللَّه غنى عن جميع ذلك ، وهو حميد ، أى كثير

المحمودية بلسان حال الكائنات كلها حتى حال الكافرين كما قال تعالى : ﴿ وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَن فِى السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ طَوْعاً وَكَرْهاً ﴾ (١) .

ومن بلاغة القرآن وبديع إيجازه أن كان قوله : ﴿ أَنِ اشْكُرْ لِلَّهِ ﴾ جامعاً لمبدأ الحكمة التى أوتيها لقمان ، ولأمره بالشكر على ذلك ، فقد جمع قوله : ﴿ أَنِ اشْكُرْ لِلَّهِ ﴾ الإرشاد إلى الشكر ، مع الشروع فى الأمر المشكور عليه تنبيهاً على المبادرة بالشكر عند حصول النعمة (٢) .

وهكذا ترى اتفاق صاحب التحرير والتنوير مع ابن عطية فى تفسير : ﴿ أَنِ اشْكُرْ ﴾ فابن عطية يجوِّز أن تكون « أن » فى موضع نصب على إسقاط حرف الجرِّ ، أى : بأن اشكر للَّه ، كما يجوِّز أن تكون مُفَسِّرَة ، أى : كانت حكمته دائرة على الشكر للَّه تعالى ومعانيه ، وجميع العبادات والمعتقدات داخلة فى شكر اللَّه تبارك وتعالى (٣) .

وعلى ذلك فقد زاد البقاعى عليهما ما سبق ذكره من قوله : « ويمكن أن تكون « أن » مصدرية ، ويكون التقدير : آتيناه إياها بسبب الشكر ، وعبَّر بفعل الأمر إعلاماً بأن شكره كان لامتثال الأمر ليكون أعلى » (٤) .

وهذا المعنى هو الأنسب – هنا – فى بيان سبل تحقيق الحكمة فى النفى وهو لا يمنع بقية المعانى حيث يستمر لقمان فى شكره بعد أن آتاه اللَّه الحكمة بسببها ، وهو ظاهر حكاية الآيات عن لقمان .

وبهذا تظهر لنا قيمة الشكر باعتباره من أبرز السُّبل لتحقيق الحكمة فى نفس الإنسان وجعله أهلاً لهذا الخير الكثير بها .

ولذلك جاء وصف الإمام ابن القيم لمنزلة الشكر بما يبرز هذه القيمة فى قوله : « هى من أعلى المنازل ، وهى فوق منزلة « الرضا » وزيادة ؛ فالرضا مندرج فى الشكر ، إذ يستحيل وجود الشكر بدونه .

(١) الرعد : ١٥ ، وانظر التحرير والتنوير : ٢١/١٥٢ و ١٥٣
(٢) التحرير والتنوير : ٢١/١٥٣ (٣) تفسير ابن عطية : ١١/٤٩١
(٤) نظم الدرر : ١٥/١٥٩

وهو نصف الإيمان ، والإيمان نصفان : نصف شكر ونصف صبر . وقد أمر اللَّه به ، ونهى عن ضده ، وأثنى على أهله ، ووصف به خواص خلقه ، وجعله غاية خلقه وأمره ، ووعد أهله بأحسن جزائه ، وجعله سبباً للمزيد من فضله ، وحارساً وحافظاً لنعمته ، وأخبر أن أهله هم المنتفعون بآياته ، واشتق لهم اسماً من أسمائه ، فإنه سبحانه هو « الشكور » وهو يوصل الشاكر إلى مشكوره ، بل يعيد الشاكر مشكوراً ، وهو غاية الرب من عبده ، وأهله هم القليل من عباده .

قال اللَّه تعالى : ﴿ وَاشْكُرُواْ لِلَّهِ إِن كُنتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ ﴾ (١) .

وقال : ﴿ وَاشْكُرُواْ لِى وَلاَ تَكْفُرُونِ ﴾ (٢) .

وقال عن خليله إبراهيم ﷺ : ﴿ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتاً لِلَّهِ حَنِيفاً وَلَمْ يَكُ مِنَ الْمُشْرِكِينَ * شَاكِراً لأَنْعُمِهِ ﴾ (٣) .

وقال عن نوح عليه السلام : ﴿ إِنَّهُ كَانَ عَبْداً شَكُوراً ﴾ (٤) .

وقال تعالى : ﴿ وَاللَّهُ أَخْرَجَكُم مِّن بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لاَ تَعْلَمُونَ شَيْئاً وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالأَبْصَارَ وَالأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴾ (٥) .

وقال تعالى : ﴿ وَاعْبُدُوهُ وَاشْكُرُواْ لَهُ ، إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴾ (٦) .

وقال تعالى : ﴿ وَسَيَجْزِى اللَّهُ الشَّاكِرِينَ ﴾ (٧) .

وقال تعالى : ﴿ وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِن شَكَرْتُمْ لأَزِيدَنَّكُمْ ، وَلَئِن كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِى لَشَدِيدٌ ﴾ (٨) .

(١) البقرة : ١٧٢ (٢) البقرة : ١٥٢ (٣) النحل : ١٢٠ – ١٢١
(٤) الإسراء : ٣ (٥) النحل : ٧٨ (٦) العنكبوت : ١٧
(٧) آل عمران : ١٤٤ (٨) إبراهيم : ٧

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır
eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

وقال تعالى : ﴿ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ ﴾ (١) .

وسمى نفسه « شاكراً » و « شكوراً » وسمى الشاكرين بهذين الاسمين فأعطاهم من وصفه وسماهم باسمه . وحسبك بهذا محبة للشاكرين وفضلاً .

وإعادته الشاكر مشكوراً كقوله : ﴿ إِنَّ هَٰذَا كَانَ لَكُمْ جَزَاءً وَكَانَ سَعْيُكُم مَّشْكُوراً ﴾ (٢) .

ورضا الرب عن عبده به كقوله : ﴿ وَإِن تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ ﴾ (٣) .

وقلة أهله فى العالمين تدل على أنهم هم خواصه كقوله : ﴿ وَقَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ ﴾ (٤) .

وفى الصحيحين عن النبى ﷺ « أنه قام حتى تورمت قدماه . فقيل له : تفعل هذا وقد غفر الله لك ما تقدم من ذنبك وما تأخر ؟ فقال : « أفلا أكون عبداً شكوراً » ؟

وقال لمعاذ : « والله يا معاذ ، إنى لأحبك . فلا تنس أن تقول فى دبر كل صلاة : اللهم أعنى على ذكرك ، وشكرك ، وحسن عبادتك » .

وفى المسند والترمذى من حديث ابن عباس رضى الله عنهما أن رسول الله ﷺ « كان يدعو بهؤلاء الكلمات : اللهم أعنى ولا تُعِنْ علىَّ ، وانصرنى ولا تنصر علىَّ ، وامكر لى ولا تمكر بى . واهدنى ويَسِّر الهدى لى ، وانصرنى على مَنْ بغى على .. ربِّ اجعلنى لك ، شَكَّاراً لك ، ذكّاراً لك ، رهّاباً لك . مطواعاً لك ، مخبتاً إليك ، أوّاهاً منيباً ، ربِّ تقبل توبتى ، واغسل حوبتى ، وأجب دعوتى ، وثبت صحبتى ، واهد قلبى ، وسدد لسانى ، واسلل سَخيمة صدرى » (٥) .

وتعود أهمية منزلة الشكر إلى شمولها للجوانب التى ذكرناها فى مقدمة الحديث عن سبل تحقيق الحكمة فى نفس الإنسان وهى جوانب العلم والعمل

(١) لقمان : ٣١ (٢) الإنسان : ٢٢ (٣) الزمر : ٧
(٤) سبأ : ١٣ (٥) انظر مدارج السالكين : ٢/٢٥٢ و ٢٥٣

والإحسان ، حيث يستحضر الشاكر فى قلبه نِعَم المنعم سبحانه ، ولا حصر لها ، وتأمل هذه النِعَم يغرس ويعمق محبة المنعم فى قلب عبده ، ويفيض الحب يلهج اللسان بالثناء على المنعم سبحانه ، وبهذا الحب يسارع فى مرضاة ربه بعمل ما يرضيه .

وبهذا يكون الشكر إقراراً قلبياً ، وتحدثاً بنعمة الله ، وعملاً بما يرضيه سبحانه .

ولذلك جاء فى بيان حقيقة الشكر فى العبودية : هو ظهور أثر نعمة الله على لسان عبده : ثناءً واعترافاً ، وعلى قلبه : شهوداً ومحبة . وعلى جوارحه : انقياداً وطاعة .

و « الشكر » مبنى على خمس قواعد : خضوع الشاكر للمشكور ، وحبه له ، واعترافه بنعمته ، وثناؤه عليه بها ، وأن لا يستعملها فيما يكره : فهذه الخمس هى أساس الشكر ، وبناؤه عليها .

وكل مَنْ تكلم فى الشكر وجدُّ فكلامه إليها يرجع ، وعليها يدور .

فقيل : حده الاعتراف بنعمة المنعم على وجه الخضوع .

وقيل : الثناء على المحسن بذكر إحسانه .

وقيل : هو عكوف القلب على محبة المنعم ، والجوارح على طاعته ، وجريان اللسان بذكره ، والثناء عليه .

وقيل : هو مشاهدة المِنَّة ، وحفظ الحُرمة .

وقال الجنيد – وقد سأله سرى عن الشكر ، وهو صبى – : الشكر : أن لا يُستعان بشئ من نِعَم الله على معاصيه . فقال : من أين لك هذا ؟ قال : من مجالستك (١) .

(١) مدارج السالكين : ٢/٢٥٥

فإذا عرفنا حدود الشكر ، وأن أهل الشكر أهل الفضل من الله كما جاء فى الأثر : يقول الله عَزَّ وجَلَّ : « أهل ذكرى أهل مجالستى ، وأهل شكرى أهل زيادتى ، وأهل طاعتى أهل كرامتى ، وأهل معصيتى لا أقنطهم من رحمتى . إن تابوا فأنا حبيبهم ، وإن لم يتوبوا فأنا طبيبهم ، أبتليهم بالمصائب لأطهرهم من المعايب » (١) .

وعرفنا صفات لقمان كما جاء فى الحديث – الذى سبق ذكره – عن ابن عمر رضى الله عنهما قال : سمعت رسول الله ﷺ يقول : « لم يكن لقمان نبياً ولكن كان عبداً كثير التفكر ، حسن اليقين ، أحبَّ الله تعالى فأحبه فمنَّ عليه بالحكمة » (٢) .

إذا ربطنا بين هذه المعانى ظهر لنا كيف أن اعتبار « أن » مصدرية ، وتكون الحكمة بمعناها الواسع – كما سبق – من معرفة النعمة ، وحب المنعم ، والثناء عليه ، والتحدث بنعمه ، والدعوة إليه ، والجمع بين العلم والعمل والإحسان ، هى سبب منَّة الله على لقمان بالحكمة .

وإذا كان الشكر سبيلاً إلى تحقق الحكمة فى نفس الإنسان ؛ فإن هذا الإنسان يُحذَّر من ضده وهو الجحود والنكران والشرك بالله سبحانه ، ويأتى هذا الجانب التحذيرى فى صورة قول مصحوب بالموعظة يُوجَّه من لقمان الذى عُرِفَ بحكمته ، ليدلنا – كذلك – على مدعمات الحكمة فى النفس وتثبيتها ، ونفع الآخرين بها – كما سنتبين ذلك إن شاء الله عند الحديث عن حكمة العلاقات – عندما يتوجه بها إلى غيره مُوجهاً ومرشداً وناصحاً .

فالتحذير – هنا – من الشرك ، وعلى قدر قيمة الشكر فى تحقيق الخير العظيم فى النفس بالحكمة يكون الظلم العظيم للنفس بالشرك .

(١) مدارج السالكين : ٢/٢٥٦

(٢) ذكره ابن عطية فى تفسيره : ١١/٤٨٩ ، وأخرجه الحكيم الترمذى فى « نوادر الأصول » عن أبى مسلم الخولانى رضى الله عنه .

كما يدخل معنا فى سبل تحقيق الحكمة فى النفس ما يتعلق بتكوين الحس المرهف لدى الإنسان ، والذى يحمله على تقدير المعروف والاعتراف به ، والإجابة عنه بما هو أهله ، وهذا بيّن فى الوصية بالوالدين – والتى سنرجئ الحديث عنها – أيضاً – إلى مبحث حكمة العلاقات – ولكن ما يتصل منها بالنفس هنا – تنبيه الإنسان وحسه بحالة الوهن التى تعرضت لها الأم فى حمله والمتاعب التى استمرت فى رضاعته من جهة أمه ، وكذلك النَصَب لتهيئة أسباب الحياة من جهة أبيه ، ليقدم بهذا العرفان والحس ما يعبر عن الوفاء والعرفان نحو خالق الإنسان سبحانه ، ثم ما جعلهما الله من أسباب وجوده ورعايته وتربيته ، وهما الوالدان .

ومن أسباب الحكمة فى النفس واستمرارها فى جميع جوانبها عدم اختلاط الأمور ، فلو حدث من الوالدين محاولة التأثير فيما ليس لهما – أى بالتأثير على قلب الإنسان وعقله ، وبذل الجهد فى حمل ولدهما على الشرك – فإن من حكمة الحكيم سبحانه ، أن يظل التوحيد خالصاً فى القلب ، والتصور صحيحاً فى العقل ، فلا طاعة لهما فيما ليس من حقهما ، ويبقى كذلك ما لهما محافظاً عليه من الصحبة بالمعروف ، حتى لا يضيع الوفاء بين الناس ، وتوازن المعايير والقيم فى نفس الإنسان من مظاهر الحكمة ، ومن مدعماتها فى الوقت نفسه ، والوالدان ينتظران من ولدهما رد الجميل وخاصة عند الكبر والعجز الذى يقترب من عجز الطفولة .

ومن سُبل تحقيق الحكمة فى النفس أن يحقق المرء فى حياته أسلوب معرفة الرجال بالحق ، وعرضهم على محك الكتاب والسُنَّة : فمَنْ كان عملة موافقاً لهما اتُّبِع ، ومَنْ كان عمله مخالفاً لهما اجتُنِب (١) . وعلى ذلك يكون اتباع سبيل المنيبين إلى ربهم .

(١) انظر نظم الدرر : ١٥/١٦٩ و ١٧٠

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

ومن هذه السبل – ما سبق ذكره – فى اليقين بالآخرة ، وأن المرجع إلى الله ، وأن الله سيبين كل إنسان بما عمل ، وهذا يدفع الإنسان إلى محاسبة نفسه قبل أن يُحاسَب ، ووزن عمله قبل أن يُوزَن عليه ، وهذه من الحكمة .

ولتمحيص النفس فى هذه المسألة وتنقيتها من أدنى الشوائب فى ذلك تؤكد الآية الآتية على إحاطة الله سبحانه علماً بخفايا الأشياء وإن دقّت ، وقُدرته على الإتيان بها ومحاسبة الإنسان عليها وإن تصور الإنسان ضياعها لصغرها من ناحية ، وسعة المحيط الذى تُلقى به من ناحية أخرى .

ومن لطائف الأسلوب فى غرس هذا المعنى من سبل تحقيق الحكمة التعبير المتكرر من لقمان لولده بكلمة : ﴿ يَا بُنَيَّ ﴾ متحبباً مستعطفاً ، مصغراً له بالنسبة إلى حمل شئ من غضب الله تعالى مستضعفاً ، ﴿ إِنَّهَا ﴾ أى العمل ، وأنّثَ لأنه يأوّل بالطاعة والمعصية ، والحسنة والسيئة ﴿ إِن تَكُ ﴾ أسقط النون لغرض الإيجاز فى الإيصاء بما ينيل الفوز ، والدلالة على أقل الكون وأصغره ﴿ مِثْقَالَ ﴾ أى وزن ، ثم حقّرها بقوله : ﴿ حَبَّةٍ ﴾ وزاد فى ذلك بقوله : ﴿ مِّنْ خَرْدَلٍ ﴾ والخردل: نبت له جذر وساق قائمة متفرعة إسطوانية ، أوراقها كبيرة يُخرج أزهاراً صغيرة صغراً سنبلية تتحول إلى قرون دقيقة مربعة الزوايا تخرج بذوراً دقيقة تسمى الخردل أيضاً [1] – ﴿ فَتَكُن ﴾ فإذا كان حذف النون فى السابقة : ﴿ إِن تَكُ ﴾ للإيجاز والصغر ، فقد أثبت هنا إشارة إلى ثباتها فى مكانها وليزداد تشوف النفس إلى محط الفائدة ، ويذهب الوهم كل مذهب لما علم من أن المقصد عظيم يحذف تلك النون وإثبات هذه ، وعسّرها بعد أن حقّرها بقوله معبراً عن أعظم الخفاء وأتم الإحراز : ﴿ فِي صَخْرَةٍ ﴾ أى فى أى صخرة كانت ولو أنها أشد الصخور وأقواها وأصغرها وأخفاها .

(١) انظر التحرير والتنوير : ١٦٣/٢١

ولما أخفى وضيّق ، أظهر ووسّع ، ورفع وخفض .. ليكون أعظم لضياعها لحقارتها فقال : ﴿ أَوْ فِي السَّمَاوَاتِ ﴾ [1] أى فى أىّ مكان كان منها على سعة أرجائها وتباعد أنحائها ، وأعاد ﴿ أَوْ ﴾ نصاً على إرادة كل منهما على حدته ، والجار تأكيداً للمعنى فقال : ﴿ أَوْ فِي الْأَرْضِ ﴾ أى كذلك ، وهذا لا ينفى أن تكون الصخرة فيهما ، أو فى إحداهما ، وعبّر له بالاسم الأعظم لعلو المقام فقال : ﴿ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ ﴾ بعظم جلاله ، وباهر كبريائه ، وكماله ، بعينها لا يخفى عليه ، ولا يذهب شئ منها ، فيحاسب عليها [1] .

و ﴿ لَطِيفٌ خَبِيرٌ ﴾ صفتان لاتقتان بإظهار غرائب القدرة ، فـ « لطيف » أى عظيم المنّ بالوجوه الخفية الدقيقة الغامضة فى بلوغه إلى أى أمر أراده حتى يضد الطريق الموصل فيما يظهر للخلق ، و « خبير » بالغ العلم بأخفى الأشياء ، فلا يخفى عليه شئ ، ولا يفوته أمر .

وقد اجتمع فى هذا السبيل من سُبل تحقيق الحكمة فى النفس ثلاثة مؤكدات : النداء ، وإنّ ، وضمير القصة ، لعظم خطر ما بعده المفيد تقرير وصفه تعالى بالعلم المحيط بجميع المعلومات من الكائنات ، ووصفه بالقدرة المحيطة بجميع الممكنات بقرينة قوله : ﴿ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ ﴾ .

وقد أفيد ذلك بطريق دلالة الفحوى : فذكر أدقُّ الكائنات حالاً من حيث تعلق العلم والقُدرة به ، وذلك أدق الأجسام المختفى فى أصلب مكان أو أقصاه وأعزّه منالاً ، أو أوسعه وأشده انتشاراً ، ليُعلم أن ما هو أقوى منه فى الظهور والدنو من التناول أولى بأن يحيط به علم الله وقُدرته [2] .

فإذا أضفنا إلى هذا عطاء السورة ، والذى سبق ذكره فى بيان حكمة مُنزل الكتاب سبحانه من إحاطة علمه بكل شئ ، وما حُوِّب لذلك من مثل – رأينا كيف يكون هذا من أهم سُبل تحقيق الحكمة فى النفس .

(١) انظر نظم الدرر : ١٧٢/١٥ (٢) التحرير والتنوير : ١٦٢/٢١

ومن هذه السُبل ، ما سبق ذكره من إقامة الصلاة ، ولكن الجديد – هنا – فى السُبل أن يقترن فى الحكيم صلاح نفسه بالصلاة وتوجهه لإصلاح غيره بالأمر بالمعروف والنهى عن المنكر ، ولما كان الأمر والنهى يتعلق بالآخرين فسنرجئ الحديث عنه إلى حكمة العلاقات ، ولكن ذكرته هنا لما له من صلة بالنفس الآمرة والناهية ؛ لأن مهمة الأمر بالمعروف والنهى عن المنكر تحقق المناخ الصحى الذى يعيش فيه الناس جميعاً ومنهم الآمرون بالمعروف والناهون عن المنكر ، وهذا يحافظ على الحكمة ويدعمها ، بل ويزيد منها .

ثم ما ينبّه إليه الآمر الناهى ، من وقوع وجوه الأذى المتعددة به وأدنى هذه الدرجات أن يجد إعراضاً من بعض الناس وهذا يُحدث ألماً نفسياً لدى الآمر ، لا بد من مواجهته بالصبر حتى يظل المرء حكيماً ، وتؤتى الدعوة ثمارها بموقف جديد وعزم جديد يدعم بالصبر بمجالاته المتعددة وخاصة مجال الصبر على ما يصيبه .

ومن سُبل تحقيق الحكمة فى النفس التوكل على الله وتفويض الأمر له وتسليم النفس له فلا طاعة إلا لأمره ، ولا سير إلا فى مرضاته ، وهذا ما يُفهم من الآية الكريمة : ﴿ وَمَن يُسْلِمْ وَجْهَهُ إِلَى اللَّهِ ﴾ [1] .

فعدّى الفعل « يُسلم » هنا بـ « إلى » لأن المعنى أنه سلّم نفسه إلى الله تعالى ، كما يُسلّم المتاعُ إلى الرجل إذا دُفِعَ إليه ، والمراد التوكّل عليه والتفويض إليه . وعدّى باللام فى قوله تعالى : ﴿ بَلَى مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ ﴾ [2] لأن المعنى أنه جعل وجهه وهو ذاته سالماً لله ، أى : خالصاً له [3] .

فـ « يُسلم » – هنا – يعنى فى الحال أو الاستقبال قصده وتوجهه وذاته كلها ﴿ إِلَى اللَّهِ ﴾ الذى له صفات الكمال فلم يَبْقَ لنفسه أمر ، فهو لا يتحرك إلا بأمر من أوامره سبحانه ، ﴿ وَهُوَ مُحْسِنٌ ﴾ أى مخلص بباطنه كما

(١) لقمان : ٢٢ (٢) البقرة : ١١٢

(٣) انظر هامش تفسير ابن عطية : ٥٠٩/١١

أخلص بظاهره – وقد سبق الحديث عن الإحسان – ﴿ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ ﴾ التى هى أوثق ما يتمسك به فلا سقوط له أصلاً ما دام متمسكاً بها ، تمثيلاً لحال هذا بحال مَنْ سقط فى بئر ، أو أراد أن يرقى جبلاً ، فأدلى له صاحبه حبلاً ذا عُرَى فأخذ بأوثقها ، فهو يعلو به إذا جرّه صديقه ، وهو قادر على جرّه لا محالة من غير انفصام ؛ لأن متمسكه فى غاية الإحكام .

ولما كان الكل صائرين إلى الله ، وافدين عليه : مَن استمسك بالأوثق ، ومَن استمسك بالأوهى ، ومَنْ لم يتمسك بشئ ، إلا أن الأول صائر مع السلامة ، وغيره مع العطب ، قال مُظهراً تعظيماً للأمر ، ولئلا يقيد بحيثية عاطفاً على ما تقديره : فيصير إلى الله سالماً ، فإلى الله عاقبته لا محالة له . ﴿ وَإِلَى اللَّهِ ﴾ أى الملِك الأعظم وحده تصير ﴿ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ ﴾ أى كما أنه كانت منه بادئتها ، وإنما خص العاقبة لأنها مقرونه بالبادئة [1] .

ومن سُبل تحقيق الحكمة فى نفس الإنسان تقوى الله عَزَّ وجَلَّ ، وسبيل التقوى جامع لكل معانى البر ، وتقتضى التشمير والحذر – كما جاء فى مدارسة عمر بن الخطاب وأبىّ بن كعب رضى الله عنهما لمعنى التقوى [2] . حيث سأل عمر بن الخطاب رضى الله عنه أبيًّا عن التقوى ؛ فقال : « هل أخذتَ طريقاً ذا شوك ؟ قال : نعم ، قال : فما عملتَ فيه ؟ قال : تَشَمَّرْتُ وحذرت ؛ قال : فذاك التقوى » ، وأخذ هذا المعنى ابن المُعتز فنظمه :

خَلِّ الذنوبَ صغيرها ... وكبيرها ذاك التُّقَى

واصنع كماشٍ فوق أر ... ض الشوك يحذر ما يرى

لا تحقرنّ صغيرة ... إنّ الجبال من الحصى

(١) انظر نظم الدرر : ١٨٨/١٥ و ١٨٩ (٢) تفسير القرطبى : ١٦١/١ و ١٦٢

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

والتشمير يصحب مسارعة المشمر فى الخيرات ، والحذر يعنى اتقاء مخاطر الطريق إلى الله من وسوسة الشياطين واتباع الهوى بالباطل وغير ذلك من المعوقات .

فسبيل التقوى يحقق معانى الحكمة ، يقول تعالى : ﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ إِن تَتَّقُواْ اللَّهَ يَجْعَل لَّكُمْ فُرْقَاناً ﴾ (١) .

ويقول سبحانه : ﴿ إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَواْ إِذَا مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِّنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُواْ فَإِذَا هُم مُّبْصِرُونَ ﴾ (٢) .

ومن هذه السُبل ما يتعلق باليوم الآخر - وقد سبق الحديث عن سبيل اليقين به - ولكن هنا من سُبل الحكمة تحقيق الخشية مما يصحب هذا اليوم من إتيان كل نفس بما كسبت ، ولا يستطيع أحد أن يقضى (٣) عن غيره شيئاً ، وإن كان ما بينهما ما يكون بين الوالد وولده من العطف والشفقة والحرص على النجاة .

والسورة - هنا - بعد أن بيّنت حرص الوالد على ولده وتقديه النصيحة له والتلطف فى موعظته واتباع الحكمة فى ذلك - كما سنتبين هذا فى حديث حكمة العلاقات - تقرر الآية - هنا - أن الإنسان يملك هذا التوجيه وتلك الحكمة فى الدعوة ولكن لا يملك له نفعاً ولا ضراً ، ويبقى على المخاطب أن يُحسن استقبال الموعظة والعمل بها لتثمر فيه عملاً صالحاً مبنياً على توحيد خالص يتحلى صاحبه بخُلُق كريم ينجو بذلك من هول يوم القيامة ؛ وعلى ذلك تكون الخشية المذكورة سبيلاً لتحقيق الحكمة حيث تقيم الإنسان على طريق النجاة الجامع بين العلم والعمل والإحسان واليقين ، يدفعه حب لله ورسوله ، وتحجزه خشية عن ارتكاب المحظورات ، وتصديق بوعد الله الحق .

(١) الأنفال : ٢٩ (٢) الأعراف : ٢٠١

(٣) جزى إذا عدى بـ « عن » فهو بمعنى قضى عنه ودفع عنه ، ولذلك يقال للمتقاضى : المتجازى - انظر تفسير التحرير والتنوير : ١٩٣/٢١

ويتصل معنى التقوى بمعنى خشية ما يكون يوم القيامة بالتنبيه على ما يقع فيه بعض الناس من الاغترار بحياتهم الدنيا غروراً ينسيهم الآخرة ، أو يوقعهم فى دائرة التكوان لها .

كما يأتى التحذير كذلك من الوقوع تحت تأثير مَنْ عُرف بكثرة التغرير بالناس وهو الشيطان الذى يحاول مع الناس فى هذا السبيل محاولتين : الأولى : الإنكار والجحود ؛ فإذا سلم الإنسان من هذا التأثير بما علم من دلائل البعث ، والتى سنشير إليها فى حكمة التصورات . دخل معه فى المحاولة الثانية : وهى إشغال الإنسان ودعوته إلى إشباع شهوات محرّمة وارتكاب مظالم مفسدة استبعاداً لوقت وقوع هذا اليوم . فإذا أمن الإنسان من وسوسته فى المحاولتين ، وأخذ الدنيا بمنهج ربه عرف طريق الحكمة فى حياة طيبة وبصيرة صافية .

وسبيل الحكمة فى هذه الآية موجه إلى الناس جميعاً ؛ فإن لم يكن « يا أيها الناس » خطاباً خاصاً بالمشركين فهو عام لجميع الناس - كما تقرر فى أصول الفقه - فيعم المؤمن والمشرك والمعطل فى ذلك الوقت وفى سائر الأزمان إذ الجميع مأمورون بتقوى الله ، وأن الخطوات الموصلة إلى التقوى متفارتة على حسب تفاوت بُعد السائرين عنها ، وقد كان فيما سبق من السورة خطوط للمؤمنين ، وخطوط للمشركين ، فلا يبعد أن تعقّب بما يصلح لكلا الفريقين ، وإن كان الخطاب خاصاً بالمشركين جرّيا على ما روى عن ابن عباس رضى الله عنهما أن « يا أيها الناس » خطاب لأهل مكة ، فالمراد بالتقوى : الإقلاع عن الشرك ، ويرى صاحب التحرير والتنوير أن موقع هذه الآية بعد ما تقدمها من الآيات موقع مقصد الخطبة بعد مقدماتها ؛ إذ كانت المقدمات الماضية قد هيأت النفوس إلى قبول الهداية والتأثر بالموعظة الحسنة ، وإن لاصطياد الحكماء فُرصاً يحرصون على عدم إضاعتها ، وأحسن مُثُلها قول الحريرى فى المقامة الحادية عشرة : « فلما أخذوا الميْت ، وفات قول ليت ، أشرف شيخ من رُبَاوة ، متخصراً بهراوة ، فقال : لمثل هذا فليعمل العاملون ، فاذكروا أيها الغافلون ، وشمروا أيها المقصرون » ... إلخ .

فأما القلوب القاسية ، والنفوس المتعاصية ، فلن تأسُوها آسية . ويرى الشيخ محمد الطاهر حكمة ذكر الوالد والولد غير ما ذكرناه من حدود مهمة الوالد فى التوجيه والإرشاد دون الهداية الحاملة على امتثال الأمر ، وأن الولد لا بد له من الامتثال وإلا ما نفعه والده شيئاً يوم الجزاء - فيقول : « قد كان قارأ فى نفوس العرب التعويل على المولى والنصير تعويلاً على أن الحمية والأنفة تدفعهم إلى الدفاع عنهم فى ذلك الجمع وإن كانوا من قبل مختلفين لهم لضيق عطن أفهامهم بقيسون الأمور على معتادهم .

وهذا - أيضاً - وجه الجمع بين نفى جزاء الوالد عن ولده وبين نفى جزاء الولد عن والده ليشمل الفريقين فى الحالتين فلا يتوهم أن أحد الفريقين أرجى فى المقصود .

ثم أوثرت جملة : ﴿ وَلاَ مَوْلُودٌ هُوَ جَازٍ عَن وَالِدِهِ شَيْئاً ﴾ (١) بطرق من التوكيد لم تشتمل على مثلها جملة : ﴿ لاَّ يَجْزِى وَالِدٌ عَن وَلَدِهِ ﴾ (١) فإنها نُظمت جملة اسمية ، ووُسّط فيها ضمير الفصل ، وجُعلَ النفى فيها منصباً إلى الجنس . ونكتة هذا الإيثار مبالغة تحقيق عدم جزء هذا الفريق عن الآخر إذ كان معظمُ المؤمنين من الأبناء والشباب ، وكان آباؤهم وأمهاتهم فى الغالب على الشرك مثل أبى قحافة والد أبى بكر ، وأبى طالب والد على ، وأم سعد ابن أبى وقاص ، وأم أسماء بنت أبى بكر ، فأريد حسم أطماع آبائهم وما عسى أن يكون من أطماعهم أن ينفعوا آباءهم فى الآخرة بشئ » (٢) .

وإذا كان هذا تصحيحاً لتصور هؤلاء لمفهوم النُصرة وتطبيقه فى الآخرة فإنهم فى حاجة - أيضاً - إلى التخلص من كل عوامل التغرير والخداع سواء من أنفسهم أو من غيرهم .

فقد كانت شُبهة هؤلاء فى إنكار البعث مشاهدة الناس يموتون ويخلفهم أجيال آخرون ، ولم يرجع أحد ممن مات منهم ﴿ وَقَالُواْ مَا هِىَ إِلاَّ حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا إِلاَّ الدَّهْرُ ﴾ (٣) .

(١) لقمان : ٣٣ (٢) التحرير والتنوير : ١٩٤/٢١ (٣) الجاثية : ٢٤

وقالوا : ﴿ إِنْ هِىَ إِلاَّ حَيَاتُنَا الدُّنْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ ﴾ (١) .

فجاء التأكيد بـ « إنَّ » مراعاة لهؤلاء المنكرين للبعث : ﴿ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ ﴾ (٢) ، وفُرّع على هذا التأكيد إبطال شبهتهم بقوله : ﴿ فَلاَ تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا ﴾ (٢) - أى لا تغرنكم حالة الحياة الدنيا بأن تتوهموا الباطل حقاً والضر نفعاً ، فإسناد التغرير إلى الحياة الدنيا مجاز عقلى ؛ لأن الدنيا ظرف الغرور أو شُبهته ، وفاعل التغرير حقيقة هم الذين يُضلونهم بالأقيسة الباطلة فيشبهون عليهم إبطاء الشئ باستحالته فذُكرت هنا وسيلة التغرير وشُبهته ، ثم ذكره بعده الفاعل الحقيقى للتغرير وهو : الغَرور - والغُرور بفتح الغين - : مَنْ يكثر منه التغرير ، والمراد به الشيطان بوسوسته - كما أشرنا من قبل - وما يلبه فى نفوس دعاة الضلالة من شبه التمويه للباطل فى صورة ، وما يلقيه فى نفوس أتباعهم من قبول تغريرهم .

وعطف : ﴿ وَلاَ يَغُرَّنَّكُم بِاللَّهِ الْغَرُورُ ﴾ (٣) لأنه أدخل فى تحذيرهم ممن يلقون إليهم الشُبَه ، أو من أوهام أنفسهم التى تُخيَّل لهم الباطل حقاً ليهموا آراءهم . وإذا أريد بـ « الغَرور » الشيطان أو ما يشمله فذلك أشد فى التحذير لما تقرر من عداوة الشيطان للإنسان ، كما قال تعالى : ﴿ يَا بَنِى آدَمَ لاَ يَفْتِنَنَّكُمُ الشَّيْطَانُ كَمَا أَخْرَجَ أَبَوَيْكُم مِّنَ الْجَنَّةِ ﴾ (٤) ، وقال : ﴿ إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوّاً ﴾ (٥) .. ففى التحذير شوب من التنفير .

والباء فى قوله : ﴿ وَلاَ يَغُرَّنَّكُم بِاللَّهِ ﴾ هى كالباء فى قوله تعالى : ﴿ يَا أَيُّهَا الإِنسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ ﴾ (٦) .

(١) الجاثية : ٢٤ (٢) الأنعام : ٢٩ (٣) لقمان : ٣٣

(٤) الأعراف : ٢٧ (٥) فاطر : ٦ (٦) الانفطار : ٦

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

وقرر فى الكشاف [1] فى سورة الانفطار معنى الباء بما يقتضى أنها للسببية ، وبالضرورة يكون السبب شأناً من شؤون الله يناسب المقام لا ذاتَ الله تعالى . والذى يناسب هنا أن يكون النهى عن الاغترار بما يسوِّله الغَرور للمشركين كتوهم أن الأصنام شفعاء لهم عند الله فى الدنيا واقتناعهم بأنه إذا ثبت البعث على احتمال مرجوح عندهم شفعت لهم يومئذ أصنامهم ، أو يغرهم بأن الله لو أراد البعث كما يقول الرسول ﷺ لبعث آباءهم وهم ينظرون ، أو أن يغرهم بأن الله لو أراد بعث الناس لعجّل لهم ذلك ، وهو ما حكى الله عنهم : ﴿ وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ ﴾ [2] فذلك كله غرور لهم مُسبب بشؤون الله تعالى ففى هذا ما يوضح معنى الباء فى قوله : ﴿ وَلاَ يَغُرَّنَّكُم بِاللَّهِ الْغَرُورُ ﴾ وقد جاء مثله فى سورة الحديد .

وهذا الاستعمال فى تعدية فعل الغَرور بالباء قريب من تعديته بـ « من » الابتدائية فى قول امرئ القيس :

* أغرك منى أن حبك قاتلى *

أى لا يغرنّك من معاملتى معك أن حبك قاتلى [3] .

وأما سعيد بن جبير رضى الله عنه فيفسِّر الغرة بالله بقوله : أن يعمل المعصية ويتمنى المغفرة .

ويدخل هذا التعريف - أيضاً - فى دائرة التصورات غير الصحيحة التى ينبغى الحذر منها حتى يتهيأ الإنسان لتحقيق الحكمة فى نفسه .

* * *

(١) الكشاف : ٤/٢٢٧ و ٢٢٨ (٢) يس : ٤٨
(٣) التحرير والتنوير : ٢١/١٩٥ و ١٩٦

حكمة العلاقات

وإذا حقق الإنسان الحكمة فى نفسه بالسُبل التى فصّلتها السورة الكريمة ، فإن من مظاهر تحقيقها فى النفس أن تظهر فى علاقة هذا الإنسان بغيره .

وهذه العلاقة تأخذ مجموعة من المحاور منها :

رغبته فى تحقيق هذه الحكمة فى غيره ، ودعوة الآخرين إلى ما ذاق حلاوته وأحس بأثره فى قلبه وعقله وحياته بصورة عامة . ومن هنا يظهر محور آخر فى كيفية ترتيب هؤلاء المدعوين والمخاطبين .

ثم يحتاج تحقيقاً للحكمة فى الدعوة نحو الآخرين أن يرتب مضمون دعوته ، وهذا يقتضى منه علماً صحيحاً واسعاً بما يدعو إليه ، ومعرفة بخصائص هذا المضمون حتى يرتب الأهم فالمهم .

وبمعنى آخر يستطيع أن يضع اللبنات بما يقيم بناءً عظيماً جميلاً لا خلل فيه .

وهذه المحاور نجدها قد فصلت فى الآيات الآتية ، نذكرها جملة ثم نتدبر ما فيها من هذه المحاور :

﴿ وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لاَ تُشْرِكْ بِاللَّهِ ، إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ ﴾ [1] .

﴿ وَوَصَّيْنَا الإِنسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْناً عَلَى وَهْنٍ وَفِصَالُهُ فِى عَامَيْنِ أَنِ اشْكُرْ لِى وَلِوَالِدَيْكَ إِلَىَّ الْمَصِيرُ ﴾ [2] .

﴿ وَإِن جَاهَدَاكَ عَلَى أَن تُشْرِكَ بِى مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلاَ تُطِعْهُمَا وَصَاحِبْهُمَا فِى الدُّنْيَا مَعْرُوفاً ، وَاتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ أَنَابَ إِلَىَّ ، ثُمَّ إِلَىَّ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ﴾ [3] .

(١) لقمان : ١٣ (٢) لقمان : ١٤ (٣) لقمان : ١٥

﴿ يَا بُنَيَّ إِنَّهَا إِن تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِّنْ خَرْدَلٍ فَتَكُن فِى صَخْرَةٍ أَوْ فِى السَّمَاوَاتِ أَوْ فِى الأَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ ، إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ ﴾ [1] .

﴿ يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلاَةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنكَرِ وَاصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ ، إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الأُمُورِ ﴾ [2] .

﴿ وَلاَ تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلاَ تَمْشِ فِى الأَرْضِ مَرَحاً ، إِنَّ اللَّهَ لاَ يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ ﴾ [3] .

﴿ وَاقْصِدْ فِى مَشْيِكَ وَاغْضُضْ مِن صَوْتِكَ ، إِنَّ أَنكَرَ الأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ ﴾ [4] .

﴿ وَمَن كَفَرَ فَلاَ يَحْزُنكَ كُفْرُهُ ، إِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ فَنُنَبِّئُهُم بِمَا عَمِلُواْ ، إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴾ [5] .

وأول ما ننبه إليه - هنا - أننا قد نتدبر آية فى أكثر من موضع لأنها تمنح هذه المواضع بما تحتاجه من معانيها .

و « لقمان » الذى آتاه الله الحكمة ، وتحققت فى نفسه ، نراه يتوجه إلى ولده بالحديث .

وهذا التوجه من الحكمة ، والبداية بولده من حكمة الترتيب ؛ لأن الإنسان عادة مطالب بالأقرب فالأقرب ، وخاصة عندما يكون الحديث مصحوباً بأمر أو نهى ، فلن يُسمع للإنسان إذا تجاوز الأقرب إلى الأبعد .

وهذا ما يجعلنا ندرك الحكمة من ترتيب دعوة النبى ﷺ حيث بدأ بأقرب الناس إليه فحدّث زوجه خديجة رضى الله عنها ، وحدّث علياً وحدّث أبا بكر ، وهكذا بالمحيطين به ، ثم صدع بأمر ربه وأنذر عشيرته الأقربين ، ثم أم القرى ، ثم مَنْ حولها .

(١) لقمان : ١٦ . (٢) لقمان : ١٧ (٣) لقمان : ١٨
(٤) لقمان : ١٩ (٥) لقمان : ٢٣

فذكر هذا - إذن - ليس من قبيل تخصيص الدعوة بهؤلاء كما فهم ذلك بعض الناس ، وإنما هو من حكمة ترتيب المدعوين ، فهذا هو الترتيب المعقول والمقبول لدى أعراف الناس فى الوقت الذى يؤكد فيه القرآن الكريم أن رسول الله ﷺ أرسل كافة للناس ، وأنه رحمة للعالمين : ﴿ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلاَّ رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ ﴾ [1] .

فالآية الثالثة عشرة فيها عطف على جملة : ﴿ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ ﴾ : لأن الواو نائبة مناب الفعل فمضمون هذه الجملة تفسير بعض الحكمة التى أوتيها لقمان ، والتقدير : « وآتيناه الحكمة إذ قال لابنه » ، فهو فى وقت قوله ذلك لابنه قد أوتى حكمة فكان ذلك القول من الحكمة ، وكل حالة تصدر عنه فيها حكمة هو فيها قد أوتِىَ حكمة .

و « إذ » ظرف متعلق بالفعل المقدّر الذى دلت عليه واو العطف ، أى والتقدير : « وآتيناه الحكمة إذ قال لابنه » وهذا انتقال من وصفه بحكمة الاهتداء إلى وصفه بحكمة الهدى والإرشاد [2] .

وابن لقمان على ما يذكره ابن عطيه : « تاران » ، وفى القرطبى : «ثاران»- بالثاء ، وفى بعض الأصول : « ثابان » - بالثاء [3] .

ومع الاختلاف فى اسمه فإن معرفة هذا لا يتعلق بها أمر ذو بال ، ولكن دلالة ذكر الحال فى قولة تعالى : ﴿ وَهُوَ يَعِظُهُ ﴾ تفيد أن قوله هذا كان لتلبس ابنه بالشرك ، وقد قال جمهور المفسرين : إن ابن لقمان كان مشركاً فلم يزل لقمان يعظه حتى آمن بالله وحده ، فإن الوعظ زجرٌ مقترن بتخويف ، قال تعالى : ﴿ فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَعِظْهُمْ وَقُل لَّهُمْ فِى أَنفُسِهِمْ قَوْلاً بَلِيغاً ﴾ [4] ويعرف المزجور عنه بمتعلق فعل الموعظة فتعين أن الزجر - هنا - عن الإشراك بالله .

(١) الأنبياء : ١٠٧ (٢) انظر التحرير والتنوير : ٢١/١٥٣ و ١٥٤
(٣) المرجع السابق : ٢١/١٥٤ (٤) النساء : ٦٣

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır
eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

وأصل النهى عن الشئ أن يكون حين التلبس بالشئ المنهى عنه ، أو عند مقاربة التلبس به [1] .

وافتتاح الموعظة بنداء المخاطب الموعوظ مع أن توجيه الخطاب مغن عن ندائه لحضوره بالخطاب ، فالنداء مستعمل مجازاً فى طلب حضور الذهن لوعى الكلام وذلك من الاهتمام بالغرض المسوق له الكلام .

كما أن من مظاهر الحكمة فى التوجه نحو الآخرين استعمال صيغة التصغير : « يا بنى » كناية عن الشفقة به ، والتحبب له ، وهو فى مقام الموعظة والنصيحة إيماءٌ وكناية عن تحيض النصح وحب الخير ، ففيه حث على الامتثال للموعظة [2] .

وبعد هذه الحكمة فى ترتيب المخاطبين ، والتلطف فى أسلوب الخطاب نجد الحكمة فى ترتيب ما يُنصح به ويُوجّه إليه .

فبدأ لقمان مع ولده بأصل الأمر كله ، وهو التوحيد وتنقيته من الشرك وتبشيع الشرك وبيان أثره الخطير على نفس المشرك . وإذا قلنا بمنهج التخلية قبل التحلية ؛ فإن لقمان سلك هذا المسلك فى هذه القضية الكبرى فى حياة الإنسان حيث خلّى قلب ولده بالموعظة المتتابعة – من الشرك – وحذره منه ، ثم حلّى بغرس التوحيد متلطفاً فى هذا الغرس ببيان صفتين من صفات المعبود بحق – سبحانه – وهما صفتا العلم والقدرة .

وقبل ذلك تحلى الآيات بغرس الشكر بمفهومه الواسع والذى سبق ذكره . وينبه المفسرون إلى أهمية هذه القضية ، ومنهج لقمان – الذى ذكرناه – فيها . فيقول صاحب التحرير والتنوير : « ابتدأ لقمان موعظة ابنه بطلب إقلاعه عن الشرك

(١) التحرير والتنوير : ١٥٤/٢١
(٢) انظر المرجع السابق : ١٥٥/٢١ ، وانظر نظم الدرر : ١٦١/١٥

بالله لأن النفس المعرضة للتزكية والكمال يجب أن يقدم لها قبل ذلك تخليتها عن مبادئ الفساد والضلال ، فإن إصلاح الاعتقاد أصل لإصلاح العمل » [1] .

ويرى البقاعى أن الشرك ضد الحكمة لأنه وضع الشئ فى غير محله فظلمه ظاهر من جهات عديدة جداً ، أظهرها أنه تسوية المملوك الذى ليس له من ذاته إلا العدم – فلا نعمة منه أصلاً – بالمالك الذى له وجوب الوجود فلا خير ولا نعمة إلا منه ، وفى هذا تنبيه لقريش وكل سامع على أن هذه وصية لا يعدل عنها ، لأنها من أب حكيم لابن محتو عليه محبوب ، وأن آباءهم لو كانوا حكماء ما فعلوا إلا ذلك ؛ لأنه يترتب عليها ما عليه مدار النعم الظاهرة والباطنة والدنيوية العاجلة والآجلة وهو الأمن والهداية : ﴿ الَّذِينَ آمَنُواْ وَلَمْ يَلْبِسُواْ إِيمَانَهُم بِظُلْمٍ أُوْلَئِكَ لَهُمُ الأَمْنُ وَهُم مُّهْتَدُونَ ﴾ [2] فإنه لما نزلت تلك الآية كما فى صحيح البخارى فى غير موضع عن عبد الله بن مسعود رضى الله عنه شق ذلك على الصحابة رضى الله تعالى عنهم فقالوا : أيّنا لم يلبس إيمانه بظلم ؟ فقال رسول الله ﷺ : « إنه ليس بذاك ، ألم تسمع إلى قول لقمان : ﴿ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ ﴾ [3] .

وعلى ذلك يرى البقاعى أن قوله تعالى : ﴿ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ ﴾ أنه من كلام لقمان ، وهذا ما يؤيده الحديث السابق .

وهو أيضاً ما رجّحه ابن عطية والمفسرون ، وذكر القرطبى الحديث وقال : « وفى الصحيحين عن ابن مسعود رضى الله عنه » ، وذكر الإمام السيوطى فى الدر المنثور [4] أنه أخرجه أحمد ، والبخارى ، ومسلم ، والترمذى ، وابن جرير ، وابن المنذر ، وابن أبى حاتم ، والدارقطنى فى الأفراد ، وأبو الشيخ ، وابن مردويه – عن عبد الله بن مسعود ، ولفظه كما فى الدُّرّ : « قال : لما نزلت هذه الآية : ﴿ الَّذِينَ آمَنُواْ وَلَمْ يَلْبِسُواْ إِيمَانَهُم بِظُلْمٍ ﴾ شق ذلك على الناس ، فقالوا :

(١) التحرير والتنوير ١٥٥/٢١ (٢) الأنعام : ٨٢
(٣) نظم الدرر : ١٦٢/١٥ (٤) الدر المنثور : ٢٦/٣ و ٢٧

يا رسول الله ، وأيُّنا لا يظلم نفسه ؟ قال : « إنه ليس الذى تعنون ، ألم تسمعوا ما قال العبد الصالح : ﴿ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ ﴾ إنما هو الشرك » [1] .

ويرى صاحب التحرير والتنوير هنا – أيضاً – أى أنه من كلام لقمان فيقول : « وجملة : ﴿ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ ﴾ تعليل للنهى عنه وتهويل لأمره ، فإنه ظلم لحقوق الخالق ، وظلم المرء لنفسه إذ يضع نفسه فى حضيض العبودية لأخس الجمادات ، وظلم لأهل الإيمان الحق إذ يبعث على اضطهادهم وأذاهم ، وظلم لحقائق الأشياء بقلبها وإفساد تعلقها .

وهذا من جملة كلام لقمان كما هو ظاهر السياق ، ودل عليه الحديث فى صحيح مسلم عن عبد الله بن مسعود رضى الله عنه ، ثم يذكر الحديث السابق [2] .

ويذكر ابن عطية احتمال أن يكون خبراً من الله تعالى منقطعاً من كلام لقمان ، متصلاً به فى تأكيد المعنى ، ويؤيد هذا الحديث المأثور : « إنه لما نزلت : ﴿ وَلَمْ يَلْبِسُواْ إِيمَانَهُم بِظُلْمٍ ﴾ أشفق أصحاب رسول الله ﷺ ، وقالوا : أيُّنا لم يظلم ؟ فأنزل الله تعالى : ﴿ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ ﴾ فسكن إشفاقهم » [3] .

ومع ما يظهر من قوة الاتجاه الأول فإن إبراز أهمية القضية فى تنقية التوحيد من الشرك الجلى والخفى محل اتفاق الجميع ، وهو ما سلكه لقمان فى ترتيب دعوته ولده .

كما تأتى التحلية بعد التنقية فى ذكر الآية الرابعة عشرة لمعنى الشكر فى سياق يربى فيه الحس الإنسانى على العرفان بالمعروف والجميل ، وألصق معروف بالإنسان وأقربه مشاهدة ما يكون من شأن الوالدين بالأبناء ، وإن أصيب الإنسان فى هذا الحس من جهة نفسه ، فإنه يشاهد هذا جلياً مع أولاده ، أو أولاد المحيطين به ، فماذا يشاهد ؟

يشاهد أماً تتألم أثناء حملها ، وتعانى أثناء إرضاعها ، مع ما يصحب هذا من تنظيف مستمر ، وتغذية متعبه .

(١) انظر تفسير ابن عطية : ٤٩٢/١١ (٢) التحرير والتنوير : ١٥٥/٢١
(٣) تفسير ابن عطية : ٤٩٢/١١

وشأن هذه الملاحظة أن ترقق الحس الإنسانى باستشعار الآلام فيتحرك وجدانه عرفاناً بما عاناه الوالدان تجاهه .

فإذا ما نما هذا العرفان أدرك نعمة الخالق عليه فهو سبحانه خالق الوالد وما ولد ، وهو ربّ الخلق أجمعين ، خلقَ ، ورزقَ ، وهدى ، فتوجه إلى خالقه حمداً وشكراً ، ثم شكر والديه .

ولما كان بعض الناس يحتاج مع الحس نوعاً من التذكير حتى يعان على الوفاء وعدم التقصير يأتى النذير والتذكير بالمصير ، ويورد البقاعى ما يؤيد هذه الوجهة فى أن الوفاء شئ واحد متى نقص شئ منه تداعى سائره كما فى الفردوس عن أبى الدرداء رضى الله عنه أن النبى ﷺ قال : « لو أن العبد لقى الله بكمال ما افترض عليه – ما خلا بر الوالدين – ما دخل الجنة » [1] .

كما يُنبّه العلاّمة محمد الطاهر إلى هذا المعنى – أيضاً – عند تفسيره للوهن بأنه الضعف وقلة الطاقة ، وانتصب « وهناً » على الحال من « أمّه » مبالغة فى ضعفها حتى كأنها نفس الوهن ، أى واهنة فى حمله ، و « على وهن » صفة لـ « وهناً » أى وهناً واقعاً على وَهْن ، كما يقال : رجع عوداً على بدء ، إذا استأنف عملاً فرغ منه فرجع إليه ، أى بعد بدء .. فإن حمل المرأة يقارنه التعب من ثقل الجنين فى البطن ، والضعف من تغذية الجنين ، ولا يزال ذلك الضعف يتزايد بامتداد زمن الحمل فلا جَرَم أنه وهن على وهن .

وجملة ﴿ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْناً عَلَى وَهْنٍ ﴾ فى موضع التعليل للوصاية بالوالدين قصداً لتأكيد تلك الوصاية ؛ لأن تعليل الحكم يفيده تأكيداً ، ولأن فى مضمون هذه الجملة ما يثير الباعث فى نفس الولد على أن يبرّ بأمه ، ويستتبع البر بأبيه .

وإنما وقع تعليل الوصاية بالوالدين بذكر أحوال خاصة بأحدهما – وهى الأم – اكتفاءً بأن تلك الحالة تقتضى الوصاية بالأب – أيضاً – للقياس ؛ فإن الأب

(١) نظم الدرر : ١٦٣/١٥

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır
eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

يلاقى مشاقّ وتعباً فى القيام على الأم لتتمكن من الشغل بالطفل فى مدة حضانته ، ثم هو يتولى تربيته والذبّ عنه حتى يبلغ أشده ويستغنى عن الإسعاف كما قال تعالى : ﴿ وَقُل رَّبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِى صَغِيراً ﴾ (١) .

فجمعهما فى التربية فى حال الصغر مما يرجع إلى حفظه وإكمال نشأته فلما ذكرت - هنا - الحالة التى تقتضى البر بالأم من الحمل والإرضاع كانت منبهة إلى ما للأب من حالة تقتضى البر به على حساب ما تقتضيه تلك العلة فى كليهما قوةً وضعفاً . ولا يقدح فى القياس التفاوت بين المقيس والمقيس عليه فى قوة الوصف الموجب للإلحاق ، وقد نبه على هذا القياس تشريكهما فى الحكم عقب ذلك بقوله : ﴿ أَنِ اشْكُرْ لِى وَلِوَالِدَيْكَ ﴾ ، وقوله : ﴿ وَصَاحِبْهُمَا فِى الدُّنْيَا مَعْرُوفاً ﴾ .

وأما رجحان الأم فى هذا الباب عند التعارض فى مقتضيات البرور تعارضاً لا يمكن معه الجمع كما قال ابن عطية فى تفسيره (٢) : « شَرَكَ اللَّه فى هذه الآية الأم والأب فى رتبة الوصية بهما ثم خصص الأم بذكر درجة الحمل ودرجة الرضاع فتحصل للأم ثلاث مراتب وللأب واحدة ، وأشبه ذلك قول الرسول ﷺ حين قال له رجل : « مَنْ أَبَرُّ ؟ قال : أُمَّك . قال : ثم مَنْ ؟ قال : أُمَّك . قال : ثم مَنْ ؟ قال : أُمَّك . قال : ثم مَنْ ؟ قال : أباك ، فجعل له الربع من المبرَّة » .

فهذا كلام منسوب مثله لابن بطّال فى شرح صحيح البخارى . ولا يخفى أن مساق الحديث لتأكيد البر بالأم إذ قد يقع التفريط فى الوفاء بالواجب للأم من الابن اعتماداً على ما يلاقيه من اللين منها بخلاف جانب الأب فإنه قوى ولأبنائه توَقٌّ من شدته عليهم ، فهذا هو مساق الحديث ، ولا معنى لأخذه على ظاهره حتى نذهب إلى تجزئة البر بين الأم والأب أثلاثاً أو أرباعاً ، وهو ما استشكله القرافى فى فائدة من الفرق الثالث والعشرين ، وحسبنا نظم هذه الآية البديع فى هذا الشأن .

(١) الإسراء : ٢٤ .
(٢) تفسير ابن عطية : ٤٩٣/١١ و ٤٩٤ ، وتأتى « شَرَك » بمعنى « شارك » .

وأما لفظ الحديث فهو مسوق لتأكيد البر بالأم خشية التفريط فيه ، وليس معنى « ثُمَّ » فيه إلا محاكاة قول السائل : « ثم مَنْ » ؟ بقرينة أنه عطف بها لفظ الأم فى المرتين ، ولا معنى لتفضيل الأم على نفسها فى البر . وإذ كان السياق مسوقاً للاهتمام تعيَّن أن عطف الأب على الأم فى المرة الثالثة عطف فى الاهتمام فلا ينتزع منه ترجيح عند التعارض .

ولعل الرسول ﷺ علم من السائل إرادة الترخيص له فى عدم البر . وقد قال مالك رحمه اللَّه لرجل سأله : أن أباه فى بلد السودان كتب إليه أن يقدم عليه وأن أمه منعته ، فقال له مالك : أطِعْ أباك ولا تعصِّ أمك (١) . وهذا يقتضى إعراضه عن ترجيح جانب أحد الأبوين ، وأنه متوقف فى هذا التعارض ليحمل الابن على ترضية كليهما . وقال الليث : يرجح جانب الأم . وقال الشافعى : يرجح جانب الأب (٢) .

ولأهمية التربية على الحس المرهف الذى يُقدِّر المعروف ويشكر عليه تعالج الآية الخامسة عشرة قضية واقعية فى مسألة التوحيد والشرك ، فقد كان الواقع المشاهَد يُرى فيه الابن المؤمن ووالده أو أمه ما زالا على الشرك ، بل لا يكتفيان بهذا وإنما يحاولان بأقصى ما يستطيعان من جهد أن يصرفا الابن عن التوحيد إلى الشرك . فماذا يصنع الابن فى مثل هذه الحالة ؟

إن الآية لا تدع الأبناء حيارى فى مثل هذه الحالة .

فالمعروف يستمر وفاءً بما قدَّما وبذلا من متاعب سابقة فى الحمل والرضاع والعناية فى الصغر وهذا ما عبَّر عنه بـ « المصاحبة بالمعروف » ، ويبقى الوفاء كذلك وقبل ذلك وبعده لخالق الجميع سبحانه ، وصاحب الفضل على الآباء والأمهات والأبناء ، فيستمر الابن على التوحيد ولا طاعة لهما فى محاولة الصرف عنه .

(١) نقله القرافى فى المسألة الأولى من الفرق الثالث والعشرين عن مختصر الجامع : ١٥٨/١
(٢) انظر التحرير والتنوير : ١٥٨/٢١ و ١٥٩

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

وبهذا تبقى التربية الحكيمة لإعطاء كل ذى حق حقه دون تجاوز ، ويكون رعطاء حق الوالدين فى المصاحبة بالمعروف - كذلك - وفاءً بحق اللَّه سبحانه وامتثالاً لأمره .

وأخرج ابن جرير عن أبى هريرة رضى اللَّه عنه قال : نزلت هذه الآية فى سعد ابن أبى وقاص (١) - ويعنى قوله تعالى : ﴿ وَإِن جَاهَدَاكَ عَلَى أَن تُشْرِكَ بِى ... ﴾ .

ويذكر ذلك - أيضاً - ابن عطية بقوله : « رُوِىَ أن هاتين الآيتين نزلتا فى شأن سعد بن أبى وقاص (أى من قوله تعالى : ﴿ وَوَصَّيْنَا الإِنسَانَ بِوَالِدَيْهِ ﴾ ... إلى قوله تعالى : ﴿ فَأُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ﴾) وهى حَمْنَة بنت أبى سفيان بن أمية - حلفت ألا تأكل ولا تشرب حتى يفارق دينه ويرجع إلى دين آبائه وقومه ، فلجَّ سعد فى الإسلام - ويُروى أنها كانت إذا أجهدها العطش شجُّوا فاها - ويروى : شجروا - أى فتحوه بعود ونحوه وصبُّوا ما يرمقها ، فلما طال ذلك ورأت أن سعداً لا يرجع أكلت ، ففى هذه القصة نزلت الآيات ، قاله سعد بن أبى وقاص والجماعة من المفسرين » (٢) .

وأخرج أبو يعلى والطبرانى وابن مردويه وابن عساكر عن أبى عثمان النهدى أن سعد بن أبى وقاص قال : أُنزلت فىّ هذه الآية : ﴿ وَإِن جَاهَدَاكَ عَلَى أَن تُشْرِكَ بِى ... ﴾ (٣) .

إلا أن صاحب التحرير والتنوير له تدبر لطيف فى المقارنة بين آية لقمان وآية العنكبوت يرجح بعد هذا التدبر - الذى سنذكره - أن آية لقمان ليس سبب نزولها ما ذكره المفسرون فى قضية إسلام سعد بن أبى وقاص فيقول : « والمقصود من هذا الكلام هو قوله : ﴿ وَإِن جَاهَدَاكَ عَلَى أَن تُشْرِكَ بِى ﴾ ... إلى آخره

(١) تفسير الطبرى : ٤٥/٢١
(٢) تفسير ابن عطية : ٤٩٥/١١
(٣) المرجع السابق : ٤٩٥/١١

وما قبله تمهيد له وتقرير لواجب بر الوالدين ليكون النهى عن طاعتهما إذا أمرا بالإشراك باللَّه نهياً عنه فى أولى الحالات بالطاعة حتى يكون النهى عن الشرك فيما دون ذلك من الأحوال مفهوماً بفحوى الخطاب مع ما فى ذلك من حسن الإدماج المتناسب لحكمة لقمان سواء أكان هذا من كلام لقمان أو كان من جانب اللَّه تعالى .

وعلى كلا الاعتبارين لا يحسن ما ذهب إليه جمع من المفسرين أن هذه الآية نزلت فى قضية إسلام سعد بن أبى وقاص وامتعاض أمه ، لعدم مناسبته السياق .

ويذكر أن آية العنكبوت هى التى نزلت فى ذلك وأنها المناسبة لسبب النزول فإنها أخليت عن الأوصاف التى فيها ترقيق على الأم بخلاف هذه ، ولا وجه لنزول آيتين فى غرض واحد ووقت مختلف .

ويقارن بين آية لقمان وآية العنكبوت فى أن آية لقمان : ﴿ عَلَى أَن تُشْرِكَ بِى ﴾ . وفى آية العنكبوت : ﴿ لِتُشْرِكَ بِى ﴾ (١) .. فأما حرف « على » فهو أدل على تمكن المجاهدة ، أى مجاهدة قوية للإشراك ، والمجاهدة : شدة السعى والإلحاح . والمعنى : إن ألحّا وبالغا فى دعوتك إلى الإشراك بى فلا تطعهما . وهذا تأكيد للنهى عن الإصغاء إليهما إذا دَعَوا إلى الإشراك .

وأما آية العنكبوت فجئ فيها بـ « لام العلة » لظهور أن سعداً كان غنياً عن تأكيد النهى عن طاعة أمه لقوة إيمانه .

وقال القرطبى : إن امرأة لقمان وابنه كانا مشركين فلم يزل لقمان يعظهما حتى آمنا ، وبه يزيد ذكر مجاهدة الوالدين على الشرك اتضاحاً (٢) . وهذه

(١) العنكبوت : ٨
(٢) التحرير والتنوير : ١٥٧/٢١ و ١٦٠ .

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

المقارنة جعلته يجزم بأن آية العنكبوت وهى قوله تعالى : ﴿ وَوَصَّيْنَا الإِنسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْناً ، وَإِن جَاهَدَاكَ لِتُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلاَ تُطِعْهُمَا ، إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ﴾ (١) . هى التى يُذكر معها موقف أم سعد بن أبى وقاص رضى الله عنه ليُعلم أن الوصاية بالإحسان إلى الوالدين لا تقتضى طاعتهما فى السوء ونحوه لقول النبى ﷺ : « لا طاعة لمخلوق فى معصية الخالق » (٢) .

ولقصد تقرير حكم الإحسان للوالدين فى كل حال إلا فى حال الإشراك حتى لا يلتبس على المسلمين وجه الجمع بين الأمر بالإحسان للوالدين وبين الأمر بعصيانهما إذا أمرا بالشرك فلا تعارض بين الإحسان إلى الوالدين وبين إلغاء أمرهما بما لا يرجع إلى شأنهما (٣) .

وبعد حسم هذه القضية بالتخلية والتحلية وتخليصها من الشوائب وبيان ما يتعلق بالواقع من المخالفة بين الأبناء والآباء والأمهات فى العقيدة - نجد التدعيم لما ينبغى أن يكون من تربية على المعرفة اليقينية الصحيحة بأسماء الله الحسنى وصفاته العلى ومنها ما سبق ذكره فى الآية الكريمة : ﴿ يَا بُنَيَّ إِنَّهَا إِن تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِّنْ خَرْدَلٍ .. ﴾ .

ومن الحكمة فى ترتيب مضمون الدعوة ما يؤسس على العقيدة الصحيحة من العبادات ورمز صلاحها - كما أشرنا - الصلاة ؛ فكان أمر لقمان لابنه بإقامة الصلاة ، وقد سبق الحديث عنها .

ويتبع هذا فى حكمة العلاقات بعد تخليص التوحيد وإقامة الصلاة باعتبارها عنوان صلاح العبادات يأتى التوجيه بالنظر إلى الآخرين نظرة إصلاح لهم .

(١) العنكبوت : ٨

(٢) رواه أحمد والحاكم بهذا اللفظ ومعناه ثابت فى الصحيحين بلفظ أطول .

(٣) التحرير والتنوير : ٢١٣/٢١

والإصلاح فى موطن الحكمة يقتضى أن يكون المصلح صالحاً فى نفسه ، وإلا فكيف يصلح غيره ؟!

وارتباط ذلك بالصلاة والتوحيد الخالص هو الذى يعين المصلحين على تحمل الأذى لله ، فيصبر على ما يصيبه ، بل يستمر فى إصلاحه على الرغم من المعاناة النفسية لما قد يجده من إعراض المعرضين ، أو استهزاء المستهزئين ، أو ما يكون أكبر من ذلك من أذى بدنى ، أو مالى .

ويرتب لقمان على ذلك ما ينبغى أن يتحلى به ولده - وكل داع إلى الله ليصلح من حال الناس - من آداب تحقق النجاح لدعوته ، ومنها ألا يتصور أنه فوق الناس ، أو أفضل من الناس فيميل بوجهه عنهم كبراً ، أو يمشى فى الأرض بفخر ومخيلة .

بل ينبغى أن يتعامل مع الناس معاملة الرفيق برقة وحنو ورأفة وشفقة كما كان رسول الله ﷺ : ﴿ فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ لِنتَ لَهُمْ ، وَلَوْ كُنتَ فَظّاً غَلِيظَ الْقَلْبِ لاَنفَضُّواْ مِنْ حَوْلِكَ ﴾ (١) .

فيرى منه الناس مشياً فى اعتدال وتواضع ، ويسمع منه الناس صوتاً يؤدى المقصود بلا إزعاج ، فإن رفع الصوت بدون مبرر لا يكون إلا من هذا الحيوان الذى ينهق بلا داع .

وإذا دعا الإنسان الناس فاستجابوا له فلأنفسهم ، وتقر عين الداعى بذلك ، ولكن إذا بلغ الإعراض حد الكفر فليس على الإنسان الداعى إلا الدعوة والإرشاد ، فلا ينبغى أن يستمر فى حزنه فإعراضهم دليل شقاوتهم ، وسيرجعون إلى الله العليم بذات الصدور ليجدوا توفية حسابهم والوقوف على أعمالهم .

(١) آل عمران : ١٥٩

ولقد وقف المفسرون من هذه الآيات وقفة التدبر الذى يتوافق مع ما لمسناه من حكمة العلاقات فيرى العلاَّمة محمد الطاهر أن لقمان انتقل من تعليمه أصول العقيدة إلى تعليمه أصول الأعمال الصالحة فابتدأها بإقامة الصلاة ، والصلاة : التوجه إلى الله بالخضوع والتسبيح والدعاء فى أوقات معيَّنة ، والصلاة عماد الأعمال لاشتمالها على الاعتراف بطاعة الله وطلب الاهتداء للعمل الصالح .

وإقامة الصلاة : إدامتها والمحافظة على أدائها فى أوقاتها .

وشمل الأمر بالمعروف الإتيان بالأعمال الصالحة كلها على وجه الإجمال ليتطلب بيانه فى تضاعيف وصايا أبيه ، كما شمل النهى عن المنكر اجتناب الأعمال السيئة كذلك .

والأمر بأن يأمر بالمعروف وينهى عن المنكر يقتضى إتيان الآمر وانتهاءه فى نفسه ؛ لأن الذى يأمر بفعل الخير وينهى عن فعل الشر يعلم ما فى الأعمال من خير وشر ، ومصالح ومفاسد ، فلا جَرَم أن يتوقاها فى نفسه بالأولوية من أمره الناس ونهيه إياهم .

فهذه كلمة جامعة من الحكمة والتقوى إذ جمع لابنه الإرشاد إلى فعله الخير وبثه فى الناس ، وكفه عن الشر وزجره الناس عن ارتكابه ، ثم أعقب ذلك بأن أمره بالصبر على ما يصيبه .

ووجه تعقيب الأمر بالمعروف والنهى عن المنكر بملازمة الصبر أن الأمر بالمعروف والنهى عن المنكر قد يجران للقائم بهما معاداة من بعض الناس أو أذى من بعض ، فإذا لم يصبر على ما يصيبه من جرَّاء الأمر بالمعروف والنهى عن المنكر أوشك أن يتركهما .

و﴿ عَزْمِ الأُمُورِ ﴾ : أى التى عزمها الله وأوجبها .

وانتقل لقمان بابنه إلى الآداب فى معاملة الناس فنهاه عن احتقار الناس وعن التفخر عليهم ، وهذا يقتضى أمره بإظهار مساواته مع الناس وعدّ نفسه كواحد منهم .

﴿ وَلاَ تُصَعِّرْ ﴾ يقال : صاعَرَ وصعَّر ، إذا أمال عنقه إلى جانب ليعرض عن جانب آخر ، وهو مشتق من الصَعَر - بالتحريك - لداء يصيب البعير فيلوى منه عنقه فكأنه صيغ له صيغة تكلف بمعنى تكلف إظهار الصَعَر وهو تمثيل للاحتقار لأن مصاعرة الخد هيئة المختقر المستخف فى غالب الأحوال . قال عمرو بن جُنَى التغلبى يخاطب بعض ملوكهم :

وكنا إذا الجبار صعَّر خدَّه ... أقمنا له مـن ميله فتقوَّم

والمعنى : لا تحتقر الناس فالنهى عن الإعراض عنهم احتقاراً لهم لا عن خصوص مصاعرة الخد فيشمل الاحتقار بالقول والشتم وغير ذلك .

وكذلك قوله تعالى : ﴿ وَلاَ تَمْشِ فِي الأَرْضِ مَرَحاً ﴾ تمثيل كنائى عن النهى عن التكبر والتفاخر لا عن خصوص المشى فى حال المرح فيشمل الفخر عليهم بالكلام وغيره .

وبعد أن بيَّن له آداب حسن المعاملة مع الناس قفَّاها بحسن الآداب فى حالته الخاصة ، وتلك حالتا المشى والتكلم ، وهما أظهر ما يلوح على المرء من آدابه.

والقصد : الوسط العدل بين طرفين ، فالقصد فى المشى هو أن يكون بين طرف التبختر وطرف الدبيب .

والغض : نقص قوة استعمال الشئ . يقال : غضَّ بصره ، إذا خفَّض نظره فلم يحدِّق ، فغض الصوت : جعله دون الجهر .

وجئ بـ « من » الدالة على التبعيض لإفادة أنه يغض بعضه ، أى بعضَ جهره ، أى ينقص من جُهُورته ولكنه لا يبلغ به إلى التخافت والسرار .

ورفع الصوت فى الكلام يشبه نهيق الحمير فله حظ من النكارة .

وإنما جمع « الحمير » فى نظم القرآن مع أن « صوت » مفرد ولم يقل « الحمار » لأن المعرَّف بلام الجنس يستوى مفرده وجمعه ، ولذلك يقال : إن لام الجنس إذا دخلت على جمع أبطلت منه معنى الجمعية . وإنما أثر لفظ الجمع لأن

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

كلمة « الحمير » أسعد بالفواصل لأن من محاسن الفواصل والأسجاع أن تجرى على أحكام القوافى ، والقافية المؤسسة بالواو أو الياء لا يجوز أن يرد معها ألف تأسيس فإن الفواصل المتقدمة من قوله : ﴿ وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ ﴾ هى : حميد ، عظيم ، المصير ، خبير ، الأمور ، فخور ، الحمير .

وفواصل القرآن تعتمد كثيراً على الحركات والمدود والصيغ دون تماثل الحروف وبذلك تخالف قوافى القصائد [1] .

غير أن البقاعى يذكر تعليلاً لطيفاً لنكارة صوت الحمير عندما يذكر الوسطية فى المشى والصوت بقوله : ﴿ وَاقْصِدْ ﴾ : أى اعدل وتوسط ﴿ فِي مَشْيِكَ ﴾ لا إفراط ولا تفريط مجانباً لوثب الشطار ودبيب المتماوتين ، وعن ابن مسعود : كانوا ينهون عن خبب اليهود ودبيب النصارى ، والقصد فى الأفعال كالقسط فى الأوزان - قاله الرازى فى اللوامع ، وهو المشى الهون الذى ليس فيه تصنع للخلق لا بتواضع ولا تكبر ﴿ وَاغْضُضْ ﴾ أى انقص ولأجل ما ذكر قال ﴿ مِن صَوْتِكَ ﴾ بإثبات « مِنْ » أى لئلا يكون صوتك منكراً ، وتكون برفع الصوت فوق الحاجة حماراً ، وأما مع الحاجة كالأذان فهو مأمور به .

ولما كان رفع الصوت فوق العادة منكراً ، كما كان خفضه دونها قماراتاً أو دلالاً وتكبراً ؛ وكان قد أشار إلى النهى عن هذا بـ « مِنْ » فأفهم أن الطرفين مذمومان علل النهى عن الأول دالاً بصيغة « أفعل » على الاشتراك الرفع كله فى النكارة ذاكراً أعلاها تصويراً له بأقبح صورة تنفيراً عنه فقال : ﴿ إِنَّ أَنكَرَ ﴾ أى أفظع وأبشع وأوحش ﴿ الأَصْوَاتِ ﴾ أى كلها المشتركة فى النكارة برفعها فوق الحاجة ، وأخلى الكلام عن لفظ التشبيه فأخرجه مخرج الاستعارة تصويراً لصوت الرافع صوته فوق الحاجة بصورة النهاق ، وجعل المصوَّت كذلك حماراً ، مبالغة فى التهجين ، وتنبيهاً على أنه من كراهة الله له بمكان فقال : ﴿ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ ﴾ أى هذا الجنس لما له من الغلو المفرط من غير

(١) انظر التحرير والتنوير : ٢١/١٦٤ - ١٦٩ ، ونظم الدرر : ١٥/١٧٣

حاجة . وأوله زفير وآخره شهيق ، وهما فعل أهل النار ، وأفرده ليكون نصاً على إرادة الجنس لئلا يُظن أن الإجتماع شرط فى ذلك ، ولذكر الحمار - مع ذلك - من بلاغة الذم والشتم ما ليس لغيره ، ولذلك يُستهجَن التصريح باسمه ، وهذا يفهم أن الرفع مع الحاجة غير مذموم فإنه ليس بمستنكر ولا مستبشع ... ورفع الصوت فوق الحاجة إشارة إلى أن فاعل ما لا حاجة إليه غير حكيم [1] .

غير أن تفسير الحاجة فى رفع الصوت فى الأذان يحتاج إلى إضافة أن يكون الصوت ندياً مع كونه جهيراً ، وهذا ما جعل اختيار بلال رضى الله عنه للأذان فى موضعه على الرغم من كثرة عدد الصحابة رضوان الله عليهم ؛ لأن بلالاً كان ندى الصوت جهيره .

* * *

(١) نظم الدرر : ١٥/١٧٩ - ١٨٣

حكمة التصورات

وبعد تدبرنا لحكمة العلاقات والتى شملت التوجه بالحكمة نحو الآخرين بعد تحقيقها فى النفس ، وترتيب هؤلاء المدعوين ، ثم ترتيب مضمون الدعوة حتى تكون الأمور فى مواضعها ، نتناول مَعْلَماً آخر من معالم الحكمة فى سورة لقمان ، ويتمثل فى تصورات الإنسان نحو الكون الذى يعيش فيه ، ونحو حياته الدنيا والآخرة .

فأما حكمة التصور نحو الكون فتشمل فى نظرات ثلاث :

النظرة الأولى : نظرة التوافق والانسجام .

والنظرة الثانية : نظرة التأمل والاعتبار .

والنظرة الثالثة : نظرة التسخير والانتفاع .

وقبل أن نتأمل هذه النظرات فى آيات السورة الكريمة نذكر الآيات وهى كما يلى :

﴿ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا ، وَأَلْقَى فِي الأَرْضِ رَوَاسِيَ أَن تَمِيدَ بِكُمْ وَبَثَّ فِيهَا مِن كُلِّ دَابَّةٍ ، وَأَنزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنبَتْنَا فِيهَا مِن كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ ﴾ [1] .

﴿ هَذَا خَلْقُ اللَّهِ فَأَرُونِي مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ مِن دُونِهِ ، بَلِ الظَّالِمُونَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ﴾ [2] .

﴿ أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الأَرْضِ ،

(١) لقمان : ١٠ (٢) لقمان : ١١

وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً ، وَمِنَ النَّاسِ مَن يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلاَ هُدًى وَلاَ كِتَابٍ مُّنِيرٍ ﴾ [1] .

﴿ وَلَئِن سَأَلْتَهُم مَّنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ ، قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ ، بَلْ أَكْثَرُهُمْ لاَ يَعْلَمُونَ ﴾ [2] .

﴿ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ ، إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ ﴾ [3] .

﴿ أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى وَأَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ﴾ [4] .

﴿ أَلَمْ تَرَ أَنَّ الْفُلْكَ تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِنِعْمَتِ اللَّهِ لِيُرِيَكُم مِّنْ آيَاتِهِ ، إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ ﴾ [5] .

فأما نظرة التوافق والانسجام فترجع إلى شعور الإنسان المحسن الطائع بأنه يشترك مع هذا الكون فى الطاعة لله ، فلا ينظر إليه نظرة الخائف المتشائم بل يشعر أنه من خلق الله فى هذا الكون المخلوق لله ، مع الشعور بالتكريم الذى خصَّ به الإنسان على سائر هذه المخلوقات ، ومن لوازم التكريم هذا الاختيار ، فإن اختار الطاعة تآلف مع هذا الكون الذى لا يعرف إلا الطاعة .

وأما نظرة التأمل والاعتبار فترجع إلى إحاطة الإنسان بآيات عظيمة فيها مظاهر القدرة والنظام والتناسق البديع فى خلق سموات بغير عمد ، هكذا يراها الناس ، وفى أرض مستقرة مهدة ، وفى خلق الدواب فيها وانتشارها ، وفى علاقة السماء بالأرض فى إنزال الماء من السماء وإنبات كل زوج كريم ونوع مبارك فيها .

(١) لقمان : ٢٠ (٢) لقمان : ٢٥ (٣) لقمان : ٢٦
(٤) لقمان : ٢٩ (٥) لقمان : ٣١

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

فخلق السموات والأرض وما فيهما تُحرِّك فى قلب المتأمل معانى الخشية نحو القادر جَلَّ جلاله ، وهذه النظرة تحقق فى المتأمل حكمة الابتعاد عن المحظورات .

كما أن النظام فيها يُعَد مظهراً من مظاهر الحكمة فى وضع كل شئ فى موضعه ، وبمقدار ، وترتيب ، وإحاطة وعلم .

وهذه النظرة تنقل الإنسان من إدراك حكمة الخالق القدير فى كونه إلى حكمة المشرِّع الحكيم فى وحيه المتضمن للعقائد الصحيحة والعبادات السليمة والأخلاق القويمة والمعاملات الرشيدة فى شتَّى مجالاتها .

﴿ هَذَا خَلْقُ اللَّهِ ﴾ فى قُدرته وحكمته وإبداعه .. فهل يتصور الإنسان غير الحكمة فى وحى الحكيم سبحانه ؟!

وأما نظرة التسخير والانتفاع : فإن الإنسان يجد بها أن اللّه سبحانه قد سخَّر للإنسان ما فى السموات وما فى الأرض ، وأنزل له من السماء ماءً وأنبت له فى الأرض من كل زوج كريم ، وغمره بنعمه ظاهرة وباطنة ، وسخَّر له الشمس والقمر ، وسخَّر له الفُلك تجرى فى البحر بنعمة اللّه وهذه آيات النعمة التى يراها الإنسان ؛ ليمتلئ قلبه حباً للمنعم سبحانه ، وتعود حكمة هذه النظرة إلى تحريك المحب إلى مرضاة المنعم سبحانه بالمسارعة فى الخيرات .

والربط بين حكمة اللّه فى الكون وحكمة اللّه فى وحيه نبَّه إليها العلاَّمة محمد الطاهر بقوله : « إن اللّه هو خالق المخلوقات فلا يستحق غيره أن تثبت له الإلهيَّة فكان ادعاء الإلهية لغير اللّه هو العلَّة للإعراض عن آيات الكتاب الحكيم ، فهم لما أثبتوا الإلهية لما لا يخلق شيئاً كانوا كمن يزعم أن الأصنام مماثلة للّه تعالى فى أوصافه فذلك يقتضى انتفاء وصف الحكمة عنه كما هو منتف عنها . ولذا فإن موقع هذه الآيات موقع دليل الدليل ، وهو المقام المعبَّر عنه فى علم الاستدلال بالتدقيق ، وهو ذكر الشئ بدليله ودليل دليله [1] .

(١) التحرير والتنوير : ١٤٥/٢١ و ١٤٦

كما يُنبِّه إلى نعمة التسخير بقوله : « وقد أدمج فى أثناء دلائل صفة الحكمة الامتنان بما فى ذلك من منافع للخلق بقوله : ﴿ أَن تَمِيدَ بِكُمْ وَبَثَّ فِيهَا مِن كُلِّ دَابَّةٍ ﴾ : فإن من الدواب المبثوثة ما ينتفع به الناس من أكل لحوم أوانسها ووحوشها والانتفاع بألبانها وأصوافها وجلودها وقرونها وأسنانها . والحمل عليها والتجمل بها فى مرابطها وغدوها ورواحها ، ثم من نعمة منافع النبات من الحَب والثمر والكلأ والكمأة . وإذ كانت البحار من جملة الأرض فقد شمل الانتفاع بدواب البحر فاللّه كما أبدع الصنع أسبغ النعمة فأرانا آثار الحكمة والرحمة » [1] .

والنعمة : المنفعة التى يقصد بها فاعلُها الإحسان إلى غيره [2] .

ومن الدلائل على عظيم حكمة اللّه فى نظام هذا العالَم وتوفيق البَشر للانتفاع بما هيأه اللّه لانتفاعهم به بديع صنع اللّه بخلق البحر وتيسير الانتفاع به فى إقامة نظام المجتمع البَشرى فكان خلق البحر على هذه الصفة العظيمة ميسراً للانتفاع بالأسفار فيه حين لا تغنى طرق البر فى التنقل غناءه فجعله قابلاً لحمل المراكب العظيمة ، وألهم الإنسان لصنع تلك المراكب على كيفية تحفظها من الغرق فى عباب البحر ، وعصمهم من توالى الرياح والموج فى أسفارهم ، وهداهم إلى الحيلة فى مصانعتها إذا طرأت حتى تنجلى ، ولذلك وصف هذا أُجرى بلابسة نعمة اللّه فإن الناس كلما مخرت بهم الفُلك فى البحر كانوا ملابسين لنعمة اللّه عليهم بالسلامة إلا فى أحوال نادرة .

فجرى الفُلك فى البحر آية من آيات القُدرة فى بديع الصنع أن خلق ماء البحر بنظام ، وخلق الخشب بنظام ، وجعل لعقول الناس نظاماً فحصل من ذلك كله إمكان سير الفُلك فوق عباب البحر .

(١) التحرير والتنوير : ١٤٦/٢١ (٢) المرجع السابق : ١٧٤/٢١

فجرى السفن فيه حكم كثيرة مقصودة من تسخيره ، منها أن يكون آية للناس على وجود الخالق ووحدانيته وعلمه وقُدرته .

ولما كان راكب البحر بين خطر وسلامة كان من الحكمة أن يُنبِّه الإنسان إلى أهم صفتين فى مواجهة الحالتين فكانت صفة « صبار » و « شكور » ، وتقتضى صفة « صبَّار » إدامة الفكر فى هذه النعم واستحضارها فى الشدة والرخاء ، وأنها من عند اللّه ، وأنه لا يقدر عليها سواه ، والإذعان له فى جميع ذلك ، حفظاً لما دلَّ عليه العقل من أخذ الميثاق بالشكر ، وأن لا يصرف الحق إلى غير أهله ، فيلزم عليه الإساءة إلى المحسن . و « شكور » قد مرَّ بنا ما يتعلق بمعانيها ، ولكن صيغة المبالغة فى كل منهما تعنى أنه لا يعرف فى الرخاء من عظمة اللّه ما كان يعرفه فى الشدة إلا مَنْ طبعهم اللّه على ذلك ووفَّقهم له وأعانهم عليه بحفظ العهد وترك النقض جرياً مع ما تدعو إليه الفطرة الأولى السليمة وقليل ما هم .

وقال الزازى فى « اللوامع » : وكيفما كان فالصبر : هو الثبات فى مراكز العبودية ، والشكر : رؤية النعمة من المنعم الحق وصرف نعمه إلى محابِّه .

ولما كانوا يسارعون إلى الكفر بعد انفصالهم من هذه الآية العظيمة ، وإلباسهم هذه النعمة الجسيمة التى عرُّفتهم ما تضمنته الآية من حقيته وحده وعلوه وكبره وبطلان شركائهم ، أعرض عنهم بوجه الخطاب لأنهم لم يرجعوا بعد الوضوح إيذاناً باستحقاق شديد الغضب والعذاب ، فقال معجباً عاطفاً على ما تقديره : وأما غير الصبَّار الشكور فلا يرون ما فى ذلك من الآيات فى حال رخائهم ، و ﴿ إِذَا غَشِيَهُم ﴾ أى علاهم وهم فيها حتى صار كالمغطى لهم ، لأنه منعهم من أن تمتد أبصارهم كما كانت - ﴿ مَّوْجٌ كَالظُّلَلِ ﴾ كأطراف الجبال المظلة لمن يكون إلى جانبها ﴿ دَعَوُاْ اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ ﴾ لا يدعون شيئاً سواه بألسنتهم ولا قلوبهم لما اضطرهم إلى ذلك من آيات الجلال ، وقسرهم عليه من العظمة والكمال ، واقتضى الحال فى سورة الحكمة حذف ما دعوا به لتعظيم الأمر فيه لما اقتضاه من الشدائد لتذهب النفس فيه كل مذهب [1] .

(١) انظر نظم الدرر : ٢٠٦/١٥ و ٢٠٧

ولكى يعى الإنسان حكمة التصور لهذا الكون وما فيه ، وصلة الإنسان به وخضوع الجميع لقُدرة القادر سبحانه ، وهم يتقلبون فى نعمته - يتصور هذا المشهد الذى تُنبهنا إليه سورة لقمان ؛ لإنسان ينعم بنعمة ركوب البحر بما تُذكِّر به هذه النعمة من مظاهر فضل اللّه على عباده وتسخير الماء والفُلك والريح وهداية الطريق وغير ذلك ، وفجأة تتحرك الريح ويأتى الموج من كل مكان وترتطم المركب بصخرة فى البحر ، فتصبح ألواحاً من الخشب ونرى الإنسان الذى كان فى هذا المركب وهو يتشبث بأحد ألواحها لنسأله فى هذه اللحظات الحرجة : أترجو السلامة ؟ فيجيب : نعم . وممَّن ترجوها ؟

فإن كان مؤمناً فإن معرفته بربه تلازمه فى الرخاء والشدة فلن يتردد فى الجواب : أرجوها ممَّن يسيرنا فى البَر والبحر .

وإن كان غير مؤمن فإنه سيتوقف عن الإجابة بالكلام ، ولكن إذا طلبنا جواب قلبه وحاله فإنه يرجوها من اللّه الذى أقرَّ به قلبه عند الشدة وينكره لسانه عند النجاة : ﴿ وَإِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فِي الْبَحْرِ ضَلَّ مَن تَدْعُونَ إِلاَّ إِيَّاهُ ، فَلَمَّا نَجَّاكُمْ إِلَى الْبَرِّ أَعْرَضْتُمْ ، وَكَانَ الإِنسَانُ كَفُوراً ﴾ [1] .

فهؤلاء مكابرون ولكن تفضحهم فطرتهم التى غرسها اللّه فى قلب كل مولود وإن غطى عليها البعض بأغطية الجحود والنكران والكِبْر والشهوات والظلم وغيرها ، وتأتى الشدائد لتصنع ما تصنعه قوة البُخار من رفع الغطاء ، فإن أراد اللّه بعبد خيراً ظل الغطاء مرفوعاً بعد الشدة وسار فى طريق الإيمان والفطرة لينعميها .

وأما إذا كان الغطاء قوياً وصاحبه لم يرد الهداية فإن غطاءه يعود مرة أخرى إذا نجا من الشدة ووجد نفسه فى أمان .

ويشير البقاعى رحمه اللّه إلى شبيه هذه الحالة من المشركين الذين كانوا يعدون القتل بالسيف أسهل عندهم من أن يقال عنهم : إنهم أقروا بشئ هم له

(١) الإسراء : ٦٧

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

منكرون لأجل الخوف ؛ خوف السُبَّة بذلك والعار حتى قال مَنْ قال : لولا أن يقال « إنى ما أسلمتُ إلا جزعاً من الموت فيُسَب بذلك بَنِىُ من بعدى » لأسلمت . فبيَّن لهم سبحانه أنهم وقعوا بما فعلوا عند خوف الغرق فى ذلك ، وأعجب منه رجوعهم إلى الكفر عند الإنجاء ، لما فيه – مع ذلك – من كفران الإحسان الذى هو عندهم من أعظم الشنع فقال دالاً بـ « الفاء » على قرب استمالتهم وطيشهم وجهالتهم : ﴿ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ ﴾ أى خلصهم رافعاً لهم ، تنجية لهم عظيمة بالتدريج من تلك الأهوال ﴿ إِلَى الْبَرِّ ﴾ نزلوا عن تلك المرتبة التى أخلصوا فيها الدين ، وتنكبوا سبيل المفسدين وانقسموا قسمين ﴿ فَمِنْهُم مُّقْتَصِدٌ ﴾ متكلف للتوسط والميل للإقامة على الطريق المستقيم ، وهو الإخلاص فى التوحيد الذى ألجأ إليه الاضطرار ، وهم قليل بما دلَّ عليه التصريح بالتبعيض ، ومنهم من جاحد للنعمة ملق بحلباب الحياء فى التصريح بذلك وهو الأكثر . ﴿ وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا ﴾ أى ينكرها مع عظمها ولا سيما بعد الاعتراف بها ﴿ إِلاَّ كُلُّ خَتَّارٍ كَفُورٍ ﴾ أى شديد الغدر عظيمه لما نقض من العهد الهادىَ إليه العقل والداعى إليه الخوف ، والكفور : عظيم الكفر لإحسان مَنْ هو متقلب فى نعمه ، فى سره وعلنه ، وحركاته وسكناته ، ولا نعمة إلا وهى منه ، ومن هنا جاءت المبالغة فى الصفتين ، مقابلة بالمبالغة فى ﴿ صَبَّارٍ ﴾ و ﴿ شَكُورٍ ﴾ [1] .

وعلى ذلك فإن حكمة التصورات فى السورة الكريمة تصحح للإنسان نظرته إلى الآيات الكونية فى حالة الرخاء ، وفى حالة الشدة ، وأن الكون ليس فاعلاً بذاته ، بل هو خلق الله وحده ، ولا شريك له : ﴿ فَأَرُونِى مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ مِن دُونِهِ ﴾ وله سبحانه ما فى السموات والأرض .

وهو الذى سخَّر الشمس والقمر ، وهو الذى بيده ملكوت كل شئ ، فليكن الإخلاص له وحده ، وليتوافق الإنسان مع الكون طاعة للخالق سبحانه ، وليعتبر فيما يشاهد وليشكر المنعم على ما يغدق به عباده من نعمه .

(١) نظم الدرر : ٢٠٧/١٥ – ٢٠٩

ولا ينبغى أن يكون الإنسان غافلاً عن تلك المعانى والعلاقات نتيجة الإلف لها ، ويستطيع أن يخرج من دائرة الاستغراق الشاغل عن التفكير إلى لحظات التأمل والنظر التى أمرنا بها فى الآيات هنا فى مثل قوله تعالى : ﴿ تَرَوْنَهَا ﴾ و ﴿ فَأَرُونِى ﴾ ، و ﴿ أَلَمْ تَرَوْا ﴾ ، و ﴿ أَلَمْ تَرَ ﴾ ، و ﴿ لِيُرِيَكُم مِّنْ آيَاتِهِ ﴾ [1] .

ومن حكمة التصورات فى سورة لقمان ما يتعلق بالحياتين : الحياة الدنيا ، وحياة الإنسان فى الآخرة .

وارتباط هذا التصور ببقية المعانى فى آيات السورة يجعلنا نقف عند معالم هذا التصور فى :

– العيش الكريم الحميد للإنسان فى حياته الدنيا يرتبط بمعرفته بربه ، واستجابته لوحيه .

– الإعراض عن وحى الله يوقع فى الذل والعذاب المهين فى الحياتين .

– العلاقة بين الحياتين ليست علاقة تناقض وإنما علاقة ترابط وثيق يجعل الاستقامة فى الدنيا موصولة بالفلاح والفوز فى الآخرة بجنَّات النعيم ، والإعراض والاستمساك بالباطل فى الدنيا يفضى إلى العذاب الغليظ .

– قد يمتع الإنسان فى الدنيا مع إعراضه ولكن إلى حين ليفاجأ بالعذاب فى الآخرة .

– المؤمنون على يقين من الآخرة ، ووعد الله فيها .

– مسألة البعث ومعالجة السورة لها لإرساء اليقين فيها .

– حكمة الله فى إخفاء بعض الأمور المتعلقة بالحياتين لصالح الإنسان .

ونتأمل الآيات للتعرف على معالم هذا التصور للحياتين :

(١) لقمان آيات : ١٠ ، ١١ ، ٢٠ ، ٢٩ ، ٣١

﴿ ... وَهُم بِالآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ ﴾ [1] .

﴿ ... فَبَشِّرْهُ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ ﴾ [2] .

﴿ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُواْ وَعَمِلُواْ الصَّالِحَاتِ لَهُمْ جَنَّاتُ النَّعِيمِ ﴾ [3] .

﴿ خَالِدِينَ فِيهَا ، وَعْدَ اللَّهِ حَقّاً ، وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴾ [4] .

﴿ ... ثُمَّ إِلَىَّ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ﴾ [5] .

﴿ ... أَوْ لَوْ كَانَ الشَّيْطَانُ يَدْعُوهُمْ إِلَى عَذَابِ السَّعِيرِ ﴾ [6] .

﴿ وَمَن كَفَرَ فَلاَ يَحْزُنكَ كُفْرُهُ ، إِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ فَنُنَبِّئُهُم بِمَا عَمِلُواْ ، إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴾ [7] .

﴿ نُمَتِّعُهُمْ قَلِيلاً ثُمَّ نَضْطَرُّهُمْ إِلَى عَذَابٍ غَلِيظٍ ﴾ [8] .

﴿ مَا خَلْقُكُمْ وَلاَ بَعْثُكُمْ إِلاَّ كَنَفْسٍ وَاحِدَةٍ ، إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ ﴾ [9] .

﴿ أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُولِجُ اللَّيْلَ فِى النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِى اللَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِى إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى وَأَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ﴾ [10] .

﴿ يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُواْ رَبَّكُمْ وَاخْشَوْاْ يَوْماً لاَّ يَجْزِى وَالِدٌ عَن وَلَدِهِ وَلاَ مَوْلُودٌ هُوَ جَازٍ عَن وَالِدِهِ شَيْئاً ، إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ ، فَلاَ تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلاَ يَغُرَّنَّكُم بِاللَّهِ الْغَرُورُ ﴾ [11] .

﴿ إِنَّ اللَّهَ عِندَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنَزِّلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِى الأَرْحَامِ ، وَمَا تَدْرِى نَفْسٌ مَّاذَا تَكْسِبُ غَداً ، وَمَا تَدْرِى نَفْسٌ بِأَىِّ أَرْضٍ تَمُوتُ ، إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ ﴾ [12] .

(١) لقمان : ٤ (٢) لقمان : ٧ (٣) لقمان : ٨
(٤) لقمان : ٩ (٥) لقمان : ١٥ (٦) لقمان : ٢١
(٧) لقمان : ٢٣ (٨) لقمان : ٢٤ (٩) لقمان : ٢٨
(١٠) لقمان : ٢٩ (١١) لقمان : ٣٣ (١٢) لقمان : ٣٤

فأما ذكر الدنيا فى سورة لقمان – ومنها هذه الآيات – فنستطيع أن نبرز أهم ملامحها الخاصة بها فى أنها ذات وجهين ، وليس ذلك على سبيل الذم لها وإنما تكون هكذا لاختلاف أنواع الناس فيها ، فالدنيا ليست مجردة وإنما هى حَدَث ومُحْدث فى هذا الإطار الزمنى لكل إنسان منا والذى يبدأ بلحظة ميلاده وينتهى بلحظة وفاته .

ولذلك فقد يكون وجهها صالحاً بصلاح الإنسان فيها ، وبالأعمال الطيبة التى يقدمها الصالحون فى حياتهم الدنيا .

على أن هذا الوجه لا يتحقق للدنيا إلا إذا كانت العلاقة بينها وبين الآخرة علاقة تقوم على الحقائق التى جعل الله الحياتين عليها ، ومن هذه الحقائق : أن الدنيا محدودة ، وكما ذكرَ أن أعمار الناس ما بين الستين إلى السبعين ، وهذا ليس بالوقت الطويل وخاصة إذا أدخلنا فى حسابها ما يُقضى فى فترة الطفولة ، وما يقضى فى فترة الكبر وهما فترتا ضعف كما عبَّر عنهما القرآن الكريم : ﴿ اللَّهُ الَّذِى خَلَقَكُم مِّن ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِن بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِن بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفاً وَشَيْبَةً ﴾ [1] . فالذى يصغر للإنسان بعد المنغصات فيها قليل . فالذى يتصور أن الإيمان سيقيد متعته ، وأن الالتزام بقيم الإسلام ومبادئه سيحرمه من متع الحياة الدنيا فإن تصوره غير صحيح ؛ فالإيمان لا يُحرِّم الطيبات بل ينكر على مَنْ يُحرِّم الطيبات على نفسه : ﴿ قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِى أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ ، قُلْ هِىَ لِلَّذِينَ آمَنُواْ فِى الْحَيَاةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ ، كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴾ [2] .

فالمؤمن لا يحرم نفسه مما أحلَّ الله له ، وما أحلَّه فيه إشباع لكل ما يحتاجه صاحب النفس السوية التى تقنع بالطيبات دون آثام أو مظالم .

وأما مَن اختار طريق الكفر والفسوق لأسباب تعود إلى خلل فى التصورات أو علل فى القلوب والنفوس متصوراً أنه بالكفر فى تحرر من القيود ، فإن

(١) الروم : ٥٤ (٢) الأعراف : ٣٢

egitim amaçlı çoğaltılmıştır
egitim amaçlı çoğaltılmıştır

ما يتصوره متعة سيكون محدوداً بهذه الفترة الزمنية والتى لا يعلم كم مقدارها ، وما كان محدوداً فهو قليل : ﴿ نُمَتِّعُهُمْ قَلِيلاً ثُمَّ نَضْطَرُّهُمْ إِلَى عَذَابٍ غَلِيظٍ ﴾ (١) .

وهذا هو الوجه الثانى للدنيا عند ما تظلم بالكفر والجحود ، لكن يكون ظلامها لأهل الظلمة من الكافرين والظالمين .

ومن المؤثرات فى هذا الوجه الثانى ما يكون من تغرير الشياطين بهؤلاء الكافرين أو الغافلين فيحذر الإنسان من التأثر بتغريره ، وإذا وقع الإنسان تحت تأثير هذا التغرير كانت دنياه دنيا الغرور : ﴿ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ ، فَلاَ تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلاَ يَغُرَّنَّكُم بِاللَّهِ الْغَرُورُ ﴾ (٢) .

فاليقين فى وعد الله فى الدار الآخرة هو الذى يحصن الإنسان من الاغترار بالحياة الدنيا ، أو الاستجابة لتغرير الشيطان .

يقول البقاعى : لما « كان جهم لسجن هذا الكون المشهود يتسبهم ذلك اليوم : لما جعل سبحانه فى هذا الكون من المستلذات بسبب عنه قوله : ﴿ فَلاَ تَغُرَّنَّكُمُ ﴾ مؤكداً لعظم الخطب ﴿ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا ﴾ أى بزخرفها ولا ما يبهج مَنْ لا تأمل له من فانى رزقها ، وكرر الفعل والتأكيد إشارة إلى أن ما لهم من الإلف بالحاضر مَعْمٍ لهم عما فيه من الزور ، والخداع الظاهر والغرور ، فقال مظهراً غير مضمر لأجل زيادة التنبيه والتحذير : ﴿ وَلاَ يَغُرَّنَّكُم بِاللَّهِ ﴾ الذى لا أعظم منه ولا مكافئ له مع ولايته لكم ﴿ الْغَرُورُ ﴾ أى الكثير الغرور المبالغ فيه وهو الشيطان الذى لا أحقر منه لما جمع من البعد والطرد والاحتراق مع عداوته بما يزين لكم من أمرها ويلهيكم به من تعظيم قدرها ، وينسيكموه من كيدها وغدرها ، وتعبها وشرها وأذاها وضرها فيوجب ذلك لكم الإعراض عن ذلك اليوم فلا تعدونه معاداً ، فلا تتخذون له زاداً ، لما اقترن بغروره من حلم الله وإمهاله » (٣) .

(١) لقمان : ٢٤ (٢) لقمان : ٣٣ (٣) نظم الدرر : ٢١٣/١٥ و ٢١٤ .

وبعد معرفة الوجهين للحياة الدنيا وعلاقة الوجهين بالآخرة يترتب على هذه العلاقة : أن اليقين فى الآخرة ، والإيمان والعمل الصالح يفضى إلى جنّات النعيم وهذا وعد الله الحق وهو القادر على إنفاذه ومن حكمته لعمارة الدنيا أن يحفز خلقه للصالحات بوعده الصادق وجزائه العظيم : ﴿ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُواْ وَعَمِلُواْ الصَّالِحَاتِ لَهُمْ جَنَّاتُ النَّعِيمِ * خَالِدِينَ فِيهَا ، وَعْدَ اللَّهِ حَقّاً ، وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴾ (١) .

ومن حكمته كذلك التذكير باليوم الآخر للاعتبار والعظة تقويماً لسلوك خلقه فى حياتهم الدنيا فى مثل قوله تعالى : ﴿ ثُمَّ إِلَىَّ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ﴾ (٢) .

وقوله : ﴿ إِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ فَنُنَبِّئُهُم بِمَا عَمِلُواْ ، إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴾ (٣) .

ومن حكمته سبحانه – كذلك – الوعيد الشديد لمن أفسد دنياه بالكفر والآثام علّه أن يعود إلى الفطرة والإيمان ويترك المظالم والآثام ، وزجراً للآخرين حتى يأمنوا الوقوع فيها .

ومن ذلك قوله تعالى : ﴿ فَبَشِّرْهُ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ ﴾ (٤) .

وقوله : ﴿ أَوَ لَوْ كَانَ الشَّيْطَانُ يَدْعُوهُمْ إِلَى عَذَابِ السَّعِيرِ ﴾ (٥) .

وقوله : ﴿ نُمَتِّعُهُمْ قَلِيلاً ثُمَّ نَضْطَرُّهُمْ إِلَى عَذَابٍ غَلِيظٍ ﴾ (٦) .

فهذا عن التصور للحياة الدنيا وعلاقتها بالآخرة ، أما ما يتعلق بالآخرة فإن أهم ما يعالج فيها أمر البعث ، وما يسبق البعث من بداية الآخرة بالموت وما يتعلق به زماناً ومكاناً ، ثم ما يكون من أهوال يوم القيامة .

(١) لقمان : ٨ ، ٩ (٢) لقمان : ١٥ (٣) لقمان : ٢٣
(٤) لقمان : ٧ (٥) لقمان : ٢١ (٦) لقمان : ٢٤

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

فأما البعث فإن سورة لقمان قد عالجته بالمنهج القرآنى المألوف فى آياته والذى يجمع بين الإقناع العقلى والإشباع العاطفى .

فالآيات تأخذ بالإنسان فى جولة فكرية يقف فيها على آيات القدرة فى كون الله المنظور ليعلم علم اليقين أن الله على كل شئ قدير ، فلا يستكثر على الله أن يبعثه مرة أخرى ، وقد خلقه أول مره . وأثناء هذه الجولة الفكرية يتعرف على نعم الله التى تُحرِّك قلبه للعمل بمقتضى هذا اليقين .

ثم إن المشاهد الكونية تُقدِّم مظاهر بعث يومى فى دخول الليل فى النهار ودخول النهار فى الليل ، والشمس التى تشرق ثم تغيب ثم تشرق من جديد ، ويشهد الماء الذى ينزل على الأرض فتهتز وتنبت من كل زوج كريم .

فيقول الله تعالى – بعد ذكر سعة علم الله وقدرته وحكمته فى قوله : ﴿ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴾ – ﴿ مَا خَلْقُكُمْ وَلاَ بَعْثُكُمْ إِلاَّ كَنَفْسٍ وَاحِدَةٍ ﴾ (٢) .

أى ما خلقكم كلكم فى عزته وحكمته إلا كخلق نفس واحدة ، وأعاد النافى نصاً على كل واحد من الخلق والبعث على حدته فقال : ﴿ وَلاَ بَعْثُكُمْ ﴾ كلكم ﴿ إِلاَّ كَنَفْسٍ ﴾ أى كبعث نفس ، وبيّن الإفراد تحقيقاً للمراد ، وتأكيداً للسهولة فقال : ﴿ وَاحِدَةٍ ﴾ فإن كلماته مع كونها غير نافذه نافذة ، وقدرته مع كونها باقية بالغة فنسبة القليل والكثير إلى قدرته على حد سواء ؛ لأنه لا يشغله شأن عن شأن (٢) .

ولما قرر هذه الآية الخارقة دلّ عليها بأمر محسوس يُشاهَد كل يوم مرتين ، مع دلالته على تسخير ما فى السموات والأرض (٣) .

فقال تعالى : ﴿ أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُولِجُ اللَّيْلَ فِى النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِى اللَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ ... ﴾ (٤) .

(١) لقمان : ٢٧ – ٢٨ (٢) انظر نظم الدرر : ١٩٨/١٥
(٣) انظر نظم الدرر : ١٩٩/١٥ (٤) لقمان : ٢٩

فهذا استدلال على ما تضمنته الآية قبلها من كون الخلق الثانى – وهو البعث – فى متناول قُدرة الله تعالى بأنه قادر على تغيير أحوال ما هو أعظم حالاً من الإنسان ، وذلك بتغيير أحوال الأرض وأفقها بين ليل ونهار فى كل يوم وليلة تغييراً يشبه طَوْرَ الموت على الحياة فى دخول الليل فى النهار ، وطورَ الحياة على الموت فى دخول النهار على الليل ، وبأنه قادر على أعظم من ذلك بما سخَّره من سير الشمس والقمر . فهذا الاستدلال على إمكان البعث بقياس التمثيل بإمكان ما هو أعظم منه من شئون المخلوقات (١) .

وفى تساؤل قرآنى يقول الله تعالى : ﴿ ءَأَنتُمْ أَشَدُّ خَلْقاً أَمِ السَّمَاءُ ، بَنَاهَا * رَفَعَ سَمْكَهَا فَسَوَّاهَا * وَأَغْطَشَ لَيْلَهَا وَأَخْرَجَ ضُحَاهَا * وَالأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا * أَخْرَجَ مِنْهَا مَاءَهَا وَمَرْعَاهَا * وَالْجِبَالَ أَرْسَاهَا * مَتَاعاً لَّكُمْ وَلأَنْعَامِكُمْ ﴾ (٢) .

وفى رد على منكرى البعث يأتى هذا الربط بين الدليل العقلى والمشاهد الكونية المحسوسة يقول الله تعالى : ﴿ وَضَرَبَ لَنَا مَثَلاً وَنَسِىَ خَلْقَهُ ، قَالَ مَن يُحْىِ الْعِظَامَ وَهِىَ رَمِيمٌ * قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِى أَنشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ ، وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ * الَّذِى جَعَلَ لَكُم مِّنَ الشَّجَرِ الأَخْضَرِ نَاراً فَإِذَا أَنتُم مِّنْهُ تُوقِدُونَ * أَوَ لَيْسَ الَّذِى خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضَ بِقَادِرٍ عَلَى أَن يَخْلُقَ مِثْلَهُم ، بَلَى وَهُوَ الْخَلاَّقُ الْعَلِيمُ * إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئاً أَن يَقُولَ لَهُ كُن فَيَكُونُ * فَسُبْحَانَ الَّذِى بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَىْءٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴾ (٣) .

وهكذا يكون التناول القرآنى لقضية البعث حيث يخاطب العقل ويشبع العاطفة ليتحرك الإنسان نحو العمل المناسب للآخرة باقتناع عقلى .

(١) التحرير والتنوير : ١٨٤/٢١ (٢) النازعات : ٢٧ – ٣٣
(٣) يس : ٧٨ – ٨٣

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

وآخرة الإنسان تبدأ بلحظة موته ؛ ومن حكمة الله سبحانه أن يخفى على الإنسان هذه اللحظة التى تخصه حتى يظل عاملاً بالأمل إلى آخر نَفَس من أنفاسه .

وهذا ما نشاهده فى حياتنا أن يكون الإنسان فى قمة النشاط والحيوية ويعمل عمل المؤمنين الخالدين ، ولم يدر أن أجله بعد لحظات يسيره ، فقد يخرج من بيته فى الصباح على رجليه ليعود إليه محمولاً على الأعناق . ولذلك كان التعبير فى سورة لقمان عن عدم معرفة الإنسان بزمن موته متضمناً فى التصريح بأنه لا يدرى فى أى مكان سيموت .

وإذا كان الإنسان لا يدرى هذا فى أشد ما يحرص عليه وهو زمنه وحياته فكيف يتطلع إلى الزمن الأعلى ليسأل عن زمن الساعة ، ليتخذ البعض من هذا التساؤل سبيلاً لاستبعاد وقوعها ، فتخبره سورة لقمان أن هذا مما استأثر الله بعلمه ، وأن الإنسان بدلاً من أن يشغل بمعرفة زمن الساعة التى اقتضت حكمة الله أن يخفيها حتى تبقى الحياة الدنيا عامرة بالأمل إلى آخر لحظات الناس فيها - يشغل بالإعداد الصالح لها إعداداً تعمر به حياته الدنيا .

ولذلك لما سأل أحد الناس الرسول ﷺ عن الساعة قال له : « وما أعددت لها » ؟

فكان من جملة غرور بعض الناس فى نفى البعث أنهم يجعلون عدم إعلام النابى بتعيين وقته أمارة على أنه غير واقع ، قال تعالى : ﴿ وَيَقُولُونَ مَتَىٰ هَٰذَا الْوَعْدُ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ ﴾ [1] ، وقال سبحانه : ﴿ وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ * يَسْتَعْجِلُ بِهَا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِهَا ﴾ [2] .

وكان الجواب فى سورة لقمان : ﴿ إِنَّ اللَّهَ عِندَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنَزِّلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ ، وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَّاذَا تَكْسِبُ غَدًا ، وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ ، إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ ﴾ [3] .

(١) يونس : ٤٨ (٢) الشورى : ١٧ - ١٨ (٣) لقمان : ٣٤

بمعرفة وقوعها من أحوال الناس فى هذا العالم غير هذه الخمسة فأما فى العوالم الأخرى ، وفى الحياة الآخرة فالمغيبات عن علم الناس كثيرة وليست لها مفاتح علم فى هذا العالم » [1] .

وأما البقاعى فيرى المفاتح على أنها ينفتح بها من العلوم ما يجل عن الحصر [2] .

يتضح ذلك من خلال تفسيره لها وأنها رتبت على الأبعد فالأبعد عن علم الخلق ، فالله سبحانه عنده علم الساعة ، أى وقت قيامها ، لا علم لغيره بذلك أصلاً .

ولما كان سبحانه قد نصب عليها أمارات توجب ظنوناً فى قربها وكشف بعض أمرها .. عبَّر تعالى بالعلم ، ولما كانوا قد ألحوا فى السؤال عن وقتها ، وكانت أبعد الخمس عن علم الخلق ، وكانت شيئاً واحداً لا يتجزأ : ﴿ فَإِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ * فَإِذَا هُم بِالسَّاهِرَةِ ﴾ [3] أبرزها سبحانه فى جملة اسمية دالة على الدوام والثبوت على طريق الحصر ، وهذا هو المفتاح الأول من مفاتيح الغيب ينفتح به من العلوم ما يجل عن الحصر عن قيام الأنفس بأبدانها ، مائلة على مذاقها بجميع أركانها ، وأشكالها وألوانها ، وسائر شأنها ، وطيران الأرواح بالنفخ إليها واحتوائها عليها على اختلاف أنواعها ، وتغاير صورهم وأطوالهم ، وتباين ألسنتهم وأعمالهم ، إلى غير ذلك من الأمور ، وعجائب المقدور ، ثم سعيهم إلى الموقف ثم وقوفهم ، ثم حسابهم إلى استقرار الفريقين فى الدارين ؛ هذا إلى موجهم من شدة الزحام ، والكروب العظام ، بعضاً فى بعض يطلبون مَنْ يشفع لهم فى الحساب حتى يقوم المصطفى ﷺ المقام المحمود الذى يغبطه به الأولون والآخرون إلى انتقاض السموات ، وانكدار ما فيها من النيرات ، ونزول

(١) التحرير والتنوير : ١٩٨/٢١ (٢) نظم الدرر : ٢١٥/١٥

(٣) النازعات : ١٣ - ١٤

روى مجاهد ما أخرجه الفريابى ، وابن جرير ، وابن أبى حاتم ، حديثاً ذكره السيوطى فى الدر المنثور بلفظ [1] : جاء رجل من أهل البادية فقال : إن امرأتى حبلى فأخبرنى ما تلد ؟ وبلادنا مجدبة فأخبرنى متى ينزل الغيث ؟ وقد علمت متى ولدتُ فأخبرنى متى أموت ؟ فأنزل الله تعالى : ﴿ إِنَّ اللَّهَ عِندَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ ﴾ ... الآية .

كما ذكر السيوطى أن ابن المنذر قد أخرج مثله عن عكرمة .

وفى أسباب النزول للواحدى ذكر حديث مجاهد بدون سند ، وكذلك ذكره البغوى فى تفسيره ، وذكره القرطبى فى تفسيره عن مقاتل [2] قال : إن هذه الآية نزلت فى رجل من أهل البادية اسمه الوارث بن عمرو بن حارثة ، أتى النبى ﷺ ... الحديث .

وذكر ابن كثير فى تفسيره لهذه الآية [3] أن السُّنَّة قد وردت بتسمية هذه الخمس : « مفاتيح الغيب » ؛ قال : قروى الإمام أحمد عن ابن عمر رضى الله عنهما قال : قال رسول الله ﷺ : « مفاتيح الغيب خمس لا يعلمهن إلا الله : ﴿ إِنَّ اللَّهَ عِندَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنَزِّلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ ، وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَّاذَا تَكْسِبُ غَدًا ، وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ ، إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ ﴾ [4] قال : ورواه البخارى [5] .

ويفسِّر العلاَّمة ابن عاشور معنى كون هذه الأمور الخمسة مفاتيح الغيب « بأنها الأمور المغيَّبة المتعلقة بأحوال الناس فى هذا العالم ، وأن التعبير عنها بالمفاتح أنها تكون مجهولة للناس فإذا وقعت فكأن وقوعها فتح لما كان مغلقاً ، وأما بقية أحوال الناس فخفاؤها عنهم متفاوت ويمكن لبعضهم تعيينها مثل تعيين يوم كذا للزفاف ، ويوم كذا للغزو ، وهكذا مواقيت العبادت والأعياد ، وكذلك مقارنات الأزمنة مثل يوم كذا مدخل الربيع ؛ فلا تجد مغيبات لا قِبَل لأحد

(١) الدر المنثور : ١٦٩/٥ (٢) تفسير القرطبى : ٨٣/١٤

(٣) تفسير ابن كثير : ٤٧٣/٤ (٤) لقمان : ٣٤

(٥) وانظر تفسير ابن عطية : ٥٢١/١١ ، والتحرير والتنوير : ١٩٦/٢١

الملائكة بعد قيامهم من منامهم ، وهم مَنْ لا يحصى أهل سماء منهم كثرة ، كيف وقد أطَّت السماء وحق لها أن تئط ، ما فيها موضع قدم إلا وفيه مَلَكٌ قائم يصلى ، هذا إلى تبدل الأراضى وزوال الجبال ، ونسف الأبنية والروابى والتلال وغير ذلك مما لا يعلمه حق علمه إلا هو سبحانه [1] .

ولذلك وجدنا التذكير بهذا اليوم وأهواله وعدم غناء أقرب الناس عن الإنسان فى قوله تعالى : ﴿ يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمْ وَاخْشَوْا يَوْمًا لَّا يَجْزِي وَالِدٌ عَن وَلَدِهِ وَلَا مَوْلُودٌ هُوَ جَازٍ عَن وَالِدِهِ شَيْئًا ، إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ ﴾ [2] .

المفتاح الثانى : آية الله فى خلقه على قيام الساعة ، وأدل الأدلة عليه وهو إنزال المطر الذى يكشف عن الاختلاط فى أعماق الأراضى بالتراب الذى كان نباتاً ثم إعادته نبتاً كما كان من قبل على اختلاف ألوانه ومقاديره وأشكاله ، وأغصانه ، وأفنانه ، وروائحه ، وطعومه ، ومنافعه وطبائعه ، إلى غير ذلك من شئونه وأحواله وفتونه التى لا يحيط بها علماً إلا خالقها ومبدعها وصانعها .

ولما كانوا ينسبون الغيث إلى الأنواء ، أسند الإنزال إليه سبحانه ليفيد الامتنان وعبَّر بالجملة الفعلية للدلالة على التجدد فقال : ﴿ وَيُنَزِّلُ الْغَيْثَ ﴾ .

وقد أفاد ذلك الاختصاص بالعلم بوقته ومكانه ومقداره وغير ذلك من شئونه ؛ فإن من فعل شيئاً حقيقة لم يعلم أحد وقت فعله قبل وقوعه إلا من قِبَله .

المفتاح الثالث : علم الأجِنَّة وهو فى الرتبة الثانية فى الدلالة على البعث الكاشف عن تخطيطها وتصويرها ، وتشكيلها وتقديرها ، على وصفى الذكورة والأنوثة ، مع الوضوح أو الإشكال ، والوحدة أو الكثرة ، والتمام أو النقص - إلى ما هناك من اختلاف المقادير والطبائع ، والأخلاق والشمائل ، والاكتساب والصنائع ، والتقلبات فى مقدار العمر والرزق فى الأوقات والأماكن - وغير ذلك من الأحوال التى لا يحصيها إلا بارئ النسم ومحيى الرمم .

(١) نظم الدرر : ٢١٥/١٥ و ٢١٦ (٢) لقمان : ٣٣

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

ولما كانت للخلق فى ذلك - لكثرة الملابسات والمعالجات - ظنون فى وجود الحمل أولاً ، ثم فى كونه ذكراً أو أنثى ثانياً ، ونحو ذلك مما ضرب عليه من الأمارات الناشئة عن طول التجارب ، وكثرة الممارسة عبَّر بالعلم فقال : ﴿ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ ﴾ من ذكر أو أنثى ، حى أو ميت وغير ذلك ، وصيغة المضارع لتجدد الأجنة شيئاً فشيئاً وقتاً بعد وقت .

المفتاح الرابع : الكسب الناشئ عما فى الأرحام الفاتح لكنوز السعادة وآفات الشقاوة ، والمسفر عن حقائق الضمائر فى صدقها عند البلاء وكذبها ، وعن مقادير العزائم ، ورتب الفرائز ، وعن أحوال الناس عند ذلك فى الصداقة والعداوة والذكاء والغباوة والصفاء والكدر والسلامة والحيل ، وغير ذلك من الصحة والعلل فى اختلاف الأمور ، وعجائب المقدور .. مما لا يحيط به إلا مبدعه ، وغارؤه فى عباده ومودعه ، ولكون الإنسان - مع أنه ألصق الأشياء به وألزمه له - لا يعلمه مع إيساعه الحيلة فى معرفته ، عبَّر فيه بالدراية ؛ لأنها تدل على الحيلة بتصريف الفكر وإجالة الرأى ، فهى أخص من مطلق العلم فقال : ﴿ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ ﴾ أى من الأنفس البشرية وغيرها : ﴿ مَاذَا تَكْسِبُ غَداً ﴾ أى فى المستقبل من خير أو شر بوجه من الوجوه ، وفى نفى علم ذلك عن العبد مع كونه ألصق الأشياء به دليل ظاهر على نفى علم ما قبله عنه ؛ لأنه أخفى منه ، وقد تقدَّم إثبات علمه له سبحانه وتعالى ، فصار على طريق الحصر ، وعلم أيضاً أنه لا يسند إلى العبد إلا على طريق الكسب لأنه لو كان مخلوقاً له لعلمه قطعاً ، فثبت أنه سبحانه وتعالى خالقه ، فعلم اختصاصه بعلمه من هذا الوجه - أيضاً .

المفتاح الخامس : مكان الموت الذى هو ختام الأمر الدنيوى ، وطى سجل الأثر الشهودى ، وابتداء الأمر الأخروى المظهر لأحوال البرزخ فى النزول مع

المنتظرين لبقية السفر إلى دائرة البعث وحالة الحشر إلى ما هنالك من ربح وخسران ، وعز وهوان ، وما للروح من الاتصال بالجسد ، والرتبة فى العلو والسفول ، والصعود والنزول ، إلى ما وراء ذلك إلى ما لا آخر له مما لا يعلم تفاصيله وجمله وكلياته وجزئياته إلا مخترعه وبارئه ، ومصنعه .

ولما كان لا يعلمه الإنسان بنوع حيلة مع شدة حذره منه لو أنفق جميع ما يملكه لكى يعلمه ، عبَّر عنه بما غيَّر عن الذى قبله فقال مؤكداً : ﴿ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ ﴾ من البشر وغيره ﴿ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ ﴾ ولم يقل : بأى وقت ، لعدم القُدرة على الانفكاك عن مكان معيَّن ، وإحاطة العلم بكراهة كل أحد للموت فكأن ذلك أدل دليل على جهله بموضع موته ، إذ لو علم به لبَعُدَ عنه ولم يَقْرُب منه [1] .

وهذا يُقوِّت على الفرد والأمة كثيراً من الضرورات كالجهاد فى سبيل الله والإقبال على ساحات الشهادة فى سبيل الله .

ولما كان قد أثبت سبحانه لنفسه اختصاص العلم عن الخلق بهذه الأشياء ، أثبت - بعدها - ما هو أعلم منها لتدخل فيه ضمناً فيصير مخبراً بعلمه لها مرتين ، فقال على وجه التأكيد لأنهم ينكرون بعض ما يخبر به ، وذلك يستلزم إنكارهم لبعض علمه : ﴿ إِنَّ اللَّهَ ﴾ أى المختص بأوصاف الكمال والعظمة والكبرياء والجلال ﴿ عَلِيمٌ ﴾ أى شامل العلم للأمور كلها ، كليَّاتها وجزئياتها ، فأثبت العلم المطلق لنفسه سبحانه بعد أن نفاه عن الغير فى هذه الخمس تارة نصاً ، وأخرى بطريق الأولى أو باللازم فانطبق الدليل على الدعوى ... والله الموفق .

ولما أثبت العلم على هذا الوجه ، أكَّده لأجل ما سبقت له السورة بقوله : ﴿ خَبِيرٌ ﴾ أى يعلم خبايا الأمور ، وخفايا الصدور ، كما يعلم ظواهرها وجلاياها ، كل عنده على حد سواء ، فهو الحكيم فى ذاته وصفاته ، ولذلك

(١) انظر نظم الدرر : ٢١٤/١٥ - ٢٢٠ .

أخفى هذه المفاتيح عن عباده ، لأنه لو أطلعهم عليها لفات كثير من الحكم باختلاف هذا النظام ، على ما فيه من الإحكام ، فقد انطبق آخر السورة - بإثبات الحكمة بإثبات العلم والخبر مع تقرير أمر الساعة التى هى مفتاح الدار الآخرة - على أولها المخبر بحكمة صفته التى مَنْ علمها حق علمها ، وتخلَّق بما دعت إليه وحضَّت عليه - لا سيما الإيقان بالآخرة - كان حكيماً خبيراً عليماً مهذباً مهدياً مقرباً علياً ، فسبحان مَنْ هذا كلامه ، وتعالى كبرياؤه وعزَّ مرامه ولا إله غيره وهو اللطيف [1] .

* * *

(١) انظر نظم الدرر : ٢٢١/١٥ ، والتحرير والتنوير : ١٩٨/٢١ و ١٩٩ .

الخاتمة

وبعد تحققنا من التناسق والتناسب بين آيات سورة لقمان وارتباطها بمحور الحكمة فى معالمها المرتبطة بالكتاب الحكيم ، ومُنزل الكتاب سبحانه ، والمخاطب بالكتاب ليحقق الحكمة فى نفسه ، ثم يقدمها إلى غيره مراعياً الحكمة فى ترتيب المدعوين ، وفى ترتيب مضمون دعوته فيحقق حكمة العلاقات ، كما يحقق الحكمة فى تصوراته نحو الكون الذى يعيش فيه ، والحياة الدنيا التى يعيشها ، والمصير الذى يسير نحوه - نبرز هذه الحقيقة :

أولاً : فى هذا التناسب الواضح مع ترتيب المصحف الشريف ، مع وجود الآيات التى قيل فيها إنها مدنية ، فالتقت حكمة التنزيل مع تناسب الترتيب .

ثانياً : بعد عرض ما قيل فى أسماء السور رجَّحنا التوقيف فيها ، ونبَّهنا إلى العلاقة بين اسم السورة ومحور المعنى الذى ترتبط به آيات السورة ، وهذا يعين المتدبر على الإحاطة بهذا المحور وما يرتبط به ويتفرع عنه بمعرفته لعنوانها المتضمن فى اسم السورة .

ثالثاً : هذا الاتجاه المتمثل فى الوحدة العضوية سلكه مجموعة من الباحثين فى دراسات نظرية وتطبيقية ، إلا أننا لاحظنا وجود بعض الخلط بين الوحدة العضوية ، والتفسير الموضوعى ، ونبهنا إلى ذلك .

رابعاً : بيَّنَّا فى هذا البحث المنهج الذى سنسلكه مع كل سورة من سور القرآن الكريم بصورة عامة لنجمع بين حكمة التنزيل وتناسب الترتيب ، ثم قدَّمنا معالم البحث فى سورة « لقمان » .

فعرَّفنا بالسورة وترتيبها حسب النزول ، ودلالة ذلك ، بعد معرفة الناس بالقرآن الكريم وانقسامهم إلى فريق محسن مستجيب ، وفريق مستكبر معرض

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

فكانت سورة لقمان بعد اثنتين وخمسين سورة مفصّلة لمعالم الحكمة أمام الناس .

وعرّفنا بلقمان ورجّحنا كونه ليس بنبي ، ودلالة ذلك في أن الحكمة مِنّ اللّه بها على مَنْ يشاء من عباده .

خامساً : عرّفنا معنى الحكمة ووجدنا أنها إذا ارتبطت بالكتاب فإنها تعني سُنّة النبي ﷺ وتشمل ما أثِرَ عنه من قول ، أو فعل ، أو تقرير ، أو صفة خَلْقيه أو خُلُقية .

وإذا أُفردَت فإنها تعني النبوة وتعني غيرها .

وبما تعنيه في ذلك الجانب العلمي والمراد به العلم بباطن الأمور وتعمقها .

وتعني كذلك الجانب العملي والمراد به وضع الأمور في مواضعها ، وأشرنا إلى الترابط بين الجانبين حيث لا يستطيع المرء أن يضع الأمور في مواضعها إلا بسعة العلم والوقوف على حقائقه .

وتعرّفنا على تحقق هذا في لقمان فيما نُسِبَ إليه من حِكَم عَنِيَ بها المفسرون وذكر كثير منهم بعضها .

ولكن أهمها وأكثرها نفعاً ما تضمنته سورة لقمان لقطعية ثبوتها ، وما تضمنته من أمهات المسائل .

سادساً : تدبّرنا آيات سورة لقمان الأربع والثلاثين فوجدناها ترتبط بهذه المعالم ، وقد ذكرتُ كل معْلَم بما يرتبط به من هذه الآيات الكريمة .

وكانت المعالم كما يلي :

حكمة الكتاب في كونه هدًى في ذاته ، يهدي للتي هي أقوم في كل شئون البَشر العقدية والخُلُقية وعباداتهم ومعاملاتهم .

ونظراً لاختلاف الناس في كيفية تلقي آيات الكتاب تناولت الآيات بيان سبيل المحسنين في انتفاعهم بالآيات حتى أثمرت فيهم صلاحاً مع ربهم ، رمزه إقامة الصلاة ، وصلاحاً يرتبط بسابقه في إيتاء الزكاة لتجد طريقها إلى حياة الضعفاء من الناس .

وهؤلاء لهم مع فلاحهم في الدنيا جنّات النعيم في الآخرة .

وأما النوع الآخر والذي أعرض وتكبر فجهل واستهزأ فكان كمن يبذل من نفسه وماله لشراء ما لا ينفعه بل يضره ، وأعرض عن الهداية بأسلوب يدل على الحماقة وعدم تقدير ما ينفعه .

ولغرس اليقين في حكمة الكتاب وجدنا الآيات في السورة توجّه الناس إلى مظاهر الحكمة في الآيات الكونية ، وآيات الإبداع والنظام والتناسق فيها لينتقل الناس من إدراك الحكمة في آيات اللّه الكونية المشاهَدة إلى اليقين في حكمة اللّه في آياته المنزّلة : ﴿ هَذَا خَلْقُ اللَّهِ فَأَرُونِي مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ مِن دُونِهِ ﴾ (١) .

كما تنهج السورة في غرس هذا اليقين منهج الربط بين حكمة الكتاب وحكمة مُنزله سبحانه فهو الخالق الذي أحاط بكل شئ علماً ، وأحصى كل شئ عدداً .

وقدّمت السورة نموذجاً للحكمة في بَشَر عادي ليس بنبي بل هو رجل تأمل ونظر وعرف ربه فأحبه وشكره فآتاه اللّه الحكمة التي جمعت بين العلم والعمل والإخلاص .

وقدّم الحكمة لغيره فرتّب وبدأ بأقرب الناس إليه ، بولده ، ورتّب المضمون فبدأ بأهم قضية وهي قضية التوحيد ، وسلك فيها مسلك التخلية قبل التحلية ، وربّى ولده على العرفان بالمعروف والجميل مستعملاً أسلوب ترقيق الحس في التذكير بما كان من شأن الأم في الحمل : ﴿ وَهْناً عَلَى وَهْنٍ ﴾ (٢) وفي الإرضاع والرعاية .

وإدراك المعروف بهذا الحس يدفع إلى الوفاء نحو الخالق العظيم سبحانه فيشكر ربه ثم يشكر والديه .

(١) لقمان : ١١ (٢) لقمان : ١٤

وإن حدثت مخالفة في العقيدة فيبقى الوفاء للّه سبحانه ويبقى الوفاء للوالدين فيما لا يتعارض مع الحق والوفاء للّه سبحانه حيث لا طاعة لمخلوق في معصية الخالق ، وإنما تبقى الصحبة بالمعروف .

وقد نبّهنا إلى عدم التفريق بين الوالدين ، وناقشنا دلالة ذكر الأم في الحديث ثلاث مرات وأن ذلك للتأكيد على حقها وخاصة أنها مُعرّضة لتأثير ولدها لشفقتها ورقتها ، وأما الوالد فهو أقوى ويستطيع أن يستوفي حقه .

وكان من ترتيب المضمون العناية بالمراقبة والمحاسبة للنفس ، والقيام بإصلاحها بالصلاة ، وإصلاح الآخرين بالأمر بالمعروف والنهي عن المنكر والصبر حتى يستمر في هذا الصلاح والإصلاح .

وعدم الكِبْر على الناس ، أو تصور أنه أفضل منهم .

والتزام أدب السلوك فيما يشاهد الناس من مشيه ، وفيما يسمعون من صوت .

ووجدنا من حكمة التصورات ما يتصل بنظرة الإنسان إلى حياته الدنيا وعلاقتها الوثيقة بالآخرة ، وارتباط صلاح الدارين بالصالحات وفسادهما بالسيئات .

وأن العاقل لا يشغل بالعاجلة عن الآجلة ، وإنما يجمع بينهما بسلامة السير على منهج اللّه حيث يعمر حياته بإدراكه للحساب المنتظر .

وتناولت السورة معالجة هذا التصور للآخرة بإثبات اليقين في البعث وأنه هيّن على اللّه فهو الذي خلق أول مرة ، ومظاهر البعث ماثلة فيما يراه الناس من دخول الليل في النهار ، ودخول النهار في الليل وشروق الشمس وغروبها ثم الشروق ، ونزول الماء على الأرض وحياتها بكل زوج كريم ، وما يبث فيها من دابة .

ومن معالم الحكمة التي وقفنا عندها ما استأثر اللّه سبحانه بعلمه ، لأنه لو كشف للناس ما يتعلق بهذه الخمس لتعطلت حكمة الحياة .

فهو سبحانه : ﴿ عِندَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنَزِّلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ، وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَّاذَا تَكْسِبُ غَداً ، وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ ، إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ ﴾ (١) .

سابعاً : بعد فراغي من هذا البحث وشعوري بفضل اللّه ونعمته عليّ في استجلاء معالم الحكمة بما يشجع على استمرار هذا المنهج مع ما يُيسّر اللّه سبحانه من سور أخرى أثلج صدري عثوري على كتابين كريمين وأنا أقلّب في كتب مكتبة جامعة قطر ، وعلى صغر حجمهما إلا أنهما يدعمان هذا المنهج في ثوب علمي رصين .

أولهما : كتاب « الوحدة الموضوعية للسورة القرآنية » للأستاذ الدكتور رفعت فوزي عبد المطلب ، وقدّم سيادته فيه الجانب النظري وأتبعه بالجانب العملي ليثبت بما لا يدع مجالاً للشك أن السورة في القرآن الكريم وحدة متكاملة بموضوع واحد ، أو هدف واحد - كما يقول سيادته (٢) .

وهو كتاب جدير بالقراءة في هذا الموضوع .

ثانيهما : كتاب « قواعد التدبر الأمثل لكتاب اللّه عَزَّ وجَلَّ » للأستاذ عبد الرحمن حسن حبنكة الميداني . ويذكر فيه سبعاً وعشرين قاعدة تعين القارئ على تدبر آيات الكتاب العزيز . جعل القاعدة الثانية « حول وحدة موضوع السورة القرآنية » ومما قاله في ذلك :

« بالتتبع الطويل اهتديتُ - بتوفيق اللّه - إلى أن السورة القرآنية متعانقة الآيات والجمل في الآية حول موضوع كليّ واحد ، كما اهتدى آخرون معاصرون إلى هذه الحقيقة بفضل اللّه إذ أدمنوا النظر الثاقب في كتاب اللّه » (٣) .

(١) لقمان : ٣٤
(٢) الوحدة الموضوعية للسورة القرآنية ص ٩٢
(٣) قواعد التدبر الأمثل ص ١٦

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

وبعد هذه النتيجة التى أيقنتُ معها بوجود الوحدة العضوية فى سور القرآن الكريم ، وارتباط اسم السورة بموضوعها وترابط هذا الموضوع فى آيات السورة كلها ، فإننى أقترح وأرجو كل مَنْ مَنَّ اللّه عليه بتدبر هذا الكتاب العزيز أن يشغل بالتحقق من هذا الأمر بإجراء دراسات حول سور القرآن الكريم ليجد الجمع بين حكمة التنزيل وتناسب الترتيب مع كل سورة من سور القرآن الكريم .

واللّه المستعان .. وهو حسبنا ونعم الوكيل .

* * *

قائمة المراجع

- الإتقان فى علوم القرآن : لجلال الدين السيوطى - مكتبة ومطبعة مصطفى البابى الحلبى - مصر
- أحكام القرآن : لأبى بكر محمد بن عبد اللّه المعروف بابن العربى (٤٦٨ هـ - ٥٤٣ هـ) بتحقيق على محمد البجاوى - دار المعرفة - بيروت .
- تاريخ علم التفسير ومناهج المفسرين : د . على حسن العريض - دار الاعتصام - القاهرة
- تاريخ القرآن الكريم : د . محمد سالم محيسن - مؤسسة شباب الجامعة - الإسكندرية
- التفسير بين الماضى والحاضر : د . عبد اللّه شحاتة - دار الاعتصام - القاهرة .
- تفسير التحرير والتنوير : للشيخ محمد الطاهر ابن عاشور - الدار التونسية للنشر ١٩٨٤ م
- تفسير الرازى (التفسير الكبير) : للإمام الفخر الرازى - دار إحياء التراث العربى - بيروت .
- تفسير ابن عطية (المحرّر الوجيز فى تفسير الكتاب العزيز : لأبى محمد عبد الحق ابن عطية الأندلسى - تحقيق وتعليق الشيخ عبد اللّه الأنصارى ، والسيد عبد العال السيد إبراهيم ، ط . أولى ١٤٠٦ هـ (١٩٨٥ م) .
- تفسير الطبرى (جامع البيان فى تفسير القرآن) وبهامشه : تفسير غرائب القرآن ورغائب الفرقان - للنيسابورى : لمحمد بن جرير الطبرى (المتوفى ٣١٠ هـ) دار المعرفة - بيروت .
- تفسير القرطبى (الجامع لأحكام القرآن) : لأبى عبد اللّه محمد بن أحمد الأنصارى القرطبى - مصوّرة عن طبعة دار الكتب - وزارة الثقافة - مصر ١٣٨٧ هـ - (١٩٦٧ م).
- تفسير ابن كثير (تفسير القرآن العظيم) : للإمام ابن كثير القرشى الدمشقى (المتوفى ٧٧٤ هـ) - دار المعرفة بيروت - لبنان ١٤٠٠ هـ (١٩٨٠ م) ، وطبعة دار ومكتبة الهلال - بيروت ط . أولى ١٩٨٦م .

egitim amaçlı çoğaltılmıştır

- تقريب التهذيب : للإمام ابن حجر (المتوفى ٨٥٢ هـ) قدّم له محمد عوامه دار الرشيد بسوريا - حلب - ط . أولى ١٤٠٦ هـ (١٩٨٦ م) .
- جامع الترمذى : للإمام الترمذى - ط . بولاق ١٢٩٢ هـ .
- دراسات فى التفسير الموضوعى (تفسير الطيب من القول) : د . عبد الرءوف شلبى - دار الأنصار - القاهرة .
- الدر المنثور فى التفسير بالمأثور : للإمام جلال الدين السيوطى (المتوفى ٩١١ هـ) ، وبهامشه تنوير المقباس تفسير حَبْرُ الأمة عبد اللّه بن عباس - دار الثقافة - بيروت .
- روح المعانى فى تفسير القرآن العظيم والسبع المثانى - للعلامة الألوسى البغدادى (المتوفى ١٢٧٠ هـ) - مكتبة دار التراث القاهرة .
- سنن أبى داود - للإمام أبى داود - ط ثانية - بتحقيق الأستاذ محمد محيى الدين عبد الحميد ١٣٣٩ هـ .
- سنن النسائى - بشرح السيوطى وحاشية السندى - المطبعة المصرية بالأزهر .
- الصبر فى القرآن (من التفسير الموضوعى للقرآن الكريم) : د . يوسف القرضاوى - مكتبة وهبة ١٤ ش الجمهورية - عابدين - القاهرة . ط . ثانية ١٤٠٦ هـ (١٩٨٥ م) .
- صحيح مسلم : للإمام مسلم - دار الطباعة العامرة ١٣٣٢ هـ . وط . محمد فؤاد عبد الباقى الذى جمع فيها الكتب الستة .
- الفروق : للإمام القرافى ، وبالهامش : تهذيب الفروق والقواعد السنية فى الأسرار الفقهية - عالم الكتب - بيروت .
- قواعد التدبر الأمثل لكتاب اللّه عزّ وجلّ (تأملات) : الأستاذ عبد الرحمن حسن حبنكة الميدانى . ط . أولى ١٤٠٠ هـ (١٩٨٠م) . - دار القلم - دمشق - بيروت .
- الكشاف عن حقائق التنزيل وعيون الأقاويل : لأبى القاسم جار اللّه محمود بن عمر الزمخشرى (المتوفى ٥٣٨ هـ) - دار المعرفة - بيروت . وطبعة مصطفى البابى الحلبى ١٣٩٢ هـ (١٩٧٢ م) .
- اللآلئ الحسان فى علوم القرآن : د . موسى شاهين لاشين - مطبعة الفجر الجديد - القاهرة .

- لباب النقول فى أسباب النزول : للسيوطى بهامش المصحف الشريف ط . دار الشروق .
- المختار من كنوز السُّنّة النبوية - شرح أربعين حديثاً فى أصول الدين : د . محمد عبد اللّه دراز - عنى بنشره الشيخ عبد اللّه الأنصارى .
- مدارج السالكين بين منازل إياك نعبد وإياك نستعين : للإمام ابن قيّم الجوزية (٦٩١ - ٧٥١ هـ) ، دار الحديث - خلف الجامع الأزهر .
- المستدرك : للحاكم النيسابورى - ط . حيدر آباد ١٣٣٤ هـ .
- مسند أحمد بن حنبل : للإمام أحمد - ط . القاهرة ١٣١٣ هـ (١٩٨٥ م) ستة أجزاء .
- الموافقات فى أصول الشريعة : للإمام الشاطبى (المتوفى ٧٩٠ هـ) وعليه شرح الشيخ عبد اللّه دراز وعنى بطبعه الأستاذ محمد عبد اللّه دراز . ط . ثانية ١٣٩٥ هـ - ١٩٧٥ م) .
- موطأ الإمام مالك (تنوير الحوالك شرح على موطأ مالك) : لجلال الدين السيوطى ، ويليه كتاب إسعاف المبطأ برجال الموطأ - المكتبة الثقافية - بيروت
- النبأ العظيم - نظرات جديدة فى القرآن : د . محمد عبد اللّه دراز - ١٤٠٥ هـ (١٩٨٥ م) دار الثقافة - الدوحة .
- نظم الدرر فى تناسب الآيات والسور : للإمام برهان الدين أبى الحسن إبراهيم بن عمر البقاعى (المتوفى ٨٨٥ هـ - ١٤٨٠ م) . ط . دائرة المعارف العثمانية بحيدر آباد .
- نوادر الأصول فى معرفة أحاديث الرسول : لأبى عبد اللّه محمد الحكيم الترمذى (من علماء القرن الثالث الهجرى) - دار صادر - بيروت .
- الوحدة الموضوعية للسورة القرآنية : د . رفعت فوزى عبد المطلب - دار السلام للطباعة والنشر والتوزيع والترجمة - ط . أولى - ١٤٠٦ هـ (١٩٨٦ م) .

* * *

egitim amaçlı çoğaltılmıştır

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

Türkiye Diyanet Vakfı
Kütüphanesi
İslâm Araştırmaları Merkezi

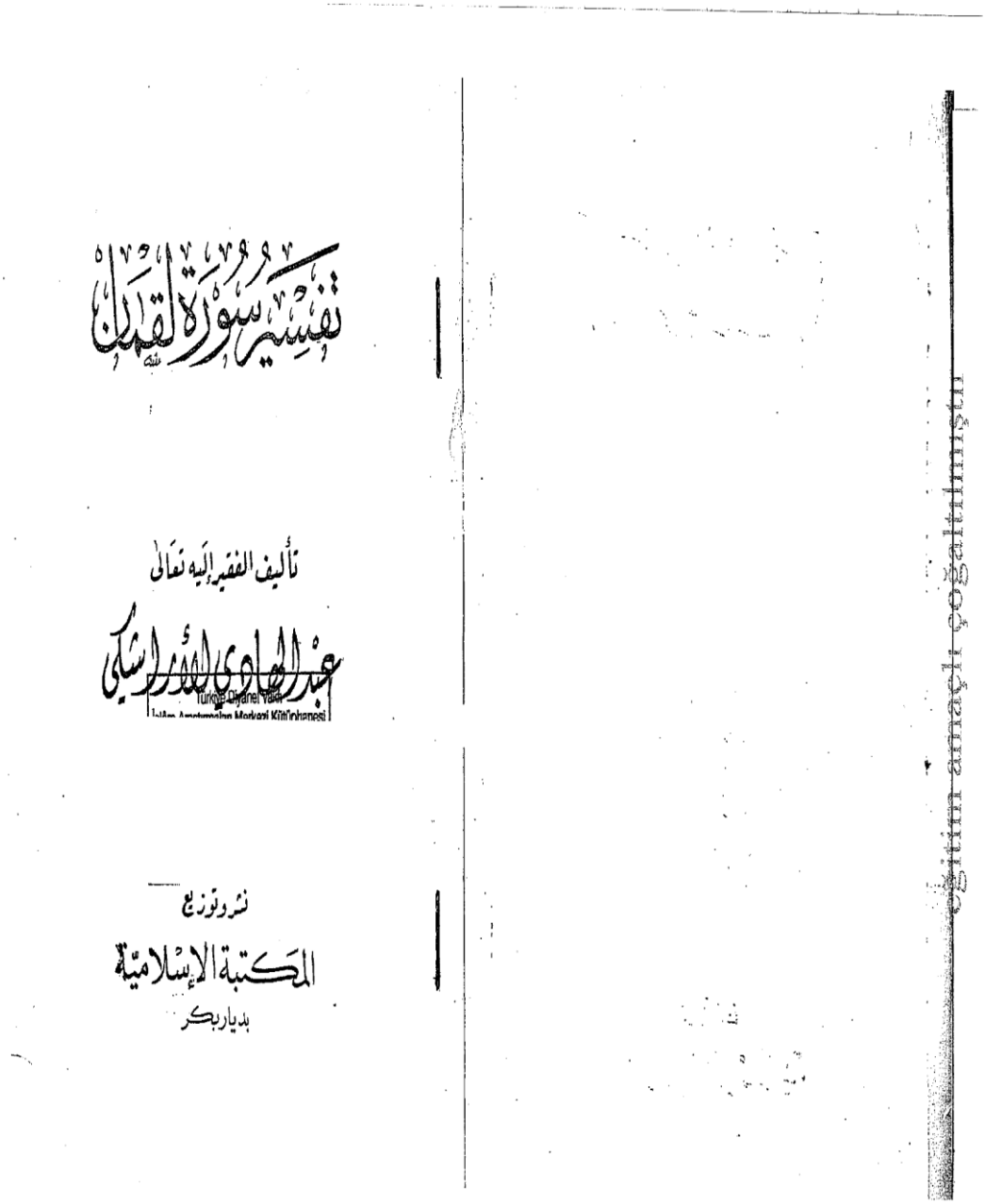
محتويات الكتاب

	الصفحة
المقدمة	٥
تمهيد	٨
أسماء السور	٨
الوجه الأول : توقيفية	٩
الوجل الثانى : ذات الاسم الواحد توقيفية	٩
: ذات الاسماء	٩
الترجيح	١٠
اسم السورة عنوان لمحور المعنى	١١
مَنْ دعَم هذا الاتجاه نجر الوحدة العضوية	١٢
التطبيق العملى للوحدة العضوية	١٤
الخلط فى هذا الموضوع بين الوحدة العضوية والتفسير الموضوعى	١٦
معالم البحث فى سورة « لقمان »	٢١
تعريف بالسورة وسبب النزول	٢٢
تعريف بـ « لقمان »	٢٦
عناية المفسرين بحكم لقمان	٣١
معنى الحكمة	٣٧
معالم الحكمة فى سورة لقمان	٤١
أولاً : حكمة الكتاب	٤٢
ثانياً : حكمة منزل الكتاب	٥٣
ثالثاً : حكمة المخاطب بالكتاب	٥٩
تحقيق الحكمة فى نفسه	٥٩
حكمة العلاقات	٨١
حكمة التصورات	٩٨
الخاتمة	١١٩
قائمة المراجع	١٢٥
محتويات الكتاب	١٢٨

* * *

Satınalma
Kabine
28.12.93

EK 4: El-Eraşiki, Abdülhadi. (tarihsiz). *Tefsiru Sureti Lokman.* Diyarbakır: el-Mektebetü'l-İslâmiyye. (İSAM Kütüphanesi, 297. 212, ERA.T)

تفسير سورة لقمان

تأليف الفقير إليه تعالى

عبد الهادي الشهير بالإدراسكي

Türkiye Diyanet Vakfı
İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi

نشر وتوزيع

المكتبة الإسلامية

بديار بكر

Eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

وشؤونه ، وكذا هو المربي للعالم الإنساني وكالماء والضياء للانسانية الكبرى التي هي الإسلامية ، وكذا هو الحكمة الحقيقية لنوع البشر ، وهو المرشد الهادي إلى ما خلق البشر له ، وكذا هو للإنسان كما أنه كتاب شريعة كذلك هو كتاب حكمة ، وكما أنه كتاب دعاء وعبودية كذلك هو كتاب أمر ودعوة ، وكما أنه كتاب ذكر كذلك هو كتاب فكر ، وكما أنه كتاب واحد، لكن فيه كتب كثيرة في مقابلة جميع حاجات الإنسان المعنوية كذلك هو كمنزل مشحون بالكتب والرسائل حتى إنه قد أبرز لمشرب كل واحد من أهل المشارب المختلفة ، ولمسلك كل واحد من أهل المسالك المتباينة من الأولياء والصديقين ، ومن العرفاء والمحققين رسالة لائقة لمذاق ذلك المشرب

وتنويره، ولمساق ذلك المسلك وتصويره حتى كأنه مجموع الرسائل » انتهى .

قال الشيخ الإمام العارف الزاهد أبو زكريا محي الدين النووي رحمه الله في « التبيان في آداب حملة القرآن » بعد البسملة والحمدلة والصلولة ووصف الله تعالى بما هو لائق بكماله وجلاله وجماله في سياق مدح كتابه العزيز :

« أما بعد ، فإن الله سبحانه وتعالى منّ على هذه الأمة — زادها الله تعالى شرفاً — بالدين الذي ارتضاه دين الإسلام ، وأرسل إليها محمداً خير الأنام عليه منه أفضل الصلاة والسلام ، وأكرمها بكتابه أفضل الكلام وجمع فيه سبحانه وتعالى جميع ما يحتاج إليه من أخبار الأولين والآخرين ، والمواعظ والأمثال والآداب

سبق ، وكلام البشر لا يكون معجزاً في غاية مراتب الفصاحة والبلاغة والجزالة والإحاطة والشمول مثل كلام الله تعالى وتقدس ، فالترجمة الحرفية البشرية تكون إخلالاً بحقائق كلام الله تعالى، وتنزيلاً لعلو رتبته وإعجازه وتحديداً لإحاطة معانيه ومبانيه وشمول أحكامه وأسراره وسداً لوجوه دلالاته وإشاراته ، وذلك مما لا يجوز ولا يمكن حسب الحقيقة .

قال الإمام النووي رحمه الله تعالى في « المجموع » نقلاً عن إمام الحرمين : « إن المسلمين قد أجمعوا على أن القرآن لا تجوز ترجمته ، بل لا يمكن ، إذ القرآن كلام الله معجز ، والترجمة ليست بقرآن ولا تكون معجزاً » انتهى

نعم وهو كذلك ، لأن القرآن نزل بلغة العرب ولغة

العرب أوسع اللغات - فيما نعلم - كلمات ومعان مع تعبيرات واصطلاحات وتشبيهات ومجازات وأوضاع مخصوصة بحيث لا توجد أمثالها في سائر اللغات فإن وجد بعضها في بعضها ، فهو يقصر عن إيفاء تلك المعاني والحقائق القرآنية على أنه كلام الله تعالى .

إذ كما أن لكلمات القرآن وجمله معاني كذلك لحروفه المعانية ونظم آياته الجليلة حقائق ومرادات إلهية وأيضاً كما أن لها دلالات صريحة ومعاني حقيقية فكذلك لكثير من كلماته وجمله وحروفه المعانية معان مجازية ورموز وإشارات قدسية . فأية ترجمة للقرآن المبين تكون مطابقة لأصلها من كل جهة بلا زيادة ولا نقصان بحيث تحيط بالحقائق القرآنية كلها بلا إخلال بشيء منها كما سبق؟!.

آخر الأمر بسبب الترجمات الحرفية إلى أفكار وأغراض بشرية سافلة لنقص الاستعدادات البشرية وانفعالها بالطبائع والأهواء والأغراض الفانية والحسيات النفسانية وذلك تبديل لكلمات الله وتحريف لكلامه ودينه - ولن تجد لسنة الله وكتابه ودينه تبديلا - كيف وقد تكفل الله تعالى بحفظ كتابه العزيز ، وقال عزوجل : (إنا نحن نزلنا الذكر وإنا له لحافظون) هذا والذين يدعون الترجمة الحرفية إنهم جاهلون غافلون متلاعبون بالدين، هدانا الله وإياهم وهو اللطيف الخبير .

حكمة انزال القرآن وغايته الأساسية

إنما أنزل الله تعالى القرآن الحكيم لهداية البشر وإسعادهم في الدارين بمنهج معتدل صحيح وهو تأسيس توحيد الخالق وتعظيمه بالقلب والقول والفعل وتثبيت الإيمان باليوم الآخر ورسالة الأنبياء وبخاصة سيدنا محمد عليه وعليهم الصلاة والسلام ، وتشييد العدالة بين بني الإنسان ، وغير ذلك من الحقائق الإيمانية والعناصر الإسلامية الأساسية ، ومن تنظيم أمر المعاش ومصالح البشر ، وتأمين الأمن والاستقرار ، وحسن المعاشرة والمعاملة بروابط الوحدة ، ودعائم الألفة والأخوة بين

الخسيسة ، أو المقامات الاجتماعية وغيرها من الأغراض الزائلة ، إذ هو كتاب دين وشريعة وحكمة ، وكتاب عظة واعتبار ، وكتاب حكم وعدل ، وكتاب ذكر وفكر وكتاب دعاء وهداية ورشد كما سبق .

تعليم القرآن وتعلمه

تعليم القرآن فرض كفاية على المسلمين جميعاً بحيث إذا قام به البعض سقط الإثم عن الباقين ، وإذا ترك الكل أثموا جميعاً ، فعلى أولياء الصبيان وأولياء الأمور خاصة وعلى المسلمين عامة تأديب أولادهم وأحفادهم وأولاد المسلمين وتربيتهم وتعليمهم القرآن الكريم ، إذ التعليم والتربية الدينية من أول الواجبات على الآباء ومتولي الأمور ، ومن أهم الخدمات الدينية والإنسانية ، ومن ضرورات الوظائف الإسلامية الاجتماعية ، بل إن تعليم القرآن وكذا تعلمه من أفضل القربات والعبادات إذا ابتُغي به وجه الله تعالى ومرضاته .

رزقناهم سراً وعلانية يرجون تجارة لن تبور)

عن ابن عمر رضي الله عنهما عن النبي ﷺ أنه قال: « لا حسد إلا في اثنتين: رجل آتاه الله القرآن، فهو يقوم به آناء الليل وآناء النهار ، ورجل آتاه الله مالاً ، فهو ينفقه آناء الليل وآناء النهار » رواه البخاري ومسلم .

وعن أبي أمامة رضي الله عنه قال: سمعت رسول الله ﷺ يقول : « اقرؤوا القرآن ، فإنه يأتي يوم القيامة شفيعاً لأصحابه » رواه مسلم

آداب قراءة القرآن ودراسته

أما آداب قراءة القرآن ودراسته فكثيرة :

— منها بعد أن آمن به، وعمل بأحكامه أن يحسن قراءته ودراسته ، ويجودها بأن يعطي كل حرف وكلمة حقها من المخارج والتشديدات والحركات والسكون ولا يجاوز حدودها بأن لا يبدل حرفاً بحرف ولا يشدد المخفف ، ولا يخفف المشدد، ولا يمد غير الممدود، ولا يبالغ في التخريج والتشديد والمد والإشباع حتى تتولد من الحركات الصرفة الحروف، ويخرج به عن حد الاعتدال واستقامة النظم المعتدل كما في « الإتقان »

سهلة إن شاء الله تعالى على الذين أنار الله بصائرهم بنور الإيمان والمعرفة والمحبة الإلهية

وأما التفسير وأنواعه وشروطه وشروط المفسرين وأقسامهم ، فمدونة معلومة أيضاً لا يسع مباحثها هـذا المختصر وبالله التوفيق .

تخصيص سورة لقمان بالتفسير

أما تخصيص سورة لقمان بالتفسير ، فلما فيها من الحقائق الإيمانية والإسلامية ، ومن الحكم والمواعظ الحسنة، ومن المقاصد العلية، والأخلاق الإسلامية، ومن محاسن الآداب والمكارم الإنسانية كما في بقية السور والآيات من القرآن الحكيم .

هذه السورة الجليلة أربع وثلاثون آية كلها مكية إلا آيتين أو ثلاثاً منها كما في البيضاوي وهي من قوله تعالى (ولو أن ما في الأرض من شجرة أقلام) إلى قوله تعالى: (خبير) أو غيره كما قيل .

وسميت هذه السورة الشريفة سورة لقمان لما فيها من قصته ومواعظه لابنه .

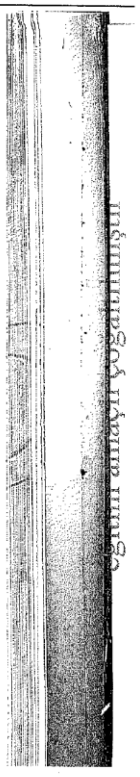

الحسنى وأرجاها وسيلة ومدداً ، إذ دلالتهما أظهر على الرحمة الإلهية الشاملة العامة والخاصة في مقام الامتنان والإحسان وسعة الكرم والجود والعفو ، وهما في التوسل والاستمداد أقرب الوسائل لرحمة الله وإحسانه والإنسان دائماً محتاج إلى الإحسان والمدد في شؤون حياته وبعد مماته، بل في نجاح كل آماله وأطواره فإذن : ابتداء سور القرآن وآياته الكريمة بهذه البسملة الشريفة والمفتاح المبارك عين الحكمة والبركة . ومن الأدب استفتاح باب التوفيق والهداية وقرع باب العفو والرحمة بها من أول الأمر .

(آلم) هذه حروف مقطعة كبقية أخواتها الموشح بها رأس عدد من سور القرآن الكريم وهي من الآيات

المتشابهات، بل هي من متشابه المتشابهات ولها معان قدسية ومرادات إلهية نؤمن بها لا نعلمها تفصيلاً بل ولا إجمالاً . والسلف الصالح من علماء الإسلام والمحققين لم يتكلموا عليها، ولم يؤولوها، بل فوضوا علمها والمراد بها إلى الله تعالى حيث قالوا : الله أعلم بمراده بها وهو الأسلم .

وأما المتأخرون من محققي أهل السنة والجماعة فأولوها بتأويلات مناسبات لمقاماتها كتأويلها بأسماء الله تعالى وأسماء النبي أو صفاتها وما شابهها لما خاض فيه أهل الأهواء الذين في قلوبهم زيغ من تأويلها بما يروج مذاهبهم المنحرفة وأغراضهم الزائفة، على أن تأويلات محققي أهل السنة والجماعة مجرد توجيهات وتأويلات مناسبة حسب المقام والحال وغاية الباب أن تلك الحروف

المفلحون) الفائزون برضوانه وجنته خاصة دون المسيئين

والمعنى : أيها المخاطبون ! آيات هذه السورة آيات كتاب حكيم وهو القرآن المبين ، وهي وسائل هداية كاملة للمؤمنين المحسنين توصلهم إلى الرشد والسداد ، ومعالم رحمة تخرجهم من ظلمات الكفر وضلال الجهل والسفاهة، وتنجيهم من خزي الدنيا وعذاب الآخرة، إذ الموقنون العاملون المؤتمرون بهذه الآيات السبحانية والأوامر الإلهية ، المهتدون بها حق الهداية ، المفلحون الفائزون بالحسنى حسب الحقيقة والعاقبة، إنما هم المؤمنون المخلصون المحسنون، وأما المسيئون الضالون فهم يستحقون الإساءة والخيبة والعقاب، فما كان الله ليظلمهم ولكن كانوا أنفسهم يظلمون ، إنهم ساء ما كانوا يعملون، وفي الآخرة

هم الأخسرون، وقيل للظالمين ذوقوا ما كنتم تكسبون.

الإحسان مطلقاً : هو فعل ما يمدح عليه فاعله، وتميل إليه القلوب السليمة ، وتستحسنه العقول المستقيمة كما هو الإتقان والإحكام ، وأما الإحسان المذكور المبين في هذه الآية الكريمة، فإنما هو الإتقان والإخلاص في عبادة الله تعالى ، وامتثال أوامره، والإيمان واليقين باليوم الآخر وما يليها من الحقائق الإيمانية ، إذ بين سبحانه وتعالى المحسنين بكونهم مقيمين الصلاة، ومؤتين الزكاة، وموقنين بالآخرة كما سبقت الإشارة إليه .

وفي الحديث الذي رواه البخاري ومسلم وأصحاب السنن : سئل النبي ﷺ عن الإحسان كما سئل عن الإيمان والإسلام. فقال : « الإحسان أن تعبد الله كأنك

الإيمانية وبعض الأركان الإسلامية إلى أن المهتدين المحسنين المفلحين حقيقة إنما هم الذين جمعوا بين التصديق القلبي الجازم اليقيني ، وبين الإطاعة والتسليم الظاهري الفعلي الذي يكون عبارة عن عرض العبودية بين يدي ربهم بأبدانهم ، والإحسان إلى خلقه بأموالهم وأن الهداية والفلاح بإخلاص العبودية وإحسانها بالقلب والبدن والمال ، لا بفعل البعض وترك البعض الآخر إن أنعم عليه بالكل ، لأن الإنسان إنما يعيش عيشة سعيدة بالقلب والبدن والمال ، وأن العبودية الكاملة المثمرة بالإيمان والإسلام والإحسان جميعاً ، وأن التقوى والخشية والمحبة الإلهية وما يليها من محاسن الآداب والأخلاق والأحوال هي من لوازم الإحسان وخواصه وجزئياته.

والديانة الكاملة مراتب : إيمان وإسلام وإحسان وقد سئل الرسول ﷺ كما سبق عن الإيمان ، ثم عن الإسلام ، ثم عن الإحسان . والتقوى وكذا الإخلاص وما يليها مندرج في الإحسان ، إذ الإحسان حقيقة : كمال الإخلاص والتقوى ، وقوله تعالى : (إن أكرمكم عند الله أتقاكم) أي : أكملكم وأحسنكم تقوى . والله أعلم وبالجملة : (إن الله مع الذين اتقوا والذين هم محسنون).

(وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّخِذَهَا هُزُوًا أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ) .

(ومن الناس) كالنضر بن الحارث المعروف وأمثاله من ملاحدة ومنافقي هذا الزمان (من يشتري) ويستبدل بالحديث النافع ، بل الواجب الضروري من

في الحياة الدنيا ، وله في الآخرة عذاب شديد ، إذ (كل نفس بما كسبت رهينة إلا أصحاب اليمين في جنات يتساءلون عن المجرمين ما سلككم في سقر ؟ قالوا : لم نك من المصلين ، ولم نك نطعم المسكين ، وكنا نخوض مع الخائضين ، وكنا نكذب بيوم الدين حتى أتانا اليقين).

وتفيد الآية الكريمة أن الاشتغال باللهو والباطل والأكاذيب التاريخية واختراع الأفكار الفاسدة والعقائد الزائفة والنفاق والسفسطة ، وبثها بين الناس إفساد لعقائدهم وأخلاقهم وآدابهم ، وإخلال بالحق وجناية على دين الله وشريعته ، وعبث بسعادة المجتمع ، وسد بين الحق والخلق كما يفعله اليوم كثير من المنافقين المفسدين المضلين المدعين المدنية الكاذبة الفاسقة ، بل الكافرة والعياذ

بالله ، وسيعلم الذين ظلموا أي منقلب ينقلبون .

(وَإِذَا تُتْلَى عَلَيْهِ آيَاتُنَا وَلَّى مُسْتَكْبِرًا كَأَنْ لَمْ يَسْمَعْهَا كَأَنَّ فِي أُذُنَيْهِ وَقْرًا فَبَشِّرْهُ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ).

(وإذا تتلى عليه) أي : على ذلك المشتري لهو الحديث المفسد بياطله (آياتنا) من القرآن الحكيم (ولى مستكبراً) أي : أعرض عنها كبراً وتيهاً (كأن لم يسمعها) شأن من لم يسمع (كأن في أذنيه وقراً) ثقلاً بل صمماً (فبشره) تهكماً وتهديداً (بعذاب أليم) مؤلم شديد .

والمعنى : إذا قرئت آيات الكتاب الحكيم على المفسد المذكور مشتري الضلالات واللهو ، ناشر الأراجيف ، مخترع السفسطة والفلسفة المضلة والمفاسد أعرض وأدبر عنها تكبراً وعناداً بحيث يخيّل من شدة

بعد الموت، والحشر بجزم وإذعان (وعملوا الصالحات) أي: امتثلوا الأوامر الإلهية والفرائض الإسلامية، واجتنبوا الفواحش والنواهي قولاً وفعلاً (لهم جنات النعيم) أي نعيم الرضوان والجنان والخلود في دار القرار والسلام.

والمعنى ان الذين آمنوا وصدقوا بالله وملائكته وكتبه ورسله واليوم الآخر وبالقدر خيره وشره والبعث بعد الموت، بل بكل ما علم من الدين بالضرورة والبداهة والإجماع إيماناً وتصديقاً وإذعاناً صحيحاً اختيارياً سليماً وعملوا الصالحات، والقربات من الصلاة والزكاة والصوم والحج والجهاد ولا سيما إذا وجبا وأمكنا ومن التقوى والإخلاص والإحسان، واجتنبوا المناهي والمنكرات من الكفر والفسق والعصيان فعلاً وقولاً وقلباً وتسليماً

وتخلقوا بمكارم الأخلاق، ومحاسن الآداب، وعاملوا الخلق بالحسنى، فلهم السعادة الأبدية، والنعيم الخالد في جنات النعيم، ولهم الفوز العظيم — الرضوان — في جنات الرحمن.

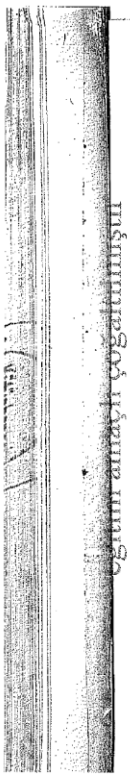
قال الله تعالى (إن أصحاب الجنة اليوم في شغل فاكهون هم وأزواجهم في ظلال على الأرائك متكئون لهم فيها فاكهة ولهم ما يدعون سلام قولاً من رب رحيم...) (خَالِدِينَ فِيهَا وَعْدَ اللهِ حَقًّا وَهُوَ العَزِيزُ الحَكِيمُ).

(خالدين فيها) فائزين بالخلود في جنات النعيم (وعد الله حقاً) أي: وعد الله عباده الذين آمنوا وعملوا الصالحات بنعيم الجنات والخلود فيها متنعمين بما فيها، بل وما فوقها من رؤية الله ورضوانه وعداً صادقاً (وهو العزيز) الغالب في كل أمره، المقتدر في إنفاذ وعده ومراداته

الأشجار والنباتات (كريم) بهيج حسن المنظر، وحسن الطعم والغذاء.

والمعنى: خلق الله القدير السموات السبع أجراماً علوية، وأمسكها في الهواء بغير سناد ودعائم محسوسات بحيث تبصرونها، والأجرام من شأنها وخصائصها أن لا تثبت ولا تمسك في الهواء والجو الفارغ الأبعاد. وذلك من دلائل كمال قدرته، وبدائع حكمته، ولطائف تصرفاته السبحانية في مصنوعاته العجيبة، وأثبت الأرض بجبال راسخات بعدما خلقها وبسطها، لئلا تتزلزل أو تتحرك أو تضطرب بكم، فتخل بقراركم وحياتكم رحمة بكم ونعمة عليكم، ومن تمام رحمته وإنعامه عليكم خلق الحيوانات ذوات الأرواح، وبثها على وجه الأرض

منتشرة في الأماكن كلها لرزقكم وعيشكم، ويقول تبارك وتعالى من محض فضلنا وإحساننا إليكم ورحمتنا بكم قد أنزلنا من السماء مطراً فأحيينا به الأرض بعد موتها وجدبها، وأنبتنا به فيها وعلى وجهها كل صنف ونوع من الأشجار ذوات الظلال والأوراق والثمار، ومن النباتات ذوات الحبوب والأكمام والطيب غذاء ومتاعاً لكم ولأنعامكم وزينة لأرضكم وتتميماً لحياتكم ومنافعكم كما خلقنا كل صنف ونوع من الحيوانات وما يليها من ذوي الأرواح والحياة وبثثناها على وجهها تكميلاً لأرزاقكم (أولم يروا أنا خلقنا لهم مما عملت أيدينا أنعاماً فهم لها مالكون. وذللناها لهم فمنها ركوبهم ومنها يأكلون. ولهم فيها منافع ومشارب أفلا يشكرون) أفلا تدل

المشركون الظالمون مثالاً واحداً مما خلقته آلهتكم التي تعبدونها من دون الله ، وتعتقدون بل تزعمون قدرتهم على الإيجاد والإعدام والتأثير والتصرف في الغيب زوراً وافتراء ، ويل ثم ويل لكم أيها الجاهلون الغافلون الظالمون بالإشراك والكفر والعصيان كيف تدعون آلهة دون الله ، وتعتقدون بل تأملون منها المدد والضر والنفع فهم مخلوقات عاجزون معرضون للأسقام والهرم والزوال والموت أمثالكم أو جامدون ميتون صم بكم عمي فهم لا يعقلون ثم أضرب سبحانه وتعالى صفحاً من إلزامهم وإفحامهم المبرم ، فقرر التسجيل عليهم فسجل ضلالتهم الظاهرة وغباوتهم الحيوانية بقوله تعالى (بل الظالمون في ضلال مبين) مشيراً سبحانه وتعالى بوضع الظاهر العام موضع

المضمر المخاطب الخاص إلى أن الشرك ظلم ، بل ظلم عظيم وأن كل ظالم ضال ، وأن ضلالة الشرك والظلم ضلالة ظاهرة .

ومن المعلوم أن قوله تعالى (فأروني) إلزام وتبكيت للمشركين والمعتقدين التأثير من المخلوقات ، كذلك قوله تعالى (ماذا) توبيخ وتقريع لهم على سبيل الاستفهام الإنكاري .

ولا يخفى ما في هذه الآية الكريمة من نهاية ذم الإشراك بالله ونسبة الخلق والتأثير إلى الأصنام والأسباب العادية من طبائع الأشياء والكهان والقبور والتمائم وما في معناها ، فسبحان الله عما يشركون وسحقاً لهم فهل من خالق غير الله أفلا يعقلون .

(وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنِ اشْكُرْ لِلَّهِ

والشكر ومحمود بلسان المؤمنين والملائكة ، بل بلسان حال الكائنات وفطرة كل مخلوق وإن لم يحمده لسان الكافرين به والكاتمين لنعمه .

والمعنى : إنا من محض فضلنا وإحساننا أعطينا لقمان استعداد الحكمة والمواعظ الحسنة والعلم والديانة الكاملة والبصيرة القلبية الناقدة ، وإصابة القول ، وحسن الفعال وكمال النفس وجمال الأدب والأخلاق . ومن حكمه ومواعظه الحسنة مواعظه لابنه التي قصها الله تعالى في هذه السورة القرآنية الجليلة ، ومن يؤت الحكمة فقد أوتي خيراً كثيراً — وألهمناه الشكر عليها ، والشكر للمنعم واجب على المنعم عليه شرعاً وعقلاً وزيادة في النعمة ونفعه عائد على نفس الشاكر ، فمن أدى شكر ما أنعم

عليه فقد أدى واجبه واستحق زيادة النعمة كرماً من المنعم ، وصار مظهر حسن الثناء من الناس ، وحسن المثوبة عند الله ، ومن كفر بالله ونعمه ولم يشكره ، فقد استحق الخزي في الحياة الدنيا والعذاب في الآخرة لكفره وكفرانه مع أنه تعالى غني عن عبادة العابدين وغني عن شكر الشاكرين ، بل غني عن العالمين جميعاً ، لا يزيد شكر الشاكر في ملكه شيئاً ، ولا ينقص كفر الكافر وغفلة الغافل عنه ، ومن سعة كرمه ورحمته شيئاً ، محمود في صنعه ، حقيق بالحمد والثناء الجميل بكماله وجماله الذاتيين كيف (وإن من شيء إلا يسبح بحمده) بلسان الحال والقال ، وهو يرزق الشاكرين والكافرين جميعاً في الدنيا فيجزي الشاكر بفضله ، ويعذب الكافر بعدله في الآخرة

الذليل، المحكوم عليه بالزوال والفناء إلى مرتبة المعبود الكريم القدير المطلق الحي القيوم الأحد الصمد الذي لم يلد ولم يولد ولم يكن له كفواً أحد ، تعالى الله عما يشركون ، وتقدس عما يقول الظالمون .

وكما أن التوحيد أساس الفضائل كلها، وأن الإيمان المقبول مطلقاً أساس الأعمال الصالحة ، وأول شرط معتبر في الديانة الإسلامية ، وآخر شرط في ختام الحياة مسبب للسعادة الأبدية . فكذلك الشرك والكفر إثم عظيم، بل هو أعظم المعاصي والجرائم ، وأكبر الكبائر والفواحش ، ولا يخفى أن سوق الآية في وعظ لقمان لابنه وتحذيره عن الشرك والكفر يشير بل يقرر أن تعليم التوحيد وما يليه من أركان الإيمان والإسلام للأولاد

والأحفاد وتربيتهم ونهيهم عن الشرك والفساد من الحكمة ومن محاسن الآداب ، بل مما يجب على الآباء والمربين . وأنه أول مراتب التربية والتعليم الديني للأولاد والأحفاد المميزين . فإن أهمل الآباء والمربون هذه الوجيبة وتلك الوظيفة كما في زماننا هذا، رجع عليهم وبال فسادهم وإفساداتهم في الدنيا وفي الآخرة، وصاروا من الأخسرين الذين ضل سعيهم في الحياة الدنيا وهم يحسبون أنهم يحسنون صنعاً كما نرى هذه الحال في هذه الأيام وهي مصيبة أصابت المسلمين اليوم وإنا لله وإنا إليه راجعون .

(وَوَصَّيْنَا الإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلَى وَهْنٍ وَفِصَالُهُ فِي عَامَيْنِ أَنِ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ إِلَيَّ الْمَصِيرُ) .

(ووصينا الإنسان بوالديه) أي : أمرناه ببرهما

كلاً منهم بما يستحق : أجازي الوالدين بالإحسان والمكافآت بسبب إشفاقهما وإحسانهما إلى ولدهما وتحملهما أعباء تربيته وسلامته وإطاعته لي ، وأجازي الولد المحسن البار بوالديه بعد شكره وعبوديته لله بالإيمان والإخلاص جزاء وفاقاً فضلاً وإحساناً، لأني بعبادي رؤوف رحيم وأني ذو فضل عظيم، ربنا اغفر لي ولوالديَّ وللمؤمنين يوم يقوم الحساب ، وارحمهما كما ربياني صغيراً ، وأنت الغفور الرحيم .

واعلم أن الأمر في هذه الآية الكريمة بالشكر والعبودية لله والإحسان إلى الوالدين كما يدل على لزوم الشكر والخضوع لله تعالى فكذلك يدل على وجوب البر والإحسان إلى الوالدين على كل ولد عاقل بالغ

بما قدر عليه بعد إيفاء طاعة الله ورسوله وأداء واجب شكر الله ، عن أبي هريرة رضي الله عنه قال : جاء رجل إلى رسول الله ﷺ ، فقال : يارسول الله : من أحق الناس بحسن صحابتي؟ قال : «أمك» قال : ثم من؟ قال: « أمك » ، قال: ثم من؟ قال: « أمك » ، قال ثم من؟ قال : « أبوك » رواه البخاري ومسلم

(وَإِنْ جَاهَدَاكَ عَلَى أَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبْهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا وَاتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ أَنَابَ إِلَيَّ ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ) .

(وإن جاهداك) واجتهدا وبذلا جهدهما فيك (على أن تشرك بي) أي: على أن تجعل لي (ما) أي: شريكا وندا إلهاً معبوداً (ليس لك به) بوجوده واستحقاقه

بالأنبياء وأتقياء أممهم الذين أنابوا إلي بكمال التوحيد والإيمان واليقين، وبتمام الإخلاص والإحسان والتسليم ثم إذا رجعتم إلي في الآخرة - وإلي رجوعكم لامحالة - فهنالك أجازي كلاً منكم على وفق عمله في الدنيا - المحسن بالإحسان والمسيء بالإساءة إنه جزاء الإحسان الإحسان وجزاء سيئة سيئة مثلها . واعلم أن هاتين الآيتين وقعتا معترضتين بين وصايا لقمان لابنه تذكيراً وتنبيها على أن الوالدين إنما يستحقان الإطاعة والإحسان من الأولاد بعد إطاعة الله ورسوله إذا كانا مؤمنين وأمرا بالمعروف وأما إذا كانا مشركين وأمرا الولد بالكفر والإشراك والإضلال، فلايجوز إطاعة أمرهما وتقليدهما في الشرك والضلالة، بل إنما عليه حينئذ المصاحبة المعروفة معهما في

الدنيا فقط كما في البيضاوي.

(يَابُنَيَّ إِنَّهَا إِنْ تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ أَوْ فِي السَّمَوَاتِ أَوْ فِي الأَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللهُ إِنَّ اللهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ)

(يابني إنها) أي: الخصلة الحسنة أو السيئة المفهومة من سياق الكلام بقرينة المقام (إن تك) تلك الخصلة المذكورة . (مثقال حبة من خردل) أي مقدار حبة خردل في الحجم والثقل (فتكن في صخرة) أي ولو في جوف حجر (أو في السموات) العلى والطبقات القصوى من الأفلاك (أو في الأرض) أي في أعمق وأخفى وأبعد مكان منها (يأت بها الله) يثبت ويحضرها على رؤوس الأشهاد يحاسب عليها فاعلها فيجازى بها، إن خيراً فبخير، وإن شراً فبشر

الإنسان بل هو معه ومع كل شيء معية علم وخبرة وأقرب إليه من روحه حيث كان وكيف كان العمل ، ومطلع على ما في ضميره وسره إذ لا يعزب عنه مثقال ذرة من أعماله وأغراضه ، فسيظهر ما في الضمائر يوم تبلى السرائر ، فيغفر لمن يشاء ويعذب من يشاء (بل الذين كفروا في تكذيب والله من ورائهم محيط) .

(يَابُنَيَّ أَقِمِ الصَّلاَةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَاصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الأُمُورِ) .

(يابني أقم الصلاة) أي: أدها بالإخلاص والخشوع والحضور ، وداوم عليها في أوقاتها مراعياً أركانها وآدابها (وأمر) وانصح (بالمعروف) المستحسن شرعاً وعقلاً ترغيباً وتكميلاً لغيرك (وانه) أي وازجر وحذر (عن

المنكر) المستهجن القبيح في الشرع وفي العقل السليم (واصبر على ما أصابك) من أذى الجاهلين الظالمين بسبب أمرك بالمعروف ونهيك عن المنكر ، ولا تقابلهم بالسيء إن أمكنك الصبر والتحمل (إن ذلك) المذكور من إقامة الصلاة كاملة الأركان والآداب ومن الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر والصبر على أذى الخلق (من عزم الأمور) أي: معزوماتها التي أوجبها الله تعالى على عباده وصاوت شعاراً وخلقاً لأولي العزائم من الأنبياء وأتباعهم الأخيار .

والمعنى عليك أيها الولد بعد الإيمان بوحدانية الله وقدرته وعلمه وحكمته ، بل بجميع أوصافه الكمالية وأسمائه الحسنى وملائكته وكتبه ورسله واليوم الآخر وبالقدر

تمش في الأرض مرحاً) متبختراً بطراً فرحاً (إن الله لا يحب) بل يعذب (كل مختال) خداع للناس (فخور) مباهٍ بما عنده متطاول به على الناس .

والمعنى : لا تتوجه للناس بشق وجهك تكبراً وإعراضاً، ولا تلو بعنقك كالبعير الذي أصابه الصعر، ولا تمش في أرض الله متبختراً معجباً بنفسك مشية المتكبرين الجبارين (إنك لن تخرق الأرض ولن تبلغ الجبال طولاً) إن الله تعالى يبغض المتكبرين المتبخترين ولا يحب المختالين الخادعين المباهين المتطاولين على الناس بما أنعم الله به عليهم ، بل يخزيهم بتلك الأخلاق السيئة والأفعال الخبيثة في الدنيا ويعذب في الآخرة إن مات والحالة هذه . ففي هذه الآية الكريمة ذم ونهي شديد

عن التكبر والإعجاب بالنفس والرأي وعن التبختر في المشي والتفاخر بالأموال والأولاد والمناصب والتطاول بها على الناس لأنها من أخلاق الجبابرة والظلمة لا يليق شيء منها بالمؤمن ، ولا ينبغي لها أن تجتمع مع الإيمان والإسلام .

والنظر بشق الوجه والمشي بالتعاظم والإعجاب بالرأي والتفاخر بالأموال والأولاد والمناصب من عادات الكفار وأخلاقهم الفاسدة ومن مرض مقلديهم المفسدين المنافقين من فساق المسلمين وعصاتهم المدعين الاسلام زوراً والمدنية الكاذبة الفاسقة والصعر : داء يصيب البعير فيلوي عنقه . (ولا تحسبن الله غافلاً عما يعمل الظالمون إنما يؤخرهم ليوم تشخص فيه الأبصار مهطعين مقنعي رؤوسهم) . (وهو القاهر فوق عباده) (يغفر

الآداب من التربية الدينية الإنسانية والأخلاق الإسلامية السامية كالاعتدال والاقتصاد والحياء والأدب والسكينة والوقار وما يليها من المحاسن الإنسانية والأدبية في المشي والتكلم والأفعال والأقوال والحركات والسكنات كلها . والفضل بيد الله يؤتيه من يشاء .

(أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الأَرْضِ وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُجَادِلُ فِي اللهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلاَ هُدًى وَلاَ كِتَابٍ مُنِيرٍ) .

(ألم تروا أن الله سخر لكم) ومكنكم من الانتفاع بـ (ما في السموات) من الشمس والقمر والنجوم والمطر وما يليها (و) أمدكم بـ (ما في الأرض) من المعادن والحيوانات والنباتات والماء، بل بكل ما فيها (وأسبغ)

أي أتم وأوفر (عليكم نعمه) من المذكورات وغيرها (ظاهرة وباطنة) محسوسة ومعقولة دنيوية وأخروية ما تعلمون منها وما لا تعلمون (ومن الناس من يجادل) يخاصم بعناد (في الله) في توحيده وصفاته وشؤونه ومقاديره (بغير علم) كاشف لحقيقة الحال (ولا هدى) إلاهي (ولا كتاب) سماوي منزل من عند الله تعالى (منير) مضيء للعقول المستقيمة والقلوب السليمة وهاد إلى الحق ، بل يجادل ويخاصم بمجرد عقله الفاسد والتقليد الأعمى لقادة الضلالة .

والمعنى: أيها الجاهلون الغافلون ألم تكن لكم أبصار تنظرون بها إلى السموات العلى فتبصرونها كيف زينها فاطرها الحكيم بنجوم ومصابيح، وسخر لكم ما فيها من

مبين كالقرآن الكريم ومن التوبيخ والإنكار على الغافلين الجاهلين المجادلين المفسدين على سبيل الاستفهام الإنكاري .

(وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا . أَوَلَوْ كَانَ الشَّيْطَانُ يَدْعُوهُمْ إِلَى عَذَابِ السَّعِيرِ) .

(وإذا قيل) أي للمشركين المجادلين بغير علم المقلدين لآبائهم الضالين المضلين (اتبعوا ما أنزل الله) من عنده تعالى بالوحي كالقرآن ذي الذكر الحكيم (قالوا) من شكيمة طباعهم ومرض قلوبهم (بل نتبع ماوجدنا عليه آباءنا) من أساطير الأولين بل تقليداً أعمى لهم وحمية جاهلية (أ) يليق هذا التقليد الأعمى وهـــذة الحمية

الجاهلية بذوي عقول (ولو كان الشيطان) الموسوس المغوي المضل لهم ولآبائهم (يدعوهم) ويسوقهم وآباءهم (إلى عذاب السعير) إلى الكفر والشرك واتباع المضلين المفضي إلى جهنم ذات نار ولهب جزاء وفاقاً .

والمعنى : إذا قيل للمشركين والمنافقين آمنوا بالله وحده وصدقوا بآياته ورسله وامتثلوا أحكام الكتاب المنزل من عند الله، واجتنبوا عما نهى الله تعالى عنه قالوا عناداً وحمية جاهلية بلا علم ودليل مستند إلى الوحي والرسالة نقتدي بآبائنا وأسلافنا في معتقداتهم وعاداتهم تقليداً لهم تباً لقوم جاهلين أيتبعون آباءهم الضالين المضلين الذين دعاهم الشيطان وساقهم إلى ما يوجب نار الجحيم ذات اللهب وما هذا إلا حماقة وضلال مبين وعمى وخسران.

والمعنى: من يؤمن منكم بالله ويستسلم لأوامره ونواهيه ويسلم زمام أمره إليه، ويخلص له في عبوديته ويجد في طاعته تعالى متقناً بالإيمان والإذعان والإخلاص والخضوع والخشوع وبكمال الأدب والتسليمة الخالصة فقد اعتصم بحبل الله المتين، وأخذ بأوثق العرى، وتمسك بأحكم السناد وإلى الله تعالى وحده وبتقديره وإرادته ومشيئته وقضائه تصير عاقبة كل أمر، وإليه ترجع الأمور فهنالك يجازي المحسنين المتقنين في الإيمان والإسلام بالكرم والإحسان ، ويعامل المسيئين المعرضين عن الحق والهداية بالمقت والحرمان ، إن الله تعالى لا يضيع عمل عامل ولا يضيع أجر المحسنين .

تقرر الآية الكريمة ألا ملجأ إلا إلى الله، ولا نجاة إلا

بالاعتصام بكتاب الله وسنة رسوله، وبالإقبال على طاعة الله وبالإخلاص التام (فمن كان يرجو لقاء ربه فليعمل عملاً صالحاً ولا يشرك بعبادة ربه أحداً)

(وَمَنْ كَفَرَ فَلَا يَحْزُنْكَ كُفْرُهُ إِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ فَنُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا إِنَّ اللهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ)

(ومن كفر) أي لم يسلم وجهه إلى الله ولم يستسلم لأوامره (فلا يحزنك) ولا يجعلك محزوناً (كفره) به تعالى وضلالته، إذ لا يضرك كفره ، ولا يخلص هو منا (إلينا مرجعهم) أي رجوعهم جميعاً لا محالة (فننبئهم بما عملوا) أي نجزيهم ونريهم جزاء أعمالهم ثم نذيقهم عذاب الهون جزاءً بما كانوا يكفرون . (إن الله) اللطيف

واستمتعتم بها فذوقوا ما كنتم تعملون وما كنتم به تكذبون.

إن في هذه الآية الكريمة تسلية للنبي ﷺ والمؤمنين ووعيداً شديداً للكافرين وتسجيلاً عليهم بأنهم سيرجعون إلى الله يوم القيامة قطعاً ، وأن الله تعالى خبير بصير بأعمالهم عليم بما في صدورهم ، إنما يمهلهم ويمتعهم ليزدادوا إثماً ، ثم يذيقهم العذاب الأليم في الآخرة

(وَلَئِن سَأَلْتَهُم مَّنْ خَلَقَ السَّمَٰوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ).

(ولئن سألتهم) أي المشركين بل الكافرين جميعاً (من خلق السموات والأرض) فطرها وأبدعها من العدم (ليقولن الله) مضطرين إلى الإعتراف لوضوح الدلائل عليه، أو لعدم إمكان إسناد الخلق إلى غيره تعالى (قل

الحمد لله) أي : احمد الله الذي ألزمهم بالحجة وألجأهم الى الاعتراف بالحق (بل أكثرهم لا يعلمون) ولا يشعرون بإلزامهم هذا ووجوب الحجة عليهم .

والمعنى : إذا سألت الكافرين والمشركين بل الملحدين أيضاً من خلق السموات والأرض وأبدعها على هذا النظام المشهود المتقن وما فيها من البدائع والمصنوعات الخارقة اضطروا إلى الاعتراف بأنها خلق الله خاصة لما يدل عليه من الدلائل الأفقية والنفسية وكثرة البراهين النقلية من الأنبياء والأصفياء من الخلق . احمد الله الذي بصرك الحق وهداك أيها الرسول وألزم الكافرين والمنافقين وألجأهم إلى الإعتراف بالحق وأقام عليهم وهم لا يشعرون. ولله الحجة البالغة ، والكافرون هم الظالمون ، يخادعون

الله والذين آمنوا وما يخدعون إلا أنفسهم ولكن لا يشعرون .

(لِلَّهِ مَا فِي السَّمَٰوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ)

(لله ما في السموات والأرض) خلقاً وملكاً وتصرفاً حقيقياً ومنة خاصة ، فهو يستحق العبادة والحمد وحده (إن الله) القدير على كل شيء (هو الغني) بذاته عن العالمين الذي يحتاج اليه كل ماسواه (الحميد) الحقيق بالحمد ، المحمود بلسان من في السموات وأكثر من في الأرض ، بل بلسان حال الكائنات بأسرها .

والمعنى : إن خلق السموات والأرض وما فيها وملكها والتصرف فيها فيها بالإيجاد والإعدام والإعطاء

والمنع والإعزاز والإذلال لله تعالى وحده، إذ بيده الملك والملكوت وما من نعمة في الأرض ولا في السماء إلا وهو من آثار رحمته الواسعة، وفضله العميم، وهو الحقيق المستحق وحده للعبادة والحمد والثناء الجميل المحمود بلسان فطرة الخلق وحاله وبألسنة الملائكة والمؤمنين قالاً وحالاً وإن لم يحمده الكافرون والغافلون بلسان قالهم ، مع أنه تعالى غني بذاته وصفاته وكماله عن العالمين وحمدهم، لأنه تبارك وتعالى حميد مجيد وإن لم يحمده أحد .

(وَلَوْ أَنَّمَا فِي الْأَرْضِ مِن شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِن بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَّا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ)

(ولو أن) جميع (ما في الأرض من شجرة أقلام)

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

جعلت أقلاماً وكتب بها خلق الله (والبحر) المحيط (يمده) يكون مداداً (من بعده سبعة أبحر) متفرقة في الأرض، أي، من بعد صيرورة ماء الأبحر السبعة مع ماء البحر المحيط مداداً وكتبت الملائكة والإنس والجن بتلك الأقلام والمداد كلمات الله تعالى (ما نفدت) وما انتهت (كلمات الله) كلامه الأزلي إذ لا نهاية لكلمات الله (إن الله عزيز) غالب على كل شيء لا يعجزه شيء (حكيم) لا يفعل شيئاً إلا وفيه الحكمة والمصلحة والعاقبة الحسنة.

والمعنى : لو جعلت الأشجار التي في الأرض أقلاماً وصار ماء البحار كلهـــا مداداً ،وكتب بها خلق الله من الملائكة والإنس والجن بل الخلق كلهم كلمات الله القديم المقدس ما نفدت ولا انتهت لأنها من صفاته تعالى ،

وصفاته تعالى ليس لها انتهاء كيف وهو العزيز الحكيم الذي قدرته وعلمه وحكمته أحاطت بكل شيء وهو مالك الملك ،يؤتي الملك من يشاء، وينزعه ممن يشاء ، يعز من يشاء، ويذل من يشاء بيده الخير،وهو على كل شيء قدير.

قيل: نزلت هذه الآية الكريمة جواباً ورداً على اليهود الذين سألوا رسول الله ﷺ عن قوله تعالى (وما أوتيتم من العلم إلا قليلاً) كيف تدعي هذا وقد أنزلت علينا التوراة وفيها علم كل شيء كما في البيضاوي ، نعم هذه الآية الجليلة تنبيه للغافلين المغرورين، بل تقريع وتسفيه للمنافقين والمنكرين جميعاً لا سيما مدعي المدنية الكاذبة اليوم الذين يظنون بل،يدعون الكمال والانتهاء في علم الأديان والأبدان والألوان وكشف حقائقها وأسرارها

وهم بحقائقها جاهلون ، وعن أكثر أسرارها وحكمهـــا محجوبون ، بل غاية سعيهم ونهاية أكثر علومهم نظريات ظنية وتجارب وتخمينات وقياسات ناقصات أو فاسدات وخرافات وأماني بها يحلمون ، وسيخجلون مما يدعون ويندمون على ما يفعلون (وسيعـــلم الذين ظلموا أي منقلب ينقلبون) .

تقرر الآية الكريمة أن معلومات الله تعالى ومقدوراته لا تنتهي بالتكلم والتصرف فيها ، ولا ينحصر فيما نزلت من الصحف والكتب السماوية ، قال الله تعالى (قل لو كان البحر مداداً لكلمات ربي لنفد البحر قبل أن تنفد كلمات ربي ولو جئنا بمثله مددا)

(مَا خَلْقُكُمْ وَلَا بَعْثُكُمْ إِلَّا كَنَفْسٍ وَاحِدَةٍ

إِنَّ اللهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ)

(ما خلقكم) ولا إيجادكم جميعاً من العدم (ولا بعثكم) إحياؤكم ثانية بعد الموت وحشركم للحساب (إلا كنفس واحدة) كسهولة إيجاد فرد منكم وإحيائه بعد موته ، إن خلق ذرة من الكائنات كلها بالنسبة إلى القدرة الإلهية غير المتناهية سواء ، وإن القـادر على الإيجاد من العدم المحض قادر على الإحياء بعد الموت بلا شبهة ولا كلفة (إن الله) القدير العليم والفاطر الحكيم (سميع) يسمع مقالاتكم (بصير) يرى كل أفعالكم وأحوالكم .

والمعنى : لا تعجبوا ولا تستبعدوا بدائع خلقي وصنعي من خلق السماوات والأرض وما فيها وإحاطة علمي بها وقدرتي عليها وإسباغ نعمتي الظاهرة والباطنة

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

وخلقي وإيجادي لكم من العدم وإحيائكم بعد الموت وحشركم للحساب والمجازاة ، لأن خلقكم أولاً وإحياءكم بعد الموت ثانياً وكذا إيجاد كل شيء من المكونات لا يثقل علي ، بل يسهل كسهولة خلق أحد منكم وإحيائه بعد الموت والحشر ولا كلفة فيه أصلاً ، إذ الخلق والإحياء من آثار قدرة الله عز وجل غير متناهية الواحد والجميع والجزء والكل والصغير والكبير والخلق من العدم المحض والإحياء بعد الموت بالنسبة إلى القدرة الإلهية متساوية وإذا أراد أن يخلق شيئاً قال له: كن فيكون وانه تعالى سميع بصير يسمع كل إنكار وزور وافتراء منكم ويبصر كل عصيان وإضلال ولهو ولعب كما يسمع ويرى بل يقبل الأقوال الصادقة والأعمال الصالحة والكلمات الطيبة

ويجازيكم عليها كلا منكم على وفق عمله جزاءً وفاقاً .

(أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى وَأَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ)

(ألم تر أن الله) أولم تبصر الله القدير المطلق كيف (يولج الليل) يدخله (في النهار) ويزيد النهار (ويولج النهار في الليل) كذلك (وسخر الشمس والقمر) لكم لتنتفعوا بنورهما والحساب المرتب على سيرهما على نظام ومنوال منسق وبحرارة الشمس ونور القمر وما يليها من المنافع كل من هذين المصباحين المنيرين (يجري) في فلكه ومجراه المنتظم (إلى أجل مسمى) وقت ومنتهى معلوم (وان الله) العليم (بما تعملون خبير) بأعمالكم وأقوالكم.

والمعنى : ألم تبصر ياذا الشعور والبصر كيف يدخل الله تعالى القدير ويدرج الليل في النهار وينقص منه ويزيد في النهار ويدخل النهار في الليل وينقص منه فيزيد في الليل وكيف يعقب النهار الليل ويسلخ منه النهار . وكيف سخر وأجرى لكم الشمس والقمر دائبين لتعلموا عدد السنين والحساب وتتداركوا مصالح دينكم ودنياكم وتستعدوا لمعاشكم ومعادكم ولتستضيئوا وتستدفئوا بالشمس وتستنيروا بالقمر في السفر والحضر . كل منهما يسير ويدور في فلكه بانتظام وميزان واعتدال إلى وقت معلوم ذلك تقدير العزيز العليم . والله تعالى عليم خبير يعلم ما أنتم عليه من كفر وإيمان وشكر وكفران وإساءة وإحسان ما تسرون وما تعلنون وأسروا قولكم أو

اجهروا به إنه عليم بذات الصدور . إن الله تبارك وتعالى يمن على عباده بمن ونعم جليلة عميمة من تناوب الليل والنهار ، وتسخير الشمس والقمر وما يليها من آلائه التي لا تحصى . كيف وهو الجواد الكريم الرؤوف الرحيم العليم الحكيم ، وأكثر عباده في غفلة وغرور ونسيان بل في عصيان وكفران وطغيان إلا من هداهم الله تعالى وقليل ماهم وقليل من عباده الشكور .

(ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الْبَاطِلُ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ) .

(ذلك) المذكور في الآيات السابقة من بدائع صنعه (بأن الله هو الحق) بسبب أنه تعالى هو الحقيق بوجوب الوجود في ذاته واختصاصه بالخلق والإيجاد وتدبير

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

شؤون عباده (وأن ما يدعون من دونه) غيره تعالى من المعبودات الباطلة والأسباب العادية (الباطل) الزائل المعدوم في حد ذاته (وأن الله هو العلي) المتعالي المنزه عن الشريك والنظير (الكبير) العظيم القاهر فوق كل شيء الملك المتسلط على كل شيء خلقاً وملكاً وتصرفاً إحياءً وإماتة ورزقاً .

والمعنى : ذلك المذكور من تكوير الليل والنهار وتسخير الشمس والقمر ومن بدائع خلقه وآثار قدرته وإيجاده وإبداعه في الكون لا يستبعد ولا يستغرب لأنها آثار رحمة خلاق قدير فياض كريم جواد عظيم إذ هو الإله الحق الحقيق بالتفرد بخلق كل شيء وتكوينه والتصرف فيه وأن ما يدعوه المشركون الجاهلون

ويعتقدون منه التأثير ، بل الموت والحياة والنفع والضر بل يجعلونه نداً وشريكاً له تعالى من المعبودات الباطلة والأسباب العادية هو الباطل الزائل ، بل الموهوم المعدوم وأن الله الواحد الأحد الصمد هو الكبير المتعالي المنزه عن الشريك والنظير والمثال الجليل الرفيع الخالق البارىء المصور الذي لم يكن له شريك في ملكه ، ولم يكن له ولي من الذل ، إذ لا شريك له ولا ند وهو العلي العظيم .

تقرر الآية الكريمة أنه تعالى وحده هو الخالق المؤثر في الكون لا شريك له وأن الذي يدعوه المشركون ويستمد منه الجاهلون من دونه تعالى من الأصنام والأنداد والطبائع والأسباب والأهواء والأشخاص باطل عاجز ، بل ذائل ميت لا يملك لنفسه نفعاً ولا ضراً

فكيف يملك لغيره شيئاً تباً لهم كيف يدعون من دون الله ولهم أبصار وآذان وقلوب وفي الآفاق والأنفس دلائل وبراهين ، نعم لهم عيون لا يبصرون بها ، ولهم آذان لا يسمعون بها ، ولهم قلوب لا يعقلون بها ، كأنهم صم بكم عمي لا يفقهون .

(أَلَمْ تَرَ أَنَّ الْفُلْكَ تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِنِعْمَتِ اللَّهِ لِيُرِيَكُم مِّنْ آيَاتِهِ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ) .

(ألم تر) ياذا البصر (أن الفلك تجري في البحر) كيف تسير السفينة في لجه وتسبح على وجه مائه (بنعمة الله) وتوفيقه وإحسانه ورحمة لكم بخلق أسبابه (ليريكم) بمثل هذا الجري العجيب وأمثاله الغريبة (من آياته) أي

دلائل قدرته وآثار رحمته (إن في ذلك) المذكور من جري الفلك سالماً بعنايته تعالى وسائر خوارق الكون (لآيات) دلائل وعبراً (لكل صبار) ذي ثبات وتحمل للمشاق والتفكر في الدلائل الكونية (شكور) معترف بنعم الله وآلائه مؤد شكرها .

والمعنى : ألم تنظر أيها الإنسان بعين العبرة والانعاظ إلى السفن الجارية في موج البحر كيف تسبح على مائه بعناية الله ورحمته وإحسانه بخلق قابلية صنعها وإجرائها فيها وتسخير الرياح وما يليها من الأسباب والوسائل لكم ليمكنكم السياحة والتجارة وزيارة مختلف أقطار الأرض وليريكم بعض دلائل قدرته وآثار رحمته ونعمته ، لأن في ذلك التسخير والجري بالسلامة على البحر وتمكين

بآياتنا) إذلا ينكر توحيدنا وقدرتنا وإمدادنا لتخليصهم من هذا الغرق المذكور (إلا كل ختار) غدار ظلوم كفار (كفور) شديد الكفر والإنكار .

والمعنى : إذا سافر الكافرون والجاهلون الغافلون وساروا بالسفن الجارية في البحر، واشتدت بها الرياح، فعلاهم موج البحر كالسحاب المتراكم في جو الهواء والجبال المرفوعة عليهم الماثلة إلى السقوط دعوا الله مخلصين ، وتضرعوا إليه، والتجؤوا نحوه خاصة مخلصين الدعاء، والالتجاء إليه تعالى وحده لتجردهم حينئذ عن الأهواء الحيوانية والحمية الجاهلية والاعتقادات الباطلة وليأسهم عن مدد غيرهم، فلما نجاهم الله الرحيم بعباده وأنقذهم من الغرق بموج البحر، وأوصلهم إلى البر

سالمين وأمنهم من الخوف ثبت بعضهم على الإيمان والتسليم والإخلاص السابق الحاصل زمن الخوف والإشراف على الغرق ودام على الصراط السوي المعتدل ولكن كثيراً منهم بعدما نجوا بعنايتنا ورحمتنا جحدوا مددنا وتخليصنا لهم، وقدرتنا على كل شيء ، بل أنكروا آياتنا العظيمة ، ونعمنا الجليلة من خباثة طينتهم، وشكيمة طبيعتهم ، وتمادي ضلالهم وما ينكر ، ولا يكفر بآياتنا إلا كل غدار لئيم وكل كفار عنيد .

تقرر الآية الكريمة أن الإنسان ظلوم كفور بطغيان نفسه الأمارة بالسوء ، واستعلاء أهوائها الفاسدة ، إذ من عادته وديدنه إذا وقع في ضيق وضنك ويأس رجع إلى الله تعالى ودعاه مخلصاً من صميم وجدانه وأقر بالقدرة

الإنسان من الانتفاع بها ، وتمليك صنعها وإجرائها له دلائل ظاهرة باهرة وعبراً لمن يتفكر في الدلائل والآيات الكونية ويصبر على متاعب العبودية لله وعلى مرارة محن الدنيا والمصائب ويؤدي واجب الشكر عليه بخضوع وإخلاص وأدب إن في ذلك لذكرى لمن كان له قلب أو ألقى السمع وهو شهيد وفي هذه الآية الكريمة توبيخ للكافرين والغافلين وتقريع لهم على سبيل الاستفهام الإنكاري لعدم اعتبارهم واتعاظهم بهذه الآيات البينات وأمثالها وعدم شكرهم لله تعالى على نعمه الجليلة وإحسانه العميم وعدم صبرهم على أداء حقها ومشقة العبودية لمنعمها والتفكر في شؤونه ومصنوعاته وفي عظمته وصنعه العجيب .

(وَإِذَا غَشِيَهُمْ مَوْجٌ كَالظُّلَلِ دَعَوُا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ فَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا كُلُّ خَتَّارٍ كَفُورٍ).

(وإذا غشيهم) أي علاهم وغطاهم (موج) من ماء البحر (كالظلل) أي مثل السحاب المتراكم والجبال الشاهقة (دعوا الله مخلصين له الدين) الدعاء والعبودية الوجدانية لشدة خوفهم واحتياجهم لخلاصهم وزوال ما ينافي فطرتهم من الهوى والغفلة والتقليد الأعمى ويأسهم من إمداد غيرهم وإنقاذ الأنداد الباطلين (فلما نجاهم) الله تعالى من الغرق في موج البحر (إلى البر) وأوصلهم إلى ساحل السلامة (فمنهم) أي فبعض منهم (مقتصد) ومعتدل ثابت على هذا الإيمان والإخلاص (وما يجحد

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

بآياتنا) إذلا ينكر توحيدنا وقدرتنا وإمدادنا لتخليصهم من هذا الغرق المذكور (إلا كل ختار) غدار ظلوم كفار (كفور) شديد الكفر والإنكار .

والمعنى : إذا سافر الكافرون والجاهلون الغافلون وساروا بالسفن الجارية في البحر، واشتدت بها الرياح، فعلاهم موج البحر كالسحاب المتراكم في جو الهواء والجبال المرفوعة عليهم الماثلة إلى السقوط دعوا الله مخلصين ، وتضرعوا إليه، والتجؤوا نحوه خاصة مخلصين الدعاء، والالتجاء إليه تعالى وحده لتجردهم حينئذ عن الأهواء الحيوانية والحمية الجاهلية والاعتقادات الباطلة وليأسهم عن مدد غيره، فلما نجاهم الله الرحيم بعباده وأنقذهم من الغرق بموج البحر، وأوصلهم إلى البر

سالمين وأمنهم من الخوف ثبت بعضهم على الإيمان والتسليم والإخلاص السابق الحاصل زمن الخوف والإشراف على الغرق ودام على الصراط السوي المعتدل ولكن كثيراً منهم بعدما نجوا بعنايتنا ورحمتنا جحدوا مددنا وتخليصنا لهم، وقدرتنا على كل شيء ، بل أنكروا آياتنا العظيمة ، ونعمنا الجليلة من خباثة طينتهم، وشكيمة طبيعتهم ، وتمادي ضلالهم وما ينكر ، ولا يكفر بآياتنا إلا كل غدار لئيم وكل كفار عنيد .

تقرر الآية الكريمة أن الإنسان ظلوم كفور بطغيان نفسه الأمارة بالسوء ، واستعلاء أهوائها الفاسدة ، إذ من عادته وديدنه إذا وقع في ضيق وضنك ويأس رجع إلى الله تعالى ودعاه مخلصاً من صميم وجدانه وأقر بالقدرة

الإلهية والألوهية المطلقة فإذا نجا منها بعناية الله ورحمته غفل ونسي ما كان من قبل من خوف والتجاء إلى الله القدير، بل جحد وكفر بتوحيد الله وإمداده وقدرته إلا من هداه الله تعالى على الثبات والدوام على الإيمان والإسلام (إن الإنسان خلق هلوعاً إذا مسه الشر جزوعاً وإذا مسه الخير منوعاً) إلا الذين آمنوا وعملوا الصالحات ثم اتقوا وأحسنوا والله يحب المحسنين

(يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمْ وَاخْشَوْا يَوْمًا لَا يَجْزِي وَالِدٌ عَنْ وَلَدِهِ وَلَا مَوْلُودٌ هُوَ جَازٍ عَنْ وَالِدِهِ شَيْئًا إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَّكُمْ بِاللَّهِ الْغَرُورُ) .

(يا أيها الناس اتقوا ربكم) مقته وعذابه (واخشوا يوماً) أي من هول يوم وشدة لقائه وهو يوم الحساب والجزاء الذي (لا يجزي) ولا يحمل فيه (والد عن ولده) مع كمال شفقته عليه (ولا مولود هو جاز) حامل ودافع فيه مع شدة عنايته بأبيه (عن والده شيئاً) من الحساب والعذاب (إن وعد الله) بالثواب ووعيده بالعذاب (حق) ثابت لا يختلف فيه أحد وإن جاز عفوه في الوعيد (فلا تغرنكم الحياة الدنيا) أي لا تلهينكم زهرتها وزينتها المطغية ولا يفضلنكم متاعها الفاني (ولا يغرنكم بالله الغرور) ولا يغوينكم ولا يضلنكم الشيطان بسعة عفوا الله وكرمه وحلمه وإمهاله ، بأن يجرئكم على الإقدام على المعصية ويرجيكم التوبة إليه ومغفرته .

والمعنى : أيها الناس اجتنبوا المناهي والمعاصي التي يوجب ارتكابها نكال ربكم الذي ربا كم بنعم لا تحصى واخشوا هول يوم وشدة حسابه وعذابه هو يوم الحسرة والقيامة الذي لا يحمل ولا يقدر أن يدفع فيه والد مشفق مع وفور شفقته وكمال رأفته عن ولده الذي استحق العقاب ، ولا مولود بقادر لأن يدفع عن والده شيئاً في ذلك اليوم مع كمال اعتنائه بوالده إن في ذلك اليوم — يوم العرض والحساب — لا تزر وازرة وزر أخرى ، بل كل نفس رهينة بما كسبت ، وتجزى كل نفس بما عملت . وإن وعد الله الكريم عباده بالمغفرة والثواب وكذا وعيده بالحساب والعذاب يوم الجزاء حق ثابت لا يخالف ، لأنه تعـــالى لا يخلف الميعاد ، ولا تغترّوا

بدنياكم ومتاعها الفاني ولا تلهينكم زهرتها وزينتها المطغية وما هي إلا لهو ولعب وزينة وتفاخر بينكم وتكاثر في الأموال والأولاد ومتاع الغرور ، ولا يغرنكم الشيطان الغرور بكرم الله وسعة رحمته وعفوه والاتكال المجرد عن العمل والجهد والسعي بإمكاناته في سبيل عبوديته ومرضاته بواسطة نفوسكم الأمارة بالسوء وأهوائها المفسدة وآمالها الفانية الطويلة العريضة قال تعالى : (لا تلهكم أموالكم ولا أولادكم عن ذكر الله ومن يفعل ذلك فأولئك هم الخاسرون) في يوم لا ينفع فيه مال ولا بنون إلا من أتى الله بقلب سليم (يوم تجد كل نفس ما عملت من خير محضراً وما عملت من سوء تود لو أن بينها وبينه أمداً بعيداً) (يوم ينظر المرء ما قدمت يداه ويقول

الكافر يا ليتني كنت تراباً) .

لا يخفى ما في هذه الآية الكريمة الجليلة من التحذير والأمر بالتقوى مما يوجب عذاب الله وعقابه الأليم والخشية من قهره وغضبه على الكافرين والعاصين الغافلين عن يوم الحشر والجزاء الذي لا يجزي فيه أحد عن أحد ولو كانت بينهما أقرب الصلات كالوالد مع الولد والولد معه ، وما ربك بظلام للعبيد .

وفيها التحذير البليغ عن الاغترار بالدنيا ومتاعها الفاني وعن الاغترار بتسويل الشيطان والنفس الأمارة بالسوء .

وحاصل الأمر في هذه الآية الكريمة أنها تقرر أن الدنيا ومتاعها الفاني من النساء والبنين والقناطير المقنطرة من الذهب والفضة والخيل المسومة والأنعام والحرث وغيرها

تغر الإنسان وتلهيه كما أن الشيطان الموسوس يغره ويغويه ويضله عصمنا الله بعنايته من الافتتان بمظاهر الحياة الدنيا ومن شر النفس والشيطان . آمين .

(إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنَزِّلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَاذَا تَكْسِبُ غَداً وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ)

(إن الله عنده) خاصة (علم الساعة) أي وقت مجيئها (وينزل الغيث) يعلم هو تعالى وقت نزوله ومقداره ومكانه ونوعه خاصة دون غيره تعالى (ويعلم) هو لا غيره تعالى (ما في الأرحام) من كونه ذكراً أو أنثى ، تام الخلقة أو ناقصها وسائر الخصائص الفارقة ولا يطلع

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

عليه أحد (وماتدري نفس ماذا تكسب غدا) من عمل أو رزق (وماتدري نفس) أيضاً (بأي أرض) وأي مكان ووقت (تموت) إلا هو (إن الله عليم) أحاط علمه بهذه المغيبات وبكل شيء (خبير) يطلع على أسرارها وعلى سر كل شيء وعلى كل سر .

والمعنى : إن وقت قيام الساعة ووقت نزول المطر ومكانه ومقداره ونوعه وصفة ما في الأرحام من ذكر وأنثى تام الخلقة وناقصها وبياض الوجه والسواد وسائر الفوارق والخصائص السماوية والعضوية ، ومكسوب الغد جنسه وكميته وكيفيته ووقت مجيء الأجل ومكان الموت كلها أسرار خفية استأثر الله تعالى بعلمها لا يعلم حقائقها وكيفياتها ومقاديرها ونتائجها أحد إلا الله تعالى. وكل من ادعى علمها ومعرفة حقائقها رجع على عقبيه

وخجل بل ركب متن عمياء وخبط خبط عشواء ، والله عنده مفاتيح الغيب لا يعلمها إلا هو .

عن ابن عمر رضي الله تعالى عنهما أن رسول الله ﷺ قال : « مفاتيح الغيب خمس ثم قرأ : إن الله عنده علم الساعة وينزل الغيث ويعلم ما في الأرحام وما تدري نفس ماذا تكسب غداً وما تدري نفس بأي أرض تموت إن الله عليم خبير». رواه البخاري ومسلم .

فإن قيل : قد يحسب الحاسب أو المنجم ويحدد به وقت مجيء المطر كتحديد وقت كسوف الشمس وخسوف القمر ، فيتحقق في الجملة كما حددوعين؟ قلنا هذا بالتجارب والقياسات على ما سبق وتكرر في الزمان الغابر من قوانين الله الفطرية إذ بعض قوانين الله الفطرية يتكرر

ويتعاقب ويستمر على منوال واحد كتناوب الليل والنهار وتعاقب الفصول والمواسم ودور الأفلاك والشمس والقمر وقد يكون بالظن والتخمين بالأمارات ، والظن وكذا التخمين غير العلم كما في الجواهر للطنطاوي وأيضاً العلة والسر والدليل من المغيبات قطعاً ، وأيضاً قلنا لو فرضنا أو سلمنا أن المنجم أو الحاسب قد يعلم أو يظن في بعض الأحيان وقت حلول بعض المغيبات أو بعض كيفيات الوقوع بالأمارات والنظر في المقدمات الظنية والقياسات التجريبية أو التخمينية كوقت نزول المطر أو وقت كسوف الشمس أو القمر ، فهو لا يعلم بالفعل وعلى التفصيل قطعاً ماهية ما ينزل من المطر وكيفية النزول ومكانه المحدود ودقائقه الزمانية وعلته الموجبة وما يليها

من الكيفيات والخصائص .

وأيضاً يمكن أن يجاب بأن ما وافق الواقع من قول المنجم أو المجرب المبني على التجربة والظن والتخمين وقياس الأمثال على الأمثال مصادفة ، لأنه كثيراً ما يخالف الواقع تماماً أو ببعض الكيفيات إذ لو كان كشفه عن حقيقة وعلم لما تخلف المعلوم عن العلم هذا كما قد يقول العامي بناء على تجاربه في بعض المواسم يجيء المطر أو الثلج غداً أو اليوم الفلاني ويصادف قوله الواقع لا أنه علمه حقيقة واطلع على الغيب .

والمراد بعدم علم العباد بحقائق هذه المغيبات وأمثالها عدم وقوفهم عليها بمجرد عقولهم واستعداداتهم وإمكاناتهم البشرية ، وأما بإعلام الله تعالى له بطريق الوحي

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

والإلهام فلا مانع منه ، قال الله تعالى : (ولا يحيطون بشيء من علمه إلا بما شاء) وقال تبارك وتعالى (عالم الغيب فلا يظهر على غيبه أحداً إلا من ارتضى من رسول) قال العلماء : وكذا الولي ، إذ لا مانع من إطلاع الله تعالى بعض عباده الصالحين على بعض المغيبات فيكون معجزة للنبي وكرامة للولي ، كما في تفسير الصاوي

وأما ما يخبر به بعض الأشخاص في بعض الأحيان من بيان وقت موته ومكانه مثلاً كأن يقول : أموت غداً أو في اليوم الفلاني ، أو في المكان الفلاني بناءً على رؤيته في المنام أو حسه قبل الوقوع في اليقظة فيقع الأمر كما أخبر ، فهذا يلقاء الله تعالى في قلبه ، إما بواسطة الرؤيا الصادقة أو الإلهام أو الحس قبل الوقوع . وقد

سبق أنه لا مانع من مثل هذا .

هذا آخر تفسير سورة لقمان باختصار ، والله أعلم بالصواب وإليه المرجع والمآب سبحانك لا علم لنا إلا ما علمتنا إنك أنت العليم الحكيم ، اللهم اجعل سعينا هذا خالصاً لوجهك الكريم وانفع به إخواننا المؤمنين وآخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمين .

« كلمة الختام »

إن القرآن الكريم مستشفى أبدي كلي ، نفعه عام وخاص فيه كل أنواع الأدوية المعنوية حسب الأزمان والأمكنة والأشخاص . نزل من طبيب الأطباء على معالم الحكماء والأطباء ، تستعمل أدويته حسب وصايا العلماء الراسخين الربانيين ، وبرعاية توصية الأصفياء الأتقياء المرشدين المخلصين على حسب استعداد بنية الطالبين واحتياج القاصدين ، أو على حسب اقتضاء أحوال المرضى والعطاش لزلال مائه المعين . كيف والبشر كلهم — سوى الأنبياء عليهم الصلاة والسلام ومن يتولى الله

هدايته من الصلحاء — مرضى يحتاجون إلى التداوي بالأدوية القرآنية الإلاهية . والأمراض المعنوية أشد ضرراً من الأمراض الجسمانية لإضرارها وإخلالها بالحياة الأبدية والسعادة الأخروية ، والشخص المريض قلما يقدر أن يداوي نفسه ، فيحتاج لا محالة إلى طبيب حاذق مسلم صادق متخصص سليم من الأمراض . وذلك فضل الله يؤتيه من يشاء وهو ذو الفضل العظيم .

قال الله تبارك وتعالى في كتابه المبين (إنه لقرآن كريم في كتاب مكنون لا يمسه إلا المطهرون تنزيل من رب العالمين) (يا أيها الناس قد جاءكم برهان من ربكم وأنزلنا إليكم نوراً مبيناً) (وكذلك أوحينا إليك روحاً من أمرنا ما كنت تدري ما الكتاب ولا الإيمان ولكن

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

جعلناه نوراً نهدي به من نشاء من عبادنا وإنك لتهدي إلى صراط مستقيم ، صراط الله الذي له ما في السموات وما في الأرض ألا إلى الله تصير الأمور) (فيه هدى وشفاء لما في الصدور وهدى ورحمة) (ذلك الكتاب لاريب فيه هدى المتقين) (يهدي به الله من اتبع رضوانه سبل السلام ويخرجهم من الظلمات إلى النور باذنه ويهديهم إلى صراط مستقيم) .

عن عثمان رضي الله عنه عن النبي ﷺ قال «خيركم من تعلم القرآن وعلمه » . أي تعلم لله وعلم لله .

رواه البخاري .

عن أبي موسى الأشعري رضي الله عنه عن النبي ﷺ قال : « مثل المؤمن الذي يقرأ القرآن — أي ويعمل

به — مثل الأترجة ريحها طيب وطعمها طيب — أي إيمانه ثابت وعمله صالح وخلقه حسن — ومثل المؤمن الذي لا يقرأ القرآن — لا يعلم قراءته لكن يؤمن به ويعمل بأحكامه ويستسلم لأوامره — مثل التمرة لا ريح لها وطعمها حلو . ومثل المنافق الذي يقرأ القرآن — لغاية فانية ولا يعمل به — مثل الريحانة ، ريحها طيب وطعمها مر — أي قراءته بحسن الصوت والسمت وإراءته به حسنة وأما عمله وقلبه وخلقه وأفعاله فقبيحة متقنة — . ومثل المنافق الذي لا يقرأ القرآن — أي لا يعلم قراءته — مثل الحنظلة — وهي حشيشة شديدة المرارة — لا ريح لها — أي لا صيت له ولا إراءة — وطعمها مر — أي عمله سيء وخلقه فاسد وأفعاله شنيعة — » رواه البخاري

ومسلم وأصحاب السنن .

(قل هذه سبيلي أدعو إلى الله على بصيرة أنا ومن اتبعني وسبحان الله وما أنا من المشركين) (أدع إلى سبيل ربك بالحكمة والموعظة الحسنة وجادلهم بالتي هي أحسن إن ربك هو أعلم بمن ضل عن سبيله وهو أعلم بالمهتدين) (ومن أحسن قولاً ممن دعا إلى الله وعمل صالحاً وقال إنني من المسلمين) (ولتكن منكم أمة يدعون إلى الخير ويأمرون بالمعروف وينهون عن المنكر وأولئك هم المفلحون . ولا تكونوا كالذين تفرقوا واختلفوا من بعد ما جاءهم البينات وأولئك لهم عذاب عظيم) (ومن يعتصم بالله فقد هدي إلى صراط مستقيم) (يا أيها الذين آمنوا إن تتقوا الله يجعل

لكم فرقاناً ويكفر عنكم سيئاتكم ويغفر لكم والله ذو الفضل العظيم) (والذين جاهدوا فينا لنهدينهم سبلنا وإن الله لمع المحسنين) (إن الذين آمنوا وعملوا الصالحات يهديهم ربهم بإيمانهم تجري من تحتهم الأنهار في جنات النعيم) صدق الله العظيم .

ربنا لا تؤاخذنا إن نسينا أو أخطأنا ، واعف عنا واغفر لنا وارحمنا أنت مولانا فانصرنا على القوم الكافرين .

وسلام على المرسلين والحمد لله

رب العالمين

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

الفهرس

الصفحة	الموضوع
٤	مقدمة في تعريف القرآن المجيد ومقاصده العليـــة وحكمة التنزيل .
٨	القرآن معجز لايمكن معارضته والإتيان بمثله من قِبَل البشر .
٩	عدم جواز ترجمة القرآن ترجمة حرفية وعدم إمكان ذلك.
١٥	حكمة إنزال القرآن وغايته الأساسية .
١٩	تعليم القرآن وتعلمه .
٢٣	آداب قراءة القرآن ودراسته .
٢٧	سبب تخصيص سورة لقمان بالتفسير .
٢٨	حكمة ابتداء السور القرآنية بالبسملة .
٣٠	حروف الهجاء المقطعة في أوائل بعض السور القرآنية.
٣٢	آيات القرآن المبين هدى ورحمة للمحسنين .
٣٩	مراتب الدين وكماله وخصائصه .

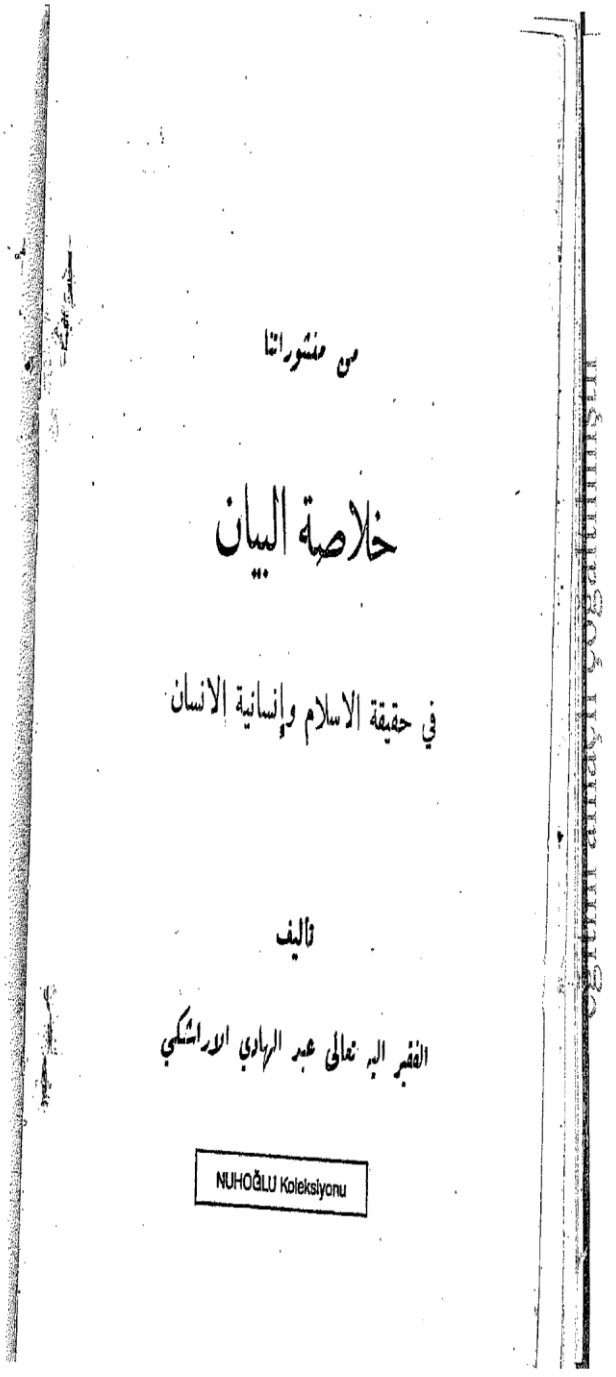
الصفحة	الموضوع
٤١	الاشتغال بالباطل واللهو للصد عن سبيل الله .
٤٦	ترتب النعيم المقيم على الإيمان الصحيح والعمل الصالح .
٤٩	خلق السموات والأرض وإحياء الأرض .
٥٦	موعظة لقمان الحكيم وحكمته ودرايته .
٦٠	واجب الشكر لله . والبر والإحسان إلى الوالدين .
٦٧	لاطاعة للوالدين في معصية الله، ولكن مصاحبة معروفة.
٧١	محاسبة الإنسان على كل صغيرة وكبيرة ولو كان مثقال ذرة .
٧٧	النهي عن التكبر والمشي بتبختر وكبرياء ، والحث على التواضع .
٨٢	التفكر في خلق الله وآلائه ، وترك الجدال بغير علم .
٨٦	لزوم اتباع ما أنزل الله ، والنهي عن تقليد الآباء والأجداد .
٩٤	اعتراف الكافرين والغافلين بالخالق سبحانه وتعالى .
٩٧	سعة علم الله سبحانه وعدم نفاد كلماته .

الصفحة	الموضوع
١٠٣	من آيات الكون إدخال الليل في النهار وإدخال النهار في الليل وتسخير الشمس والقمر .
١٠٥	الله سبحانه هو المعبود الحق .
١٠٨	من دلائل قدرة الله جريان الفلك في البحر .
١١١	إقبال الإنسان على الله عند الشدة وإعراضه زمن الرخاء والأمن .
١١٥	الدعوة إلى خشية الله واتقاء مقته وسخطه يوم القيامة .
١١٩	الغيب لله . فلا يعلم المغيبات إلا هو ، إلا إذا أطلع أحداً من خلقه على شيء من المغيبات .

تم بحمد الله تعالى وتوفيقه تفسير سورة لقمان مع الرسالة المسماة بخلاصة البيـان في سنة تسعين وثلثمائة وألف من الهجرة النبوية على صاحبها أفضل الصلاة والتحية

والحمد لله أولاً وآخراً

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

من منشوراتنا

خلاصة البيان

في حقيقة الاسلام وإنسانية الانسان

تأليف

الفقير الى تعالى عبد الهادي الهاشمي

NUHOĞLU Koleksiyonu

Osmanlı araştırmaları

EK 5: Abdürrahim, Muhammed. (2003/1423). *Lokman el-Hekim: Siretuhu ve Hikemuhu*. Beyrut: Dârü'l-Fikr. (İSAM Kütüphanesi, 209 ABD.L).

egitim amaçlı çoğaltılmıştır

محمد عبد الرحيم

لقمان الحكيم

دار الفكر
للطباعة والنشر والتوزيع

بسم الله الرحمن الرحيم

جميع الحقوق محفوظة للناشر، فلا يجوز نشر أي جزء من هذا الكتاب، أو تخزينه أو تسجيله بأية وسيلة، أو تصويره أو ترجمه دون موافقة خطية مُسبقة من الناشر.

الطبعة الأولى
١٤٢٣هـ - ٢٠٠٣م

Email: darelfikr@cyberia.net.lb
E-mail: darlfikr@cyberia.net.lb
Home Page: www.darelfikr.com.lb

دار الفكر
حارة حريك - شارع عبد النور - برقيًا: فكير - ص.ب: ٦١-٢٠/١١
تلفون: ٥٥٩٩٠٠ - ٥٥٩٩٠١ - ٥٥٩٩٠٢ - ٥٥٩٩٠٣
فاكس: ٠٠٩٦١١٥٥٩٩٠٤
بيروت لبنان

فيوم رغبتُ في كتابة هذا العمل بحثتُ في مكتبة الأسد الوطنية - بدمشق كلَّ ما كتب عنه، وهي زهاء عشرين كتاباً، قرأتها جميعاً، واستخلصت منها الذي يهمّني ويهمك، ولم أكتف بما كتب عنه في هذه الكتب، بل راجعت أُمّهات كتب السِّير والتَّاريخ، واستخلصتُ منها أيضاً ما كتب عن لقمان الحكيم.

وقد قسّمتُ كتابي إلى عدَّة أبواب هي:

● **المقدمة:**

مقدِّمة متواضعة وضّحتُ فيها عملي في الكتاب.

● **الحكمة والحكماء في الشّعر العربي:**

جمعت في هذا الباب بعض الأشعار التي قالها الشعراء في الحكمة والحكماء.

● **لقمان الحكيم في القرآن الكريم:**

اعتمدت في هذا الباب على ما أورده الإمام الجليل أبي جعفر محمد بن جرير الطّبري[1]، تُبْتُه كما جاء في المخطوط المطبوع، أما دوري في هذا

(١) محمد بن جرير الطبري من يزيد المؤرخ المفسر الإمام.
ولد الطبري في آمل طبرستان سنة ٢٢٤ هـ الموافق ٨٣٩م، واستوطن بغداد وتوفي بها سنة ٣١٠هـ الموافق ٩٢٣م، وعرض عليه القضاء فامتنع والمظالم فأبى وهو من ثقات المؤرخين.
قال ابن الأثير:
أبو جعفر أوثق من نقل التاريخ وفي تفسيره ما يدلُّ على علم غزير وتحقيق.
وكان أبو جعفر الطبري مجتهداً في أحكام الدين لا يقلد أحداً، بل قلده بعض الناس وعملوا بأقواله وآرائه وكان أسمر أعين نحيف الجسم فصيحاً.
من مؤلفاته:
- أخبار الرّسل والملوك يعرف بتاريخ الطبري - مطبوع.
- جامع البيان في تفسير القرآن يعرف بتفسير الطبري - مطبوع.
اختلاف الفقهاء: مطبوع.

الباب فهو الشَّرح والتخريج فقط.

● **لقمان الحكيم في أحاديث رسول الله ﷺ:**

جمعت في هذا الباب ما قاله طبيب القلوب سيِّدنا محمد ﷺ في لقمان الحكيم، رتَّبتُ الأحاديث على حروف المعجم، وخرَّجتها تخريجاً صحيحاً حسب الطَّريقة التي يتعارف عليها أرباب هذا المجال، معتمداً على جميع كتب الحديث الصِّحاح والسُّنن، وغيرها.

● **قالوا في لقمان الحكيم:**

دوَّنت في هذا الباب ما قاله السَّادة العلماء والأئمَّة الأفاضل في لقمان الحكيم، ورتَّبتُ الأقوال حسب حروف المعجم أيضاً.

● **لقمان الحكيم في الميزان:**

ولهذا الباب هو أصل الكتاب، ضمَّ كلمات وحِكم ونصائح وأقوال لقمان الحكيم، رتَّبت الأقوال حسب حروف المعجم للتَّيسير، ووثَّقت مصادرها، كما شرحت هذه الحكم، وأوردت الكثير من الحكم والنَّصائح للسَّادة الشُّعراء والتي تتناسب مع الموقف.

● **لقمان الحكيم في الأمثال:**

وللسَّادة علماء الأمثال نصيبٌ كبيرٌ في هذا الكتاب، فالميداني، والأصبهاني، والزمخشري، والثَّيبي، والعسكري، والثَّعالبي، وابن سلام، وأبو عبيد البكري، وابن عبد ربِّه، وابن منظور وهم سادة هذا المجال جمعت

المستشد في علوم الدين.
جزء في الاعتقاد: مطبوع.
- القراءات.
(انظر: إرشاد الأريب (٦/ ٤٢٣) وتذكرة الحافظ: (٢/ ٣٥١) وفوات الوفيات: (١/ ١٥٦) وطبقات الشافعية للسبكي: (٢/ ١٣٥ - ١٤٠) ومفتاح السعادة (١/ ٢٠٥ و ٤١٥) و (٢/ ١٧٦) والبداية والنهاية: (١١/ ١٤٥) وغاية النهاية (٢/ ١٠٦) وميزان الاعتدال (٣/ ١٣٥) وتاريخ بغداد (٢/ ١٦٢) وكشف الظنون (٤٢٧) والأعلام للزركلي: (٦/ ٦٩).

egitim amaçlı çoğaltılmıştır

من كتبهم كلّ ما قيل في لقمان الحكيم، والذي يراجع هذا الباب يقف على التّوثيق الدّقيق والذي يهمّ الباحث والمُدقّق والقارئ أيضاً.

● **لقمان الحكيم في الشّعر العربي:**

والشّعراء لهم أيضاً نصيب في لقمان الحكيم، فهذا الباب وإن جاء متواضعاً، لكنّه يفي بالمطلوب.

● **قصص وعبر:**

بابٌ جميل جتمتُ به عملي المتواضع، وإن دلّ هذا الباب على شيء فإنّما يدلُّ على حقيقة هذا الحكيم ...

فهذا العمل بين يديك ... فإن راق لك فادعو لنا بدعوةٍ صالحةٍ، وإن كان العكس فادعو الله أن يسدّد خطانا.

ورحم الله من قال:

فإن تجد عيباً فسدّ الخللا فجلّ من لا عيب فيه وعلا

أسأل المولى أن يُعلّمنا، وينفعنا بما علّمنا، ويسدّد خطانا، ويلهمنا بتقديم الأعمال التي يرضى عنها ربُّنا جلّ جلاله ونبينا وقائدنا وحبيبنا ﷺ.

وآخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمين.

محمّد عبد الرّحيم

الحكمة والحكماء
في
الشّعر العربي

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

يـا طَـالِـبي عِـلْـمِ الـنَّـبـيِّ مُـحَـمَّـدِ
مـا أنْـتُـمُ وَبِـوَاكُـمُ بِـسَـوَاءِ

فَـبِـدَادَ مَـا تَـجْـرِي بِـه أَقـلامُـكُـمْ
أَزكـىٰ وَأَرجـح مِـنْ دَمِ الـشُّـهَـداءِ

الحكمة والحكماء
في
الشّعر العربي

فيما يلي أورد بعض الأشعار التي قيلت في الحكمة والحكماء.

وقد راعيتُ ترتيبها على القافية، مع ذكر قائلها.

● **حقي ناصف**

ولرُبّما كَدَحَ الحكيمُ لِفِكْرةٍ
وبِـرَاءةٍ أدركـهـا بـأوّلِ نـظـرةٍ[1]

● **رشيد سليم الخوري (الشاعر القروي)**

اسْقِ الحكمة لا يشغلْكَ من
أنّي يَنبوعٍ جَرَتْ يا مُسْتَقي
فشُعاعُ الشّمسِ يمتصُّ النّدى
من فمِ الوَرْدِ وروحِ العُطُرِ

(١) كدح: كدح في العمل كدحاً: سعى وكدّ وأدأب، وكدح لنفسه: عمل خيراً أو شرّاً، وكدح لعياله: كسب لهم بمشقّة.
والكدح: السّعي والكدّ والكسب. والكادح: العامل، الجمع: كادحون.

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

● جميل صدقي الزهاوي:

إنَّ الحكيمَ إذا ما فتنةٌ نجمتْ
هُو الذي بِجَمالِ الصَّبر يمتسكُ
لاَ يرأسُ النَّاسَ في عَصرٍ نعيشُ بِهِ
إلاَّ الذي لِقُلوبِ النَّاسِ يمتَلِكُ

● الإمام الشافعي:

لا يدرك الحِكمةَ من عُمرِهِ
يكدحُ في مصلحةِ الأهلِ
ولا ينالُ العلمَ إلاَّ فتىً
خالٍ مِنَ الأفكارِ والشُّغلِ
لَوْ أنَّ لُقمانَ الحكيمِ الذي
سَادَتْ بِهِ الرُّكبانُ بالفَضلِ
بُلِيَ بِفَقرٍ وعيالٍ لَمَا
فَرَّقَ بينَ السِّنِينَ والبَقلِ

● أحمد الكيواني:

كَمْ حِكْمَةٍ عندَ الغَبِيِّ كأنَّها
رَيحانةٌ في راحةِ المَزكومِ[1]
بِنْتُ محاسِنُها لوجهٍ كالحٍ
ما أُضيعَ المرآةَ عندَ البُومِ[2]

(١) المزكوم: زكم فلان زكاماً وزكمة: أصابه الزُّكام فهو مزكومٌ. والزُّكام: النهاب حادٌ بغشاء الأنف المخاطيّ يتميّز في الأغلب بالعطاس، وكثرة الدَّمع، وافرازات مخاطية مائية غزيرة من الأنف.

(٢) كالح: كلح فلانٌ كلوحاً: اشتدّ عبوسه، فهو كالحٌ. الجمع: كالحون، وكلح الوجه: عبس وبدت أسنانه من العبوس. ودهرٌ كالحٌ، وشتاء كالحٌ: شديدٌ.

لقمان الحكيم في القرآن الكريم

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

﴿وَلَقَدْ ءَاتَيْنَا لُقْمَٰنَ ٱلْحِكْمَةَ أَنِ ٱشْكُرْ لِلَّهِ ۚ وَمَن يَشْكُرْ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِۦ ۖ وَمَن كَفَرَ فَإِنَّ ٱللَّهَ غَنِىٌّ حَمِيدٌ﴾

سورة لقمان
الآية: (١٢)

لقمان الحكيم في القرآن الكريم

أبدع السّادة الأئمّة أرباب التّفاسير في كتبهم بتفسير الآيات التي وردت في القرآن الكريم عن لقمان الحكيم عليه السّلام.

فلقد اطّلعتُ على الكثير منها والمتوفرة في المكتبة الإسلامية وهي:

- أضواء البيان في تفسير القرآن بالقرآن: لمحمد الأمين بن محمد المختار الشّنقيطي.
- أنوار التنزيل وأسرار التّأويل المعروف بتفسير البيضاوي: لناصر الدين أبي سعيد عبد الله بن عمر بن محمد الشّيرازي البيضاوي.
- التّبيان في تفسير القرآن: لأبي جعفر محمدّ بن الحسن الطّوسي.
- تفسير البغوي المسمّى معالم التنزيل: للإمام أبي محمد الحسين بن مسعود الفراء.
- تفسير التّحرير والتّنوير: للعلامة الإمام الشيخ محمّد الطاهر بن عاشور.
- تفسير الخازن المسمّى لباب التّأويل في معاني التنزيل: لعلي بن محمد البغدادي.
- تفسير روح البيان: للإمام إسماعيل حقي البروسوي.
- تفسير الفخر-الرازي المشتهر بالتفسير الكبير ومفاتيح الغيب: للإمام

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

محمد الرازي فخر الدّين ابن العلامة ضياء الدّين عمر المشتهر بخطيب الرّي[1].

- تفسير القاسمي المسمّى محاسن التّأويل: للعلاّمة محمد جمال الدّين القاسمي.

- تفسير القرآن العظيم: للإمام الحافظ عماد الدّين أبي الفداء إسماعيل ابن كثير.

- التّفسير القيّم: للإمام ابن قيم الجوزية.

- تفسير المراغي: للعالم أحمد بن مصطفى المراغي.

- التفسير المنير في العقيدة والشّريعة والمنهج: للدكتور وهبة الزّحيلي.

- جامع البيان عن تأويل القرآن: للإمام أبي جعفر محمد بن جرير الطّبري.

- الجامع لأحكام القرآن: للإمام أبي عبد الله محمد بن أحمد الأنصاري[2].

- الجواهر في تفسير القرآن الكريم: للشيخ طنطاوي جوهري.

- الدُّر المنثور في التفسير المأثور: للإمام عبد الرّحمن جلال الدّين السيوطي.

- روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسّبع المثاني: للعلامة أبي الفضل شهاب الدّين السّيّد محمود الألوسي.

- زاد المسير في علم التّفسير: للإمام أبي الفرج جمال الدّين عبد الرّحمن بن الجوزي.

(١) لهذا التفسير فهارس فنيّة من إعدادنا.

(٢) المرجع السابق.

- فتح القدير الجامع بين فني الرّواية والدّراية في علم التّفسير: للإمام محمد بن علي بن محمد الشوكاني.

- الكشّاف عن حقائق التّنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التّأويل: للإمام أبي القاسم جار الله محمود بن عمر الزمخشري.

- مجمع البيان في تفسير القرآن: للإمام علي الفضل بن الحسن الطّبرسي.

- المُحرّر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز: للإمام محمد عبد الحق بن عطية الأندلسي.

- الميزان في تفسير القرآن: للعلاّمة السّيّد محمد حسين الطّباطبائي.

- فلم أجد أفضل من الإمام أبي جعفر محمد بن جرير الطّبري الذي فسّر الآيات القرآنية في كتابه جامع البيان عن تأويل آي القرآن[1].

لذا أوردت ما شرحه كاملاً.

أما دوري وعملي في التّفسير فهو الشرح والتخريج فقط.

القول في تأويل قوله تعالى:

﴿وَلَقَدْ ءَاتَيْنَا لُقْمَٰنَ ٱلْحِكْمَةَ أَنِ ٱشْكُرْ لِلَّهِ ۚ وَمَن يَشْكُرْ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِۦ ۖ وَمَن كَفَرَ فَإِنَّ ٱللَّهَ غَنِىٌّ حَمِيدٌ﴾

يقول تعالى ذِكره: ولقد آتينا لقمان الفقه في الدّين، والعقل، والإصابة في القول: وبنحو الذي قلنا في ذلك، قال أهل التّأويل.

ذكر من قال ذلك:

حدّثني محمد بن عمرو، قال: ثنا أبو عاصم، قال: ثنا عيسى، وحدثني الحارث، قال: ثنا الحسين، قال: ثنا ورقاء جميعاً، عن ابن أبي نجيح، عن

(١) الكتاب من منشورات دار الفكر - بيروت.

مجاهد، قوله: ﴿وَلَقَدْ ءَاتَيْنَا لُقْمَٰنَ ٱلْحِكْمَةَ﴾ قال: الفقه، والعقل، والإصابة في القول من غير نُبوّة.

حدّثنا بشر، قال: ثنا يزيد، قال: ثنا سعيد، عن قتادة، قوله: ﴿وَلَقَدْ ءَاتَيْنَا لُقْمَٰنَ ٱلْحِكْمَةَ﴾ أي: الفقه في الإسلام، قال قتادة: ولم يكن نبيّاً، ولم يُوحَ إليه.

حدّثني يعقوب بن إبراهيم، قال: ثنا هشيم، قال: أخبرنا يونس، عن مجاهد، في قوله: ﴿وَلَقَدْ ءَاتَيْنَا لُقْمَٰنَ ٱلْحِكْمَةَ﴾ قال: الحكمة: الصّواب، وقال غير أبي بشر: الصّواب في غير النُّبوّة.

حدّثنا ابن المثنّى، ثنا محمد بن جعفر، قال: ثنا شعبة، عن الحكم، عن مجاهد، أنّه قال: كان لقمان رجلاً صالحاً، ولم يكن نبيّاً.

حدّثني نصر بن عبد الرّحمن الأزديّ وابن حميد، قالا: ثنا حَكّام، عن سعيد الزُّبيديّ، عن مجاهد، قال: كان لقمان الحكيم عبداً حبشياً، غليظ الشّفتين، مصفّح القدمين، قاضياً على بني إسرائيل[1].

حدّثني عيسى بن عثمان بن عيسى الرّمليّ، قال: ثنا يحيى بن عيسى عن الأعمش، عن مجاهد، قال: كان لقمان عبداً أسود، عظيم الشّفتين، مُشقّق القدمين.

حدّثني عبّاس بن محمد، قال: ثنا خالد بن مخلد، قال: ثنا سليمان بن بلال، قال: ثني يحيى بن سعيد قال: سمعت سعيد بن المسيّب يقول: كان لقمان الحكيم أسود من سُودان مصر.

حدّثنا ابن وكيع، قال: ثنا أبي، عن سفيان، عن أشعث، عن عكرمة، عن ابن عباس، قال: كان لقمان عبداً حبشياً.

حدّثنا العبّاس بن الوليد، قال: أخبرنا أبي، قال: ثنا الأوزاعيّ، قال:

(١) انظر: باب: قالوا في لقمان الحكيم في كتابنا.

ثنا عبد الرّحمن بن حَرْمَلة، قال: جاء أسود إلى سعيد بن المسيّب يسأل، فقال له سعيد: لا تحزن من أجل أنّك أسود، فإنّه كان من خير النّاس ثلاثة من السُّودان: بلال، ومهجع مولى عمر بن الخطاب، ولُقمان الحكيم، كان أسود نوبياً ذا مشافر[1].

حدّثنا ابن وكيع، قال: ثنا أبي، عن أبي الأشهب، عن خالد الرّبعيّ، قال: كان لقمان عبداً حبشيّاً نجاراً، فقال له مولاه: اذبح لنا هذه الشاة، فذبحها. قال: أخرج أطيب مُضْغتين فيها، فأخرج اللّسان والقلب، ثمّ مكث ما شاء الله. ثم قال: اذبح لنا هذه الشاة، فذبحها، فقال: أخرج أخبث مضغتين فيها فأخرج اللّسان والقلب، فقال له مولاه: أمرتك أن تُخرج أطيب مضغتين فيها فأخرجتهما، وأمرتك أن تُخرج أخبث مضغتين فيها فأخرجتهما. فقال له لقمان: إنه ليس من شيء أطيب منهما إذا طابا، ولا أخبث منهما إذا خبثا[2].

حدّثنا ابن حميد، قال: ثنا الحكم، قال: ثنا عمرو بن قيس، قال: كان لقمان عبداً أسود، غليظ الشّفتين، مصفّح القدمين، فأتاه رجلٌ، وهو في مجلس أناس يحدّثهم، فقال له: أنت الذي كنت ترعى معي الغنم في مكان كذا وكذا؟ قال: نعم، قال: فما بلغ بك ما أرى؟ قال: صدقُ الحديث، والصّمت عمّا لا يعنيني[3].

حدّثنا ابن وكيع، قال: ثنا أبي، عن سفيان، عن رجل، عن مجاهد: ﴿وَلَقَدْ ءَاتَيْنَا لُقْمَٰنَ ٱلْحِكْمَةَ﴾ قال: القرآن.

(١) قال أحد الشّعراء:

سادةُ السُّودان أزنجُ ... وكذا قال المُشقّعْ

الحاشيُ وبلالٌ معْ ... لُقمانَ ومنهم مجمّعْ

(٢) انظر القصة رقم: (١١) في باب قصص وعبر من كتابنا.

(٣) المرجع السابق رقم: (٩).

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

قال: ثنا أبي، عن سفيان، عن ابن أبي نجيح، عن مجاهد، قال: الحكمة: الأمانة.

وقال آخرون: كان نبيًّا.

ذكر من قال ذلك:

حدثنا ابن وكيع، قال: ثني أبي، عن إسرائيل، عن جابر، عن عكرمة، قال: كان لقمان نبيًّا.

وقوله: ﴿أَنِ ٱشْكُرْ لِلَّهِ﴾ يقول تعالى ذكره: ﴿وَلَقَدْ ءَاتَيْنَا لُقْمَٰنَ ٱلْحِكْمَةَ﴾ أن أحمد الله على ما آتاك من فضله، وجعل قوله: ﴿أَنِ ٱشْكُرْ﴾ ترجمة عن الحكمة، لأن من الحكمة التي كان أوتيها، كان شكره الله على ما آتاه. وقوله: ﴿وَمَن يَشْكُرْ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِۦ﴾ يقول: ومن يشكر الله على نعمه عنده فإنما يشكر لنفسه، لأن الله يُجزل له على شكره إياه الثواب، وينقذه به من الهلكة: ﴿وَمَن كَفَرَ فَإِنَّ ٱللَّهَ غَنِىٌّ حَمِيدٌ﴾ يقول: ومن كفر نعمة الله عليه، إلى نقيبه أساءه، لأنَّ الله معاقبهُ على كفرانه إياه، والله غنيٌّ عن شكره إياه على نعمه، لا حاجة به إليه، لأنَّ شكره إياه لا يزيد في سلطانه، ولا ينقص كفرانه إياه من ملكه. ويعني بقوله: ﴿حَمِيدٌ﴾ محمودٌ على كل حال، له الحمد على نعمه، كفر العبد نعمته أو شكره عليها، وهو مصروف من مفعول إلى فعيل.

القول في تأويل قوله تعالى:

﴿وَإِذْ قَالَ لُقْمَٰنُ لِٱبْنِهِۦ وَهُوَ يَعِظُهُۥ يَٰبُنَىَّ لَا تُشْرِكْ بِٱللَّهِ إِنَّ ٱلشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ ﴿١٣﴾﴾

يقول تعالى ذكره لنبيه محمد ﷺ: واذكر يا محمد: ﴿وَإِذْ قَالَ لُقْمَٰنُ لِٱبْنِهِۦ وَهُوَ يَعِظُهُۥ يَٰبُنَىَّ لَا تُشْرِكْ بِٱللَّهِ إِنَّ ٱلشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ ﴿١٣﴾﴾.

يقول: الخطأ من القول عظيم.

القول في تأويل قوله تعالى:

﴿وَوَصَّيْنَا ٱلْإِنسَٰنَ بِوَٰلِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُۥ وَهْنًا عَلَىٰ وَهْنٍ وَفِصَٰلُهُۥ فِى عَامَيْنِ أَنِ ٱشْكُرْ لِى وَلِوَٰلِدَيْكَ إِلَىَّ ٱلْمَصِيرُ ﴿١٤﴾﴾

يقول تعالى ذكره: وأمرنا الإنسان ببرّ والديه ﴿حَمَلَتْهُ أُمُّهُۥ وَهْنًا عَلَىٰ وَهْنٍ﴾ يقول: ضعفاً على ضعف، وشدّة، ومنه قول زهير [ابن أبي سلمى][1]:

فَلَنْ يَقُولُوا بِحَبْلٍ وَاهِنٍ خَلَقٍ ... لَوْ كَانَ قَوْمُكَ فِي أَسْبَابِهِ هَلَكُوا

وبنحو الذي قلنا في ذلك، قال أهل التأويل، غير أنهم اختلفوا في المعنيّ بذلك، فقال بعضهم: عني به الحمل.

ذكر من قال ذلك:

حدّثني محمد بن سعد، قال: ثني أبي، قال: ثني عمي، قال: ثني أبي، عن أبيه، عن ابن عباس، قوله: ﴿وَوَصَّيْنَا ٱلْإِنسَٰنَ بِوَٰلِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُۥ وَهْنًا عَلَىٰ وَهْنٍ﴾ يقول: شدّة بعد شدّة، وخلقاً بعد خلق.

حُدِّثْتُ عن الحسن، قال: سمعت أبا معاذ يقول: أخبرنا عبيد، قال: سمعت الضحّاك يقول في قوله: ﴿وَهْنًا عَلَىٰ وَهْنٍ﴾ يقول: ضعفاً على ضعف.

حدّثنا بشر، قال: ثنا يزيد، قال: ثنا سعيد، عن قتادة، قوله: ﴿حَمَلَتْهُ أُمُّهُۥ وَهْنًا عَلَىٰ وَهْنٍ﴾ أي: جهداً على جهد.

وقال آخرون: بل عني به: وهن الولد وضعفه على ضعف الأم.

(١) البيت في كتاب مختار الشعر الجاهلي بشرح مصطفى السقا صفحة: (٢٥٤)... ومعنى البيت: هو حبلٌ شديدٌ محكمٌ، فمن تمسّك به نجا؛ وليس بحبل ضعيف، من تعلّق بأسبابه هلك.
وكان الحارث بن ورقاء الصيداوي من بني أسد، أغار على بني عبد الله بن غطفان، فغنم، واستاق إبل زهير وراعيه يساراً.
فخاطبه زهير بهذه القصيدة، وذكّره بأنّه كان في عهده وجواره، وأنّه إن لم يردّ عليه الإبل والراعي فإنّه سيقول فيه من قصائد الهجو ما يفضحه في أحياء العرب.

ذكر من قال ذلك:

حدّثني محمد بن عمرو، قال: ثنا أبو عاصم، قال: ثنا عيسى. وحدّثني الحارث، قال: ثنا الحسن، قال: ثنا ورقاء جميعاً، عن ابن أبي نجيح، عن مجاهد: ﴿وَهْنًا عَلَىٰ وَهْنٍ﴾ قال: وهن الولد على وهن الوالدة وضعفها.

وقوله: ﴿وَفِصَٰلُهُۥ فِى عَامَيْنِ﴾ يقول: وفطامه في انقضاء عامين. وقيل: ﴿وَفِصَٰلُهُۥ فِى عَامَيْنِ﴾ وترك ذكر انقضاء اكتفاء بدلالة الكلام عليه، كما قيل: ﴿وَسْـَٔلِ ٱلْقَرْيَةَ ٱلَّتِى كُنَّا فِيهَا﴾[1] يراد به أهل القرية.

وقوله: ﴿أَنِ ٱشْكُرْ لِى وَلِوَٰلِدَيْكَ﴾ يقول: وعهدنا إليه أن اشكر لي على نعمي عليك، ولوالديك تربيتهما إياك، وعلاجهما فيك ما عالجا من المشقّة حتى استحكم قواك. وقوله: ﴿إِلَىَّ ٱلْمَصِيرُ﴾ يقول: إلى الله مصيرك أيها الإنسان، وهو سائلك عمّا كان من شكرك له على نعمه عليك، وعمّا كان من شكرك لوالديك، وبرّك بهما على ما لقيا منك من العناء والمشقّة في حال طفوليّتك وصباك، وما اصطنعا إليك في برّهما بك، وتحنّنهما عليك.

وذُكر أن هذه الآية نزلت في شأن سعد بن أبي وقاص[2] وأمّه.

(١) سورة يوسف، الآية: (٨٢).
(٢) سعد بن أبي وقاص: هو سعد بن مالك بن أهيب بن عبد مناف القرشيّ الزُّهريّ، أبو إسحاق، الصَّحابيُّ الأمير، فاتح العراق، ومدائن كسرى، وأحد الستّة الذين عيّنهم عمر ابن الخطّاب رضي الله عنه للخلافة، وأول من رمى بسهم في سبيل الله، وأحد العشرة المبشّرين بالجنّة، ويقال له: فارس الإسلام.
ولد سعد بن أبي وقاص في مكة سنة ٢٣ ق. هـ الموافق ٦٠٠م، وأسلم وهو ابن (١٧) سنة، وشهد بدراً، وافتتح القادسيّة، ونزل أرض الكوفة فجعلها خططاً لقبائل العرب، وابتنى بها داراً فكثرت الدور فيها، وظلّ والياً عليها مدة عمر بن الخطاب رضي الله عنه، وأمّره عثمان بن عفّان رضي الله عنه زمناً، ثمّ عزله، فعاد إلى المدينة، فأقام قليلاً وتوفّد بصره، ومات في قصره بالعقيق (على بعد عشرة أيام من المدينة) وحمل إليها سنة ٥٥ هـ الموافق ٦٧٩م، وهو ابن (٧٧) سنة، وقد روى سعد بن أبي وقاص رضي الله عنه (٢٧١) حديثاً عن رسول الله ﷺ.

ذكر الرواية الواردة في ذلك:

حدّثنا هناد بن السريّ، قال: ثنا أبو الأحوص، عن سماك بن حرب، عن مصعب بن سعد، قال: حلفت أمّ سعد أن لا تأكل ولا تشرب، حتى يتحوّل سعد عن دينه، قال: فأبى عليها، فلم تزل كذلك حتى غشي عليها، قال: فأتاها بنوها فسقوها، قال: فلمّا أفاقت دعت الله عليه، فنزلت هذه الآية: ﴿وَوَصَّيْنَا ٱلْإِنسَٰنَ بِوَٰلِدَيْهِ﴾ ... إلى قوله ﴿فِى ٱلدُّنْيَا مَعْرُوفًا﴾.

حدّثنا ابن المثنى، قال: ثنا محمد بن جعفر، قال: ثنا شعبة، عن سماك بن حرب، عن مصعب بن سعد، عن أبيه، قال: قالت أمّ سعد لسعد: أليس الله قد أمر بالبرّ، فوالله لا أطعم طعاماً، ولا أشرب شراباً، حتى أموت أو تكفر، قال: فكانوا إذا أرادوا أن يطعموها شجروا فاها بعصا، ثمّ أوجروها، فنزلت هذه الآية: ﴿وَوَصَّيْنَا ٱلْإِنسَٰنَ بِوَٰلِدَيْهِ﴾.

حدّثنا ابن المثنى، قال: ثنا عبد الأعلى، قال: ثنا داود، عن سماك بن حرب، قال: قال سعد بن مالك: نزلت فيّ: ﴿وَإِن جَٰهَدَاكَ عَلَىٰٓ أَن تُشْرِكَ بِى مَا لَيْسَ لَكَ بِهِۦ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبْهُمَا فِى ٱلدُّنْيَا مَعْرُوفًا﴾ قال: لما أسلمتُ، حَلَفَتْ أمّي لا تأكل طعاماً ولا تشرب شراباً، قال: فناشدتها أوّل يوم، فأبت وصبرت، فلمّا كان اليوم الثاني ناشدتها، فأبت؛ فلمّا كان اليوم الثالث ناشدتها فأبت، فقلت: والله لو كانت لك مئة نفس لخرجت قبل أن أدع ديني هذا، فلمّا رأت ذلك، وعرفت أني لست فاعلاً أكلت.

حدّثنا ابن المثنى، قال: ثنا محمد بن جعفر، قال: ثنا شعبة، عن أبي إسحاق، قال: سمعت أبا عنيزة يقول: قال: نزلت هذه الآية في سعد بن أبي وقاص: ﴿وَإِن جَٰهَدَاكَ عَلَىٰٓ أَن تُشْرِكَ بِى مَا لَيْسَ لَكَ بِهِۦ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا﴾ ... الآية.

القول في تأويل قوله تعالى:

﴿وَإِن جَٰهَدَاكَ عَلَىٰٓ أَن تُشْرِكَ بِى مَا لَيْسَ لَكَ بِهِۦ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبْهُمَا فِى ٱلدُّنْيَا مَعْرُوفًا وَٱتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ أَنَابَ إِلَىَّ ثُمَّ إِلَىَّ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

يقول تعالىٰ ذكره: وإن جاهدك أيُّها الإنسان والداك علىٰ أن تشرك بي في عبادتك إياي معي غيري ممَّا لا تعلم أنَّه لي شريك، ولا شريك له تعالىٰ ذكره علوّاً كبيراً، فلا تطعهما فيما أرادك عليه من الشِّرك بي، ﴿وَصَاحِبْهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا﴾ يقول: وصاحبهما في الدُّنيا بالطَّاعة لهما فيما لا تبعة عليك فيه فيما بينك وبين ربِّك ولا إثم. وقوله: ﴿وَاتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ أَنَابَ إِلَيَّ﴾ يقول: واسلك طريق من تاب من شركه، ورجع إلى الإسلام، واتَّبع محمداً ﷺ.

وبنحو الذي قلنا في ذلك قال أهل التأويل.

ذكر من قال ذلك:

حدَّثنا بشر، قال: ثنا يزيد، قال: ثنا سعيد، عن قتادة: ﴿وَاتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ أَنَابَ إِلَيَّ﴾؛ أي من أقبل إليّ.

وقوله: ﴿إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾ فإنَّ إليَّ مصيركم ومعادكم بعد مماتكم فأخبركم بجميع ما كنتم في الدُّنيا تعملون من خير وشرّ، ثمَّ أجازيكم علىٰ أعمالكم، المحسن منكم بإحسانه، والمسيء بإساءته.

فإن قال لنا قائل: ما وجه اعتراض هذا الكلام بين الخبر عن وصيتي لقمان ابنه؟ قيل ذلك أيضاً، وإن كان خبراً من الله تعالى ذكره عن وصيَّة عباده به، وأنَّه أمرنا أوصىٰ به لقمان ابنه، فكان معنى الكلام ﴿وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ﴾ ولا تطع في الشرك به والدَيك: ﴿وَصَاحِبْهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا﴾ فإنَّ الله وصَّىٰ بهما باستئناف الكلام علىٰ وجه الخبر من الله، وفيه هذا المعنىٰ، فلذلك وجه اعتراض ذلك بين الخبرين عن وصيَّته.

القول في تأويل قوله تعالىٰ:

﴿يَا بُنَيَّ إِنَّهَا إِنْ تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ أَوْ فِي السَّمَاوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ﴾

اختلف أهل العربيَّة في معنى الهاء والألف اللَّتين في قوله: ﴿إِنَّهَا﴾

فقال بعض نحويي البصرة: ذلك كناية عن المعصية والخطيئة؛ ومعنىٰ الكلام عنده: يا بنيّ إنَّ المعصية إن تك مثقال حبة خردل، أو إن الخطيئة. وقال بعض نحويي الكوفة: وهذه الهاء عماد. وقال: أنّث تك، لأنَّه يراد بها الحبة، فذهب بالتأنيث إليها، كما قال الشاعر[1]:

وَتَسْرَقُ بِالقَوْلِ الَّذِي قَدْ أَذَعْتَهُ ... كَمَا شَرِقَتْ صَدْرَ القَنَاةِ مِنَ الدَّمِ

وقال صاحب هذه المقالة: يجوز نصب المثقال ورفعه بتك، واختملت النكرة أن لا يكون لها فعل في كان وليس وأخواتها، ومن نصب جعل في تكن اسماً مضمراً مجهولاً مثل الهاء التي في قوله: ﴿فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ﴾[2] قال: ولو كان إن يك مثقال حبّة كان صواباً، وجاز فيه الوجهان. وأمَّا صاحب المقالة الأولى، فإن نصب مثقال في قوله، على أنَّه خبر، وتمام كأنّ، وقال: رفع بعضهم فجعلها كان التي لا تحتاج إلىٰ خبر.

وأولىٰ القولين بالصَّواب عندي، القول الثَّاني، لأنَّ الله تعالىٰ ذكره لم يعد عباده أن يوفيهم جزاء سيِّئاتهم دون جزاء حسناتهم، فيقال: إنَّ المعصية إن تك مثقال حبَّة من خردلٍ يأت الله بها، بل وعد كلا العاملين أن يوفيه جزاء أعمالها. فإذا كان ذلك كذلك، كانت الهاء في قوله: ﴿إِنَّهَا﴾ بأن تكون عماداً أشبه منها بأن تكون كناية عن الخطيئة والمعصية. وأمَّا النَّصب في المثقال، فعلى أن في ﴿تَكُ﴾ مجهولاً، والرَّفع فيه على أنَّ الخبر مضمرٌ، كأنَّه قيل: إن تك في موضع مثقال حبَّة، لأنَّ النكرات تضمر أخبارها، ثمَّ يترجم عن المكان الذي فيه مثقال الحبة.

وعنى بقوله: ﴿مِثْقَالَ حَبَّةٍ﴾: زنة حبَّة. فتأويل الكلام إذن: إنَّ الأمر إن تك زنة حبَّة من خردلٍ من خير أو شرٌ عملته، فتكن في صخرة، أو في

(١) الشاعر: هو أعشى قيس. وهي في ديوانه بشرح الدكتور محمد حسن صفحة (١٢٣). والبيت من قصيدة يهجو بها عمير بن عبد الله بن المنذر بن عبدان، حين جمع بينه وبين الشاعر جهنام ليهاجيه.

(٢) سورة الحج، الآية: (٤٦).

السَّموات، أو في الأرض، يأت بها الله يوم القيامة، حتى يوفيك جزاءه.

وبنحو الذي قلنا في ذلك قال أهل التأويل.

ذكر من قال ذلك:

حدَّثنا بشر، قال: ثنا يزيد، قال: ثنا سعيد، عن قتادة، قوله: ﴿يَا بُنَيَّ إِنَّهَا إِنْ تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ﴾ من خير أو شرّ.

واختلف أهل التأويل في معنى قوله: ﴿فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ﴾ فقال بعضهم: عنى بها الصَّخرة التي عليها الأرض، وذلك قولٌ رُوي عن ابن عباس وغيره، وقالوا: هي صخرة خضراء.

ذكر من قال ذلك:

حدَّثني أبو السَّائب، قال: ثنا ابن إدريس، عن الأعمش، عن المنهال، عن عبد الله بن الحارث، قال: الصَّخرة خضراء على ظهر حوت.

حدَّثنا موسىٰ بن هارون، قال: ثنا عمرو، قال: ثنا أسباط، عن السُّدّي في خبر ذكره عن أبي مالك، عن أبي صالح، عن ابن عبَّاس، وعن مرَّة، عن عبد الله، وعن ناس من أصحاب النبي ﷺ: خلق الله الأرض على حوت، والحوت هو النُّون الذي ذكر الله في القرآن: ﴿ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ﴾[1] والحوت في الماء، والماء على ظهر صفاة، والصَّفاة على ظهر ملك، والملك على صخرة، والصَّخرة في الرِّيح، وهي الصَّخرة التي ذكر لقمان ليست في السَّماء، ولا في الأرض[2].

(١) سورة القلم، الآية: (١).

(٢) أخرج أبو نعيم في الحلية: (٨/ ١٨)، والآجري في الشريعة: (٨٣) و(١٧٥) و(١٨٧) و(٢٣٨)، و(٣٢٢)، وابن عاصم في شرح السُّنة: (١/ ٥٠)، عن عبد الله بن العبَّاس رضي الله عنهما قال: قال رسول الله ﷺ: «أوَّلُ شيء خلقه الله القلم، فقال له: اكتب، فقال: وما أكتب؟ قال: القدر، فجرىٰ من ذلك اليوم بما هو كائنٌ إلى يوم السَّاعة».

وقال آخرون: عنى بها الجبال، قالوا: ومعنىٰ الكلام: فتكن في جبل.

ذكر من قال ذلك:

حدَّثنا بشر، قال: ثنا يزيد، قال: ثنا سعيد، عن قتادة، في قوله: ﴿فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ﴾: أي جبل.

وقوله: ﴿يَأْتِ بِهَا اللَّهُ﴾ كان بعضهم يوجِّه معناه إلى يعلمه الله، ولا أعرف يأتي به، بمعنى يعلمه، إلاَّ أن يكون قائل ذلك أراد أنَّ لقمان، إنَّما وصف الله بذلك، لأنَّ الله يعلم أماكنه، لا يخفىٰ عليه بمكان شيء منه فيكون وجهاً.

ذكر من قال ذلك:

حدَّثنا ابن بشار، قال: ثنا عبد الرَّحمن ويحيىٰ، قالا: ثنا أبو سفيان، عن السُّدّي، عن أبي مالك: ﴿فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ أَوْ فِي السَّمَاوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ﴾ قال: يعلمها الله.

حدَّثنا ابن وكيع، قال: ثنا ابن مهدي، عن سفيان، عن السُّدّي، عن أبي مالك، مثله.

وقوله: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ﴾ يقول: إنَّ الله لطيفٌ باستخراج الحبَّة من موضعها حيث كان خبيرٌ بموضعها.

وبنحو الذي قلنا في ذلك قال أهل التأويل.

ذكر من قال ذلك:

حدَّثنا بشر، قال: ثنا يزيد، قال: ثنا سعيد، عن قتادة: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ﴾؛ أي: لطيف باستخراجها خبيرٌ بمستقرّها.

(١) قال: وكان عرشه على الماء، فارتفع بخار الماء فخلق منه السموات، ثمّ خلق النون، فبسطت الأرض عليه، فالأرض على ظهر النون، فاضطرب النون، فمادت الأرض فأثبت بالجبال، وإنَّ الجبال لتفخر على الأرض.

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır
eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

القول في تأويل قوله تعالى:

﴿يَٰبُنَيَّ أَقِمِ ٱلصَّلَوٰةَ وَأۡمُرۡ بِٱلۡمَعۡرُوفِ وَٱنۡهَ عَنِ ٱلۡمُنكَرِ وَٱصۡبِرۡ عَلَىٰ مَآ أَصَابَكَۖ إِنَّ ذَٰلِكَ مِنۡ عَزۡمِ ٱلۡأُمُورِ ﴿١٧﴾﴾.

يقول تعالى ذكره مخبراً عن قول لقمان لابنه: ﴿يَٰبُنَيَّ أَقِمِ ٱلصَّلَوٰةَ﴾ بحدودها: ﴿وَأۡمُرۡ بِٱلۡمَعۡرُوفِ﴾ يقول: وأمر الناس بطاعة الله، واتّباع أمره: ﴿وَٱنۡهَ عَنِ ٱلۡمُنكَرِ﴾ يقول وانهَ الناس عن معاصي الله ومواقعة محارمه: ﴿وَٱصۡبِرۡ عَلَىٰ مَآ أَصَابَكَۖ﴾ يقول: واصبر على ما أصابك من الناس في ذات الله إذا أنت أمرتهم بالمعروف، ونهيتهم عن المنكر، وإلا يصدُّك عن ذلك ما نالك منهم: ﴿إِنَّ ذَٰلِكَ مِنۡ عَزۡمِ ٱلۡأُمُورِ﴾ يقول: إنّ ذلك ممّا أمر الله به من الأمور عزماً منه.

وبنحو ما قلنا في ذلك قال أهل التأويل.

ذكر من قال ذلك:

حدّثني حجاج، عن ابن جُرَيج، في قوله: ﴿يَٰبُنَيَّ أَقِمِ ٱلصَّلَوٰةَ وَأۡمُرۡ بِٱلۡمَعۡرُوفِ وَٱنۡهَ عَنِ ٱلۡمُنكَرِ وَٱصۡبِرۡ عَلَىٰ مَآ أَصَابَكَۖ﴾ قال: اصبر على ما أصابك من الأذى في ذلك: ﴿إِنَّ ذَٰلِكَ مِنۡ عَزۡمِ ٱلۡأُمُورِ﴾ قال: إنّ ذلك ممّا عزم الله عليه من الأمور، يقول: ممّا أمر الله به من الأمور.

القول في تأويل قوله تعالى:

﴿وَلَا تُصَعِّرۡ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمۡشِ فِي ٱلۡأَرۡضِ مَرَحًاۖ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخۡتَالٖ فَخُورٖ ﴿١٨﴾﴾.

اختلف القرّاء في قراءة قوله: ﴿وَلَا تُصَعِّرۡ﴾ فقرأه بعض قرّاء الكوفة والمدنيين والكوفيين: ﴿وَلَا تُصَعِّرۡ﴾ على مثال تفعّل. وقرأ ذلك بعض المكّيين وعامّة قرّاء المدينة والكوفة والبصرة: ﴿وَلَا تُصَاعِرۡ﴾ على مثال تفاعل.

والصّواب من القول في ذلك أن يقال: إنهما قراءتان قد قرأ بكلّ واحدة منهما علماء من القرّاء، فبأيّتهما قرأ القارىء فمصيب. وتأويل الكلام: ولا تعرض بوجهك عمّن كلّمته تكبّراً واستحقاراً لمن تكلّمه، وأصل الصّعر داء

يأخذ الإبل في أعناقها أو رؤوسها حتى تلفت أعناقها عن رؤوسها، فيشبه به الرّجل المتكبّر على النّاس، ومنه قول عمرو بن حُمَيّ التّغلبي:

وكُنّا إذَا الجَبّارُ صَعّرَ خَدَّهُ أقَمْنا لَهُ مِنْ مَيْلِهِ فَتَقَوَّما(١)

واختلف أهل التّأويل في تأويله، فقال بعضهم نحو الذي قلنا فيه.

ذكر من قال ذلك:

حدّثني عليّ، قال: ثنا عبد الله، قال: ثني معاوية، عن عليّ، عن ابن عبّاس: ﴿وَلَا تُصَعِّرۡ خَدَّكَ لِلنَّاسِ﴾ يقول: ولا تتكبّر فتحقر عباد الله، وتعرض عنهم بوجهك إذا كلموك.

حدّثني محمد بن سعد، قال: ثني أبي، قال: ثني عمّي، قال: ثني أبي، عن أبيه، عن ابن عبّاس، قوله: ﴿وَلَا تُصَعِّرۡ خَدَّكَ لِلنَّاسِ﴾ يقول: لا تعرض بوجهك عن النّاس تكبّراً.

حدّثني محمد بن عمرو، قال: ثنا أبو عاصم، قال: ثنا عيسى، وحدّثني الحارث، قال: ثنا الحسن، قال: ثنا ورقاء جميعاً، عن ابن أبي نجيح، عن مجاهد: ﴿وَلَا تُصَعِّرۡ﴾ قال: الصُّدود والإعراض بالوجه عن النّاس.

حدّثني عليّ بن سهل، قال: ثنا زيد بن أبي الزّرقاء، عن جعفر بن برقان، عن يزيد في هذه الآية: ﴿وَلَا تُصَعِّرۡ خَدَّكَ لِلنَّاسِ﴾ قال: إذا كلّمتك الإنسان لويت وجهك، وأعرضت عنه محقرة له.

حدّثنا ابن وَكيع، قال: ثنا خالد بن حيّان الرّقّي، عن جعفر بن ميمون ابن مِهران، قال: هو الرّجل يكلّم الرّجل فيلوي وجهه.

(١) البيت في معجم الشعراء للمرزباني (٢٠٦).
وعمرو بن حيّي فارسٌ جاهليٌّ، وهو القائل في مقتل عمرو بن هند:
تعاطى الملوكُ الحقّ ما قصدوا بنا وليس علينا قتلهم بمحرّم
أنفتُ لهم من عقل عمرو بن مرثد إذا يزدوا ماءً وزُمّح بين هيثم
وكُنّا إذا الجبّار صعّر خدّهُ أقمنا له من ميله لمتقوم

حدّثنا عبد الرّحمن بن الأسود، قال: ثنا محمد بن ربيعة، قال: ثنا أبو مكين، عن عكرمة، في قوله: ﴿وَلَا تُصَعِّرۡ خَدَّكَ لِلنَّاسِ﴾ قال: لا تُعرض بوجهك.

حُدِّثت عن الحسين، قال: سمعتُ أبا معاذ يقول: أخبرنا عبيد، قال: سمعت الضّحّاك يقول، في قوله: ﴿وَلَا تُصَعِّرۡ خَدَّكَ لِلنَّاسِ﴾ يقول: لا تعرض عن النّاس، يقول: أقبل على النّاس بوجهك وحسن خلقك.

حدّثني يونس، قال: أخبرنا ابن وهب، قال: قال ابن زيد، في قوله: ﴿وَلَا تُصَعِّرۡ خَدَّكَ لِلنَّاسِ﴾ قال: تصعير الخدّ: النّجْر والتّكبّر على النّاس ومحقرتهم.

حدّثنا ابن وكيع، قال: ثنا أبي، عن أبي مكين، عن عكرمة، قال: الإعراض.

وقال آخرون: إنّما نهاه عن ذلك أن يفعله لمن بينه وبينه صِهْر، لا على وجه التّكبّر.

ذكر من قال ذلك:

حدّثنا ابن وكيع وابن حميد، قالا: ثنا جرير، عن منصور، عن مجاهد: ﴿وَلَا تُصَعِّرۡ خَدَّكَ لِلنَّاسِ﴾ قال: الرّجل يكون بينه وبين أخيه الحِنَة، فيراه فيعرض عنه.

حدّثنا ابن بشار، قال: ثنا أبو أحمد، قال: ثنا سفيان، عن منصور، عن مجاهد، في قوله: ﴿وَلَا تُصَعِّرۡ خَدَّكَ لِلنَّاسِ﴾ قال: هو الرّجل بينه وبين أخيه حِنَة فيعرض عنه.

وقال آخرون: هو التّشديق.

ذكر من قال ذلك:

حدّثنا ابن وكيع، قال: ثني أبي، عن جعفر الرّازي، عن مغيرة، عن إبراهيم، قال: هو التّشديق.

حدّثنا ابن بشار، قال: ثنا أبو أحمد، قال: ثنا سفيان، عن المغيرة، عن إبراهيم، قال: هو التّشديق أو التّشدّق «الطّبري يشكّ».

حدّثنا يحيى بن طلحة، قال: ثنا فضيل بن عياض، عن منصور، عن إبراهيم بمثله.

وقوله: ﴿وَلَا تَمۡشِ فِي ٱلۡأَرۡضِ مَرَحًاۖ﴾ يقول: ولا تمش في الأرض مختالاً.

كما حُدِّثت عن الحسين، قال: سمعتُ أبا معاذ يقول: أخبرنا عبيد، قال: سمعتُ الضّحّاك، يقول في قوله: ﴿وَلَا تَمۡشِ فِي ٱلۡأَرۡضِ مَرَحًاۖ﴾ يقول: بالخيلاء.

حدّثنا بشر، قال: ثنا يزيد، قال: ثنا سعيد، عن قتادة، قوله: ﴿وَلَا تُصَعِّرۡ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمۡشِ فِي ٱلۡأَرۡضِ مَرَحًاۖ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخۡتَالٖ فَخُورٖ ﴿١٨﴾﴾ قال: نهاه عن التّكبّر، قوله: ﴿إِنَّ ٱللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخۡتَالٖ﴾ متكبّر ذي فخر.

كما حدّثني محمد بن عمرو، قال: ثنا أبو عاصم، قال: ثنا عيسى، وحدّثني الحارث، قال: ثنا الحسن، قال: ثنا ورقاء جميعاً، عن ابن أبي نجيح، عن مجاهد، قوله: ﴿كُلَّ مُخۡتَالٖ فَخُورٖ﴾ قال: متكبّر. وقوله: فخور: قال: يعدّد ما أعطى الله، وهو لا يشكر الله.

القول في تأويل قوله تعالى:

﴿وَٱقۡصِدۡ فِي مَشۡيِكَ وَٱغۡضُضۡ مِن صَوۡتِكَۚ إِنَّ أَنكَرَ ٱلۡأَصۡوَٰتِ لَصَوۡتُ ٱلۡحَمِيرِ ﴿١٩﴾﴾.

يقول: وتواضع في مشيك إذا مشيت، ولا تمشِ تبختر ولا تستعجل، ولكن اقتصد.

وبنحو الذي قلنا في ذلك قال أهل التأويل، غير أنّ منهم من قال: أمره بالتّواضع في مشيه. ومنهم من قال: أمره بترك السُّرعة فيه.

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

ذكر من قال: أمره بالتواضع في مشيه:

حدّثنا ابن حميد، قال: ثنا يحيى بن واضح، قال: ثنا أبو حمزة، عن جابر، عن مجاهد: ﴿وَٱقْصِدْ فِى مَشْيِكَ﴾ قال: التواضع.

حدّثنا بشر، قال: ثنا يزيد، قال: ثنا سعيد، عن قتادة: ﴿وَٱقْصِدْ فِى مَشْيِكَ﴾ قال: نهاه عن الخيلاء.

ذكر من قال: نهاه عن السُّرعة:

حدّثنا ابن حميد، قال: ثنا ابن المبارك، عن عبد الله بن عقبة، عن يزيد ابن أبي حبيب، في قوله: ﴿وَٱقْصِدْ فِى مَشْيِكَ﴾ قال: من السُّرعة، قوله: ﴿وَٱغْضُضْ مِن صَوْتِكَ﴾ يقول: واخفض من صوتك، فاجعله قصداً إذا تكلّمت.

كما حدّثنا بشر، قال: ثنا يزيد، قال: ثنا سعيد، عن قتادة: ﴿وَٱغْضُضْ مِن صَوْتِكَ﴾ قال: أمره بالاقتصاد في صوته.

حدّثني يونس، قال: أخبرنا ابن وهب، قال: قال ابن زيد: في قوله: ﴿وَٱغْضُضْ مِن صَوْتِكَ﴾ قال: اخفض من صوتك.

واختلف أهل التأويل في تأويل قوله: ﴿إِنَّ أَنكَرَ ٱلْأَصْوَٰتِ لَصَوْتُ ٱلْحَمِيرِ﴾ فقال بعضهم: معناه: إنّ أقبح الأصوات.

ذكر من قال ذلك:

حدّثنا ابن بشار وابن المثنى، قالا: ثنا ابن أبي عدي، عن شعبة وأبان ابن تغلب، قالا: ثنا أبو معاوية عن جُويبر، عن الضحاك: ﴿إِنَّ أَنكَرَ ٱلْأَصْوَٰتِ﴾ قال: إنّ أقبح الأصوات: ﴿لَصَوْتُ ٱلْحَمِيرِ﴾.

حدّثنا بشر، قال: ثنا يزيد، قال: ثنا سعيد، عن قتادة: ﴿إِنَّ أَنكَرَ ٱلْأَصْوَٰتِ لَصَوْتُ ٱلْحَمِيرِ﴾؛ أي أقبح الأصوات لصوت الحمير، أوّله زفيرٌ وآخره شهيقٌ، أمره بالاقتصاد في صوته.

حدّثنا ابن بشار، قال: ثنا مؤمل، قال: ثنا سفيان، قال: سمعت الأعمش يقول: ﴿إِنَّ أَنكَرَ ٱلْأَصْوَٰتِ﴾ صوت الحمير.

وقال آخرون: بل معنى ذلك: إنّ أشرّ الأصوات.

ذكر من قال ذلك:

حدّثت عن يحيى بن واضح، عن أبي حمزة، عن جابر، عن عكرمة والحكم بن عُتيبة: ﴿إِنَّ أَنكَرَ ٱلْأَصْوَٰتِ﴾ قال: أشرّ الأصوات.

قال جابر: وقال الحسن بن مسلم: أشدّ الأصوات.

حدّثني يونس، قال: أخبرنا ابن وهب، قال: قال ابن زيد، في قوله: ﴿إِنَّ أَنكَرَ ٱلْأَصْوَٰتِ لَصَوْتُ ٱلْحَمِيرِ﴾ قال: لو كان رفع الصّوت هو خيراً ما جعله للحمير.

وأولى الأقوال في ذلك بالصّواب قول من قال: معناه: إنّ أقبح أو أشرّ الأصوات، وذلك نظير قولهم: إذا رأوا وجهاً قبيحاً، أو منظراً شنيعاً ما أنكر وجه فلان، وما أنكر منظره.

وأما قوله: ﴿لَصَوْتُ ٱلْحَمِيرِ﴾: فأضيف الصّوت وهو واحدٌ إلى الحمير وهي جماعة، فإنّ ذلك لوجهين إن شئت، قلت: الصّوت بمعنى الجمع. كما قيل: ﴿لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ﴾ [1] وإن شئت قلت: معنى الحمير: معنى واحد، لأنّ الواحد في مثل هذا الموضع يؤدّي عمّا يؤدّي عنه الجمع.

(١) سورة البقرة، الآية: (٢١).

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

لقمان الحكيم
في أحاديث رسول الله ﷺ

قال قتادة:

خيّر الله لقمان الحكيم بين النُّبوّة والحكمة، فاختار الحكمة على النُّبوّة.

قال: فأتاه جبريل وهو نائمٌ فلذّ عليه الحكمة.

فأصبح ينطق بها.

- الجامع لأحكام القرآن: (٧/ ٤١).
- تفسير ابن كثير: (٣/ ٥٣٧).

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

لقمان الحكيم
في أحاديث رسول الله ﷺ

١

● عن عبد الله بن العبّاس رضي الله عنهما قال:

قال رسول الله ﷺ:

«اتَّخِذُوا السُّودَانَ، فَإِنَّ ثَلَاثَةً مِنْهُمْ مِنْ أَهْلِ الْجَنَّةِ:

لُقْمَانُ الحَكِيمُ.

والنَّجَاشِي[1].

وَبِلَالٌ المُؤَذِّنُ[2]».

(١) أخرجه الطبراني في المعجم الكبير: (١١/ ١٩٨)، والخطيب البغدادي في تاريخ بغداد: (٤/ ٢٣٥)، والسيوطي في الدر المنثور: (٥/ ١٦٦)، والهندي في كنز العمال: (٣٥٠٠١)، وابن عساكر في تهذيب تاريخ دمشق: (٣/ ٣)، وابن كثير في البداية والنهاية: (٢/ ٣٤).

(١) النجاشي: هو أصحمة بن أبجر، ملك الحبشة، واسمه بالعربية عطيّة، والنجاشي لقبه، أسلم على عهد النبيّ ﷺ، ولم يهاجر إليه، وكان رداءً للمسلمين، نافعاً لهم، أحسن إلى المسلمين الذين هاجروا إليه في صدر الإسلام.
ولما بلغ رسول الله ﷺ وفاة النجاشي صلّى عليه صلاة الغائب.

(٢) بلال المؤذن: هو بلال بن رباح الحبشي، أبو عبد الله، مؤذّن رسول الله ﷺ، وخازنه على بيت ماله، وهو من مولدي السُّراة، وأحد السّابقين للإسلام.
كان بلال رضي الله عنه شديد السُّمرة، نحيفاً طوالاً، خفيف العارضين، له شعرٌ كثيفٌ، وشهد المشاهد كلّها مع رسول الله ﷺ، ولمّا توفي رسول الله ﷺ أذّن بلال، ولم يؤذّن

٢

● عن أبي هريرة رضي الله عنه قال:

قال رسول الله ﷺ:

«أَتَدْرُونَ مَا كَانَ لُقْمَانُ؟».

قالوا: الله ورسوله أعلم.

قال رسول الله ﷺ:

«كَانَ حَبَشِيًّا».

بعد ذلك، وأقام حتى خرجت اليعوث إلى الشام، فسار معهم، وتوفي في دمشق سنة ٢٠ هـ الموافق ٦٤١م.
روى بلال رضي الله عنه (٤٤) حديثاً عن رسول الله ﷺ.
قالت السَّيِّدة عائشة رضي الله عنها:
لما قدم النَّبيُّ ﷺ إلى المدينة وُعِكَ أبو بكر، وبلال، فكان أبو بكر إذا أخذته الحُمَّى يقول:
كُلُّ امرىءٍ مُصَبَّحٌ في أهْلِهِ والموتُ أدنى مِنْ شِراكِ نَعْلِهِ
وكان بلال إذا أقلع عنه يرفع عقيرته ويقول:
ألا لَيْتَ شِعْري هَلْ أَبِيتَنَّ ليلةً بوادٍ وحَوْلي إذْخِرٌ وجَليلُ
وهَلْ أَرِدَنْ يَوماً مِياهَ مَجَنَّةٍ وهَلْ يَبْدُوَنْ لي شامةٌ وطَفيلُ
اللَّهُمَّ العن عُتبة وشيبة، وأُمَيَّة بن خلف، كما أخرجونا من أرضنا إلى أرض الوباء.
وفي صدد هذا الحديث قال أحد الشُّعراء:
سادةُ السُّودانِ أربعْ هكذا قالَ المُشَفَّعْ
النَّجاشي وبلال ثمَّ لقمانَ ومهجعْ

(٢) أخرجه السيوطي في الدر المنثور: (٥/ ١٦)، وورد في فتح البيان في مقاصد القرآن: (٧/ ٢٨١).

٣

● عن أبي أُمامة رضي الله عنه قال:

قال رسول الله ﷺ:

«إِنَّ لُقْمَانَ قَالَ لابْنِهِ:

يَا بُنَيَّ عَلَيْكَ بِمُجَالَسَةِ العُلَمَاءِ، واسْتَمِعْ كَلَامَ الحُكَمَاءِ، فَإِنَّ اللهَ عَزَّ وَجَلَّ يُحْيِي القَلْبَ المَيِّتَ بِنُورِ الحِكْمَةِ كَمَا يُحْيِي الأَرْضَ المَيْتَةَ بِوَابِلٍ[1] القَطْرِ».

٤

● عن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما قال:

قال رسول الله ﷺ:

«إِنَّ لُقْمَانَ الحَكِيمِ كَانَ يَقُولُ:

إِنَّ اللهَ إِذَا اسْتَوْدَعَ شَيْئاً حَفِظَهُ».

(٣) أخرجه الطبراني في المعجم الكبير: (٨/ ٢٣٦)، والهيثمي في مجمع الزوائد: (١/ ١٢٥) وهو في مجمع الزوائد ـ طبعة دار الفكر ـ: (٥١٨)، والبزار في المسند: (٢٣٧)، والمنذري في الترغيب والترهيب: (١/ ١١٢)، والسيوطي في الدر المنثور: (١/ ٣٥٠) و(٥/ ١٦٢)، والهندي في كنز العمال: (٢٨٨٨١).

(١) الوابل: المطر الشديد، الضخم القطر.

(٤) أخرجه أحمد في المسند: (٢/ ٨٧)، وهو في مسند أحمد ـ طبعة دار الفكر ـ: (٥٦١٠)، والزبيدي في إتحاف السّادة المتقين: (٦/ ٤٠٠)، والسيوطي في الدر المنثور: (٥/ ١٦٢)، وأورده ابن كثير في البداية والنهاية: (٢/ ٣٤)، وابن كثير في تفسيره: (١/ ٣٤٣)، وأخرجه الهندي في كنز العمال: (١٧٤٧٥).

٥

● عن عبد الله بن العبّاس رضي الله عنهما قال:

لمّا نزلت هذه الآية: ﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُم بِظُلْمٍ﴾[1] شَقَّ ذلك على أصحاب رسول الله ﷺ فقالوا:

- أيُّنا لم يَلْبِس إيمانَهُ بِظُلْمٍ؟

فقال رسول الله ﷺ:

«إِنَّهُ لَيْسَ بِذَاكَ، أَلَا تَسْمَعُ إِلَى قَوْلِ لُقْمَانَ لابْنِهِ:

﴿إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ﴾[2]».

٦

● عن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما قال:

سمعتُ رسول الله ﷺ يقول:

«حَقّاً لَمْ يَكُنْ لُقْمَانُ نَبِيّاً، وَلَكِنْ كَانَ عَبْداً صَمْصَامَةً[3] كَثِيرَ التَّفَكُّرِ، حَسَنَ الظَّنِّ، أَحَبَّ اللهَ فَأَحَبَّهُ، وَضَمَنَ عَلَيْهِ بِالحِكْمَةِ».

(٥) أخرجه البخاري في صحيحه في كتاب تفسير القرآن: (٦٥)، باب: سورة لقمان: (٣١)، الحديث رقم: (٤٧٧٦)، ومسلم في صحيحه في كتاب الإيمان: (١) باب: صدق الإيمان: (٥٦)، الحديث رقم: (١٩٧/ ١٢٤)، وأحمد في المسند: (١/ ٤٢٥)، وهو في مسند أحمد ـ طبعة دار الفكر ـ: (٤٠٣١)، وابن حجر في فتح الباري: (٨/ ٥١٣)، وأورده ابن كثير في البداية والنهاية: (٢/ ٣١).

(١) سورة الأنعام، الآية: (٨٢). ﴿لَمْ يَلْبِسُوا﴾: لم يخلطوا. ﴿بِظُلْمٍ﴾: بِشِرْكٍ، وبكفْرٍ.

(٢) سورة لقمان، الآية: (١٣).

(٦) أخرجه الهندي في كنز العمال: (٣٧٨٦٥)، وابن عراق في تنزيه الشريعة: (١/ ٣٤٤).

(٣) الصَّمصامة: والصَّمصام: السَّيف القاطع الذي لا يُثنى في ضربته.

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır
eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

كَانَ نَائِماً نِصْفَ النَّهَارِ إِذْ جَاءَهُ نِدَاءٌ: يَا لُقْمَانُ هَلْ لَكَ أَنْ يَجْعَلَكَ اللهُ خَلِيفَةً فِي الأَرْضِ تَحْكُمُ بَيْنَ النَّاسِ بِالحَقِّ؟

فَانْتَبَهَ فَأَجَابَ الصَّوْتَ فَقَالَ:

إِنْ يُخَيِّرْنِي رَبِّي قَبِلْتُ، فَإِنِّي أَعْلَمُ إِنْ فَعَلَ ذَلِكَ بِي أَعَانَنِي وَعَلَّمَنِي وَعَصَمَنِي، وَإِنْ خَيَّرَنِي رَبِّي قَبِلْتُ العَافِيَةَ وَلَمْ أَقْبَلِ البَلاَءَ.

فَقَالَتِ المَلاَئِكَةُ بِصَوْتٍ لاَ يُرَاحَم:

ـ لِمَ يا لُقْمَانُ؟

قال: لِأَنَّ الحَاكِمَ بِأَشَدِّ المَنَازِلِ وَأَكْبِدِهَا يَغْشَاهُ الظُّلْمُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ يَنْجُو أَوْ يُعَانُ، وبالحَرِيِّ أَنْ يَنْجُو، وَإِنْ أَخْطَأَ أَخْطَأَ طَرِيقَ الجَنَّةِ، وَمَنْ يَكُنْ فِي الدُّنْيَا ذَلِيلاً خَيْرٌ مِنْ أَنْ يَكُونَ شَرِيفاً، وَمَنْ يَخْتَرِ الدُّنيا عَلَى الآخِرَةِ فَتَنَتْهُ الدُّنْيا وَلاَ يُصِيبُ مُلْكَ الآخِرَةِ.

فَتَعَجَّبَتِ المَلاَئِكَةُ مِنْ حُسْنِ مَنْطِقِهِ.

فَنَامَ نَوْمَةً فَمَطَّ بِالحِكْمَةِ فَمَطَّا، فَانْتَبَهَ لُقْمَانُ فَتَكَلَّمَ بِهَا.

ثُمَّ أُوحِيَ دَاوُدُ بَعْدَهُ فَقَبِلَهَا وَلَمْ يَشْتَرِطْ شَرْطَ لُقْمَان، فَهَوَى فِي الخَطِيئَةِ غَيْرَ مَرَّةٍ، وَكُلُّ ذَلِكَ يَصْفَحُ اللهُ وَيَتَجَاوَزُ وَيَغْفِرُ لَهُ.

وَكَانَ لُقْمَانُ يُوَازِرُهُ بِالحِكْمَةِ وَيُعَلِّمُهُ.

فَقَالَ لَهُ دَاوُدُ:

طُوبَى لَكَ يَا لُقْمَانُ! أُوتِيتَ الحِكْمَةَ، وَصُرِفَتْ عَنْكَ البَلِيَّةُ، وَأُوتِيَ دَاوُدُ الخِلاَفَةَ وَابْتُلِيَ بِالرَّزِيَّةِ[1] وَالفِتْنَةِ.

(١) الرَّزِيَّة: المصيبة، الجمع: رزايا.

٧

● عن الإمام الأوزاعي معضلاً قال:

قال رسول الله ﷺ:

«خَيْرُ السُّوقَانِ أَرْبَعَةٌ:

ـ لُقْمَانُ.

ـ وَبِلاَلٌ.

ـ وَالنَّجَاشِيُّ.

ـ وَمَهْجَعٌ».

٨

● عن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما قال:

سمعتُ رسول الله ﷺ يقول:

«قَالَ لُقْمَانُ:

إِنَّ اللهَ تَعَالَى إِذَا اسْتَوْدَعَ شَيْئاً حَفِظَهُ، وإِنِّي أَسْتَوْدِعُ دِينَكَ وَأَمَانَتَكَ وَخَوَاتِيمَ عَمَلِكَ».

٩

● عن القاسم بن مخونة رضي الله عنه قال:

(٧) أخرجه الحاكم في المستدرك: (٣/ ٢٨٤)، والهندي في كنز العمال: (٣٣١٥٩)، والعجلوني في كشف الخفاء: (١/ ٤٧٣).

(٨) أخرجه الزبيدي في إتحاف السادة المتقين: (٦/ ٤٠٠)، والعراقي في المغني عن حمل الأسفار: (٢/ ٢٥٩)، وأورده النسائي في عمل اليوم والليلة، وإسناده جيد.

(٩) أخرجه الحاكم في المستدرك: (٢/ ٤١١)، والسيوطي في الدر المنثور: (٤/ ١٦٢)، وابن كثير في البداية والنهاية: (٢/ ٣٤)، وأورده في تفسيره: (٦/ ٣٤٣).

«قَالَ لُقْمَانُ لاِبْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يا بُنَيَّ إِيَّاكَ والنَّوْمَ فَإِنَّهُ مَحْمُودَةٌ بِاللَّيْلِ مَذْمَّةٌ بِالنَّهَارِ».

١٠

● عن حذيفة بن اليمان رضي الله قال:

قال رسول الله ﷺ:

«قَالَ لُقْمَانُ لاِبْنِهِ:

يَا بُنَيَّ... إِذَا اسْتُشْهِدْتَ فَاشْهَدْ، وَإِذَا اسْتُعِنْتَ فَأَعِنْ، وَإِذَا اسْتُشِيرَتْ فَلاَ تَعْجَلْ حَتَّى تَتَبَيَّنَ».

١١

● عن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما قال:

سمعتُ رسول الله ﷺ يقول:

«لَمْ يَكُنْ لُقْمَانُ نَبِياً، وَلَكِنْ كَانَ عَبْداً كَثِيرَ التَّفَكُّرِ، حَسَنَ اليَقِينِ، أَحَبَّ اللهَ فَأَحَبَّهُ، فَمَنَّ عَلَيْهِ بِالحِكْمَةِ، وَخَيَّرَهُ فِي أَنْ يَجْعَلَهُ خَلِيفَةً يَحْكُمُ بِالحَقِّ.

فَقَالَ: رَبِّ إِنْ خَيَّرْتَنِي قَبِلْتُ العَافِيَةَ، وَتَرَكْتُ البَلاَءَ، وإِنْ عَزَمْتَ عَلَيَّ فَسَمْعاً وَطَاعَةً فَإِنَّكَ سَتَعْصِمُنِي».

(١٠) منهاج اليقين: (٤٩٧).

(١١) أخرجه القرطبي في الجامع لأحكام القرآن: (١٤/ ٥٩)، وابن عساكر في تهذيب تاريخ دمشق: (٥/ ٢٩٢).

قالوا في لقمان الحكيم

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

قالوا في لقمان الحكيم

نقل كثيرٌ من المفسِّرين أقوالاً عديدة عن لقمان الحكيم، وقد روُّقت مراجعها ومصادرها، وربما لا يكون في هذه الأخبار وثوقٌ، لاختلاف بعضها، أو تناقضها، أو ربما تشابهها.

ولكننا نستخلص من هذه الأقوال: أن لقمان الحكيم اشتغل بالعديد من المهن، وأنَّه عمَّر طويلاً، وأنَّه كان قاضياً، ومفتياً، وراعياً، وربما كان خياطاً أو نجاراً.

وها أنا أسوق لك أقوال السَّادة المفسِّرين والعلماء، لتطَّلع عليها، وتقف بنفسك على أقوالهم، وتستخلص منها ما يفيدك.

* * *

● قال سعيد بن المسيّب:

أعطى الله تعالى لقمان الحكمة، ومنعه النُّبوَّة[1].

● قال سعيد بن المسيّب:

- إنَّ لقمان كان أسود من سودان مصر ذا مشافر[2].

● روى الإمام أحمد بن حنبل عن مجاهد قال:[3]

إنَّ لقمان كان قاضياً على بني إسرائيل.

(١) البداية والنهاية: (٢/ ١٢٥).
(٢) تفسير روح البيان: (٣/ ٤٨)، وتفسير ابن كثير: (٤/ ٤٤٣).
(٣) كتاب الزهد للإمام أحمد، وتفسير الثعالبي: (٣/ ٢٠٧).

● قال الإمام الأوزاعي:

حدَّثني عبد الرَّحمن بن حرملة قال:

- جاء أسود إلى سعيد بن المسيّب يسأله.

فقال له سعيد: لا تحزن من أجل أنَّك أسود، فإنَّه كان من أخير النَّاس ثلاثة من السُّودان:

- بلال رضي الله عنه.

- ومهجع مولى عمر بن الخطاب رضي الله عنه.

- ولقمان الحكيم عليه السَّلام كان أسود ذا مشافر.

- البداية والنهاية: (٢/ ١٢٤).
- وتفسير الكشاف: (٢/ ١٩٥).

● قال عبد الله بن العبَّاس رضي الله عنهما:

- إنَّ لقمان لم يكن نبيّاً ولا مَلكاً، ولكن كان راعياً أسود، فرزقه الله العتق، ورضي قوله ووصيَّته، فقصَّ أمره في القرآن الكريم لتمسكوا بوصيَّته[1].

● قال إبراهيم بن أدهم:

- بلغني أنَّ قبر لقمان بين مسجد الرَّملة وموضع سوقها اليوم، وفيها قبر سبعين نبيّاً ماتوا بعد لقمان، كلُّهم أخرجهم بنو إسرائيل وألجؤوهم إلى الرَّملة، وأحاطوا بهم، فماتوا كلُّهم جوعاً، فتلك قبورهم فيما بين مسجد الرَّملة والسُّوق[2].

● قال ابن أبي حاتم: حدَّثنا سعيد بن بشير، عن قتادة قال:

- خيَّر الله لقمان الحكيم بين النُّبوَّة والحكمة، فاختار الحكمة على النُّبوَّة.

قال: فأتاه جبريل عليه السَّلام وهو نائمٌ، فذرَّ عليه الحكمة، فأصبح ينطق بها[3].

● قال الزمخشري:

- خُيِّر لقمان بين النُّبوَّة والحكمة[4].

● روى قتادة، عن عبد الله بن الزبير رضي الله عنهما قال:

قلت لجابر بن عبد الله رضي الله عنهما:

- ما انتهى إليكم في شأن لقمان.

(١) تفسير الكشاف للزمخشري: (٢/ ١٩٤).
(٢) نزهة الحكماء: (٢٧٠)، ووصايا الآباء للأبناء: (٤٩).
(٣) البداية والنهاية: (٢/ ١٢٩).
(٤) تفسير الكشاف: (٢/ ١٩٤)، وتفسير النسفي: (٤/ ١٣٠).

قال جابر بن عبد الله:

- كان قصيراً أفطس[1] من النُّوبة[2].

● قال علي بن الحسين المسعودي:

كان لقمان الحكيم بيلاد مَدْين وأيلة في عصر داود عليه السَّلام[3].

● عن سعيد بن المسيّب قال:

- كان لقمان خياطاً[4].

● قال العلاَّمة ابن كثير:

- كان لقمان رجلاً صالحاً، ذا عبادةٍ وعبارةٍ، وحكمةٍ عظيمةٍ[5].

● قال ابن قتيبة الدِّينوري:

- كان لقمان عبداً حبشياً لرجلٍ من بني إسرائيل، فأعتقه وأعطاه مالاً[6].

● روى سفيان الثوري، عن الأشعث، عن عكرمة، عن عبد الله بن عبَّاس رضي الله عنهما قال:

- كان لقمان عبداً حبشياً نجاراً[7].

● قال علي بن الحسين المسعودي:

- كان لقمان الحكيم عبداً صالحاً، فمنَّ الله عزَّ وجلَّ عليه بالحكمة،

(١) الأفطس: فطس فطساً: انخفضت قصبة أنفه وانتشرت، فهو أفطس، وهي فطساء، الجمع: فُطْس.
(٢) البداية والنهاية: (٢/ ١٢٤).
(٣) مروج الذهب في معادن الجوهر: (١/ ٦٧).
(٤) تفسير روح المعاني: (٢١/ ٨٣)، وكتاب الزهد: (٤٩).
(٥) البداية والنهاية: (٢/ ١٢٤).
(٦) المعارف صفحة: (٥٥).
(٧) البداية والنهاية: (٢/ ١٢٣).

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

ولم يزل باقياً في الأرض مظهراً للحكمة والزُّهد في هذا العالم إلى أيام يونس ابن متّى ـ عليه السلام ـ حين أُرسل إلى أرض نينوىٰ في بلاد الموصل[1].

● قال إسماعيل حقي بن مصطفى الإسلامبولي:

ـ كان لقمان عبداً كثير التّفكير، حسن اليقين، أحبّ الله فأحبّه، فمنّ عليه بالحكمة، وهي إصابة الحقّ باللّسان، وإصابة الفكر بالجنان، وإصابة الحركة بالأركان، إن تكلّم بحكمةٍ، وإن تفكّر تفكّر بحكمةٍ، وإن تحرّك تحرّك بحكمةٍ[2].

● قال مجاهد بن جبر:

ـ كان لقمان غليظ الشّفتين، مصفّح القدمين[3].

● قال ابن كثير:

ـ كان لقمان قاضياً في زمن داود عليه السّلام[4].

● قال الزمخشري:

ـ كان لقمان من أولاد آزر، وعاش ألف سنة، وأدرك داود عليه السّلام، وأخذ منه العلم، وكان يُفتي قبل مبعثه، فلمّا بُعِثَ قطع الفتوىٰ[5].

● قال سعيد بن المسيّب:

ـ كان لقمان من سودان مصر[6].

(١) مروج الذهب في معادن الجوهر: (١/ ٦٧).
(٢) روح البيان في تفسير القرآن: (٣/ ٤٨).
(٣) كتاب الزهد: (٤٨)، والبداية والنهاية: (٢/ ١٢٤).
(٤) البداية والنهاية: (٢/ ١٢٣).
(٥) تفسير الكشاف: (٢/ ١٩٤)، وتفسير البحر المحيط: (٧/ ١٨٦)، وتفسير روح المعاني: (٢١/ ٨٢)، ودائرة معارف القرن العشرين: (٨/ ٣٧٠).
(٦) البداية والنهاية: (٢/ ١٢٤).

● عن خالد الربعي قال:

ـ كان لقمان نجاداً[1] (٢).

● قال عبد الله بن العبّاس رضي الله عنهما:

ـ كان لقمان نوبياً مُشَقَّق الرِّجلين ذا مشافر[3]، (٤).

● قال السُّهيلي:

ـ كان لقمان نوبياً من أهل أيلة[5]، (٦).

● قال علي بن الحسين المسعودي:

ـ كان لقمان الحكيم نوبياً مولى للفَتين بن جسر، ولد على عشر سنين من ملك داود عليه السّلام[7].

● قال عبد الله بن العبّاس رضي الله عنهما:

ـ كان لقمان يحتطب كلّ يومٍ حزمةً[8].

● قال الإمام ابن كثير:

ـ كان لقمان يغشى السُّلطان، ويأتي الحكّام، لينظر، ويتفكّر، ويعتبر،

(١) في قول عبد الله بن العبّاس رضي الله عنهما (نجاراً)، وهنا (نجاداً)، ولا تدري ما هو الصحيح، ففي الدال والراء ربما يكون تصحيف بينهما، والنّجاد: الذي يعالج الفرش والوسائد، ومن حرفته التّنجيد، ونسميه اليوم: المنجّد.
(٢) المشافر: المفرد: المشفر. والمشفر: شفة البعير الغليظة.
(٣) تفسير روح المعاني: (٢١/ ٨٣)، وتفسير الجواهر الحسان في تفسير القرآن للثعلبي: (٣/ ٢٠٧). كذا ورد القول عن سعيد بن المسيب، ومجاهد بن جبر.
(٤) النّوبي: نسبة إلى النُّوبة، وهي مجموعة جبال في كردفان السودان.
(٥) أيلة: وإيلات: ميناء أردني في شمال العقبة على البحر الأحمر، يقوم على أنقاض أيلة الرُّومانيّة.
(٦) البداية والنهاية: (٢/ ١٢٣).
(٧) مروج الذهب في معادن الجوهر: (١/ ٦٧).
(٨) البحر المحيط: (٧/ ١٨٦).

فبذلك أُوتي ما أُوتي[1].

● قال أبو الدّرداء رضي الله عنه في وصف لقمان الحكيم:

ـ ما أوتي عن أهلٍ، ولا مالٍ، ولا حَسَبٍ، ولا خِصالٍ، ولكنّهُ كان رجلاً ضمضماماً[2] سكّيتاً، طويل التّفكير، عميق النّظر، لم ينم نهاراً قط، ولم يره أحدٌ يبزق، ولا يتنحنح[3]، ولا يبول، ولا يتغوّط[4]، ولا يغتسل، ولا يعبث، ولا يضحك، وكان لا يعيد منطقاً نطقه إلاّ أن يقول حكمة يستعيدها إيّاه أحداً[5].

* * *

(١) البداية والنهاية: (٢/ ١٢٤).
(٢) ضمضماماً: الضّمضم، والقُماضم: الجريء، والأسد، والغضبان.
(٣) يتنحنح: يردّد في جوفه صوتاً كالسُّعال، ومنه: التّنحنح.
(٤) يتغوط: يتبرّز، أي: يقضي حاجته.
(٥) البداية والنهاية: (٢/ ١٢٤).

حكم لقمان في الميزان

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

● قرأت من حِكمته نحواً من عشرة آلاف باب، لم يسمع النّاس كلاماً أحسن منها، ثمّ نظرتُ فرأيتُ النّاس قد أدخلوا في كلامهم، واستعانوا بها في خطبهم ورسائلهم، ووصلوا بها بلاغاتهم، وقد أكثروا من ضرب المثل بحكمته.

- وهب بن منبه -

حكم لقمان في الميزان

حرف الألف .....(١)

- ١ -

قال لقمان الحكيم:

- يا بني ...

اتّخذ الله تعالى تجارةً تأتيكَ الأرباحُ بلا بضاعة.

- ٢ -

● وقال لقمان الحكيم:

اتّخذ ألف صديق والألف قليل، ولا تتخذ عدوّاً واحداً والواحد كثيرٌ.

- ٣ -

● قال لقمان الحكيم لابنه:

- يا بنيّ ...

(١) نزهة الحكماء: (٢٧٠).
(٢) منهاج اليقين: (٥٤٨).
ثمار القلوب في المضاف والمنسوب: (١٢٥)، وكتاب الزهد: (٤٩).
(٣) وورد القول بلفظ:
اتخذ الله تجارة، تأتك الأرباح من غير بضاعة.

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

اتّخِذْ تقوىٰ الله بضاعة تأتيكَ الأرباح من غير تجارة.

- ٤ -

● روي أنّ رجلاً قال للقمان الحكيم:

- ما أقبح وجهك يا لقمان!

فقال له لقمان:

- أتعيبُ عليّ النّقش أم على النّقاش؟

- ٥ -

● قال محمد بن واسع:

كان لقمان يقول لابنه:

- يا بنيّ ...

اتّقِ الله ولا تُرِي النّاس أنّك تخشى الله ليكرموك بذلك وقلبك فاجرٌ.

- ٦ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ ...

اتّقِ دعوة المظلوم، فإنّها أوشكُ الدّعاء صعوداً إلى الله سبحانه استجابة.

(٤) روح البيان: (٤٨/٣).
(٥) جامع البيان: (٦٧/٢١)، والبداية والنهاية: (٣٤/١)، وإحياء علوم الدين: (٣/ ٣٣١)، والعقد الفريد: (٣/ ٢١٥).
(٦) نزهة الحكماء: (٢٦٨).

- ٧ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ ...

اتّقِ المرأة السّوء، فإنّها تشيك قبل الشّيب.

واتّقِ شرار النّساء فإنّه لا يدعون إلى خير، وكن من خيارهنّ على حذرٍ.

- ٨ -

● قال لقمان الحكيم:

- الاتّكال على الله تعالى أروح، وقلّة الإسترسال إلى النّاس أحزم.

- ٩ -

● قال لقمان الحكيم:

- اجتنب مصاحبة الكذّاب، فإن ألجئت إليه فلا تصدّقه، ولا تُعلمه أنّك تكذّبه فينتقل عن ودّك، ولا ينتقل عن طبعه.

- ١٠ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ ...

اجعل عقل غيرك لك.

قال: وكيف؟

(٧) إحياء علوم الدين: (١٠٢/٢).
(٨) نزهة الحكماء: (٢٧١).
(٩) نزهة الحكماء: (٢٧١).
(١٠) قطوف دانية من شجرة الحكم العالية: (٢٠٨).

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

قال: استشر في حوائجك.

ـ ١١ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ اجعل معروفك في أهله، ولا تضعه في غير أهله، فتخسره في الدُّنيا، وتجرم ثوابه في الآخرة.

ـ ١٢ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ يا بنيّ...

اجعل همَّك فيما كُلِّفت، ولا تجعلْ همَّك فيما كُفيتَ، لا تهتم للدُّنيا فتشغلك عن الآخرة.

ـ ١٣ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ أحبّ خليلك أو خليل أبيك.

ـ ١٤ ـ

● قال لقمان الحكيم:

(١١) في المعروف قال الكريزي:

يد المعروف غنم حيث كانت ... تحملها شكورٌ أو كفورُ
فعند الشاكرين لها جزاة ... وعند الله ما كفر الكفورُ

(١٢) نزهة الحكماء: (٢٦٩).
(١٣) البداية والنهاية: (٣٦/١).
(١٤) نزهة الحكماء: (٢٦٩).
تداهن: ادهن فلانٌ: صانع وألان القول، ونفسٌ وأظهر خلافه من أضمره. فهو مداهن.

ـ يا بنيّ...

أحبب في الله، وأبغض في الله، ولا تداهن أهل المعاصي.

ـ ١٥ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ يا بنيّ...

احذر الكذب، فإنَّه شهيٌّ كلحم العصفور، من أكل شيئاً منه لم يصبر عليه.

ـ ١٦ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ يا بنيّ...

اخبر واحدةً هي أهلٌ للخلوة.

إياك أن ترى النَّاس أنَّك تخشى الله وقلبك فاجرٌ.

ـ ١٧ ـ

● قال لقمان الحكيم:

(١٥) قال أحد الشعراء في الكلب:

لا يكذبُ المرءُ إلاَّ من مهانتِهِ ... أو عادةِ السُّوءِ أو من قلَّةِ الأدبِ
لعمرُ جيفةِ كلبٍ خيرُ رائحةً ... من كذبةٍ المرءِ في جدٍّ وفي لعبِ

(١٦) أخرج الهيثمي في مجمع الزوائد: (٨/٨٢)، وعزاه في مجمع الزوائد، طبعة دار الفكر:
(٢٧٠)، والبيهقي في السنن الكبرى: (١٠/١٩٥)، والطبراني في المعجم الكبير:
(١٠/ ٨٢)، والمنذري في الترغيب والترهيب: (٣/ ٣٨٢)، والطرابلسي في مشكل الآثار: (٤/ ٢٠٢)، والخطيب البغدادي في تاريخ بغداد: (٨/ ٣٨٨) عن كعب بن مالك رضي الله عنه قال: قال رسول الله ﷺ: «المؤمن فَرِقٌ كريمٌ، والفاجر خِبٌّ لئيمٌ».
(١٧) نزهة الحكماء: (٢٦٨).

ـ يا بنيّ...

أحزمُ أهلِ الدُّنيا رجلان:

رجلٌ أعطاه الله تعالى شرفاً في الدُّنيا ذكراً، فهو يلتمس شرف الآخرة وذكرها.

ورجلٌ قدر عليه رزقُهُ فصبر حتى يأتيه اليقين، وأحسن عبادةَ ربِّه تعالى.

ـ ١٨ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ أحزم الحازمين من عرف الأمر قبل وقوعه فاحترس منه.

ـ ١٩ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ أحسن النَّاس مروءةً وأدباً من إذا احتاج تأنَّى، وإذا احتيج إليه دنا.

ـ ٢٠ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ احضر الجنائز ولا تحضر العرس، فإنَّ الجنائز تذكرك الآخرة، والعرس يُشَهِّيك الدُّنيا[1].

(١٨) موسوعة الحكمة: (٣٣).
(١٩) في المروءة قال ابن حمديس:

أدم المروءة والوفاء ولا يكن ... حبلُ الدِّيانة منك غيرَ متينِ
والعرضُ أبقى ما ثروة لمكرم ... إكرامه لمروءة أو دينِ

(٢٠) روح المعاني: (٢١/ ٨٣).
(١) أخرج مسلم في صحيحه: (٥/ ١٠٥/ ٩٧٦)، وأبو داود في سننه: (٣٢٣٤)، وابن ماجه في سننه: (١٥٦٩)، والنسائي في سننه: (٢٠٣٣)، وأحمد في المسند: (٩٦٩٤)، عن أبي هريرة رضي الله عنه قال:
قال رسول الله ﷺ: «زُوروا القبورَ فإنَّها تُذكِّركم الآخرة».

ـ ٢١ ـ

● عن عبيد بن عمير:

قال لقمان الحكيم لابنه وهو يعظه:

ـ يا بنيّ...

اختَر المجالسَ على عينيك، فإذا رأيتَ المجلس يذكر فيه الله عزَّ وجلَّ، فاجلس معهم فإنَّك إن تكُ عالماً ينفعك علمك، وإن تكن غبياً يعلِّموك، وإن يطَّلع الله عليهم برحمةٍ تصبك معهم[1].

(٢١) البداية والنهاية: (٢/ ٣٦)، والمصنف لابن أبي شيبة في كتاب الزُّهد: (٣٦)، باب: كلام لقمان الحكيم عليه السَّلام: (٥)، الحديث رقم: (٢)، وجامع البيان وفضله: (١٧٢). ونزهة الحكماء: (٢٧١).
(١) أخرج أحمد في المسند: (٢/ ٢٥٢ و٣٥٩)، وهو في مسند أحمد ـ طبعة دار الفكر ـ: (٧٤٢٨)، والحاكم في المستدرك: (١/ ٤٩٥)، والمنذري في الترغيب والترهيب: (٢/ ٤٠٢)، والتبريزي في مشكاة المصابيح: (٢٢٦٧)، والزَّبيدي في إتحاف السَّادة المتقين: (٥/ ١٠):
عن أبي هريرة رضي الله عنه قال:
قال رسول الله ﷺ:
«إنَّ لله عزَّ وجلَّ ملائكةً سيَّارةً فُضلاً يبتغون مجالسَ الذِّكر، وإذا وجدوا مجلساً فيه ذِكرٌ قعدوا معهم، فحفَّ بعضُهم بعضاً بأجنحتهم حتَّى علَوْا ما بينهم وبين سماء الدُّنيا.
فإذا تفرَّقوا، عرَجوا ـ أو صعدوا ـ إلى السَّماء.
قال: فيسألهم الله عزَّ وجلَّ وهو أعلم:
ـ من أين جئتم؟
فيقولون: جئناك من عند عبادٍ لك في الأرض يسبِّحونك، ويكبِّرونك، ويهلِّلونك، ويسألونك.
قال: وماذا يسألوني؟
قالوا: جنَّتك.
قال: وهل رأوا جنَّتي؟
قالوا: لا.. أي ربِّ.
قال: فكيف لو قد رأوا جنَّتي؟

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır
eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

يا بني...

لا تجلس المجلس الذي لا يُذكر الله فيه، فإنك إن تكُ عالماً لا ينفعك علمك، وإن تكُ غبياً يزيدوك غباءً، وإن يطلع الله إليهم بعد ذلك يُصيبك معهم.

- ٢٢ -

● قال لقمان الحكيم:

- الإخوان ثلاثة:

فالمخالب: الذي ينال من معروفك ولا يُكافئك.

والمحاسب: الذي يتيلك بقدر ما يُصيب منك.

والمراقب: الذي يرغب في مواصلتك بغير طمع.

قالوا: وَيَستجيرونك.

قال: مِمَّ يَستجيرونني؟

قالوا: مِن نارك يا رَبِّ.

قال: وَهَل رأَوا نارِي؟

قالوا: لا.

قالوا: وَيَستغفرونك.

قال: فيقول: قد غَفَرْتُ لَهُم، وَأَعطَيتُهُم ما سألوا، وأجَرتُهُم مِمَّا استجاروا.

قال: فيقولون: رَبِّ فِيهِم فُلانٌ عَبدٌ خَطَّاءٌ، إنَّما مَرَّ فَجَلَسَ مَعَهُم.

قال: فيقول: قد غَفَرتُ لَهُ، هُمُ القَومُ لا يَشقَى بِهِم جَلِيسُهُم.

(٢٣) أخرج الزبيدي في إتحاف السادة المتقين: (٣/ ٩) و(٨/ ٣٩٣)، وابن حجر في تلخيص الحبير: (١/ ٧٣)، والهندي في كنز العمال: (٤٣٨٨٩) والعجلوني في كشف الخفاء: (٢/ ٤٠):

قال رسول الله ﷺ:

«الصَّلاةُ عَمُودُ الدِّينِ».

(٢٤) البداية والنهاية: (٢/ ٣٤)، وتفسير القاسمي: (١٣/ ٤٥٩٣) والحقة الفريد: (٣/ ١٥٢).

(١) بسهم الإسلام: أي: السَّلام.

- ٢٣ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بني...

إذا أتيتَ نادي قومٍ فارمِهِم بسهمٍ الإسلام[1]. ثمَّ اجلس بناحيتهم فلا تنطق حتى تراهم قد نطقوا.

فإن أفاضوا في ذكر الله فأجلِ سيفك معهم.

وإن أفاضوا في غير ذلك، فحوِّل عنهم إلى غيرهم.

- ٢٤ -

● قال عون بن عبد الله:

قال لقمان لابنه:

- يا بني...

إذا أتيتَ نادي قومٍ فارمِهِم بسهمِ الإسلام[1]. ثمَّ اجلس بناحيتهم فلا تنطق حتى تراهم قد نطقوا.

فإن أفاضوا في ذكر الله فأجلِ سيفك معهم.

وإن أفاضوا في غير ذلك، فحوِّل عنهم إلى غيرهم.

(٢٣) أخرج الزبيدي في إتحاف السادة المتقين: (٣/ ٩) و(٨/ ٣٩٣)، وابن حجر في تلخيص الحبير: (١/ ٧٣)، والهندي في كنز العمال: (٤٣٨٨٩) والعجلوني في كشف الخفاء: (٢/ ٤٠):

قال رسول الله ﷺ:

«الصَّلاةُ عَمُودُ الدِّينِ».

(٢٤) البداية والنهاية: (٢/ ٣٤)، وتفسير القاسمي: (١٣/ ٤٥٩٣) والحقة الفريد: (٣/ ١٥٢).

(١) بسهم الإسلام: أي: السَّلام.

- ٢٥ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بني...

إذا احتجت إلى السُّلطان فلا تلجّ عليه، ولا تطلبها إلاَّ عند الرِّضا وطيب النَّفس، ولا تستعنْ بمن يغشُّك، ولا تطلب إلى لئيم، فإنَّه إن ركَّك كان ردُّه عليك غبياً، وإن قضى حاجتك كان قضاؤه عليك منّةً.

- ٢٦ -

● قال لقمان الحكيم لابنه:

- إذا أخطأتْ خطيئةٌ فأعْطِ صَدَقَةً.

- ٢٧ -

● قال لقمان الحكيم:

- إذا أراد الله بقوم سوءاً سلَّط عليهم الجدل، وقلَّة العمل.

- ٢٨ -

● قال لقمان الحكيم:

- إذا أردت أن تؤاخي رَجُلاً فأغضبه قبل ذلك، فإن أنصفكَ عند غضبه وإلاَّ فاحذره.

- ٢٩ -

● قال لقمان الحكيم:

(٢٥) مجمع الأمثال: (٢/ ٤٥٩).

(٢٦) إحياء علوم الدين: (١٣٠٠).

(٢٧) الإدارة في التراث العربي: (١/ ١٥٣).

(٢٨) الأذكياء لابن الجوزي: (١٩)، وروح المعاني: (٢١/ ٨٤)، ونزهة الأبباء: (٢٧٣).

(٢٩) منهاج اليقين: (٤٩٧).

- إذا استُشهِدتَ فاشهَدْ، وإذا استُخبِرتَ فأخبِرْ، وإذا استُشِرتَ فلا تعجل حتى تنظر[1].

- ٣٠ -

● قال لقمان الحكيم:

إذا افتخر النَّاسُ بِحُسنِ الكلام، فافتخرْ بِحُسنِ الصَّمت[2].

- ٣١ -

● قال لقمان الحكيم لابنه:

- يا بني...

إذا امتلأتِ المعدة: نامت الفكرة، وخرست الحِكمة، وقعدتِ الأعضاء عن العبادة.

- ٣٢ -

● قال لقمان الحكيم:

(١) أخرج ابن ماجه في سننه: (٣٧٤٧):

عن جابر بن عبد الله رضي الله عنه قال: قال رسول الله ﷺ:

«إذَا اسْتَشَارَ أَحَدُكُمْ أَخَاهُ فَلْيَمْضِ عَلَيْهِ».

(٣٠) المستطرف في كلِّ فنٍّ مستظرف: (١/ ١٠٨).

(٢) أخرج الزبيدي في إتحاف السادة المتقين: (٧/ ٥٥٤ و٤٩٣) والهندي في كنز العمال: (٦٨٨٣):

قال رسول الله ﷺ:

«الصَّمْتُ سَيِّدُ الأَخْلاقِ».

(٣١) إحياء علوم الدين: (٣/ ٢١٥)، وتفسير التحرير والتنوير: (٢١/ ٢٧٧).

وفي ذلك يقول أبو يزيد البسطامي:

- الجوعُ صاحبٌ: فإذا جاع العبد أنار القلب الحكمة.

(٣٢) قال أحد الشعراء:

ما قال لا قطُّ إلاَّ في تشهُّده ... لولا التَّشهُّد كانت لاؤه نعَمُ

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

- إذا أمروك بأمرٍ وسألوك فيه قل: نعم، ولا تقل لا، فإنَّ لا عيٌّ ولؤمٌ.

- ٣٣ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

إذا انتهيت إلى نادي قومٍ فأرمهم بسهم الإسلام ثمَّ اجلس في ناحيتهم، فإن أفاضوا في ذكر الله فاجلس معهم، وإن أفاضوا في غير ذلك فتحوَّل عنهم.

- ٣٤ -

● قال لقمان الحكيم:

يا بنيّ...

إذا أنعم الله تعالى عليك زِدْ في شكرك[1] له وتواضعك وإحسانك إلى من هو دونك.

---

(٣٣) أخرج البغوي في شرح السنة: (٥/١٦)، والزبيدي في إتحاف السادة المتقين: (٤/١٨٨)، والهندي في كنز العمال: (١٧٥٦):

قال رسول الله ﷺ:

«ذِكْرُ الله شِفاءُ القُلوبِ».

(٣٤) نزهة الجلساء: (٢٦٩).

(١) في الشكر قال أسعد الزوزني:

ألا فاشكرْ لِرَبِّكَ كُلَّ وقتٍ ... عَلَى الآلاءِ والنِّعَمِ الجسيمهْ

إذا كانَ الزَّمانُ زمانَ سوءٍ ... فيومٌ صالحٌ منهُ غنيمهْ

(٣٥) أي إذا لم تهتدوا إلى الطريق فتحيَّروا. والحيرة: التردُّد والاضطراب.

- إذا تحيَّرتم في الطَّريق فانزلوا.

- ٣٦ -

● قال لقمان الحكيم:

- إذا تكلَّمتَ فأوجز، فإذا حاجتَكَ فلا تتكلَّم.

- ٣٧ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

إذا جاء وقت الصَّلاة فلا تؤخِّرها لشيءٍ، صلِّها واسترِحْ منها، فإنَّها دَيْنٌ، وصلِّ في جماعةٍ ولو على رأس زجٍّ[1].

- ٣٨ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

إذا جاءك الشَّيطان من قِبَلِ الشَّكِّ والرِّيبة: فاغلبه باليقين والنَّصيحة.

وإذا جاءك من قِبَلِ الكسل والسَّآمة: فاغلبه بذكر القبر والقيامة.

وإذا جاءك من قِبَلِ الرَّغبة والرَّهبة: فأخبره أنَّ الدُّنيا مفارقة متروكة.

- ٣٩ -

● روي عن كعب الأحبار أنَّه تباعد يوماً في مجلس الخليفة عمر بن الخطَّاب رضي الله عنه، فأنكر ذلك عليه، فقال:

---

(٣٧) روح المعاني: (٢/٨٩).

(١) الزجّ: الحديدة في أسفل الرُّمح.

(٣٩) بهجة المجالس: (١/٤٨).

- يا أمير المؤمنين، إنَّ في حكمة لقمان ووصيَّته لابنه:

- إذا جلستَ إلى ذي سلطانٍ فليكن بينك وبينه مقعد رجلٍ، فلعلَّه يأتيه مَنْ هو أثر عنده منك، فينحِّيك، فيكون نقصاً عليك.

- ٤٠ -

● قال لقمان الحكيم:

- أي بنيّ...

إذا دعتك قدرتك على ظُلم النَّاس فتذكَّر قدرة الله عليك[1]، واحذرْ عذابَ الله الذي سوف يحلُّ بالظَّالمين[2] إن عاجلاً أو آجلاً، وعقابه دائمٌ لا ينقطع.

- ٤١ -

● قال لقمان الحكيم:

- إذا رأيت أصحابك يمشون فامشِ معهم، فإذا رأيتهم يعملون فاعمَلْ معهم.

- ٤٢ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

---

(٤٠) (١) قال الله تعالى في سورة آل عمران: الآية: (٢٨): ﴿وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ﴾.

(٢) قال الله تعالى في سورة إبراهيم: الآية: (٤٢): ﴿وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ﴾.

(٤١) قال الشاعر:

إذا أنتَ لم تزرعْ وأبصرتَ حاصداً ... ندِمتَ على التَّفريط في زمن البذرِ

(٤٢) قال عبد الأعلى الشامي:

العمرُ ينقصُ والذُّنوبُ تزيدُ ... وتُقالُ عثراتُ الفتى فيَعودُ

هل يستطيعُ جحودَ فضلِ واحدٍ ... رجلٌ جوارِحُهُ عليهِ شهودُ

والمرءُ يُسألُ عن سنيهِ فيشتهي ... تقليلَها وعنِ الحسابِ يكيدُ

- إذا رأيتَ الخاطئَ فلا تُعيِّرْه، واذكُرْ ذنوبَكَ، فإنَّما تُسأل عن عقلك.

- ٤٣ -

● قال لقمان الحكيم:

- إذا رأيتم شخصاً واحداً فلا تبادروه عن طريقكم ولا تبتدروه، فإنَّ الشَّخص الواحد في الفلاة مُريب لعلَّه يكون عين اللُّصوص، أو يكون هو الشَّيطان الذي حيَّركم.

واحذروا الشَّخصين أيضاً إلَّا أن تروا ما لا أرى، لأنَّ العاقل إذا أبصر بعينه شيئاً عرف الحقَّ منه والشَّاهد يرى ما لا يرى الغائب.

- ٤٤ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

إذا سألك النَّاس فقل لهم: لا أدري، فإنَّك إذا قلت لهم لا أدري لا يسألونك حتَّى تدري، وإن قلت: أدري سألوك حتَّى لا تدري.

- ٤٥ -

● قال لقمان الحكيم:

- إذا سافرتَ فلا تأمن على دابَّتك فإنَّ ذلك سريعٌ في إدبارها، وليس ذلك من فعل الحكماء، إلَّا أن تكون في محلٍّ يمكنك فيه التَّمدُّد.

وإذا قربت من الجبَّانة فانزل عن دابَّتك وسر، ثمَّ ابدأ بعلفها قبل نفسك.

---

(٤٣) تفسير التحرير والتنوير: (٢٢/١٧٢).

(٤٤) روي في الأثر: نصف العلم: لا أدري.

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

وإيّاك والسَّفر في أوّل اللّيل، وعليك التّعريس والإدلاج من نصف اللّيل إلى آخره.

وسافر بسيفك، وخفّك، وعمامتك، وكسائك، وسقائك، وإبرتك، وخيوطك، ومخرزك، وتزوّد من الأدوية ما تنتفع به أنت ومن معك، وكن لأصحابك موافقاً موافياً إلاّ في معصية الله.

- ٤٦ -

● أوصى لقمان الحكيم ابنه وقد أراد السّفر فقال:

- يا بنيّ...

إذا سافرت فلا تنمْ على دابّتك، فإنّ كثرة النّوم عليها يسرع دبرها.

وإذا نزلت بأرضٍ مكلئةٍ فأعطها حظّها من الكلأ، وابدأ بعلفها وسقيها قبل نفسك. فإذا بعدتْ عليك المنازل فعليك بالدّلج[1] فإنّ الأرضَ تُطوى باللّيل.

وإذا أردت النّزول فلا تنزل على قارعة الطّريق، فإنّها مأوى الحيّات والسّباع، وعليك من بقاع الأرض بأحسنها لوناً، وأليّنها تربةً، وأكثرها كلأً فانزلْ بها.

وإذا نزلتَ فصلِّ ركعتين قبل أن تجلسَ وقل: ﴿وَقُل رَّبِّ أَنزِلْنِي مُنزَلًا مُّبَارَكًا وَأَنتَ خَيْرُ الْمُنزِلِينَ ﴿٢٩﴾﴾[2]

وإذا أردتَ قضاء حاجةٍ فأبعد المذهب، وعليك بالسّتْرة.

وإذا ارتحلتَ من منزلٍ فصلِّ ركعتين، وودّع الأرض التي ارتحلتَ عنها، وسلّم عليها وعلى أهلها، فإنّ لكلّ بقعةٍ أهلاً من الملائكة.

(٤٦) عين الأدب والسياسة لابن هذيل: (٢٦٧ ـ ٢٦٨).

(١) الدُّلج: اللّيل أو بعضه. والدُّلجة: السّير من أوّل اللّيل، واللّيل كلّه.

(٢) سورة المؤمنون، الآية: (٢٩).

وإذا مررتَ ببقعةٍ، أو وادٍ، أو جبلٍ، فأكثر من ذكر الله، فإنّ البقاعَ والجبالَ تتباهى بعضها بعضاً: هل مرّ بكم اليوم ذاكرٌ لله؟

وإن استطعت أن لا تطعم طعاماً حتّى تتصدّق منه فافعل.

وعليك بذكر الله ما دمتَ خالياً.

وإيّاك والسّير في أوّل اللّيل، وعليك بالتّغليس[1] والدُّلجة من وسط اللّيل إلى آخره.

وإيّاك ورفع الصّوت في سيرك إلاّ بذكر الله.

وسافر بسيفك وقوسك، وتزوّد معك الأدوية تنتفع بها ومن معك من أصحابك المرضى والزّمنى[2].

وكن لأصحابك موافقاً، فكلّما استغاثوك فأغثهم، وإذا استشهدوا بك فاشهد لهم، واجهد رأيك، فإذا رأيتهم يمشون فامش معهم، أو يعملون فاعمل معهم، وإن تصدّقوا بصدقةٍ أو أعطوا شيئاً فأعطِ معهم، واسمع ممّن هو أكبر منك.

وإن تحيّرتم في طريقٍ فانزلوا، فإن شككتُم في القصد فبثّوا وتأمّروا، فإن رأيتم خيالاً واحداً فلا تسألوه عن طريقكم، فإنّ الشّخص الواحد في الفلاة هو الذي حيّركم، والحاضر يرى ما لا يرى الغائب، فإنّ العاقل إذا أبصر الشّيء عرف الحقّ بقلبه.

- ٤٧ -

● قال لقمان الحكيم:

(١) التغليس: الغلس: ظُلمة آخر اللّيل إذا اختلطت بضوء الصّباح.

(٢) الزّمنى: زمن زماناً وزمنةً: مرض مرضاً يدوم زماناً طويلاً، وضعف بكبر سنّ أو مطاولة علّةٍ فهو زمنٌ، والجمع: زمنون.

إذا سافرتَ مع قومٍ فأكثر استشارتهم في أمرك وأمورهم، وأكثر التّبسّم في وجوههم، وكن كريماً على زادك بينهم، فإذا دعوك فأجبهم، وإذا استعانوا بك فأعنهم، واستعمل طول الصّمت، وكثرة الصّلاة، وسخاوة النّفس بما معك من دابّةٍ، أو ماءٍ، أو زادٍ.

وإذا استشهدوك على الحقّ فاشهد لهم، واجهد رأيك لهم إذا استشاروك، ثمّ لا تعزم حتّى تثبت وتنظر، ولا تحجب في مشورةٍ حتى تقوم، وتقعد، وتنام، وتأكل، وتصلّي، وأنت مستعملٌ فكرتك وحكمتك في مشورته، فإنّ من لم يمحض النّصيحة من استشارةٍ سلبه الله رأيه.

- ٤٨ -

● قال لقمان الحكيم:

- إذا شككتم في القصد فقفوا وتأمّروا.

- ٤٩ -

● قال لقمان الحكيم:

- أي بنيّ...

إذا صُمْتَ فصم بقدر ما يقطع شهوتك، بحيث لا تضعف عن أداء الصّلوات التي هي أعظم من الصّيام، لأنّ الصّوم شُرِعَ لتهذيب الأخلاق والتّخفيف من سَوْرة الشّهوة، فهو رياضةٌ روحيّةٌ.

أمّا الصّلاة فلإصلاح النّفوس التي هي مأوى كلّ الشّرور ومصدر كلّ هوىً، وما عُبِدَ إلهٌ أبغضُ إلى الله من الهوى.

(٤٨) تأمّروا: أي: استشيروا.

(٤٩) السَّورة: من الغضب أو الجوع: حدّته.

- ٥٠ -

● قال لقمان الحكيم:

- إذا وقع لك ما تحبُّ وما تكره، فاحذر أن يقع في قلبك أنّ صلاحك في غير ما وقع لك.

- ٥١ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

اذكر اثنتين، واحفظ اثنتين، وانسَ اثنتين:

اذكر الله والموت.

واحفظ عيبك في بيوت النّاس، وقلبك في الصّلاة.

وانسَ إحسانك إلى غيرك، وإساءة غيرك إليك.

- ٥٢ -

● قال لقمان الحكيم:

- اذكر اثنين وانسَ اثنين:

أمّا اللّذان تذكرهما: فالله، والموت.

وأمّا اللّذان تنساهما: إحسانك في حقّ الغير، وإساءة الغير في حقّك.

- ٥٣ -

● روى الإمام أحمد بن حنبل، عن عوف بن عبد الله قال:

(٥١) أخرج الهندي في كنز العمال: (١٩١٣): قال رسول الله ﷺ: «اذكر الله حيثما كُنْتَ».

(٥٢) روح البيان: (٣/٤٨).

(٥٣) كتاب الزهد: (١٠٧)، وبهجة المجالس: (١/٣٧٨)، وروح المعاني: (٢١/٨٣).

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

- قال لقمان الحكيم لابنه:

ارج الله عزَّ وجلَّ رجاء لا تأمن فيه مكره.

وخف الله مخافةً لا تيأس فيها من رحمته.

فقال له ابنه:

- يا أبتاه ... وكيف أستطيع ذلك وإنَّما لي قلبٌ واحدٌ؟

فقال له لقمان:

- يا بنيّ...

إنَّ المؤمن كذي قلبين: قلبٌ يرجو به، وقلبٌ يخاف به.

- ٥٤ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

ارضَ باليسير، واقنعْ بما تُرزق، ولا تمدنَّ عينيك إلى رزق غيرك، فإنَّ ذلك يُؤذيك.

- ٥٥ -

● قال لقمان الحكيم:

(٥٤) أخرج الترمذي في سننه: (٢٣٠٥)، والزبيدي في إتحاف السّادة المتقين: (١/ ٤٦٢ و٤٦٤)، وأحمد في المسند: (٢/ ٣١٠): قال رسول الله ﷺ:

«رْضَ بِمَا قَسَمَ اللهُ لَكَ تَكُنْ أَغْنَى النَّاسِ».

(٥٥) أخرج الزبيدي في إتحاف السّادة المتقين: (٩/ ٤٤٠)، والسيوطي في الدر المنثور: (١/ ٢٤٤):

قال رسول الله ﷺ:

«ارضَ عن الله بما قَدَّر وإن كان خلاف هَوَاكَ».

- يا بنيّ...

أرضِ الخالق بسخط المخلوق.

- ٥٦ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

استحِ من الله بقدر قربه منك[1]، وخف الله بقدر قدرته عليك.

- ٥٧ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

استعذ بالله من شرّ القضاء.

- ٥٨ -

● أخرج عبد الله بن الإمام أحمد بن حنبل في زوائد الزُّهد، عن أسماء ابن عبيد قال:

قال لقمان الحكيم لابنه:

(٥٦) نزهة الحكماء: (٢٧١).

(١) أخرج الزبيدي في إتحاف السّادة المتقين: (٨/ ٢٠٧):

قال رسول الله ﷺ:

«استحِ من الله كما تستحي من رجلٍ».

(٥٧) نزهة الحكماء: (٢٧٠).

(٥٨) العقد الفريد: (٣/ ١٥٢ و ٢١٣)، ونزهة الحكماء: (٢٧٠)، والدرر المنثرة في الأحاديث المشتهرة للسيوطي: (تحقيقنا) - طبعة دار الفكر بيروت - صفحة: (٢٢٥) الحديث رقم: (٣٥٤).

- يا بنيّ...

استعذ بالله من شرار النّساء، وكُن من خيارهنَّ على حَذَرٍ فإنَّهنَّ لا يُسارعْنَ إلى خيرٍ، بل هُنَّ إلى الشرِّ أسرعُ[1].

- ٥٩ -

● قال لقمان الحكيم لابنه:

- يا بنيّ...

استغنِ بالكسب الحلال عن الفقر، فإنَّه ما افتقر أحدٌ قط إلاَّ أصابه ثلاث خصال:

- رقَّةٌ في دينه.

- وضعفٌ في عقله.

- وذهاب مروءته.

وأعظم من هذه الثلاث: استخفاف النَّاس به، واحتقارهم له، وازدراؤهم لحاله.

- ٦٠ -

● قال لقمان الحكيم:

- اسمع لمن هو أكبر منك سناً.

(١) أخرج العجلوني في كشف الخفاء: (٢/ ١٣٢)، والسخاوي في المقاصد الحسنة: (٢٨٥ و٣٢٨)، والسيوطي في الدرر المنثرة: (٣٥٢): قال رسول الله ﷺ: «كُنْ مِنْ جِيَارِ النِّسَاءِ عَلَى حَذَرٍ».

(٥٩) إحياء علوم الدين: (٢/ ١٢٤)، وهداية المرشدين إلى طريق الوعظ والخطابة: (١٤٥)، وشرح شرعة الإسلام: (٢٢٤).

(٦٠) قال الأصمعي:

المُجيحُ أرخصُ يا بيّاعَ الرِّجالِ لَدَا ... تردُدٍ على ناصحٍ نصحاً ولا قَلَمِ

إنَّ النَّصائحَ لا تُخْفَى مَنَاهِجُها ... عَلَى الرِّجَالِ ذوي الألبابِ والفهمِ

- ٦١ -

● عن أبي معاوية الغلابي قال: حدَّثني رجلٌ من أهل الجزيرة من قيس قال:

مكتوبٌ في الحكمة:

- اشكر لمن أنعم عليك، وأنعم على من شكرك، فإنَّه لا بقاء للنِّعمة إذا كُفِرَتْ، ولا زوال لها إذا شُكرت.

- ٦٢ -

● قال داود عليه السَّلام للقمان الحكيم:

- كيف أصبحتَ؟

قال لقمان:

- أصبحتُ بيد غيري.

فتفكَّر داود عليه السَّلام فيه فصعق صعقةً.

- ٦٣ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

أضمر من الطَّعام، وتملأ من الحكمة[1].

(٦١) كتاب الزهد: (٣٨٦)، ونزهة الحكماء: (٢٧٣).

(٦٢) روح البيان: (٣/ ٥٠).

(٦٣) نزهة الحكماء: (٢٦٤).

(١) في الحكمة قال الشاعر القروي:

اسقِني الحكمةَ لا يشغلُكَ مَنْ ... أيُّ ينبوعٍ جرتْ يا حسنتي

فَشُعَاعُ الشَّمسِ يستمدُّ النَّدى ... من فَمِ الوردةِ ومَحْلِ النَّطرِ

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

- ٦٤ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

أطع الله، فإنَّه من أطاع الله كفاه ما أهمّه، وعصمه من خلقه.

- ٦٥ -

● عن قتادة قال:

إنَّ لقمان قال لابنه:

يا بنيّ...

اعتزل الشَّرَّ يعتزلك، فإنَّ الشَّرَّ للشَّرِّ خُلِقَ[1].

- ٦٦ -

● قال لقمان الحكيم:

- اعتزل عدوَّك، واحذر صديقك، ولا تعترض لما لا يعنيك.

- ٦٧ -

● قال لقمان الحكيم:

- اعتزلوا شرار الناس تسلم لكم قلوبكم، وتستريح أبدانكم، وتطيب أنفسكم.

(٦٤) نزهة الحكماء: (٢٦٤).

(٦٥) البداية والنهاية: (٢/ ٣٦).

(١) قال أبو الفتح البستي:

من يزرع الشَّرَّ يحصد في عواقبه ... ندامةً ولحصيد الزَّرع إبّانُ

من استتمّ إلى الأشرار نام ولي ... قميصه منهم صِلٌّ ورُقْطانُ

(٦٦) قال القاضي ابن معروف:

احذرْ عدوَّك مرَّةً ... واحذرْ صديقَك ألف مرَّة

فلربَّما انقلب الصَّديـ ... ـقُ فكان أعرفَ بالمضرَّة

(٦٧) نزهة الحكماء: (٢٧٣).

- ٦٨ -

● قال وهب بن منبه:

- إنَّ لقمان عليه السَّلام قال لابنه:

- يا بنيّ...

اعقل عن الله عزَّ وجلَّ، فإنَّ أعقل النَّاس عن الله عزَّ وجلَّ أحسنهم عملاً، وإنَّ الشَّيطان ليفرُّ من العاقل وما يستطيع أن يكابده.

- ٦٩ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

أعلم النَّاس بالله تعالى أشدُّهم له خشية.

- ٧٠ -

● قال لقمان الحكيم:

- اعلم يا بنيّ...

أنَّ من أخلاق الحكيم السَّعيد: الوقار، والسَّكينة، والبرّ، والعدل، والحلم، والرَّزانة، والإحسان، والعلم، والعمل، والحذر، والحزم، والورع، والمعروف، والعفو، والتَّواضع.

إن تكلَّم تكلَّم بعلم، وإن صَمَتَ صَمَتَ عن حلم.

إن قدر ورع، وإن بغي عليه غفر.

(٦٨) كتاب الأذكياء لابن الجوزي: (٩).

(٦٩) نزهة الحكماء: (٢٦٥).

(٧٠) نزهة الحكماء: (٢٦٦ - ٢٦٧).

إن سأل لم يخلف، وإن سُئل لم يبخل.

إن قال قال بعلم، وإن قيل له فَقِهَ.

إن علم علّم من دونه، وإن تعلّم أحسن المسألة.

إن أُحسِنَ إليه شكر، وإن استطاع أن يحسن أحسن أنساً بالله.

إن جالس من فوقه في العلم سأله، وإن جالس من دونه في العلم علّمه.

إن أسررت إليه لم يخنك، وإن أُسرَّ إليك أمنك.

إن أعطاك لم يمن عليك، وإن أعطيته شكرك.

يرضى للنَّاس ما يرضى لنفسه.

يقتصد في الغنى، ويعفُّ في الفقر.

لا يُلهيه عنه الله المالُ، ولا يشغلُه عنه المسكنة.

ينتفع بعلمه.

يسمع ممّن وعظه.

لا ينازع من فوقه، ولا يحقر من دونه.

ولا يطلبُ ما ليس له.

لا يُضيع ما له.

ولا يقول ما لا يعلم.

ولا يكتم علماً عنده.

يتجاوز عن حقّه.

لا يخس النَّاس أشياءهم.

النَّاس منه في راحة، ونفسه منه في عناء.

دابّه على دينه.

يتّعظ بموعظة الواعظ.

سريعٌ إلى الخير، يطيءُ من الشَّرّ.

قويٌّ في العمل، ضعيفٌ عن المعاصي.

قليل العلم بالشَّهوات.

عالم بالقربات إلى الله تعالى.

ذو المعروف في ماله.

المتعفّف فيما ليس له، هوان الدُّنيا كالغريب.

همُّه معادُه ومقلبُه.

يأمر بالمعروف ويفعله.

ينهى عن الشَّرّ ويجتنبه.

يوافق سرُّه علانيته، وقوله فعله.

- ٧٩ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

اغلب غضبك بحلمك، ونزقك[1] بوقارك، وَهَوَاك بعقلك، وشكّك بيقينك، وباطلك بحقّك، وشحّك بمعروفك.

(٧١) نزقك: نزق الرَّجل نزقاً وتزوقاً: طاش وخفَّ عند الغضب فهو: نَزِقٌ، وهي: نَزِقَةٌ. والنَّزَق: خفّة في كلّ أمر، وعجلة في جهل وحمق.

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

- ٧٢ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

افعل الخيرات ولا تأتِ الشَّرَّ، فخيرٌ من الخير من يفعله، وشرٌّ من الشَّرِّ من يفعله.

- ٧٣ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

اقبل الموعظة وإن اشتدَّتْ عليك، وويلٌ لمن سمع فلم ينتفعْ السَّمع، ولمن علم فلم ينفعه العلم، وويلٌ لمن عمي له فاستحبَّ العمى على الهدى.

- ٧٤ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

اقصد للحاجة، ولا تنطق بما لا يعنيك، ولا تكن مضحاكاً من غير عجب، ولا مشّاء في غير أدب.

- ٧٥ -

● قال لقمان الحكيم:

(٧٢) قال طرفة بن العبد:

الخيرُ خيرٌ وإن طال الزّمان به ... والشَّرُّ أخبثُ ما أوعَيْتَ من زادِ

(٧٣) نزهة الحكماء: (٢٦٨).

(٧٤) نزهة الحكماء: (٢٦٤).

(٧٥) نزهة الحكماء: (٢٦٤).

أخرج السيوطي في الدّر المنثور: (٥/٢٠٥): قال رسول الله ﷺ: «أكثِروا من ذِكر الله».

- يا بنيّ...

أكثِرْ من ذِكر الله عزَّ وجلَّ، فإنَّ الله ذاكرٌ من ذكره.

- ٧٦ -

● قال لقمان الحكيم:

أكثر من المكاره ما لم تحتسب.

- ٧٧ -

● قال لقمان الحكيم:

- أكرِم حكمةَ الله، ولا تضعها عند من تهون عليه، ولا تبخل بها عند من يريد حفظها.

- ٧٨ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

أكلتُ الحنظل[1]، وذقتُ الصَّبر[2]، فلم أرَ شيئاً أمرَّ من الفقر. فإن افتقرت فلا تحدِّث به النَّاس كيلا ينتقصوك، ولكن اسأل الله تعالى من فضله، فمن ذا الذي سأل الله فلم يعطه، أو دعاه فلم يجبه، أو تضرَّع فلم يكشف ما به.

- ٧٩ -

● قال لقمان الحكيم:

(٧٦) نزهة الحكماء: (٢٧٣).

(٧٧) نزهة الحكماء: (٢٦٨).

(٧٨) المستطرف في كلّ فنّ مستظرف: (٢/ ٤٧).

(١) الحنظل: نباتٌ عشبيٌ بريٌّ حولي مُفترش، ثمرته بحجم البرتقالة، فيها لبٌّ شديد المرارة.

(٢) الصَّبر: عصارة شجر مر تستعمل في الطِّبّ، واحدته: صبرة.

(٧٩) النّهاية في غريب الحديث والأثر لابن الأثير الجزري: (٤/ ٣٤٧).

- أكلتُ المُرّ[1]، وأطلت على ذلك الصَّبر.

- ٨٠ -

● عن عبد الله بن زيد قال:

قال لقمان الحكيم:

ألا إنَّ يد الله على أفواه الحكماء لا يتكلّم أحدهم إلاّ ما هيّأ الله له.

- ٨١ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

الزم الحكمة تُكرم بها. وأعزِزْها تعزّ بها.

- ٨٢ -

● روى عبد الله بن المبارك، عن ابن أبي مليكة قال:

إنَّ لقمان الحكيم كان يقول:

- اللّهمَّ لا تجعل أصحابي الغافلين، إذا ذكرتك لم يعينوني، وإذا نسيتك لم يذكروني، وإذا أمرتُ لم يطيعوني، وإذا صَمَتُّ أحزنوني.

(١) المقر: الصّبر، وهو دواء مرّ، وقيل: المقر: السُّم.

(٨٠) البداية والنهاية: (٢/ ٣٥).

(٨١) أخرج الزبيدي في إتحاف السّادة المتقين: (١/ ٧٢)، والهندي في كنز العمال: (٨٨، ٤٤٠)، والعراقي في المغني عن حمل الأسفار: (١/ ٦)، والمجلوني في كشف الخفاء: (١/ ٤٣٥):

قال رسول الله ﷺ:

«الحِكْمَةُ تَزِيدُ الشَّرِيفَ شرفاً».

- ٨٣ -

● قال لقمان الحكيم:

- امتنع بما يخرج من فيك فإنَّك ما سكتَّ سالمْ، وإنَّما ينبغي لك من القول ما ينفعك إلى غير ذلك ممّا لا يُحصى.

- ٨٤ -

● قال لقمان الحكيم لابنه:

- يا بنيّ...

أمرٌ لا تدري متى يلقاك استعدّ له قبل أن يفجأك.

- ٨٥ -

● قال لقمان الحكيم لابنه:

- يا بنيّ...

إنَّ الله تعالى يُحيي القلوب الميّتة بنور الحكمة كما يُحيي الأرضَ بالمطر.

- ٨٦ -

● قال لقمان الحكيم:

إنَّ الله رضيني لك فلم يوصني بك ولم يرضك لي فأوصاك بي.

- ٨٧ -

● قال لقمان الحكيم:

(٨٣) روح المعاني: (١١/ ٨٤).

(٨٤) إحياء علوم الدين: (٦/ ٩٠).

(٨٥) ثمار القلوب في المضاف والمنسوب: (١٢٥).

(٨٦) تفسير التحرير والتنوير: (٢١/ ١٥٧).

(٨٧) قالَ صالح عبد القدوس:

قد يبلغُ الأدبُ الأطفالَ في صغرٍ ... وليس ينفعُهم من بعدُ أدبُ

إنَّ الغصونَ إذا قَوَّمْتَهَا اعتدلَتْ ... ولا يلينُ إذا قَوَّمْتَهُ الخَشَبُ

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

- يا بنيّ...

إن تأدّبتَ صغيراً انتفعتَ كبيراً.

- ٨٨ -

● قال السَّريّ بن يحيى:

- قال لقمان لابنه:

يا بنيّ...

إنَّ الحكمة أجلَستِ المساكين مجالس الملوك.

- ٨٩ -

● قال لقمان الحكيم:

- إنَّ الحكمة تعمل عشرة أشياء:

١ - تُحيي القلب الميّت.

٢ - وتجلس المسكين وترتقي به مجالس الملوك.

٣ - وتشرف الوضيع.

٤ - وتحرُّر العبيد، وتزوِّي الغريب، وتغني الفقير.

٥ - وتزيد لأهل الشَّرف شرفاً، وللسَّيِّد سؤدداً.

٦ - وهي أفضل من المال، وحِرزٌ من الخوف.

٧ - وعدّة في الحرب، وبضاعة حين يربح.

٨ - وهي شفيقة حين يعتريه الهول.

(٨٨) البداية والنهاية: (٢/ ٣٤)، وتفسير القاسمي: (١٣/ ٤٨٠٣)، والعقد الفريد: (٣/ ١٥٢)، وتفسير القرطبي: (٥/ ٤٧٩٥).

(٨٩) منبهات ابن حجر: (٤٤).

٩ - وهي دليلةٌ حين ينتهي به اليقين الى النَّفس.

١٠ - وهي سَترةٌ حين لا يستره ثوبٌ.

- ٩٠ -

● قال لقمان الحكيم لابنه:

- يا بنيّ...

إنَّ الدُّنيا بحرٌ عميقٌ، وقد غرق فيه ناسٌ كثيرٌ، فلتكن سفينتك فيها تقوى الله عزَّ وجلَّ، وحشوها الإيمان بالله تعالى، وشراعها التَّوكُّل على الله عزَّ وجلَّ.

- ٩١ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

إنَّ الدُّنيا قليلٌ، وعمرك فيها قليل من قليل، وقد بقي قليلٌ من قليل القليل.

- ٩٢ -

● قال لقمان الحكيم:

- إنَّ الدُّنيا معبرة فاعبرها ولا تعمرها.

(٩٠) إحياء علوم الدين: (٣/ ٣٧٢).

(٩١) حكم لقمان الحكيم: (١٨).

أخرج أحمد في المسند: (٦/ ٧١)، والهيثمي في مجمع الزوائد: (١٠/ ٢٨٨)، والتبريزي في مشكاة المصابيح: (٥٢١١)، والهندي في كنز العمال: (٦٠٨٢)، والسيوطي في الدر المنثور: (٦/ ٣٤١)، والزبيدي في إتحاف السَّادة المتقين: (٨٣و٢٢٣) و(٩/ ٢٧٥)، عن السَّيِّدة عائشة رضي الله عنها قالت: قال رسول الله ﷺ:

«الدُّنيا دَارُ مَنْ لَادَارَ لَهُ، وَلَهَا يَجْمَعُ مَنْ لَا عَقْلَ لَهُ».

- ٩٣ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

إنَّ الدُّنيا لا خير فيها إلاَّ لأحد رجلين:

- رجلٌ سبق منه عملٌ سيِّءٌ فهو حريصٌ على أن يتداركه بعملٍ صالحٍ ليغفر الله به عن سيِّئاته.

- ورجلٌ يطلب الدَّرجات فهو يسارع فيها.

- فلا تعجبْ بما تعمل وإن كثر، فإنَّك لا تدري أيقبل الله منك أم لا.

- ٩٤ -

● روى الإمام أحمد بن حنبل، عن عكرمة:

قال لقمان الحكيم:

- إنَّ ذا الوجهين لا يكون عند الله أميناً.

- ٩٥ -

● قال لقمان الحكيم:

(٩٣) نزهة الحكماء: (٢٦٨).

(٩٤) كتاب الزهد: (٢١٢).

أخرج القاضي عياض في الشفاء: (١/ ١٧٥): قال رسول الله ﷺ: «ذُو الوَجْهَيْنِ لاَ يَكُونُ عِنْدَ اللهِ وَجِيهاً».

وأخرج الهيثمي في مجمع الزوائد: (٨/ ٩٥) وهو في مجمع الزوائد - طبعة دار الفكر -: (١٣١٥١)، والمنذري في الترغيب والترهيب: (٣/ ٦٠٣): عن سعد بن أبي وقاص رضي الله عنه قال: قال رسول الله ﷺ:

«ذُو الوَجْهَيْنِ فِي الدُّنْيَا يَأْتِي يَوْمَ القِيَامَةِ وَلَهُ وَجْهَانِ مِنْ نَارٍ».

(٩٥) إحياء علوم الدين: (٤/ ١٣٣).

- يا بنيّ...

إنَّ الذَّهب يُجرَّب بالنَّار، والعبد الصَّالح يُجرَّب بالبلاء، فإذا أحبَّ الله قوماً ابتلاهم، فمن رضي فله الرِّضا، ومن سخط فله السَّخط.

- ٩٦ -

● روى أبو نعيم الأصفهاني: قال إبراهيم بن أدهم:

قال لقمان الحكيم لابنه:

- يا بنيّ...

إنَّ الرَّجل ليتكلَّم حتى يقال أحمق، وما هو بأحمق، وإنَّ الرَّجل ليسكت حتى يقال له حليمٌ، وما هو بحليم.

- ٩٧ -

● بينما كان لقمان مع مولاه إذ دخل المخرج[1]، فأطال الجلوس، فناداه لقمان وقال له:

- إنَّ طول الجلوس على الحاجة يتنجَّز منه الكبد، ويورث النَّاسور[2]، ويصعد الحرارة إلى الرَّأس. فاجلس هوينا، ولقم هوينا...

فخرج، فكتب حكمته على باب الحش[3].

(٩٦) حلية الأولياء: (٨/ ٢٠).

(٩٧) روح البيان: (٣/ ٤٨ و٥٠).

(١) المخرج: مكان قضاء الحاجة.

(٢) الناسور: قرحةٌ تعتادُ في أنسجة الجسم على شكل أنبوبة ضيّقة الفتحة، وكثيراً ما تكون حول المقعدة، وهي لا تزال تتنقض، وقد يستعصي شفاؤها، فكلّما برىء جزء منها عاوده الفساد، الجمع: نواسير.

(٣) الحش: مكان قضاء الحاجة، والجمع: حُشَان.

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

- ٩٨ -

● قال لقمان الحكيم:

- إنَّ طول الرِّحلة أفهم للفكر، وطول الفكر دليلٌ على طريق الجنَّة.

- ٩٩ -

● قال لقمان الحكيم:

- إنَّ العالم الحكيم يدعو النَّاس إلى علمه بالصَّمت والوقار.

وإنَّ العالم الأخرق يطرد النَّاس عن علمه بالهذر والإكثار.

- ١٠٠ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

إنَّ العمل لا يُستطاع إلاَّ باليقين، ومن يضعف يقينه يضعف عمله.

- ١٠١ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

(٩٨) إحياء علوم الدين: (٩/٤٥)، ومكاشفة القلوب: (٢٢٣).

(٩٩) عيون الأخبار لابن قتيبة الدِّينوري: (٢/١٢٢). قال الحافظ إبراهيم:

لا تَحْسَبَنَّ العِلْمَ يَنفَعُ وَحْدَهُ ... مَا لَمْ يَتَوَّجْ رَبُّهُ بِخَلاقِ

والعِلْمُ إِنْ لَمْ تَكْتَنِفْهُ شَمَائِلٌ ... تُعْلِيهِ كَانَ مَطِيَّةَ الإِخْفَاقِ

كَمْ عَالِمٍ مِنَّ العُلُومَ حَبَائِلاً ... لِوَقِيعَةٍ وَقَطِيعَةٍ وَفِرَاقِ

وَفَقِيهِ قَوْمٍ ظَلَّ يَرْصُدُ فِقْهَهُ ... لِمَكِيدَةٍ أَوْ مُسْتَحِلٍّ طَلاقِ

وَطَبِيبِ قَوْمٍ قَدْ أَحَلَّ بِطِبِّهِ ... مَا لا تَحِلُّ شَرِيعَةُ الخَلاَّقِ

وَأَدِيبُ قَوْمٍ تَسْتَبِيحُ بِمَيْسَمِهِ ... قَطْعَ الأَنَامِلِ أَوْ لَطْمَ الإِحْرَاقِ

(١٠٠) قال هشام بن نهيس:

كُلُّ امْرِئٍ يُشْبِهُ فِعْلُهُ ... مَا يَفْعَلُ المَرْءُ فَهُوَ أَهْلُهُ

(١٠١) نزهة الأنباء: (٢٧٣).

إن غُلِبْتَ على الكلام فلا تُغْلَبَنَّ على السُّكوت، وكن على أن تسمع أحرص منك على أن تقول.

- ١٠٢ -

قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

إنَّ الفاحش البذيء الشَّقيّ إن تحدَّث فضحه لسانه، وإن سكت فضحه العيّ[1].

وإن عمل أساء، وإن فعل ضاع.

وإن استغنى بَطِرَ[2]، وإن افتقر قنط[3].

وإن فرح أشرَ[4]، وإن حزن أسر.

وإن قدر أفحش[5]، وإن قُدِر عليه فهو مهينٌ.

وإن سأل ألحَّ، وإن سُئِل بخل.

وإن ضحك شهق، وإن بكى خارَ.

وإن زَجَرَ عنَّف، وإن ذُكر غضب.

وإن أعطى منَّ، وإن أُعطيَ لم يشكر.

وإن أُسْرِرْتَ إليه خانك، وإن أُسِرَّ إليك اتَّهمك.

وإن كان دونك همزك، وإن كان فوقك قهرك.

وإن صحبته عناك، وإن اعتزلته لم يدعك.

(١٠٢) نزهة الحكماء: (٢٦٥ ـ ٢٦٦).

(١) العيّ: العجز عن التعبير النطقي بما يفيد المعنى المقصود.

(٢) البطر: قلة احتمال النِّعمة والطُّغيان بها وشدَّة المرح.

(٣) قنط: يئس أشد اليأس، وانقطع أمله في الخير، والقنوط: اليأس.

(٤) أشر: بطر ومرح ونشط واستكبر.

(٥) أفحش: فحش الأمر: جاوز حدَّه، فهو فاحشٌ.

لا حكمته يعنيه ولا تعليمه، ولا يفرح معلِّمه.

ولا يُبرُّ به أهلهُ، ولا يغتمّ عنهم حزنه.

إن كان أكبرهم غنيّ من دونه، وإن كان أصغرهم غنيّ من فوقه.

ولا يرشُدُ إنْ أُرشِدَ، ولا يطيع إن أُمِرَ.

ولا يسعدُ من عاشره، ولا يسلم من اعتزله.

ولا يُصيب إن قال، ولا يصبر في البلاء.

لا يقفُ في المسألة.

لا يفعل المعروف.

لا يشكر لأحدٍ.

لا يدع الغشَّ.

لا يقبل من ناجح ثقة وإن لم يوافق الحكماء.

ويُعجبه علمه وإن أحدٌ يوافق العلماء يرى أنَّه محسنٌ، وإن كان مسيئاً يرى عجزه كيْساً وشرُّهُ خيراً، وتفريطه حزماً، وجهله حلماً.

بما أحبَّت نفسه آخذٌ، وما كرهته تاركٌ.

وإن وافق الحقُّ هواه مدحه وامتدح به، وإن خالف الحقُّ هواه أكذبه ورمى به.

وإن احتاج إلى الحقّ سأله، فإذا سُئِلهُ منعه.

وإذا حضر أهل الحقّ ساعدهم، وإذا تغيَّب عنه كان في الباطل.

إذا جالس العلماء لم يتخشَّع ولا ينصت لهم، فإذا جالس من دونه فخر عليهم، وضحك منهم.

يقول الحقَّ ويخالفهُ بالعمل.

يأمر بالبرِّ وهو فاجرٌ، ويأمر بالحقّ وهو مبطلٌ.

يأتي إلى النَّاس بما لا يرضاه لنفسه.

يدلُّ على الإحسان ويجتنبه، وينهى عن السُّوء ويقربه.

يأمر بالحزم وهو مضيِّعُهُ لا عليه.

يتفقَّه لغير العمل.

يتعلَّم لغير العمل.

يتبع الدُّنيا بعمل الآخرة.

إن كنتَ قويّاً عنَّك، وإن كنتَ ضعيفاً عجَّزك.

وإن كنت غنياً سمَّاك طاغياً، وإن كنت فقيراً سمَّاك مُضيعاً.

وإن كنت حريصاً على الخير سمَّاك مكلِّفاً.

وإن كنت بطيئاً سمَّاك متصنِّعاً.

وإن أعطيتَ سمَّاك مبذِّراً، وإن أمسكت قال: بخيلاً.

وإن لنتَ وتقرَّبت منهم قال: ما أشدَّ تملُّقك، وإن اعتزلتهم قال: ما أعظمك.

- ١٠٣ -

● قال لقمان الحكيم:

- إن كنت بين النَّاس فاحفظ لسانك.

(١٠٣) روح البيان: (٣/٤٨).

قال يحيى بن زياد:

الصَّمتُ خيرٌ للفتى ... من منطقٍ خطلٍ بشيهْ

ولصمته أحرى بهِ ... ولو أن منطقه بزيهْ

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

ـ ١٠٤ ـ

● قال مجاهد:

ـ إنَّ لقمان الحكيم قال لرجلٍ ينظر إليه:

ـ إنْ كنتَ تراني غليظ الشَّفتين فإنَّه يخرج من بينهما كلامٌ رقيقٌ.

ـ وإنْ كنتَ تراني أسود فقلبي أبيض[1].

ـ ١٠٥ ـ

● قال لقمان لابنه:

ـ يا بنيّ...

إن كنتَ تشكُّ في الموت فلا تنم. فكما أنَّك تنام كذلك الموت.

وإن كنت تشكُّ في البعث فلا تنتبه، فكما أنَّك تنتبه بعد نومك فكذلك تُبعث بعد موتك[2].

(١٠٤) تفسير الكشاف: (٢/ ١٩٤)، والجامع لأحكام القرآن للقرطبي: (١٤/ ٦٠).

(١) قال عبد بني الحسحاس ناظماً قول لقمان:

أشعار عبد بني الحسحاس قمن له ... عند الفخار مقام الأصل والورقِ

إن كنتُ عبداً فنفسي حرّة كرماً ... أو أسود الخَلق إنّي أبيض الخلقِ

(١٠٥) إحياء علوم الدين: (٣/ ٢٤)، وسمير المؤمنين: (٢٤).

أخرج الهيثمي في مجمع الزوائد: (١٠/ ٤١٥)، وهو في مجمع الزوائد ـ طبعة دار الفكر ـ: (١٨٧٤٠)، والبزار في المسند: (٣٥١٧)، والتبريزي في مشكاة المصابيح: (٥٦٥٤)، وأبو نعيم في الحلية: (٧/ ٩٠)، والسيوطي في الدر المنثور: (٩/ ٣٤):

عن جابر بن عبد الله رضي الله عنهما قال:

سُئل النَّبيُّ ﷺ فقيل: يا رسول الله، أينام أهل الجنَّة؟

فقال رسول الله ﷺ:

«النَّوْمُ أَخُو المَوْتِ، وَأَهْلُ الجَنَّةِ لاَ يَنَامُونَ».

ـ ١٠٦ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ إن كنتَ في بيت الغير فاحفظ عينيك.

ـ ١٠٧ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ إنْ كنت في الصَّلاة فاحفظ قلبك[1].

ـ ١٠٨ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ إن كنتَ في الطَّعام فاحفظ حَلْقَكَ[2].

ـ ١٠٩ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ يا بنيّ...

(١٠٦) روح البيان: (٣/ ٤٨).

(١٠٧) روح البيان: (٣/ ٤٨).

(١) أخرج ابن عساكر في تهذيب تاريخ دمشق: (٣/ ٤٠٩)، والهندي في كنز العمال: (٤٤١٥٥)، والعجلوني في كشف الخفاء: (١/ ٣٢٥):

قال رسول الله ﷺ:

«إِذَا كُنْتَ فِي صَلاَتِكَ فَصَلِّ صَلاَةَ مُوَدِّعٍ».

(١٠٨) روح البيان: (٣/ ٤٨).

(٢) قال الإمام الشَّافعي:

ثَلاَثٌ مِنَ المَلاَئِكَةِ الأَنَامِ ... وَدَاعِيَةُ الصَّحِيحِ إِلَى السَّقَامِ

دَوَامُ مُدَامَةٍ، وَدَوَامُ وطءٍ ... وَإِدخَالُ الطَّعَامِ عَلَى الطَّعَامِ

(١٠٩) نزهة الحكماء: (٢٦٨).

إنَّ اللِّسان مفتاح الخير والشَّرِّ، فاختم على فيك إلاَّ من خيرٍ كما تختم على ذهبك وفضَّتك[1].

ـ ١١٠ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ إنَّ من الكلام ما هو أشدُّ من الحجر، وأنقذ من وخز الإبر، وأمرُّ من الصَّبر، وأحرُّ من الجمر.

وإنَّ من القلوب مزارعَ، فازرع فيها الكلمة الطَّيِّبة، فإن لم تنبت كلّها ينبت بعضها.

ـ ١١١ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ إنَّ المؤمنَ إذا أبصر العاقبة أمن الندامة.

ـ ١١٢ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ يا بنيّ...

إنَّ النَّاس ثلاث:

١ ـ ثلثٌ لله.

(١) قال أحد الشُّعراء:

ثَلاثَةٌ أَوْضَعُ أَوْصَافِ الرِّجَالِ ... إِفْشَاءُ سِرٍّ وَكَثِيرُ السِّبَالْ

وَبُغْضَةُ المَرْءِ بِكُلِّ أَحَدٍ ... لاَ تَحْسَبَنَّ كُلَّ عَشَرٍ تُنَالْ

(١١٠) موسوعة الحكمة: (٥٢٥).

(١١١) إحياء علوم الدين: (٣/ ٨٦).

(١١٢) منبهات ابن حجر.

٢ ـ وثلثٌ لنفسه.

٣ ـ وثلثٌ للدُّود.

ـ فأمَّا ما هو لله: فروحه.

ـ وأمَّا ما هو لنفسه: فعمله.

ـ وأمَّا ما هو للدُّود: فجسمه.

ـ ١١٣ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ إنَّ النَّاس قد تطاول عليهم ما يوعدون، وهم إلى الآخرة سراعاً يذهبون، وإنَّك قد استدبرت الدُّنيا مذ كنتَ، واستقبلتَ الآخرة مع أنفاسك، وإنَّ داراً ستصير إليها أقرب إليك من دارٍ تخرج منها.

ـ ١١٤ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ يا بنيّ...

انتفع بما علَّمك الله، فإنَّ العالِم ليس كالجاهل، وإنَّ خير العلم ما نفع، وخير العلم ما اتُّبع، وإنَّما ينفع الله من اتبعه ولا ينتفع به من علمه فتركه[1].

(١١٣) إحياء علوم الدين: (٣/ ٢٠٩).

(١١٤) نزهة الحكماء: (٢٦٥).

(١) قال أبو محمد البطليوسي:

أخو العلمِ حيٌّ خالدٌ بَعْدَ موتِهِ ... وأوصالُهُ تحت التُّرابِ رميمُ

وذو الجَهْلِ ميتٌ وهو ماشٍ على الثَّرى ... يظنُّ من الأحياء وهو عديمُ

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

- ١١٥ -

● قال لقمان الحكيم:

- أنزل نفسك من صاحبك منزلة من لا حاجة له بك ولا بدَّ لك منه.

- ١١٦ -

● قال لقمان الحكيم لابنه:

- يا بنيّ...

إنَّك استدبرتَ الدُّنيا من يوم نزلتها، واستقبلتَ الآخرة، فأنتَ إلى دار تقرب منها، أقرب من دار تباعد عنها.

- ١١٧ -

● كان لقمان الحكيم يُطيل الجلوس وحده، فكان يمرُّ به مولاه فيقول:

- يا لقمان...

إنَّك تديم الجلوس وحدك، فلو جلستَ مع النَّاس كان آنس لك.

فيقول لقمان:

إنَّ طول الوحدة أفهم للفكر، وطول الفكر دليلٌ على طريق الجنَّة[1].

(١١٥) روح المعاني: (٢١/ ٨٤)، وكتاب الزهد: (١٠٥).
(١١٦) إحياء علوم الدين: (٣/ ٢٧٤).
(١١٧) إحياء علوم الدين: (٦/ ٤٥).
(١) أخرج الحاكم في المستدرك: (٣/ ٣٤٣)، والزبيدي في إتحاف السَّادة المتقين: (٦/ ٢٠٣ و٣٥٣)، والهندي في كنز العمال: (٢٤٨٤٦)، والدولابي في الكنى والأسماء: (١٠٧/٢):
قال رسول الله ﷺ:
«الوِحْدَةُ خيرٌ من جَليسِ السُّوءِ».

- ١١٨ -

● قال لقمان الحكيم:

- إنَّك قد استدبرت الدُّنيا من يوم نزلتها، واستقبلتَ الآخرة، فأنتَ إلى دارٍ تقرب منها أقرب من دار تباعد عنها.

- ١١٩ -

● قال لقمان الحكيم:

- إنَّما مثل المرأة الصَّالحة كمثل الدُّهن في الرَّأس، يُلَيِّنُ العروق، ويُحَسِّنُ الشَّعر، ومَثَلُها كمثل التَّاج على رأس الملك، ومثلها كمثل اللُّؤلؤ والجوهر لا يدري أحدٌ ما قيمته.

ومثل المرأة السُّوء كمثل السَّيْل لا تنتهي حتَّى يبلغ منتهاه: إذا تكلَّمت أسمعت، وإذا مشت أسرعت، وإذا قَعَدَتْ رفعت، وإذا غضبت أسمعت، وكلُّ داءٍ يبرأ إلاَّ داء امرأة السُّوء.

- ١٢٠ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

(١١٨) هداية المرشدين: (٢٦٠).
(١١٩) تفسير التحرير والتنوير: (٢١/ ١٧٢).
(١٢٠) أخرج الترمذي في سننه: (١٩٠٠)، وابن ماجه في سننه: (٢٠٨٩) و(٣٦٦٣)، وأحمد في المسند: (٤/ ١٩٦) و(٦/ ٤٤٥ و٤٤٨ و٤٥١)، والمنذري في الترغيب والترهيب: (٣/ ٣١٦)، والطحاوي في مشكل الآثار: (٢/ ١٥٨)، والهندي في كنز العمال: (٤٥٤٨٩)، والسيوطي في الدر المنثور: (٤/ ١٧٣):
عن أبي الدَّرداء رضي الله عنه قال: سمعت رسول الله ﷺ يقول:
«الوَالِدُ أوسَطُ أبوابِ الجَنَّةِ، فأضِعْ ذلكَ البَابَ أو احْفَظْهُ».

إنَّما الولدان بابٌ من أبواب الجنَّة، فإن رضيا مضيت إلى الجنان، وإن سخطا حجبت عنها.

- ١٢١ -

● قال قتادة:

قيل للقمان الحكيم:

كيف اخترت الحكمة على النُّبوَّة، وقد خيَّرك ربُّك؟

فقال:

- إنَّه لو أرسل إليَّ النُّبوَّة عزمةً[1] لرجوت فيه الفوز منه، ولكنِّي أرجو أن أقوم بها، ولكن خيَّرني، فخفتُ أن أضعف عن النُّبوَّة، فكانت الحكمة أحبَّ إليَّ.

- ١٢٢ -

● قال لقمان الحكيم:

- إنِّي قد ندمتُ على الكلام ولم أندم على السُّكوت[2].

- ١٢٣ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

(١٢١) البداية والنهاية: (٢/ ٣٧).
(١) عزمة: عزائم الله وفرائضه التي أوجبها على عباده.
(١٢٢) البيان والتبيين: (١/ ١٨١).
(٢) قال أبو العلاء المعرِّي:
رأيتُ سكوتي مَتْجراً فلزِمتُهُ إذا لَمْ يَفُدْ ربحاً فَلَسْتُ بخاسِرِ
(١٢٣) العقد الفريد: (٦/ ١٩٦).

أُوصيك بإثنين ما تزال بخيرٍ ما تمسَّكت بهما:

١ - درهمك لمعاشك.

٢- ودينك لمعادك.

- ١٢٤ -

● قال لقمان الحكيم:

يا بنيّ...

أُوصيكَ بتقوى الله، فإنَّه لك حظٌّ وعليك حتٌّ، ولا تخل فاك من ذِكر الله، ففضل ذكر الله على سائر الكلام كفضل الله على خلقه.

- ١٢٥ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

أُوصيك بخصالٍ تقرِّبك إلى الله، وتباعدك من سخطه:

الأولى: تعبد الله لا تشرك به شيئاً.

الثانية: الرِّضا بقدر الله فيما أحببت وكرهت.

- ١٢٦ -

● قال لقمان الحكيم لابنه:

- يا بنيّ...

(١٢٤) أخرج العجلوني في كشف الخفاء: (١/ ٣٧٣): قال رسول الله ﷺ:
«تَقْوَى اللهِ رَأْسُ الحِكْمَةِ».
(١٢٥) قوت القلوب: (٢/ ٧٩).
(١٢٦) إحياء علوم الدين: (٣/ ٣٠٩).

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

أُوصيك بخلالٍ إن تمسّكت بهنّ لم تزل سيّداً:

- ابسط خُلقك للقريب والبعيد.

- وامسك جهلك عن الكريم واللّئيم.

- واحفظ إخوانك.

- وصل أقاربك وآمنهم من قبول قول سمّاعٍ، أو سمّاعٍ باغٍ يريد فسادك، ويروم خداعك.

- وليكن إخوانك من إذا فارقتهم وفارقوك لم تعبهم ولم يعيبوك.

- ١٢٧ -

قال لقمان الحكيم:

- أُوصيك بخمس خصالٍ فيها علم الأوّلين والآخرين:

أولها: أن لا تشغل نفسك بالدُّنيا إلاّ بقدر ما بقي من عمرك.

والثانية: اعمل للآخرة بقدر ما ترى المقام بها.

والثالثة: ليكن شغلك في فكاك رقبتك من النّار ما لم تظهر لك النّجاة منها.

والرابعة: لتكن جراءتك على المعاصي بقدر صبرك على عذاب الله.

والخامسة: إذا أردت أن تعصي الله، فاطلب مكاناً لا يراك الله وملائكته.

- ١٢٨ -

● قال لقمان الحكيم:

(١٢٧) قصص الأنبياء للثعالبي: (٢٤٥).

(١٢٨) نزهة الأدباء: (٢٧٣).

- أوضَعُ الأخلاق احتمال الصّديق، وإضاعة السِّرّ، والثّقة بكلّ واحدٍ، وكثرة الكلام فيما لا يعني، وطلب الفضل من اللّئام.

- ١٢٩ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

إيّاك والتّتُّع[1] فإنّه مخوفةٌ بالليل مذمّةٌ بالنّهار.

- ١٣٠ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

- إيّاك وخدمة العين.

قال ابنه: وما خدمة العين؟

قال لقمان:

- ألاّ يكون لك عبدٌ لا يخدمك إلاّ حيث يراك.

- ١٣١ -

● قال لقمان الحكيم:

- إيّاك والدّين، فإنّه ذلّ النّهار، وهمّ اللّيل[2].

(١٢٩) البداية والنهاية: (٢/٣٤)، والجامع في أحكام القرآن: (٥/٤٧٩).

(١) التّتُّع: من التتوع، وهو السُّؤال والتّذلّل.

(١٣٠) بهجة المجالس: (١/٧٨٨).

(١٣١) روح المعاني: (٢١/٨٣).

(٢) أخرج الهندي في كنز العمال: (١٥٤٧٩)، والعجلوني في كشف الخفاء: (١/٤٩٩):
قال رسول الله ﷺ:
«الدَّيْنُ هَمٌّ بِاللَّيْلِ وَمَذَلَّةٌ بِالنَّهارِ».

- ١٣٢ -

● عن عروة قال:

قال لقمان لابنه:

- يا بنيّ...

إيّاك والرُّعب[1]، فإنّ الرُّعْبَ كلّ الرُّعْب يُبعد القريب من القريب، ويزيل الحكم كما يزيل الطرب.

- ١٣٣ -

● قال لقمان الحكيم:

- إيّاك وسوء الخلق، والضّجر وقلّة الصّبر، فلا يستقيم لك على هذه الخصال صاحبٌ، ولا يزال لك من النّاس مجانبٌ، والزم نفسك التّؤدّة في أُمورك، والصّبر على مرارات الأحوال، وحسّن مع جميع النّاس خُلقَكَ، فإنّ من حَسُنَ خلقه وأظهر بِشْره وبسطه حظي عند الأبرار، وأحبّه الأخيار، وجانبه الفجّار.

- ١٣٤ -

● قال لقمان الحكيم:

- إيّاك والسُّؤال، فإنّه يُذهب ماء الحياة من الوجه، وأعظم من هذا استخفاف النّاس بك[2].

(١٣٢) البداية والنهاية: (٢/٣٦).

(١) الرُّعب: التّرفّع وأن يرى لنفسه فضلاً على غيره.

(١٣٣) قصص الأنبياء: (٢٤٥).

(١٣٤) المستطرف في كلّ فنٍّ مستظرف: (٢/٥٨).

(٢) أخرج العجلوني في كشف الخفاء: (١/٥٤٤): قال رسول الله ﷺ:
«السُّؤالُ ذُلٌّ وَلَوْ كَيْفَ الطَّريقُ».

- ١٣٥ -

● عن عروة قال:

قال لقمان الحكيم لابنه:

- يا بنيّ...

إيّاك وشدّة الغضب[1]، فإنّ شدّة الغضب ممحقة لفؤاد الحكيم.

- ١٣٦ -

● قال لقمان الحكيم لابنه:

- يا بنيّ...

إيّاك وصاحب السُّوء، فإنّه كالسّيف يَحسن منظره ويَقبح أثره[2].

- ١٣٧ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

- إيّاك والطّمع فإنّه فقرٌ حاضرٌ.

- ١٣٨ -

● قال لقمان الحكيم:

(١٣٥) البداية والنهاية: (٢/٣٦).

(١) الغضب: استجابة لانفعالٍ تميّز بالميل إلى الإعتداء، وزيادة انتظام مصدرها شعور المرء أو ألمٍ، أو احتقارٍ، أو إهانةٍ ألحقها به غيره.

(١٣٦) ثمار القلوب في المضاف والمنسوب: (١٢٥).

(٢) أخرج السيوطي في جمع الجوامع: (٩٣٠٠)، والهندي في كنز العمال: (٢٤٨٥٥):
قال رسول الله ﷺ:
«إيّاكَ وَصَاحِبَ السُّوءِ».

(١٣٧) أورد الميداني في مجمع الأمثال: (١/٤٤٢): الطّمع الكاذب فقرٌ حاضرٌ.

(١٣٨) نزهة الحكماء: (٢٦٥).

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

- يا بنيّ...

إيّاك والغفلة[1].

- ١٣٩ -

● قال لقمان لابنه:

- يا بنيّ...

- إيّاك وكثرة الفضول، فإنّ حسابك غداً يطول.

- ١٤٠ -

● قال لقمان الحكيم لابنه:

- يا بنيّ...

- إيّاك والكذب، فإنّه أشهى من لحم العصفور[2].

(١) أخرج الهيثمي في مجمع الزوائد: (٤/ ١٢٨) وهو في مجمع الزوائد - طبعة دار الفكر -: (١٦٣٥)، وابن حجر في المطالب العالية: (٣٣٢٦)، والسيوطي في الدر المنثور: (٣/ ١٥٧)، والهندي في كنز العمال: (١٧٩٤):
عن عبد الله بن عمرو رضي الله عنهما قال:
قال رسول الله ﷺ:
«الغَفْلَةُ في ثَلاثٍ:
- عَنْ ذِكْرِ اللهِ.
- وَحِينَ تَطْلُعُ الصُّبْحَ إلى أَنْ تَطْلُعَ الشَّمْسُ.
- وَغَفْلَةُ الرِّجالِ عَنْ قَلْبِهِ حَتّى يَتْرُكَهُ الدِّينُ».

(١٣٩) نزهة الحكماء: (٢٧١).

(١٤٠) ثمار القلوب في المضاف والمنسوب: (١٢٥).

(٢) قال جميل صدقي الزهاوي:

الكَذِبُ زَانَكَ أَنَّهُ مُتَجَمِّلٌ ... والصِّدْقُ سَاءَكَ أَنَّهُ عُرْيَانُ
مَنْ سَاءَ مِنْ مَرَضٍ عِضَالٍ طِبْعَهُ ... يَسْتَشْفِيحُ الأَيَّامُ وهْيَ جِسَانُ

- ١٤١ -

● قال لقمان الحكيم لابنه:

- يا بنيّ...

إيّاك والكذب، فإنّه شهيٌّ كلحم العصفور، عمّا قليل يقلاه صاحبه[1].

- ١٤٢ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

- إيّاك والكذب، فإنّه يفسد دينك، وينقص عند النّاس مروءتك، فعند ذلك يذهب حياؤك وبهاؤك وجاهك، وتُهان، ولا يُسمع منك إذا حدَّثت، ولا تُصدَّق إذا قلت، ولا خير في العيش إذا كان هكذا[2].

- ١٤٣ -

● قال لقمان الحكيم:

- إيّاك والكسل والضّجر، فإنّك إذا كسلت لم تُؤدِّ حقّاً، وإذا ضجرتَ لم تصبر على حقّ.

(١٤١) إحياء علوم الدين: (٣/ ٢٣٨).

(١) قال أحد الشّعراء:

الكَذِبُ عارٌ وخيرُ القَوْلِ أَصْدَقُهُ ... والحقُّ ما مسَّهُ من باطلٍ زَهَقَا

(١٤٢) قصص الأنبياء: (٢٤٥).

(٢) قال أحد الشّعراء:

إنَّ الكريمَ إذا ما كادَهُ ذا كَذِبٍ ... شاطَ الكَذُوبُ منهُ ذلك الكَذِبُ
الصِّدقُ أفضلُ شيءٍ أنتَ فاعِلُهُ ... لا شيءَ كالصِّدقِ لا فخرٌ ولا حَسَبُ

(١٤٣) منهاج اليقين: (٨٨).

- ١٤٤ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

إيّاك والمراء، فإنّ فتنته لا تُؤمن، وحكمته لا تُعقل[1].

- ١٤٥ -

● قال لقمان الحكيم:

- إيّاك والمراء فإنّه يدعو إلى سفك الدّماء، وعند إراقة الدّماء تكونُ الهلكة والبوار[2].

- ١٤٦ -

● قال لقمان الحكيم:

- إيّاك ومنازعة العلماء فإنّ الحكمة نزلت من السّماء الصّافية فلا تعلقها لرجالٍ صرفوها إلى هدى نفوسهم.

- ١٤٧ -

● قال لقمان الحكيم لابنه:

- يا بنيّ...

(١٤٤) قال أبو محمد بن سنان:

فَإِيَّاكَ المِرَاءَ فَإِنَّهُ ... سَبَبٌ لِكُلِّ تَنَاقُرٍ وَتَشَامُسِ
وَافْعَلْ جَمِيلاً لا يُضَيِّعُ صَنِيعَهُ ... وَاسْمَحْ بِقُوتِكَ لِلضَّعِيفِ البَائِسِ

(١٤٥) نزهة الحكماء: (٢٧٣).

(١) قال يزيد بن عمرو:

لا تَرْكَنَنَّ إِلَى المِرَاءِ فَإِنَّهُ ... إِلَى النَّزْرِ دَعَّاءٌ وَلِلغَيِّ جَالِبُ

(١٤٦) الوصايا: (١٨٩).

(١٤٧) ثمار القلوب في المضاف والمنسوب: (١٢٥)، وإحياء علوم الدين: (٢٤٥).

بع دنياك بآخرتك تربحهما جميعاً، ولا تبع آخرتك بدنياك فتخسرها جميعاً.

١٤٦

● سُئل لقمان الحكيم:

- أيّ عملك أوثق؟

قال: تركي ما لا يعنيني.

حرف التاء ..... (ت)

١٤٧

● قال لقمان الحكيم:

- تضرَّعْ إلى الطّبيب قبلَ أن تمرض[1].

- ١٤٨ -

● قال لقمان الحكيم:

(١٤٦) مجمع الأمثال للميداني: (٢/ ٣١٧).
أخرج الترمذي في سننه في كتاب الزهد: (٣٧)، باب: حديث من حسن إسلام المرء: (١١)، الحديث رقم: (٢٣١٧)، وابن ماجه في سننه في كتاب الفتن: (٣٦)، باب: كفّ اللّسان في الفتنة: (١٢)، الحديث رقم: (٣٩٧٦):
عن أبي هريرة رضي الله عنه قال:
قال رسول الله ﷺ:
«مِنْ حُسْنِ إسْلامِ المَرْءِ تَرْكُهُ مَا لاَ يَعْنِيهِ».
وقال رجلٌ للأحنف بن قيس:
- بم سُدْت قومك؟
وأراد به:
فقال الأحنف: بتركي من أمرك ما لا يعنيني، كما عناك من أمري ما لا يعنيك.

(١٤٧) مجمع الأمثال للميداني: (١/ ٢٤٥).

(١) أي انتقد الإخوان قبل الحاجة إليهم.

(١٤٨) نزهة الحكماء: (٢٦٥).

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

- يا بنيّ...

تعلّم الخير وعلّمه. واعلم أنّ النّاس بخيرٍ ما بقي الأوّل حتّى يعلم الآخر، وإنّما كلام المعلم كالينابيع يحتاجها النّاس يوماً لهذا ويوماً لهذا فينتفعون بها.

وعليك بالتّواضع فإنّ أحقّ النّاس أعلمهم بالله وأخشاهم له عملاً.

واعلم أنّ من نوّر الإيمان قلبه أنطق الحقّ لسانه فينتفع به، وينفع الله به غيره، ومن أنطق الله بالحقّ لسانه ولم ينتفع به كان خراب دينه في لسانه، وإنّ الرّجل ليفسد من الكلمة الواحدة كما تكوّن الشّرارة الصّغيرة النّارَ العظيمة.

- ١٤٩ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

تفهّم الحكمة وأخلاقها كُلّها، واجعلها لك شغلاً، وفرّغ نفسك لها، وقرّ عيناً إذا جمعتها.

واعلم أنّ الحكمة لا تصحُّ إلاّ بالدّين واللّين، وأنّ اللّين جراب الحكمة، وأنّ مثل الحكمة بغير تدبير بمنزلة مالٍ في يدي غير خازنه أباحَهُ سارقاً ووجده مُعْوِزاً، أو كمثل غنم تروح إلى غير رَبيبةٍ أباحها الذّئبَ وجدها ضائعةً فأكلها، وتعاهد مع ذلك لسانك، واعلم أنّ اللّسان باب الحكمة، فإذا ضيّعت الباب دخل من لا تريد أن يدخل، فإذا حفظت الباب حفظت الخزانة، ومن ملك لسانه إذا رأى لقوله قراراً تكلّم، وإن لم ير قراراً صمت.

- ١٥٠ -

● قال لقمان الحكيم:

(١٤٩) نزهة الحكماء: (٢٦٨).

(١٥٠) أخرج أحمد في المسند: (١/٢٦٨): قال رسول الله ﷺ:
«قرّبوا إليه بطّانته».

- يا بنيّ...

تقرّب إلى الله بحبّ أوليائه، وتقرّب إليه ببغض المعاصي.

- ١٥١ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

تكلّم بالحكمة عند أهلها.

- ١٥٢ -

● قال لقمان الحكيم:

- تنافس في طلب الأدب فإنّه ميراثٌ غير مسلوب، وقرينٌ غير مغلوب، ونفس حظٌّ في النّاس مطلوب.

- ١٥٣ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

تواضع للحقّ تكن أعقل النّاس.

(١٥١) نزهة الحكماء: (٢٦٤).

(١٥٢) المحاسن والمساوئ: (١١٠).

(١٥٣) قال ابن خاتمة الأندلسي:

يدُ بالتّواضعِ والإخباتِ مُحنسباً ... تفُقْ عِلاءً على أهلِ السِّيادات

فالشّربُ لمّا غدا للرّجلِ منطقاً ... تمسّحَ النّاسُ منه في العبادات

حرف الثاء ..... (ث)

- ١٥٤ -

● قال لقمان الحكيم:

- ثلاثٌ من كنّ فيه فقد استكمل الإيمان:

١ - من إذا رضي لم يخرجه رضاه إلى الباطل.

٢ - وإذا غضب لم يخرجه غضبه من الحقّ.

٣ - وإذا قدر لم يتناول ما ليس له.

- ١٥٥ -

● قال لقمان الحكيم:

- ثلاثة لا يُعرفون إلاّ عند ثلاثة:

١ - لا يُعرف الحليم إلاّ عند الغضب.

٢ - ولا الشّجاع إلاّ عند الحرب.

(١٥٤) عيون الأخبار: (١/ ٢٩٠).

(١٥) إحياء علوم الدين: (٣/٣٣٦)، ووردت هذه الحكمة في كتاب (موسوعة الحكمة: ٣٠٧) بلفظ:
- ثلاثة لا يعرفون إلا في ثلاثة:
- الشّجاع في الحرب، والكريم في الحاجة، والحليم في الغضب.
وقال أحد الحكماء: (قيسات من رياض الأرقام: ١٠٤).
ثلاث لا يستغني عنهن إنسانٌ:
١ - الشهوة: للطعام والشراب وغيرهما.
٢ - والغضب: للدفاع وصون كل شيء.
٣ - والعقل: لإعطاء كل ذي حقٍّ حقَّه.

٣ - ولا الأخ إلاّ عند الحاجة إليه.

حرف الجيم .....(ج)

- ١٥٦ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

جالس الحكماء، وارضَ بقولهم تزدد حكمة(١).

- ١٥٧ -

● روى الإمام أحمد بن حنبل، عن معاوية بن قرّة قال:

- قال لقمان لابنه:

- يا بنيّ...

جالس الصّالحين من عباد الله، فإنّك تصيب من مجالستهم خيراً، ولعلّه أن يكون آخر ذلك أن تنزل عليهم الرّحمة فتصيبك معهم(٢).

- ١٥٨ -

● قال لقمان الحكيم لابنه:

(١٥٦) نزهة الحكماء: (٢٦٤).

(١) أخرج الزبيدي في إتحاف السّادة المتقين: (٥/ ٢٧٥) و(٦/ ٢٠٤) و(٨/ ٦٢٢)، والهندي في كنز العمال: (٢٥٥٨٣)، والعجلوني في كشف الخفاء: (١/ ٣٩٣ و٣٩٤): قال رسول الله ﷺ:
«جالِسُوا العُلَماءَ».

(١٥٧) كتاب الزهد: (١٠٦).

(٢) أخرج الهيثمي في مجمع الزوائد: (١/ ١٢٥)، والهندي في كنز العمال: (٢٤٦٦١):
قال رسول الله ﷺ:
«جالِسُوا الكبراء وتعلّموا مِنَ العُلَماء».

(١٥٨) إحياء علوم الدين: (١/ ١٦) و(٢/ ٢٦١)، ونزهة الحكماء: (٢٧٠).

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

- يا بنيّ...

جالس العلماء وزاحمهم بركبتيك، فإن الله سبحانه وتعالى يحيي القلوب بنور الحكمة كما يُحيي الأرضين بوابل السَّماء[1].

- ١٥٩ -

● قال لقمان الحكيم:

- جالس العلماء وماشهم عسى أن تنزل عليهم رحمةٌ فتصيبك معهم.

- ١٦٠ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

جالس قوماً يذكرون الله، فإن كنت عالماً نفعك علمك، وإن كنتَ جاهلاً علّموك، وإن نزلت عليهم رحمةٌ أو رزقٌ شركتهم فيه[2].

- ١٦١ -

● قال لقمان الحكيم:

(١) أخرج الهيثمي في مجمع الزوائد: (١/ ١٢٥): قال رسول الله ﷺ: «جالِسُوا الكبراء، وسائلوا العلماءَ».

(١٥٩) قال أبو عثمان بن لؤلؤ النجيبي:

زاحِمْ أولي العلمِ حتّى تعدَ منهم حقيقة
ولا يردكَ عجزٌ عن أجلِّ طريقة
فإنّ من جدّ يُغنَمْ فيما يُحبُّ لحوقة

(١٦٠) وصايا الآباء للأبناء: (٤٢).

(٢) قال أبو عامر النوي:

العلمُ يأتي كلَّ ذي خفضٍ ويأبى كلَّ أبي
كالماء ينزلُ في الوها دِ وليس يصعدُ في الرُّوابي

(١٦١) نزهة الحكماء: (٢٧١).

- جزاء من كذب ألاّ يُصدَّق[1].

حرف الحاء .....(ح)

- ١٦٢ -

● قال لقمان الحكيم:

- حُسْنُ النِّيّة من العبادة، وحُسْنُ الجلسة من الرِّياسة من العلم، وسوء الخلق من اللُّؤم، وحسن الخلق من الكرم.

- ١٦٣ -

● قال لقمان الحكيم:

- الحلم هو أن تعفو عمّن ظَلَمك، وأن تدفع السَّيّئة بالحَسَنة[2].

- ١٦٤ -

● قال لقمان الحكيم:

(١) قال أحد الشُّعراء:

حسبُ الكذوبِ من المها نةِ بعضُ ما يُحكَى عليه
ما إن سمعتُ بكلمةٍ من غيره قُبِلتْ إليه

(١٦٢) أخرج الخطيب البغدادي في تاريخ بغداد: (١/ ٤٤٨) و(١٢/ ٤٤٨): قال رسول الله ﷺ: «النِّيَّةُ الصَّالِحَةُ مُمِلَّةٌ بِالعَرْشِ».

(١٦٣) موسوعة الحكمة: (٢٥٦).

(٢) أخرج الزبيدي في إتحاف السَّادة المتقين: (٩/ ٢٥)، والسيوطي في الدر المنثور: (٣/ ١٥٤): قال رسول الله ﷺ:

«صِلْ مَنْ قَطَعَكَ، وأَعْطِ مَنْ حَرَمَكَ، واعْفُ عَمَّنْ ظَلَمَكَ».

وأخرج الزبيدي في إتحاف السَّادة المتقين: (٩/ ٢٥)، والهندي في كنز العمال: (٦٩٢٩)، وابن عساكر في تهذيب تاريخ دمشق: (٣/ ٦١): قال رسول الله ﷺ:

«صِلْ مَنْ قَطَعَكَ، وأَحْسِنْ إلى مَنْ أَساءَ إليكَ».

(١٦٤) المجندل: الحجارة، والصَّخر، الواحد: جندلة، الجمع: جَنادِل. والجُنادل: القويُّ الشَّديد من كلِّ شيء.

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

- حملت الجندل والحديد وكلَّ شيءٍ ثقيل، فلم أحمل أثقل من جار السُّوء.

وذقتُ المرار فلم أذق شيئاً هو أمرُّ من الفقر.

- ١٦٥ -

● قال لقمان الحكيم لابنه:

- يا بنيّ...

حملتُ الصَّخر والحديد فلم أحمل أثقلَ من الدَّين[1].

وأكلتُ الفُيُلة، وعانقتُ الجِسان، فلم أُصِبْ ألذَّ من العافية.

وذُقتُ المرارات، فلم أذق أمرَّ من الحاجة إلى النَّاس.

حرف الخاء .....(خ)

- ١٦٦ -

قال لقمان الحكيم:

- خداع القلوب يظهر من كلمةٍ على اللِّسان أو نظرةٍ في العين.

(١٦٥) ثمار القلوب في المضاف والمنسوب: (٦٦٨).

(١) تمثل الدَّين: يُضرب به المثل، قال ابن الرُّومي:

وثقيلٌ كأنّه بثقيلِ دَيْـ ـنٍ يتعداه طالباً كلَّ عَيْنِ
حمّل الله ثقلها بثقيلٍ ثمّ بَرّاه علاوة الثّقيلين

(١٦٦) قال الأعور الشّنّي:

لا تأمننَّ امرأً خان امرأً أبداً إنّ من النَّاس فا وجههنّ خوّانا

وقال أحد الشعراء:

أخلق بمن رضي الخيانة شيمةً أن لا يرى إلاّ عَنيزيحَ حوادث
ما زالت الأرزاء تلحق بؤسها أبداً بغادٍ ذمّةٍ أو ناكثِ

- ١٦٧ -

● قال لقمان الحكيم:

- خذ من الدُّنيا بلاغك، وأنفق فضول كسبك تقدُّمه لآخرتك، ولا ترفضها كلَّ الرَّفض فتكون على النَّاس عالةً، وعلى أعناق الرِّجال كلاًّ.

- ١٦٨ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

خف الله تعالى، ولا تعلم من نفسك، ولا تغترَّ بقول الجاهل: إنَّ في يديك لؤلؤة وأنت تعلم أنّها بعرة.

- ١٦٩ -

● قال لقمان الحكيم:

- خُلّتان أعيت الحيلةفيها:

١ - إدبارُ الأمرِ إذا أقبلَ.

٢ - وإقباله إذا أدبر.

(١٦٧) نوادر من التاريخ: (٢/ ٢٦٢).

قال لسان الدِّين الخطيب:

لُبّاً لطالبِ دُنيا لا بَقاء لَها كأنّما هي في تصريفها حُلُمُ
صَفْوٌ أوّلها كدرٌ سرورُها حزنٌ أسارُها ظلمُ
شبابُها هَرَمٌ راحاتُها سَقَمٌ لذّاتُها نَدَمٌ وجِدّاتُها عَدَمُ
فخلْ عنها ولا تركنْ لزهرتها فإنّها نَعَمٌ في طيّها بَقَمُ

(١٦٨) نزهة الحكماء: (٢٦٥).

(١٦٩) نزهة الحكماء: (٢٧٣).

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

- ١٧٠ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ، دعْ عنكَ كلَّ ما تعتذرُ منه إلى النَّاس، واقبلْ عُذْرَ من اعتذر إليك.

- ١٧١ -

● قال ابن لقمان الحكيم لأبيه:

- يا أبتِ... أيّ الخصال من الإنسان خيرٌ؟

قال: الدِّين.

قال: فإذا كانت اثنين؟

قال: الدِّين، والمال.

قال: فإذا كانت ثلاثاً؟

قال: الدِّين، والمال، والحياء.

قال: فإذا كانت أربعاً؟

قال: الدِّين، والمال، والحياء، وحُسن الخلق.

قال: فإذا كانت خمساً؟

قال: الدِّين، والمال، والحياء، وحُسن الخُلق، والسَّخاء.

قال: فإذا كانت ستّاً؟

قال: يا بنيّ... إذا اجتمعت فيه الخمس خصال فهو نقيٌّ تقيٌّ، ولله

(١٧٠) نزهة الحكماء: (٢٦٩).

(١٧١) إحياء علوم الدين: (٣/ ١٧٥).

وليٌّ، ومن الشَّيطان بريٌّ[1].

حرف الذال .....(ذ)

- ١٧٢ -

● قال لقمان الحكيم:

- الذُّلُّ في طاعة الله تعالى أقرب من التَّعزُّز بالمعصية.

- ١٧٣ -

● قال سفيان بن عيينة:

قيل للقمان:

- أيُّ النَّاس شرٌّ؟.

قال: الذي لا يبالي أن يراه النَّاس مسيئاً.

حرف الراء .....(ر)

- ١٧٤ -

● قال لقمان الحكيم:

مكتوبٌ في الحكمة:

(١) أخرج الهندي في كنز العمال: (١٥٤٩٤): قال رسول الله ﷺ:

«اللِّينُ عَقْلٌ تفعلُه».

(١٧٢) روح المعاني: (٢١/ ٨٣).

(١٧٣) البداية والنهاية: (٢/ ٣٦)، وكتاب الزهد: (٥٠).

(١٧٤) البداية والنهاية: (٢/ ٣٦)، والزبيدي في إتحاف السَّادة المتقين: (٨/ ٤٨)، ومكارم الأخلاق للخرائطي: (٧٧)، والمسند للرَّبيع بن شهاب: (٥١)، وهذا القول من حديث رسول الله ﷺ أيضاً.

الرِّفق رأس الحكمة.

حرف الزاي .....(ز)

- ١٧٥ -

● قال لقمان الحكيم لابنه:

- يا بنيّ...

زاحم العلماء بركبتيك، ولا تجادلهم فيمقتوك.

وخذ من الدُّنيا بلاغك، وأنفق فضْلَ كسبك لآخرتك.

ولا ترفضن الدُّنيا كلَّ الرَّفض فتكون عيالاً، وعلى أعناق الرِّجال كلاًّ.

وصم يوماً يكسر شهوتك.

ولا تصم صوماً يضرُّ صلاتك، فإنَّ الصَّلاة أفضل من الصَّوم.

وكن كالأب لليتيم، وكالزَّوج للأرملة.

ولا تحاب القريب.

ولا تجالس السَّفيه.

ولا تخالط ذا الوجهين البتَّة.

حرف السين .....(س)

- ١٧٦ -

● نقش لقمان الحكيم خاتمه:

- السِّتر لما عانيتَ أحسن من إذاعة ما ظننت.

(١٧٥) قال هبة الله البغدادي:

العِلْمُ للرَّجُلِ اللَّبيبِ زيادةٌ ... ونقيصةٌ للأحمقِ الطَّيَّاشِ

مثلُ السُّهادِ يزيدُ أبصارَ الورى ... نوراً ويُعمِشُ مُقلةَ الخُفَّاشِ

(١٧٦) إحياء علوم الدين: (٣/ ٣٤).

- ١٧٧ -

● قال لقمان الحكيم:

- السُّؤال نصف العلم[1]، ومداراة النَّاس نصف العقل.

- ١٧٨ -

● قال لقمان الحكيم:

- سيِّد أخلاق الحكمة دين الله عزَّ وجلَّ.

- ١٧٩ -

حرف الشين .....(ش)

● قال لقمان الحكيم لابنه:

- يا بنيّ - شاور من جرَّب الأمور، فإنَّه يعطيك من رأيه ما قام عليه بالغلاء، وأنت تأخذه بالمجَّان[2].

(١٧٧) نزهة الحكماء: (٢٧١).

(١) أخرج الهندي في كنز العمال: (٢٩٢٦٠) و(٢٩٢٦١)، والزبيدي في إتحاف السَّادة المتقين: (٧/ ١٦٤)، والعجلوني في كشف الخفاء: (١/ ١٧٩ و٥٥٤): قال رسول الله ﷺ:

«السُّؤالُ نِصْفُ العِلْمِ».

(٢) أخرج الهيثمي في مجمع الزوائد: (٨/ ١٧)، والهيثمي في موارد الظمآن: (٢٠٧٥)، وأبو نعيم في الحلية: (٨/ ٢٤٦)، والخطيب البغدادي في تاريخ بغداد: (٨/ ٢٤٦)، والخطيب البغدادي في تاريخ بغداد: (٨/ ٥٨): قال رسول الله ﷺ:

«مُدارَأةُ النَّاسِ صَدَقَةٌ».

(١٧٨) قال علي بن أبي طالب رضي الله عنه:

لَعَمْرُكَ ما الإنسانُ إلاَّ بدينِهِ ... فلا تتركِ التُّقوى اتِّكالاً على النَّسَبِ

لَقَدْ رَفَعَ الإسلامُ سلمانَ فارسٍ ... وقد وَضَعَ الشِّركُ الشَّريفَ أبا لَهَبْ

(١٧٩) ثمار القلوب في المضاف والمنسوب: (١٢٥)، ومنهاج اليقين: (٤٩٣).

(٣) قال أبو الفتح البستي:

يَا مَنْ يُشاوِرُ في الأمورِ تهمُّهُ ... أَصْباحُهُ نُصْحَ الزَّمانُ وأَسْمَعَا

فاقبلْ إشاراتِ الزَّمانِ فإنَّهُ ... يَغْمُ المؤدِّبُ والمشيرُ لمنْ وَعَى

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

ـ ١٨٠ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ الشُّحُّ، وسوء الخُلق، وكثرة طَلَب الحوائج إلى النَّاس من علامات السُّفهاء[١].

ـ ١٨١ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ الشَّريف إذا تزهَّد تواضع، والوضيع إذا تزهَّد تكبَّر[٢].

ـ ١٨٢ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ يا بنيّ...

شيئان إذا أنت حفظتهما لا تبالي ما صنعت بعدهما:

ـ دِينك لمعادك.

(١٨٠) مجمع الأمثال: (٢/ ٤٥٩).

(١) أخرج الزبيدي في إتحاف السَّادة المتقين: (٨/ ١٧٢)، والسيوطي في الدر المنثور: (٦/ ١٩٧)، والخطيب البغدادي في تاريخ بغداد: (١/ ٢٥٤):

قال رسول الله ﷺ:

«الشُّحُّ شَجَرَةٌ في النَّار».

(١٨١) نزهة الحكماء: (٢٧٣).

(٢) قال أحمد الشُّعراء:

تواضَعْ تكن كالبدرِ لاحَ لناظرٍ ... عَلَى صفحاتِ الماءِ وَهُوَ رَفِيعُ

وَلا تَكُ كالدُّخانِ يَعْلُو بِنَفْسِهِ ... عَلَى طَبَقَاتِ الجَوِّ وهو وَضِيعُ

(١٨٢) أورد الميداني في مجمع الأمثال: (١/ ٢٧٤): الدَّراهمُ مراجِمُ: يُضرب المثل في أهمِّيَّة المال.

ـ ودرهمك لمعاشك.

حرف الصاد .....(ص)

ـ ١٨٣ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ الصَّبر صبران:

صبرٌ على ما تكره فيما ينوبك من الحقّ.

وصبرٌ تحبُّ فيما يدعوك إليه الهوى[١].

ـ ١٨٤ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ يا بنيّ...

الصَّبر على المهالك من حُسْنِ اليقين[٢]، ولكلِّ عملٍ كمالٌ وغاية، وكمال العبادة الورع واليقين، وغاية الشَّرف والسُّؤدد حُسن العقل، فمن حَسُنَ عقله غطَّى عيوبه، وأصلح مساوءه، ورضي عنه مولاه.

(١٨٣) نزهة الحكماء: (٢٧٣).

(١) قال محمد بن زنجي البغدادي:

إنَّ الأمورَ إذا انسدَّتْ مسالكُها ... فالصَّبر يفتحُ منها كلَّ ما ارتَتَجَا

لا تيأسنَّ وإن طالتْ مطالبةٌ ... إذا استعنتَ بصبرٍ أن ترى فَرَجَا

(١٨٤) نزهة الحكماء: (٢٧٠).

(٢) أخرج المنذري في الترغيب والترهيب: (٤/ ٢٧٧)، وابن حجر في فتح الباري: (١٠/ ٥١٢)، والسيوطي في الدر المنثور: (١/ ٦٦)، والهندي في كنز العمال: (٦٤٩٨)، والربيع بن شهاب في المسند: (١٥٨)، والهيثمي في مجمع الزوائد: (١/ ٥٧):

قال رسول الله ﷺ:

«الصَّبْرُ نِصْفُ الإيمانِ، واليقينُ الإيمانُ كُلُّه».

ـ ١٨٥ ـ

● عن أبي قلابة قال:

قيل للقمان:

ـ أيُّ النَّاس أصبر؟

قال: صبرٌ لا يتبعه أذىً.

قيل: فأيُّ النَّاس أعلم؟

قال: من ازداد من علم النَّاس إلى علمه.

قيل: فأي النَّاس أخير؟

قال: الغنيّ.

قيل: الغنى من المال؟

قال: لا ... ولكنَّ الغنيّ الذي إذا التمس عنده خير وُجِدَ، وإلاَّ أغنى نفسه عن النَّاس.

ـ ١٨٦ ـ

● قال عمر بن قيس:

كان لقمان عبداً أسود غليظ الشَّفتين، مصفَّح القدمين، فأتاه رجلٌ وهو في مجلسٍ أُناسٍ يحدِّثهم.

فقال له: ألستَ الذي كنتَ ترعى معي الغنم في مكان كذا وكذا؟

قال: نعم.

(١٨٥) المصنف لعبد الرزاق في كتاب الجامع، باب: العلم، الحديث رقم: (٢٠٤٧٠)، والبداية والنهاية: (٢/ ٣٦).

(١٨٦) جامع البيان: (٢١/ ٦٨)، والبداية والنهاية: (٢/ ٣٠).

قال: فما بلغ بك ما أرى؟

قال: صدق الحديث، والصَّمتُ عمَّا لا يعنيني.

ـ ١٨٧ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ صم يوماً يكسر شهوتك ولا تصم يوماً يضرُّ بصلواتك، فإنَّ الصَّلاة أفضل من الصَّوم.

ـ ١٨٨ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ الصَّمتُ حُكمٌ وقليلٌ فاعله.

حرف الصاد .....(ص)

ـ ١٨٩ ـ

● قال لقمان الحكيم:

(١٨٧) أخرج أحمد في المسند: (٤/ ٢٦٠ و٥/ ٣٦٣ و٣٦٥ و٣٧٠ و٣٧٢)، والزبيدي في إتحاف السَّادة المتقين: (٤/ ١٨٧ و٩/ ١٥ و١٥٢)، والسيوطي في الدر المنثور: (١/ ١٢): قال رسول الله ﷺ:

«الصَّومُ نِصْفُ الصَّبْر».

(١٨٨) مجمع الأمثال للميداني: (١/ ٤٠٢)، والمستقصى في أمثال العرب للزمخشري: (١/ ٣٢٨)، وجمهرة الأمثال للعسكري: (١/ ٥٦٩)، وكتاب الأمثال لابن سلاَّم: (٤٤)، والعقد الفريد لابن عبد ربه: (٢/ ١٢ و٤٧١ و٣/ ٨١)، وفصل المقال في شرح كتاب الأمثال لأبي عبيد البكري: (٣٠)، ولسان العرب لابن منظور: (١٢/ ١٤١)، وإحياء علوم الدين: (٣/ ٢٥٥ ـ ٢٥٦)، والجامع لأحكام القرآن: (٧/ ٤٢).

روي أن نبيَّ الله داود عليه السَّلام كان يسرد (ينسج درعاً له) ولقمان الحكيم عنده، فقال: ما هذا يا نبيَّ الله؟

فسكت داود عنه، حتى إذا فرغ من سردها لبسها، فعند ذلك قال لقمان: هذا الفرق، وهو يُضرب في الأمر بالصَّمت.

(١٨٩) روح المعاني: (٢١/ ٨٣)، وبهجة المجالس: (١/ ١١٠).

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

- ضرب الوالد لولده كالسِّماد للزَّرع.

- ١٩٠ -

● قال لقمان الحكيم:

- ضع أمر أخيك على أحسنه حتى يأتيك منه ما يغلبك.

- ١٩١ -

حرف الطاء .....(ط)

● قال لقمان الحكيم:

- طلاقةُ الوجه بالسُّرور، وإظهار المكاسرة، وبذل التَّحيَّة، وخفَّة الرُّوح في المعاملة، وترك المعصيةِ داعيةٌ للمحبَّة في البريَّة.

- ١٩٢ -

● قال لقمان الحكيم:

- طوبى لمن انتفع بعلمه، واستمع القول فاتَّبع أحسنه.

- ١٩٣ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

طوبى لمن لم يغتر بالدُّنيا، ولم يندم يوم الحساب.

(١٩٠) قال محمد بن زنجي البغدادي:

إذا اعتذرَ المعْتذِرُ إليكَ يوماً ... من التقصيرِ عُذْرَ أخٍ مقرّ
فصُنْهُ عن جَفائكَ واعفُ عنْهُ ... فإنَّ العفْوَ ثِمَّتهُ كلَّ حُرّ

(١٩١) تاريخ الحكماء وتزهة الأرواح وروضة الأفراح: (٢٧٤).

(١٩٢) نزهة الحكماء: (٢١٩).

(١٩٣) قال الشاعر القروي:

إذا عَصَفَ السُّرورُ برأيِ غِرٍّ ... يَرَوْهُم أنَّهُ منكَبُهُ جَنَاحُ

- ١٩٤ -

● قال لقمان الحكيم:

طول الجلوس على الخلاء ينتج منه الكبد ويورث الثَّاثور[1].

حرف العين .....(ع)

- ١٩٥ -

● قال لقمان الحكيم:

- عجز القول يُخبر عن العقل فانظر ما تقول.

- ١٩٦ -

● قال لقمان الحكيم:

- العقل بالأدب كالشَّجرة العاقرة، والعقل مع الأدب كالشَّجرة المثمرة[2].

(١٩٤) نزهة المجالس: (١/ ١١٠).

(١) الثَّاثور: والناسور: ترحةٌ تمتدُّ في أنسجة الجسم على شكل أنبوبة ضيِّقة الفتحة، وكثيراً ما تكون حول المِقعدة، وهي لا تزال تتقيَّح، وقد يستعصي شفاؤها، فكلَّما برىء جزءٌ منها عاوده الفساد.

(١٩٥) نزهة الحكماء: (٢٧١).

(١٩٦) نزهة الحكماء: (٢٧٣).

(٢) قال عبد العزيز الأبرش:

إذا تمَّ عقلُ المرء تمَّت أمورهُ ... وتمَّت أياديه وتمَّ سناؤهُ
فإن لم يكن عقل تبيَّن نقصُهُ ... ولو كان ذا مالٍ كثيراً عطاؤهُ

- ١٩٧ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

- عَلِّم الجاهل ممَّا علمتَ، والتمس من علم العالم إلى ما علمت، ولا تصحب السَّفيه فتجسب مثله[1]، ولا تطمئن إلى دارٍ أنت اليوم فيها خيرٌ وغداً ميتٌ.

- ١٩٨ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

عليك بالخير، واحذر الشَّرَّ، فإنَّ الخير يُطفىء الشَّرَّ[2].

- ١٩٩ -

● قال لقمان الحكيم:

(١٩٧) قال الشاعر:

يعدُّ رفيع القوم من كان عالماً ... وإن لم يكن في قومهِ بحسيبِ
وإن حلَّ أرضاً عاش فيها بعلمه ... وما عالمٌ في بلدةٍ بغريبِ

وقال أحد الشُّعراء:

مجالسةُ السُّفيه سفاهُ رأيٍ ... ومن عقلٍ مجالسةُ الحكيم
فإنَّكَ والقرين مَثَلاً سواءٌ ... كما قد أدَّم عُلِّقَ الأديم

(١٩٨) نزهة الحكماء: (٢٦٤).

(١) قال المتنبي العبدي:

وما أدري إذا يمَّمتُ أرضاً ... أريدُ الخيرَ أيُّهما يليني
أالخيرُ الذي أنا أبتغيهِ ... أم الشرُّ الذي هو يبتغيني

(١٩٩) قال مصطفى الغلاييني:

اصبِرْ على سُوءِ المُعاشِ وارْعَ ... بعزيمةٍ كالطَّوْدِ إن خطبٌ نزلْ
فالصَّبرُ مفتاحُ النَّجاحِ ولم نجده ... صَعباً بغيرِ الصَّبرِ يبلغه الأمل

- يا بنيّ...

عليك بالصَّبر واليقين، ومجاهدة نفسك.

واعلم أنَّ الصَّبر فيه الشَّوق والشَّفقة والزَّهادة والتَّرقُّب.

فإذا صبرت عن محارم الله، وزهدت في الدُّنيا وتهاونت بالمصائب لم يكن شيءٌ أحبَّ إليك من الموت وأنت ترقُبه.

- ٢٠٠ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

عليك بالصَّمت، فإنَّك تحتمد عنه، فما ندمت على السُّكوت قطُّ، وربَّما تكلَّمت فتبعتْ[1].

- ٢٠١ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

عليك بمجالسة أهل الذِّكر فإنَّها محياةٌ للعلم، وتخدث في القلوب خشوعاً[2].

(٢٠٠) نزهة الحكماء: (٢٦٥).

(١) وأنشد الجاحظ قول بعض الشُّعراء ناظماً حكمة لقمان عليه السَّلام:

ما إن ندمت على سكوتي مرَّةً ... ولقد ندمتُ على الكلام مراراً

(٢٠١) نزهة الحكماء: (٢٦٤).

(٢) أخرج ابن عساكر في تهذيب تاريخ دمشق: (٤/ ٢٣٤): قال رسول الله ﷺ: «عليكَ بمُجالسةِ أهلِ الذِّكرِ».

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

- ٢٠٢ -

● قال لقمان الحكيم:

- عليك بمجالسة العلماء، واستمع كلام الحكماء، فإنَّ الله تعالى يحيي القلب الميّت بنور الحكمة، كما يحيي الأرض بوابل المطر.

- ٢٠٣ -

● قال لقمان الحكيم:

- عوِّد نفسك أن تقول:

اللَّهمّ اغفر لي، فإنَّ لله ساعات لا تردُّ.

- ٢٠٤ -

حرف الغين .....(غ)

● قال لقمان الحكيم:

- غضب العاقل في فعله، وغضب الجاهل في فعله.

- ٢٠٥ -

● قال لقمان الحكيم:

(٢٠٢) قال أحد الشُّعراء:

أقدِّم أستاذي علىٰ نفسي والدي ... وإنْ نالني من والدي الفضل والشَّرف

فذاكَ مربِّي الرُّوح والرُّوحُ جوهرٌ ... وهٰذا مربِّي الجسم والجسم من صوف

(٢٠٣) أخرج ابن ماجه في سننه: (١٧٥٣)، والحاكم في المستدرك: (١/ ٤٢٢)، والربيع بن شهاب في المسند: (١٠٣١)، والمنذري في الترغيب والترهيب: (٣/ ٨٩): عن عبد الله بن عمرو رضي الله عنهما قال:

قال رسول الله ﷺ:

«إنَّ للصِّيام عِنْدَ فطره دَعْوَةً لا تُرَدُّ».

(٢٠٤) موسوعة الحكمة: (٤٧٦).

(٢٠٥) البداية والنهاية: (٢/ ٣٠).

- غضِّي بصري، وكفِّي لساني، وعفَّة مطعمي وحفظي فرجي، وقيامي بعذْرتي، ووفائي بتعهدي، وتكرُّمتي ضيفي، وحفظي جاري، وتركي ما لا يعنيني، فذاك الذي صيَّرني كما ترىٰ.

حرف الفاء .....(ف)

- ٢٠٦ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

فِرَّ من ذنوبك إلىٰ الله تعالىٰ ولا تستكثر عملك.

حرف الفاء .....(ف)

- ٢٠٧ -

● قال لقمان الحكيم:

- قَدَرُ الله، وأداء الأمانة، وصدقُ الحديث، وترك ما لا يعنيني، بلغ بي ما ترىٰ.

- ٢٠٨ -

● قال لقمان الحكيم:

- القصد في المعيشة نصف المُؤنة.

- ٢٠٩ -

● قال ابن جريج:

(٢٠٦) نزهة الحكماء: (٢٦٤).

(٢٠٧) البداية والنهاية: (٢/ ٣٠).

(٢٠٨) نزهة الحكماء: (٢٧١).

(٢٠٩) البداية والنهاية: (٢/ ٣٥).

كنت أُفتي[1] رأسي بالليل، فقال لي عمر:

أما علِمتَ أنَّ لقمان قال:

- القناع بالنَّهار مذلَّةٌ معذرةٌ، فلم تقنع رأسك بالليل؟

قال: قلت له: إنَّ لقمان لم يكن عليه دَين.

حرف الكاف .....(ك)

- ٢١٠ -

● ذكر أن لقمان الحكيم عليه السَّلام لما حضرته الوفاة قال لابنه:

- يا بنيّ...

كثيراً ما أوصيك إلىٰ هٰذه الغاية، وإنِّي أوصيك الآن بستِّ خصالٍ فيها علم الأوَّلين والآخرين:

أولُها: أن لا تشغل نفسك بالدُّنيا إلاَّ بقدر ما بقي من عمرك.

والثَّاني: اعبد ربَّك بقدر حوائجك إليه.

والثَّالث: اعمل للآخرة بقدر ما تريد المقام بها.

(١) تقنع: غطّى وجهه بالقناع. والقناع: ما تُغطّي المرأة به رأسها، وما يستر به الوجه، الجمع: أقنعة.

(٢١٠) قال إبراهيم بن أدهم لرجلٍ في الطَّواف (طبقات الصُّوفية (٢٨):

- اعلمْ أنَّكَ لا تنال درجة الصَّالحين حتى تجوز ست عقاب:

أولاها: أن تُغلق باب النِّعمة، وتفتح باب الشِّدَّة.

والثَّانية: أن تُغلق باب العزِّ، وتفتح باب الذِّلَّة.

والثالثة: أن تُغلق باب الرَّاحة، وتفتح باب الجهد.

والرَّابعة: أن تُغلق باب النَّوم، وتفتح باب السَّهر.

والخامسة: أن تُغلق باب الغنىٰ، وتفتح باب الفقر.

والسَّادسة: ان تُغلق باب الأمل، وتفتح باب الاستعداد للموت.

والرَّابع: ليكن شغلك في فكاك رقبتك من النَّار ما لم تظهر لك النَّجاة منها.

والخامس: ليكن جراءتك على المعاصي بقدر صبرك على عذاب الله.

والسَّادس: إذا أردت أن تعصي الله اطلب مكاناً لا يراك الله وملائكته!

- ٢١١ -

● قال لقمان الحكيم لابنه:

- يا بنيّ...

كَذِّبْ من قال:

إنَّ الشَّرَّ يُطفأ بالشَّرِّ، فإن كان صادقاً فليوقد نارين، ثمَّ لينظر هل تُطفأ إحداهما بالأخرىٰ! وإنَّما يطفىء الخير الشَّرَّ كما يُطفىء الماء النَّار.

- ٢١٢ -

● قال لقمان الحكيم:

- كلُّ أمرٍ حدِّثْ به نفسك ممَّا لو ظهر علىٰ لسانك استحييتَ من النَّاس فأخرجه من قلبك، فالله أحقُّ أن تستحي منه.

- ٢١٣ -

● قال لقمان الحكيم:

كما تُرحمون تُرحمون.

- ٢١٤ -

● قال لقمان الحكيم:

(٢١١) ثمار القلوب في المضاف والمنسوب: (١٢٥)، والمستطرف في كلِّ فنٍّ مستظرف: (١/ ١٥)، ونزهة الحكماء: (٢٦٤).

(٢١٢) نزهة الأدباء: (٢٧٢ - ٢٧٣).

(٢١٣) البداية والنهاية: (٢/ ٣٦).

(٢١٤) جامع بيان العلم وفضله.

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

ـ كما ترك الملوك لكم الحِكمة فاتركوا لهم الدُّنيا.

ـ ٢١٥ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ كما تزرعون تحصدون.

ـ ٢١٦ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ كما ليس بين الكبش والذئب خلّة[1]، كذلك ليس بين البرّ والفاجر خلّة.

ـ ٢١٧ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ كما يتحوّل العدوّ صديقاً بالصّلة، فكذلك الصّديق يجعلُ بالجفوة عدوّاً[2].

ـ ٢١٨ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ كن عبداً للأخيار، ولا تكن خليلاً للأشرار.

(٢١٥) البداية والنهاية: (٢/ ٣٦).
(٢١٦) الخلة: المودّة والصّداقة، والمحبّة.
(٢١٧) نزهة الحكماء: (٢٧١).
(١) أخرج الزبيدي في إتحاف السّادة المتقين: (٩/ ٥٥٤)، والهندي في كنز العمال: (٤٤١٠٢)، وأبو نعيم في الحلية: (٤/ ١٢١)، وابن كثير في البداية والنهاية: (١١/ ٥٨) و(١٢/ ١٣): قال رسول الله ﷺ:
«جُبِلَتِ القُلُوبُ عَلَى حُبِّ مَنْ أَحْسَنَ إِلَيْهَا وَبُغْضِ مَنْ أَسَاءَ إِلَيْهَا».
(٢١٨) مجمع الأمثال: (٢/ ٤٦٠).

ـ ٢١٩ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ يا بنيّ...

كن على حذرٍ من الكريم إذا أهنته.

ومن الأحمق إذا صاحبته.

ومن العاجز إذا خاصمته.

وتمام المعروف تعجيله.

ـ ٢٢٠ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ كن غنياً تكن أميناً.

ـ ٢٢١ ـ

● قال لقمان الحكيم:

(٢١٩) قال عمر بن الخطاب رضي الله عنه:
الأخلاقُ خمس:
ـ رأيت جميع الأخلاء فلم أرَ خليلاً أفضل من حفظ اللّسان.
ـ ورأيت جميع اللّباس فلم أرَ أفضل من الورع.
ـ ورأيت جميع المال فلم أرَ أفضل من القناعة.
ـ ورأيت جميع البر فلم أرَ أفضل من النّصيحة.
ـ ورأيت جميع الأطعمة فلم أرَ طعاماً ألذّ من الصّبر.
(٢٢٠) قال أحد الشّعراء في الأمانة:
إذا أنتَ حمّلتَ الخؤون أمانةً ... فإنّكَ قد استودعتها غيرَ مستلئمِ
(٢٢١) قال محمّد بن منصور الطوسي:
ستّ خصال يُعرف بها الجاهل:

ـ يا بنيّ...

كن في الشّدّة وقوراً، وفي المكاره صبوراً، وفي الرّخاء شكوراً، وفي الصّلاة متخشّعاً، وإلى الصّدقة متسرّعاً.

ـ ٢٢٢ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ يا بنيّ...

كن قريباً من النّاس سهلاً، فإنّ الله تعالى يحبُّ كلّ سهلِ الخلق، طلق اللّسان بالخير، وهو رأس أخلاق الصّالحين.

ـ ٢٢٣ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ كن كالأب لليتيم، وكالزّوج للأرملة.

ـ ٢٢٤ ـ

● قال لقمان الحكيم:

١ ـ الغضب في غير شيء.
٢ ـ والكلام في غير نفع.
٣ ـ والعطلة في غير موضعها.
٤ ـ وإفشاء السّرّ.
٥ ـ والثقة بكلّ أحدٍ.
٦ ـ ولا يعرف صديقه من عدوّه.
(٢٢٢) نزهة الحكماء: (٢٦٩).
(٢٢٣) قال محمد الأخيكاني:
إرحَمْ أخي عبادَ الله كلّهمُ ... وانظر إليهم بعينِ اللُّطفِ والشّفقة
وقُرْ كبيرهُمُ وارحَمْ صغيرَهُمُ ... ورِعْ في كلّ خلقٍ وجه من خَلَقَهْ
(٢٢٤) قال صالح بن عبد القدوس:
واشكر فإنّ الشّكرَ من ... جنّ على الإنسان واجبْ
لا تترُكِ من لا يشكرُ ... النّعمى ويصبرُ في المواقبْ

ـ كن كمن لا يبتغي مجمدة النّاس، ولا يكسب ذمّهم، فنفسه منه في عناء والنّاس منه في راحة.

ـ ٢٢٥ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ كن مقتصداً ولا تكن مبذّراً، ولا تمسك المال تقتيراً، ولا تعطه تبذيراً.

ـ ٢٢٦ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ كيف تطاول على النّعاس ما يوعدون، وهم إلى ما لا يوعدون سراعاً يذهبون.

حرف اللام .....(ل)

ـ ٢٢٨ ـ

● قيل للقمان الحكيم:

ـ ما حكمتك؟

قال: لا أسأل عمّا كفيت، ولا أتكلّف ما لا يعنيني.

ـ ٢٢٩ ـ

● قال ابن عبد البر القرطبي:

(٢٢٥) قال الله تعالى في سورة الإسراء الآيتان: (٢٦ ـ ٢٧):
﴿وَآتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَلَا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا إِنَّ الْمُبَذِّرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِرَبِّهِ كَفُورًا﴾.
(٢٢٧) كتاب الزهد: (٣٢٠).
(٢٢٨) إحياء علوم الدين: (٣/ ١١٣)، وكتاب الزهد: (١٠٦).
(٢٢٩) بهجة المجالس وأنس المجالس: (١/ ٧٧).

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

- بلغنا أنَّ داود عليه السَّلام لقي لقمان الحكيم بعد ما كبرت سنُّه فقال:

- ما بقي من عقلك؟

فقال لقمان:

- لا أنطق فيما لا يعنيني، ولا أتكلَّف ما كُفيته.

- ٢٣٠ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

لا تأخذك في الله لومة لائم.

- ٢٣١ -

● قال لقمان الحكيم:

- لا تأكل شبعاً على شِبَعٍ، فإنَّ إلقاءك إيَّاه للكلب خيرٌ من أن تأكله[1].

(٢٣٠) أخرج المنذري في الترغيب والترهيب: (٢/ ٢٢٥)، والطبراني في المعجم الكبير: (٨/ ٣٣)، وابن حجر في فتح الباري: (١٣/ ٥٣)، والزبيدي في إتحاف السَّادة المتقين: (٧/ ٦٤)، والعراقي في المغني عن حمل الأسفار: (٢/ ٣١١)، والهندي في كنز العمال: (٥٥١١): قال رسول الله ﷺ:
«أفضل الجهاد كلمة حقٍّ تُقال عِنْدَ سُلْطَانٍ جائرٍ».

(٢٣١) تفسير التحرير والتنوير: (٢١/ ١٨٠).

(١) قال الإمام ابن سينا:

تروَّضْ إذا ماشئتَ إدخال مَطْعَمٍ ... على مَطْعَمٍ من قبل فِعْلِ الهواضمِ
فكُلُّ طعامٍ يحجزُ السَّنَ مَضْغُهُ ... فلا تبتلِعْهُ فهو شرُّ المطاعمِ
واجعلْ طَعاماتِكَ كُلَّ يومٍ مرَّةً ... واحذَرْ طعاماً قبل هضمِ طعامِ

- ٢٣٢ -

● قال لقمان الحكيم:

- لا تأمنَنَّ امرأةً على سرٍّ، ولا تطأ جاريةً تريدها للخدمة، ولا تستلفن من مسكينٍ استغنى.

- ٢٣٣ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

لا تأمنَنَّ من كذبك أن يكذب عليك.

- ٢٣٤ -

● قال لقمان الحكيم:

- لا تترك صديقك الأوَّل فلا يطمئنّ إليك الثاني.

- ٢٣٥ -

● قال لقمان الحكيم:

(٢٣٢) قال صفي الدِّين الحلي:

سِرُّكَ إن صِنْتَهُ بصمتٍ ... أصلحَ بين الأيام شأنيكْ
فلا تبحْ لامرئٍ بسِرٍّ ... ولا تجرُّك به لسانكْ

(٢٣٣) نزهة الأدباء: (٢٧٧).

(٢٣٤) منهاج اليقين: (٥٤٨).

(٢٣٥) قال بهاء الدين زهير:

يا غافلاً عن نفسه ... أخلاقُه السَّمحةُ السَّوداءُ
المُهلُ أحمدُ مسلكاً ... فدعِ الطَّريقَ الأوعرا
واعلَمْ بأنَّكَ ما تنفَّلَ ... فتى النَّاسِ قالوا أكثرا
فاحفظْ لسانَكَ تستَرِحْ ... فلقد كفَى بهِ قد جرَّا

- لا تترك النَّظر في مساويك كلَّ وقتٍ، لأنَّ ترك ذلك نقصٌ من محاسنك.

- ٢٣٦ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

لا تتسرَّع إلى أرفع موضعٍ في المجلس، فالموضع الذي تُرفع إليه خيرٌ من الموضع الذي تحطُّ منه.

- ٢٣٧ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

لا تتعلَّم العلم لثلاثٍ، ولا تدعه لثلاثٍ:

لا تتعلَّمه لتماري به، ولا لتباهي به، ولا لترائي به.

ولا تدعه زهادةً فيه، ولا حياءً من النَّاس، ولا رضاً بالجهالة.

- ٢٣٨ -

● قال لقمان الحكيم:

(٢٣٦) قال أحمد بن محمد الواسطي:

كنْ جاهلي متواضعْ ... متعَ النَّواضعُ جهلَهُ
ومتى تَرَ فيَّ تعالُماً ... هَدَمَ التَّكبُّرُ فضلَهُ
فدعِ التَّكبُّرَ ما حيـ ... ـيتَ ولا تُصاحِبْ أهلَهُ
فالكبرُ عيبٌ للفتى ... أبداً يقبِّحُ فعلَهُ

(٢٣٧) جامع بيان العلم وفضله: (١٧٤ - ١٧٣)، ومنهاج التربية للطفل: (١٢٢).

(٢٣٨) قال علي بن فضال المجاشعي:

خذِ العلمَ عن راويهِ واجتلبِ الهدى ... وإن كان راويهِ أخا عملٍ زاري
فإنَّ رواةَ العلمِ كالنَّحلِ يانعاً ... كلِ الثَّمرَ منه واترك العودَ للثَّارِ

- يا بنيّ...

لا تجادل العلماء فتهون عليهم ويرفضوك، ولا تجادل السُّفهاء فيجهلوا عليك ويشتموك، ولكن اصبر نفسك لمن هو فوقك في العلم ولمن هو دونك، فإنَّما يلحق بالعلماء من صبر لهم ولزمهم واقتبس من علمهم في رفقٍ.

- ٢٣٩ -

● قال لقمان الحكيم لابنه:

- يا بنيّ...

لا تُجادل العلماء فيمقتوك.

- ٢٤٠ -

● روى الإمام أحمد بن حنبل، عن معاوية بن قرَّة قال:

قال لقمان الحكيم لابنه:

- يا بنيّ...

لا تجالس الأشرار، فإنَّك لا تُصيب من مجالستهم خيراً، ولعلَّه أن يكون في آخر ذلك أن تنزل عليهم عقوبة فتصيبك معهم.

- ٢٤١ -

● قال لقمان الحكيم:

(٢٣٩) إحياء علوم الدين: (٣/ ٢٥٩).

(٢٤٠) كتاب الزهد: (١٠٦).

(٢٤١) قال ابن الكيزاني:

تخيَّرْ لِمَكْسَبِكَ مَنْ تَصْطَفِيهِ ... ولا تَدْنُوَنَّ إليكَ اللِّئَاما
فليسَ الصَّديقُ صديقَ الرَّخاءِ ... ولكِن إذا قَعَدَ اللُّؤمُ قاما
تنامُ وهمَّتُهُ في الذي ... يهمُّكَ لا يستلذُّ المنامَا
وكم صاحبٍ لكَ أحيَيْتَهُ ... تمنَّاكَ أن لو لقيتَ الحِماما

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

ـ لا تجالس الفُجار ولا تماشهم، اتّقِ أن ينزل عليهم عذابٌ من السّماء فيصيبك معهم.

ـ ٢٤٢ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ يا بنيّ...

لا تجالس قوماً لا يذكرون الله عزَّ وجلَّ، فإن كنتَ جاهلاً زادوك جهلاً، وإن كنت عالماً لم ينفعك علمك شيئاً، وإن نزلت عليهم لعنةٌ أو سخطةٌ شركتهم فيها.

ـ ٢٤٣ ـ

● قال لقمان الحكيم لابنه:

ـ يا بنيّ...

لا تجعل بينك وبين الله منعماً، وأعدد نعمة غيره عليك مغرماً.

ـ ٢٤٤ ـ

● قال لقمان الحكيم:

لا تجلس في المجلس الذي لا يُذكر الله فيه، فإنّك إن تك عالماً لا ينفعك علمك، وإن تك غبياً يزيدونك غباء.

(٢٤٢) وصايا الآباء للأبناء: (٤٢).
(٢٤٣) إحياء علوم الدين: (١/ ٢٩٠).
(٢٤٤) أخرج الهندي في كنز العمال: (١٨٢١)، والخطيب البغدادي في تاريخ بغداد: (٣/ ١٢٨)، وأبو نعيم في الحلية: (٥/ ١١٨): قال رسول الله ﷺ:
«مَجَالِسُ الذِّكْرِ تَرُدُّ عَلَيْهِمُ السَّكِينَةَ».
وقال شوقي:
أكثرُ الذكر لا أنسى الذي ... كَ ولكن بذاك يجري لساني

ـ ٢٤٥ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ لا تحارب الغريب، ولا تجالس السَّفيه، ولا تخالط ذا الوجهين البتّة.

ـ ٢٤٦ ـ

● قال لقمان الحكيم لابنه:

ـ يا بنيّ...

ـ لا تحقرنَّ أحداً لخلقان ثيابه، فإنَّ ربَّك وربُّه واحدٌ.

ـ ٢٤٧ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ لا تحدِّث بالحكمة عند السُّفهاء فيُكذِّبوك، ولا بالباطل عند الحكماء فيمقتوك.

ـ ٢٤٨ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ لا تُحدِّث من يخاف تكذيبه، ولا تسأل من تخاف منْعَهُ، ولا تعِد ما لم تقدر على اتّخاذه، ولا تضمن ما لا تثق بالقدرة عليه، ولا تقدم على أعمالٍ تخاف العجز عنه.

(٢٤٥) قال أبو الأسود الدؤلي:
فاتركْ مجاورةَ السَّفيهِ فإنَّها ... تُدمُ وعقبةُ بعدِ ذاكَ وخيمُ
وإذا جريتَ مع السَّفيهِ كما جرى ... فكلاكما في جَرْيِهِ مذمومُ
وإذا عتبتَ على السَّفيهِ ولمتَهُ ... في مثلِ ما يأتي فأنتَ ظلومُ
(٢٤٦) إحياء علوم الدين: (٥/ ٥٨).
(٢٤٧) مجمع الأمثال: (٢/ ٤٦٠).
(٢٤٨) نزهة الحكماء: (٢٧١).

ـ ٢٤٩ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ يا بنيّ...

لا تحقرنَّ من الأمور صغارها، إنَّ الصِّغار غداً تصير كباراً.

ـ ٢٥٠ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ يا بنيّ...

لا تخلق وجهك بطلب الحوائج إلى من هو دونك، فإنَّه إن ساق إليك محنة، وإن قضى حاجتك اتّخذها عليك مِنّة، واسأل الله، فإنَّ الله يحبُّ من يسأله، ويبغض من لا يسأله.

ـ ٢٥١ ـ

● قال لقمان الحكيم لابنه:

ـ يا بنيّ...

لا تُذهِبْ ماء وجهك بالمسألة.

ولا تشفِ غيظك بفضيحتك.

(٢٤٩) أخرج أحمد في المسند: (٣/ ٤٨٣) و(٥/ ٦٣)، والبيهقي في السنن الكبرى: (٤/ ١٨٨) و(١٠/ ٢٣٦)، والربيع بن حبيب في المسند: (٨٦٦) و(١٤٥٠ و١٢٢)، والهندي في كنز العمال: (١٦٣٤١) و(١٦٤٤٧) و(١٦٤٤٨): قال رسول الله ﷺ:
«لاَ تَحقِرَنَّ مِن المَعروفِ شيئاً وَلَوْ أنْ تَلقَى أخَاكَ بِوَجْهٍ طَلِقٍ».
(٢٥٠) أخرج الطبراني في المعجم الكبير: (١٠/ ١٢٥)، والزبيدي في إتحاف السّادة المتقين: (٩/ ١٨٨)، والسيوطي في الدر المنثور: (٢/ ١٤٩): قال رسول الله ﷺ:
«إنَّ الله يُحِبُّ أن يُسأَلَه».
(٢٥١) إحياء علوم الدين: (٣/ ٣٣٢).

واعرف قدرتك تنفعك معيشتك.

ـ ٢٥٢ ـ

● قال لقمان الحكيم:

لا تُرسل رسولك جاهلاً، فإن لم تجد حكيماً فكن رسول نفسك[1].

ـ ٢٥٣ ـ

● قال الجعد أبو عثمان:

قال لقمان لابنه:

ـ يا بنيّ...

لا ترغب في ودِّ الجاهل فيرى أنَّك ترضى عمله، ولا تتهاون بمقت الحكيم فيزهده فيك[2].

ـ ٢٥٤ ـ

● قال لقمان الحكيم:

لا تركن إلى الدُّنيا ولا تشغل قلبك بها، فإنَّك لم تُخلَق لها، وما خُلِقَ

(٢٥٢) روح المعاني: (٢١/ ٨٣)، والمستطرف في كلِّ فنٍّ مستظرف: (١/ ١٤٥).
(١) قال الشاعر:
إذا كنتَ في حاجةٍ مرسلاً ... فأرسلْ حكيماً ولا توصِه
(٢٥٣) البداية والنهاية: (٢/ ٣٥)، وكتاب الزهد: (١٠٧).
(٢) قال الإمام علي بن أبي طالب كرَّم الله وجهه:
ولا تَصْحَبِ الجاهِلَ ... وإيَّاكَ وإيَّاهُ
فكم من جاهلٍ أردى ... حليماً حين آخاهُ
يقاسُ المرءُ بالمرءِ ... إذا ما هو ماشاهُ
وللقلبِ على القلبِ ... دليلٌ حين يلقاهُ
(٢٥٤) العقد الفريد: (٣/ ١٥٢)، وعلم الإملاء: (٦٥)، ونزهة الحكماء: (٢٦٤).

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır
eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

الله خَلقاً أهون عليه منها، فإنَّه لم يجعل نعيمها ثواباً للمطيعين ولا بلاءها عقوبةً للعاصين.

ـ ٢٥٥ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ يا بنيّ...

لا تري النّاس أنَّك تخشى الله ليكرموك وقلبك فاجرٌ.

ـ ٢٥٦ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ يا بنيّ...

لا تستطل على النّاس، ولا تنقصهم حقَّهم، ولا تكنْ ظالماً، واجتنب دعوة المظلوم!

ـ ٢٥٧ ـ

● قال لقمان الحكيم:

لا تضحك من غير عجب، ولا تمشِ في غير أدب، ولا تسأل عمَّا لا يعنيك[1].

(٢٥٥) إحياء علوم الدين: (٤/١٢٧).
(٢٥٦) وصايا الآباء للأبناء: (٤١).
(٢٥٧) إحياء علوم الدين: (٤/٥٥)، وعلم الإملاء: (٦٥).
(١) أخرج العجلوني في كشف الخفاء: (٢/٤٥): عن أنس بن مالك رضي الله عنه قال: قال رسول الله ﷺ:
«الضَّحكُ من غير عَجَبٍ مُلهِبٌ للمروءة ممحقةٌ للبَرَكة».
وقال النجم:
الضَّحكُ من غير عَجَبٍ من قلَّة الأدب.

ـ ٢٥٨ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ لا تضع برّك إلاَّ عند راعيه، كما ليس بين الكبش والذّئب خلّة، كذلك ليس بين البارّ والفاجر خلّة.

ـ ٢٥٩ ـ

● قال لقمان الحكيم:

لا تُضيع مالك وتُصلح مال غيرك، فإنَّ مالك ما قدَّمت ومال غيرك ما تركت.

ـ ٢٦٠ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ يا بنيّ...

لا تطلب الحكمة في بطون الأوراق، ولا تسمعها من الألسنة، ولكن انظر الصّنعة، واذكر الصّانع يرشدك لكلّ شيء.

(٢٥٨) قال محمد الإسمر:

واجعلْ بطاعتك الكرامَ فإنَّهم ... أدرَى بوجهِ الصَّالحاتِ وأجبرُ
إنَّ الكريمَ له الكرامُ بطاعةٌ ... طابتْ شمائلهم وطاب العنصرُ
إن لاحَ خيرٌ قرَّروه وبشَّروا ... أو لاحَ شرٌّ باعدوه وعسَّروا
أمَّا اللَّئيمُ فحولهُ أمثالُهُ ... قرناءُ سوءٍ ليس فيهم خيرُ
إن لاحَ خيرٌ باعدوهُ وعسَّروا ... أو لاحَ شرٌّ قرَّبوهُ ويسَّروا
ولكلِّ كونٍ كائناتٌ مثلُهُ ... فقبيلُهُ من جنبهِ والمعشرُ

(٢٥٩) نزهة الحكماء: (٢١٨).
(٢٦٠) قال محمد البغدادي:

إذا لم تكنْ حافظاً واعياً ... فجمْعُكَ لِلكتبِ لا ينفعُ
أتنطقُ بالجهلِ في مجلسٍ ... وعلمُكَ في البيتِ مستودعُ

ـ ٢٦١ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ يا بنيّ...

لا تطلب من الأمر مدبَّراً، ولا ترفض منه مقبلاً، فإنَّ ذلك يقلُّ الرَّأي ويُزري بالعقل.

ـ ٢٦٢ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ لا تُطيلوا الجلوس على الخلاء فإنَّه يورث الباسور[1].

ـ ٢٦٣ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ لا تعاشر الأحمق ولو كان ذا مال. انظر إلى السَّيف ما أحسن منظره وأشدَّ أذاه!.

(٢٦١) قال عيسى بن موسى:

إذا كنتَ ذا رأيٍ فكنْ ذا عزيمةٍ ... فإنَّ فسادَ الرَّأيِ أن تترددا

(٢٦٢) المستطرف في كل فن مستظرف: (٢/٢٩٤)، ونزهة المجالس: (١/١١٠).
(١) الباسور: مرضٌ يحدث فيه تمدُّدٌ وريديٌّ دوالي في الشَّرج على الأشهر تحت الغشاء المخاطي، الجمع: بواسير.
(٢٦٣) قال صالح بن عبد القدوس:

إحذر الأحمقَ أن تصحبَهُ ... إنَّما الأحمق كالثَّوب الخلقْ
كلَّما رقَّعتَهُ من جانبٍ ... حركتهُ الرِّيحُ وَهْماً فانخرقْ
كحمارِ السُّوءِ إن أفقمتَهُ ... رَمَحَ النَّاسَ وإن جاعَ نهقْ
وإذا جالَستَهُ في مجلسٍ ... أفسد المجلسَ منه بالخرقْ
وإذا عاتبتَهُ كي يرعوي ... زاد شراً وتمادَى في الحمقْ
عجباً للنَّاس في أرزاقهم ... ذاكَ عطشانٌ وهذا قد غرقْ

ـ ٢٦٤ ـ

● قال لقمان الحكيم:

لا تعتذر إلى من لا يحبُّ أن لا يرى لك عُذراً، ولا تستعن بمن لا يحبُّ أن تظفر بحاجتك.

ـ ٢٦٥ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ يا بنيّ...

لا تعجبنَّ بما تعمل وإن كَثُرَ فإنَّك لا تدري أيقبل الله تعالى منك غيره.

ولا تستطلْ على النَّاس، ولا تنقصهم حقَّهم.

ولا تكن ظالماً، واجتنب دعوة المظلوم.

ولا تُمدَّنَّ عينيك إلى زهرة الدُّنيا.

ولا تطلبنَّ قضاء كلّ زيتٍ من الدُّنيا.

ولتكن همَّتُكَ في ما يُقرِّبك من الله تعالى.

ـ ٢٦٦ ـ

● قال لقمان الحكيم:

ـ لا تعلِّق نفسك بالهموم، ولا تشغل قلبك بالأحزان، وإياك والطَّمع،

(٢٦٤) قال محمد الرحباني:

لا تعتذر إلاَّ إلى من يقبلهُ ... ولا تحدث معرضاً لا يعقلهُ
ومَنْ أعانَ مُعتذِراً لا تُخجِلهُ ... إلاَّ إذا أعيا عليك منعفلهُ

(٢٦٥) نزهة الحكماء: (٢٦٩).
(٢٦٦) قصص الأنبياء: (٢٤٥).

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

وأرضَ بالقضاء، واقنع بما قسم الله لك يصفُ عيشك، وتسرُّ نفسك، وتستلذُّ حياتك.

وإن أردت أن يجمع لك غنى الدُّنيا فاقطع طمعك ممَّا في أيدي النَّاس، فإنَّه ما بلغ الأنبياء والصِّدِّيقون ما بلغوا إلاَّ بقطع طمعهم ممَّا في أيدي النَّاس.

- ٢٦٧ -

● قال لقمان الحكيم:

- لا تعلم أهلك وولدك بما لك، فإنَّه إن كان قليلاً هنتَ عليهم، وإن كان كثيراً لم تُبلغ رضاهم.

- ٢٦٨ -

● عن عبيد بن عُمير قال:

قال لقمان الحكيم لابنه وهو يعظه:

- يا بنيّ...

لا تغبطْ[1] امرءاً رحب الذِّراعين، يسفك دماء المؤمنين، فإنَّ له عند الله قاتلاً لا يموت.

(٢٦٧) قال صفي الدين الحلِّي:

لا تخزنوا المال لِقَصْدِ الغِنَى ... وتطلبوا اليُسرى بعسراكمُ
ما عزَّ بين النَّاس مُذْ أمرئ ... إلاَّ وقد ذلَّ به الدِّرهمُ

(٢٦٨) المصنف لابن أبي شيبة في كتاب الزهد: (٣٦)، باب: كلام لقمان عليه السَّلام: (٥) الحديث رقم: (٢)، والبداية والنهاية: (٢/٣٦).

(١) تغبط: غبط فلان فلاناً بما نال وعلى ما نال غِبْطاً وغِبطةً: تمنَّى مثل ما له من النِّعمة من غير أن يريد زوالها، أو تحويلها عنه، فهو غابطٌ، وذاك مغبوطٌ. والغِبطة: أن يتمنَّى المرء مثل ما للمغبوط من النِّعمة من غير أن يتمنَّى زوالها عنه.

- ٢٦٩ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

لا تفرح بطول العافية، واكتم البلوى، فإنَّه من كنوز البرِّ، واصبر عليها فإنَّ ذلك ذخرٌ لك في المعاد.

- ٢٧٠ -

● قال لقمان الحكيم لابنه:

- يا بنيّ...

لا تقرب السُّلطان إذا غضبَ، والنَّهر إذا مدَّ.

- ٢٧١ -

● قال لقمان الحكيم:

- لا تكن حلواً فتبلع، ولا مرّاً فتُلفظ.

- ٢٧٢ -

● قال لقمان الحكيم لابنه:

- يا بنيّ...

لا تكن الذَّرَّة أكيسُ منك تجمع في صيفها لشتائها[1].

(٢٦٩) نزهة الحكماء: (٢٦٤).

(٢٧٠) ثمار القلوب في المضاف والمنسوب: (١٢٥).

(٢٧١) روح المعاني: (٢١/٨٣).

(٢٧٢) ثمار القلوب في المضاف والمنسوب: (٤٣٨).

(١) قال الجاحظ في كتاب الحيوان: (٤/٥ ـ ٦) في جَمع الذَّرَّة: أما ترون إلى خَلْق الذَّرَّة

- ٢٧٣ -

● قال لقمان الحكيم لابنه:

- يا بنيّ...

لا تكن النَّملة أكيس منك، تجمع في صيفها لشتائها[1].

- ٢٧٤ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

لا تلم من لا قوت له في طلب قوته، فإنَّ من عدم قوته عدم عقله.

= وما فيها من بديع التَّأليف، ومن الإحساس الصَّادق، والتَّدابير الحسنة، ومن الرَّوِيَّة والنَّظر في العاقبة، والاختيار لكلِّ ما فيه صلاح المعيشة، ومع ما فيها من البراهين البيِّنة، والحجج الظَّاهرة.

وقال في موضع آخر:

- قد علمنا أنَّ الذَّرَّة تدَّخر في الصَّيف للشِّتاء، وتتقدَّم في حالة المُهلة، ولا تضيِّع أوقات الفرصة، ثمَّ تبلغ من تقدها، وصحة تمييزها، والنَّظر في عواقبها أنَّها تخاف على الحبوب التي تدَّخرها للشِّتاء أن تعفن وتسوس، فتقلها من بطن الأرض إلى ظهرها لتعيد إليها جَفافها، ويضربها النَّسيم، ويني عنها الفساد، ثمَّ ربَّما بلى في أكثر الأوقات فعلت ذلك ليلاً، لأنَّه أخفى، وفي السِّر، لأنَّها فيه أبصر، فإن كان مكانها نديّاً، وخافت أن ينبت تقرَّت موضع القطمير من وسط الحبَّة، وهي تعلم أنَّها من ذلك الموضع تبتدي، تثبت، وهي تفلق الحبَّ كلَّه إنصافاً، وإذا كان الحبُّ من حَبِّ الكزبرة فلقته أرباعاً، لأنَّ أنصاف حبِّ الكزبرة تثبت من جميع جهاته، فهي من هذا الوجه مجاوزة لقطة جميع الحيوانات.

(٢٧٣) ثمار القلوب في المضاف والمنسوب: (١٢٥).

(١) قال الدميري في حياة الحيوان الكبرى: (٢/٣٣٦):

ليس شيء يحتكر لقوته إلاَّ الإنسان، والجُعَل، والنَّمل، والفأر.

(٢٧٤) الإتحاف بالأعلام للزبيري: (١/١٦٥).

- ٢٧٥ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

لا تمارينَّ حكيماً.

ولا تجادلنَّ لجوجاً.

ولا تعاشرنَّ ظلوماً.

ولا تصاحبنَّ متَّهماً.

- ٢٧٦ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

لا تمدَّنَّ عينيك إلى زهرة الدُّنيا، ولا تطلبنَّ قضاء كلِّ نهمةٍ من الدُّنيا، ولتكن نهمتك فيما يقرِّبك إلى الله[1].

- ٢٧٧ -

● قال لقمان الحكيم:

(٢٧٥) قال أبو الفتح البستي:

تصحبك لا تصحبْ سوى كلِّ فاضلٍ ... خليقِ السَّجايا بالتَّعفُّفِ والظَّرفِ
ولا تعتمدْ غيرَ الكرام فواحدٌ ... من النَّاس إن حصلت خيرُ من الألفِ

(٢٧٦) قال الله تعالى في سورة طه، الآية: (١٣١): ﴿وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَىٰ مَا مَتَّعْنَا بِهِۦٓ أَزْوَٰجًا مِّنْهُمْ زَهْرَةَ ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ ۚ وَرِزْقُ رَبِّكَ خَيْرٌ وَأَبْقَىٰ ﴿١٣١﴾﴾.

(٢٧٧) مجمع الأمثال: (٢/٤٦٠).

(١) قال الإمام الشَّافعي رضي الله عنه:

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

- لا تمنع العلمَ أهلهُ فتأثم، ولا تحدِّث غير أهله فتجهل[1].

- ٢٧٨ -

● قال لقمان الحكيم لابنه:

- يا بنيّ...

لا تُؤخِّر التَّوبة فإنَّ الموت يأتي بغتةً[2].

- ٢٧٩ -

● قال سفيان بن عيينة:

قال لقمان الحكيم:

- لا خيرَ لك في أن تتعلم ما لم تعلم.

ولما تعمل بما قد علمت.

فإنَّ مثل ذلك رجلٍ احتطب حطباً، فحزم حزمةً ثمّ ذهب يحملها فعجز عنها، فضمَّ إليه أخرى.

- ٢٨٠ -

● قال ابن لقمان لأبيه:

سأكتمُ علمي عن ذوي الجَهْلِ طاقتي ... ولا أنثرُ الدُّرَّ النَّفيسَ على الغَنَمْ
فإن يُسِّرَ الله الكريمُ بفضلِه ... وصادفتُ أهلاً للعلوم وللحكَمْ
شَبَبْتُ مفيداً واستفدتُ وفاتَكُم ... وإلاَّ فمخزونٌ لديَّ ومُكتَتَمْ
فمن منحَ الجهَّالَ علماً أضاعَهُ ... ومن منعَ المستوجبينَ فقد ظَلَمْ

(٢٧٨) إحياء علوم الدين: (٤/٢٤٧)، وروح المعاني: (١١/٢٠٧).
(٢) أخرج أبو نعيم في الحلية: (٥/١٨٩)، قال رسول الله ﷺ:
«التَّوبةُ تَقْبلُ الحَوْبَة».
(٢٧٩) البداية والنهاية: (٢/٣٦)، وروح المعاني: (٢١/٨٢).
(٢٨٠) نزهة الحكماء: (٢٧١).

- أيّ النَّاس أغنى وقد قالوا الغنى من المال؟

فقال له لقمان الحكيم:

- لا.. ولكن الغنى من العلم الذي إن احتيج إلى ما عنده وُجِدَ، وإن استغنى عنه كفى نفسه.

- ٢٨١ -

● قال أبو سعيد الخدريّ:

قال لقمان لابنه:

- يا بنيّ...

لا يأكل طعامك إلاَّ الأتقياء.

وشاور في أمرك العلماء.

- ٢٨٢ -

● قال لقمان الحكيم:

- لا يتمُّ عقل امرئٍ حتَّى يكون فيه عشر خصال:

١ - يكون الكبر منه مأموناً.

٢ - والرَّشد فيه مأمولاً.

(٢٨١) البداية والنهاية: (٢/٣٧).
في المشاورة قال أحمد الحكماء:
إذا كنتَ في حاجةٍ مُرسِلاً ... فأرسِلْ حكيماً ولا توصِهِ
وإن بابُ أمرٍ عليكَ التوى ... فشاور كريماً ولا تعْصِهِ
(٢٨٢) قال الإمام علي بن أبي طالب كرَّم الله وجهه:
إنَّ المكارمَ أخلاقٌ مطهَّرةٌ ... فالعَقْلُ أوَّلُها والدِّينُ ثانيها
والعلمُ ثالثُها والحلمُ رابعُها ... والجودُ خامسُها والعُرْفُ سادسُها
والبِرُّ سابعُها والصبرُ ثامنُها ... والشُّكرُ تاسعُها واللِّينُ عاشرُها

٣ - وفضل ما لديه مبذولاً.

٤ - ولا يصيب من الدُّنيا إلاَّ القوت.

٥ - والتَّواضع أحبُّ إليه من الشَّرف.

٦ - والذُّلُّ أحبُّ إليه من العزّ.

٧ - ولا يسأم من طلب المعالي.

٨ - ولا يتبرَّم بطلب الحوائج إليه.

٩ - ويستكثر قليل المعروف من غيره، ويستقل كثيره من نفسه.

١٠ - وأن يرى جميع أهل الدُّنيا خيراً منه، وأنَّه شرٌّ منهم.

وهذه الخصلة تشيد مجده، وتكبت ضدّه، وتعلي قدره، وتطيِّب في العالمين ذكره.

- ٢٨٣ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

لا يراك الله تعالى عندما نهاك عنه، ولا يفقدك من حيث أمرك به.

- ٢٨٤ -

● قال لقمان الحكيم لابنه:

- يا بنيّ...

لا يُستطاع العمل إلاَّ باليقين، ولا يعمل المرء إلاَّ بقدر يقينه، ولا يقصر عامل حتى ينقص يقينه.

(٢٨٣) نزهة الحكماء: (٢٧١).
(٢٨٤) إحياء علوم الدين: (١/٩٥).

- ٢٨٥ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

لا يغلب عليك سوء الظَّنّ فإنَّه لا يترك بينك وبين حبيبٍ صلحاً[1].

- ٢٨٦ -

● قال لقمان الحكيم لابنه:

- يا بنيّ...

لا يكن الدِّيك أكيس منك، ينادي بالأسحار وأنت نائم.

- ٢٨٧ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

لا يكن الدِّيك أكيس منك، إذا انقضى اللَّيل حفَّق بجناحيه.

(٢٨٥) نزهة الحكماء: (٢٧٣).
(١) قال أمير الشُّعراء أحمد شوقي:
سامت ظنونَ السُّلمِ حتَّى أحدثوا ... للشَّكِّ في الدُّور المبنين مجالا
والظَّنُّ يأخذ من ضميرك مأخذاً ... حتَّى يريكَ المستقيمَ مُحالا
(٢٨٦) ثمار القلوب في المضاف والمنسوب: (١٢٥)، والتوفيق للتعليق للتعالبي: (٨٦).
وورد القول أيضاً بلفظ:
لا تكن أعجز من هذا الدِّيك الذي يصوِّت بالأسحار، وأنت نائمٌ في الأسحار.
(٢٨٧) نزهة الحكماء: (٢٦٥).
قال الإمام الدَّميري في حياة الحيوان الكبرى: (١/٤٣٨).
... وأعظم ما في الدِّيك من العجائب معرفة الأوقات اللَّيلية، فيضبط أصواته عليها تضبطاً لا يكاد يغادر منه شيئاً سواء طال أو قصر، ويوالي صياحه قبل الفجر وبعده، فسبحان من هداه لذلك.

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır
eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

- ٢٨٨ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

لا ينبغي للعاقل أن يخليَ نفسه من أربعة أوقات:

- فوقت منها يُناجي ربَّه.

- ووقتٌ يُحاسب فيه نفسه.

- ووقتٌ يكسب فيه معاشه.

- ووقتٌ يخلي فيه بين نفسه وبين لذَّتها يستعين بذلك على سائر الأوقات.

- ٢٨٩ -

● قال لقمان الحكيم:

- لا يتزلن بك أمر رضيته أو كرهته إلاَّ جعلت في الضَّمير أنَّ ذلك خيرٌ لك.

- ٢٩٠ -

● قال لقمان الحكيم:

(٢٨٨) قال عبد الله بن العبّاس رضي الله عنهما:
- أربعٌ من كنَّ فيه فقد ربح:
١ - الصِّدق.
٢ - والحياء.
٣ - وحسن الخُلُق.
٤ - والشكر.
(٢٨٩) مختصر منهاج القاصدين لابن قدامة: (٣٥٦).
(٢٩٠) قال الشيخ الحريفيش:

- يا بنيّ...

لتكن ذنوبك بين عينيك، وعملك من خلف ظهرك، فرَّ من ذنوبك إلى الله، ولا تستكثر عملك.

- ٢٩١ -

● عن عروة قال:

قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

لتكن كلمتك طيِّبة، وليكن وجهك بسطاً، تكن أحبَّ إلى النَّاس ممَّن يعطيهم العطاء.

- ٢٩٢ -

● روى حفص بن عمر الكندي قال:

وضع لقمان جراباً من خردل[1]، وجعل يعظ ابنه موعظةً، ويُخرج خردلةً، فنفد الخردل، فقال:

- يا بنيّ...

لقد وعظتك موعظةً لو وعظتها جبلاً لتفطَّر[2]. فتفطَّر ابنه.

تتوبُ من الذَّنوبِ إذا مرضتا ... وترجع للذنوبِ إذا قَوِيتا
إذا ما الصَّبرُ آلمكَ بالٍ ... وأخبث ما يكون إذا قويتا
فكم من كربةٍ نجَّاك منها ... وكم كشف البلاء إذا بليتا
أما تخشى بأنَّ تأتي المنايا ... وأنتَ على الخطايا قد دُهيتا

(٢٩١) البداية والنهاية: (٢/٣٦).
(٢٩٢) روح المعاني: (٢١/ ٨٥)، والبداية والنهاية: (٢/ ١٢٧).
(١) الخردل: هو في الأصل نباتٌ عشبيٌّ من الفصيلة الصليبية له حبٌّ صغيرٌ جداً حريف الطَّعم من المشهيّات، والواحدة: خردلة، ويُضرب بحبّة الخردل في الصِّغر فيقال: ما عندي من كذا خردلةٌ أي: شيء.
(٢) تفطر: انصدع وتشقق.

- ٢٩٣ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

لكلِّ شيءٍ آفة، وآفة العمل العجب، لا تراه النَّاس بما يعلم الله منك غيره.

- ٢٩٤ -

● قال لقمان الحكيم يعظ ابنه حين سافر:

لكلِّ قومٍ كلبٌ، فلا تكن كلب أصحابك[1].

- ٢٩٥ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

للحاسد ثلاث علامات:

١ - يغتاب صاحبه إن غاب.

٢ - ويتملَّق إذا شهد.

٣ - ويشمت بالمصيبة[2].

(٢٩٣) قال كعب بن زهير:
لو كنت أعجبُ من شيءٍ لأعجبني ... سعي الفتى وهو مخبوء له القدرُ
يسعى الفتى لأمورٍ ليس يدركها ... والنَّفس واحدةٌ والهمُّ منتشرُ
والسعيُ ما عاش مكدودٌ له أملٌ ... لا ينتهي العيشُ حتى ينتهي الأثرُ
(٢٩٤) مجمع الأمثال للميداني: (٢/ ٢٠٠).
(١) أي لا تكن إمَّعة. والإمَّعة: الذي لا رأي له، فتبع الآخرين على آرائهم.
(٢٩٥) قصص الأنبياء للثعالبي: (٢٤٥).
(٢) قال دعبل الخزاعي:

- ٢٩٦ -

● قال لقمان الحكيم:

- لم أجد أثقل من كلمة السُّوء ترسخ في القلب كما يرسخ الحديد في الماء.

- ٢٩٧ -

● قال لقمان الحكيم:

- ليس غنىً كصِحَّة، ولا نعمة كطيب نفسٍ.

- ٢٩٨ -

● قال لقمان الحكيم:

- ليس مال كصحَّة، ولا نعيم كطيب نفسٍ[1].

- ٢٩٩ -

● قال لقمان الحكيم:

وفي حَسَدٍ يغتابني حين لا يرى ... مكاني ويثني صالحاً حين أُسمعُ
تورَّعتُ أن أغتابهُ من ورائهِ ... وما هو إن يغتابني متورِّعُ
ويضحكُ في وجهي إذا ما لقيتهُ ... ويهمزني بالغيبِ سِرّاً ويلسعُ
ملأت عليه الأرضَ حتى كأنَّما ... يضيقُ عليه رحبُها حين أطلعُ

(٢٩٦) موسوعة الحكمة: (٤٧٦).
(٢٩٧) أخرج الطبراني في المعجم الكبير: (١٠/ ٣٩٢)، وابن حجر في فتح الباري: (١٠/ ٢٣٨)، والخطيب البغدادي في الفقيه والمتفقه: (٢/ ٨٧)، والكحال في الأحكام النبوية في الصناعة الطبيّة: (١٢٧)، وابن عساكر في تهذيب تاريخ دمشق: (١/ ٤٤٥): قال رسول الله ﷺ:
«الصِّحَّةُ والفَرَاغُ نِعْمَتَانِ مَغْبُونٌ فِيهِمَا كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ».
(٢٩٨) روح البيان: (٣/ ٥٠).
(١) وردت هذه الحكمة أيضاً بلفظ: ليس غنى مثل صحة الجسم، ولا نعيم مثل طيب العيش.
(٢٩٩) تفسير ابن كثير: (٣/ ٥٣٦)، وتفسير البيضاوي: (٣/ ٢٢٧).

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

- ليس من شيءٍ أطيب من اللِّسان والقلب إذا طابا، ولا أخبثُ منهما إذا خَبُثا.

- ٣٠٠ -

● قال لقمان الحكيم:

- ليكن أوّل ما تقيد من الدُّنيا بعد خليلٍ صالحٍ امرأةً صالحةً.

- ٣٠١ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

ليكن ذنوبك بين عينيك وعملك خلف ظهرك[1].

حرف الميم .....(م)

- ٣٠٢ -

● قال لقمان الحكيم:

- ما شيءٌ أبلُ[2] للجسم من اللَّهو.

(٣٠٠) تفسير التحرير والتنوير: (٢١/ ١٧٨).
(٣٠١) نزهة الحكماء: (٢٦٤).
(١) قال الشاعر هاشم الرفاعي:

فـالـسـن مـنـك يُـنـصـفـنـي الـزمـنـا ... نُ وأنـتَ فـي الأقـسـام سـنـادُ
مـا أنـتَ فـي خـلـقـي الـحـسـنـاءِ ... سـوى قـلـيـلِ الـخـلـقِ عـابـزُ
فـاعـمـلْ عـلـى كـسـبِ الـمـعـا ... لِـي إنـهـا زادُ الـمُـسـافـرْ
والـمـرءُ فـانٍ لـيـس يَـبْـ ... ـقـى مـنـهُ خـالـداً إلاّ الـمـآثـرْ

(٣٠٢) النهاية في غريب الحديث: (١/ ١٥٤).
(٢) أبل: أنهك وأتعب.

- ٣٠٣ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

ما عندك من العقل، وما تمّ عقل امرئٍ حتّى تكون فيه عشر خصالٍ.

١ - الكبر منه مأمونٌ.

٢ - والرُّشد فيه مأمولٌ.

٣ - يُصيب من الدُّنيا القوت.

٤ - وفضل ماله مبذولٌ.

٥ - التَّواضع أحبُّ إليه.

٦ - الذُّلُّ أحبُّ إليه من العزّ.

٧ - لا يسأم من طلب العفّة طول دهره.

٨ - لا يتبرَّم من طلب الحوائج قبله.

٩ - يستكثر قليل المعروف من غيره، ويستقل الكثير من نفسه.

والخصلة العاشرة:

وهي التي ساد بها مجدُه، وعلا قدره، ويرى أنّ جميع النَّاس خيراً منه، وأنّه شرُّهم، فإنّما النَّاس رجلان:

- رجلٌ خيرٌ منه وأدنى، قال: لعلّ هذا ينجو، وأهلك أنا، ولعلّ هذا سرُّه باطنٌ ولم يُظهره، وذلك خيرٌ له، ويرى ظاهره، ذلك شرٌّ لي فهنالك استكمل العقل، وساد أهل زمانه.

(٣٠٣) نزهة الحكماء: (٢٦٩ - ٢٧٠).

- ٣٠٤ -

● قال لقمان الحكيم:

- ما كتمته عن عدوِّك فلا تظهر عليه صديقك[1].

- ٣٠٥ -

● قال سفيان الثَّوري:

قال لقمان الحكيم لابنه:

- يا بنيّ...

ما ندمتُ على السُّكوت قط، وإن كان الكلام من فضَّة، فالسُّكوت من ذهب[2].

- ٣٠٦ -

● قال لقمان الحكيم:

- ما شيءٌ أبلُ للجسم من اللَّهو[3].

(٣٠٤) نزهة الحكماء: (٢٧١).
(١) قال الحسين بن عبيد الله:

لا يكتمُ السِّرَّ إلاّ من له شرفٌ ... والسِّرُّ عند كرام النَّاسِ مكتومُ
السِّرُّ عندي في بيتٍ له غَلَقٌ ... ضلَّت مفاتيحهُ والبابُ مردومُ

(٣٠٥) البداية والنهاية: (٢/ ٣٦)، وكشف الخفاء: (١/ ٢٠٤)، والأسرار المرفوعة لعلي القاري: (١٣٥).
(٢) قال يحيى بن زياد:

لـعـمـرك خـيـرٌ لـيـلـيـفـيـن ... مـن مـنـطـيـلـتـي خـطـيـلٍ يـمـيـنُـه
ولـسـتُ بـآتـيـه أخـي رِيـبـةٍ ... ولـو أن مـنـطـيـقـه يـزمـيـنُـه

(٣٠٦) النهاية في غريب الحديث: (٤/ ١٥٤).
(٣) قال أبو العتاهية:

رأيتُ خراب الدَّارِ يحكيه لهدْما ... إذا اجتمع الجزمارُ والعودُ والصَّبَحْ
ولا تحسب الحالات تبقى لأهلها ... فقد تستقيمُ الحال طوراً وتنبرحْ

- ٣٠٧ -

● قال لقمان الحكيم:

مثل الأحمق كالثَّوب البالي إذا رقعته من جانبٍ انخرق من الجانب الآخر، كالزُّجاجة لا تشعَّب، ولا ترقع[1].

- ٣٠٨ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

مُرْ بالمعروف وانهَ عن المُنكَر، واصبر على ما أصابك، وتهاونْ بالمصائب، وحاسبْ نفسك قبل أن تسبَقَ إليها، واعرفِ العثرة فإنّك إذا عرفت العثرة لم تفرّط في أمرك.

- ٣٠٩ -

● قال لقمان الحكيم:

- المراء مفتاح اللَّجاج، واللَّجاج مفتاح الإثم[2].

(٣٠٧) نزهة الحكماء: (٢٦٧).
(١) قال صالح بن عبد القدوس:

إحـذرِ الأحـمـقَ أن تـصـحـبَـهُ ... إنـمـا الأحـمـقُ كـالـثـوبِ الـخـلـقْ
كـلـمـا رقـعـتَـهُ مـن جـانـبٍ ... خـرَّقَـتْـهُ الـريـحُ وهـنـاً فـانـخـرقْ

(٣٠٨) نزهة الحكماء: (٢٦٤).
(٣٠٩) نزهة الحكماء: (٢٧٣).
(٢) قال يزيد بن عمرو:

نـصـحـتُـكَ فـيـمـا قـد أتـيـتَ وذكـرتُـه ... وذلـكَ حـقٌ فـي الـمـوَدَّةِ واجـبُ
لا تـركـنَـنَّ إلـى الـسـفـاهِ فـإنَّـهُ ... إلـى الـشَّـرِّ دُعَّـاءٌ وللـغَـيِّ جـالـبُ

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır
eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

- ٣١٠ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

مضغ الصّخر، وبلع الجمر، أهون مسلكاً من مسالك الفقر، لأنّ الفقر يشين الوجه الصّبيح، ويعجم اللّسان الفصيح.

- ٣١١ -

● قال لقمان الحكيم:

- المعروف كنزٌ، فانظر من تودعه.

- ٣١٢ -

● قيل للقمان الحكيم:

- أيُّ النّاس أعلم؟

فقال لقمان:

- من أخذ من علم النّاس إلى علمه.

- ٣١٣ -

● قال لقمان الحكيم:

(٣١٠) الإلمام بالإعلام فيما جرت به الأحكام: (١١٧/٦).

(٣١١) قال أبو الربيع سليمان بن عبد المؤمن:

لا تصبحنّ الحرون إلاّ ... وأيسه أعلاً بشكر الصّنيع

كم من شريف المرء قد غرّني ... بقوله واليوم لمّا وضيع

(٣١٢) نزهة الحكماء: (٢٧١).

(٣١٣) أخرج الزبيدي في إتحاف السّادة المتقين: (٨/ ٣٣٠) (قال رسول الله ﷺ:

مَنْطِ الرَّبِّ بن سَخَطِ الوالِدِ».

وأخرج الهيثمي في موارد الظمآن: (٢٠٢٦) قال رسول الله ﷺ:

مَنْطِ الله في سَخَطِ الوالدين».

- يا بنيّ...

من أرضىٰ والديه فقد أرضىٰ الرّحمٰن، ومن أسخطهما فقد أسخط الرّحمٰن.

- ٣١٤ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

من أعجب بنفسه هلك.

- ٣١٥ -

● قال لقمان الحكيم:

- من أنصف النّاس من نفسه زاده الله تعالىٰ بذلك عزّاً[1].

- ٣١٦ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

(٣١٤) أورده العسكري في جمهرة الأمثال: (٧٧/٢): أعجب من أمّ ماطل: قيل في فقه هذا المثل: إنّ عثمان بن عفّان رضي الله عنه عاتب الإمام عليّ بن أبي طالب رضي الله عنه في شيء، فقال له عليّ:

- ليس لك عندي إلاّ الحسنُ الجميلُ، وما يجوبك إلاّ الخشن الثقيل.

فقال له عثمان رضي الله عنه:

- إنّ تلك مثلُ أمّ ماطل تركت (نفقت) زوجها، فقلّت نفسها.

(٣١٥) روح المعاني: (٢١/ ٨٣).

(١) أخرج الزبيدي في إتحاف السّادة المتقين: (٦/ ٢٤٤)، والهندي في كنز العمال: (٤٣١٩٩)، والبحري في الأمالي: (٢/ ٧٨٣) قال رسول الله ﷺ:

مَنْ أَنْصَفَ النَّاسَ مِنْ نَفْسِهِ طَهَّرَهُ».

(٣١٦) أخرج الهيثمي في مجمع الزوائد: (١٠/ ٣٢٥)، والزبيدي في إتحاف السّادة المتقين: (٧/ ١٢٦) و(٨/ ٣٥١ و٣٥٤) و(٩/ ٦١٠)، والسيوطي في الدر المنثور: (٤/ ١١٤)، والعراقي في المغني عن حمل الأسفار: (٤٤٦/١) قال رسول الله ﷺ:

من تكبّر على النّاس ذُلّ.

- ٣١٧ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

من جالس العلماء علم.

- ٣١٨ -

● قال لقمان الحكيم:

- من حدّث لمن لا يستمع لحديثه كان كمن قدّم حطامه إلى القبور.

- ٣١٩ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

من حمل ما لا يطيق عجز.

= مَنْ تكبّر وَضَعَهُ الله فَهُوَ في أعْيُنِ النّاسِ صَغِيرٌ».

وأخرج الهيثمي في مجمع الزوائد: (٨/ ٨٢)، والمنذري في الترغيب والترهيب: (٣/ ٥٦٠): قال رسول الله ﷺ:

مَنْ تكبّر قَصَمَهُ الله».

(٣١٧) أخرج العجلوني في كشف الخفاء: (٢/ ٣٣٦): قال رسول الله ﷺ:

مَنْ جَالَسَ عالِماً فَكَأَنَّما جَالَسَ نَبِيّاً».

(٣١٨) قال الإمام الشّافعي رضي الله عنه:

أَلَمْ تَرَ أنّ سارِيَةَ البَيادِ ... وأُطْمُ مَنْدُوراً لِرَاعِيَةِ الغَنَمْ

لَعَمري لَئِن ضَيّعْتُ في شرْخِ بلدةٍ ... فلستُ مضيعاً فيهم دُرَرَ الكَلِمْ

سأكتم علمي عن ذوي الجهل طاقتي ... ولا أنشر الدُّرَّ النَّفيسَ عَلَى الغَنَمْ

فإنْ يَكُ الكريمُ بفضلِهِ ... وسادتُ أهلاً للعلوم وللتّكرُّمِ

شُبَّتْ مفيداً واستَفَدتَ وداتُمْ ... وإلاّ فسيحزَنُ لبثي ومُكثِتِم

فمن منح الجهّالَ علماً أضاعَهُ ... ومن منع المستوجبين فقد ظَلَمْ

(٣١٩) قال ابن دريد:

مَنْ لَمْ يَقِفْ عِنْدَ النَّهايِ قَدِيمِهِ ... تَقاصَرَتْ عَنْهُ فُسيحاتُ الخُطا

- ٣٢٠ -

● قال لقمان الحكيم:

- من ساء خلقه كَثُرَ غمّه.

- ٣٢١ -

● قال لقمان الحكيم:

- من صبر على احتمال مؤن النّاس سادهم.

- ٣٢٢ -

● قال لقمان الحكيم:

- من صَمَتَ سلم.

- ٣٢٣ -

● قال لقمان الحكيم:

(٣٢٠) روح المعاني: (٢١/ ٨٣).

(٣٢١) قال أسامة بن منقذ:

اصبر على ما كرهتَ تحظَ بما ... تهوىٰ فما جازعٌ بمعذورِ

إنّ اصطبارَ الجنين في ظلم الأ ... حشاءِ أفضىٰ به إلىٰ السُّورِ

(٣٢٢) أخرج الترمذي في سننه: (٢٥٠١)، والمنذري في الترغيب والترهيب: (٣/ ٥٣٦)، والزبيدي في إتحاف السّادة المتقين: (٧/ ٤٤٩ و٤٥٩ و٥٧٨)، وابن حجر في فتح الباري: (٧/ ١٥١) و(١٠/ ١٣٠) و(١١/ ٣٠٩)، والتبريزي في مشكاة المصابيح: (٤٨٣٦)، والعراقي في المغني عن حمل الأسفار: (٣/ ١٠٥ و١٣٠): قال رسول الله ﷺ:

مَنْ صَمَتَ نَجَا».

(٣٢٣) أخرج الهيثمي في موارد الظمآن: (٩٤)، والمنذري في الترغيب والترهيب: (٣/ ٥٣١)، والهندي في كنز العمال: (٤٤١٥٨)، والزبيدي في إتحاف السّادة المتقين: (٦/ ٣١١)، والربيع بن حبيب في المسند: (٣/ ٨)، والتبريزي في مشكاة المصابيح: (٤٨٦٦)، وأبو نعيم في الحلية: (١/ ١١٨): قال رسول الله ﷺ:

قُلِ الحَقَّ وَلَوْ كَانَ مُرّاً».

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

- يا بنيّ...

من قصّر في الخصومة خصم، ومن بالغ فيها أثم، فقل الحقّ ولو على نفسك فلا تبال من غضب.

- ٣٢٤ -

● قال لقمان الحكيم:

- من عدّ نعمه محق كرمه.

- ٣٢٥ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

من قلّ كلامه دامت عافيته.

- ٣٢٦ -

● قيل للقمان الحكيم:

- ممّن تعلّمت الأدب؟

(٣٢٤) أخرج البخاري في صحيحه: (١٤٣٣) والنسائي في سننه: (٥/٧٤)، وأحمد في المسند: (٦/ ٧١، ١٠٨، ٣٤٥، ٣٤٦، ٣٥٢، ٣٥٤): قال رسول الله ﷺ: ألا أُخبرك بخير خلال الدنيا والآخرة؟ تعفو عمن ظلمك، وتعطي من حرمك، وتصل من قطعك.

(٣٢٥) قال أحد الشعراء:

إن كان يُعجبُكَ السكوتُ فإنّهُ ... قد كان يعجبُ قبلكَ الأخيارا
ولئن ندِمتُ على سكوتٍ مرّةً ... فلقد ندمتُ على الكلام مِرارا
إنّ السكوتَ سلامةٌ ولربّما ... زرعَ الكلامُ عداوةً وضرارا

(٣٢٦) قال صالح بن عبد القدوس:

إنّ الخصومةَ إذا قوّمتها اعتدلت ... ولا يلين إذا قوّمته الخشبُ
لكلّ شيءٍ زينةٌ في الورى ... وزينةُ المرءِ تمام الأدبْ

قال: من قليلي الأدب، وذلك أنّي كلّما رأيتُ أحدهم أساءَ التصرّف في أمرٍ من الأمور، اجتنبت فعله حتى لا أبدو في نظر الآخرين مثلهم.

- ٣٢٧ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

- من كان له من نفسه واعظٌ كان له من الله عزّ وجلّ حافظٌ.

- ٣٢٨ -

● قال لقمان الحكيم:

- من كتم سرّه كان الخيار بيده[1].

- ٣٢٩ -

● قال لقمان الحكيم:

يا بني...

- من كذب ذهب ماء وجهه[2].

- ٣٣٠ -

● قال لقمان الحكيم:

(٣٢٧) تفسير التحرير والتنوير: (٢١/ ١٥٧)، وروح المعاني: (٢١/ ٨٣).

(٣٢٨) مجمع الأمثال: (٣/ ٤٦٠).

(١) قال الكيزاني:

أسعدُ الناسِ من يُكاتم سرّهُ ... ويرى سلامته عليه مغنمهْ
إنما يعرفُ المُصيبَ إذا ما ... أخفقَ السرّ عن أخيه فضرّهْ

(٣٢٩) زهر الفعالي: (٢/ ٨٣).

(٢) قال أحد الشعراء:

الكذبُ عارٌ وخيرُ القولِ أصدقُهُ ... والحقُّ ما قُمتَ من باطلٍ زُعقا

(٣٣٠) إحياء علوم الدين: (٤/ ١٣٣)، ونزهة الفضلاء: (٢٦٨).

- من لا يملك لسانه يندم[1].

- ٣٣٢ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

من لم يشاور ندم.

- ٣٣٢ -

● قال لقمان الحكيم:

يا بني...

- من يتوكّل على الله ويرضى بقدر الله، فقد أقام الإيمان، وفرغ يده ورجله لكسب الخير[2].

- ٣٣٣ -

● قال لقمان الحكيم:

- من يحبُّ المراء يُشتم، ومن يدخل مداخل السُّوء يُتّهم، ومن يُصاحب قرين السُّوء لا يسلم، ومن لا يملك لسانه يندم[3].

(١) قال امرؤ القيس:

إذا المرءُ لم يَحْزُنْ عليهِ لسانُهُ ... فَلَيْسَ عَلَى شيءٍ سِواهُ بِحَزانِ

(٣٣١) أورد الميداني في مجمع الأمثال: (١/ ٣٧٤): قال عمر بن الخطّاب رضي الله عنه: شاوِرْ في أمرِكَ الذين يَخْشَوْنَ الله.

(٣٣٢) قوت القلوب: (٢/ ٨٠).

قال مالك بن عويمر النخلي:

يُوَكِّلُنا على الرحمنِ إنّا ... وَجَدْنا الخيرَ لِلْمتوكّلينا
ومن لَيسَ التوكّلَ لم تَجِدْهُ ... بِخائبِ جرأةِ المتجرِّدينا

(٣٣٣) قال إلياس حبيب فرحات:

قالوا: فلانٌ سَبَكَ اليومَ عَلَى ... مَسامعِ الناسِ بلفظٍ مِنكرِ
قلتُ: اعذروهُ إنّني عاذرُهْ ... ما يصلحُ الكَلْبُ إذا لَمْ يُنْقَرِ

- ٣٣٤ -

● قال لقمان الحكيم:

- من يَرْحَم يُرحم[1].

- ٣٣٥ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

من يصحب صاحب السُّوء لم يسلم، ومن يدخل مدخل السُّوء يُتّهم، ومن لا يملك لسانه يندم[2].

- ٣٣٦ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بنيّ...

- من يصمت يسلم[3].

- ٣٣٧ -

● قال لقمان الحكيم:

(٣٣٤) إحياء علوم الدين: (٤/ ١٣٣)، ونزهة الفضلاء: (٢٦٨).

(١) أخرج الطبراني في المعجم الكبير: (٢/ ٣٥٤): قال رسول الله ﷺ: «مَنْ يَرْحَمِ النَّاسَ يَرْحَمْهُ اللهُ».

(٣٣٥) قال أبو الطيب المتنبي:

إذا أنتَ أكرمتَ الكريمَ ملكتَهُ ... وإنْ أنتَ أكرمتَ اللئيمَ تمرّدا

(٣٣٦) إحياء علوم الدين: (٤/ ١٣٣)، ونزهة الفضلاء: (٢٦٨).

(٢) أورد الميداني في مجمع الأمثال: (١/ ٤٠٢)، وابن سلام في كتاب الأمثال: (٤٣)، وابن عبد ربه في العقد الفريد: (٣/ ٨٢): (المَسْءُ يَكْسِبُ أهلَهُ المَحَبَّةَ)، أي: يكسب صاحبه محبّة الناس ليسلموا منه.

(٣٣٧) نزهة الفضلاء: (٢٦٨).

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

- من يفعل الباطل يندم.

- ٣٣٨ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بني...

- من يقل الخير يُحمد.

- ٣٣٩ -

● قال لقمان الحكيم:

- من يقل الشّر يأثم[1].

- ٣٤٠ -

● قال لقمان الحكيم:

- من يكره الشّرّ يعتصم[2].

- ٣٤١ -

● قال لقمان الحكيم:

(٣٣٨) إحياء علوم الدين: (٤/١٣٣).
ووردت الحكمة أيضاً بلفظ: من يقل الخير يغنم.
(٣٣٩) إحياء علوم الدين: (٤/٣٣).
(١) أورد الزمخشري في المستقصى في أمثال العرب: (١/٢٢٦)، والعسكري في جمهرة الأمثال: (١/٥٤٢)، والأصفهاني في الدُّرّة الفاخرة في الأمثال السائرة: (١/٤٥٤)، وابن سلام في كتاب الأمثال: (١٦٠): [الشَّرُّ أَحَثُّ ما أُوعِيَ من زاد].
وهذا القول من شعر عبيد الله بن الأبرص:
الخير يبقى وإن طال الزمان به ... والشّرُّ أخبث ما أوعيت من زاد
(٣٤٠) بزهة الحكماء: (٢٦٨).
(٢) أورد ابن منظور في لسان العرب: (٥/٥٩): [قَذَرُ الرَّأْيِ الفَطِيرُ]: والفطير: هو كلُّ ما أُعجِل به قبل نضجه. ورأيٌ فطيرٌ: خطر بالبال وأبدي بلا تثبت.
(٣٤١) المستطرف في كل فن مستظرف: (١/٧٧).

- الموعظة تشقُّ على السَّفيه كما يشقُّ صعود الوعر على الشَّيخ الكبير[1].

حرف النون .....(ن)

- ٣٤٢ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بني...

- تأنَّس في طلب العلم فإنَّه ميراثٌ غير مطلوب، وقرينٌ غير مغلوب.

- ٣٤٣ -

● روى عبد الله بن المبارك قال:

إنَّ لقمان الحكيم ربي يعدو خلف لصٍّ فراسخ، فقيل له:

- يا ولي الله تعدو خلف هذا الكافر؟

قال: نعم .. لعلِّي أسأله في مؤمنٍ فيجيبني.

- ٣٤٤ -

● قال لقمان الحكيم:

(١) أورد الميداني في مجمع الأمثال: (٢/٣٨٢): [وَعَظْتُ لَوْ اتَّعَظْتَ. وَاتَّعَظَ: قبل المَوْعظة، وكفَّ عن الضَّلال، أي: إنما يعظ من يتَّعظ.
(٣٤٢) قال خليل مطران:
قُرْبُ الجليسِ أنسُ سلمتَ الحسنْ ... متى وحلال أعقد السمعضلاتِ
فهو غنى أقطع الطُّروقِ وصولُ ... وهو في أمنع الطُّروقِ موالي
كيلُ وقتٍ يُنجِدُ المعلِمُ غيثٌ ... هو لا ريبَ أسمح الأوقاتِ
(٣٤٣) التعاون على البر والتقوى: (٣٧).
(٣٤٤) قال الإمام الشافعي في مناقب الشافعي للبيهقي: (٢/١٨٩)، ومناقب الشافعي

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

- نقلتُ الصُّخور من مواضعها أيسر من إفهام من لا يفهم.

- ٣٤٥ -

● قال لقمان الحكيم:

- يا بني...

- نقلتُ الصُّخور، وحملت الحديد، فلم أر أثقل من الدَّين.
وأكلتُ الطَّيِّبات، وعانقت الحسنات، فلم أر شيئاً ألذَّ من العافية.

حرف الهاء .....(هـ)

- ٣٤٦ -

● روي أن بيت لقمان الحكيم كان أحقر البيوت، وأوهن من بيت العنكبوت.

فسئل عن ذلك فقال:

- هذا كثيرٌ لمن يموت.

= للرازي: (١٢٢)، وتهذيب الأسماء واللغات للنَّووي: (١/٥)، وسير أعلام النبلاء للذهبي: (١٠/٩٨) والديوان من صنعنا: (٢٥٤):

لقمانُ فيزرٌ، وفيروزٌ حبيبي ... ونزرٌ نفسي، وورد أنسي
وقسٌ برد، وقوقى برد ... ودبعٌ جلدٍ يغير شمسي
وأكلُ ضبٍّ، وصيدُ ذئبٍ ... وضربُ ضبٍّ بأرض خزي
ونسجُ ثوبٍ، وحملُ عارٍ ... ونسجُ دارٍ بزرنبٍ فيلسي
وبيعُ خفٍّ، وعدمُ إلفٍ ... وضربُ إلفٍ بحبلِ قلبِ
أفوهُ من وقعةِ السحرِ ... يزجرُ نوالاً بنباب نحسِ

(٣٤٥) منهاج اليقين: (٢١٥).
(٣٤٦) خزينة العلوم لغلام محمد صاحب: (١١٦).

حرف الياء .....(ي)

- ٣٤٧ -

● روى الإمام أحمد بن حنبل قال: قال محمد بن جحادة:

قال لقمان الحكيم:

- يأتي على النَّاس زمانٌ لا تقرُّ فيه عين حليم[1].

- ٣٤٨ -

● روي أنَّ لقمان الحكيم سأله ابنه:

- أرأيت الحبَّة تقع في مغاص البحر أيعلمها الله تعالى؟

فقال لقمان لابنه: قال تعالى:

﴿يَٰبُنَيَّ إِنَّهَا إِن تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِّنْ خَرْدَلٍ فَتَكُن فِي صَخْرَةٍ أَوْ فِي ٱلسَّمَٰوَٰتِ أَوْ فِي ٱلْأَرْضِ يَأْتِ بِهَا ٱللَّهُ إِنَّ ٱللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ ﴿١٦﴾﴾[2]

- ٣٤٩ -

● قال مالك بن دينار:

قال لقمان الحكيم:

- يُذِلُّ الله عظام الذين يتكلَّمون بأهواء النَّاس.

(٣٤٧) كتاب الزُّهد: (١٠٤).
(١) وردت الحكمة أيضاً بلفظ: يأتي على النَّاس زمانٌ لا تقرُّ فيه عين حكيم.
(٣٤٨) روح المعاني: (٢١/٨٨).
(٢) سورة لقمان، الآية: (١٦).
(٣٤٩) البداية والنهاية: (٢/٣٦).

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

egitim amaçlı çogaltılmıştır

لقمان الحكيم
في
كتب الأمثال

● قال لقمان الحكيم:

ـ يقول اللِّسان كلَّ صباح وكلَّ مساءٍ للجوارح:

كيف أنتنَّ؟

فيقلن: بخيرٍ إن تركتنا.

- ٣٥١ -

● قال لقمان الحكيم:

ـ ينبغي للعاقل أن يكون في أهله مثل الصَّبيِّ، وإذا كان في القوم وجد رجلاً.

* * *

(٣٥٠) المستطرف في كلِّ فنٍّ مستظرف: (١/١٠٨).
(٣٥١) إحياء علوم الدين: (٢/١٠١).

egitim amaçlı çogaltılmıştır

لقمان الحكيم
في أمثال العرب

● [أَحْكَمُ مِنْ لُقْمَانَ][1].

● [أَلْحَذُ فُلاَنٌ رُمَيْحَ أَبِي سَعْدٍ][2].

أي: اتكأ على العصا هَرِماً.

وأبو سعد هو: لقمان الحكيم.

● [أَرْسَلَ حَكِيماً وَأَوْصَى][3].

ذلك إن كان حكيماً، فإنَّه يحتاج إلى معرفة غرضك، فإذا أرسلته ولم تُعَرِّفه ما في نفسك، فقد سُنَّتْهُ علم الغيب.

قال أبو العطاء السِّندي[4]: [من الوافر]:

(١) المثل: أورده الميداني في مجمع الأمثال: (١/٢٢٢)، والعسكري في جمهرة الأمثال: (١/٤٠٥)، والأصبهاني في الدُّرَّة الفاخرة في الأمثال السائرة: (١/١٦٣)، والزمخشري في المستقصى في أمثال العرب: (١/٤٠٦).
(٢) المثل أورده الشيبي في تمثال الأمثال: (١/١٤٨).
وقيل: أبو سعد: هو الكِبر والهرم.
وقيل: هو مرثد بن سعد، أحد وفد عاد.
(٣) المثل: أورده الميداني في مجمع الأمثال: (١/٢٠٣)، والزمخشري في المستقصى في أمثال العرب: (١/١٤٠).
(٤) أبو العطاء السِّندي: هو أفلح بن يسار السِّندي، أبو عطاء، شاعرٌ فحلٌ قويُّ البديهة، كان عبداً أسود من موالي بني أسد، من متخضرمي الدُّولتين الأموية والعباسية، نشأ بالكوفة، وتشيَّع للأمويَّة، ومجا بني هاشم، وشهد حرب بني أمية وبني العبَّاس، فأبلى مع بني أمية.

قيل لعثمان بن عفَّان رضي الله عنه:

ـ ما لك لا تكون مثل عمر بن الخطاب رضي الله عنه؟

فقال عثمان: لا أستطيع أن أكون مثل لقمان الحكيم.

ـ العقد الفريد: (٥/٢١).
ـ والإلمام بالأعلام: (٥/٢٤٥).

إذا أَرْسَلْتَ فِي أَمْرٍ رَسُولاً
فَأَفْهِمْهُ وَأَرْسِلْهُ أَدِيبا
وَإِنْ ضَيَّعْتَ ذَلِكَ فَلاَ تَلُمْهُ
عَلَى أَنْ لَمْ يَكُنْ عَلِمَ الغُيُوبَا[1]

● [أَرْسِلْ حَكِيماً وَلاَ تُوصِهِ][2].

ذلك أنه مستغنٍ عن الوصية.

قال الزُّبير بن عبد المطلب[3]: [من المتقارب]:

إذا كُنْتَ فِي حَاجَةٍ مُرْسَلاً
فَأَرْسِلْ حَكِيماً وَلاَ تُوصِهِ
وَإِنْ بَابُ أَمْرٍ عَلَيْكَ الْتَوَى
فَشَاوِرْ كَرِيماً وَلاَ تَعْصِهِ

● [تَضَرَّعْ إِلَى الطَّبِيبِ قَبْلَ أَن تَمْرَضَ][4].

= مات سنة ١٨٠ هـ الموافق ٧٩٦م.

قال ابن شاكر:

كانت في لسانه عجمة ولثغة، فبقي وصفاً يقال له (عطاء) ورؤاء شعره، وجعل إذا أراد إنشاد شعر أمره فأنشد عنه، وكان أبوه سيئاً عجمياً لا يفصح.

(١) البيتان له في الأغاني: (١٧/ ٣٣٧)، والبيت الأول بلا نسبة في جمهرة الأمثال: (١/ ٩٩).

(٢) المثل: أورده الميداني في مجمع الأمثال: (١/ ٣٠٣)، والزمخشري في المستقصى في أمثال العرب: (١/ ١٤٠)، والعسكري في جمهرة الأمثال: (١/ ٩٨)، وابن سلام في كتاب الأمثال: (٢٥٢)، والشيبي في تمثال الأمثال: (١/ ١٦٨)، وابن عبد ربه في العقد الفريد: (٣/ ١٢٧).

(٣) الزبير بن عبد المطلب: بن هاشم، أكبر أعمام النبي ﷺ، أدركه النبي ﷺ في طفولته، وكان يعد من شعراء قريش إلا أن شعره قليل.

(٤) المثل: أورده الميداني في مجمع الأمثال: (١/ ١٤٥).

أي: افتقِد الإخوان قبل الحاجة إليهم.

● [حِكْمَةٌ لُقْمَانِ][1].

قال الله تعالى:

﴿وَلَقَدْ ءَاتَيْنَا لُقْمَٰنَ ٱلْحِكْمَةَ﴾[2]

● [الصَّمْتُ حُكْمٌ، وَقَلِيلٌ فَاعِلُهُ][3].

حكمٌ: أي: حكمة.

روي أَنَّ نبيَّ الله داود عليه السَّلام كان يَسْرُدُ[4] درعاً ولقمان الحكيم عنده.

فقال: ما هذا يا نبيَّ الله؟

فسكت داود عنه، حتَّى إذا فرغ من سردها لبسها.

فعند ذلك قال لقمان:

[الصَّمْتُ حُكْمٌ وَقَلِيلٌ فاعله].

يُضرب المثل في الأمر بالصَّمت.

● [لِكُلِّ قَوْمٍ كَلْبٌ، فَلاَ تَكُنْ كَلْبَ أَصْحَابِكَ][5].

قاله لقمان الحكيم لابنه يعظه حين سافر.

(١) المثل: أورده الثعالبي في ثمار القلوب في المضاف والمنسوب: (١٢٤).

(٢) سورة لقمان، الآية: (١٢).

(٣) المثل: أورده الميداني في مجمع الأمثال: (١/ ٤٠٢)، والزمخشري في المستقصى في أمثال العرب: (١/ ٣٣٨)، والعسكري في جمهرة الأمثال: (١/ ٥٦٩)، وابن سلام في كتاب الأمثال: (٤٤)، وابن عبد ربه في العقد الفريد: (٢/ ١٢ و٤٧١ و٣/ ٨١)، وأبو عبيد البكري في فصل المقال في شرح كتاب الأمثال: (٣٠)، وابن منظور في لسان العرب: (١٢/ ١٤١).

(٤) يسرد: سرد الدرع: نسجها فثَمَّ يفرغ كل حلقتين وتسْرُدهما، والسَّرد: نسج الدروع.

(٥) المثل: أورده الميداني في مجمع الأمثال: (٢/ ٢٠٠).

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

لقمان الحكيم
في الشِّعر العربي

لها حُكم لقمانٍ وصبرةُ يوسفٍ
ونَغْمَةُ داودٍ وعِفَّةُ مريمِ
ولي سُقمُ أيوبٍ وغُربَةُ يونسٍ
وأحزانُ يعقوبٍ ووحشةُ آدمِ

- شاعر -

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

لقمان الحكيم
في الشعر العربي

القاضي عياض

فما تنفعُ الآدابُ والعلم والحجا
وصاحبها عند الكمالِ يموتُ
كما ماتَ لقمانُ الحكيمُ وغيرُهُ
فكلُّهُمُ تحتَ التُّرابِ صُموتُ

شاعر (من البسيط)

كأنَّما وَرِثُوا لُقْمانَ حِكْمَتَهُ
عِلْماً كما وَرِثوا الأحلامَ عن عادِ[1]

سوري الشيرازي

قد كانَ لقمانُ كجنح الحندسي
أسودَ معروفاً زريَّ الملبسِ[2]
شُبِّه لامرىءٍ له عبدٌ أبقْ
فاقتادَهُ يَعْمَلُ بالطُّبنِ الدَّبِقْ[3]

(١) أورد الثعالبي في ثمار القلوب في المضاف والمنسوب: (٧٩): [أحلامَ عادٍ].
يضربُ العربُ المثلَ بها في العظمة لما يتصوَّرون من عظيم خَلْق عاد، ومن أنَّ أحلامها على مقادير أجسامها.
(٢) الحندس: الظُّلمة، والليل الشَّديد الظُّلمة، الجمع: حنادس، يقال: أسود حِنْدس؛ أي: حالك. زري: الزِّري من الناس: الدَّميم المحقر الذي لا يُعَدُّ شيئاً.
(٣) أبق: أبق العبد: هرب من سيِّده. الدبق: الوحل.

أذاقَـهُ جـوراً وقـهـراً وبَـلاَ
خمسينَ سنين لَهُ بمَقامٍ مَنْزِلا[1]

وحينَ عادَ عبدُهُ الذي هَرَبْ
أرْعَدَ من لقمانَ جوفاً واضطربْ[2]

أبَدَى لِلُقمانَ اعتذاراً وَنَدَمْ
أجابَ: ما العذر مفيدٌ والنَّدَمْ

أجوزُ عامٍ منكَ أمسى قَبَضَني
يخرجهُ العذر بساعٍ فارشدِ

مع كلِّ هذا قد عفوتُ فانهم
إذ منك قد علمتُ ما لَمْ أعلمِ

أنتَ انتقَدْتَ مَنْزِلاً بذي الضَّعَهْ
كما استفدتُ حكمةً ومعرفةْ[3]

بين عبيدي ليَ عبدٌ أحمقُ
هَلَبِيٌ كم قَسَوْتُ وَهوَ يُطرقُ

فَلَبِثْتُ أوديهِ غداً حتَّى الأجَلْ
إذْ أذكرُ الطِّين وَقَسْوةَ العَمَلْ

مَنْ لَمْ يُطِقْ جورَ القَوِيِّ فاعلمِ
فَلَيْسَ بُنْمي قَلْبُه لمعدم

(١) الجور: الظُّلم. بلا: البلاء؛ أي: الاختبار والمحنة.
(٢) أرعد: تهدَّد وتوعَّد.
(٣) الضَّعة: خلاف الرِّفعة في القدر، والإنحطاط واللُّؤم والخِسَّة والدَّناءة.

وإن ترَ الحاكمَ صَعباً عاتياً
فَلاَ تكُنْ على الضَّعيفِ قاسياً[1]

شاعر

سادةُ السُّودانِ أربعْ هكذا قالَ المُشَفَّعْ
النَّجاشي وبلالْ ثمَّ لقمانُ ومَهْجَعْ[2]

شاعر

يَقُولونَ همَّت بنت لقمان مرَّةً
بسوءٍ وقالت يا أبي ما الذي يَخْفَى

فقالَ لها ما لا يكونُ فأمْسَكَتْ
عليهِ ولم تمدُدْ لمنكرةٍ كَفَّا

وَمَا كلُّ مستورٍ يُغلَّق دونَهُ
مصاريع أبواب ولو بلغت ألْفَا

لمستتر والصَّائن العرض سالم
ولا يلبثِ الزُّور المفكَّك أن يطفا

سمعتُ عن لقمانَ أنَّهُ حكمَ
وبالَّذي رواه قد تمسَّكا

وقالَ: إنَّ الشَّمسَ يوماً قالت:
نَفْسي إلى حبِّ الزَّواج سالتْ

(١) الأبيات من كتاب البستان تأليف سعدي الشيرازي، ترجم الكتاب من الفارسية إلى العربية الشاعر محمد الفراتي. (صفحة ٦٤ ـ ٦٦).
(٢) أخرج الحاكم في المستدرك: (٣/ ٢٨٤)، والهندي في كنز العمال: (٣٣١٥٩)، والعجلوني في كشف الخفاء: (١/ ٤٧٣):
قال رسول الله ﷺ:
«خَيْرُ السُّودانِ أربَعَةٌ: لُقمانُ، وبِلالٌ، والنَّجاشيُّ، وَمَهْجَعٌ».

فَخَرجَتْ تشكُو لها الضَّفادعُ
وهي تقول: كيف بعدُ نَضَعُ

أمَّا إذَا زَوَّجوكِ أفْلُكِ
ثمَّ دنا في الجوِّ منكِ بَعْلُكِ

لا بُدَّ مِنْ أن تَلِيدي شِيَموسا
وَتَخرقي الضِّفدعَ والجاموسا

إنَّكِ في جوِّ السَّما وحيدهْ
وعن بخارِ أرضنا بَعيدهْ

وَمَعَ هذا فالْلَطَنْ لا يَخْفَنْ
فَكَيْفَ ذَا لِوَتَلِيبِنَ أَلْفَا

تُشْفِينَ البَحْرَ والأنْهارا
وَتَخرقينَ اللَّيْلَ والنَّهارا

أسألُكَ اللَّهُمَّ لا تُقدِرْ
وأنتَ يا لُقمانُ لا تنفِرْ

فالشَّمسُ كالظَّالم إن تزوَّجا
أنتجَ ألفاً مثلَهُ وأخرجا

الإمام الشافعي (من السَّريع)

لا يُدرِكُ الحكمةَ من عُمْرِهْ
يَكْدَحُ في مَصْلَحةِ الأهْلِ

ولا يَنالُ العِلْمَ إلاَّ فتىً
خالٍ منَ الأفكارِ والشُّغلِ

لو أنَّ لُقمانَ الحكيمَ الَّذي
سارَتْ به الرُّكبانُ بالفَضْلِ

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır
eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

بُلِيَ بِقَفْرٍ وَعِيَالٍ لُمَّا
قَرَّقَ بَيْنَ السِّبْنِ وَالْمِقَلِّ[1]

شاعر

فصاحةُ سَحبانَ وخطُّ ابنِ مقلةٍ
وحكمةُ لقمانَ وزُهدُ ابنِ أدهمِ[2]

(١) مصدر هذه الأبيات من كتاب الكشكول: (١/١٠١)، ومنهاج اليقين شرح أدب الدنيا والدين (٧٥)، وشعر الفقهاء: (٢٥٧)، وديوان الشافعي للمؤلف- طبعة دار الفكر-: (٣٣٦).

(٢) سحبان: هو سحبان بن زفر بن إياس الوائلي، من باهلة، خطيبٌ يضرب به المثل في البيان، يقال: أخطب من سحبان، وأفصح من سحبان، اشتهر في الجاهلية وعاش زمناً في الإسلام، وكان إذا خطب يسيل عرقاً، ولا يعيد كلمة، ولا يتوقف حتى يفرغ، أسلم في زمن النبيِّ ﷺ ولم يجتمع به، وأقام في دمشق أيام معاوية بن أبي سفيان، وله شعرٌ قليل، وتوفي سنة ٥٤ هـ الموافق ٦٧٤م.

ابن مقلة: هو محمد بن علي بن الحسين بن مقلة، أبو علي، وزيرٌ من الشعراء الأدباء، يُضرب بحسن خطِّه المثل.

ولد ابن مقلة في بغداد سنة ٢٧٢ هـ الموافق ٨٦٦م، وولي جباية الخراج في بعض أعمال فارس، ثمَّ استوزره المقتدر العبّاسي سنة ٣١٦ هـ ولم يلبث أن غضب عليه فصادره ونفاه إلى فارس سنة ٣١٨ هـ، واستوزره القاهر بالله سنة ٣٢٠ هـ فحبسه به من بلاد فارس، فلم يكد يتولى الأعمال حتى اتَّهمه القاهر بالمؤامرة على قتله، فاختبأ سنة ٣٢١ هـ، واستوزره الراضي بالله سنة ٣٢٢ هـ ثمَّ نقم عليه سنة ٣٢٤ هـ فسجنه سنة، وأخلى سبيله، ثم علم أنَّه كتب إلى أحد الخارجين عليه يطمعه بدخول بغداد، فقبض عليه وقطع يده اليمنى، فكان يشدُّ القلم على ساعده ويكتب به، فقطع لسانه سنة ٣٢٦ هـ وسجنه، فلحقه في حبسه شدَّةٌ شديدٌ حتى كان يستقي الماء بيده اليسرى ويمسك الحبل بفمه، ومات في سجنه سنة ٣٣٨ هـ الموافق ٩٤٠ م.

قال الثعالبي: من عجائبه أنَّه تقلَّد الوزارة ثلاث مرات، ثلاثة من الخلفاء، وسافر في عمره ثلاث سفرات اثنتان في الثنى إلى شيراز، والثالثة إلى الموصل، ودفن بعد موته ثلاث مرات.

ابن أدهم: هو إبراهيم بن أدهم بن منصور التميمي البلخي أبو إسحاق، زاهد معروف، كان أبوه من أهل الغنى في بلخ، فتفقَّه ورحل إلى بغداد، وجال في العراق والشام والحجاز، وأخذ عن كثير من علماء الأقطار الثلاثة، وكان يعيش من العمل بالحصاد، وحفظ البساتين، والحمل، والطَّحن، ويشترك مع الغزاة في قتال الرُّوم، وجاء إلى المصيصة (من أرض كليكيا) عبد لأبيه يحمل إليه عشرة آلاف درهم ويخبره أن أباه قد مات في بلخ وخلَّف له مالاً عظيماً، فأعتق العبد ووهبه الدراهم، ولم يعبأ بمال أبيه.

إذا اجتمعت في المرءِ والمرءُ مفلِسٌ
فليسَ يساوي في الورى نِصْفَ درهمِ[1]

شاعر (من الطويل)

لَهَا حكمُ لُقمانٍ وصُورةُ يوسُفِ
وَنُغْمَةُ داودٍ وَعِفَّةُ مَرْيَمِ[2]
وَلِي سُقْمُ أَيُّوبٍ وَغُربَةُ يُونُسٍ
وَأَحْزانُ يَعْقُوبٍ وَوَحْشَةُ آدَمِ[3]

وكان ابن أدهم يلبس في الشتاء فروراً لا قميص تحته، ولا يتعمم في الصيف ولا يحذي، يصوم في السَّفر والإقامة، ويتكلم بالعربية الفصحى ولا يلحن. وكان إذا حضر مجلس سفيان الثوري وهو يعظ أوجز سفيان في كلامه مخافة أن يزل.

توفي إبراهيم بن أدهم سنة ٦٣٠ هـ الموافق ١٢٣٣م.

(١) - الدرهم: (فارسية)، وهي الفضة المطبوعة المتعامل بها، أو هي وحدة للوزن قديمة تعادل في مصر (١٢، ٣) غراماً، وفي دمشق: (٢، ٣٤) غراماً. وأطلقها المولَّدون على النقود كافَّة، الجمع: دراهم.

(٢) [حكم لقمان]: أورد الثعالبي في ثمار القلوب: (١٢٤): [حكمة لقمان]، لقول الله تعالى في سورة لقمان، الآية: (١٢): ﴿وَلَقَدْ ءَاتَيْنَا لُقْمَٰنَ ٱلْحِكْمَةَ﴾.

[صورة يوسف]: قال الثعالبي في ثمار القلوب: (٤٩): [حُسن يوسف]: أخرج الحاكم في المستدرك: (٢/ ٥٧٠): قال رسول الله ﷺ:

«أُعْطِيَ يُوسُفَ وَأُمَّهُ شَطْرَ الْحُسْنِ». [نغمة داود]: قال الثعالبي في ثمار القلوب: (٥٦): يُضرب بها المثل في الطِّيب، وكان عليه السَّلام إذا قام في محرابه يقرأ الزُّبور، عكفت عليه الوحش والطَّير تُصغي إليه.

قال الشَّاعر ابن الرُّومي في ذمِّ صيَّاد يرمي بقوس البندق ولا يخطئ بإصابته:

تَسْتَأْنِسُ الطَّيْرُ إِلْفَ قَوْسِهِ كَأَنَّهَا مِحْرَابُ داودِ

وقال أبو عليٍّ البصير في قارئ اسمها (شكر):

أسكرتني مُكرماً بخمرِ شرابٍ وأنتَ إذ أنتَ بأمرِ عُجابِ
لَمْ تُرجِعْ بآيةٍ من كتابِ اللـ ـهِ حتَّى نسيتُ أُمَّ الكتابِ
أذكرتني بصَوتِها صَوْتَ داو دَ يُقَرِّي الزَّبُورَ في المِحرابِ

(٣) [سقم أيوب]: أورد الثعالبي في ثمار القلوب: (٥٥): [حوت يونس]: يشبِّه به النَّهم الأكول الجيِّد الإلتقام والإلتهام.

[أحزان يعقوب]: قال الثعالبي في ثمار القلوب: (١٣٢): وقرأت لبعض الكتَّاب فصلاً في الشكرى استظرفت منه قوله: وقد حصلت على أحزان يعقوب، ومواعيد عرقوب.

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

قصص وعبر

سُئل عليّ بن أبي طالب كرَّم الله وجهه عن سلمان الفارسيّ رضي الله عنه فقال:

- من لكم بمثل لقمان الحكيم؟ عَلِمَ العلم الأوَّل والعلم الآخر، وقرأ الكتاب الأوَّل وقرأ الكتاب الآخر، وكان بحراً لا ينزف.

- الطبقات الكبرى: (٤/ ٨٥).

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

١ أجزعاً من الموت أم حرصاً على الدُّنيا؟

● روى الحسن قال:

بينا لقمان الحكيم في عريشٍ له قَدَرُ مضجعِهِ، وابنه جالسٌ بين يديه، وقد نزل به الموت، فبكى لقمان.

فقال له ابنه: ما يبكيك يا أبةِ، أجزعاً من الموت أو حرصاً على الدُّنيا؟

فقال لقمان: لا واحدة منهما، ولكن أبكي على ما أمامي من شُقَّةٍ[1] بعيدةٍ ومقادمةٍ سحيقةٍ[2]، وعقبة كؤودٍ، وزادٍ قليلٍ، وحملٍ ثقيلٍ، فلا أدري أيُحطُّ ذلك الحمل عنّي حتّى أبلغ الغاية، ثمّ يبقى عليّ، فأُساقُ معه إلى نار جهنّم.

ثمّ مات رحمه الله عزَّ وجلَّ[3].

* * *

(١) الشُّقَّة: المسافة البعيدة.
(٢) السَّحيقة: الواسعة والبعيدة.
(٣) الكؤود: الصَّعبة.
(٤) نزهة الحكماء: (٢٧٠ ـ ٢٧١).

٢ أداء الأمانة

● عن عبد الرَّحمٰن بن أبي يزيد بن جابر قال:

إنَّ الله رفع لقمان الحكيم لحكمته، فرآه رجلٌ كان يعرفه قبل ذلك فقال له:

ـ ألست عبد بن فلان الذي كنت ترعى غنمي بالأمس؟

قال له لقمان: بلى.

قال الرَّجل: فما بلغ بك ما أرى؟

قال لقمان: قَدَرُ الله، وأداء الأمانة[1]، وصدق الحديث، وترك ما لا يعنيني[2].

* * *

(١) في الأمانة قال العرجي:

وَمَا حُمِّلَ الإنسانُ مثلَ أمانةٍ ... أشقَّ عليهِ حينَ يحملُها حملا
فإنْ أنتَ خُنْتَ الأمانةَ فاصطبِرْ ... عَلَيْهَا فَقَدْ حُمِّلْتَ مِنْ أَمْرِهَا ثِقْلاَ
وَلاَ تُطْبِلَنْ بَيْمَا رَصِيْتَ لَمِيمَةً ... وَقُلْ لِلَّذِي بِأَتِيكَ بِحَمْلِهَا مَهْلاَ

(٢) مصدر هذه القصة من كتاب البداية والنهاية: (٢/ ٣٠).

٣ أين نحن من الخير؟!..

● قال لقمان لابنه:

ـ يا بنيّ... إذا وقع لك ما تحبُّ وما تكره، فاحذر أن يقع في قلبك أنَّ صلاحكَ في غير ما وقع لك.

فقال لقمان: إذا أردتَ أن تعرف بيان ما قلته لك فانهض بنا إلى رسول الله[1] وتستغفر منه عنها.

فقاما وخرجا راكبين بعد أن أعدّا ما يلزمهما من الماء والزَّاد لطريقهما الذي يخترق صحراء شاسعةً واسعةً، وكان السَّفر طويلاً والطَّقس حارّاً، فلمَّا أجهدهما السَّفر وقد سارا شوطاً بعيداً، ونفد ما معهما من الماء والزَّاد، حطَّا رحليهما ونزلا عن مركوبيهما، ومشيا راجلين حافيين.

فنظر لقمان أمامه فرأى من بعيدٍ سواداً ودخاناً، فظنّ في نفسه أنَّ السَّواد هو الشَّجر، والدُّخان يتصاعد من عمارةٍ هناك، وأنَّه لا بدَّ أن يكون ناسٌ في ذلك المكان.

واستمرّا ماشيين وقد أنهكهما التَّعب، وأخذ منهما الإعياء، فإذا بولده يدوس عظماً، ويدخل العظم في رجله، ويخرج من ظهرها، ويقع الولد على الأرض مغشياً عليه.

ففكّر لقمان في طريقةٍ يُخرج بها العظم من رِجْلِ ولده، فاهتدى إليها بأن أخرجه بأسنانه، ثمّ شدَّ رجله المجروحة بقطعةٍ من عمامةٍ، وشدَّها بها، ورقَّ

(١) رسول الله: أي داود عليه السَّلام.

قلبه لألم ولده، فبكى وانهمرت الدُّموع من عينيه حارَّةً ساخنةً، ووقعت دمعةٌ منها على وجه ولده فانتبه من غشيته، ثمّ رفع رأسه إلى والده ونظر إليه وقال:

ـ أي والدي.. أنا لا زلتُ أُفكّر فيما قلته لي: إنَّ خيرنا فيما وقعنا فيه.

فأين هذا الخير الذي أصبناه وقد نفد مادنا وطعامنا، وبقينا في هذه الصَّحراء متحيّرين لا ندري ماذا نفعل؟ لا نستطيع أن نذهب ونتركني وحيداً في هذا المكان النَّائي؟ وإن ذهبتَ ستبقى في قلبك غصّة لا تفارقك أبداً؟ وإن بقيت إلى جانبي فلا ريب أنَّ الموتَ سيكون نهايتي ونهايتك؟ فأين ما نحن فيه من الخير؟!..

فقال لقمان: يا بنيّ.. ما قلته لك هو الصَّواب، فما يُدريك يا ولدي أنَّ هناك بلاءً أعظم قد وقانا الله منه بما وقعنا فيه؟!...

فبينما هما في هذا النِّقاش، ينظر لقمان بعيداً فلا يرى إلاَّ الدُّخان ولا السَّواد، فتساءل في نفسه:

ـ أين ما كنتُ أراه من السَّواد والدُّخان؟

وإذا بشخصٍ راكبٍ على فرسٍ مائل أمامه يصيح به قائلاً:

ـ أنت لقمان؟

قال لقمان: نعم.

فقال الراكب: أنبيٌّ حكيمٌ؟

قال لقمان: هكذا يقولون.

قال الرَّاكب: هذا المولد لا عقل له ماذا يقول؟ لولا ما وقعتما فيه من الضَّنك والبلاء لكنتما الآن تحت الأرض مثلما جرى لمن كان قبلكم.

فقال لقمان عندئذٍ لابنه: يا بنيّ... أعلمتَ ما قلته لك بأنَّ أيّ شيءٍ يقع للعبد ممَّا يحبُّ أو يكره فله في ذلك الخير والصَّلاح.

ثمّ قاما وعادا أدراجهما من حيثُ جاءا.

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

٤ توبة الغانيات

● عن بعض السَّلف قال:

كان لقمان عبداً حبشياً لرجلٍ جاء به إلى السُّوق ليبيعه، فكان لقمان كلَّما جاء إنسانٌ يشتريه قال له:

ـ ما تصنع بي؟

فإذا قال له: أصنع بك كذا وكذا.

قال له: حاجتي إليك أن لا تشتريني.

حتى جاءه رجلٌ، فقال له لقمان:

ـ ما تصنع بي؟

قال: أصيِّرك بوَّاباً على بابي.

قال له: اشترني.

فاشتراه، وجاء به إلى داره، وكان لمولاه ثلاث بناتٍ يبغين في القرية، فأراد سيِّده أن يخرج إلى ضيعةٍ له، فقال له:

ـ إنِّي قد أدخلتُ إليهنَّ طعامهنَّ وشرابهنَّ وما يحتجن إليه، فإذا خرجتُ فأغلق الباب واقعد من ورائه، ولا تفتحه حتى آتيَ.

فلمَّا خرج فعل ما أمره به مولاه.

فقال له البنات: افتح الباب.

فأبى عليهنَّ، فشججنه ورجعن.

فغسل الدَّم وجلس، فلمَّا قدم سيِّده لم يخبره، ثمَّ أراد سيِّده الخروج أيضاً.

وقال له: إني قد أدخلتُ إليهنَّ ما يحتجن إليه، فلا تفتح الباب.

فلمَّا خرج، خرجن إلى لقمان وقلن له: افتح الباب.

فأبى لقمان، فشججنه ثانيةً ورجعن. فجلس، فلمَّا أتى مولاه لم يُخبره بشيءٍ.

فقالت الكبيرة منهنَّ:

ـ ما بال هذا العبد الحبشيّ أولى بطاعة الله عزَّ وجلَّ منِّي؟ والله لأتوينَّ.

فثابت.

وقالت الصُّغرى:

ـ ما بال هذا العبد الحبشيّ، وهذه الكبرى أولى بطاعة الله عزَّ وجلَّ منِّي؟ والله لأتوينَّ.

فثابت.

وقالت الوسطى:

ـ ما بال هذا العبد الحبشيّ وهاتين الأختين أولى بطاعة الله عزَّ وجلَّ منِّي، والله لأتوينَّ.

فثابت.

فقال غواة القرية:

ـ ما بال هذا العبد الحبشيّ وهاتين الأختين أولى بطاعة الله عزَّ وجلَّ مني، والله لأتوينَّ.

فتاب الجميع إلى الله سبحانه وتعالى، وصاروا عُبَّاد القرية[1].

(١) روض الرياحين في حكايات الصالحين لليافعي: صفحة: (٣٤٩).

٥ الحكمة والصَّبر

● روى عبد الله بن دينار قال:

إنَّ لقمان الحكيم قدم من سفرٍ، فلقي غلامه في الطريق فقال له:

ـ ما فَعَلَ أبي؟

قال الغلام: مات.

قال لقمان: الحمد لله، ملكتُ أمري.

فقال لقمان: وما فَعَلَتْ أمِّي؟

قال الغلام: قد ماتت.

قال لقمان: ذهب همِّي.

وقال لقمان: ما فَعَلَتْ امرأتي؟

قال الغلام: ماتت.

قال لقمان: جُدِّد فراشي.

فقال لقمان: ما فَعَلَتْ أختي؟

قال الغلام: ماتت.

قال لقمان: سُتِرَت عورتي.

ثم قال لقمان: ما فَعَلَ أخي؟

قال الغلام: مات.

قال لقمان: انقطع ظهري وانكسر.

ثم قال لقمان: ما فعل ابني؟

قال الغلام: مات.

فقال لقمان: انصدع[1] قلبي[2].

* * *

(١) انصدع: انشقَّ.

(٢) مصدر هذه القصة من كتاب: الزهد للإمام أحمد: (١٠٧)، وكتاب روح البيان في تفسير القرآن: (٣/ ٥١).

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

٦ خصال الخير

● قال ابن لقمان الحكيم لأبيه:

ـ يا أبتِ... أيّ الخصال من الإنسان خير؟

قال لقمان: الدِّين.

قال الإبن: فإذا كانت اثنتين؟

قال لقمان: الدِّين، والمال؟

قال الإبن: فإن كانت ثلاثاً

قال لقمان: الدِّين بمد المال، والحياء.

قال الإبن: فإذا كانت أربعاً؟

قال لقمان: الدِّين، والمال، والحياء، وحسن الخُلُق.

قال الإبن: فإذا كانت خمساً.

قال لقمان: الدِّين، والمال، والحياء، وحسن الخُلُق، والسَّخاء.

قال الإبن: فإذا كانت ستّاً؟

قال لقمان: يا بنيّ... إذا اجتمعت فيه الخمس خصال فهو تقيٌّ، ولله وليٌّ، ومن الشَّيطان بريٌّ[1].

* * *

(١) مصدر هذه القصة من كتاب إحياء علوم الدين: (٣/ ٥٢).

٧ ذو الوجهين لا يكون عند الله أميناً

● روى الإمام الثَّعلبي قال:

أخبرنا عبد الله الحسين الدِّينوري عن عكرمة قال:

ـ كان لقمان أهون مملوكٍ على سيِّده، فبعثه مولاه مع رفقةٍ له إلى بستان له ليأتوه بشيءٍ من ثمره.

فجاؤوا ليس معهم شيءٌ، وقد أكلوا الثَّمر، وأحالوا على لقمان.

فقال لقمان الحكيم لمولاه:

ـ إن ذا الوجهين لا يكون عند الله أميناً[1].

اسقني وإيَّاهم ماءً جميعاً، ثمَّ أرسلنا لنقذفه.

ففعل، فجاؤوا يتقايؤون الفاكهة، وجعل لقمان يتقايأ ماءً نقيّاً.

فعرف سيِّده صدقه من كذبهم[2].

* * *

(١) أخرج الهيثمي في مجمع الزوائد: (٨/ ٩٥)، والمنذري في الترغيب والترهيب: (٣/ ٦٠٣): عن سعد بن أبي وقاص رضي الله عنه قال: قال رسول الله ﷺ:

«ذو الوجهين في الدُّنيا يأتي يومَ القيامَةِ وَلَهُ وَجْهَانِ مِنْ نَارٍ».

(٢) مصدر هذه القصة من كتاب قصص الأنبياء للثعلبي: (٢٤٤).

٨ الصّبر والعلم والغنى

● روى عبد الرَّزَّاق، عن معمر، عن أيوب، عن أبي قلابة قال:

قيل للقمان:

ـ أيُّ النَّاس أصبر؟

قال لقمان: صبرٌ لا يتبعه أذىً.

قيل له: فأيُّ النَّاس أعلم؟

قال لقمان: من ازداد من علم النَّاس إلى علمه.

قيل له: فأيُّ النَّاس خير؟

قال لقمان: الغنيُّ.

قيل له: الغنيُّ من المال؟

قال لقمان: لا... ولكن الغنيّ الذي إذا الْتُمِسَ عنده خيرٌ وُجِد، وإلاَّ أغنى نفسه عن النَّاس[1].

* * *

(١) مصدر هذه القصة من كتاب البداية والنهاية: (٢/ ٢٨)، وكتاب الزهد: (١٠٥).

٩ صدق الحديث

● روي أن لقمان الحكيم بينما كان يعظ النَّاس يوماً وهم مجتمعون عليه لاستماع كلمة الحكمة، إذ مرَّ به عظيمٌ من عظماء بني إسرائيل فقال:

ـ ما هذه الجماعة؟

فقيل له: هذه جماعةٌ اجتمعت على لقمان الحكيم.

فأقبل إليه فقال له:

ـ ألست العبد الأسود الذي كنت ترعى بموضع كذا وكذا؟

قال له لقمان: بلى.

فقال: فما الذي بلغ بك ما أرى؟

قال لقمان: صدق الحديث، وأداء الأمانة، وترك ما لا يعنيني[1].

(١) مصدر هذه القصة من كتاب روح البيان: (٣/ ٥٠).

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

١٠ صفات الكمال

● عن عمي مولى عَمْرَة قال:

وقف رَجُلٌ على لقمان الحكيم فقال:

ـ أنت لقمان... أنت عبد بني الحُحاس؟

قال لقمان: نعم.

قال: وطء النّاس بساطك، وغشيهم بابك، ورضاهم بقبولك!

قال لقمان: يا ابن أخي...

إنْ صنعت ما أقول لك كنت كذلك.

قال: ما هو؟

قال لقمان: غضّي ركفّي لساني، وعفّة مطعمي، وحفظي فرجي، وقيامي بعذتي، ووفائي بعهدي، وتكرّمتي ضيفي، وحفظي جاري، وتركي ما لا يعنيني[1]، فذاك الذي صيّرني كما ترىٰ[2].

(١) أخرج البخاري في صحيحه: (٦٠١٩)، ومسلم في صحيحه: (٤٨/١٤)، والترمذي في سننه: (١٩٦٧)، وابن ماجه في سننه: (٣٦٧٢)، وأحمد في المسند ـ طبعة دار الفكر ـ: (١٦٣٧٠)، والطبراني في المعجم الكبير: (١٠/ ٢٤١ و٢٤٤)

قال رسول الله ﷺ:

«مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ، فَلْيُحْسِنْ إِلَى جَارِهِ.

وَمَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ فَلْيُكْرِمْ ضَيْفَهُ.

وَمَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ، فَلْيَقُلْ خَيْراً أَوْ لِيَسْكُتْ».

(٢) مصدر هذه القصّة من كتاب البداية والنهاية: (٢/ ٣٠).

١١ القلب واللّسان

● روىٰ أبو الأشهب، عن خالد الرِّبعي قال:

كان لقمان الحكيم عبداً حبشياً نجّاراً، فقال له سيّده:

ـ اذبح لي شاةً.

فذبح له شاة.

فقال له السَّيِّد: أعطني أطيب بها مضغتين[1]

فأعطاه اللسان والقلب.

فقال السَّيِّد: أما كان فيها شيءٌ أطيب من هٰذين؟

قال لقمان: لا.

قال: فسكت عنه سيّده ما سكت، ثم قال له بعد مدّةٍ طويلةٍ:

ـ اذبح لي شاة.

فذبح له شاة.

فقال السَّيِّد: ألّتي أخبثها مضغتين.

فرمىٰ لقمان باللّسان والقلب.

فقال له السَّيِّد: أمرتُك أن تأتيني بأطيبها مضغتين، فأتيتني باللّسان والقلب، وأمرتك أن تُلقيَ أخبثها فألقيتَ اللّسان والقلب.

(١) المضغة: قطعة اللّحم التي هي قدر ما يُمضغ، الجمع: مضغٌ.

فقال لقمان له: إنّه ليس شيءٌ أطيب منهما إذا طابا، ولا أخبثَ منهما إذا خبثا[1] [2].

* * *

(١) أخرج الإمام مسلم في صحيحه: (١٥٩٩)، والبيهقي في السنن الكبرىٰ: (٥/ ٢٦٤)، والزبيدي في إتحاف السّادة المتقين: (٦/ ٢٥٣) و(١٠/ ٧٢١)، والعراقي في المغني عن حمل الأسفار: (٤/ ٣٥٦):

عن النعمان بن بشير رضي الله عنه قال:

قال رسول الله ﷺ:

«أَلاَ وَإِنَّ فِي الجَسَدِ مُضْغَةً إِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الجَسَدُ كُلُّهُ، وَإِذَا فَسَدَتْ الجَسَدُ كُلُّهُ، أَلاَ وَهِيَ القَلْبُ».

(٢) مصدر هذه القصّة من كتاب البداية والنهاية: (٢/ ٣٥)، والمصنف لابن أبي شيبة في كتاب الزهد: (٣٦) باب: كلام لقمان عليه السّلام: (٥)، الحديث رقم: (٣)، وكتاب جامع البيان: (٢١/ ٦٨).

١٢ ليت يدك قُطعت

● روي أنّ شاباً في عهد لقمان الحكيم كان يشكو إحليلَ عينيه، وكان يتردّد على الأطبّاء دون فائدة.

وانتهىٰ الأمر إلىٰ أن أخذه والده إلى لقمان الحكيم عليه السّلام.

وبعد أن رأى لقمان عينيه قال له:

ـ ليت يدك قطعت.

واستفهم والد الشاب عن معنىٰ قوله هٰذا، إلاّ أنّه ردّدَ ما قاله.

فأفهمه من كان في المجلس أن إنه لا يفتأ يضع يده في عينه.

وكلّما تماثلت العين للشّفاء عادت إلى المرض، بسبب ما تحمله اليد من أوساخ إلى عينه.

فترك ذلك الشاب تلك العادة...

وشفي[1].

* * *

(١) لقمان الحكيم وحكمه: (١٢٨).

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

فهرس محتويات

المقدّمة ٥
الحكمة والحكماء في الشعر العربي ١١
لقمان الحكيم في القرآن الكريم ١٥
لقمان الحكيم في أحاديث رسول الله ﷺ ٣٦
قالوا في لقمان الحكيم ٤٥
حكم لقمان في الميزان ٥٣
حرف الألف (أ) ٥٣
حرف الباء (ب) ١٠٧
حرف التاء (ت) ١١٠
حرف الثاء (ث) ١١١
حرف الجيم (ج) ١١٣
حرف الحاء (ح) ١١٤
حرف الخاء (خ) ١١٧
حرف الدال (د) ١١٧
حرف الذال (ذ) ١١٨
حرف الراء (ر) ١١٨
حرف الزاي (ز) ١١٩
حرف السين (س) ١٢١
حرف الشين (ش) ١٢٣
حرف الصاد (ص) ١٢٤
حرف الضاد (ض) ١٢٥
حرف الطاء (ط) ١٢٨
حرف الظاء (ظ) ١٢٩
حرف العين (ع) ١٣٠
حرف الغين (غ) ١٣٥
حرف الفاء (ف) ١٦٠
حرف القاف (ق) ١٧٣
حرف الكاف (ك) ١٧٤
حرف اللام (ل) ١٧٥
حرف الميم (م) ١٧٩
حرف النون (ن) ١٨٤
حرف الهاء (هـ) ١٩٢
حرف الياء (ي) ١٩٣
لقمان الحكيم في أمثال العرب ١٩٤
لقمان الحكيم في الشعر العربي ١٩٦
قصص وعبر
١ ـ أجزعاً من الموت أم حرصاً على الدُّنيا؟ ١٩٨
٢ ـ أداء الأمانة ٢٠٠
٣ ـ أين نحن من الخير؟! ٢٠١
٤ ـ توبة الغانيات ٢٠٢
٥ ـ الحكمة والصَّبر ٢٠٣
٦ ـ خصال الخير ٢٠٤
٧ ـ ذو الوجهين لا يكون عند الله أميناً ٢٠٥
٨ ـ الصَّبر والعلم والغنى ٢٠٧
٩ ـ صدق الحديث ٢٠٨
١٠ ـ صفات الكمال ٢٠٨
١١ ـ القلب واللسان ٢٠٨
١٢ ـ ليت بذلك قُطعت ٢٠٨

eğitim amaçlı çağatlıniştir

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1: Adana Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi'nin duvarında rastladığımız Topkapı Sarayı Müzesi Hazine No: 1703'te kayıtlı Falname'de yer alan Lokman Hekim tasviri

Fotoğraf 2: Lokman Hekim'in ölümsüzlük sırrını düşürdüğüne inanılan Adana'daki Seyhan Nehri ve Köprüsü

Fotoğraf 3: Adana-Seyhan Nehri'nin başka bir görünümü

Fotoğraf 4: Lokman Hekim'in Cebrail ile karşılaşıp elindeki ölümsüzlük sırrını düşürdüğüne inanılan Adana/Misis'teki Lokman Hekim Köprüsü/Misis Köprüsü ve suyu ile arkada Nur Dağı

Fotoğraf 5: Adana/Misis'teki Lokman Hekim Köprüsü'nün başka bir açıdan görüntüsü

Fotoğraf 6: Lokman Hekim'in yaşadığına inanılan Adana/Kozan yakınlarındaki Anavarza Antik Kenti ve Anavarza Kalesi

Fotoğraf 7: Adana/Kozan Dilekkaya Köyü'nde Anavarza Kalesi'ne çıkarken rastlayıp derleme yaptığımız kaynak şahıs çoban Davut Sürer

Fotoğraf 8: Anavarza Kalesi'ne çıkarken kendisinden derleme yaptığımız çoban Davut Sürer Lokman Hekim'in bulduğuna inanılan altın otunu gösteriyor.

Fotoğraf 9: Yapraklarının alt kısımları altın renginde olan **“**Altın otu” kayalıkların dibinde yetişir.

Fotoğraf 10: Altın otu

Fotoğraf 11: Şahmaran'ın yaşadığına inanılan Adana'daki Yılankale

Fotoğraf 12: Yılankale'de bir dilek ağacı

Fotoğraf 13: Adana'daki Yılankale'nin bir başka görüntüsü

Fotoğraf 14: Adana/Merkez'de Lokman Hekim'den ad alan bir aktar dükkânı

Fotoğraf 15: Adana/Misis'te Lokman Hekim'den ad alan bir lokanta

Fotoğraf 16: Adana/Yakapınar (Yeni Misis)'da Lokman Hekim'den ad alan bir lokanta

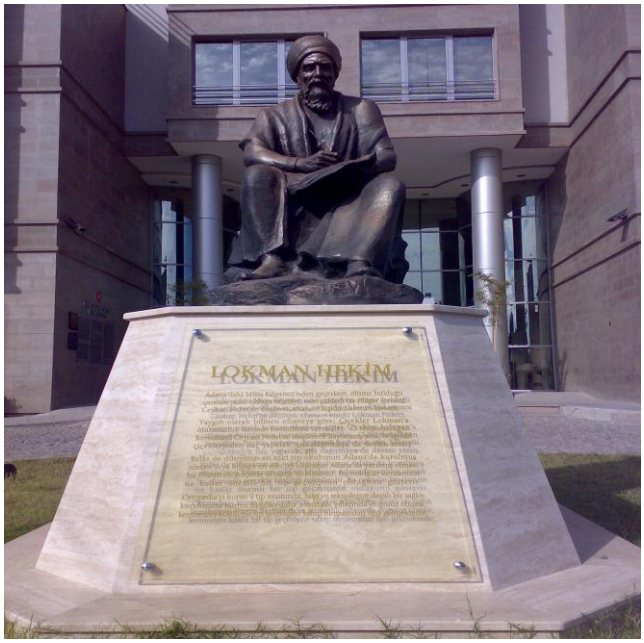
Fotoğraf 17: Tarsus Kültür Sokağı duvarında elinde sarımsak havanı ve elması ile Lokman Hekim tasviri

Fotoğraf 18: Tarsus Yarenlik Alanı'nda bulunan Lokman Hekim büstü

Fotoğraf 19: Tarsus'ta bir hastanenin önünde bir elinde sarımsak havanı bir elinde elma ile Lokman Hekim heykeli

Fotoğraf 20: Adana/Merkez'de özel bir hastanenin bahçesindeki Lokman Hekim heykeli

Fotoğraf 21: Tarsus meydanında yer alan Şahmeran heykeli

Fotoğraf 22: Heykelin yakından görünümü

Fotoğraf 23: Tarsus'taki Tarihi Şahmeran Hamamı'nın dışarıdan görünümü

Fotoğraf 24: Şahmeran Hamamı'nın içinde duvara asılmış olan Şahmeran'ın hamamda öldürülüşünü resmeder tablo

Fotoğraf 25: Şahmeran Hamamı'nın iç duvarına asılmış bir Şahmeran tablosu

Fotoğraf 26: Şahmeran Hamamı'nda öldürülen Şahmeran'ın kan izleri olduğuna inanılan duvardaki lekeler

Fotoğraf 26: Tarsus Ulu Cami yanındaki Kırkkaşık Bedesteni'nden Şahmeran motifleri 1

Fotoğraf 27: Tarsus Ulu Cami yanındaki Kırkkaşık Bedesteni'nden Şahmeran motifleri 2

Fotoğraf 28: Tarsus Ulu Cami yanındaki Kırkkaşık Bedesteni'nden Şahmeran motifleri 3

Fotoğraf 29: Tarsus Ulu Cami yanındaki Kırkkaşık Bedesteni'nden Şahmeran motifleri 4

Fotoğraf 30: Tarsus Ulu Cami yanındaki Kırkkaşık Bedesteni'nden Şahmeran motifleri 4

Fotoğraf 31: Tarsus Ulu Cami yanındaki Kırkkaşık Bedesteni

Fotoğraf 32: Lokman Hekim'in makamının bulunduğu Tarsus Ulu Cami avlusu

Fotoğraf 33: Ulu Cami'nin içinden bir görüntü

Fotoğraf 34: Lokman Hekim'in Tarsus Ulu Cami'deki makamı (Üzerinde şöyle yazmaktadır: "Allah tarafından kendine hikmet verilen yüksek tabib, Hazreti Lokman Efendimizin makamıdır.")

Fotoğraf 35: Tarsus Ulu Cami'de Lokman Hekim'in makamının yanında yer aldığı Abbasi Halifelerinden Harun Reşit'in oğlu Halife Me'mun'un kabri

Fotoğraf 36: Tarsus Ulu Cami'de Lokman Hekim'in makamının yanında yer aldığı Hazreti Şit'in makamı

Fotoğraf 37: Tarsus'ta Lokman Hekim'den ad alan bir aktar